

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH
INSTYTUT NAUK POLITYCZNYCH I DZIENNIKARSTWA**

MAŁGORZATA LORENCKA

**WŁOSKI SYSTEM PARTYJNY.
STUDIUM POLITOLOGICZNE**

**ROZPRAWA DOKTORSKA
NAPISANA POD KIERUNKIEM
PROF. DRA HAB. JANA IWANKA**

KATOWICE 2007

Spis treści

Wykaz skrótów najczęściej użytych w pracy	8
Wstęp.....	10

Rozdział I - Kształtowanie się włoskiego systemu partyjnego po II wojnie światowej do początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku

1.1. Uwagi wstępne	31
1.2. Geneza historyczna systemu partyjnego Włoch	34
1.3. System skrajnie spolaryzowany G. Sartoriego (<i>pluralismo estremo polarizzato</i>)	40
1.4. Niedoskonała dwupartyjność G. Galliego (<i>bipartitismo imperfetto</i>)	48
1.5. Pluralizm dośrodkowy P. Farnettiego (<i>pluralismo centripeto</i>)	51
1.6. Uwagi końcowe.....	57

Rozdział II – Ewolucja polityczno-instytucjonalna Włoch w latach dziewięćdziesiątych

2.1. Uwagi wstępne	61
2.2. Włoska demokracja w myśl założeń konstytucji z 1947 roku	64
2.2.1. Konstytucja materialna a konstytucja formalna	64
2.2.2. System organów państwowych	66
2.3. Dyskusje wokół reformy konstytucyjnej – lata osiemdziesiąte	73
2.3.1. Przesłanki polityczne reform ustrojowych	74
2.3.2. Komisja Aldo Bozziego – pierwsza Dwuizbowa Komisja Parlamentarna do spraw Reform Instytucjonalnych	76
2.4. Kryzys systemu politycznego w I połowie lat dziewięćdziesiątych	78
2.4.1. Referenda wyborcza a reforma prawa wyborczego	79
2.4.2. Akcja „Czyste Ręce” (<i>Mani pulite</i>)	83
2.4.3. Kształtowanie się nowego układu politycznego	85

2.4.4. Debata nad reformą konstytucji	90
2.4.4.1. Komisja Ciriaco De Mita-Nilde Iotti – druga Dwuizbowa Komisja Parlamentarna do spraw Reform Instytucjonalnych	93
2.4.4.2. Konstytucja z Pawii (Komitet Enrico Speroniego)	95
2.5. Przemiany polityczno-ustrojowe w II połowie lat dziewięćdziesiątych	98
2.5.1. Budowa kompromisu politycznego	102
2.5.2. Komisja Massimo D'Alemy – trzecia Dwuizbowa Komisja Parlamentarna do spraw Reform Instytucjonalnych	105
2.5.3. Zmiana Tytułu V konstytucji – decentralizacja państwa w latach 1999-2001	107
2.5.4. Perspektywy reformy systemu politycznego po 2001 roku	111
2.6. Uwagi końcowe	114

Rozdział III – Analiza wybranych partii politycznych

3.1. Uwagi wstępne	117
3.2. Forza Italia.....	122
3.2.1. Powstanie ugrupowania.....	122
3.2.2. Program partii.....	126
3.2.3. Struktura organizacyjna Forza Italia	130
3.3. Sojusz Narodowy (<i>Alleanza Nazionale – AN</i>).....	139
3.3.1. Powstanie partii	139
3.3.2. Program partii.....	145
3.3.3. Struktura organizacyjna ugrupowania.....	147
3.4. Liga Północna (<i>Lega Nord – LN</i>).....	150
3.4.1. Powstanie partii.....	151
3.4.2. Program partii.....	155
3.4.3. Struktura organizacyjna ugrupowania.....	158
3.5. Demokraci Lewicy (<i>Democratici di Sinistra – DS</i>).....	160
3.5.1. Powstanie partii	161
3.5.2. Program partii.....	169
3.5.3. Struktura organizacyjna partii.....	172

3.6. Odbudowa Komunistyczna (<i>Partito della Rifondazione Comunista – PRC</i>)	
3.6.1. Powstanie partii.....	181
3.6.2. Program partii	188
3.6.3. Struktura organizacyjna partii	192
3.7. Uwagi końcowe	198

Rozdział IV – Budowa bipolarnej rywalizacji wyborczej

4.1. Uwagi wstępne	204
4.2. Przemiany społeczno-ekonomiczne w latach dziewięćdziesiątych	207
4.3. Założenia prawa wyborczego	223
4.3.1. Wspólne rozwiązania prawa wyborczego do obu izb parlamentu...	224
4.3.2. Ordynacja wyborcza do Izby Deputowanych	
4.3.2.1. Okręgi wyborcze (<i>circoscrizioni elettorali</i>)	227
4.3.2.2. Głosowanie (<i>votazione</i>).....	229
4.3.2.3. Obliczanie wyników wyborów (<i>scrutinio</i>)	230
4.3.2.4. Klauzula zaporowa (<i>clausola di sbarramento</i>)	232
4.3.3. Ordynacja do Senatu Republiki	
4.3.3.1. Okręgi wyborcze (<i>circoscrizioni elettorali</i>)	233
4.3.3.2. Głosowanie (<i>votazione</i>)	234
4.3.3.3. Obliczenie wyników (<i>scrutinio</i>)	235
4.4. Propaganda wyborcza (<i>par condicio</i>).....	238
4.5. Koalicje wyborcze (<i>catch-all</i>).	244
4.6. Wybory parlamentarne z 27/28 marca 1994 roku	257
4.6.1. Sojusze wyborcze.....	258
4.6.2. Programy wyborcze	264
4.6.3. Rywalizacja w systemie większościowym.....	267
4.6.4. Rywalizacja w systemie proporcjonalnym.....	270
4.7 Wybory parlamentarne z 21 kwietnia 1996 roku	273
4.7.1. Sojusze wyborcze.....	273
4.7.2. Programy wyborcze.....	278
4.7.3. Rywalizacja w systemie większościowym.....	279
4.7.4. Rywalizacja w systemie proporcjonalnym.....	282
4.8. Wybory parlamentarne z 13 maja 2001 roku.....	286

4.8.1. Sojusze wyborcze.....	287
4.8.2. Programy wyborcze.....	290
4.8.3. Rywalizacja w systemie większościowym.....	292
4.8.4. Rywalizacja w systemie proporcjonalnym.....	294
4.8.5. Deformacje systemu wyborczego	299
4. 9. Frekwencja wyborcza	301
4.10. Wybrane aspekty zachowań wyborczych.....	304
4.11. Zmiany ustawodawstwa o finansowaniu partii politycznych	319
4.12 Uwagi końcowe	325

Rozdział V – System partyjny na płaszczyźnie parlamentarno-gabinetowej

5.1. Uwagi wstępne	342
5.2. Zmiana pozycji ustrojowej rządu w latach dziewięćdziesiątych.....	345
5.2.1. Unormowania konstytucyjne.....	348
5.2.2. Reorganizacja struktur rządowych – wzmocnienie roli rządu i premiera	351
5.3. Zmiana pozycji ustrojowej parlamentu w latach dziewięćdziesiątych	361
5.3.1. Unormowania konstytucyjne.....	361
5.3.2. Reforma struktur parlamentarnych	363
5.4. Ewolucja modelu stosunków pomiędzy rządem, większością i opozycją parlamentarną	367
5.5. Parlament XII kadencji (15.04.1994-16.02.1996).....	371
5.5.1. Powstanie grup parlamentarnych	371
5.5.2. Pierwszy rząd Silvio Berlusconi.....	373
5.5.3. Rząd Lamberto Diniego	379
5.6. Parlament XIII kadencji (9.05.1996-9.03.2001).....	384
5.6.1. Powstanie grup parlamentarnych	385
5.6.2. Pierwszy rząd Romano Prodiego.....	387
5.6.3. Pierwszy i drugi rząd Massimo D'Alemy	395
5.6.4. Drugi rząd Giuliano Amato	400
5.7. Parlament XIV kadencji (30.05.2001-27.04.2006).....	402
5.7.1. Powstanie grup parlamentarnych	402
5.7.2. Drugi i trzeci rząd Silvio Berlusconi.....	404

5.8. Uwagi końcowe	409
Zakończenie	426
Aneks 1	450
Aneks 2	461
Aneks 3	475
Aneks 4	490
Aneks 5	493
Aneks 6	497
Aneks 7	509
Aneks 8	510
Noty biograficzne	514
Wykaz tabel, wykresów oraz map w pracy.....	525
Bibliografia	528

Wykaz skrótów najczęściej użytych w pracy

- AD** – Alleanza Democratica (Sojusz Demokratyczny)
- AN** – Alleanza Nazionale (Sojusz Narodowy)
- CCD** – Centro Cristiano Democratico (Centrum Chrześcijańsko – Demokratyczne)
- CDU** – Cristiani Democratici Uniti (Zjednoczeni Chrześcijańscy Demokraci)
- CGIL** – Confederazione Generale Italiana del Lavoro (Włoska Powszechna Konfederacja Pracy)
- CISL** – Confederazione Italiana dei Sindacati Lavoratori (Włoska Konfederacja Pracowniczych Związków Zawodowych)
- Confindustria** – Confederazione Generale dell' Industria Italiana (Powszechna Konfederacja Przemysłu Włoskiego)
- CS** – Cristiano-Sociali (Chrześcijanie Społeczni)
- DC** – Democrazia Cristiana (Demokracja Chrześcijańska)
- DE** – Democrazia Europea (Demokracja Europejska)
- DS** – Democratici di Sinistra (Demokraci Lewicy)
- DN** – Destra Nazionale (Prawica Narodowa)
- FV** – Federazione dei Verdi (Federacja Zielonych)
- FI** – Forza Italia
- LN** – Lega Nord (Liga Północna)
- LP** – Lista Pannella
- Margherita** – Democrazia è Libertà – La Margherita (Demokracja jest Wolnością – La Margherita)
- MAT** – Movimento Autonomista Toscano (Toskański Ruch Autonomiczny)
- MSI** – Movimento Sociale Italiano (Włoski Ruch Społeczny)
- MS – FI** – Movimento Sociale – Fiamma Tricolore (Ruch Społeczny – Trójkolorowy Płomień)
- NDC** – Nuova DC (Nowa Chrześcijańska Demokracja)
- NPSI** – Nuovo PSI (Nowa Włoska Partia Socjalistyczna)
- PATT** – Partito Autonomista Tirolese Trentino (Tyrolska Partia Autonomiczna Trydentu)

PCI – Partito Comunista Italiano (Włoska Partia Komunistyczna)

PDCI – Partito dei Comunisti Italiani (Partia Włoskich Komunistów)

PDS – Partito Democratico della Sinistra (Demokratyczna Partia Lewicy)

PI – Patto per L'Italia (Pakt dla Włoch)

PLD – Polo liberal-democratico (Biegun Liberalno-Demokratyczny)

PLI – Partito Liberale Italiano (Włoska Partia Liberalna)

POP-SVP-PRI-UD-PRODI – Ludowcy - SVP- Włoska Partia Republikańska -
Unia Demokratyczna - Prodi

PPI – Partito Popolare Italiano (Włoska Partia Ludowa)

PRC – Partito della Rifondazione Comunista (Partia Komunistycznej
Odbudowy)

PRI – Partito Repubblicano Italiano (Włoska Partia Republikańska)

PSDI – Partito Socialista Democratico Italiano (Włoska Partia
Socjaldemokratyczna)

PSI – Partito Socialista Italiano (Włoska Partia Socjalistyczna)

Rete – Movimento per la Democrazia – La Rete (Ruch na rzecz Demokracji –
Sieć)

RI – Rinnovamento Italiano (Włoska Odnowa)

RS – Rinascita Socialista (Odrodzenie Socjalistyczne)

SDI – Socialisti Democratici Italiani (Demokratyczni Włoscy Socjaliści)

SI – Socialdemocrazia (Socjaldemokracja)

SKK – Unione Slovena (Unia Słoweńska – Slovenska Skupnost Gorica)

SVP- Sudtiroler Volkspartei (Południowotyrolska Partia Ludowa)

UD – Unione Democratica (Unia Demokratyczna)

UDC – Unione di centro (Unia Centrum)

UDC – Unione dei Democratici Cristiani e di Centro (Unia Chrześcijańskich
Demokratów i Centrum)

UDEUR – Unione democratici per l'Europa (Unia Demokratów na rzecz Europy)

UDR – Unione democratici per la Repubblica (Unia Demokratów na rzecz
Republiki)

UPR – Unione per Repubblica (Unia na rzecz Republiki)

UV – Union Valdotaïne (Unia Doliny Aosty)

Verdi – Federazione dei Verdi (Federacja Zielonych)

Wstęp

„Demokracja jest nieodwołalnie
i nieuchronnie państwem partyjnym”¹.

H. Kelsen

Włoski system partyjny to układ skomplikowanych powiązań wielu podmiotów politycznych o dużej dynamice zmian. Józef A. Gierowski stwierdził, że współczesne Włochy „są jak niespokojny wulkan, w którym kłębi się lawa i dymy, tworząc coraz to nowe, przelotne, jak się okazuje, kształty”². Dość często przywołuje się również zdanie Giuseppe Tomasi di Lampedusy z powieści „Lampart”, iż „jeśli chcemy by wszystko zostało, tak jak jest, wszystko musi się zmienić”, co znajduje swoje echo w opinii Gianfranco Pasquino o współczesnej polityce włoskiej – „Italia jest w połowie drogi: stare nie umiera, nowe nie powstaje”³. Współczesne Włochy bowiem od początku lat dziewięćdziesiątych przechodzą proces głębokich przemian, który zyskał sobie miano niedokończonej transformacji (*transizione incompiuta*), a w niej niezwykle istotną rolę pełni system partyjny. Dlatego też to zagadnienie stało się tematem niniejszej pracy.

Wielowiekowe i przyjazne stosunki Polski z Włochami skłaniają do bliższego poznania tego kraju. Niezwykle, że obydwie nacje zaakcentowały swe bliskie relacje w hymnach narodowych – Goffredo Mamelli, pisząc w 1847 roku o przelanej „krwi włoskiej i polskiej” (ostatnia zwrotka hymnu) a Józef Wybicki w słowach „z ziemi włoskiej do Polski”. Również współcześnie porównuje się chętnie te dwa kraje. W aspekcie politycznym zwraca się szczególnie uwagę na włoskie reformy ustrojowe, walkę z korupcją czy budowę bipolarnego układu partyjnego.

¹ H. Kelsen, *O istocie i wartości demokracji*, Warszawa 1936, s. 34.

² J. A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999, s. 613.

³ W języku włoskim to zdanie brzmi następująco: „L’Italia in mezzo al guado: il vecchio che non muore, il nuovo che non nasce”. Por. G. Pasquino, *La transizione a parole*, Bologna 2000, s. 1.

Duże zaciekawienie wzbudzają wypowiedzi Silvio Berlusconi czy byłego szefa Komisji Europejskiej Romano Prodiego. Natomiast Włosi wiele pisali o politycznej sytuacji w Polsce ze względu na osobę Papieża – Polaka. Zaskakujące wydają się komentarze włoskich dzienników po wyborach parlamentarnych z 5-6 kwietnia 1992 roku, kiedy nadmiernie rozdrobniony i wielopartyjny parlament nazwano „polskim parlamentem” (*parlamento polacco*)⁴. Tymczasem to w naszej mentalności tkwi stereotyp wielopartyjnego, skłóconego i niestabilnego systemu partyjnego Włoch. Czy jednak rzeczywiście jest to stereotyp? Celem tej pracy jest właśnie dokonanie analizy struktury i mechanizmu włoskiego systemu partyjnego w latach 1994 -2005/2006, aby móc odpowiedzieć na te i wiele innych pytań.

Jednak aby dokonać charakterystyki współczesnego systemu partyjnego Włoch należy wyjaśnić na wstępie niezbędne kategorie pojęciowe, służące analizie zagadnienia. Do nich należą: definicje systemu partyjnego, jego klasyfikacje i typologie, pojęcie zmiany systemu partyjnego. Ponadto warto mieć na uwadze ostrzeżenie Giovanniego Sartoriego, aby nie mieszać dwóch zasadniczych pojęć - systemu partyjnego i partii politycznych, bowiem mogą się one uzupełniać, ale są to dwa odmienne pola badawcze. „W pierwszym przypadku obserwujemy powiązania między partiami, a więc poziom analizy jest systemowy. W drugim przypadku natomiast poziom analizy jest presystemowy, którego podstawową jednostką jest partia polityczna”⁵.

Literatura naukowa poświęcona problematyce systemów partyjnych jest przeogromna. Zdefiniowania tego pojęcia podjęło się wielu badaczy z zakresu nauk politycznych, socjologii i prawa. Dominującą pozycję zdobyła sobie definicja Giovanniego Sartoriego jako najbardziej precyzyjna i ściśle odnosząca się do jego specyfiki. G. Sartori w pracy „Parties and Party Systems. A Framework for Analysis” z 1976 r. system partyjny charakteryzował jako „układ wzajemnych oddziaływań, będący efektem rywalizacji pomiędzy partiami (...). Opiera się on na wzajemnym uzależnianiu się partii, na tym, iż każda partia jest funkcją (w sensie matematycznym) innych partii i reaguje, w sposób rywalizacyjny czy też nie, na

⁴ Por. J. Pałasiński, *Wszystko od nowa*, „Rzeczpospolita” z 8 kwietnia 1992 roku; J. Pałasiński, *Parlament polacco we Włoszech*, „Rzeczpospolita” z 24 kwietnia 1992 roku.

⁵ Por. O. Massari, *I partiti politici nelle democrazie contemporanee. Prefazione di Giovanni Sartori*, Roma-Bari 2004, s. IX. A także G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, vol. I, Cambridge 1976, s. 42-44; A. Ware, *Political Parties and Party Systems*, Oxford 1996, s. 6-7; S. Bartolini, *Partiti e sistemi di partito*, w: *Manuale di scienza della politica*, pod red. G. Pasquino, Bologna 1986, s. 231-280.

zachowanie pozostałych partii politycznych”⁶. Pierre Bréchon ujął to w skrócie jako „charakter współzależnienia działań partii politycznych” (*le caractère interdépendant de leur action*)⁷. Maurice Duverger definiuje system partyjny jako „formy i sposoby koegzystencji partii politycznych”⁸. Zatem głównym ogniwem powyższych definicji jest na pierwszym miejscu wzór interakcji między partiami (*the pattern of interaction among the parties*). Jak jednak zauważa Peter Mair „rzeczywista istota systemu partyjnego może być widziana nie w rywalizacji między głównymi podmiotami politycznymi, ale raczej w rywalizacji między tymi, którzy usiłują zachować zasadniczy wymiar rywalizacji (*dimension of competition*), a z drugiej strony między tymi („*the invisible people*”), którzy próbują wyznaczyć zupełnie inny jego wymiar”⁹. Zatem system partyjny jest nie tylko tworem partii politycznych, bowiem „pozostają one także jego więźniami”¹⁰. Z tegoż też względu podkreśla się, że system partyjny nie jest prostą sumą partii politycznych. W równie bogatej, polskiej literaturze przedmiotu Ryszard Herbut zaznacza, że istotą systemu partyjnego jest „układ wzajemnych powiązań partii politycznych na różnych poziomach systemu politycznego (wyborczym, parlamentarnym, organizacyjnym, transnarodowym), określany mianem rywalizacyjno-kooperacyjnego, który ma służyć optymalizacji procesu artykulacji, przenoszenia i realizacji określonych interesów społecznych w ramach publicznego procesu decyzyjnego”¹¹. Powyższe definicje w moim przekonaniu zwracają przede

⁶ G. Sartori, *Parties and Party Systems...*, s. 44.

⁷ P. Bréchon, *Les partis politiques*, Montchrestien 1999, s. 31. Por. także: R. Cotarelo, *Los partidos políticos*, Madrid 1996, s. 268-269.

⁸ M. Duverger, *Les partis politiques*, Paris 1969, s. 233.

⁹ P. Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford 1997, s. 14.

¹⁰ Tamże, s. 15.

¹¹ R. Herbut, *System partyjny*, w: Encyklopedia politologii, pod red. M. Żmigrodzkiego, Kraków 1999, t. 3, s. 251-252; R. Herbut, *Systemy partyjne*, w: Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza, pod red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta, Wrocław 1997, s. 137; R. Herbut, *Systemy partyjne Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej*, w: Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej, pod red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta, Wrocław 1998, s. 131; R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 140-144. W powojennej literaturze polskiej szczególne miejsce zajmują prace poświęcone systemom partyjnym m.in. Wiesława Skrzydło, który pisze, że „system partyjny to całokształt stosunków zachodzących między partiami w ich walce o władzę państwową” (*O partiach i systemach partyjnych*, Warszawa 1978, s. 64). Podobnie ujmuję to zagadnienie M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1977, s. 398-400; A. Dobieszewski, *Partie i systemy partyjne*, Warszawa 1971, s. 12; B. Banaszak, A. Preisner, *Wprowadzenie do prawa konstytucyjnego*, Wrocław 1992, s. 151-152. W. Zakrzewski pisze, że „system partyjny to mechanizm współdziałania bądź rywalizacji organizacji społecznych w walce o władzę i jej sprawowanie” (*W sprawie klasyfikacji systemów partyjnych*. „Studia Socjologiczno-Polityczne” 1961, nr 10, s. 47). Podobnie ujmuję to zagadnienie J. Banaszkiewicz, *Państwo i partia w systemie kapitalistycznym*, Warszawa 1972, s. 222; W. Skrzydło, *Podstawowe zasady ustroju politycznego*, w: Studia z zakresu konstytucjonalizmu socjalistycznego, pod red. A. Burdy, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 95; M. Chmaj, W. Sokół, M.

wszystkim uwagę na dynamikę wewnątrzsystemowych relacji interpartyjnych stanowiących główną oś rozważań teoretycznych wokół systemów partyjnych.

Niemniej problem definicji systemu partyjnego jest bardziej złożony, bowiem odzwierciedla jeden z aspektów życia społecznego. Jak podkreśla David Easton, na system partyjny należy spojrzeć z perspektywy systemu politycznego, tzn. „ogółu form (wartości – celów i zasad, norm i struktury władzy), które warunkują interakcję polityczną”¹². M. Duverger dodaje, że oprócz ogólnych cech systemu partyjnego istotne są uwarunkowania danego kraju¹³. Wymienia on trzy grupy czynników mających wpływ na definicję systemu partyjnego: czynniki ekonomiczno-społeczne, ideologiczne i techniczne (głównie system wyborczy)¹⁴. Dla porównania, w polskiej literaturze Marek Chmaj dzieli te czynniki na trzy grupy: czynniki historyczne, społeczne i konstytucyjno-ustrojowe¹⁵. Zwłaszcza w tego rodzaju analizie zwraca się uwagę na podziały socjopolityczne i konflikty, które nadają kształt mechanizmowi systemu partyjnego¹⁶. Pionierami w badaniach nad niniejszymi zagadnieniami byli Seymour Martin Lipset i Stein Rokkan, którzy bazując na klasyfikacji funkcji systemu społecznego Talcotta Parsons’a zawartej w „Working Papers in the Theory of Action” określili cztery rodzaje podziałów: centrum – peryferie, Kościół – państwo, interesy właścicieli ziemskich – rosnąca klasa rozwijającego się przemysłu oraz konflikt między właścicielami i zatrudnionymi¹⁷. Arend Lijphart natomiast określa siedem wymiarów konfliktu: socjoekonomiczny, religijny, kulturalno-etniczny, miejsko-wiejski, poparcie dla systemu, polityka zagraniczna i postmaterializm¹⁸. Jak zauważa jednak R. Herbut, „konsolidacja zachodnioeuropejskich systemów partyjnych nastąpiła w oparciu o struktury podziałów socjopolitycznych istniejących w poszczególnych krajach,

Żmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 2001, s. 150; *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, pod red. W. Sokoła. M. Żmigrodzkiego, Lublin 2003, s. 111; K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004, s. 103.

¹² D. Easton, *Analyse du système politique*, Paris 1974, s. 182

¹³ Por. M. Duverger, *Les parties...*, s. 234. W literaturze polskiej na temat czynników decydujących o charakterze systemu partyjnego państwa pisał m.in. W. Skrzydło, *O partiach i...*, s. 78-82; M. Sobolewski, *Partie i systemy...*, s. 410-416.

¹⁴ Tamże, s. 234. Na strukturę społeczno-ekonomiczną społeczeństwa i jej wpływ na kształt systemu partyjnego zwraca uwagę także J. Blondel, *Political parties. A genuine case of discontent?*, London 1978, s. 26.

¹⁵ M. Chmaj, *Prawna instytucjonalizacja partii politycznych w Polsce*, Lublin 1994, s. 31.

¹⁶ Por. P. Avril, *Saggio sui partiti*, Torino 1990, s. 171-172.

¹⁷ Por. S. M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*, w: *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*, pod red. S.M. Lipset, S. Rokkan, New York 1967, s. 6-14; por. także: A. Jamróz, *Demokracja współczesna. Wprowadzenie*, Warszawa 1993, s. 233-235.

¹⁸ Por. A. Lijphart, *Le democrazie contemporanee*, Bologna 1988, s. 139-151.

choć konfiguracja rywalizacji w ich ramach okazała się znacznie trwalsza niż same podziały socjopolityczne¹⁹. Ponadto do zmiennych w szeroko rozumianym otoczeniu systemu partyjnego najczęściej zalicza się konstrukcję prawa wyborczego czy reżimu politycznego²⁰. Tym niemniej wpływ powyższych zmiennych na układ rywalizacyjno-kooperacyjnych powiązań między partiami jest względny, gdyż zależy w dużej mierze od kultury politycznej danego kraju²¹.

Kolejnym istotnym zagadnieniem w charakterystyce systemu partyjnego jest pojęcie jego formatu i mechanizmu. To rozróżnienie prowadzi do konkluzji, iż różne formaty systemów partyjnych tworzą ich klasyfikację, natomiast mechanizm systemu partyjnego tzn. „jak on pracuje” składa się na typologię systemu partyjnego. G. Sartori, opierając się na dwóch podstawowych zmiennych – fragmentaryzacji i dystansie ideologicznym przyjmuje, że format systemu partyjnego oznacza liczbę partii relewantnych (kryteria relewantności – to potencjał koalicyjny i potencjał użycia szantażu politycznego)²² uczestniczących w rywalizacji wyborczej oraz procesie formowania rządu²³. Tak więc, pomijając proste kryterium numeryczne Sartori wyznacza „cztery klasy formatu: predominacja (jedna partia pozyskuje większość 50% lub większą), dwupartyjność bliska równości (dwie partie są bliskie większości 50%), ograniczona fragmentaryzacja (żadna partia nie zdobywa większości absolutnej, lecz występuje kilka partii relewantnych – od 3 do 5), fragmentaryzacja ekstremalna (występuje 6 i więcej partii relewantnych)”²⁴. Na tej podstawie Sartori zbudował swą klasyfikację systemów partyjnych (tabela nr 1). Odwołując się do relacji między teorią a praktyką autor łączy pojęcie formatu i mechanizmu. Przez to ostatnie pojęcie określa „mechaniczne predyspozycje” i „zespół skłonności systemowych” (*mechanical predispositions and do harbor systemic propensities*)²⁵, wyróżniając cztery zmienne: rywalizacyjność/nierywalizacyjność, dystans ideologiczny, dośrodkowość/odśrodkowość rywalizacji politycznej, strategie polityczne głównych partii. Zatem określa „jak system pracuje”, tworząc w ten sposób typologie

¹⁹ R. Herbut, *System partyjny*, w: Encyklopedia politologii..., s. 251.

²⁰ Por. J. E. Lane, S. Ersson, *Politics and Society in West Europe*, London 1987, s. 156-157.

²¹ Por. F. Lanchester, *Gli strumenti della democrazia. Lezioni di diritto costituzionale comparato*, Milano 2004, s. 254-255.

²² Por. G. Sartori, *Parties and...*, s. 123.

²³ Tamże, s. 315-316.

²⁴ Warto jednak zauważyć, że pierwotnym podziałem systemów partyjnych G. Sartoriego było rozróżnienie na systemy konkurencyjne (*competitive systems*) i systemy niekonkurencyjne (*noncompetitive systems*).

²⁵ Tamże, s. 316.

systemów partyjnych (tabela nr 2). Jak wskazują niniejsze wyjaśnienia nie zawsze pojęcia formatu i mechanizmu systemu partyjnego pokrywają się, podobnie jak terminy klasyfikacja i typologia²⁶.

Tabela nr 1

Kryteria analizy systemów partyjnych wg G. Sartoriego

Systemy partyjne (<i>sistemi partitici</i>)	Liczba bloków partii (<i>poli</i>)	Polaryzacja (<i>polarità</i>)	Kierunek (<i>direzione</i>)
Pluralizm prosty (<i>pluralismo semplice</i>)	bipolarny (dwubiegunowy)	brak	dośrodkowy
Pluralizm umiarkowany (<i>pluralismo moderato</i>)	bipolarny (do 5 partii)	znikoma	dośrodkowy
Pluralizm ekstremalny (<i>pluralismo estremo</i>)	wielobiegunowy (więcej niż 5 partii)	maksymalna (<i>polarizzato</i>)	odśrodkowy (prawdopodobnie)

Źródło: G. Sartori, *Partiti e sistemi di partito. Corso di scienza politica. Anno accademico 1964-1965, Firenze 1965, s. 73.*

Tabela nr 2

Klasyfikacja a typologia systemów partyjnych według G. Sartoriego

Klasyfikacja	Typologia
1. System partii predominującej (<i>sistema a partito predominante</i>)	1. System partii predominującej (<i>sistema a partito predominante</i>)
2. System dwupartyjny (<i>bipartitismo</i>)	2. System dwupartyjny (<i>bipartitismo</i>)
3. Pluralizm ograniczony (<i>pluralismo limitato</i>)	3. Pluralizm umiarkowany (<i>pluralismo moderato</i>)
4. Pluralizm ekstremalny (<i>pluralismo estremo</i>)	4. Pluralizm spolaryzowany (<i>pluralismo polarizzato</i>)
5. Atomizacja (<i>atomizzazione</i>)	Atomizacja (<i>atomizzazione</i>)

Źródło: D. Fisichella, *Elezioni e democrazia. Un'analisi comparata, Bologna 2003, s. 222.*

²⁶ Por. D. Fisichella, *Elezioni e democrazia. Un'analisi comparata, Bologna 2003, s. 220-229.*

Dokonując przeglądu podziałów systemu partyjnego różnych autorów zauważa się, iż powszechnie przyjętą jest typologia Sartoriego²⁷. Do tradycyjnych klasyfikacji zalicza się model podziału M. Duverger'a na podstawie kryterium liczbowego, proponujący systemy jednopartyjne, dwupartyjne i wielopartyjne²⁸. Jean Blondel w „Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies” z 1968 r. uwzględnił dwie zmienne – liczbę partii i ich rozmiar, wyznaczając systemy dwupartyjne, dwupółpartyjne, wielopartyjne z partią dominującą i wielopartyjne bez partii dominującej²⁹. Obok podziałów opartych na kryteriach ilościowych, proponuje się podziały oparte na kryteriach jakościowych, podkreślając za Markiem Sobolewskim, że „obydwie klasyfikacje nie wyłączają się wzajemnie, lecz z pożytkiem mogą być stosowane łącznie”³⁰. Ponadto wśród znanych typologii można wyróżnić koncepcje Robert'a Dahl'a, Gordon'a Smith'a czy Stein'a Rokkan'a. Ten pierwszy jako kryterium przyjął kategorię rywalizacji, kooperacji i koalicji funkcjonowania opozycji na poziomie wyborczym i parlamentarnym, wyróżniając system partyjny wyłącznie rywalizacyjny (np. Wielka Brytania), system kooperacyjno-rywalizacyjny (przykładem wśród systemów dwupartyjnych są Stany Zjednoczone, a wielopartyjnych Francja czy Włochy), system koalicyjno-konkurencyjny (wśród dwupartyjnych systemów Austria), system partyjny wyłącznie koalicyjny (np. Kolumbia)³¹. Różne podziały systemów partyjnych stworzyli Joseph LaPalombara i Myron Weiner, stosując kryterium konkurencyjności partii politycznych w walce o władzę: systemy konkurencyjne i systemy nie dopuszczające konkurencyjności, systemy hegemoniczne i zmienne (*turnover*) oraz systemy zideologizowane i pragmatyczne³². Gordon Smith

²⁷ Por. P. Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford 1997, s. 204.

²⁸ Por. M. Duverger, *I partiti politici*, Milano 1981, s. 255-333. Już wcześniej o podziale ilościowym wspominał Max Weber. Także Gabriel Almond dzieli systemy partyjne na dwupartyjne i wielopartyjne, dodatkowo jednak dla systemów wielopartyjnych przyjmuje podział na systemy wielopartyjne funkcjonujące (np. kraje skandynawskie czy Holandia) i systemy wielopartyjne immobilne (np. Francja czy Włochy). Por. G. Almond, *A Functional Approach to Comparative Politics*, w: *The Politics of the Developing Areas*, pod red. G. Almond'a, J.S. Coleman'a, Princeton 1960, s. 40.

²⁹ Por. J. Blondel, *Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies*, „Canadian Journal of Political Science” 1968, vol. 1, s. 180-203.

³⁰ Marek Sobolewski zaznacza, że podziały oparte na kryteriach ilościowych i jakościowych powinny być stosowane łącznie, „żaden z nich bowiem, jak dotąd nie obejmuje wszystkich ważnych aspektów systemu partyjnego, zatem żaden z nich nie może zastąpić drugiego”. Por. M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne...*, s. 416.

³¹ Por. R.A. Dahl, *Patterns of Opposition*, w: *Political Oppositions in Western Democracies*, pod red. R. A. Dahl, New Haven 1996, s. 336-338.

³² Łącząc te podziały wśród systemów konkurencyjnych (*competitive systems*) wyróżniono cztery podkategorie: system hegemoniczno-zideologizowany (*hegemonic-ideological*), system hegemoniczno-pragmatyczny (*hegemonic-pragmatic*), system zmienny-zideologizowany (*turnoverideological*) i system

proponuje kryterium relewantnej wielkości głównych partii oraz poziomu spójności społecznej i politycznej w ramach systemu politycznego, wyróżniając system nierównowagi, system rozproszony oraz system zrównoważony³³. Stein Rokkan natomiast zbudował swą typologię na kryteriach liczby partii, „prawdopodobieństwa” większości jednej partii (*likelihood of single-party majorities*) i rozdziale sił mniejszych partii, wyróżniając system brytyjsko-niemiecki (dominacja rywalizacji dwóch wielkich partii oraz trzeciej, która jest mniejsza), system skandynawski (jedna duża partia rywalizująca z mniej lub bardziej sformalizowanym sojuszem trzech lub czterech mniejszych partii) oraz wyrównany system wielopartyjny (rywalizacja zdominowana przez trzy lub więcej partii o podobnej wielkości)³⁴. W literaturze polskiej interesujący przykład typologii systemów partyjnych przedstawił Marek Sobolewski, który kierując się sugestiami klasyfikacyjnymi G. Sartoriego wprowadził bardziej szczegółowy podział systemów wielopartyjnych na ich cztery formy. Jak pisze M. Sobolewski, „obok systemu partii dominującej będziemy mieli zatem system kooperacji partii, system dwublokowy lub wielopartyjności ustabilizowanej oraz system rozbicia wielopartyjnego”³⁵.

Każda z proponowanych klasyfikacji i typologii posiada jednak swe wady i zalety. Operując bowiem na poziomie teorii trzeba dokonać uogólnień. Przykładowo, powszechnie uznanej typologii Sartoriego nie można zarzucić nielogiczności, jednak wprowadzone chociażby pojęcie pluralizmu umiarkowanego jest obecnie niezbyt użyteczne metodologicznie, bowiem większość krajów zachodniej Europy mieści się właśnie w tej kategorii³⁶. Niezbędne zatem jest dookreślenie charakterystyki danego systemu partyjnego poprzez szeroko przyjętą jego specyfikę narodową.

zmienny-pragmatyczny (*turnover-pragmatic*). Por. J. LaPalombara, M. Weiner, *The Origin and Development of Political Parties*, w: *Political Parties and Political Development*, pod red. J. LaPalombara i M. Weiner, Princeton 1966, s. 33-37.

³³ Por. G. Smith, *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, Warszawa 1992, s. 116-117.

³⁴ Por. S. Rokkan, *The Growth and Structuring of Mass Politics in Smaller European Democracies*, „Comparative Studies in Society and History” 1968, nr 10/2, s. 173-210.

³⁵ Jak pisze M. Sobolewski, „system kooperacji partii charakteryzuje się tworzeniem bardzo szerokich koalicji rządowych i zanikiem efektywnej opozycji, system dwublokowy polega na podzieleniu partii na dwa konkurujące ze sobą bloki, czwarty zaś jest klasyczną postacią wielopartyjności wraz z towarzyszącymi jej zjawiskami rozbicia i zmienności”. Szerzej M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne...*, s. 434-484. Ponadto należy zwrócić uwagę na pojęcie partii politycznej i systemów partyjnych zawarte w pracy *Nauka o polityce* pod redakcją Artura Bodnara, Warszawa 1984 (roz. VIII); J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977 (roz. X).

³⁶ Por. P. Mair, *Party System Change...*, s. 204-206.

Trzecim ważnym pojęciem politologicznym po zdefiniowaniu systemu partyjnego, jego klasyfikacji i typologii a niezwykle istotnym dla zrozumienia przemian włoskiego systemu partyjnego w latach 1994-2005/2006 jest zagadnienie zmiany systemu partyjnego. Można wyróżnić dwie główne perspektywy rozumienia tego pojęcia. Pierwsza z nich określana jest mianem perspektywy „społecznej”. Zakłada ona, iż zmiana systemu partyjnego tkwi w szeroko pojmowanym jego otoczeniu – na przykład w zmianach podziałów socjopolitycznych czy zachowań wyborczych. Takie ujęcie zagadnienia proponują m.in. Jan-Erik Lane i Svante Ersson³⁷. Przy czym Jean Blondel zauważa, że „społeczna i ekonomiczna struktura społeczeństwa prowadzi do powstania szczególnego typu systemu partyjnego” (*domesticate party competition*)³⁸. Wychodząc z kolei od typologii systemów partyjnych „instytucjonalna” perspektywa proponuje węższe postrzeganie kategorii zmiany systemu partyjnego, koncentrując się na jego konfiguracji strukturalnej. Zdaniem Peter’a Mair’a najprościej można określić zmianę systemu partyjnego, „gdy system partyjny przechodzi transformację z jednej klasy lub typu systemu partyjnego do innego” (*when a party system is transformed from one class or type of party system into another*)³⁹. A zatem kiedy można stwierdzić, że kształtuje się nowy system partyjny jako konsekwencja procesu zmian? Mair proponuje określenie zmiany systemu partyjnego jako „wynik ideologicznych, strategicznych czy wyborczych przekształceń, powodujących transformację kierunku rywalizacji lub formuły tworzenia rządu”⁴⁰. Przestrzega również przed nadmiernym akcentowaniem zmian wyborczych, bowiem nie są one jednoznaczne ze zmianą systemu partyjnego⁴¹.

Obie perspektywy zmiany systemu partyjnego – „społeczna i instytucjonalna” – reprezentują ważny wymiar badanego zagadnienia. Z tego też względu należy zgodzić się z Ryszardem Herbutem, że ich łączne dopiero uwzględnienie „wydaje się ze wszech miar płodne, gdyż system partyjny to swoistego rodzaju „struktura pośrednicząca” między społeczeństwem a państwem, której dynamika zmiany jest wypadkową zarówno przeobrażeń zachodzących w jego otoczeniu, jak i w ramach samej struktury systemu

³⁷ Por. J.E.Lane, S. Ersson, *Politics and Society in Western Europe*, London 1987, s. 156-157.

³⁸ J. Blondel, *Political Parties. A Genuine Case...*, s. 26, 86.

³⁹ P. Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford 1997, s. 51-52.

⁴⁰ Tamże, s. 52.

⁴¹ Por. P. Mair, *La trasformazione del partito di massa in Europa*, w: *Come cambiano i partiti*, pod red. M. Calise, Bologna 1992, s. 101.

partyjnego”⁴². Tym niemniej pojawia się kolejne pytanie: jak zmierzyć zakres oraz intensywność zmian? W tym celu budowano szereg indeksów: m.in. indeks frakcjonalizacji D. Rae’a, indeks efektywnej liczby partii M. Laakso i R. Taagepera, indeks polaryzacji systemu partyjnego (G. Sani, G. Sartori czy F. Casteles, P. Mair), indeks przesunięcia poparcia wyborczego M. Pedersen’a czy indeks Alford’a jako miernik klasowego sposobu głosowania⁴³. Jak stwierdza Wiesława Jednaka, tworzy się w ten sposób dynamiczny model systemu partyjnego ze szczególnym zwróceniem uwagi na jego konstrukcję.

Powyższe wstępne założenia teoretyczne, dotyczące definicji systemu partyjnego, jego klasyfikacji i typologii oraz zmiany stanowią punkt wyjścia do analizy włoskiego systemu partyjnego w latach 1994-2005/2006⁴⁴. W niniejszej pracy przyjęto dwie główne tezy badawcze. Pierwsza z nich odnosi się do zmiany i reklasyfikacji włoskiego systemu partyjnego. We Włoszech w latach dziewięćdziesiątych nastąpiła zmiana systemu partyjnego. Zasadniczą jej cechą jest bipolarny system partyjny, związany z powstaniem dwóch koalicji – centroprawicowej i centrolewicowej. Konsekwencję bipolaryzacji stanowi bezpośrednia alternacja władzy tych dwóch bloków, co we Włoszech ma niezwykle istotne znaczenie ze względu na fakt, że wcześniej podobny proces wystąpił tylko w 1876 roku. Druga teza dotyczy trwałości konstrukcji włoskiego bipolarizmu. Jest to nadal konfiguracja niestabilna i otwarta mimo trzykrotnej elekcji parlamentarnej. Jego słabość wynika z przedłużającej się transformacji ustrojowej we Włoszech i braku zgody elit politycznych co do reguł gry politycznej. Jak słusznie zauważa Gianfranco Pasquino, „tylko kiedy polityczno-instytucjonalna transformacja zakończy się i wtedy, kiedy żaden z elementów systemu nie będzie dłużej wyzwaniem dla znaczących aktorów politycznych, dopiero wtedy włoski system partyjny będzie można uznać za efektywnie i pozytywnie ustabilizowany. Teraz można bezpiecznie zauważyć, że włoski system partyjny jest częścią rozwiązania, ale również częścią problemu”⁴⁵.

⁴² R. Herbut, *Systemy partyjne*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1997, s. 172.

⁴³ Szerzej W. Jednaka, *Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku*, Wrocław 1995, s. 29-34.

⁴⁴ Czwarta elekcja parlamentarna miała miejsce 9 i 10 kwietnia 2006 roku.

⁴⁵ G. Pasquino, *The Restructuring of the Italian Party System*, wykład przygotowany na roczny zjazd Stowarzyszenia Nauk Politycznych z 5-8 kwietnia 2004 roku w Lincoln, www.psa.ac.uk/cps/2004/Pasquino.pdf, 8.07.2005.

Sama bipolaryzacja układu partyjnego współczesnych Włoch nie jest procesem niezwykłym zważywszy, że dwublokowy system partyjny charakteryzuje większość systemów europejskich. Dopiero odniesienie do jego wcześniejszego kształtu wskazuje na stopień przeobrażeń sceny politycznej Italii. Gabinety centrowe mają przecież we Włoszech długą tradycję, dlatego też pojawiają się także dziś próby budowy dużego ugrupowania lub koalicji, mieszczącej się w centrum kooperacyjno-rywalizacyjnego układu partyjnego. Powolnemu procesowi „osadzania” nowego systemu partyjnego towarzyszy spór wokół reformy dotychczasowych rozwiązań ustrojowych. W tym kontekście Jan Wawrzyniak pisze o toczącej się włoskiej transformacji systemowej⁴⁶, a Izolda Bokszczanin podkreśla, że następuje ona w „ramach reżimu demokratycznego” (przejście od demokracji do demokracji)⁴⁷. Od razu nasuwa się skojarzenie z kryzysem politycznym IV Republiki Francuskiej i powstaniem V Republiki. Stąd też wyjaśnić można szybkie rozpowszechnienie się w żargonie dziennikarskim określeń Pierwsza Republika Włoska i rodząca się Druga Republika od połowy lat dziewięćdziesiątych⁴⁸. Jednak newralgicznym punktem tego rozumowania jest chociażby fakt, że Włosi nadal oczekują na własnego de Gaulle’a. Przyczyn problemów włoskiej demokracji należy poszukiwać w szerszej perspektywie, zwracając uwagę na historyczne uwarunkowania systemu partyjnego.

Centralnym zagadnieniem pracy jest zatem proces bipolaryzacji systemu partyjnego Włoch w latach dziewięćdziesiątych i jego ewolucja, a w konsekwencji zmiana systemu partyjnego i jego reklasyfikacja w stosunku do układu powojennego.

Pierwsze pytanie powinno dotyczyć genezy tego procesu. Pomocą w udzieleniu odpowiedzi na nurtujący problem były badania Stein’a Rokkan’a i Seymour’a Lipset’a nad podziałami socjopolitycznymi i koncepcją zamrożenia systemu partyjnego (*freezing hypothesis*). Zauważają oni, że „systemy partyjne lat sześćdziesiątych odzwierciedlają z kilkoma, lecz znaczącymi wyjątkami, strukturalne podziały socjopolityczne lat dwudziestych (...) a alternatywy partyjne i

⁴⁶ Por. J. Wawrzyniak, *Transformacja ustrojowa we Włoszech*, w: Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci profesor Janiny Zakrzewskiej, Warszawa 1996, s. 501.

⁴⁷ Por. I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004, s. 7-8.

⁴⁸ Por. J. Wawrzyniak, *Włochy – stara czy nowa republika*, „Krytyka Kwartalnik Polityczny” 1994, nr 44-45, s. 139-148.

znacząco wiele przypadków organizacji partyjnych jest starszych od większości narodowych elektoratów.⁴⁹ Tym niemniej Włochy należały do tych kilku wyjątków. Przyczyną był „tak głęboki podział państwo-kościół, że struktury właściwe systemowi partyjnemu pojawiły się dopiero w 1919 roku, na trzy lata przed marszem na Rzym. Nie było więc czasu na zamrożenie systemu partyjnego przed rewolucją postdemokratyczną, a bardzo niewiele czasu w ramach tradycyjnego systemu partyjnego do jego powrotu po klęsce reżimu faszystowskiego w 1944 roku”⁵⁰. Zajmując się kwestią stabilności/niestabilności Lipset i Rokkan przyjęli, że włoski system partyjny jest układem niestabilnym. Dopiero powojenna rzeczywistość pozwoliła na wykształcenie się systemu partyjnego opartego na podziale religia-klasa. Relacje między Chrześcijańską Demokracją a Włoską Partią Komunistyczną utrwaliły linie podziału, doprowadzając do kilkudziesięciu lat zamrożenia włoskiego systemu partyjnego.

Kontynuatorem koncepcji zamrożenia systemów partyjnych jest irlandzki badacz Peter Mair. W swojej pracy *„Party System Change. Approaches and Interpretations”* broni ważności tej koncepcji również dziś, bowiem w perspektywie długoterminowej ciągłość systemów partyjnych przeważa nad ich zmianą⁵¹. Rozpatrując tę tezę, trzeba również i w tym przypadku zaliczyć włoski system partyjny do wyjątków, co potwierdza także P. Mair⁵². W latach dziewięćdziesiątych nastąpiła zmiana systemu partyjnego we Włoszech. Towarzyszył jej jeden z najwyższych wskaźników indeksu przesunięcia poparcia wyborczego w ostatnim stuleciu w zachodnich demokracjach - 37,2% w 1994 roku⁵³. Właściwe zatem staje się pytanie o długoterminowy wpływ tej zmiany na strukturę i mechanizm funkcjonowania systemu partyjnego.

Jedną z głównych cech zmiany włoskiego systemu partyjnego jest uformowanie się dwóch wielkich koalicji. Choć Giovanni Sartori wielokrotnie krytykował Duverger’a „wielkie dualistyczne uproszczenie prawica-lewica”, to współcześnie również akcentuje bipolarną konstrukcję systemu partyjnego Włoch

⁴⁹ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction*, w: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, pod red. S.M. Lipseta i S. Rokkana, New York-London 1967, s. 50.

⁵⁰ Tamże, s. 52.

⁵¹ Por. P. Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford 1997, s. 3-9; P. Mair, *I conflitti politici in Europa. Persistenza e mutamento the Freezing hypothesis: an evaluation*, „Rivista italiana di scienza politica” 1998, nr 3, s. 425-450.

⁵² Tamże, s. 217.

⁵³ Tamże, s. 216.

jako „wyjaśnienie faktu, że bipolarizm jest normalny w demokracjach postideologicznych”⁵⁴. Zauważa także dysfunkcje włoskiego bipolarizmu, tkwiące przede wszystkim w zbyt heterogenicznych koalicjach, uznając za główną przyczynę wielopartyjnych bloków, formułę większości zwykłej w rozdziale 75% mandatów do obu izb parlamentu (okręgi jednomandatowe). Dla Angelo Panebianco takim powodem jest zakorzeniona kultura polityczna kraju⁵⁵.

Patrząc z szerszej perspektywy trzeba również podkreślić znaczenie czynnika zewnętrznego na proces zmiany włoskiego systemu partyjnego. Zakończenie „zimnej wojny” i proces integracji europejskiej miały znaczny wpływ na przeobrażenia we Włoszech. Choć system partyjny posiadał przez długi czas zdolność kontroli i dostosowania do zmieniających się warunków, to doszło do zachwiania tej równowagi, co stało się przyczyną transformacji systemu partyjnego. Zmiany w rywalizacji wyborczej, programowej oraz organizacyjnej miały znaczenie systemowe i wpływ na wzór interakcji między partiami politycznymi⁵⁶. Zatem, jak pisze Ryszard Herbut, „przeobrażeniu ulega kooperacyjno-rywalizacyjny układ powiązań między partiami mającymi status ugrupowań relewantnych, co oznacza zmianę ustabilizowanych wzorów zachowań na poziomie wyborczym, parlamentarno-gabinetowym lub (oraz) organizacyjnym”⁵⁷. Ta właśnie definicja R. Herbuta a także P. Mair’a znalazła swe odzwierciedlenie w budowie i konstrukcji niniejszej pracy. Równie istotne znaczenie miały rozważania Douglasa W. Rae „o dwóch różnych systemach partyjnych: wyborczym systemie partyjnym (*the elective party system*) oraz parlamentarnym systemie partyjnym (*the parliamentary party system*)”⁵⁸.

Niniejsza praca ma charakter analizy politologicznej. W tym celu zastosowano strukturalno-funkcjonalne spojrzenie na proces zmiany systemu partyjnego we Włoszech i kształtowanie się jego bipolarnej architektury po 1993 roku⁵⁹. Wiodącymi metodami badawczymi, którymi posłużono się w pracy są: metoda analityczno-deskryptywna i metoda diachroniczna, wykorzystane w pięciu rozdziałach pracy. Elementy analizy porównawczej zostały zastosowane jako

⁵⁴ G. Sartori, *Il polverone del centro* „Corriere della Sera” z 26 sierpnia 2005 roku.

⁵⁵ Por. A. Panebianco, *Bipolarismo non trasformismo*, „Corriere della Sera” z 23 sierpnia 2005 roku.

⁵⁶ Por. P. Mair, *Party System Change...*, s. 75.

⁵⁷ R. Herbut, *Systemy partyjne...*s. 170-171.

⁵⁸ Por. D. W. Rae, *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven-London 1971, s. 48.

⁵⁹ Zwrócono uwagę przede wszystkim na charakter struktury systemu partyjnego, sposób dystrybucji władzy, wewnętrzny podział pracy, relację między elitą polityczną a członkami partii i społeczeństwem.

metoda wspomagająca, oparta głównie na badaniach ilościowych i jakościowych w odniesieniu do formatu i mechanizmu włoskiego systemu partyjnego przed i po 1993 roku oraz kolejnych etapach ewolucji układu partyjnego współczesnych Włoch. Ponadto, w badaniach nad wyborczym systemem partyjnym Italii posłużono się metodą behawioralną oraz elementami teorii racjonalnego wyboru, natomiast w celu analizy struktury i funkcjonowania parlamentarnego systemu partyjnego wykorzystano podejście instytucjonalne⁶⁰. Równie oczywistym jest także przyjęcie elementów analizy systemowej jako zasadniczego poziomu rozważań w niniejszej tematyce⁶¹.

W pierwszym rozdziale pracy skoncentrowano się przede wszystkim na koncepcjach dotyczących struktury i funkcjonowania włoskiego systemu partyjnego po II wojnie światowej do roku 1992/93. W moim przekonaniu na szczególną uwagę zasługują trzy modele badawcze: system skrajnie spolaryzowany Giovanniego Sartoriego, niedoskonała dwupartyjność Giorgio Galliego oraz pluralizm dośrodkowy Paolo Farnettiego. Każda z powyższych koncepcji próbowała oddać powojenną dynamikę systemu partyjnego, jednocześnie będąc poddana krytyce. Wspólnym celem badaczy było uchwycenie relacji dwóch ogniw systemu partyjnego: Chrześcijańskiej Demokracji i Włoskiej Partii Komunistycznej. Jak pokazują badania Oddbjorna Knutsen'a, znaczący wpływ na kryzys powojennego systemu partyjnego miało właśnie osłabienie polaryzacji między chadekami i komunistami oraz zmniejszony radykalizm postfaszytów⁶². W ten sposób powstały również terminy partii antysystemowej, *conventio ad excludendum* (Leopoldo Elia), czy „niestabilnej stabilności”, które weszły do światowej literatury politologicznej. Jednocześnie opisano krótko historyczny rys systemu partyjnego od zjednoczenia Włoch, aby znaleźć „kod

⁶⁰D. Sanders, *Behawioralizm*, w: *Teorie i metody w naukach politycznych*, pod red. D. Marsh i G. Stoker, Kraków 2006, s. 43-61; H. Ward, *Teoria racjonalnego wyboru*, w: *Teorie i metody...*, s. 63-87; W. Lowndes, *Instytucjonalizm*, w: *Teorie i metody...*, s. 89-107; F. Devine, *Metody jakościowe*, w: *Teorie i metody...*, s. 197-215; P. John, *Metody ilościowe*, w: *Teorie i metody...*, s. 219-232; J. Hopkin, *Metody porównawcze*, w: *Teorie i metody...*, s. 251-269; G. Sola, *Storia della scienza politica. Teorie, ricerche e paradigmi contemporanei*, Roma 1996, s. 61-179. W. P. Phillips Shively, *Sztuka prowadzenia badań politycznych*, Poznań 1997, s. 13-61.

⁶¹ Można wyróżnić wiele podziałów metod badawczych. Przykładowo, Klaus von Beyme wymienia następujące: podejście historyczne; podejście instytucjonalne; podejście behawioralistyczne; podejście funkcjonalistyczne; podejście racjonalnego wyboru oraz metoda porównawcza. Por. K. von Beyme, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2005, s. 79-156.

⁶² Por. O. Knutsen, *The Strength of the Partisan Component of Left-Right Identity. A Comparative Longitudinal Study of Left-Right Party Polarization in Eight West European Countries*, „Party Politics” 1998, nr 1 s. 25.

genetyczny” budowy i działania układu partyjnego. Ta część pracy jest zatem istotna ze względu na próbę ujęcia procesu zmiany systemu partyjnego w latach dziewięćdziesiątych i jego reklasyfikację.

Kolejny rozdział pracy poświęcony został ewolucji polityczno-instytucjonalnej Włoch w latach dziewięćdziesiątych. Niezbędne bowiem było przybliżenie szeroko dyskutowanych od końca lat siedemdziesiątych projektów przemian ustrojowych, które stały się głównym tematem założeń programowych partii politycznych. Wzajemne powiązanie między rozpoczętą w latach dziewięćdziesiątych transformacją systemu politycznego a systemem partyjnym nie ulega wątpliwości. Współczesny brak konsensu wokół projektu zmiany struktury i działania systemu organów państwowych oraz stabilnych reguł gry politycznej stanowi oś podziału na scenie politycznej, blokując reformę ustrojową państwa a jednocześnie, przyczyniając się do destabilizacji systemu partyjnego. Porażka aż trzech dwuizbowych komisji do spraw reform konstytucyjnych w ciągu 25 lat może być tego dobitnym przykładem. Stąd włoską transformację (*transizione italiana*) określa się jako „trudną i zawiłą” (*difficile e confusa*)⁶³, „zdominowaną przez niepewność” (*dominata dall'incertezza*)⁶⁴, „wątpliwą i z wieloma niewiadomymi” (*ambigua e con non poche incognite*)⁶⁵, czy też „złożoną, długą, nieokreśloną, odwracalną”, która „nie kończy się” (*complessa, lunga, indeterminata, reversibile*)⁶⁶. Z tego też powodu pojawiają się opinie takie jak w „The New York Times”, że „system polityczny jest zablokowany, a klasa polityczna nie odpowiada, tak więc pantomima trwa”⁶⁷. Z drugiej strony, aby zrozumieć charakter włoskiej transformacji warto ją porównać przykładowo z V Republiką Francuską. Jak podkreśla Adriano Pappalardo, „golistowskie reformy uderzyły głównie w podstawowe instytucje polityczne republiki, pozostawiając nienaruszony system biurokratyczny i scentralizowaną formę państwa, tymczasem we Włoszech właśnie te dwie ostatnie kwestie są kluczem, aby pojąć przebieg i ewentualne

⁶³ R. D'Alimonte, S. Bartolini, *Il sistema partitico: una transizione difficile*, w: *Maggioritario ma non troppo*, pod red. S. Bartolini i R. D'Alimonte, Bologna 1995, s. 465-466.

⁶⁴ L. Morlino, *Crisis of Parties and Change of Party System in Italy*, „Party Politics” 1996, nr 1, s. 24-25.

⁶⁵ S. Ceccanti, S. Fabbrini, *Transizione verso Westminster? Ambiguità e discontinuità nella formazione del governo Berlusconi*, w: *L'alternanza inattesa. Le elezioni del 27 marzo 1994 e le loro conseguenze*, pod red. G. Pasquino, Soveria Mannelli 1995, s. 281

⁶⁶ G. Pasquino, *La transizione a parole*, Bologna 2000, s. 205.

⁶⁷ F. Bruni, *Berlusconi, in a Rough Week, Says Only He Can Save Italy*, „The New York Times” z 10 maja 2003 roku.

zawirowania kryzysu politycznego”⁶⁸. Zwłaszcza planowane zmiany konstytucji włoskiej przez III rząd S. Berlusconiego wzbudzały wiele sprzeciwu wśród politologów i konstytucjonalistów, co wyrażał w szczególności apel stowarzyszenia Astrid - „Ocalmy konstytucję – można zmienić konstytucję, ale nie trzeba jej niszczyć”, przyczyniając się do zaostrzenia podziałów między centroprawicą i centrolewicą oraz jednostronnych i zazwyczaj częściowych reform państwa.

W rozdziale trzecim pracy podjęto próbę przeanalizowania zmian w strukturze organizacyjnej głównych partii politycznych, co ma z kolei wpływ na restrukturyzację samego systemu partyjnego. W tym celu wybrano pięć partii politycznych: Forza Italia, Sojusz Narodowy, Liga Północna, Demokraci Lewicy oraz Odbudowa Komunistyczna. Wyżej wymienione ugrupowania należą do partii relewantnych, a ich wzajemne powiązania w istotny sposób wpływają na kształt systemu partyjnego. Ich struktura, model organizacyjny, programy często w dość zasadniczy sposób różnią się, lecz bipolaryzacja systemu partyjnego spowodowała ich większą elastyczność. W przypadku Forza Italia zaznacza się problem jej słabego poziomu instytucjonalizacji i rola Silvio Berlusconiego. Pozostałe partie przeszły głęboki proces zmian od końca lat osiemdziesiątych. Z partii komunistycznej wywodzą się Demokraci Lewicy, ugrupowanie socjaldemokratyczne i bliższa swym korzeniom Odbudowa Komunistyczna. Sojusz Narodowy powstał z postfaszystowskiego Włoskiego Ruch Społecznego-Prawica Narodowa. Liga Północna wyrosła z partii protestu o charakterze regionalnym, w przeciwieństwie do wyżej wymienionych ugrupowań ogólnokrajowych. Interesującym zagadnieniem jest dostosowanie organizacyjne głównych partii politycznych Włoch do zmieniającej się rzeczywistości. Każda z partii musiała zmierzyć się z nowym sposobem prowadzenia polityki – procesem jej personalizacji i mediatyzacji, odideologizowaniem rywalizacji politycznej czy zmniejszeniem się liczby jej członków i słabszym zakorzenieniem na obszarze państwa. Pojawia się pytanie o kierunek zmiany modelu organizacyjnego partii politycznych – czy są to partie wyborcze, kartelowe czy jeszcze może istnieją

⁶⁸ A. Pappalardo, *Dal pluralismo polarizzato al pluralismo moderato. Il modello di Sartori e la transizione italiana*, „Rivista italiana di scienza politica” 1996, nr 1, s. 103.

partie masowe⁶⁹. Tym bardziej trzeba także podkreślić „brak istnienia partii konserwatywnej na prawej stronie sceny politycznej powojennej Italii. Powstała w 1994 roku prawica zapełniła tę pustkę tylko na poziomie wyborczym, natomiast nie czyni tego na obszarze kultury i propozycji politycznej”⁷⁰. Te rozważania, jak i kwestia instytucjonalizacji partii politycznych są cennym przyczynkiem do badań nad stabilnością struktury systemu partyjnego oraz kierunku jego zmiany.

Rozdział czwarty został poświęcony kształtowaniu się bipolarnej rywalizacji wyborczej w oparciu o elekcje parlamentarne z 1994, 1996 i 2001 roku. W tej materii zderzają się dwie perspektywy mające wpływ na system partyjny – zachowania wyborcze oraz ogólne ramy prawne dotyczące systemu wyborczego. Przedstawiano zatem przemiany społeczno-ekonomiczne oddziałujące na matryce zachowań wyborców (słabości strukturalne, istnienie silnej „szarej strefy - *sottogoverno*”, kultura indywidualistyczna włoskiego społeczeństwa) oraz zmienione w 1993 roku normy prawne ordynacji wyborczych do izb parlamentu, ewolucję innych przepisów odnoszących się do reguł propagandy wyborczej czy sposobu finansowania partii politycznych. Na tej podstawie można stwierdzić, że system partyjny na poziomie wyborczym przeszedł głęboką zmianę. Po początkowym okresie niepewności, wysokiego poziomu przesunięcia wyborczego czy fragmentaryzacji powstał bipolarny wzór rywalizacji wyborczej, który w wyborach parlamentarnych z 2001 roku pozwolił zwycięskiej koalicji centroprawicowej uzyskać bezwzględną liczbę mandatów w obydwu izbach parlamentu. Stworzono zarazem sztuczną linię podziału między dwoma głównymi blokami, która opiera się strategii centroprawicy o istnieniu zagrożenia komunistycznego (tzw. fałszywy antykomunizm – *anticomunismo fasullo*)⁷¹. Nowością stało się tworzenie przedwyborczych sojuszy oraz wysuwanie przez rywalizujące koalicje kandydata na premiera. Powstaje pytanie czy tworzący się mechanizm systemu partyjnego doprowadzi do „kartelizacji ustabilizowanych ugrupowań, łagodząc szok wywołany otwarciem rywalizacji na poziomie

⁶⁹ W tej mierze niezwykle interesujące wydaje się zdanie P. Mair’a, że „partia działająca w stylu catch-all może być faktycznie zasadą (normą), podczas gdy bardziej zamknięte i solidarystyczne partie masowe mogą stanowić zjawisko przejściowe”. Por. P. Mair, *Continuity, Change and the Vulnerability of Party*, „West European Politics” 1989, nr 4, s. 184.

⁷⁰ Por. P. Scoppola, *La repubblica dei partiti. Evoluzione e crisi di un sistema politico 1945-1996*, Bologna 1997, s. 519.

⁷¹ Podkreśla się często, że pięćdziesiąt lat antyfaszyzmu instrumentalnego zostało zastąpione okresem fałszywego antykomunizmu. Por. „Corriere della Sera” z 8 czerwca 2003 roku.

wyborczym i koniecznością stosowania strategii marketingowych⁷². Jednocześnie jednak podkreślić należy wielopartyjną strukturę bloków wyborczych, co jest także jednym z efektów przyjętej formuły większościowo-proporcjonalnej. Budowane koalicje catch-all są przydatne w systemie większościowym, natomiast w systemie proporcjonalnym znaczenie ma wynik poszczególnych partii, świadczący o ich obecnej sile i roli w późniejszych przetargach parlamentarno-rządowych. Ta mieszana konstrukcja formuły wyborczej powoduje utrzymanie się podwójnej struktury – koalicji i partii politycznych, utrudniając konsolidację bipolarnego systemu partyjnego. Ponadto trzeba zauważyć, że występują także próby budowy innych bloków czy istnieją partie polityczne, które nie należą do jednej z dwóch głównych koalicji – centroprawicowej albo centrolewicowej. Ich istnienie umacnia chociażby wciąż obniżający się próg finansowania partii politycznych z budżetu państwa⁷³. Słuszne wydaje się zatem pytanie Richarda S. Katz'a o stopień wpływu reformy wyborczej na naturę włoskiego systemu partyjnego⁷⁴.

W ostatnim rozdziale pracy podjęto próbę charakterystyki systemu partyjnego Włoch na poziomie parlamentarno-gabinetowym. Celem tej części jest analiza procesu formowania się rządu i jego relacji z większością parlamentarną, funkcjonowanie i charakter działań opozycji parlamentarnej i politycznej na podstawie trzech kadencji parlamentu: XII legislatura w latach 1994-1996, XIII legislatura w latach 1996-2001 i XIV legislatura w latach 2001-2006. Zasadniczym punktem rozważań jest pytanie o charakter zmiany systemu partyjnego na płaszczyźnie parlamentarno-gabinetowej oraz czy wystąpił na niej proces bipolaryzacji, tak wyraźny jak na poziomie rywalizacji wyborczej. Przedmiotem badań stały się zmiany zapisów ustawowych dotyczących struktury rządu, zmiany w regulaminach parlamentarnych wywierające wpływ na kształtującą się bipolarną dynamikę systemu partyjnego, a z drugiej strony problem trwałości koalicji (*rendimento coalizionale*) oraz dyscypliny koalicyjnej. Pojawiające się tendencje odśrodkowe na tej płaszczyźnie są wyrazem słabości włoskiego bipolarizmu, zauważalnej chociażby w braku wspólnej grupy parlamentarnej całej koalicji. Niemniej również i w tym kierunku poczyniono szereg zmian, a kolejne są

⁷² R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 41.

⁷³ W 2001 roku do partii politycznych, które odrzucały przynależność do jednego z dwóch głównych bloków należały: Odbudowa Komunistyczna, Italia Wartości, Demokracja Europejska, Partia Radykalna czy Włoski Ruch Społeczny – Trójkolorowy Płomień.

⁷⁴ Por. R. S. Katz, *Electoral Reform and the Transformation of Party Politics in Italy*, „Party Politics” 1996, nr 1, s. 31-53.

planowane przez obydwie koalicje. Najważniejszą jednak cechą systemu partyjnego, powstałego w latach dziewięćdziesiątych jest bezpośrednia alternacja władzy między koalicją centroprawicową i centrolewicową. Z drugiej strony zwraca uwagę niski poziom kultury (moralności) politycznej. Wyrazem tego są chociażby uchwalane ustawy na rzecz określonych osób czy grup (*leggi ad personam*) albo skandale polityczne związane z premierem Silvio Berlusconim. Ilvo Diamanti trafnie spostrzegł, że z „*berlusconismo* nie istnieje już skandal, który byłby w stanie skandalizować”, a Giovanni Sartori dodaje, że „kwestia moralna jest bardziej poważna we Włoszech niż gdziekolwiek indziej, (...) dlatego muszą istnieć w życiu społecznym reguły, które będą przestrzegane przez uczciwych obywateli”⁷⁵.

Reasumując rozważania nad włoskim systemem partyjnym w latach 1994-2005/2006 można dokonać wstępnej oceny jego struktury i mechanizmu funkcjonowania oraz dalszych perspektyw, mając jednak na uwadze niewielki okres czasu, jaki nas dzieli od dokonanych i wciąż dokonujących się zmian. Dwie skrajne pozycje wydają się reprezentować Adriano Pappalardo i Leonardo Morlino. Pappalardo uważa, że współczesny system partyjny ewoluuje w stronę pluralizmu umiarkowanego (w oparciu o model Sartoriańskiej typologii systemów partyjnych), widząc jednak zagrożenie w słabości elit politycznych, nie potrafiących doprowadzić do zakończenia transformacji ustrojowej⁷⁶. To niebezpieczeństwo może prowadzić zdaniem L. Morlino do nowego pluralizmu spolaryzowanego (kilka ugrupowań centrowych zapewni sobie pozycję piętową wobec dwóch głównych koalicji) albo pluralizmu terytorialnego (*territorial pluralism*), charakteryzującego się podziałem na cztery Italie. Tym niemniej zgodnie uznaje się, że nastąpiła zmiana struktury i mechanizmu funkcjonowania włoskiego systemu partyjnego⁷⁷. Na podstawie wielu zmiennych można zauważyć jej charakter (tabela nr 3). Z udzieleniem jednak odpowiedzi na pytanie o trwałość bipolarizmu włoskiego należy jeszcze poczekać.

Włoskie doświadczenia w budowaniu bipolarnego systemu partyjnego mogą okazać się ze wszech miar użyteczne także dla Polski. Obydwa systemy cechuje

⁷⁵I. Diamanti, *La questione morale*, „La Repubblica” z 9 sierpnia 2005 roku; G. Sartori, *La questione morale*, „Corriere della Sera” z 13 sierpnia 2005 roku.

⁷⁶A. Pappalardo, *Dal pluralismo polarizzato al pluralismo...*, s. 140-142.

⁷⁷Por. L. Morlino, *Crisis of Parties and Change of Party System in Italy*, „Party Politics” 1996, nr 1, s. 18 - 24.

zmienność reguł prawnych (w Polsce zwłaszcza przepisów wyborczych, a we Włoszech liczne projekty zmian ordynacji do obu izb parlamentu), wpływających destabilizująco na charakter rywalizacyjno-kooperacyjnego mechanizmu systemu partyjnego. Oba systemy dążą do utrwalenia się wzorca bipolarnego na scenie politycznej. Włosi mogą wziąć przykład z kompromisu partyjnego wokół uchwalenie nowej ustawy zasadniczej. Polacy mogą obserwować chociażby zmieniające się ustawodawstwo o finansowaniu partii politycznych, wyciągając wnioski z faktu czy warto obniżyć próg przy finansowaniu partii z budżetu państwa.

Tabela nr 3

Główne cechy systemu partyjnego Włoch w latach 1948-1992 oraz po roku 1993

	1948 - 1992/93	1993 -
Typ rywalizacji	wielobiegunowy	bipolarny
Przedwyborcze koalicje	nigdy *	zawsze
Partie relewantne	7**	14***
Polityczna polaryzacja i dystans ideologiczny	silny i wielki	słaby i ograniczony
Partie antysystemowe	Włoski Ruch Społeczny Włoska Partia Komunistyczna	brak
Zajęte centrum systemu partyjnego	tak, przez Chrześcijańską Demokrację	nie
opozycja	dwubiegunowa	jednobiegunowa
Kierunek rywalizacji	odśrodkowy	dośrodkowy
Wzorzec ideologiczny	szttywny	Słaba kombinacja elementów starego modelu ideologicznego i kilku programowych składników
Alternacja	niemożliwa	zrealizowana

*w 1953 roku cztery centrowe partie – DC, PLI, PRI, PSDI zawarły przedwyborcze porozumienie.

**DC, PLI, PRI, PSDI, PSI, PCI, MSI.

*** Forza Italia, Sojusz Narodowy, Liga Północna, UDC; Demokraci Lewicy; Włoska Partia Ludowa, Demokraci, Włoska Odnowa, UDEUR (Margherita); Demokratyczni Włoscy Socjaliści (SDI); Zieloni; Włoscy Komuniści; Odbudowa Komunistyczna; MSI – Trójkolorowy Płomień.

Źródło: G. Pasquino, *The Restructuring of the Italian Party System*, wykład przygotowany na roczny zjazd Stowarzyszenia Nauk Politycznych z 5-8 kwietnia 2004 roku w Lincoln, www.psa.ac.uk/cps/2004/Pasquino.pdf, s. 6 i 8, 8.07.2005.

W opracowaniu niniejszego tematu pracy czerpano przede wszystkim ze źródeł literatury politologiczno-prawnej włoskiej, anglojęzycznej i polskiej. Spośród włoskich autorów należy wymienić głównie publikacje Ilvo Diamantiego, Leonardo Morlino, Adriano Pappalardo, Gianfranco Pasquino, Giovanniego Sartoriego, Roberto Mannheimera, Marco Tarchiego, Piero Ignaziego, Domenico Fisichelli. W badaniach nad zmianami na poziomie wyborczym szczególne miejsce zajmuje trzyczęściowa praca wydana pod redakcją Stefano Bartoliniego i Roberto D'Alimonte o wymownych tytułach: część I z 1995 roku – „System większościowy ale nie za bardzo” (*Maggioritario ma non troppo*), część II z 1997 roku – „System większościowy przez przypadek” (*Maggioritario per caso*), część III z 2002 roku – „Nareszcie system większościowy? Transformacja wyborcza w latach 1994-2001” (*Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*). W pracy wykorzystano także artykuły z włoskich periodyków takich jak „*Rivista italiana di scienza politica*”, „*Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni*”, „*Il Politico*”, „*MicroMega*”, „*Il Mulino*”, „*Rassegna parlamentare*”, „*Quaderni costituzionali*”, „*Quaderni dell'Osservatorio Elettorale*”, „*Giurisprudenza costituzionale*” oraz publikacji głównie z dwóch dzienników „*Corriere della Sera*” i „*La Repubblica*”. Ponadto wykorzystano opublikowane dane statystyczne (głównie Włoskiego Instytutu Badań Statystycznych ISTAT oraz Banku Włoskiego), opracowania wyników kolejnych wyborów parlamentarnych włoskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, badania socjologiczne, sondaże, badania ekonomistów (ich opinie), akty prawne, protokoły sądowe, protokoły z posiedzeń komisji parlamentarnych. Pośród najważniejszych autorów monografii anglojęzycznych należy wymienić prace Paula Ginsborg'a, Patricka McCarthy oraz Jamesa Newell'a. Cennym źródłem były artykuły naukowe zawarte w „*Party Politics*” (wychodzącym od 1995 roku), „*West European Politics*”, „*Journal of Modern Italian Studies*”, „*Journal of Theoretical Politics*”, „*Government and Opposition*”. Do grona polskich autorów zajmujących się problematyką włoską w szczególności warto wymienić prace Janiny Zakrzewskiej, Jana Wawrzyniaka, Zbigniewa Witkowskiego, Izoldy Bokszczanin, Grażyny Ulickiej, Witolda Misiudy oraz Ryszarda Piotrowskiego.

ROZDZIAŁ I

Kształtowanie się włoskiego systemu partyjnego po II wojnie światowej do początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku

„Włochy są jedynym krajem w Europie, w którym obok siebie żyją w „pokojoyej egzystencji” tak heterogeniczne grupy, jak chadecja, liberałowie, faszyci, monarchiści, socjaliści i komuniści. Ta koegzystencja politycznych elementów nie do pogodzenia stanowi włoską specyfikę”¹.

Juliusz Stroynowski

1.1. Uwagi wstępne

Trudno dziś nie zgodzić się z opinią Hansa Kelsena, że „nowoczesna demokracja opiera się w zupełności na stronnictwach politycznych, których znaczenie jest tym większe, im szerzej stosuje się zasady demokratyczne”². Rozszerzenie powszechnego prawa wyborczego na przełomie XIX i XX wieku, jak również przełamanie dziewiętnastowiecznej koncepcji parlamentaryzmu przedstawicielskiego na rzecz demokracji masowej wpłynęło na konstytucjonalizację partii politycznych³. Heinrich Triepel ten proces przedstawił w czterech etapach: zwalczanie partii politycznych przez państwo (*Bekämpfung*), ignorowanie (*Ignorierung*), legalizację działalności (*Legalisierung*) oraz uznanie partii politycznych jako rzeczywistych podmiotów na scenie politycznej (*Inkorporierung*)⁴. „To powiązanie między systemem politycznym i

¹ J. Stroynowski, *System partyjny Włoch. Analiza strukturalna i historyczna*, „Studia Socjologiczno-Polityczne” 1961, nr 10, s. 175.

² H. Kelsen, *O istocie i wartości demokracji*, Warszawa 1936, s. 26.

³ Por. P. Ridola, *Diritti di libertà e costituzionalismo*, Torino 1997, s. 116-124.

⁴ Por. H. Triepel, *Die Staatverfassung und die politischen Parteien*, Berlin 1930, s. 11-20.

prawnokonstytucyjną naturą partii politycznych znalazło swą późniejszą charakterystykę na podstawie konstytucyjnie wprowadzonego systemu partyjnego”⁵.

Choć interesującym nas zagadnieniem jest konstrukcja włoskiego systemu partyjnego, to aby rozważyć jego mechanizm funkcjonowania należy najpierw przybliżyć pozycję partii politycznych w systemie prawnokonstytucyjnym Italii. Trzeba zaznaczyć, że szersze zainteresowanie tą tematyką we Włoszech nastąpiło z dość dużym opóźnieniem w stosunku do innych państw europejskich. We Francji ustawa z lipca 1901 r. uznała partie polityczne za stowarzyszenia, a w tym samym czasie w Austrii była wymagana już zgoda władz państwowych na ich działalność (*una autorizzazione preventiva*)⁶.

Wzorując się na rozwiązaniu francuskim, włoski ustawodawca przyznał partiom politycznym status stowarzyszenia. Unormowanie to zawarto w art. 36-38 kodeksu cywilnego z 1942 r. pod pojęciem tzw. „stowarzyszeń nie uznanych” (*associazioni non riconosciute*)⁷. Zdaniem Paolo Biscaretti di Ruffia ten zapis nie wydaje się nadawać partii osobowości prawnej, uznając ją faktyczne za stowarzyszenie w myśl prawa prywatnego⁸. Nie sposób jednak nie zauważyć funkcji publicznych spełnianych przez partie polityczne poprzez wystawianie list wyborczych, desygnację ze strony grup parlamentarnych na najważniejsze

⁵ T. Martines, *Diritto costituzionale*, Milano 2000, s. 618.

⁶ Por. S. Gambino, *Partiti politici e forma di governo. Finanziamento pubblico e trasformazione del partito politico*, Napoli 1977, s. 83-84.

⁷ Codice civile, Regio decreto del 13 marzo 1942 – XX, n. 262. Rozdział III – O stowarzyszeniach nie uznanych i komitetach, tytułu II – O osobach prawnych kodeksu cywilnego: art. 36 – Organizacja i zarząd stowarzyszeniami nie uznanych. Organizacja wewnętrzna i zarząd stowarzyszeniami nie uznanych i osobami prawnymi są regulowane przez porozumienia członków. Powyższe stowarzyszenia mogą być w gestii osoby, której na podstawie porozumień powierzono funkcję prezesa lub kierowania nimi (wł. *Ordinamento e amministrazione delle associazioni non riconosciute*. – L’ordinamento interno e l’amministrazione delle associazioni non riconosciute come persone giuridiche (art. 12) sono regolati dagli accordi degli associati. Le dette associazioni possono stare in giudizio nella persona di coloro ai quali, secondo questi accordi, è conferita la presidenza o la direzione); art. 37 Wspólny fundusz. – Składki członków i dzięki nim nabyte dobra tworzą wspólny fundusz stowarzyszenia. Do czasu istnienia stowarzyszenia poszczególni członkowie nie mogą żądać podziału wspólnego funduszu ani domagać się swego udziału w przypadku wystąpienia z niego (Fondo comune. – I contributi degli associati e i beni acquistati con questi contributi costituiscono il fondo comune dell’associazione. Finché questa dura, i singoli associati non possono chiedere la divisione del fondo, né pretenderne la quota in caso di recesso); art. 38 Zobowiązania. – Za zobowiązania nabyte przez osoby reprezentujące stowarzyszenie, osoby trzecie mogą domagać się swoich praw ze wspólnego funduszu. Za te zobowiązania odpowiadają także osobiście i wspólnie osoby, które działały w imieniu i na rzecz stowarzyszenia (*Obbligazioni*. – Per le obbligazioni assunte dalle persone che rappresentano associazioni i terzi possono far valere i loro diritti sul fondo comune. Delle obbligazioni stesse rispondono anche personalmente e solidalmente le persone che hanno agito in nome e per conto dell’associazione)”. O partiach politycznych jako „stowarzyszeniach nie uznanych” pisała także J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys ustroju*, Warszawa 1974, s. 49-50.

stanowiska państwowe czy też rolę partii podczas konsultacji z Prezydentem Republiki w sprawie wyboru Prezesa Rady Ministrów. Nadrzędne zatem wydaje się być prawo publiczne tym bardziej, że również współczesna konstytucja Włoch z 1947 roku zawiera regulacje poświęcone partiom politycznym. Delikatna kwestia rozróżnienia między prawem prywatnym a publicznym odnośnie natury partii politycznych dzieli przedstawicieli włoskiej doktryny konstytucyjnej, biorąc początek w formule Ulpiana, iż „*publicum ius est quo ad statum rei romanae spectat; privatum, quod ad singulorum utilitatem pertinet: sunt nim quaedam publice utilia quaedam privatim*”⁸. Z tego też względu uznaje się partie polityczne często jako podmiot prawa wspólnego (*diritto comune*)¹⁰.

Włochy są jednym z pierwszych państw, w którym nastąpił proces konstytucjonalizacji partii politycznych. W art. 18 konstytucji ustawodawca podkreślił swobodę zrzeszania się, zakazując działalności stowarzyszeń tajnych, „które dążą, nawet nie bezpośrednio do osiągnięcia celów politycznych przy pomocy organizacji o charakterze militarnym”. Ograniczenie w prawie wstępowania do partii politycznych zaznaczono w art. 98, a w art. XII postanowień przejściowych i końcowych konstytucji zostało zabronione „ponowne organizowanie, w jakiegokolwiek formie rozwiązanej partii faszystowskiej”. Niemniej najważniejszym unormowaniem konstytucyjnym jest art. 49, który warto zacytować *sui generis*: „Wszyscy obywatele mają prawo swobodnego zrzeszania się w partie, w celu wpływania w sposób demokratyczny na kształtowanie polityki narodowej”¹¹. Wprawdzie, jak piszą Marek Chmaj i Marek Żmigrodzki ten zapis, określa najszerzej funkcje partii, lecz jak dodaje Adam Jamróz, „daje podstawy do nadmiernej i bezpośredniej ingerencji partii politycznych (przede wszystkim partii rządzących) do wchodzenia w sferę kompetencji i odpowiedzialności rządu; podważa zatem pozycję rządu w systemie politycznym”¹². W praktyce nastąpiło nadmierne upartyjnienie organów państwowych, co Giuseppe Maranini określa jako partiokrację (*partitocrazia*) – „prawdziwe państwo w państwie”¹³. Powstały też liczne propozycje wydania osobnej ustawy o partiach na wzór niemiecki, jednak

⁸ Por. P. Biscaretti di Ruffia, *Diritto costituzionale (lo stato democratico moderno)*, Napoli 1950, vol. II, s. 244-245.

⁹ Por. S. Gambino, *Partiti politici...*, s. 26-28.

¹⁰ Por. T. Martines, *Diritto costituzionale...*, s. 623.

¹¹ *Konstytucja Włoch*, tłum. i wstęp Z. Witkowski, Warszawa 2004, s. 70.

¹² Por. M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Status prawny partii politycznych w Polsce*, Toruń 1995, s. 15; A. Jamróz, *Demokracja współczesna. Wprowadzenie*, Warszawa 1993, s. 205.

nie wykroczyło to „poza stadium dyskusji lub pewnych prac informacyjno-przygotowawczych”¹⁴.

Przejście zatem od konstytucjonalizmu typu gwarancyjnego (XIX-wieczne państwo prawne) do nowego typu konstytucjonalizmu, przez wielu badaczy określanego jako „współdziałanie” zmieniło pozycję partii politycznych w dychotomii państwo – społeczeństwo. Tym samym w nowym, powojennym modelu konstytucyjnym system partyjny stał się jego częścią składową¹⁵.

Nim jednak zostanie omówiona problematyka współczesnego systemu partyjnego Włoch, należy poznać jego genezę, wskazującą na niektóre cechy „kodu genetycznego” systemu partyjnego. W okresie powojennym szczególnie ważnym polem badawczym włoskiej politologii stało się zagadnienie funkcjonowania rodzimego systemu partyjnego¹⁶. Powstało wiele różnych koncepcji jego działania. W moim przekonaniu trzy z nich były najistotniejsze: koncepcja Giovanniego Sartoriego o systemie skrajnie spolaryzowanym, Giorgio Galliego o niedoskonałej dwupartyjności i Paolo Farnettiego o pluralizmie dośrodkowym. Te modele posłużą za punkt wyjścia do rozważań nad współczesnym systemem partyjnym Włoch oraz będą próbą odpowiedzi na postawioną w pracy tezę o reklasyfikację dzisiejszego systemu partyjnego Italii.

1.2. Geneza historyczna systemu partyjnego Włoch

Współcześni badacze włoskiego systemu partyjnego często odwołują się do tradycji Risorgimento – okresu zjednoczenia państwa. Kolejne etapy – dyktatura faszystowska i powojenny układ stanowią natomiast przykład degeneracji systemu

¹³ G. Maranini, *Miti e realtà della democrazia*, Milano 1958, s. 53-54.

¹⁴ M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1977, s. 374; Problematyce partii politycznych były poświęcone m.in. projekt Constantino Mortatiego (Progetto Mortati 1945), projekt ustawy Luigi Sturzo („Disposizioni riguardanti i partiti politici e i candidati” z 1958 roku), a następnie projekt D’Ambrosio z 1961 roku, projekt komisji studiów konstytucyjnych Włoskiej Partii Republikańskiej z 1965 roku (*schema della commissione di studi costituzionali del P.R.I.*), projekt Klubu Turatiego z 1968 roku i wiele innych propozycji. Treść wyżej wymienionych projektów została opublikowana w „La Documentazione Italiana” 1971, nr 93.

¹⁵ Por. S. Gambino, *Partiti politici...*, s. 29-30.

¹⁶ Badania florenckiego politologa Leonardo Morlino wykazują, że tematyka włoskich partii politycznych i systemu partyjnego była najpopularniejszym tematem prac włoskich badaczy w latach 1945-1988 (20,1% badaczy zajmowało się tematyką partii i systemu partyjnego, 12,9% poświęcało swoje prace zagadnieniom wyborów i zachowań wyborczych, 9,5% teorii polityki a 9% strukturom i procesom decyzyjnym). Szerzej por. L. Morlino, *Ancora un bilancio lamentevole?*, w: *Scienza politica*, pod red. L. Morlino, Torino 1989, s. 36-40.

partyjnego, niemniej można znaleźć w nim cechy świadczące o kontynuacji albo zerwaniu z przeszłością.

Benso Camillo Cavour, by móc zreformować Królestwo Sardyńskie i zrealizować proces zjednoczenia Italii zabiegał o poparcie pozycji centrowych w parlamencie – reformatorskiego skrzydła prawicy i umiarkowanego odłamu lewicy Urbano Rattazziego, określonych mianem *connubio* (związek)¹⁷. Rezultatem tego układu politycznego był sojusz monarchii sabaudzkiej z „ruchem liberalnym i narodowym”¹⁸, który jednak nigdy nie doprowadził do powstania silnego ugrupowania politycznego – partii liberalnej. Do roku 1876 ster rządów należał do tzw. Prawicy Historycznej (*Destra Storica*)¹⁹, a później do tzw. Lewicy Historycznej (*Sinistra Storica*). Nie były to jednak spójne obozy, a wewnątrz nich występowały silne podziały ideologiczne i terytorialne, przyczyniając się do tworzenia porozumień trawersalnych, gdzie przykładowo politycy lewicowi zasiadali w rządzie prawicowym i odwrotnie. Słabość struktur rządowych była też warunkowana pozycją monarchy w systemie politycznym Włoch. Skutkiem tego była stała „rekonstrukcja partii centrowej, osoba określana jako przedstawiciel dążeń królewskich, Cavour, Depretis, Giolitti przeciw tendencjom odśrodkowym, co stanowiło tradycję włoskiego parlamentu”²⁰. Ten swoisty centryzm parlamentarny, budowany na grupach deputowanych a nie na wtedy jeszcze nieistniejących partiach, zrodził fenomen transformizmu (*trasformismo*) w postaci przekupstwa w zamian za „miejsce w gabinecie dla lidera grupy albo jakiegoś urzędu państwowego albo tylko cennej informacji finansowej czy odznaczenia” w celu uzyskania poparcia dla rządu²¹. Sprzyjała temu także kultura familijno-klientarna, szczególnie obecna na południu kraju i wzrost korupcji, co jeszcze bardziej deformowało ówczesny większościowy system wyborczy do Izby

¹⁷ Por. G. Sabbatucci, *Il trasformismo come sistema. Saggio sulla storia politica dell'Italia unita*, Roma-Bari 2003, s. 33-38.

¹⁸ Tamże, s. 38.

¹⁹ Jak pisze Jacek Bartyzel, „od samego początku *destra storica* nie była, i chyba nawet być nie mogła, prawicą w ścisłym i w porównywalnym z innymi krajami znaczeniu, a jedynie prawym skrzydłem obozu liberalnego, którego lewicę (też wkrótce zwaną „historyczną”) stanowili demokraci pogodzeni z monarchią, zaś skrajną lewicę republikanie i radykałowie pokroju Mazziniego”. Szerzej J. Bartyzel, *Destra storica*, „Arcana” 1997, nr 17, s. 128-138.

²⁰ A. Omodeo, *L'opera politica del conte di Cavour*, Firenze 1940, t.1, s. 144.

²¹ Por. J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1999, s. 425; C. Morandi, *I partiti politici in Italia. Dal 1848 al 1924*, Firenze 1997, s. 21-24; G. Carocci, *Agostino Depretis e la politica interna italiana dal 1876 al 1882*, Torino 1956.

Deputowanych²². Ten obraz dopełnia mniej więcej roczna trwałość rządu zważywszy, że od 1848 do 1922 roku powstało 71 gabinetów²³.

Centrowa polityka elit politycznych miała również izolować siły konserwatywno-klerykalne i republikańskie (G. Sabbatucci określa je jako "siły antysystemowe")²⁴. Tym bardziej, że w przeciwieństwie do innych krajów Europy, we Włoszech nie doszło do „sojuszu tronu i ołtarza” wobec istnienia tzw. kwestii rzymskiej (*la questione romana*). Cavouriańska formuła „wolny Kościół w wolnym państwie” (*„libera Chiesa in libero Stato”*) spotkała się ze zdecydowanym sprzeciwem papieża, wyrażonym poprzez *non expedit*, zakaz udziału katolików w wyborach parlamentarnych (30 styczeń 1868 roku)²⁵. Dopiero w obawie przed rosnącymi wpływami socjalistów (Włoska Partia Socjalistyczna była najstarszą formacją polityczną, powstałą w 1892 roku), Pius X w 1905 roku odstąpił od zakazu. Z drugiej strony kolejne reformy systemu wyborczego sprawiły, iż prawo powszechnego głosowania ułatwiło zdobycie szerokich wpływów przez socjalistów i katolików. Jeszcze większy sukces pozwoliła im osiągnąć ordynacja proporcjonalna do Izby Deputowanych z 1919 roku²⁶. Jednak ówczesne elity polityczne nadal izolowały Włoską Partię Socjalistyczną i powstała właśnie katolicką Włoską Partię Ludową, mimo wyraźnego już kryzysu państwa liberalnego²⁷. Ceną tej polityki były przedterminowe wybory parlamentarne w maju 1921 roku i stworzenie większości w parlamencie bez przedstawicieli socjalistów i ludowców, natomiast z udziałem 35 faszystów. Dojście do władzy B. Mussoliniego stanie się początkiem budowy faszystowskiego państwa monopartyjnego²⁸.

Opór przeciw dyktaturze faszystowskiej zjednoczył przedstawicieli sześciu partii – chadeckiej, socjalistycznej, komunistycznej, liberalnej,

²² Por. G. Mosca, *Teorica dei governi e governo parlamentare*, Milano 1968, s. 189.

²³ *I governi italiani dal 1843 al. 1975*, supplemento al n. 6 – 1975 di „Vita Italiana”, Presidenza del Consiglio dei ministri, Roma 1976, s. 155-157.

²⁴ G. Sabbatucci, *Il trasformismo...*, s. 36.

²⁵ Por. C. Marongiu Buonaiuti, *Chiese e stati. Dall'età dell'Illuminismo alla Prima guerra mondiale*, Roma 2002, s. 274-277.

²⁶ Por. M. Rakowski, *Prawo wyborcze do włoskiej Izby Deputowanych w latach 1861-1923*, Warszawa 2004, s. 251-275.

²⁷ Por. F. Chabod, *Włochy współczesne 1918-1948*, Warszawa 1966, s. 30-52.

²⁸ Interesującą analizę porównawczą państwa monopartyjnego przedstawił Hans Kelsen. Por. H. Kelsen, *Państwo monopartyjne*, Warszawa 1938, s. 1-17. Natomiast szerzej o dziejach włoskiego państwa faszystowskiego można dowiedzieć się z monografii Renzo De Felice, Emilio Gentilego czy Stanisława Sierpowskiego. Por. R. De Felice, *Mussolini il fascista. L'organizzazione dello Stato fascista 1925-1929*, Torino 1985; E. Gentile, *Fascismo, Storia e interpretazioni*, Roma-Bari 2002; E. Gentile, *Fascismo e antifascismo. I partiti italiani fra le due guerre*, Firenze 2000; S. Sierpowski, *Faszyzm we Włoszech 1919-1926*, Wrocław 1973.

demolaurzystowskiej i Partii Czynu, które z początkiem 1943 roku tworzyły Komitety Wyzwolenia Narodowego. Ich współpraca doprowadziła do przełomowych zmian prawnoustrojowych, czego wyrazem było uchwalenie konstytucji Republiki Włoskiej 22 grudnia 1947 roku. Zarazem jest to koniec owego układu politycznego, bowiem polityka międzynarodowa weszła już na tory zimnowojennej logiki. Nie brak było również wewnętrznych podziałów, szczególnie wśród socjalistów (np. *svolta di Palazzo Barberini*). Musiały się więc rozejść drogi trzech największych partii – Chrześcijańskiej Demokracji, Włoskiej Partii Socjalistycznej i Włoskiej Partii Komunistycznej, co przyczyniło się do zablokowania włoskiej demokracji na wiele lat²⁹.

Trzeci rząd Alcide de Gasperiego był ostatnim gabinetem tworzonym przez chadeków, socjalistów i komunistów (2 luty – 13 maj 1947 r.). Fundamentem powojennego systemu partyjnego będzie odtąd Chrześcijańska Demokracja, bez której udziału nie mógł powstać żaden włoski rząd. Chadecja była największym ugrupowaniem politycznym ówczesnej Italii, jednak nie na tyle silnym, by samodzielnie sprawować władzę (z wyjątkiem największego sukcesu wyborczego z 1948 r.). Od 31 maja 1947 r. tworzy centrowe koalicje rządowe z socjaldemokratami, liberałami i republikanami. Ich niestabilność powoduje zwrócenie się w stronę socjalistów, najpierw przez ich zewnętrzne poparcie a następnie sformowanie pierwszego rządu centrolewicowego, na którego czele stanął Aldo Moro (tzw. rząd pomostowy – *governo ponte* – od 4 grudnia 1963 r. do 26 czerwca 1964 roku). Wówczas z koalicji wycofują się liberałowie. W stałej opozycji, z wykluczeniem jakiegokolwiek możliwości współrządzenia pozostawały dwie partie – komunistyczna oraz neofaszytowski Włoski Ruch Społeczny (G. Sartori nazywa je partiami antysystemowymi). Wsparciu przez tych ostatnich w votum zaufania rządu Adone Zoliego (19 maj 1957 – 19 czerwiec 1958 r.) czy Fernando Tambroni (25 marzec – 19 lipiec 1960 r.) towarzyszyły manifestacje antyfaszystowskie (np. w lipcu 1960 r.)³⁰. Jak pisze Andrzej Morawski, „odżegnanie się od faszyzmu pociągnęło ze sobą odrzucenie również całej tradycji prawicowej we Włoszech, uważanej po wojnie za zjawisko reakcyjne i antydemokratyczne”³¹.

²⁹ Zob. szerzej J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys ustroju*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 31-55; S. Sierpowski, *Lewica współczesnej Italii*, Warszawa 1973, s. 5-11.

³⁰ *I governi italiani...*, s. 85-99.

³¹ A. Morawski, *Szalamow i włoscy komuniści*, „Przegląd Polityczny” 1999, nr 42, s. 74.

Lata siedemdziesiąte obrazują już powolny proces korozji na osi podziałów socjopolitycznych w oparciu o religię i klasę³². Zaczyna tracić swą aktualność słynna sentencja Tadeusza Brezy o Watykanie, „że to, co się mówi, to, co się myśli, i co się postanawia po drugiej stronie rzeki, jest dla Italii decydujące”³³. Coraz bardziej zlaicyzowane społeczeństwo daje temu wyraz w tzw. referendum rozwodowym z 1974 roku czy referendum w sprawie aborcji z 1981 roku³⁴. Komuniści natomiast poniosą porażkę referendalną w kwestii wyrównania płac (*indennità di contingenza*) w 1985 roku. Zarazem zauważalna staje się większa mobilizacja polityczna wyborców, tym bardziej, że obniżono do 18 roku czynne prawo wyborcze w wyborach do Izby Deputowanych³⁵. Zyskują wówczas głównie komuniści, którzy w wyborach parlamentarnych w 1976 roku otrzymują swój najlepszy wynik – 34,4% głosów (Izba Deputowanych), zmniejszając dystans do chadecji – 38,7% (jeden z gorszych rezultatów). Obydwie partie razem zdobyły 73,1% głosów³⁶. Nastąpiło otwarcie elit politycznych na współpracę z komunistami, określane jako historyczny kompromis. Kończy się ten etap konfiguracji partyjnej porwaniem i zamordowaniem Aldo Moro przez Czerwone Brygady (9 maj 1978 r.). Kolejne wybory parlamentarne w 1979 r. umocniły chadecję i socjalistów, dlatego powrócono do wcześniejszej formuły gabinetów centrolewicowych, poszerzonych o liberałów. Zmierzch lat siedemdziesiątych to również kres ataków terrorystycznych, organizowanych przez ugrupowania skrajnej prawicy i lewicy³⁷. Ich działalność przyczyniła się także w dużej mierze do stagnacji i „zamrożenia” systemu partyjnego.

Powrót do polityki centrowej w latach osiemdziesiątych opierał się na współdziałaniu chadeków, socjalistów i niewielkich partii laickich (*pentapartito*). Szczególnie długotrwały rząd Bettino Craxiego wzbudził wiele nadziei na

³² Już od połowy lat sześćdziesiątych można było zaobserwować symptomy zmian w życiu gospodarczo-politycznym Włoch. Por. J. Stefanowicz, *Walka polityczna we Włoszech*, „Sprawy międzynarodowe” 1968, nr 11, s. 65-81; J. Stefanowicz, *Włochy – polityka równowagi*, „Sprawy międzynarodowe” 1971, nr 10, s. 56-69.

³³ T. Breza, *Spiżowa brama*, Warszawa 1962, s. 6.

³⁴ Uregulowaniu stosunków państwo – kościół służył niewątpliwie podpisany Konkordat między Watykanem i Włochami w 1984 roku. Szerzej por. M. Nowaczyk, Z. Stachowski, *Konkordat z Włochami*, Warszawa 1989.

³⁵ Por. Legge del 8 marzo 1975, n. 39 – *Attribuzione della maggiore età ai cittadini che hanno compiuto il diciottesimo anno e modificazione di altre norme relative alla capacità di agire e al diritto di elettorato*, G.U. n.67 del 10 marzo 1975.

³⁶ Por. J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa 1986, s. 82-85.

rewitalizację życia politycznego. Jednak prócz niewielkich sukcesów ekonomicznych, elity polityczne nie były zdolne do głębszych zmian politycznych. Brak alternacji władzy spowodował zwłaszcza kryzys chrześcijańskiej demokracji, nieprzerwanie rządzącej od zakończenia II wojny światowej. Wszechobecna partiokracja występowała w postaci coraz bardziej zbiurokratyzowanych, niesprawnych instytucji państwa, relacji klientelistycznych oraz wzrostu zachowań korupcyjnych. Stagnacji politycznej towarzyszył proces głębokich przewartościowań w społeczeństwie, a także zwiększająca się przepaść między polityką i oczekiwaniami społecznymi.

Zastygły system partyjny zaczął się powoli kruszyć. Na bazie sprzeciwu wobec funkcjonowania partii politycznych, coraz większe poparcie zyskują ruchy protestu czy powstające na północy kraju ligi³⁸. Z chadecji odchodzi sycylijski polityk Leoluca Orlando, tworząc własny ruch o nazwie „Sieć” (Rete), skierowany głównie na walkę z mafią. Inny chadek, Mario Segni zostaje promotorem zmian w prawie wyborczym, odnosząc sukces w referendach z 1991 i 1993 roku. Upadek muru berlińskiego pobudzi komunistów do zmian w partii, w stronę „stworzenia nowego ugrupowania, poszerzonego o siły katolickie, ekologiczne i radykalne” (*svolta della Bolognina*)³⁹. Pod kierunkiem Achile Occhetto Włoska Partia Komunistyczna przekształci się w Demokratyczną Partię Lewicy, jednocześnie powodując odejście jej radykalnych zwolenników, którzy utworzą własną partię – Odbudowę Komunistyczną. Intensywne przemiany następują również na prawicy we Włoskim Ruchu Społecznym – Prawica Narodowa. Walka o przywództwo między młodym i postępowym Gianfranco Finim i konserwatywnym Pino Rautim doprowadzi do rozłamu i powstania dwóch ugrupowań.

Wyniki wyborów parlamentarnych z 5 kwietnia 1992 roku wprawdzie obrazują gorsze rezultaty partii rządzących, ale z drugiej strony pozwalają im utrzymać władzę⁴⁰. Jednak żadne z tych ugrupowań nie dotrwa do końca kadencji parlamentu, bowiem przestaną istnieć. Lawina wydarzeń wprost zmiecie je ze

³⁷ Indro Montanelli określił lata siedemdziesiąte we Włoszech „latami ołowiu” (*gli anni di piombo*) wskutek uaktywnienia się tzw. czarnego i czerwonego terroryzmu. Por. I. Montanelli, M. Cervi, *L'Italia del Novecento*, Milano 1998, s. 457-489.

³⁸ D. Woods, *Il fenomeno delle Leghe*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1991”, s. 171-195.

³⁹ Por. *La volta della Bolognina*, „Corriere della Sera” z 10 października 2001 roku.

⁴⁰ Jak wskazuje G. Sabbatucci – chadecja, socjaliści, socjaldemokraci i liberałowie – uzyskali w wyborach parlamentarnych z 1992 roku 53,3 % głosów, co stanowiło 56,8 % mandatów. Zatem nawet bez

sceny politycznej Włoch. Procesy o nielegalne finansowanie partii politycznych i korupcję (akcja „*Mani Pulite*” – „Czyste Ręce”) dotkną dużą grupę parlamentarzystów. Zamordowanie przez mafię sędziów Giovannego Falcone i Paolo Borsellino w 1992 r., samobójstwa przedsiębiorców oskarżonych o korupcję w lipcu 1993 r., pogłębiający się kryzys gospodarczy stanowić będą ogromny wstrząs dla świata włoskiej polityki⁴¹. Gian E. Rusconi nazwał ten łańcuch wydarzeń włoską rewolucją aksamitną⁴².

Rządzenie przez centrum, występowanie tzw. partii antysystemowych, praktyki transformistyczne, to tylko niektóre cechy systemu partyjnego Włoch. Ich występowanie w rozwoju państwowości włoskiej przyczyniło się w znacznym stopniu do zablokowania demokracji. Jednak dla rozważań nad współczesnym systemem partyjnym istotnym zagadnieniem jest przede wszystkim jego funkcjonowanie w okresie bezpośrednio go poprzedzającym. G. Sartori, G. Galli, a nieco później P. Farnetti stworzyli własne koncepcje powojennej rzeczywistości, zakreślając główne rysy systemu partyjnego. W moim przekonaniu ich modele funkcjonowania i struktury włoskiego systemu partyjnego zasługują na szczególną uwagę oraz stanowić będą ważny punkt odniesienia dla analizy jego ewolucji po 1993 roku.

1.3. System skrajnie spolaryzowany G. Sartoriego (*pluralismo estremo polarizzato*)

Giovanni Sartori, jeden z najwybitniejszych włoskich politologów i teoretyków systemów partyjnych, stworzył w połowie lat sześćdziesiątych model powojennego włoskiego systemu partyjnego⁴³. Owa konstrukcja miała opierać się na „tak zwanej

republikanów, którzy rok wcześniej odeszli z rządu byli w stanie utrzymać władzę. Por. G. Sabbatucci, *Il trasformismo...*, s. 102.

⁴¹ Szerzej *Verso l'incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, pod red. A. D'Andrea, Milano 1999, s. 217-221. W polskiej literaturze szeroko transformacją systemu politycznego i partyjnego Włoch zajął się J. Wawrzyniak. Por. J. Wawrzyniak, *Kryzys systemu partyjnego we Włoszech*, „Krytyka” 1994, nr 43, s. 91-104; J. Wawrzyniak, *Włochy – stara czy nowa republika?*, „Krytyka” 1994, nr 44-45, s. 139-148; J. Wawrzyniak, *Transformacja systemowa we Włoszech*, w: *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, Warszawa 1996, s. 501-510.

⁴² A. Borzym, *Włochy przed trzecią szansą. Rozmowa z politologiem Gian Enrico Rusconim*, „Studia europejskie” 1998, nr 5, s. 45-56.

⁴³ G. Sartori dokonuje wstępnej analizy włoskiego systemu partyjnego już na początku lat sześćdziesiątych, ale dopiero kilka lat później stworzył jego model. Por. G. Sartori, *La sociologia del parlamento (Linee di interpretazione)*, „Studi politici” 1961, t. II, s. 352-282; G. Sartori, *Partiti e sistema di partito. Corso di scienza politica. Anno accademico 1964-1965*, Firenze 1965; G. Sartori, *European Political Parties: the*

logice systemu to znaczy, że jego mechanizmy przeważają nad jego operatorami”⁴⁴. Analizując ówczesny włoski system partyjny stwierdził, iż „spośród wszystkich typów systemów partyjnych jest on najsłabszy i dysfunkcyjny”⁴⁵. Zdaniem Sartoriego system partyjny powojennej Italii najlepiej obrazował zatem model eksplanacyjny pluralizmu skrajnie spolaryzowanego (*pluralismo estremo e polarizzato*).

Badając i klasyfikując systemy partyjne G. Sartori stanął przed problemem określenia liczby głównych aktorów sceny politycznej („*se如果我们 odwołujemy się do obliczeń, musimy wiedzieć jak liczyć*”)⁴⁶. Nie wszystkie bowiem partie działające w danym kraju stanowią konstytutywne elementy systemu partyjnego. Takim wyznacznikiem ustalenia tzw. progu uznania – relewantności określonej partii były dwa mierniki liczenia partii – zasada potencjału koalicyjnego (*potenziale del governo*) oraz zasada szantażu politycznego (*potere di intimidazione o potenziale di ricatto*)⁴⁷. Pod pojęciem potencjału koalicyjnego rozumiał „miarę w której partia staje się koniecznym sojusznikiem koalicji, by stworzyć większość rządzącą”, niezależnie czy posiada 10% albo 3% mandatów. Alternatywą dla tej zasady było obliczenie potencjału szantażu, bowiem istniały silne partie jak na przykład ugrupowania komunistyczne we Włoszech czy Francji, które nie były rozważane jako partnerzy dla koalicji rządzącej, ale będąc w opozycji miały wpływ na taktykę rywalizacji między partiami oraz jej kierunek (dośrodkowy/odśrodkowy). Samo jednak kryterium liczbowe, zdaniem Sartoriego nie jest wystarczające do budowy typologii systemów partyjnych, dlatego też należy je połączyć z kryterium ideologicznym. Na tej podstawie wyróżnił następujące kategorie systemów partyjnych: 1) system jednej partii (*partito unico*); 2) partii hegemonicznej (*partito egemonico*); 3) partii predominującej (*partito predominante*); 4) system dwupartyjny (*bipartitismo*); 5) umiarkowana wielopartyjność (*multipartitismo moderato*); 6) skrajna wielopartyjność (*multipartitismo estremo*); 7) atomizacja (*atomizzazione*)⁴⁸. Autor, powojenny system partyjny Włoch uznał za ilustrację skrajnej wielopartyjności, określanej jako pluralizm skrajnie spolaryzowany,

Case of Polarized Pluralism, w: *Political Parties and Political Development*, pod red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton 1966, s. 137-176.

⁴⁴ G. Sartori, *Teoria dei partiti e caso italiano*, Milano 1982, s. 207.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ G. Sartori, *Sistemi partitici*, w: *Sociologia dei partiti politici*, pod red. Giordano Siviniego, Bologna 1971, s. 315.

⁴⁷ Por. G. Sartori, *Parties and Party System. A Framework for Analysis*, Cambridge 1976, s. 122-123.

odwołując się do systemu partyjnego Republiki Weimarskiej i IV Republiki Francuskiej⁴⁹. Do zasadniczych elementów tego modelu Sartori zaliczył:

- 1) obecność partii antysystemowych (*presenza di partiti anti-sistema*), które tworzą antysystemową opozycję. „Mówiąc „anty-system – pisze Sartori – mam na myśli taką opozycję, która nie zmieniałaby – mogąc – rządu, ale cały system rządzenia”⁵⁰. Partie antysystemowe zatem reprezentują przeciwną ideologię, odrzucając tę istniejącą i z tego względu ich istnienie wskazuje na maksymalny dystans ideologiczny między partiami politycznymi⁵¹;
- 2) istnienie bilateralnej opozycji (*esistenza di opposizioni bilaterali*). W systemach spolaryzowanych działają dwie opozycje, wzajemnie się wykluczające. Jak pisze Sartori, „chodzi o system kontr-opozycji, które bardziej walczą z sobą niż z rządem”⁵²;
- 3) system spolaryzowanego pluralizmu opiera się na silnym centrum (istnienie partii centrowych). „Oznacza to, iż nie obserwujemy interakcji bipolarnych lewica-prawica, lecz interakcje co najmniej trójstronne lewica-centrum-prawica”⁵³;
- 4) system partyjny jest spolaryzowany. Termin polaryzacja (*polarizzazione*) określa „system powstały z maksymalnego dystansu ideologicznego” między partiami, który powoduje maksymalne rozproszenie opinii. Równoznaczne jest to zdaniem Sartoriego z tym, że „konsensus jest niewielki, linie podziałów głębokie, legitymizacja systemu politycznego jest dyskusyjna”⁵⁴;
- 5) prawdopodobna przewaga tendencji odśrodkowych (*probabile prevalenza delle spinte centrifughe sull'attrazione centripeta*), powodująca osłabienie centrum na rzecz skrajnych ugrupowań⁵⁵;

⁴⁸ Szerzej, G. Sartori, *Tipologia dei sistemi di partito*, „Quaderni di sociologia” 1968, s. 187-217.

⁴⁹ Giovanni Sartori rozróżnia klasę systemu partyjnego – skrajny pluralizm (*pluralismo estremo*) i typ systemu partyjnego – pluralizm spolaryzowany (*pluralismo polarizzato*). Klasa systemu partyjnego odwołuje się do kryterium liczbowego, w tym wypadku wskazując na istnienie więcej niż 5 partii relevantnych w danym kraju. Typ systemu partyjnego został określony na bazie kryterium ideologicznego, w tym przypadku wskazując na maksymalny dystans między partiami politycznymi działającymi w obrębie systemu partyjnego. Por. G. Sartori, *Teoria dei partiti...*, s. 82-83.

⁵⁰ G. Sartori, *Sistemi partitici...*, s. 321.

⁵¹ G. Sartori, *Teoria dei partiti...*, s. 83.

⁵² G. Sartori, *Sistemi partitici...*, 322.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ G. Sartori, *Teoria dei partiti...*, s. 85.

⁵⁵ Tamże, s. 85-86.

- 6) „wrodzona” konfiguracja ideologiczna (*congenita configurazione ideologica*), „która nie jest tym samym co dystans ideologiczny”. Poprzez ideologię pojmuje się *forma mentis*, „sposób doktrynalny i dogmatyczny rozwiązywania problemów politycznych, (...) bowiem ideologia wyrasta z kultury i odzwierciedla mentalność racjonalistyczną”⁵⁶;
- 7) rozwój nieodpowiedzialnych opozycji (*sviluppo di opposizioni irresponsabili*). Wynika on z faktu występowania silnej partii centrowej, która zawsze rządzi, natomiast partie o skrajnych poglądach i partie antysystemowe są wykluczone z współtworzenia rządu. Jedyne możliwa jest „ograniczona rotacja peryferyjna z partiami centrolewicowymi i centroprawicowymi” w tworzeniu koalicji rządowych⁵⁷;
- 8) tzw. polityka przeskoku (*politica di scavalcamiento*), która zastępuje właściwą politykę konkurencji. Większość partii składa obietnice, za które nie musi odpowiadać wobec czego „gra polityczna staje się niełojalną konkurencją, która czasami prowadzi do eskalacji wydarzeń”.⁵⁸

Konkretnym przykładem teoretycznych założeń pluralizmu skrajnie spolaryzowanego, zdaniem G. Sartoriego, był system partyjny powojennych Włoch. Jego badania obejmowały okres dwudziestu lat od obalenia faszyzmu. Wśród zasadniczych cech systemu partyjnego wyróżnił jego wielopartyjność, wymieniając osiem ugrupowań posiadających zawsze reprezentację parlamentarną: 1) Włoska Partia Komunistyczna (*Partito Comunista Italiano – PCI*); 2) Włoska Partia Socjalistyczna (*Partito Socialista Italiano – PSI*); 3) Włoska Demokratyczna Partia Socjalistyczna (*Partito Socialista Democratico Italiano – PSDI*)⁵⁹; 4) Włoska Partia Republikańska (*Partito Repubblicano Italiano – PRI*); 5) Chrześcijańska Demokracja (*Democrazia Cristiana – DC*); 6) Włoska Partia Liberalna (*Partito Liberale Italiano – PLI*); 7) Monarchiści (zmiany nazwy ugrupowania, w 1964 występowali pod nazwą Demokratyczna Partia Włoska

⁵⁶ G. Sartori, *Sistemi partitici*, s. 323.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże, 324; G. Sartori, *Teoria dei partiti...*, s. 88-89.

⁵⁹ PSDI powstało w 1947 roku wskutek rozłamu we Włoskiej Partii Socjalistycznej, nosząc pierwotnie nazwę Socjalistycznej Partii Pracowników Włoskich (*Partito Socialista dei Lavoratori Italiani – PS LI*). Przywódca partii, Giuseppe Saragat sprzeciwiał się współdziałaniu socjalistów z komunistami, preferując model europejskiej socjaldemokracji. W 1951 roku powstała Socjaldemokratyczna Partia Włoska z fuzji PS LI i Zjednoczonej Partii Socjalistycznej Giuseppe Romity. Głosząc antykomunistyczne hasła ugrupowanie sprzymierza się z Chrześcijańską Demokracją, tworząc rządy centrowe wspólnie z DC, PRI i PLI.

Jedności Monarchicznej – *Partito Democratico Italiano di Unità Monarchia – PDIUM*); 8) Włoski Ruch Społeczny (*Movimento Sociale Italiano – MSI*). Pominięte zostały Südtiroler Volkspartei i Unia Waldotańska jako partie regionalne⁶⁰. Kolejnym wyznacznikiem była wielobiegunowość systemu, wynikająca z obecności dużej partii, Chrześcijańskiej Demokracji, mieszczącej się w centrum sceny politycznej. Trzecią istotną cechą była polaryzacja systemu, gdyż działała silna partia komunistyczna, otrzymująca 25% głosów a po przeciwnej stronie funkcjonowała partia posfaszystowska uzyskująca średnio 5% głosów. W ten sposób istniał maksymalny dystans ideologiczny – od skrajnej lewicy do skrajnej prawicy⁶¹.

Tabela nr 4

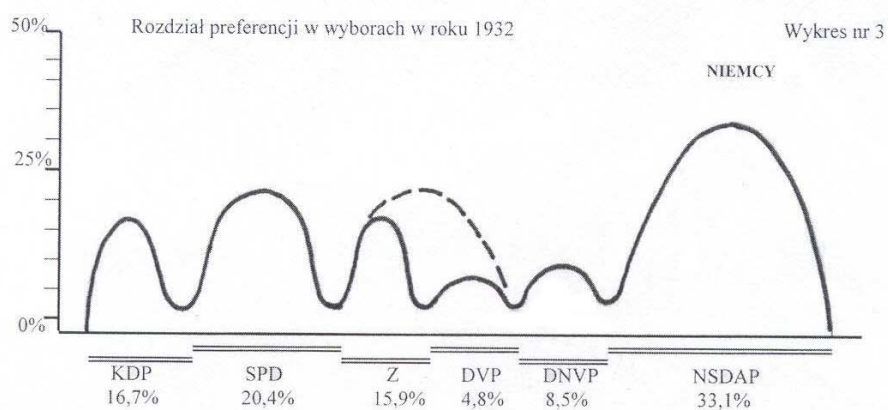
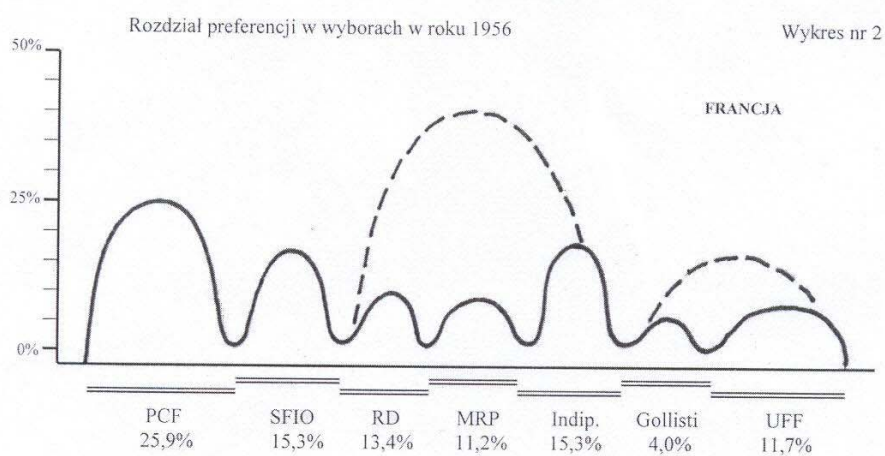
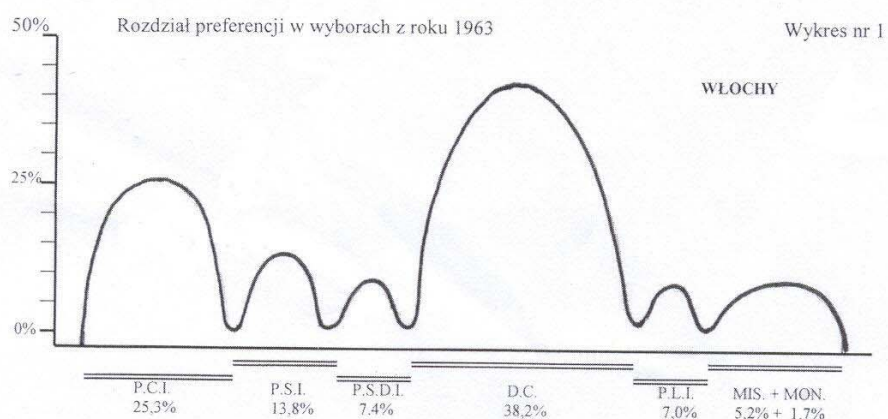
Wyniki wyborów parlamentarnych z lat 1948, 1953, 1958 i 1963 (%)

Partia polityczna	Wybory z 1948 roku	Wybory z 1953 roku	Wybory z 1958 roku	Wybory z 1963 roku
PCI	19,0	22,6	22,7	25,3
PSI	20,7	12,8	14,2	13,8
PSDI	7,1	4,5	4,5	6,0
PRI	2,5	2,6	1,4	1,4
DC	48,5	40,1	42,4	38,2
PLI	3,8	3,0	3,5	7,0
Mon.	2,8	6,9	4,9	1,7
MSI	2,0	5,8	4,8	5,2

Źródło: G. Sartori, *Partiti e sistemi di partito. Corso di scienza politica. Anno accademico 1964-1964, Firenze 1965, s. 78.*

⁶⁰ G. Sartori, *Partiti e sistema di partito. Corso di scienza politica. Anno accademico 1964-1965*, Firenze 1965, s. 77.

⁶¹ Tamże, s. 77-78.

Zródło: G.Sartori, *Partiti e sistema di partito. Corso di scienza politica*, Firenze 1965, s. 96

Chcąc zaobserwować zmiany pozycji wyżej wymienionych partii politycznych, Sartori przeanalizował wyniki wyborów parlamentarnych z lat 1948, 1953, 1958 i 1963 (tabela nr 4). Na tej podstawie zauważał przesunięcie poparcia wyborczego na korzyść lewicy wskutek słabszych rezultatów Chrześcijańskiej Demokracji, a lepszych wyników Włoskiej Partii Komunistycznej przy stabilnym elektoracie Włoskiego Ruchu Społecznego. Taki rozkład głosów potwierdzał proces polaryzacji systemu partyjnego oraz kierunek odśrodkowy rywalizacji.

Największymi ugrupowaniami były Chrześcijańska Demokracja (*Democrazia Cristiana* – DC) oraz Włoska Partia Komunistyczna (*Partito Comunista Italiano* – PCI), najsilniejsze tego rodzaju organizacje polityczne w Europie Zachodniej. Chadecja była partią predominującą, uzyskującą największą liczbę miejsc w parlamencie. Dzięki temu pełniła kluczową rolę w tworzeniu koalicji rządowych. DC należała też do najbardziej wyznaniowych partii na Zachodzie, powiązanych ściśle z Kościołem Katolickim. Ten związek miał wpływ na rekrutację kadr kierowniczych partii, bowiem 80-85% członków parlamentu z ramienia DC wywodziła się z Akcji Katolickiej i FUCI⁶². To ograniczenie – sztywność wyznaniowa – zdaniem G. Sartoriego było marnotrawieniem potencjału personalnego partii, pozostawiając poza nią elity intelektualne, pobudzając ich alienację⁶³. Powstał w ten sposób podział na tych, którzy popierają program partii, ale sprzeciwiają się jej wyznaniowemu charakterowi oraz zwolenników ścisłej współpracy z Kościołem Katolickim.

Drugim największym ugrupowaniem powojennych Włoch była Włoska Partia Komunistyczna (PCI). Sartori wyróżnia wśród jej cech konstytutywnych przede wszystkim antysystemowość. Tym niemniej komuniści włoscy nie byli izolowani na scenie politycznej, czego przykładem była współpraca z socjalistami, w przeciwieństwie do antykomunistycznej tradycji francuskiego socjalizmu⁶⁴. Z tego wynikały kolejne konsekwencje, bowiem PCI kontrolowała największy włoski związek zawodowy CGIL (*Powszechna Włoska Konfederacja Pracy* – *Confederazione Generale Italiana del Lavoro*) reprezentujący także pracowników należących do Włoskiej Partii Socjalistycznej oraz wspólnie z socjalistami rządziła w ok. 1200 administracjach lokalnych. PCI dysponowała dobrze rozbudowanym

⁶² FUCI – Włoska Katolicka Federacja Uniwersytecka (*Federazione Universitaria Cattolica Italiana*). Por. G. Sartori, *Partiti e sistema di partito...*, s. 81.

⁶³ Tamże, s. 81-82.

⁶⁴ Tamże, s. 82-83.

aparatem organizacyjnym, składającym się z około 6 tysięcy urzędników partyjnych oraz co najmniej 10 tysięcy aktywistów, stając się poprzez sieć związków zawodowych, władz lokalnych i ligi spółdzielni największym pracodawcą we Włoszech⁶⁵. Co ciekawe, między 1954 a 1963 rokiem zaobserwowano zmniejszanie się liczby członków partii a jednocześnie zwiększenie poparcia wyborczego.

Oprócz chadecji i komunistów działało kilka innych partii. Sartori podzielił wszystkie ugrupowania w zależności od stopnia zmniejszającej się akceptacji dla systemu politycznego (poczynając od centrum) na trzy grupy⁶⁶:

- a) partie, które broniły ówczesnego systemu politycznego – tzw. partie prosystemowe (*partiti pro-sistema*). Do nich zostały zaliczone cztery partie, tworzące koalicje centrowe na czele z A. De Gaspari: PLI, DC, PRI, PSDI;
- b) partie mieszczące się na granicy warunkowej akceptacji systemu politycznego a jego werbalnym odrzuceniem – tzw. częściowa akceptacja (*partiti di semi - accettazione*). W tej grupie umieszczono PSI oraz na przeciwnym biegunie Monarchistów;
- c) partie, które odrzucają istniejący system polityczny, proponując jego radykalną transformację – tzw. partie antysystemowe (*partiti anti-sistema*). Do tego rodzaju ugrupowań należała PCI oraz postfaszystowska MSI.

Przedstawiony wyżej podział stanowił obraz uproszczony włoskiego systemu partyjnego. Sartori podkreślał także istnienie dwóch opozycji – konstytucyjnej i tzw. nieodpowiedzialnej. Opozycję konstytucyjną tworzyć mogły tylko partie prosystemowe, akceptujące zasady funkcjonowania systemu politycznego natomiast opozycję nieodpowiedzialną stanowiły partie antysystemowe, dążące do całościowej zmiany systemu politycznego. Niniejszy, ogólny schemat funkcjonowania systemu partyjnego był modelem statycznym. Jednak partie polityczne zmieniały swoją pozycję, chociażby socjaliści, którzy w 1948 roku byli bliżsi ideowo PCI, a od 1962 roku zwracali się ku partiom prosystemowym.

Istotne znaczenie dla struktury i działania systemu partyjnego miały również głębokie podziały socjopolityczne. Sartori wyróżnił cztery główne linie podziału: partie prosystemowe - partie częściowo akceptujące system; partie o częściowej akceptacji systemu – partie antysystemowe; katolicy – laicy; prawica - lewica.

⁶⁵ Por. G. Sartori, *Teoria dei partiti...* s. 17-18.

⁶⁶ Por. G. Sartori, *Partiti e sistema di...*, s. 85-86; G. Sartori, *Teoria dei partiti...*, s. 19-21.

Ponadto zauważył, że „im więcej linii podziałów systemu politycznego, tym koalicje stają się trudniejsze i nieskuteczne”⁶⁷. Liczne podziały dzieliły nie tylko partie polityczne między sobą, ale również występowały w samych partiach politycznych, podzielonych na szereg grup (*correnti*)⁶⁸. Efektem owej fragmentaryzacji było „występowania 4 prawic (prawica DC, PLI, Monarchiści i prawica antysystemowa w postaci MSI), 5 lub 6 lewic (zawierając m.in. lewicę DC) oraz płynne centrum, będące miejscem krzyżujących się podziałów”. Powstała wielopartyjność przyczyniała się do dezorientacji wyborców, powodując ryzyko, iż „bizantyjski system partyjny wytworzy alienację – stan frustracji obywateli”⁶⁹.

Budując zarówno model systemu pluralizmu skrajnie spolaryzowanego jak i określając jego praktyczne występowania w Republice Weimarskiej, IV Republice Francuskiej oraz powojennych Włoszech, G. Sartori zwrócił uwagę na wielobiegunowy charakter systemu partyjnego (lewica-centrum-prawica). Z tego też względu nie uznał za właściwy podział M. Duverger’a na dwie tylko kategorie: systemy dwupartyjne i systemy wielopartyjne⁷⁰. Natomiast polemizując z Anthony Downs’em skrytykował wykorzystanie analizy ekonomicznej w badaniach nad partiami politycznymi i powiązaniach między nimi⁷¹.

1.4. Niedoślona dwupartyjność G. Galliego (*bipartitismo imperfetto*)

Równolegle z pracami Giovanniego Sartoriego inny, znakomity politolog Giorgio Galli prowadził swe własne badania nad ówczesnym włoskim systemem partyjnym w Instytucie Carlo Cattaneo. Na ich podstawie stwierdził, że mechanizm i konstrukcję tego systemu można zawrzeć w modelu tzw. niedosłona dwupartyjności (*bipartitismo imperfetto*). Jednocześnie podkreślał „statyczność, skostniałość i zacofanie elit politycznych” wobec szybkiego rozwoju społeczno-gospodarczego kraju⁷².

⁶⁷ Por. G. Sartori, *Partiti e sistema di...*, s. 91.

⁶⁸ Por. G. Sartori, *Proporzionalismo, frazionismo e crisi dei partiti*, w: *Correnti, frazionismo e fazioni nei partiti politici italiani* pod red. G. Sartoriego, Bologna 1973, s. 21-36.

⁶⁹ G. Sartori, *Partiti e sistema di...*, s. 92-93.

⁷⁰ M. Duverger sformułował „prawo naturalne” polityki uważając, że „dualizm prawica-lewica jest czymś naturalnym”. Por. M. Duverger, *Les Partis Politiques*, Paris 1951, s. 241.

⁷¹ Por. G. Sartori, *Teoria dei partiti...*, s. 45-62.

⁷² G. Galli przedstawia w interesujący sposób relacje między rozwojem ekonomicznym, społecznym i politycznym powojennych Włoch. Uważa, że w ciągu dwudziestu lat od zakończenia II wojny światowej miał miejsce znaczący wzrost gospodarczy (*miracolo* – cud). „Włochy dokonały przejścia z ekonomicznej biedy do powstającego państwa dobrobytu”. Towarzyszył temu procesowi niezrównoważony rozwój

Giorgio Galli uważał, że „we Włoszech istnieje 9 partii ogólnokrajowych, ale z nich dwie znaczą więcej od pozostałych”⁷³. Największe włoskie partie - „DC i PCI bowiem stworzyły specjalny system polityczny, demokrację *sui generis*, dwupartyjność niedoskonałą”⁷⁴. Obydwie partie wspólnie uzyskiwały od 1946 roku prawie dwie trzecie głosów wyborców włoskich, zawdzięczając je swym korzeniom historycznym oraz strukturze organizacyjnej⁷⁵. Powyższa argumentacja wyjaśnia tylko koncepcję dwupartyjności. Na czym zatem polegała owa „niedoskonałość” ówczesnego systemu partyjnego Włoch? Sednem tezy Galliego były stosunki większość – mniejszość, rząd – opozycja. Zdaniem autora demokracje przedstawicielskie charakteryzują się dwoma elementami: istnieje większość parlamentarna dostatecznie spójna i będąca w stanie rządzić przez długi czas (zazwyczaj okres kadencji), aby realizować własny program oraz mniejszość (opozycja), będącą w stanie przedstawić się jako alternatywa w kolejnych wyborach parlamentarnych. Dwie główne partie polityczne wykonują te właśnie zadania, natomiast pozostałe ugrupowania pełnią funkcję drugorzędą. W ówczesnych Włoszech żaden z powyższych elementów nie działał poprawnie. Wynikało to z następujących przyczyn:

1) większość parlamentarną zawsze tworzyła Chrześcijańska Demokracja, budując koalicje z mniejszymi, laickimi partiami politycznymi. Były to jednak

społeczny, bowiem nadal istniały ogromne dysproporcje między Północą i Południem czy między wsią i miastem. Przyczyna zdaniem Galliego leżała w systemie politycznym, bowiem to „jego zadaniem było sterowanie rozwojem ekonomicznym kraju w taki sposób, aby zredukować do minimum nierówności społeczne. Trudności wynikały z „archaicznej definicji kompetencji i zadań należących do elity politycznej i elity finansowej kraju (dosłownie wł. *borghesia imprenditoriale* – zamożne mieszczaństwo)”. Z jednej strony zamożni przedsiębiorcy żądali od rządzącej klasy politycznej (*chadecji*) obrony przed komunizmem a z drugiej chcieli uzyskać pełną swobodę dla swych przedsięwzięć gospodarczych. Tymczasem elitom politycznym zależało na utrzymaniu szerokiego sektora publicznego, rozbudowanego przez interwencjonizm Mussoliniego. Próbowano więc obarczyć zamożne mieszczaństwo odpowiedzialnością za współpracę z reżimem faszystowskim, pisząc o poczuciu winy i niższości wobec innych nacji europejskich. Zdaniem Giorgio Galliego jest to teza nieuzasadniona, gdyż działania i inwestycje poczynione przez elity ekonomiczne przyczyniły się do ogromnego rozwoju gospodarczego (podobnie jak w latach 1890-1910). To funkcjonowanie klasy politycznej jest nieadekwatne do zmian gospodarczych oraz brak integracji mas robotniczych z systemem politycznym. Por. G. Galli, *Il bipartitismo imperfetto. Comunisti e democristiani in Italia*, Bologna 1966, s. 9-38.

⁷³ Badania Giorgio Galliego dotyczyły okresu 1945-1966 natomiast badania Giovanniego Sartoriego lat 1945 - 63. Z tego też względu Galli wymienia 9 partii ogólnokrajowych a nie 8, bowiem na początku 1964 roku doszło do rozłamu we Włoskiej Partii Socjalistycznej i część jej działaczy utworzyła nowe ugrupowanie – Włoską Socjalistyczną Partię Jedności Proletariackiej (*Partito Socialista Italiano di Unità Proletaria* – PSIUP), istniejące do 1972 roku.

⁷⁴ G. Galli, *Il bipartitismo imperfetto...*, s. 5.

⁷⁵ G. Galli podkreśla sprzeczność kierunków polityki Włoskiej Partii Komunistycznej (PCI). Z jednej strony komuniści opierali się na myśli leninowsko-marksistowskiej, z drugiej współdziałali w powstaniu i funkcjonowaniu demokracji przedstawicielskiej. Z tego względu nie mogli stanowić zagrożenia dla systemu

formacje podzielone wewnętrznie, występowały w nich częste rozłamy. W chadecji działały wielorakie grupy (tzw. *correnti*, stąd późniejsze określenie *correntocrazia*), zmieniające się u steru władzy. Z tegoż powodu „włoski parlament nie potrafił wyłonić stabilnych rządów ze spójną większością na okres kadencji izb”⁷⁶, co w konsekwencji spowodowało brak realizacji przyjętego programu i niezbędnych dla kraju reform;

2) funkcję opozycji spełniała nieustannie Włoska Partia Komunistyczna. „Ta partia, ze względu na jej charakter ideologiczny i powiązania międzynarodowe nie mogła istnieć jako alternatywa dla rządu w ramach systemu politycznego. Obejmując władzę PCI nie stwarzałaby problemu dla funkcjonowania systemu, ale dla jego zmiany”⁷⁷;

3) DC i PCI wspólnie podnosiły odpowiedzialność za powstałą w kraju sytuację polityczną. W dużej mierze jej przyczyną była natura owych partii, reprezentowane matryce ideologiczne oraz przyjęty sposób postępowania. DC zajęła miejsce zajmowane wcześniej przez zamożne warstwy mieszczańskie i kulturę liberalną, która była niezdolna do wykształcenia własnej partii, podobnej do brytyjskich konserwatystów. Chadecy, wspierani przez Watykan i jego bazę organizacyjną, a z drugiej strony wzbudzając strach przed rządami komunistów zdobyli także poparcie wśród umiarkowanej lewicy. Jednocześnie wzmacniali nieustannie swą centrową pozycję posługując się instrumentalnie monarchistami czy postfaszystowską MSI⁷⁸;

4) PCI wyróżniała spośród innych partii rozbudowana organizacja ugrupowania, duża baza społeczna oraz poparcie w pierwszych latach powojennych ze strony Związku Radzieckiego. Komuniści przyczyniali się także do fragmentaryzacji lewicy (liczne rozłamy zwłaszcza wśród socjalistów), „miażdżąc część reformatorską PCI”, co przeszkodziło im w stanowieniu alternatywy dla rządu⁷⁹;

5) powoływane rządy centrowe tworzyła zawsze Chrześcijańska Demokracja, bowiem potrafiła przedstawić się jako jedyna opcja dla umiarkowanej lewicy i prawicy na ówczesnej scenie partyjnej Włoch⁸⁰.

politycznego ówczesnej Italii. Siłą PCI była także jej spójna struktura wewnętrzna (zakaz rozłamów w partii), w przeciwieństwie do podzielonej na wiele grup Chrześcijańskiej Demokracji. Tamże, s. 103.

⁷⁶ Tamże, s. 53.

⁷⁷ Tamże, s. 67.

⁷⁸ Tamże, s. 185-215.

⁷⁹ Tamże, s. 217-248.

⁸⁰ Tamże, s. 321-359.

Te czynniki, zdaniem G. Galliego wyjaśniały dlaczego chadeckie koalicje rządowe w 1966 roku nie zrealizowały jeszcze programu z 1948 roku. Chadecja bowiem była partią rządzącą nieustannie, bez możliwości alternacji władzy ze strony Włoskiej Partii Komunistycznej⁸¹. Powstała zatem sytuacja działania „ni to rządu ni to opozycji” (*né governo né opposizione*). Trwałość takiej konstrukcji i mechanizmu systemu partyjnego wynikała z braku zagrożenia zewnętrznego dla kraju, które w podobnych systemach doprowadziło do ich upadku (Republika Weimarska - ogólnoświatowy kryzys gospodarczy, IV Republika Francuska – sprawa Algierii)⁸².

1.5. Pluralizm dośrodkowy P. Farnettiego (*pluralismo centripeto*)

W moim przekonaniu kolejną, interesującą interpretację włoskiego systemu partyjnego stworzył Paolo Farnetti⁸³. Ten znakomity prawnik i socjolog przedstawił koncepcję pluralizmu dośrodkowego (*pluralismo centripeto*) w swym dziele „System partyjny Włoch w latach 1946 – 1979” (*Il sistema dei partiti in Italia 1946 – 1979*)⁸⁴. Trzeba zaznaczyć, że koncepcja Farnettiego dotyczyła znacznie szerszej perspektywy czasowej niż modele Sartoriego czy Galliego, powstałe w połowie lat sześćdziesiątych. Z tego też względu Farnetti mógł zaobserwować chociażby proces powstania i działania koalicji centrolewicowej z Włoską Partią Socjalistyczną (od końca 1963 roku), a także pogłębiający się proces sekularyzacji, mający szczególne znaczenie dla Chrześcijańskiej Demokracji czy proces deradykalizacji Włoskiej Partii Komunistycznej z ideą jej większego otwarcia (koncepcja historycznego kompromisu - powrotu do koalicji sił antyfaszystowskich). Przeto te właśnie wydarzenia stanowiły podstawę do konstrukcji włoskiego modelu pluralizmu dośrodkowego.

⁸¹ Galli zauważa, że PCI nie chciała obalić istniejącego we Włoszech systemu politycznego, bowiem kadry kierownicze były zadowolone z już posiadanej władzy w organach państwowych i istniało ryzyko, że taki przewrót spowodowały przesunięcia w równowadze światowej, powodując napięcia międzynarodowe. Por. Galli, *Il bipartitismo imperfetto...*, s. 64.

⁸² Tamże, s. 61-62.

⁸³ Paolo Farnetti zmarł w wyniku tragicznego wypadku samochodowego 14 sierpnia 1980 roku w wieku 43 lat. Był wszechstronnie wykształconym badaczem (ukończył prawo na Uniwersytecie Turyńskim w 1960 roku, napisał rozprawę doktorską z socjologii polityki pod kierunkiem Juana Linza na Columbia University w Nowym Jorku). Szczególny hołd złożył Farnettiemu Norberto Bobbio. Por. N. Bobbio, *La mia Italia*, Firenze-Antella 2000, s. 430-433.

⁸⁴ P. Farnetti, *Il sistema dei partiti in Italia 1946 – 1979*, Bologna 1983.

Paolo Farnetti doceniał wcześniejsze interpretacje funkcjonowania systemu partyjnego Włoch. Tym niemniej uważał, że model G. Sartoriego systemu skrajnie spolaryzowanego wypełnił swą funkcję eksplanacyjną w latach 1945-1965⁸⁵. Koncepcję G. Galliego wydawały się natomiast potwierdzać coraz lepsze wyniki wyborcze Włoskiej Partii Komunistycznej (najlepszy rezultat 34,4 % głosów w wyborach parlamentarnych z 1976 r.) oraz jej otwarcie na współpracę z Chrześcijańską Demokracją (okres solidarności narodowej – 1976-1979, w którym PCI popierała rządy centrowe, nie będąc ich członkiem). Stąd też w połowie lat siedemdziesiątych Farnetti rozważał zmianę systemu w kierunku dwupartyjności w jej doskonałej formie poprzez urzeczywistnienie alternacji władzy dwóch największych ugrupowań (*bipartitismo perfetto*)⁸⁶. Rozwój sytuacji politycznej szybko jednak zweryfikował to założenie. Nie nastąpił przełom w relacjach interpartyjnych, bowiem lata solidarności narodowej i historycznego kompromisu między głównymi ugrupowaniami zakończyły się porażką. Słabsze rezultaty wyborcze komunistów w 1979 r., zmiana strategii nowego sekretarza socjalistów Bettino Craxiego, by wrócić do wcześniejszej formuły koalicji centrolewicowej sprawiły, że w latach osiemdziesiątych u steru władzy było pięć partii – chadecja, socjaliści, republikańscy, socjaldemokraci i liberałowie, natomiast komuniści i postfaszyści pozostali w opozycji (pentapartito – rządy koalicyjne wyżej wymienionych partii). Rewidując swe poglądy Farnetti przyjął, że system partyjny Włoch w latach 1965-1979 opisuje najpełniej model pluralizmu dośrodkowego. Uważał, że elity polityczne będą w stanie porozumieć się w ważnych kwestiach, mimo istniejących podziałów poprzez poszerzanie i wzmocnienie pozycji centrum na scenie partyjnej. Klimatowi politycznemu towarzyszyły zmiany w systemie ekonomicznym i społecznym kraju. Znamionowały one okres przewartościowań w wielu dziedzinach życia, m.in. uchwalono Statut praw pracowników (Statuto dei Diritti dei Lavoratori z 1970 r.), przegłosowano w referendum wprowadzenie rozwodów oraz aborcji (1974 i 1981 r.), przeprowadzono reformę prawa rodzinnego (1975), służby zdrowia, obniżono czynne prawo wyborcze w wyborach do Izby Deputowanych do 18 lat (1975 r.).

Model pluralizmu dośrodkowego opierał się na następujących założeniach:

⁸⁵ Tamże, s. 217-218.

⁸⁶ Tamże, s. 15.

- 1) można było zbudować dwa bloki – lewicowy od komunistów do partii republikańskiej i prawicowy od chadecji do partii postfaszystowskiej. Ich heterogeniczność i wewnętrzne podziały lewica-centrum-prawica uniemożliwiły jednak wspólny udział w rywalizacji politycznej⁸⁷;
- 2) system partyjny funkcjonował na linii podziału lewica-centrum-prawica. Szczególne miejsce zajęła w nim Chrześcijańska Demokracja. Reprezentując centrum sceny politycznej prowadziła strategię przedstawiania się jako partia pośrednia (tzw. trzecia partia)⁸⁸;

Tabela nr 5

Wyniki wyborów parlamentarnych z lat 1968, 1972, 1976 i 1979 (%)

Partia polityczna	Wybory z 19 maja 1968 r.	Wybory z 7 maja 1972 r.	Wybory z 20 czerwca 1976	Wybory z 3 czerwca 1979
PSIUP	4,4	1,9	-	-
PCI	26,9	27,1	34,4	30,4
PSI	14,5*	9,6	9,6	9,8
PSDI	_*	5,1	3,4	3,8
PRI	2,0	2,9	3,1	3,0
DC	39,1	38,7	38,7	38,3
PLI	5,8	3,9	1,3	1,9
Monarchiści	1,3	_**	_***	0,6
MSI	4,5	8,7	6,1	5,3

* W wyborach parlamentarnych z 1968 roku wystąpili razem PSI i PSDI.

**W wyborach parlamentarnych w 1972 i 1976 roku wystąpili razem MSI i Monarchiści

Źródło: P. Farnetti, *Il sistema dei partiti in Italia 1946-1979*, Bologna 1983, s. 30.

- 3) pierwsze lata powojenne charakteryzowały tendencje odśrodkowe, bowiem partie zabiegały o nowych wyborców (maksymalny dystans ideologiczny między ugrupowaniami, głębokie podziały społeczne, napięcie międzynarodowe). Jednocześnie występowały także tendencje dośrodkowe powstałe w wyniku rozłamów w partii socjalistycznej, komunistycznej czy postfaszystowskiej⁸⁹;
- 4) opozycja bilateralna – PCI i MSI – stała się mniej nieprzejeđnana. Strategie obu partii przesuwaly je bliżej pozycji centrowych. Nie oznaczalo to zmiany swego miejsca w układzie partyjnym, lecz raczej dostosowanie się do działań

⁸⁷ P. Farnetti, *Il sistema dei partiti...*, s. 34-35.

⁸⁸ Tamże, s. 65-72.

⁸⁹ Tamże, s. 80-82.

pozostałych partii. Na przeszkodzie zmianom stały przede wszystkim grupy zwolenników powojennego status quo⁹⁰;

- 5) fundamentalne znaczenie dla funkcjonowania systemu partyjnego miało centrum sceny politycznej. Jego zdolność przyciągania innych ugrupowań stanowiła remedium na powstanie frontального zderzenia między partiami. Elektorat jednak skłaniał się raczej ku radykalizacji i konfrontacji sił politycznych, niż ku ich działaniom w stronę centrum, kładąc tego rodzaju postępowanie w kolejnych elekcjach do parlamentu⁹¹.

Pluralizm dośrodkowy był czynnikiem stabilizującym dla systemu politycznego, ale także jego słabością. Wynikała ona z dominującej roli Chrześcijańskiej Demokracji w centrum sceny politycznej i powolnej wymiany grup kierowniczych w chadecji, co stworzyło impas decyzyjny i brak większej innowacji politycznej. Obydwa największe ugrupowania – DC i PCI były przeciwne rewizji własnych podstaw ideologicznych i polityki porozumień na rzecz logiki otwartej konkurencji w systemach bipolarnych i alternacji władzy⁹².

Zdaniem P. Farnettiego najkrócej można zdefiniować pluralizm dośrodkowy jako „tendencję do formowania się bipolarnego systemu partyjnego, który nakłada na partie historyczne problem ich zmiany, przy czym kluczową rolę pełni nadal pozycja centrowa w funkcjonowaniu systemu”⁹³. Autor przewidywał, że we Włoszech „stanie się możliwa redefinicja centrum poprzez przesunięcie się w jego kierunku socjalistów (PSI) jako decydującej partii dla przyszłych koalicji rządowych, spychając chadecję na swą prawicę a komunistów na swoją lewicę”⁹⁴. Pluralizm dośrodkowy miał być „alternatywą funkcjonalną” zarówno dla uformowanych państw i narodów, jak i dla krajów takich jak Włochy, które są w trakcie tych procesów. Wymagało to jednak „długich a czasem krwawych wysiłków, których była pozbawiona historia Włoch w czasie procesów tworzenia się państwa i narodu, jak i procesu industrializacji. W konsekwencji wystąpiły trudności w instytucjonalizacji „tradycji politycznej”, która uczyniła nader trudnym nacjonalizację sił politycznych i ideologicznych, w przeciwieństwie do zachodnich

⁹⁰ Tamże, s. 94-102.

⁹¹ Tamże, s. 106-109.

⁹² Tamże, s. 214-216.

⁹³ Tamże, s. 217.

⁹⁴ Tamże, s. 218.

demokracji europejskich”. Z tego też względu powstające we Włoszech ugrupowania szukały swej legitymizacji poza granicami państwa. Wielość różnych propozycji politycznych doprowadziła do poszukiwania jedności poprzez rozwiązania kompromisowe, zmierzające w stronę pozycji centrowych⁹⁵. W perspektywie długoterminowej pluralizm dośrodkowy miał przyczynić się do powstania podziału między klasą polityczną i elektoratem, powodując rodzenie się izolowanych mniejszości ekstremistycznych, uciekających się często do przemocy, stopniowy proces odpolitycznienia społeczeństwa, prowadzący do „ucieczki w prywatność” obywateli oraz tendencję do porozumienia się w sprawie formowania koalicji rządowych, by rozwiązać kryzys w funkcjonowaniu państwa⁹⁶.

Tabela nr 6

Typologia partii politycznych P. Farnettiego⁹⁷

		Liczba mandatów w parlamencie	
		Wystarczająca do osiągnięcia większości	Niewystarczająca do osiągnięcia większości
STOPIEŃ ZDOLNOŚCI KOALICYJNEJ	Wysoki	1. Dominujący: DC	4. Ważny: SVP
	średni	2. Determinujący: PSI	5. Znaczący: PRI, PSDI, PLI
	niski	3. Blokujący: PCI	6. Nieznaczący: MSI-DN, PdUP-Manifesto, PR

Źródło: P. Farnetti, *Il sistema dei partiti in Italia 1946 – 1979*, Bologna 1983, s. 57.

⁹⁵ Tamże, s. 220-221.

⁹⁶ Tamże, s. 222

⁹⁷ W swojej typologii partii politycznych P. Farnetti oparł się na dwóch zmiennych – dystansie społecznym i ideologicznym między partiami oraz udziale partii w koalicji, celem osiągnięcia większości w parlamencie. W ten sposób wyróżnił sześć poziomów: 1) determinujący (*balance party*) – partia jest w stanie samodzielnie stworzyć rząd a dystans ideologiczny i społeczny jest porównywalny z jakąkolwiek inną partią; 2) determinujący (*pivotal party*) – partia posiada wystarczającą liczbę miejsc w parlamencie, by współtworzyć samodzielnie większość, ale jej tożsamość ideologiczna jest mniej porównywalna; 3) blokujący (*blocking party*) – partia potencjalnie dominująca, która mogłaby być podstawą rządu, ale o zbyt dużym dystansie społecznym i ideologicznym; 4) ważny – partia o wysokiej zdolności koalicyjnej, ale z niewielką liczbą miejsc w parlamencie, koalicjant pewny, lecz niewystarczający; 5) znaczący – partia o porównywalnym dystansie ideologicznym i społecznym z innymi ugrupowaniami, lecz zbyt mała, by pomóc swej koalicji w osiągnięciu większości; 6) nieznaczący – partia zarówno niezdolna do osiągnięcia większości dla swej

P. Farnetti obserwował kryzys przyjętego modelu analitycznego we Włoszech od 1978 roku. W jego opinii przemoc (m.in. porwanie i zabójstwo przywódcy chadecji Aldo Moro 16 marca 1978 roku) oraz brak porozumienia nie pozwoliły w pełni zrealizować koncepcji pluralizmu dośrodkowego. Co więcej dośrodkowa formuła polityczna w latach 1976 -1979 stała się niepopularna ze względu na niską skuteczność oraz wzrost stopy inflacji do 10-12%. Wydawała się zatem prowizoryczna i nieskuteczna⁹⁸. Nadal więc pozostawało otwarte pytanie o przyszłość włoskiego systemu partyjnego – co dalej, jeśli polaryzacja doprowadziła do radykalizacji życia politycznego, uniemożliwiając pełny proces deradykalizacji Włoskiej Partii Komunistycznej, lewicy pozaparlamentarnej i związanego z nimi związku zawodowego, a koncepcja pluralizmu dośrodkowego oznaczała immobilizm klasy politycznej i niezdolność do rządzenia krajem?⁹⁹

Mimo kryzysu modelu pluralizmu dośrodkowego Farnetti wierzył w jego realizację. „Nie ma wątpliwości – pisał – że jeszcze dziś powolna ewolucja od ekstremistycznej polityki lat dwudziestych i trzydziestych do polityki w pełni zrealizowanej i funkcjonującej w systemie demokratyczno-parlamentarnym pozostaje najbardziej fascynującym aspektem polityki włoskiej lat osiemdziesiątych”¹⁰⁰.

1.6. Uwagi końcowe

Powojenną demokrację włoską charakteryzowały wielorakie linie podziałów. Niektóre z nich istniały jeszcze od okresu zjednoczenia państwa w II połowie XIX wieku. Na liniach tych podziałów powstawały partie polityczne. Jak pisze Paolo Pombeni, problemy włoskie „wypływały z rzeczywistości geograficznie i ekonomicznie bardzo podzielonej i wewnętrznych nierówności o wielkim znaczeniu, a transformacja polityczna i ekonomiczna musiała szybko dogonić inne nacje europejskie, które częściowo już rozwiązały podobne kwestie”¹⁰¹. Dopiero

koalicji, jak i nieporównywalna z innymi partiami z punktu widzenia tożsamości społecznej i ideologicznej. Por. P. Farnetti, *Il sistema dei partiti...*, s. 57-58.

⁹⁸ Tamże, s. 228-229.

⁹⁹ Tamże, s. 229.

¹⁰⁰ Tamże, s. 229.

¹⁰¹ Por. P. Pombeni, *Partiti e sistemi politici nella storia contemporanea (1830-1968)*, Bologna 1994, s. 419-420.

wspólna walka z dyktaturą faszystowską wprawdzie połączyła siły polityczne, aby zreformować państwo, lecz tylko na kilka lat. Rosnący konflikt międzynarodowy, który doprowadził do zimnowojennego podziału świata, miał w sposób znaczący wpłynąć na mechanizm funkcjonowania włoskiego systemu partyjnego. Co więcej, jak zauważał Gianfranco Pasquino, węzeł międzynarodowy warunkował na tyle sytuację włoską, że dopiero jego rozwiązanie mogło odblokować demokrację we Włoszech¹⁰². Tę tezę częściowo potwierdziły wydarzenia z przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Do tego jednak momentu włoski układ partyjny należał do systemów statycznych¹⁰³.

Z punktu widzenia metodologicznego niewątpliwie najlepszy model analityczny włoskiego systemu partyjnego stworzył Giovanni Sartori. Kluczowym pojęciem stała się dla niego polaryzacja systemu, obrazując w ten sposób jego złożony mechanizm. Niemniej ważne było pojęcie partii antysystemowych i ich działanie we Włoszech. Zauważył wprawdzie malejący z czasem dystans ideologiczny między partiami (zmniejszający się dystans ideologiczny i występowanie więcej niż 5 partii zawarł w modelu wielopartyjności podzielonej systemu partyjnego – *multipartitismo segmentato*), ale wątpił w możliwość pozyskania takich ugrupowań jak Włoska Partia Komunistyczna dla demokracji¹⁰⁴. Stawiał pytanie, co trwać będzie dłużej – partie antysystemowe czy system polityczny. Trzeba jednocześnie zauważyć, że kategoria partii antysystemowej zbyt upraszczała funkcjonowanie systemu, bowiem zarówno komuniści, jak i postfaszyści podejmowali współpracę z innymi ugrupowaniami w organach przedstawicielskich państwa. Dzięki nim szereg ustaw zostało w ogóle uchwalonych. W połowie lat siedemdziesiątych komuniści popierali rząd, nie będąc jego częścią składową. Raczej uzasadniona wydaje się być teza Luciano Pellicani, że od 1968 roku Włoska Partia Komunistyczna weszła w fazę postępującej socjaldemokratyzacji (*socialdemocratizzazione*)¹⁰⁵. Podobnie oceniał zmiany Giorgio Galli w modelu niedoskonałej dwupartyjności. Ta z kolei koncepcja

¹⁰² Por. G. Pasquino, *Pesi internazionali e contrappesi nazionali*, w: *Il caso italiano*, pod. red. F. L. Cavazza i S. R. Graubard, Milano 1974, s. 163-182.

¹⁰³ Por. R. Rose, D. W. Urwin, *Persistence and Change in Western Systems since 1945*, „Political Studies” 1970, nr 3, s. 292-294.

¹⁰⁴ Pr. G. Sartori, *Rivisitando il „pluralismo polarizzato”*, w: *Il caso italiano*, pod red. F. L. Cavazza i S. R. Graubard, Milano 1974, s. 196-223; D. Fisichella, *L'alternativa rischiosa. Considerazioni sul “difficile governo”*, „Rivista italiana di scienza politica” 1972, nr 3, s. 591-613.

¹⁰⁵ Por. L. Pellicani, *Verso il superamento del pluralismo polarizzato?*, „Rivista italiana di scienza politica” 1974, nr 3, s. 658-663.

przede wszystkim akcentowała rolę dwóch największych partii w systemie partyjnym Włoch oraz brak alternacji władzy między nimi¹⁰⁶. Mimo ich wyraźnej dominacji ani komuniści ani chadecy nie byłiby jednak w stanie uzyskać większości bezwzględnej mandatów w parlamencie. Nadmiernie zideologizowanie sceny politycznej i postrzeganie partii komunistycznej jako zagrożenia dla demokracji również nie sprzyjało procesowi objęcia przez nich władzy w państwie¹⁰⁷. Najbardziej prawdopodobna zatem mechanika systemu partyjnego skłaniała do przyjęcia koncepcji pluralizmu dośrodkowego Paolo Farnettiego¹⁰⁸. Powolny proces rozszerzania centrum sceny partyjnej i współpraca największych partii miała spowodować odblokowanie włoskiej demokracji. To wiązało się jednak z utratą pozycji przez mniejsze ugrupowania, zwłaszcza socjalistów, stąd ich sprzeciw wobec koncepcji historycznego kompromisu i strategia przedstawienia się jako bardziej atrakcyjnego podmiotu dla chadecji i powrót do wcześniejszych koalicji centrolewicowych¹⁰⁹.

Wiele innych koncepcji struktury i funkcjonowania powojennego systemu partyjnego Włoch podkreślało znaczenie grup nacisku. Alessandro Pizzorno akcentował rolę związków zawodowych czy stowarzyszenia przemysłowców Confindustria¹¹⁰. Gianfranco Pasquino pisał o demokracji konsocjalnej (*democrazia consociativa*), opierającej się na serii porozumień instytucjonalnych¹¹¹. Wielu badaczy zaznaczało proces wewnętrznych podziałów partii włoskich i ich wyniszczenie na rzecz wpływowych nurtów (*sistema di sotto*

¹⁰⁶ Por. Z. Machelski, *System partyjny Włoch*, w: *Systemy partyjne Europy Zachodniej*, pod red. S. Gebethnera, Warszawa 1990, s. 24.

¹⁰⁷ Por. K. A. Wojtaszczyk, *Współczesne systemy partyjne*, Warszawa 1992, s. 85-94.

¹⁰⁸ Donatella Della Porta odnosi model pluralizmu dośrodkowego także do zmian z lat dziewięćdziesiątych. Por. D. Della Porta, *I partiti politici*, Bologna 2001, s. 133.

¹⁰⁹ Piergiorgio Corbetta, Arturo Parisi i Hans M. A. Schadee wyróżnili trzy fazy w historii powojennego systemu partyjnego Włoch. Pierwsza faza to okres 1948-1963, w którym rządziła centroprawica z stopniowym słabnięciem pozycji prawicy preindustrialnej na korzyść Chrześcijańskiej Demokracji. Druga faza to okres 1963-1976, w których rządziła centrolewica z stopniowym zmniejszeniem roli socjalistów na rzecz Włoskiej Partii Komunistycznej. Trzecia faza to okres po 1976 roku, który charakteryzował się występowaniem ruchów odśrodkowych (*movimenti centrifughi*) w stosunku do tradycyjnego systemu politycznego, wysoką absencją wyborczą, słabnięciem dwóch największych partii (DC i PCI) na korzyść mniejszych ugrupowań. Szczególnym wyrazem tych procesów były wybory parlamentarne z 1987 roku. Por. P. Corbetta, A. Parisi, H. M. A. Schadee, *Elezioni in Italia. Struttura e tipologie delle consultazioni politiche*, Bologna 1988, s. 50, 452-458. Po. także *Vent'anni di elezioni*, pod red. M. Caciagli i A. Spreafico, Padova 1990.

¹¹⁰ Por. A. Pizzorno, *I soggetti del pluralismo. Classi, partiti, sindacati*, Bologna 1980, s. 99-190. Por. także S. Turone, *Storia del sindacato in Italia dal 1943 al crollo del comunismo*, Roma-Bari 1998; G. Fajertag, *Związki zawodowe w Europie. Włochy*, Gdańsk 1998.

¹¹¹ G. Pasquino, *Il sistema politico italiano fra neo-trasformismo e democrazia consociativa*, „Il Mulino” 1943, s. 549-566.

partiti)¹¹². Główna przyczyna frakcjonizacji partii politycznych zdaniem Salvatore Vassallo znajdowała się w „braku bipolaryzacji systemu i braku personalizacji najwyższych gremiów kierowniczych w rywalizacji wyborczej, co spowodowało utrzymanie i postępującą komplikację struktury poliarchicznej władz wewnątrz partii i wzajemnych relacjach między partiami rządzącymi”¹¹³. Powszechnie stąd przyjęto za Giuseppe Maraninim określać Włochy za partiokrację – rządy partii politycznych (*partitocrazia*)¹¹⁴.

Statycznemu układowi partyjnemu towarzyszył powolny proces zmian w samych partiach. Czas ideologii i partii masowych dobiegał końca. We Włoszech następował proces tzw. topnienia ekstremów i osłabienia chadecji oraz komunistów. Skrajne ugrupowanie takie jak postfaszystowska MSI powoli wychodziło z izolacji. Model partii zmieniał się w kierunku partii wyborczej Otto Kirchheimera¹¹⁵. Jednocześnie przez cały czas system partyjny niezmiennie opierał się na rządach chadecji i mniejszych ugrupowań. Musiało to wywołać stagnację całego systemu politycznego. Kolejne nurty wewnątrz Chrześcijańskiej Demokracji zdobywały władzę w partii i obejmowały ster rządów w kraju. Ich wzajemne przetargi powodowały zmiany rządowe. Stąd trafnie określano włoską sytuację jako „niestabilną stabilność” (*instabile stabilita*)¹¹⁶. Sprawowanie rządów przez blisko pięćdziesiąt lat przez jedno ugrupowanie przyczyniło się do niskiej skuteczności procesu decyzyjnego, rozrostu administracji, biurokratyzacji i wysokiego poziomu korupcji w aparacie państwowym¹¹⁷.

Giovanni Sartori oceniając powojenny system partyjny Włoch przyjął, że stanowi on osobną kategorię, podobnie jak system Republiki Weimarskiej czy

¹¹² Por. A. Lombardo, *Sistema di correnti e deperimento dei partiti in Italia*, “Rivista italiana di scienza politica” 1976, nr 1, s. 139-161. Por. także S. Colarizi, *Storia dei partiti nell'Italia repubblicana*, Bari-Roma 1998; M. Nowaczyk, *Włoska lewica chrześcijańska*, Wrocław 1990

¹¹³ Por. S. Salvatore, *Il governo di partito in Italia (1943-1993)*, Bologna 1994, s. 285.

¹¹⁴ G. Maranini, *Il Tiranno senna volto*, Milano 1963, s. 38. Por. także, G. Leibholz, *La rappresentazione nella democrazia*, Mialno 1989, s. 389-395, M. Calise, *Dopo la partitocrazia. L'Italia tra modelli e realtà*, Torino 1994.

¹¹⁵ Por. O. Kirchheimer, *The Trasformation of Western European Party Systems*, w: *Political Parties and Political Development*, pod red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton 1966, s. 184-192.

¹¹⁶ Por. J.P.C. Carey, A.G. Carey, *The Italian Elections of 1958: Unstable Stability in a Unstable World*, “Political Science Quarterly” 1958, nr 4, s. 566-589.

¹¹⁷ Carol Mershon podaje przykładowo jak rozrosła się struktura rządu włoskiego. Po wyborach z 1946 roku powołano 19 ministrów oraz 27 podsekretarzy a po wyborach parlamentarnych z 1992 powołano 30 ministrów oraz 69 podsekretarzy. Partie również obsadzały funkcje w najważniejszych przedsiębiorstwach publicznych i bankach. Por. C. Mershon, *The Costs of Coalition*, California 2002, s. 33-88. Por. także, M. Cazzola, *Governo e opposizione nel parlamento italiano*, Milano 1974; D. Della Porta, *Lo scambio occulto. Casi di corruzione politica in Italia*, Bologna 1992; G. Di Palma, *Sopravvivere senza governare. I partiti nel parlamento italiano*, Bologna 1974, s. 86-89.

system partyjny IV Republiki Francuskiej. Nie może zatem mieścić się w sformułowanym przez M. Duverger'a dualistycznym podziale na systemy dwupartyjne i systemy wielopartyjne, gdzie działają ugrupowania lewicowe i prawicowe. Rzeczywiście typologia Sartoriego najlepiej wyjaśniała właściwości ówczesnego systemu, akcentując pozycję centrową chadecji. Jednak autor zdawał sobie sprawę z kruchości konstrukcji pluralizmu skrajnie spolaryzowanego. Jego utrwalenie kosztowało bardzo wiele państwo włoskie. Domenico Fisichella pisał, że „cena jego będzie rosnać, w miarę jak będzie postępować proces zniszczenia”¹¹⁸. Włoską ceną na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych było załamanie się ówczesnego systemu partyjnego, a jego konstrukcja i mechanizm działania uległy radykalnej zmianie. Choć powojenny układ partyjny już nie istnieje, to jednak pojawiają się także dziś próby reminiscencji do niektórych jego wzorów funkcjonalno-strukturalnych. Pozostaje więc nadal otwarte pytanie czy ten system był tylko anomalią, czy też jego właściwości są wpisane w funkcjonowanie także współczesnego systemu partyjnego Włoch.

¹¹⁸ D. Fisichella, *L'alternativa rischiosa...*, s. 613.

ROZDZIAŁ II

Ewolucja polityczno-instytucjonalna Włoch w latach dziewięćdziesiątych XX wieku

*„...reformatory włoscy nie przewyższywszy
jeszcze całkowicie syndromu Weimaru,
kupili bilet do Londynu drogą okrężną przez
Berlin i Paryż, ale potem bali się wylecieć
i pozostali na ziemi”¹.*

Fulco Lanchester

2.1. Uwagi wstępne

Zmiany, jakie nastąpiły we Włoszech w latach dziewięćdziesiątych miały swe źródło w głębokiej stagnacji politycznej. Jej wyrazem stał się potrójny kryzys – systemu politycznego, systemu partyjnego oraz samych partii². Do rozwiązania tego impasu instytucjonalnego przyczyniły się czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Narastające niezadowolenie społeczeństwa i w konsekwencji jego mobilizacja polityczna stanowiły sprzeciw wobec immobilizmu klasy politycznej. W referendum abrogacyjnych wyrażono wolę reformy dysfunkcyjnego systemu politycznego. Coraz większe poparcie uzyskiwały ruchy i ligi o nastawieniu antypartyjnym, antypolitycznym. Równie istotne były zmiany na arenie międzynarodowej. Obalenie muru berlińskiego czy proces integracji europejskiej dodatkowo stymulowały decyzje polityczne we Włoszech. Spetryfikowana natomiast i skorumpowana klasa polityczna znalazła swe częściowe *catharsis* w akcji „Czyste ręce” („*Mani pulite*”).

¹ F. Lanchester, *Le costituzioni tedesche da Francoforte a Bonn*, Milano 2002, s. 123.

² Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti. La politica in Italia dagli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari 2002, s. 126-127.

Powojenne *pactum societatis* miało opierać się na podziale władz i ich wzajemnej równowadze oraz zagwarantowaniu podstawowych praw obywatelskich w konstytucji³. Mimo tych założeń nastąpiło we Włoszech zablokowanie funkcjonowania systemu politycznego po II wojnie światowej. Pojawiły się dwa główne kierunki w wyjaśnieniu tego procesu: tzw. interpretacja instytucjonalna kryzysu (*interpretazione istituzionalista*) oraz „wyjątkowa” (*interpretazione eccezionalista*), dominująca wśród socjologów⁴. Pierwsza z nich upatruje źródeł kryzysu w ustroju parlamentarnym z dominującą centralną pozycją parlamentu, proporcjonalnym systemie wyborczym, w wielopartyjnym układzie rywalizacji politycznej bez możliwości alternacji władzy, w tradycjach transformizmu (*transformismo*)⁵ i konsocjatywizmu (*consociativismo*) – „demokracji negocjacji”⁶. Druga zaś interpretacja podkreśla wyjątkowość dysfunkcji demokracji włoskiej, uwypuklając szczególną specyfikę Italii, tkwiącą w jej kulturze, określając ją mianem anomalii lub paradoksu włoskiego. Przede wszystkim akcentowano, a jednocześnie krytykowano model familijno-klientarnych powiązań, zacofanie kulturalne i ekonomiczne południowej części kraju czy prowincjonalizm elit politycznych wobec innych nacji europejskich⁷.

Proponowana przez Giuseppe Maraniniego definicja instytucji politycznych jako zbioru „stanowisk, reguł i procedur odnoszących się do władzy, jej powstania i

³ Jednym z pierwszych aktów prawnych odnoszących się do definicji konstytucji była Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z dnia 26 sierpnia 1789 r. W art. 16 tego dokumentu zapisano, że „każde społeczeństwo, w którym prawa nie zostały zagwarantowane, ani podział władz nie został określony, nie ma wcale konstytucji”. Por. Ch.H. McIlwain, *Costituzionalismo antico e moderno*, Bologna 1990, s. 33; G. Zagrabelski, *La Corte in-politica* – przemówienie wygłoszone z okazji wręczenia Nagrody Giuseppe Chiarellego (XXIII Premio Giuseppe Chiarelli), w dniu 24 października 2004 r., www.cortecostituzionale.it; V. Onida, Wykład prezesa Trybunału Konstytucjonalnego Valerio Onidy z okazji inauguracji roku akademickiego 2004/2005 na Uniwersytecie Rzymskim „Roma Tre”, www.constituzionalismo.it; C.J. Friedrich, *Governo costituzionale e democrazia*, Vicenza 1950, s. 4.

⁴ C. Marletti, *Le interpretazioni della crisi italiana e i confini mobili della politica*, w: *Politica e società in Italia*, pod red. C. Marlettiego, Milano 1999, t. 1, s. 15-20.

⁵ Termin *transformizm* powstał we Włoszech, w celu określenia panujących tam relacji politycznych w drugiej połowie XIX w. Wiąże się go bezpośrednio z nazwiskiem ówczesnego premiera Włoch Agostino Depretisa. Jest to rodzaj przekupstwa politycznego, synonim polityki bez zasad, bowiem był to system polegający na pozyskiwaniu większości dla rządu wśród deputowanych z dawnej prawicy i lewicy, za cenę miejsca w gabinecie albo objęcia urzędu państwowego, otrzymania informacji finansowej lub odznaczenia. Por. J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1999, s. 425; G. Sabbatucci, *Il trasformismo come sistema*, Roma-Bari 2003, s. 26-28; M.L. Salvadori, *Storia d'Italia e crisi di regime. Saggio sulla politica italiana 1861-2000*, Bologna 2001, s. 40-53; G. Procacci, *Historia Włochów*, Warszawa 1983, s. 371.

⁶ J. Staniszkis, *Kryzys państwa*, „Rzeczpospolita” z 31-2 XI 2003; J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 219-220.

⁷ Por. P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980-1996*, Torino 1998, s. 116-121; F. Lanchester, *Legittimità e legittimazione: la prospettiva del costituzionalista*, „Il Politico” 1998, nr 4, s. 562.

sprawowania”⁸ trafnie ilustruje specyfikę włoskich problemów. Jego rozróżnienie na władzę skuteczną (*potere effettivo*) czyli rzeczywistą zdolność do rządzenia i władzę ograniczoną (*potere limitato*) jako jej kontrolę, a z drugiej strony władzę faktyczną (*potere di fatto*) jako brak reguł, władzę prawie nieograniczoną, poddaną kaprysom i arbitrażowi tego, który ją posiada oddaje charakter fenomenu partiokracji (*partitocrazia*)⁹. Władza faktyczna bowiem znalazła się w rękach partii, które stały się jej centrami. Stąd też wynikały trudności w reformowaniu instytucji politycznych. Dlatego też w latach osiemdziesiątych zaczęto mówić o tzw. paradoksie reformatora i niemożliwości zmian. Celnie ujął ten problem Gustavo Zagrebelsky stwierdzając, że „jeśli sytuacja jest pozytywna, elitom politycznym nie zależy na reformowaniu, natomiast w momentach krytycznych jest to niemożliwe, ze względu na wzajemne blokowanie propozycji”¹⁰.

Kryzys systemu politycznego w początkach lat 90 ożywił debatę nad reformą systemu organów państwowych. Powstały liczne propozycje i projekty zmian ustrojowych. Szukano uzdrowienia włoskich instytucji politycznych m.in. w rozwiązaniach brytyjskich, francuskich i niemieckich. Ogrom włożonej pracy przekreślił jednak niestabilny system partyjny. Brak współpracy głównych aktorów sceny partyjnej współczesnej Italii zablokował próby głębokich reform, a przecież „w partiach politycznych leży klucz do reform instytucji państwowych”¹¹. Nie udało się osiągnąć szerokiego kompromisu politycznego, jaki miał miejsce w dobie Konstytuanty, dlatego też „ostatnie dwadzieścia lat charakteryzował ciągły łańcuch niepowodzeń” (*una catena di insuccessi*)¹².

Lata dziewięćdziesiąte i początek XXI w. to okres intensywnych debat wokół reformy zapisów konstytucyjnych oraz burzliwych przemian na scenie politycznej. Nadano im powszechnie przyjęte miano transformacji niedokończonej (*transizione incompiuta*). Niezbędne zatem jest dla zrozumienia mechanizmu współczesnego systemu partyjnego najpierw przybliżenie ogólnej charakterystyki i dynamiki kierunku zmian we Włoszech.

⁸ G. Maranini, *Miti e realtà della democrazia*, Milano 1958, s. 30 i 167.

⁹ G. Maranini, *Il tiranno senza volto*, Milano 1963, s. 38.

¹⁰ V.G. Zagrebelsky, *Adeguamenti e cambiamenti della Costituzione*, w: Studi in onore di Vezio Crisafulli, Padova 1985, s. 915.

¹¹ Z. Witkowski, *Prezydent Republiki i rząd w świetle aktualnych tendencji reformy konstytucji włoskiej*, w: Toruńskie studia polsko-włoskie. Studi polacco-italiani di Toruń, pod red. J. Bełkota i Z. Witkowskiego, Toruń 1992, s. 104.

¹² E. Cheli, *La riforma mancata*, Bologna 2000, s. 7.

2.2. Włoska demokracja w myśl założeń konstytucji z 1947 roku

Siły polityczne, zjednoczone w walce z faszyzmem podjęły współpracę w celu zmiany dotychczasowych podstaw ustrojowych. Dziewiętnastowieczny Statut Alberyński nie mógł już sprostać powojennej rzeczywistości. Stąd 2 czerwca 1946 r. w referendum zdecydowano o przyjęciu republikańskiej formy rządów, jednocześnie wybierając przedstawicieli do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Uwieńczeniem jego prac było uchwalenie konstytucji 22 grudnia 1947 r. Zwięźle fundament zatwierdzonych unormowań opisała Janina Zakrzewska pisząc, iż powołany system organów odpowiada reżimowi parlamentarno-gabinetowemu: „dwuizbowy parlament wybierający głowę państwa - prezydenta; prezydent powołuje rząd, który winien cieszyć się zaufaniem parlamentu, ponoszący przed parlamentem odpowiedzialność również za akty głowy państwa”¹³. Ten klasyczny schemat nie był pozbawiony nowych rozwiązań, które stały się wzorcem dla innych krajów. Mimo to, pojawiły się natychmiast głosy krytyczne, wskazujące na dysfunkcyjność poszczególnych zapisów norm konstytucyjnych, które później przyczyniły się do blokady systemu politycznego. Jednak dopiero w latach dziewięćdziesiątych przyjęto wiele modyfikacji konstytucji, lecz bez całościowej zmiany organizacji organów państwa.

2.2.1. Konstytucja materialna a konstytucja formalna

Dla powojennych Włoch uchwalenie konstytucji było swoistym novum, wynikającym chociażby z faktu, że wcześniejszy „Statut Alberyński był normą giętką, nie wymagającą żadnego szczególnie utrudnionego trybu swej zmiany”, dlatego też można było wyrażać sąd o braku głębszej tradycji konstytucyjnej¹⁴. Dopiero przyjęcie ustawy zasadniczej w 1947 r. wypełniło tę próżnię. Co więcej, miała ona odpowiadać rzeczywistym zmianom społecznym. Oczywiście, pozostawiano także miejsce dla niepisanych zasad, mających swe umocowanie w kulturze politycznej¹⁵.

¹³ J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys ustroju*, Wrocław 1974, s. 29.

¹⁴ Tamże, s. 25.

¹⁵ Leopoldo Elia podkreśla istnienie szerokiego pola dla konwencji, niepisanych norm, których nie można ująć poprzez zastosowanie inżynierii konstytucyjnej. Przeciwnie, „należy walczyć z pokusą przewidzenia wszystkiego, pozostawiając ewolucji dynamiki politycznej dyscyplinę jej niektórych aspektów”. Por. *Le*

Konstytucja stanowi zbiór wartości, przy czym „aksjologia jej uchwalenia to kompromis między ugrupowaniami partyjnymi”¹⁶, bowiem „obalenie istniejącego porządku rzeczy może być uzasadnione tylko odwołaniem się do wyższego zespołu wartości”¹⁷. Tak też wspólna walka przeciw władzy faszystowskiej ożywiła ducha odnowy życia publicznego. Normy materialne miały znacząco wpłynąć na przyjęte w konstytucji unormowania formalne.

Szczególne znaczenie we włoskim prawie konstytucyjnym zajmuje teoria konstytucji w znaczeniu materialnym Costantino Mortatiego, zawarta w jego znakomitym dziele „La costituzione in senso materiale” z 1940 r.¹⁸ Mortati, jeden z współtwórców konstytucji z 1947 r. oparł swoje założenia teoretyczne przede wszystkim na bogatej literaturze niemieckojęzycznej¹⁹. Przez konstytucję materialną rozumiał „podstawową grupę wartości, która podtrzymuje każdy pojedynczy ustrój pozytywny, (...) której nosicielem jest klasa społeczna i partia polityczna jako jej aktywny wyraziciel i wokół której są koordynowane różne instytucje państwowe”²⁰, natomiast konstytucja formalna to „specyficzna forma norm, zebranych w jednym lub więcej dokumentów, umieszczonych najwyżej w hierarchii źródeł prawa”. Podkreślił, że konstytucja materialna to „najważniejsze źródło ustroju, (...) źródło ważności czy pozytywizacji konstytucji formalnej”²¹. Najważniejszą zaletą teorii C. Mortatiego było odniesienie do sił polityczno-społecznych, które uchwalają konstytucję a jednocześnie są elementem instrumentalnym do powstania jej treści oraz elementem materialnym do określenia idei czy celu, który zjednoczy różne interesy wokół państwa²². To zorganizowane siły polityczne potrafią interpretować interes ogólny wspólnoty

audizioni in Commissione al Senato sul disegno di legge costituzionale (AS 1544-B) z 18.11.2004 r., www.forucostituzionale.it/contributi/dibattitosenato.htm, 25.01.2005.

¹⁶ A. Łabno, Wykład z prawa konstytucyjnego z 10 maja 2004 r., wygłoszony na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego.

¹⁷ Por. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2003, s. 40.

¹⁸ C. Mortati, *La costituzione in senso materiale*, Milano 1940.

¹⁹ C. Mortati szeroko cytuje m.in. Henricha, Schmitta, Burckhardta, Jellinka, Kelsena i wielu innych autorów. W literaturze polskiej o powszechnym w Niemczech rozróżnieniu na konstytucję materialną i formalną pisze np. B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Kraków 2004, s. 53-54; *Polskie prawo konstytucyjne*, pod red. W. Skrzydło, Lublin 1998, s. 24; A. Jamróz, *Demokracja współczesna*, Warszawa 1993, s. 157-159.

²⁰ W oryginale włoskim brzmi to następująco – „quel nucleo essenziale di fini e di forze che regge ogni singolo ordinamento positivo (...) complesso dei valori, di cui sono portatori una data classe sociale e il partito, che ne è l'espressione attiva, e intorno ai quali sono coordinate le varie istituzioni statali”. C. Mortati, *La costituzione in...*, s. 222.

²¹ We włoskim oryginale: „costituzione materiale, intesa, come fonte suprema dell'ordinamento, è da ricordare che essa agisce anzitutto come fonte di validità o di positivizzazione della costituzione formale”. C. Mortati, *La costituzione in ...*, s. 141

²² Tamże, s. 87-88.

politycznej (rzeczywistość polityczna) na podstawie przepisów konstytucji formalnej. Rozbieżności między dwoma pojęciami konstytucji należy usuwać poprzez likwidację napięć społecznych albo modyfikację konstytucji formalnej i jej dostosowanie do konstytucji materialnej. Istotny bowiem jest fakt, że to konstytucja materialna „daje życie konstytucji efektywnie funkcjonującej”²³, przekształcając „normatywność w normalność” (*alla trasformazione cioè della normatività in normalità*)²⁴.

Rozbieżności między konstytucją materialną i formalną stopniowo zaczęły narastać. Jak pisze J. Zakrzewska, „to, co być powinno, zwłaszcza zgodnie z przepisami prawa, nazywane jest we Włoszech *paese legale* w odróżnieniu od *paese reale*, czyli rzeczywistości”²⁵. Wzrastające niezadowolenie społeczne spowodowało mobilizację wyborców w celu zobligowania klasy politycznej do reformy dysfunkcyjnych struktur polityczno-prawnych. Ten proces znalazł swoją kulminację w latach dziewięćdziesiątych XX wieku.

2.2.2. System organów państwowych

Costantino Mortati zwrócił uwagę na siły polityczno-społeczne i ich zasadniczy wpływ na treść i funkcje konstytucji. W przypadku uchwalonej w 1947 r. ustawy zasadniczej Włoch były to trzy główne ugrupowania: Chrześcijańska Demokracja (207 deputowanych), Włoska Partia Komunistyczna (104 deputowanych) oraz Włoska Partia Socjalistyczna (115 deputowanych). Razem owe partie otrzymały 75 procent głosów w Zgromadzeniu Konstytucyjnym²⁶. Zatem uchwalona konstytucja była wypracowanym kompromisem między chadekami, komunistami i socjalistami, co znalazło swoje odzwierciedlenie w jej zapisach.

Piero Calamandrei, oceniając prace Konstytuanty zauważył, iż „aby siły lewicy wynagrodzić za niespełnienie rewolucji, siły prawicy musiały włączyć obietnicę rewolucji do konstytucji”²⁷. Ta opinia znalazła swe potwierdzenie w części pierwszej, tzw. programowej konstytucji, bowiem „przedstawia demokrację

²³ C. Mortati pisze: „la costituzione materiale dà vita alla costituzione effettivamente vigente”. Tamże, s. 20.

²⁴ Tamże, s. 101.

²⁵ J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys...*, s. 7-8.

²⁶ J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa 1986, s. 28.

²⁷ Por. P. Calamandrei, *Cenni introduttivi sulla Costituente e i suoi lavori*, Firenze, 1950.

nowego typu”²⁸ – „Włochy są republiką demokratyczną opartą na pracy” (art. 1, ust. 1 konstytucji). Przeto konstytucyjnie zagwarantowano nienaruszalne prawa człowieka odnoszące się do jego godności poprzez uznanie zasady równości wobec prawa i usuwanie „wszelkich przeszkód”, ograniczających wolność i równość obywateli, przyznano obywatelom prawo do pracy i jej ochrony, równość płacy dla kobiet, prawo do opieki społecznej, udział robotników w zarządzaniu przedsiębiorstwami²⁹. Zapewniono ochronę mniejszościom narodowym, wolność religijną, osobistą, gospodarczą i polityczną (powszechne prawo wyborcze, wolność zgromadzeń, prawo swobodnego zrzeszania się, organizowania się w związki zawodowe, partie polityczne). Ponadto podkreślono w konstytucji unitarną formę państwa, jednocześnie popierając ideę samorządu terytorialnego i jak najszerzej decentralizacji administracji (art. 5).

Dla konstrukcji wzajemnych relacji między instytucjami państwa, włoska doktryna przyjęła określenie systemu parlamentarnego zracjonalizowanego (*governo parlamentare razionalizzato*)³⁰. Jego zasadniczym rysem są stosunki między poszczególnymi organami, takimi jak parlament, prezydent Republiki i rząd oraz wprowadzenie instytucji demokracji bezpośredniej w postaci inicjatywy ludowej i referendum, powołanie Trybunału Konstytucyjnego oraz Najwyższej Rady Sądownictwa³¹.

Część druga konstytucji poświęcona jest ustrojowi państwa. Pierwsze jej postanowienia dotyczą parlamentu, wysuwając go na czoło organizacji władz. Na znaczenie i rolę parlamentu włoskiego złożyły się następujące elementy: proporcjonalny system wyborczy, tzw. bikameralizm doskonały, system silnych komisji oraz brak istotnych mechanizmów wzmacniających egzekutywę³². Centralna pozycja parlamentu wynikała również z powinności udzielenia wotum

²⁸ Zob. J. Stroykowski, *System partyjny Włoch. Analiza strukturalna i historyczna*, „Studia Socjologiczno-Polityczne” 1961, nr 10, s. 160.

²⁹ Tamże, s. 160-161.

³⁰ Por. P. Biscaretti Di Ruffia, *Introduzione al diritto costituzionale comparato*, Milano 1988, s. 116; P. Ridola, *Diritti di libertà e costituzionalismo*, Torino 1997, s. 144-159.

³¹ J. Stroykowski ocenił prace Konstytuandy w zwięzły sposób, pisząc iż wynikiem jej działania „była demokratyczna konstytucja zbudowana na suwerenności ludu, powszechnym prawie wyborczym, systemie wielopartyjnym oraz prawie mniejszości do opozycji i walki o osiągnięcie władzy w drodze legalnej; parlamentarny rząd wymagający wotum zaufania obu izb, system dwuizbowy, w którym obie izby (Izba Deputowanych i Senat), wychodzące z wyborów proporcjonalnych, mają równe funkcje i – w sensie równowagi sił – jedna jest duplikatem drugiej; prezydent państwa, odrębny od szefa rządu, wybierany jest przez obydwie izby i przedstawicieli regionów, i mający za zadanie pośredniczenie między różnymi siłami”. Por. J. Stroykowski, *System partyjny Włoch....*, s. 160.

³² Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il Parlamento*, Bologna 2004, s. 89.

zaufania dla rządu przez obydwie izby, które z kolei mogły zawetować jego niekorzystne dla siebie przedsięwzięcia. Wybór takiej konstrukcji parlamentu przez ustawodawcę konstytucyjnego nie może dziwić, gdy weźmie się pod uwagę doświadczenia dyktatury faszystowskiej.

Parlament składał się z Izby Deputowanych i Senatu. Obie izby były wybierane w wyborach powszechnych na 5-letnią kadencję³³. Czynne prawo wyborcze do izby niższej wynosiło 21 lat³⁴ a bierne 25 lat. Do Senatu podwyższono wymagania wiekowe dla wyborców, odpowiednio określając wiek 25 lat dla głosujących i 40 lat w przypadku biernego prawa wyborczego. Początkowo skład obu izb nie był stały. Określono, iż jeden deputowany przypadał na 75.000 mieszkańców a jeden senator na 200.000 mieszkańców lub „na pozostałą część, przewyższającą 100.000”³⁵. W 1963 roku ustalono stałą liczbę dla członków parlamentu: Izba Deputowanych – 630 posłów, Senat – 315 senatorów. Obydwie izby były wybierane na podstawie proporcjonalnej ordynacji wyborczej o nieco odmiennych zasadach. W wyborach do Izby Deputowanych wyrażano 3 lub 4 preferencje w stosunku do kandydatów umieszczonych na listach w zależności od rozmiaru okręgu wyborczego. Metodą podziału był iloraz wyborczy (+3, a od 1957 r. +2) oraz system największych reszt. Do podziału mandatów były dopuszczone listy, które osiągnęły iloraz wyborczy w co najmniej jednym okręgu i krajową liczbę wyborczą 300.000 głosów. Tak niski próg musiał wpłynąć na wielopartyjny charakter parlamentu. Natomiast wybory do Senatu miały odbywać się na podstawie regionalnej (art. 57ust. 1), w rzeczywistości jednak dotyczyło to tylko obszaru okręgów wyborczych³⁶. Pierwsza repartycja mandatów miała mieć miejsce w jednomandatowych okręgach wyborczych, jeśli kandydat uzyskał co najmniej 65% ważnych głosów w okręgu. Było to niezwykle trudne, dlatego też przewidziano drugi podział mandatów według systemu proporcjonalnego na szczeblu regionalnym (metoda d'Hondt'a). Faktycznie więc również senatorów

³³ Pierwotnie konstytucja przewidywała kadencję 5-letnią dla Izby Deputowanych i 6 lat dla Senatu. W wyniku modyfikacji ustawy zasadniczej ustawą konstytucyjną z 9 lutego 1963 roku zrównano kadencję obu izb do 5 lat (art. 60 ust.1).

³⁴ Ustawą z 8 marca 1975 roku obniżono granicę wiekową do 18 lat dla wyborców w wyborach do Izby Deputowanych.

³⁵ Por. J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa 1986, s. 67-69.

³⁶ G. De Vergottini, *Diritto costituzionale comparato*, Padova 1993, s.342-345.

wybijano w systemie proporcjonalnym, kształtując tym samym podobny skład przedstawicieli w obydwu izbach³⁷.

Włoski parlament przyjęto powszechnie określać bikameralizmem doskonałym³⁸. Istotą tego zagadnienia były identyczne kompetencje obu izb³⁹. Podstawowe działania parlamentu stanowiła funkcja ustawodawcza⁴⁰. Warto zaznaczyć, że ojcowie konstytucji przewidzieli możliwość uchwalania ustaw przez komisje parlamentarne (art. 72 ust. 3). W praktyce włoskiej ów wyjątek przekształcił się w zasadę i bywał wyraźnie nadużywany⁴¹. Źródła tego rozwiązania można znaleźć w doświadczeniach parlamentu faszystowskiego – Izby Faszystowskiej i Izby Korporacyjnej⁴². Miejscem dyskusji i wielorakich kompromisów były więc komisje parlamentarne, których siłę amerykańscy badacze ocenili na drugim miejscu po komisjach Kongresu Stanów Zjednoczonych⁴³. Co więcej, praca parlamentu opierała się na bardzo ogólnych zasadach, bowiem jej podstawą był regulamin statutowy dla Izby Deputowanych z 1922 roku, który „w rzeczywistości pochodził w dużej części z 1900 r.”⁴⁴ Do izb parlamentu oprócz działalności legislacyjnej należała kontrola nad działalnością rządu, „współdziałanie w wytyczaniu ogólnej polityki państwa, udział w powoływaniu innych organów państwowych”⁴⁵.

I właśnie poprzez specyfikę włoskiego parlamentu należy spojrzeć na funkcjonowanie rządu i jego brak stabilności w okresie powojennym. Był to organ

³⁷ C. Mortati, *Istituzioni di diritto pubblico*, Padova 1991, s. 458-462. Należy dodać, że wybory do parlamentu I kadencji odbyły się na podstawie nowych ordynacji wyborczych – z 5 lutego 1948 roku do Izby Deputowanych i 6 lutego 1948 r. do Senatu. Były one wielokrotnie zmieniane. Tylko w 1953 roku wybory parlamentarne odbyły się na odmiennych zasadach. Uchwalona wówczas tzw. ustawa Scelby (*legge truffa*) przewidywała „zniesienie zasady proporcjonalności na rzecz systemu większościowego tzw. premii większościowej (...), która polegała na tym, że partia lub blok partii, które uzyskały choćby jeden głos więcej niż 50% - otrzymywał 65% mandatów”. Żaden z podmiotów politycznych nie otrzymał ponad 50%, dlatego też powrócono do wcześniejszych reguł prawa wyborczego, z niewielkimi zmianami (tekst jednolity – ustawa 361 z 30 lipca 1957 r.). Por. J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny...*, s. 72-74.

³⁸ O specyfice włoskiej dwuizbowości pisze R. Piotrowski, *Paradoksy dwuizbowości – doświadczenia włoskie*, „Studia Iuridica” 1995, nr XXVIII, s. 107-120.

³⁹ Tak na ten temat pisała J. Zakrzewska: „włoska dwuizbowość jest szczególnego rodzaju i różni się dość znacznie od znanych nam rozwiązań parlamentów dwuizbowych, przede wszystkim właśnie brakiem różnic między kompetencjami obu izb”. Por. J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys...*, s. 85.

⁴⁰ W myśl art. 71 konstytucji inicjatywa ustawodawcza przysługuje rządowi, każdemu członkowi izb a ponadto Narodowej Radzie Gospodarki i Pracy, regionom i 500 tysiącom obywateli.

⁴¹ Por. Z. Witkowski, *Postępowanie ustawodawcze we Włoszech*, w: *Postępowanie ustawodawcze*, pod red. E. Zwierzchowskiego, Warszawa 1993, s. 252-253.

⁴² Por. S. Merlini, *Il governo costituzionale*, w: *Storia dello Stato italiano dall'unità a oggi*, pod red. R. Romanelli, Roma 1995, s. 3-72.

⁴³ Por. J. D. Lees, M. Shaw (red.), *Committees in Legislatures. A Comparative Analysis*, Durham 1979.

⁴⁴ Nowe regulaminy obu izb zostały uchwalone w 1971 roku. Szerzej M. L. Mazzoni Honorati, *Diritto parlamentare*, Torino 2001, s. 24-25.

⁴⁵ Szeroko o zakresie działania parlamentu pisze J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys...*, s. 103-120.

składający się z trzech podmiotów: Prezesa Rady Ministrów i ministrów, którzy razem tworzyli Radę Ministrów. Ta konstrukcja odzwierciedla według włoskiej doktryny dążenie do zachowania równowagi pomiędzy monokratyczną a kolegiąlną koncepcją władzy wykonawczej⁴⁶. Procedura powołania rządu następowała najpierw w drodze mianowania Prezesa Rady Ministrów a na jego wniosek ministrów przez Prezydenta Republiki i ich zaprzysiężeniu, po czym w myśl art. 94 konstytucji rząd w ciągu 10 dni od swego utworzenia „przedstawia się izbom celem uzyskania zaufania”. Ustawodawca podkreśla, że „każda izba udziela lub odmawia zaufania poprzez głosowanie imienne nad umotywowanym wnioskiem”. Tak ścisłe uzależnienie rządu od parlamentu było jeszcze większe poprzez możliwość złożenia wniosku o wotum nieufności na żądanie 1/10 członków składu izby. Choć Prezes Rady Ministrów kierował ogólną polityką rządu, koordynując pracę poszczególnych ministrów oraz posiadając możliwość wydawania dekretów ustawodawczych i tymczasowych rozporządzeń z mocą ustawy, to jednak te instrumenty były efektywne tylko w wypadku akceptacji ze strony parlamentu. Jednocześnie ustawodawca konstytucyjny odesłał kwestie organizacji samego rządu, liczby ministerstw, ich kompetencji do ustawy zwykłej, która została przyjęta dopiero w 1988 roku (ustawa nr 400). Z tego też względu Włochy określano jako „republikę bez rządu”⁴⁷, zdaną na kalkulacje polityczne aktualnej większości parlamentarnej.

W ostatnim, art. 139 konstytucji przyjęto republikańską formę rządów, która nie może być przedmiotem rewizji konstytucyjnej. Głową państwa został Prezydent Republiki jako reprezentant jedności narodowej i zarazem członek władzy wykonawczej⁴⁸. Na uwagę zasługują zwłaszcza przepisy odnoszące się do sposobu jego wyboru oraz zakres kompetencji. Głowę państwa więc na 7-letnią kadencję wybierać mieli w głosowaniu tajnym członkowie obu izb na wspólnym posiedzeniu oraz przedstawiciele władz regionalnych przy wymaganej większości 2/3 głosów („po trzecim głosowaniu wystarcza większość bezwzględna” – art. 83 ust 3 konstytucji)⁴⁹. To unormowanie nadało prezydentowi pozycję niejako *super partes* w stosunku do innych organów władzy państwowej. Choć z formalnego

⁴⁶ Por. R. Piotrowski, *Struktura i funkcjonowanie rządu włoskiego*, „Biuletyn Rady Legislacyjnej” 1994, nr 2, s. 194.

⁴⁷ Por. P. A. Allum, *Italy – Republic without Government?*, New York 1973.

⁴⁸ Szerzej o ustrojowej pozycji Prezydenta Republiki pisze w swej monografii Z. Witkowski, *Prezydent Republiki w systemie ustrojowym współczesnych Włoch*, Toruń 1991.

⁴⁹ Por. Konstytucja Włoch, wstęp i tłum. Z. Witkowski, Warszawa 2004, s. 79

punktu widzenia wszystkie akty prezydenckie wymagają kontrasygnaty właściwego ministra, to prezydent dysponuje samodzielnością (rola ministra ogranicza się do akceptacji woli prezydenta) w przypadku ponownego odesłania ustawy do parlamentu, nominacji 5 sędziów Trybunału Konstytucyjnego czy możliwości wystosowania orędzia do obu izb⁵⁰. Niezmiernie istotnym uprawnieniem włoskiego prezydenta miała być także możliwość rozwiązania jednej lub obu izb. Niemniej w sytuacjach kryzysowych czy stanie wojny decyzja leżała w rękach rządu (art. 78 konstytucji).

Oprócz prezydenta „strażnikiem konstytucji” miał stać się nowy organ w porządku ustrojowym Włoch – Trybunał Konstytucyjny⁵¹. Twórcom ustawy zasadniczej wydawał się niezbędny ze względu na kontrolę konstytucyjności norm czy założenia konstrukcji państwa regionalnego. Przewidziany jako organ niezależny, stał się jednak również miejscem rywalizacji politycznej (w doktrynie włoskiej upowszechniała się opinia o „kelsenowskim sędzim w Konstytucji niekelsenowskiej – *un giudice kelseniano in una Costituzione non kelseniana*”)⁵². Napięcie polityczne wokół Trybunału Konstytucyjnego spowodowało opóźnienie w rozpoczęciu jego działalności, bowiem „chrześcijańska demokracja pod żadnym pozorem nie godziła się na jakiekolwiek porozumienie, które mogłoby doprowadzić do wyboru sędziego komunisty”⁵³. Przy wyborze sędziów trybunału na posiedzeniu wspólnym obu izb wymagano większości kwalifikowanej⁵⁴. Pierwsze posiedzenie trybunału zwołano dopiero 23 stycznia 1956 roku. Ten organ konstytucyjny spełnił pozytywną rolę w stosunku do uchylania niezgodnego z konstytucją ustawodawstwa faszystowskiego oraz rozwoju włoskiego regionalizmu⁵⁵.

Innym organem konstytucyjnym, którego powołanie nastąpiło z dużym opóźnieniem, była Najwyższa Rada Sądownictwa, stojąca na czele wymiaru sprawiedliwości. Przepisy wykonawcze do norm konstytucyjnych zostały

⁵⁰ Szerzej C. Mortati, *Le forme di governo. Lezioni*, Padova 1973, s. 432-434.

⁵¹ Określenie „strażnik konstytucji” (wł. *il „custode della costituzione”*) zostało po raz pierwszy użyte przez Carla Schmitt’a. Por. P. Petta, *Schmitt, Kelsen e il „custode della costituzione”*, „Storia e politica” 1977, s. 543-545.

⁵² Szerzej C. M. Broglio, *La Corte costituzionale italiana e il modello kelseniano*, „Quaderni costituzionali” 2000, nr 2, s. 333-369.

⁵³ J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys...*, s. 206.

⁵⁴ Art. 135 ust. 1 konstytucji: „Trybunał Konstytucyjny składa się z piętnastu sędziów mianowanych w jednej trzeciej przez prezydenta Republiki, w jednej trzeciej przez parlament na wspólnym posiedzeniu i w jednej trzeciej przez wyższe sadownictwo powszechne i administracyjne”.

⁵⁵ O historii i funkcjonowaniu włoskiego Trybunału Konstytucyjnego pisze J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys...*, 193-213; Z. Witkowski, *Trybunał Konstytucyjny Republiki Włoskiej*, w: *Sądy konstytucyjne w Europie*, pod red. J. Trzcíńskiego, Warszawa 1996, s. 211-238.

uchwalone 25 marca 1958 roku⁵⁶. Przewodniczył jej Prezydent Republiki. Ponadto z mocy prawa do rady wchodził pierwszy prezes i prokurator generalny Sądu Kasacyjnego. Pozostali członkowie byli wybierani w 2/3 przez wszystkich sędziów sądów powszechnych i w 1/3 przez parlament na wspólnym posiedzeniu izb (art. 104 konstytucji). Celem ustawodawcy było „uczynienie wymiaru sprawiedliwości niezawisłym od ewentualnych nacisków administracji czy od nacisków politycznych”⁵⁷. Mimo to, apolityczność sędziów była i jest szeroko dyskutowana, jak również kwestia jednolitości korpusu sędziów i prokuratorów, która przyczyniała się do częstego przechodzenia z jednej grupy do drugiej⁵⁸. R. Piotrowski zauważył, że „coraz bardziej niezależny jest włoski wymiar sprawiedliwości i prokuratura od rządu i włoskiej klasy politycznej”⁵⁹.

Jedną z największych innowacji konstytucyjnych było wprowadzenie regionalnej struktury państwa. Regiony stanowiły jednostki autonomiczne z własnymi władzami i kompetencjami. Enumeratywnie wyliczono dziedziny, w których regiony wydawały przepisy, ale na bazie ustawodawstwa krajowego. Jednak i te zmiany czekały na przepisy wykonawcze ponad 20 lat. Nieco zmieniona sytuacja polityczna sprawiła, iż pierwsze wybory do rad regionalnych odbyły się 7 i 8 czerwca 1970 r. Również w tym roku uchwalono ustawę o referendum i inicjatywie ludowej (ustawa nr 352), co umożliwiło wykorzystanie tych instytucji konstytucyjnych w praktyce⁶⁰.

Oceniając schemat funkcjonowania systemu władz państwowych we Włoszech w pierwszych dziesięcioleciach po uchwaleniu ustawy zasadniczej z 1947 roku, trzeba zwrócić uwagę, iż „wymagania konstytucji i wyobrażenia o

⁵⁶ Warto zaznaczyć, że organ o tej samej nazwie i podobnych kompetencjach istniał już we Włoszech od 1907 roku (tzw. ustawa Orlando). Por. Z. Witkowski, *Najwyższa Rada Sądownictwa Republiki Włoskiej – gwarant niezawisłości i niezależności trzeciej władzy*, w: Konstytucja i gwarancja jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej, Warszawa 1996, s. 511-512.

⁵⁷ Por. J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys...*, s. 198.

⁵⁸ Por. Z. Witkowski, *Ustrój konstytucyjny współczesnych Włoch...*, s. 334-339.

⁵⁹ Por. R. Piotrowski, *Sprawiedliwość i polityka – uwagi o ustrojowej pozycji prokuratury we Włoszech*, w: Konstytucja-wybory-parlament. Studia ofiarowane Zdzisławowi Jaroszowi, pod re. L. Garlickiego, Warszawa 2000, s. 145.

⁶⁰ Instytucja inicjatywy ludowej została zapisana w art. 71 ust.2 konstytucji w słowach: „Lud wykonuje inicjatywę ustawodawczą w drodze wniosku zgłoszonego przez co najmniej pięćdziesiąt tysięcy wyborców w formie projektu zredagowanego w artykułach”. Referendum został natomiast poświęcony art. 75 konstytucji Włoch – „w celu rozstrzygnięcia o całkowitym lub częściowym uchyleniu ustawy albo aktu o mocy ustawy przeprowadza się referendum ludowe, jeżeli zażąda tego pięćset tysięcy wyborców albo pięć rad regionalnych”. Za niedopuszczalne uznano przeprowadzenie referendum w sprawach podatkowych, budżetu, amnestii, abolicji oraz upoważnienia do ratyfikacji traktatów międzynarodowych. „Wniosek poddany od referendum zostaje przyjęty, jeżeli w głosowaniu wzięła udział większość posiadających do tego prawo oraz jeżeli uzyskał on większość głosów ważnie oddanych” (art. 75 ust. 4).

zasadach działania państwa prawa ustępują wobec potrzeb i interesów politycznych”⁶¹. Zatem nieodzowne stały się reformy ustrojowe, które przywróciłyby sprawne funkcjonowanie państwa i wzmocnienie autorytetu demokratycznych instytucji w oczach obywateli. Jednak konstytucja Włoch należy do konstytucji sztywnych, co znacznie utrudnia proces jej modyfikacji (art. 138)⁶².

2.3. Dyskusje wokół reformy konstytucyjnej – lata osiemdziesiąte

Wiele przepisów konstytucyjnych musiało czekać przez dziesiątki lat na swą aktualizację. Punktem newralgicznym włoskiej sytuacji politycznej było występowanie na jej scenie partyjnej największej partii komunistycznej w Europie Zachodniej. Zimna wojna jeszcze bardziej zaostrzała linię podziałów. Mimo konfliktów natury politycznej podnoszono także kwestie reformy konstytucyjnej, czego przykładem może być orędzie prezydenta Republiki Antonio Segniego do Izby Deputowanych z 17 września 1963 roku⁶³. Najpierw pojawiały się luźne propozycje reform, które następnie z końcem lat siedemdziesiątych weszły w krąg debat elit politycznych o tzw. wielkiej reformie (*grande riforma*).

Dojrzewanie partii politycznych do reformy ustrojowej poprzedziła inicjatywa prywatnych grup studyjnych, takich jak „Komisja Trójstronna” (*Commissione trilaterale*), założona w 1973 roku⁶⁴, publikacje naukowe⁶⁵ czy aktywność Instytutu na rzecz Dokumentacji i Studiów Legislacyjnych ISLE (*Istituto per la Documentazione e gli Studi Legislativi*)⁶⁶.

⁶¹ J. Stroynowski, *System partyjny Włoch...*, s. 196.

⁶² Art. 138 ust 1 konstytucji Włoch: „Ustawy o rewizji konstytucji i inne ustawy konstytucyjne są uchwalane przez każdą z izb w dwóch następujących po sobie debatach, z przerwą nie mniejszą niż trzy miesiące, i przyjmowane większością bezwzględną członków każdej z izb w drugim czytaniu”. Ponadto musi zostać przeprowadzone referendum, jeśli w ciągu trzech miesięcy od ogłoszenia wyżej wymienionych ustaw, zażąda tego jedna piąta członków jednej izby lub pięćset tysięcy wyborców, lub pięć rad regionalnych.

⁶³ E. Cheli, *La riforma mancata. Tradizione e innovazione nella Costituzione italiana*, Bologna 2000, s. 8.

⁶⁴ M. J. Crozier, S. P. Huntington, J. Watanuki, *La crisi della democrazia. Rapporto alla Commissione Trilaterale*, z wprowadzeniem G. Agnelli, Milano 1977. Wcześniej z podobną inicjatywą dyskusji na temat reformy ustrojowej wystąpiło Centrum Badań i Dokumentacji imienia Luigi Enaudiego – *Processo allo Stato. La democrazia non può permettersi il lusso di non funzionare. Atti del convegno sulla riforma dello Stato. Roma 28-30 maggio 1969*, Firenze 1971.

⁶⁵ Por. G. U. Rescigno, *Costituzione italiana e Stato borghese*, Roma 1975; M. D’Antonio, *La Costituzione di carta*, Milano 1977.

⁶⁶ Ważna debata odbyła się w Isle 6 grudnia 1979 roku z udziałem L. Elia, V. Crisafulli, E. Cheli, M. S. Giannini, G. Guarino, F. Orlando, M. D’Antonio, P. Barile. Por. *Indirizzi di rinnovamento istituzionale*, „Rassegna parlamentare” z 1980, nr 1-2.

2.3.1. Przesłanki polityczne reform ustrojowych

Dobrze ilustrują włoską sytuację polityczno-instytucjonalną przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych słowa Leopoldo Elia, iż „trudno jest trwać w środku tego systemu konstytucyjnego. Jeszcze trudniej jest wyjść poza część drugą konstytucji, ale i trudniej także w niej trwać. To jest sytuacja patowa”⁶⁷. Jednym z jej złożonych efektów było zabójstwo przywódcy chadecji Aldo Moro⁶⁸, wielokrotnego premiera Włoch, a zarazem zwolennika podjęcia współpracy z Włoską Partią Komunistyczną. Apogeum swojej działalności przechodziły także ugrupowania terrorystyczne skrajnej lewicy i prawicy. Napięty okres doprowadza do przedterminowego rozwiązania izb parlamentu.

Wybory parlamentarne z 3 czerwca 1979 roku przyniosły potwierdzenie wpływów chadecji (38,3% głosów w Izbie Deputowanych) oraz socjalistów (9,8%). Spadło poparcie dla komunistów o 4 % (30,4% głosów). Dobiegał końca okres otwarcia na Włoską Partię Komunistyczną. Jednocześnie jednak czuło się zawiedzione nadzieje społeczne na poprawę sytuacji politycznej.

Lata osiemdziesiąte to era współdziałania rządów centrolewicowych. Osią koalicji byli chadecy i socjaliści oraz niewielkie partie laickie – liberalna, republikańska i socjaldemokratyczna. Znamionuje je wyraźny kryzys Chrześcijańskiej Demokracji, pozostającej od zakończenia II wojny nieustannie u steru rządów oraz impet socjalistów z ich sekretarzem Bettino Craxim. Choć udaje się załagodzić trudną sytuację ekonomiczną, zmniejszając inflację z 10,8% do 4,7% czy wzrost PKB do 3%⁶⁹, to jednak ważniejszą sprawą było odbudowanie pozytywnego wizerunku elit politycznych oraz zaufania do państwa. Partie polityczne musiały więc podjąć trudne zagadnienie reformy ustrojowej państwa, co jednak groziło utratą ich wpływów.

Szerokim echem w kołach politycznych odbiły się publikacje Giuliano Amato z 1979 roku⁷⁰. Socjaliści postanowili „przerwać tradycyjny brak wrażliwości lewicy na temat reform instytucjonalnych”, teren już wcześniej zdominowany przez

⁶⁷ Tamże, s. 14.

⁶⁸ Aldo Moro został porwany 16 marca 1978 roku przez Czerwone Brygady. Jego ciało znaleziono przed główną siedzibą Włoskiej Partii Komunistycznej 9 maja.

⁶⁹ Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti. La politica in Italia dagli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari 2002, s. 105-105.

⁷⁰ „La Repubblica” z 13 marca 1979 roku. Por. także G. Amato, *Una Repubblica da riformare*, Bologna 1980.

prawicę⁷¹. Wszystkie partie polityczne wzięły udział w dyskusji nad reformą państwa. Szczególnie widoczna była ewolucja stanowiska chadecji i socjalistów w stronę systemu półprezydenckiego⁷². Rosnące zainteresowanie zagadnieniami ustrojowymi towarzyszyło VIII kadencji parlamentu (1979-1983). Szczególnym jego wyrazem był program drugiego rządu republikańskiego Giovanniego Spadolini. Tzw. Dekalog Spadolini z 1982 roku poruszał przede wszystkim kwestię wzmocnienia władzy wykonawczej oraz reformę prawa wyborczego. Klimat reformatorski przyniósł także współpracę ponadpartyjną. W środowisku naukowym wyróżniała się „grupa mediolańska” Gianfranco Miglio⁷³. Warte zaznaczenia były również propozycje dyskutowane w komisjach do spraw konstytucyjnych obu izb parlamentu⁷⁴.

Po kolejnych wyborach parlamentarnych z 26 czerwca 1983 roku kwestia reform ustrojowych stała się jednym z centralnych tematów dyskusji politycznej. Była głównym punktem programu rządu Bettino Craxiego. Zaowocować to miało powstaniem pierwszej Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej do spraw Reform Instytucjonalnych Aldo Bozziego. To postawiło partie polityczne przed rzeczywistym wyborem – reformy państwa z realną możliwością osłabienia pozycji ugrupowań politycznych albo pozostanie przy status quo. W tej też kwestii kryje się źródło klęski komisji Bozziego.

Również pod koniec lat osiemdziesiątych kontynuowano temat reform ustrojowych, czego przykład stanowił program rządu Ciriaco De Mity z 1988 roku. Utworzono w rządzie stanowisko ministra do spraw reform instytucjonalnych (minister bez teki)⁷⁵. Udało się m.in. zmienić regulaminy izb odnośnie sposobu głosowania oraz przyjąć ustawę o organizacji rządu (ustawa nr 400 z 1988 r.). Brak stabilności politycznej rządu uniemożliwił dalszą realizację planowanych reform⁷⁶.

⁷¹ Por. P. Scoppola, *La repubblica dei partiti. Evoluzione di un sistema politico 1945-1996*, Bologna 1997, s. 431.

⁷² Tamże, s. 435-438.

⁷³ G. Miglio, *Una repubblica migliore per gli italiani*, Milano 1983.

⁷⁴ Szerzej I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej w latach dziewięćdziesiątych*, Warszawa 2004, s. 38-39.

⁷⁵ Por. A. Apostoli, *Il governo De Mita*, w: *Verso l'incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, pod red. A. D'Andrea, Milano 1999, s. 36-38.

⁷⁶ Zob. I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 42.

2.3.2. Komisja Aldo Bozziego – pierwsza Dwuizbowa Komisja Parlamentarna do spraw Reform Instytucjonalnych

Komisja A. Bozziego przedstawiła propozycje nowelizacji konstytucji prezydium obu izb parlamentu w sprawozdaniu z 29 stycznia 1985 roku, po ponad rocznej działalności. Jej efektem było przedłożenie końcowego projektu w postaci 8 ustaw konstytucyjnych. Proponowane zmiany dotyczyły zarówno przepisów pierwszej części konstytucji o prawach i obowiązkach obywateli, jak i drugiej części o ustroju państwa.

W odniesieniu do podstawowych zasad konstytucji dodano zapisy o ochronie środowiska i dziedzictwa historyczno-artystycznego narodu. Wzbogacono również wcześniejsze normy, dotyczące swobodnego wyrażania myśli poprzez słowa, pisma i obraz oraz podkreślono zabezpieczenie pluralizmu w systemach informacyjnych. Trzy artykuły projektu poświęcono zaznaczeniu roli rodziny i równorzędnej pozycji kobiety i mężczyzny w małżeństwie, poziomie wynagrodzenia oraz umożliwieniu wykonywania funkcji rodzinnych i ich właściwej ochronie. Poszerzono także konstrukcję norm regulujących aktywność związków zawodowych i partii politycznych⁷⁷.

W stosunku do drugiej części konstytucji zaproponowano zmiany kształtu włoskiego bikameralizmu, władzy wykonawczej oraz formy państwa. Przede wszystkim chciano zmniejszyć liczbę przedstawicieli w obu izbach (w Izbie Deputowanych miało być od 480 do 514 członków, a w Senacie od 240 do 282 senatorów). Zamierzano również przyznać status senatora dożywotniego oprócz byłych prezydentów Republiki, także przewodniczącym izb parlamentu przez jedną kadencję i prezesowi Trybunału Konstytucyjnego, który sprawował swoją funkcję, przez co najmniej 3 lata. Ponadto prezydentowi republiki przyznano prawo mianowania maksymalnie 8 senatorów dożywotnich, spośród obywateli o szczególnych zasługach⁷⁸. Władzę ustawodawczą sprawować miały obydwie izby w stosunku do najważniejszych spraw, a w innych obowiązywała zasada domniemania kompetencji na rzecz Izby Deputowanych. Wprowadzono także nieznaczne zmiany przebiegu procesu legislacyjnego.

⁷⁷ Por. *Il progetto della Commissione Bozzi (1985)*, „Nuovi Studi Politici” 1999, nr 3-4, s. 15-18.

⁷⁸ Art. 59 ust. 2 konstytucji Włoch stanowi, iż „Prezydent Republiki może mianować senatorami dożywotnimi pięciu obywateli, którzy przynieśli chwałę Ojczyźnie wybitnymi zasługami na polu społecznym, naukowym, artystycznym i literackim”.

W zakresie norm konstytucyjnych dotyczących referendum, główne zmiany dotyczyły zwiększenia do 800 tys. liczby podpisów o jego przeprowadzenie, a w sprawie dopuszczalności danej konsultacji miał decydować Trybunał Konstytucyjny na żądanie jej promotorów i zebraniu co najmniej 200 tys. podpisów. Nowością była propozycja dodania do konstytucji formy referendum konstytucyjnego, przeprowadzonego na żądanie rządu albo co najmniej 1/3 parlamentarzystów i jego zatwierdzeniu na wspólnym posiedzeniu parlamentu.

Najwięcej istotnych zmian przygotowano w stosunku do trybu powoływania i organizacji rządu. Prezydent Republiki miał desygnować Prezesa Rady Ministrów, który w ciągu 10 dni przedstawiał swój program obu izbom parlamentu. Po otrzymaniu wotum zaufania dopiero składał przysięgę na ręce prezydenta Republiki, wspólnie z nominowanymi na jego wniosek ministrami. Kwestie zatwierdzenia oraz odwołania rządu miały być głosowane na posiedzeniu wspólnym obu izb. Jako ciało wspomagające pracę rządu miała działać Rada Gabinetowa (*Consiglio di Gabinetto*), której skład przedstawiał premier łącznie z programem rządu. Co ciekawe największy opór w pracach komisji budziły propozycje zmian w kierunku systemu kanclerskiego.

Wśród ciekawszych propozycji należy jeszcze wymienić zapis o powołaniu instytucji ogólnonarodowego obrońcy obywatelskiego, zakazu bezpośredniej reelekcji prezydenta Republiki, deklarowaniu trwałej niemożności wykonywania urzędu prezydenckiego oraz tzw. semestru białego czy zmianach w relacjach państwo-peryferie.

Wyżej przedstawiona końcowa wersja projektu nie oddaje różnorodnych propozycji, które miały miejsce w łonie komisji. Przykładowo, Włoski Ruch Społeczny – Prawica Narodowa postulował wzmocnienie pozycji ustrojowej prezydenta Republiki, wzorując się na rozwiązaniach V Republiki Francuskiej, czemu nadano nazwę „gaullizmu włoskiego” (*gollismo all'italiana*), czy też propagował ideę jednoizbowego parlamentu⁷⁹.

W moim przekonaniu prace komisji A. Bozziego były istotną próbą przełamania kryzysu politycznego. W przygotowanym projekcie komisji poszerzono m.in. unormowania w kwestii praw i obowiązków obywateli, to jednak nie wniesiono znaczących zmian do organizacji systemu organów państwa, tak wcześniej krytykowanego. Przeto w pełni słuszna wydaje się opinia Z.

⁷⁹ Z. Witkowski, *Prezydent Republiki i rząd...*, s. 112 -113.

Witkowskiego o jedynie kosmetycznych propozycjach rewizji konstytucji z 1947 r. oraz utrzymaniu status quo przez ówczesne elity polityczne⁸⁰. Dyskusja wokół reformy instytucji państwowych była kontynuowana również w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Każda z partii politycznych przedstawiała własne propozycje. Jednak nie doszło do zawarcia szerszego kompromisu wokół reformy ustrojowej. Co więcej, nastąpiły istotne zmiany na scenie międzynarodowej i wewnętrznej, które wstrząsnęły powojennym układem politycznym Italii. Natomiast brak rzeczywistej reformy nie pozostał bez wpływu na zawiedzione nadzieje społeczne, co doprowadziło do mobilizacji społeczeństwa w latach dziewięćdziesiątych.

2.4. Kryzys systemu politycznego w I połowie lat dziewięćdziesiątych

Wydarzenia na arenie międzynarodowej przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wpłynęły również na kształt sytuacji wewnętrznej Włoch. Klasa i religia przestały być głównymi liniami podziałów socjopolitycznych. Powstałe zmiany wymagały reakcji elit politycznych. Jej brak pogłębił jeszcze bardziej poczucie nieobecności państwa (*lo Stato assente*) i jego bezradności w obliczu trudnej sytuacji. Miejsce państwa w coraz większym stopniu wypełniał system wzajemnych powiązań familijno-klientelistycznych. Ten stan układu społeczno-politycznego Leonardo Sciascia określił jako „brak państwa” (*non-Stato*) i „brak obywateli” (*non-cittadini*)⁸¹.

Jednym z najważniejszych procesów politycznych, jakie nastąpiły w I połowie lat dziewięćdziesiątych było zniknięcie wszystkich powojennych partii politycznych i powstanie nowego układu politycznego. Niektóre ugrupowania zostały przekształcone w nowe podmioty polityczne, a inne zostały rozwiązane. Tak radykalna zmiana była wynikiem złożonej sytuacji wewnętrznej państwa. Analizując przykładowo kilka wydarzeń z roku 1990, można uchwycić niektóre problemy, których nabrzmienie doprowadzi do narastającego kryzysu państwa: konflikt między prezydentem Republiki i Najwyższą Radą Sądownictwa o reformę wymiaru sprawiedliwości, protest studentów wobec planowanej reformy szkolnictwa wyższego, strajk banków, szpitali i agencji turystycznych (2 marzec), okupowanie przez bezrobotnych siedziby rady miejskiej w Neapolu (27 marzec),

⁸⁰ Tamże, s. 106.

⁸¹ Zob. L. Sciascia, *La Sicilia come metafora*, Milano 1979, s. 23.

wojna rodzin mafijnych w Kalabрії, Sycylii, Kampanii i związana z tym deklaracja ministra sprawiedliwości o bezskuteczności działań władz państwowych, seria zabójstw dokonanych przez Kamorę w Neapolu w celu zdobycia kontroli nad rynkiem narkotykowym, zabójstwa kandydatów do władz lokalnych przed wyborami z 6 maja, uchwalenie przez parlament ustawy Mammi, korzystnej dla prywatnych stacji telewizyjnych Silvio Berlusconi, zebranie wymaganej liczby podpisów pod referenda w celu uchylecia niektórych zapisów prawa wyborczego, ogłoszenie przez premiera Giulio Andreotti „katastrofalnego” stanu finansów państwa (7 września), propozycja Umberto Bossiego z Ligii Północnej utworzenia państwa federalnego podzielonego na 3 republiki: Północ, Centrum, Południe; zamordowanie Rosario Levantino, zwalczającego zorganizowaną przestępczość przez Cosa Nostra (22 września)⁸². Przykładowo powyżej wymienione fakty były zapowiedzią problemów, które będą nurtować włoską scenę polityczną w latach dziewięćdziesiątych.

Powstały kryzys systemu politycznego miał zatem skomplikowane podłoże społeczne, ekonomiczne i polityczne. W tym rozdziale zajmiemy się szerzej jego aspektami politycznymi, wyróżniając przeprowadzone w owym czasie referenda wyborcze i reformę prawa wyborczego, akcję wymiaru sprawiedliwości „Czyste ręce”, kryzys koalicji rządzącej oraz debatę nad reformą ustrojową państwa jako kluczowe zagadnienia dla funkcjonowania systemu politycznego w I połowie lat dziewięćdziesiątych.

2.4.1. Referenda wyborcze a reforma prawa wyborczego

Cześć przedstawicieli włoskiej doktryny konstytucyjnej uważała, iż skutecznym instrumentem odblokowania systemu politycznego i wyjścia z jego kryzysu będzie zmiana prawa wyborczego. Ówczesna proporcjonalna ordynacja wyborcza do izb parlamentu była bowiem krytykowana za spowodowanie nadmiernej fragmentaryzacji partyjnej a jednocześnie stanowiła silne oparcie dla „rządów partii”. Wobec bezskutecznych prób reformy drogą parlamentarną,

⁸² Por. *Gli avvenimenti del 1990*, w: *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni*. Edizione 91, Bologna 1991, s. 7-32.

zdecydowano się na wykorzystanie innego środka, jakim było referendum abrogacyjne (uchylające) w myśl art. 75 konstytucji⁸³.

Jednym z pierwszych zwolenników reformy wyborczej był przywódca radykałów Marco Pannella, który w 1986 roku proponował wprowadzenie systemu większościowego na wzór brytyjski⁸⁴. W następnym roku powstał Ruch na rzecz reformy wyborczej (*Movimento per la riforma elettorale*) chadeckiego polityka Mario Segniego, który popierał model francuski w wyborach do Zgromadzenia Narodowego (jednomandatowe okręgi z głosowaniem w dwóch turach)⁸⁵. Powyższe inicjatywy nie miały jednak szans realizacji ze względu na sprzeciw partii rządzących, chcących zachować status quo.

Zmiany polityczne na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przyczyniły się do powstania szerokiego ruchu reformatorskiego. Zwolennikami wprowadzenia systemu większościowego byli m.in.: część katolickich intelektualistów (np. Pietro Scoppola, Arturo Parisi), część polityków postkomunistycznych z Demokratycznej Partii Lewicy, radykałowie M. Pannelli i część chadeków na czele z M. Segni. Impulsem do działania było uchwalenie przez parlament nowej ustawy o samorządzie terytorialnym (ustawa nr 142 z 1990 roku). Wprawdzie propozycja bezpośrednich wyborów burmistrzów nie została przyjęta, jednak zmusiła ona ruch do szukania innego sposobu przeprowadzenia reformy wyborczej. Tak powstał 6 kwietnia 1990 roku Komitet na rzecz referendum wyborczego (*Comitato per il referendum elettorale – tzw. COREL*). Jego przewodniczącym został Mario Segni, zastępcą Augusto Barbera. Ruch wykorzystał ideę Serio Galeottiego o przeprowadzeniu referendum abrogacyjnego odnośnie systemu wyborczego do Senatu z 1988 roku⁸⁶. Po konsultacjach

⁸³ Od chwili uchwalenia ustawy wykonawczej do art. 75 konstytucji Włoch o referendum abrogacyjnym (*legge 25 maggio 1970, n. 352 – Norme sui referendum previsti dalla costituzione e sulla iniziativa legislativa del popolo – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 15 giugno 1970, n. 147*) ten instrument demokracji był często wykorzystywany. W latach siedemdziesiątych zdecydowano w ten sposób o wprowadzeniu rozwodów czy później aborcji. W latach dziewięćdziesiątych konsultacje referendalne odbyły się w latach: 1991, 1993, 1995, 1997, 1999, 2000, obejmując szeroką problematykę społeczno-polityczną. Por. szerzej *Referendum. Problemi teorici ed esperienze costituzionali*, pod red. M. Luciani, M. Volpi, Roma-Bari 1992; I. Bokszczanin, *Referendum we Włoszech*, w: *Referendum w państwach Europy*, pod red. E. Zielińskiego, I. Bokszczanin, J. Zielińskiego, Warszawa 2003, s. 347-388; I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych Republiki włoskiej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004, s. 57-96.

⁸⁴ 26-27 września 1986 roku Marco Pannella założył Ligę na rzecz okręgu jednomandatowego (*La Lega per il collegio uninominale*). Por. P. Scoppola, *La repubblica dei partiti. Evoluzione e crisi di un sistema politico 1945-1996*, Bologna 1997, s. 473; A. Barbera, A. Morrone, *La Repubblica dei referendum*, s. 154.

⁸⁵ Por. A. Barbera, A. Morrone, *La Repubblica dei...*, s. 154.

⁸⁶ Tamże, s. 119.

zdecydowano się złożyć 3 wnioski do poddania pod referendum: uchylenie części ordynacji wyborczej do Senatu na rzecz wprowadzenia systemu większości względnej, zmianę ordynacji do Izby Deputowanych – uchylenie wielokrotnej preferencji i pozostawienie tylko jednej oraz zmiany ordynacji wyborczej do władz lokalnych, proponując uchylenie różnic między gminami poniżej 5 tysięcy i gminami powyżej tej liczby, a także zniesienie systemu *panachag'u*⁸⁷.

Zebrano ponad 608 tysięcy podpisów pod wnioskami o przeprowadzenie referendum a następnie złożono je w Sądzie Kasacyjnym. Postanowieniem Trybunału Konstytucyjnego dopuszczono do głosowania tylko jeden wniosek – o uchylenie wielokrotnej preferencji w wyborach do Izby Deputowanych⁸⁸. Termin konsultacji wyznaczono na 9 i 10 czerwca 1991 roku. Ówczesne elity polityczne, zagrożone utratą swej pozycji nawoływały do powstrzymania się od głosu, co najlepiej wyrażały słowa sekretarza socjalistów Bettino Craxiego – „pójdźcie nad morze” (*andate al mare*). Jednak Włosi stawili się do urn wyborczych, bowiem zagłosowało 62,5% uprawnionych, z tego 95,6% poparło wnioski promotorów referendum. Była to więc porażka obozu rządzącego, a jednocześnie znak sprzeciwu społeczeństwa wobec dotychczasowej polityki.

Poparcie społeczne dla ruchu reformatorskiego skłoniło jego przywódców do ponownego złożenia wniosków o uchylenie zapisów w ordynacjach do Senatu i władz lokalnych. W tym samym czasie jednak parlament powołał drugą Dwuizbową Komisję do spraw Reform Instytucjonalnych, by osłabić siłę inicjatywy referendalnej. W jej skład powołano Augusto Barberę i po początkowym wykluczeniu także Mario Segniego. Rządzący chadecy i socjaliści byli zdecydowani uprzedzić głosowanie nad wnioskami referendalnymi, przyspieszając pracę parlamentu nad zmianami w prawie wyborczym. Efektem tej strategii było uchwalenie nowej ordynacji do władz lokalnych 25 marca 1993 roku o bezpośrednim wyborze burmistrzów i przewodniczących prowincji⁸⁹. Tym samym wniosek o referendum w tej sprawie stał się zbędny. Również odnośnie drugiego wniosku referendalnego parlament uchwalił zmianę prawa wyborczego do Senatu.

⁸⁷ Por. G. Pasquino, *La promozione dei referendum elettorali*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 91”, Bologna 1991, s. 49-51.

⁸⁸ Postanowienie nr 47 Trybunału Konstytucyjnego z 2 lutego 1991 roku.

⁸⁹ Por. Legge 25 marzo 1993, n. 81 – *Elezioni dirette del sindaco, del presidente della provincia, del consiglio comunale e del consiglio provinciale*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 27 marzo 1993, n. 72. Należy również zauważyć, że we Włoszech stosuje się słowo „sindaco” jako odpowiednik polskiego wójta, burmistrza i prezydenta miasta. Por. także M. Rakowski, *Prawo wyborcze do włoskiej Izby Deputowanych w latach 1861-1923*, Warszawa 2004, s. 12-13.

Przyjęta 16 stycznia 1992 roku ustawa zmieniała jednak tylko nieznacznie zapisy ordynacji, m.in. wprowadzając formułę, że „przewodniczący Okręgowego Biura Wyborczego ogłasza wybranym kandydata, który otrzymał największą liczbę głosów ważnych, nie mniejszą niż 65% wszystkich głosów ważnych w okręgu”⁹⁰. Tymczasem promotorzy referendum złożyli wymaganą liczbę podpisów dwa dni wcześniej (ponad 1.300.000 podpisów)⁹¹. W związku z tym, że parlament zmienił ordynację do Senatu, musiał zostać przeformułowany wniosek o referendum. Znacznie ułatwiło to czytelność wniosku, proponującego zapis, iż „przewodniczący Okręgowego Biura Wyborczego ogłasza wybranym kandydata, który otrzymał największą liczbę głosów ważnych w okręgu”.

Drugie już referendum wyborcze odbyło się 18 i 19 kwietnia 1993 roku. Obok zmiany w ordynacji senackiej dołączono jeszcze 7 innych kwestii⁹². W głosowaniu wzięło udział 77% uprawnionych, z czego za proponowaną zmianą opowiedziało się 82,7% głosujących. Przyjmując wolę obywateli wyrażoną w referendum, parlament uchwalił nowe ordynacje wyborcze 4 sierpnia 1993 roku⁹³. Na ich podstawie 75% członków każdej z izb wybiera się w jednomandatowych okręgach wyborczych większością zwykłą głosów, a pozostałe 25% miejsc rozdziela się według formuły proporcjonalnej⁹⁴. Pierwsze wybory parlamentarne na podstawie nowych zasad zostały przeprowadzone 27-28 marca 1994 roku.

Dopełnieniem zmian ustawodawstwa wyborczego było przyjęcie nowej ustawy o wyborze rad regionalnych w regionach o statucie zwykłym z 23 lutego 1995 roku⁹⁵. Przyjęto system mieszany, gdyż 80% miejsc w radzie regionalnej było rozdzielonych według formuły proporcjonalnej między listy prowincjonalne, a pozostałe 20% otrzymywała lista regionalna, która uzyskała najwięcej głosów. Tak

⁹⁰ Poprzedni zapis brzmiał: „przewodniczący Okręgowego Biura Wyborczego ogłasza wybranym kandydata, który otrzymał liczbę głosów ważnych nie mniejszą niż 65% wszystkich głosów ważnych w okręgu” (art. 19 ordynacji do Senatu).

⁹¹ P. Corbetta, A. M. L. Parisi, *Ancora un 18 aprile. Il referendum sulla legge elettorale per il Senato*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 94”, Bologna 1994, s. 144.

⁹² Pozostałe 7 wniosków o referendum dotyczyło: finansowania partii politycznych ze środków publicznych, likwidacji Ministerstwa Rolnictwa, Ministerstwa Turystyki oraz Ministerstwa Udziałów Państwowych, partyjnych nominacji w Kasach Oszczędnościowych, kompetencji gminy w dziedzinie ochrony środowiska oraz zniesienia kar za posiadanie narkotyków na użytek osobisty. Szerzej I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 74-75.

⁹³ Por. Legge 4 agosto 1993, n. 276 – *Norme per l'elezione del Senato della Repubblica*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 6 agosto 1993, n. 77; Legge 4 agosto 1993, n. 277 – *Nuove norme per l'elezione della Camera dei Deputati*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 6 agosto 1993, n. 183.

⁹⁴ Szerzej na temat konstrukcji prawnej ordynacji wyborczej do izb parlamentu włoskiego oraz różniących je rozwiązaniach napisano w rozdziale IV pracy.

⁹⁵ Legge 23 febbraio 1995, n. 43 – *Nuove norme per la elezione dei consigli delle regioni a statuto ordinario*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 24 febbraio 1995, n. 46.

więc w I połowie lat dziewięćdziesiątych wprowadzono siedem różnych odmian systemu mieszanego na wszystkich szczeblach władzy⁹⁶. Taka formuła była kompromisem wobec powojennego układu politycznego i samych partii politycznych, pozostawiając również proporcjonalny rozdział mandatów.

Mario Segni tak ocenił sukces w referendum z 1993 roku: „Nadzwyczajne zwycięstwo (...), zwycięstwo całego ludu włoskiego, który olbrzymią większością ustanowił fundamenty nowej Republiki, Republiki obywateli”. Natomiast kongres Włoskiego Stowarzyszenia Konstytucjonalistów określił referendum „metaforą władzy uchwałodawczej” (*potere costituente*)⁹⁷. W moim przekonaniu należy również zaznaczyć, że mimo pozytywnych rezultatów referendum wyborczych czy referendum w sprawie uchylenia publicznego finansowania partii politycznych z 1993 roku, nie zrealizowano w pełni woli wyborców. Na pewno należy jednak docenić innowacyjny charakter samych referendum i jego wpływu na transformację powojennego systemu politycznego Włoch.

2.4.2. Akcja „Czyste ręce” (*Mani pulite*)

Między jednym a drugim referendum wyborczym rozpoczęła się akcja „Czyste Ręce” w Mediolanie, popularnie nazywanym przez prasę „miastem łapówek” (*Tangentopoli*). 17 lutego 1992 roku zastępca prokuratora Antonio Di Pietro aresztował Mario Chiesa, socjalistycznego zarządcę domu opieki Pio Albergo Trivulzio, oskarżonego o nielegalne przyjęcie 7 milionów lirów. W wyniku przeprowadzonego śledztwa nastąpiły kolejne aresztowania i oskarżenia m.in. o korupcję, wymuszanie łapówek, paserstwo, nielegalne finansowanie partii politycznych. Śledztwo rozszerzono na inne miasta (m.in. Pavia, Bergamo, Monza, Varese, Wenecja, Padwa, Rzym), obejmując dochodzeniem szeroką grupę przedsiębiorców, przedstawicieli administracji i członków parlamentu. Toczące się przesłuchania, oskarżenia i postępowania karne stały się w krótkim czasie jednym z centralnych wydarzeń „w życiu sądowym, instytucjonalnym i politycznym Włoch”⁹⁸.

⁹⁶ Por. R. D’Alimonte, *La transizione italiana: il voto regionale del 23 aprile*, „Rivista italiana di scienza politica” 1995, nr 3, s. 524.

⁹⁷ Por. A. Barbera, A. Morrone, *La Repubblica dei ...*, s. 138.

⁹⁸ V. Onida, „*Mani pulite*” anno III, „Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 95”, Bologna 1995, s. 175.

Wobec coraz szerszego dochodzenia szef mediolańskiej prokuratury, Francesco Saverio Borelli stworzył specjalny zespół, składający się oprócz Antonio Di Pietro z: Gerardo Colombo, Piercamillo Davigo, Gerardo D'Ambrosio⁹⁹. Po dwunastu miesiącach pracy dochodzenie objęło 152 parlamentarzystów, należących głównie do partii rządzących (chadeków i socjalistów), 852 przedstawicieli administracji lokalnej i regionalnej, 1487 przedsiębiorców i funkcjonariuszy publicznych, wielkie grupy przemysłowe (Fiat, Ferruzzi, Eni) i przedsiębiorstwa państwowe (Enel i Anas), znane osoby ze świata ekonomii i finansów, jak Carlo De Benedetti, Giancarlo Presenti, Gabriele Cagliari. Wśród polityków najgłośniejszym echem odbiło się oskarżenie lidera socjalistów Bettino Craxiego, który 11 lutego 1993 podał się do dymisji, a następnie by uniknąć konsekwencji postępowania karnego wyjechał do Tunezji, by już nigdy nie wrócić do Włoch. W najgorętszym okresie akcji „Czystych rąk” wezwania do prokuratury otrzymali: sekretarz Włoskiej Partii Republikańskiej Giorgio La Malfa, sekretarz Włoskiej Partii Liberalnej Renato Altissimo, były sekretarz Chrześcijańskiej Demokracji Arnaldo Forlani, były sekretarz Włoskiej Partii Socjaldemokratycznej Antonio Cariglia oraz wielu byłych ministrów z partii rządzących. Jedną z największych spraw o korupcję tzw. „Enimont”, dotyczącą fuzji publicznej firmy Eni (Państwowe Przedsiębiorstwo Naftowe) i prywatnej firmy Montedison grupy Ferruzzi stała się przyczyną samobójstw prezesa Ferruzzi Raula Gardini oraz prezesa Eni, Gabriele Cagliari¹⁰⁰.

Kolejne lata trwania akcji „Czystych rąk” wstrząsnęły światem polityki, stając się jednym z głównych czynników, który doprowadził do załamania powojennego systemu partyjnego. Pod wpływem opinii publicznej zmodyfikowano art. 68 konstytucji, regulujący zapis o immunitecie parlamentarnym. Wprowadzona w 1993 roku modyfikacja przede wszystkim nie daje już „gwarancji niewszczęwania

⁹⁹ Każdy z członków zespołu mediolańskiej prokuratury już w latach osiemdziesiątych prowadził śledztwa w sprawach o korupcję. Gerardo Colombo brał udział w dochodzeniach związanych z działaniem tajnej loży masońskiej P2 (Propaganda 2) w 1981 roku. Tworzyła ją grupa 962 osób, „z których większość odgrywała ważną rolę w polityce, wojsku, tajnych służbach, finansach, administracji dziennikarstwie. Wszystko wskazywało, że kierownictwo loży zamierzało podporządkować sobie państwo, stworzyć rodzaj „władzy równoległej”, uzależnić od siebie gospodarkę, opanować środki informacji”. Jednym z konsekwencji tego skandalu było ustąpienie ówczesnego premiera, chadeka Arnaldo Forlaniego. Por. J. A. Gierowski, *Historia Włoch...*, s. 600-601; G. Barbacetto, P. Gomez, M. Travaglio, *Mani pulite. La vera storia*, Roma 2002, s. 19-20.

¹⁰⁰ Szerzej A. Apostoli, *Il governo Amato tra dirompenti iniziative giudiziarie e crisi dell'assetto politico*, w: *Verso l'incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, podred. A. D'Andrea, Milano 1999, s. 217-221; J. A. Gierowski, *Historia Włoch...*, s. 603-604.

postępowania przeciwko parlamentarzystom bez uprzedniej zgody izby¹⁰¹. Nadal toczą się sprawy wielu znanych polityków, poczynając od postkomunistów oskarżanych o nielegalne finansowanie tzw. czerwonych spółdzielni po byłego, już trzykrotnego premiera Włoch Silvio Berlusconiego, wobec którego toczyło się 5 postępowań w momencie objęcia przez niego stanowiska Prezesa Rady Ministrów w 2001 roku.

Akcja „Czyste Ręce” udowodniła w sposób niebudzący wątpliwości, iż we Włoszech istniał zorganizowany system korupcji, a nie pojawiające się już wcześniej tylko jej pojedyncze przypadki. Dlaczego śledztwo „Czyste ręce” stało się centralnym tematem debat politycznych w 1992 roku? Donatella della Porta uważa, iż istnieją dwa wyjaśnienia: rosnący koszt korupcji, który wpływał na zmniejszenie konkurencyjności włoskich przedsiębiorstw w integrującej się Europie oraz „kryzys legitymacji, jaką wytwarza korupcja”¹⁰². Natomiast znaczenie, jakie odegrał wymiar sprawiedliwości w obaleniu powojennego układu politycznego spowodowało, że zaczęto mówić o jego upolitycznieniu¹⁰³. Zaś Antonio Di Pietro stał się jednym z bohaterów narodowych.

2.4.3. Kształtowanie się nowego układu politycznego

Poparcie społeczne udzielone promotorom referendum wyborczych i mediolańskiej prokuraturze wpłynęło na destabilizację działań ówczesnych elit rządowych. Istniejące od 1989 roku porozumienie między trzema osobami – Bettino Craxim a dwoma chadeckimi politykami Giulio Andreottim i Arnaldo Forlanim (tzw. Caf, od pierwszych liter nazwisk), którego celem była kontrola najważniejszych instytucji w państwie, uległo powolnemu rozpadowi. Craxi i Forlani zostali postawieni w stan oskarżenia w związku ze skandalami korupcyjnymi i nielegalnym finansowaniem partii, a wobec Andreottiego wszczęto postępowanie o współpracę z mafią w 1993 roku. Pierwsza połowa lat dziewięćdziesiątych zatem charakteryzowała się odejściem skompromitowanego układu władzy, rządów partii, a jednocześnie nastąpił proces kształtowania się

¹⁰¹ Por. I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 156-157.

¹⁰² Por. D. della Porta, *La capitale immorale: le tangenti di Milano*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 93”, Bologna 1993, s. 219-237.

¹⁰³ Por. C. Guarnieri, *Magistratura e politica in Italia. Pesi senza contrapesi*, Bologna 1993, s. 115-147; C. Guarnieri, *Giustizia e politica. I nodi della Seconda Repubblica*, Bologna 2003; M. Morisi, *Anatomia della magistratura italiana*, Bologna 1999.

nowego systemu partyjnego, nowych albo zreformowanych partii politycznych. Przejściowemu okresowi burzliwych przemian politycznych towarzyszyła walka ze złym stanem finansów państwa, brutalnymi zamachami mafii, a z drugiej strony żądaniemi zmiany formy państwa przez Ligę Północną.

5-6 kwietnia 1992 roku odbyły się wybory parlamentarne. Dotychczasowe partie rządzące utrzymały się wprawdzie u steru władzy, lecz z gorszym rezultatem wyborczym i przy zmniejszonej frekwencji. Chadecja otrzymała po raz pierwszy w swej historii mniej niż 30% głosów (29,7% w Izbie Deputowanych, a w Senacie 27,3%), natomiast socjaliści uzyskali nieco mniej głosów w stosunku do poprzednich wyborów (13,6%). Ogromny sukces odniosła Liga Północna, zdobywając 8,7% głosów wyborców, głównie zamieszkujących Dolinę Padu. Powyższe wyniki wyborcze pozwoliły utworzyć kolejny rząd chadecko-socjalistyczny, przy udziale liberałów i socjaldemokratów (przedstawiciele Włoskiej Partii Republikańskiej wycofali się z gabinetów rządowych w 1991 roku). Premierem został socjalista Giuliano Amato, bowiem wobec rodziny przywódcy socjalistów Bettino Craxiego wszczęto dochodzenie w ramach akcji „Czystych rąk” w Mediolanie. Choć rząd Amato dysponował większością w parlamencie, to w Senacie miał tylko jeden mandat więcej od wymaganej liczby głosów. Między innymi w skutek tak kruchego poparcia dla rządu 25 kwietnia 1992 roku podał się do dymisji Francesco Cossiga, prezydent Republiki (na dwa miesiące przed końcem kadencji). Parlament oraz przedstawiciele władz regionalnych stanęli przed wyborem nowej głowy państwa. Wyboru dokonano w trudnej sytuacji politycznej, charakteryzującej się nasileniem akcji „Czyste ręce”, wskutek której z walki o fotel prezydencki musieli zrezygnować Bettino Craxi i Arnaldo Forlani. Jednocześnie Włochami wstrząsnęła śmierć sędziego Giovanniego Falcone, zamordowanego przez mafię (23 maj 1992 r.), a później jego bliskiego współpracownika, sędziego Paola Borsellino (19 lipiec 1992 r.). Pod wpływem tych wydarzeń prezydentem został Oscar Ligi Scalfaro (25 maj 1992 r.), polityk chadecki optujący za przywróceniem praworządności w państwie¹⁰⁴. Zarówno prezydent, jak i rząd Giuliano Amato podjął drogę reform, przychylając się między innymi do wniosku ruchu referendalnego o zmianę prawa wyborczego do władz lokalnych. Równolegle podjęto próby uzdrowienia sytuacji ekonomicznej kraju, bowiem krytyczny stan finansów państwa doprowadził do wycofania Włoch z

¹⁰⁴ Szerzej *Verso l'incerto bipolarismo...*, s. 205-215.

Europejskiego Systemu Walutowego we wrześniu 1992 roku oraz dewaluacji lira. 18 kwietnia 1993 roku rząd Amato podał się do dymisji z powodu oskarżeń wniesionych wobec coraz większej liczby członków rządu w ramach akcji „Czyste ręce” i ich dymisji oraz porażki w kolejnym referendum wyborczym z 18-19 kwietnia 1993 roku.

Misję stworzenia nowego gabinetu powierzono Carlo Azeglio Ciampiemu, dyrektorowi Banca d'Italia. Powołany w ten sposób rząd był przede wszystkim zespołem bezpartyjnych specjalistów z różnych dziedzin¹⁰⁵. Jego największym osiągnięciem było ustabilizowanie sytuacji ekonomicznej państwa oraz podpisanie umowy o kosztach pracy ze związkami zawodowymi i organizacją pracodawców (Confindustria) z 3 lipca 1993 roku¹⁰⁶.

Podsumowując pracę rządu G. Amato, jak i gabinetu C. A. Ciampiego, trzeba zaznaczyć, że miały one charakter przejściowy, bowiem współtworzyli je bezpartyjni specjaliści, którzy nie mieli szerokiego poparcia w parlamencie. Z drugiej strony ujawnienie systemu korupcyjnego i nielegalnego finansowania doprowadziło w latach 1992-1994 do rozwiązania prawie wszystkich powojennych partii politycznych – Chrześcijańskiej Demokracji, Włoskiej Partii Socjalistycznej, Włoskiej Partii Liberalnej czy Włoskiej Partii Socjaldemokratycznej. Wytworzona próżnia pozostawiła miejsce dla nowego układu politycznego.

Sytuacja polityczna wydawała się sprzyjać włoskiej lewicy postkomunistycznej, niemniej powstała po rozwiązaniu Włoskiej Partii Komunistycznej, Demokratyczna Partia Lewicy uzyskała tylko 16,1% głosów w wyborach parlamentarnych w 1992 r., a Odbudowa Komunistyczna 5,6% (wybory do Izby Deputowanych). Znacznie lepsze wyniki partie te osiągnęły w wyborach lokalnych w 1993 r. Ponadto mogły one liczyć na poparcie mniejszych ugrupowań, takich jak: Partia Zielonych czy antymafijny ruch „Sieć” (*Rete*). Słabością formacji lewicowej była wielość ugrupowań, brak spójnej polityki koalicyjnej oraz brak

¹⁰⁵ Kryzys rządowy, jaki nastąpił po referenadach z 1993 roku trwał dziesięć dni (18-28 kwiecień 1993 roku). Prezydent O. L. Scalfaro usiłował znaleźć rozwiązanie kompromisowe, proponując powierzenie stworzenia rządu Romano Prodi z Mario Segnim jako wicepremierem. Odrzucenie tej propozycji przez M. Segniego doprowadziło do powstania rządu C. A. Ciampiego. Problemem okazał się udział w nowym rządzie postkomunistów, którzy ostatecznie odeszli z gabinetu Ciampiego na znak protestu wobec braku akceptacji ze strony parlamentu upoważnienia do wszczęcia postępowania przez prokuraturę mediolańską wobec Bettino Craxiego (głosowanie w Izbie Deputowanych z 29 kwietnia 1993 roku). Również do dymisji podał się przedstawiciel partii Zielonych Francesco Rutelli. Por. A. Barbera, A. Morrone, *La Repubblica dei...*, s. 140-141.

¹⁰⁶ Por. P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980-1996*, Torino 1998, s. 520.

porozumienia z siłami postchadeckimi. Część elektoratu związanego wcześniej z Chrześcijańską Demokracją obawiała się zbyt radykalnych poglądów lewicowych, mogących spowodować zamach stanu. Dlatego też dwie główne siły wywodzące się z chadecji – Włoska Partia Ludowa (powstała w 1994 r.) oraz Pakt dla Włoch M. Segniego (powstały w 1994 r.), zbudowały własny centrowy blok koalicyjny. Reszta polityków postchadeckich współtworzyła powstający blok centroprawicowy. Jego główną siłą była Forza Italia Silvio Berlusconi, ruch o nastawieniu antykomunistycznym i antypartyjnym. Forza Italia zawarła dwie umowy koalicyjne – na północy kraju z Ligą Północną, a na południu z postfaszystowskim Włoskim Ruchem Społecznym – Prawica Narodowa, przekształconym później w Sojusz Narodowy. Powyżej przedstawioną sytuację tworzenia się koalicji wyborczych wymusiła konstrukcja nowych ordynacji do obu izb parlamentu. Ich sprawdzianem były przedterminowe wybory parlamentarne z 27-28 marca 1994 roku.

Marcowe wybory parlamentarne z 1994 roku przyniosły zwycięstwo centroprawicy. Powstały w szybkim czasie blok pod przywództwem S. Berlusconiego miał stanowić nową jakość w polityce włoskiej, odnosząc się zarówno do odnowy moralnej establishmentu, jak i bardziej skutecznej i stabilnej strategii działania państwa. Rząd Berlusconiego tworzyły jednak ugrupowania o bardzo odmiennych poglądach i interesach, co stanowiło od początku zagrożenie dla funkcjonowania gabinetu. Sam również S. Berlusconi nie posiadał doświadczenia politycznego i określonej kultury politycznej do sprawowania stanowiska premiera, „upodobniając kierowanie rządem do zarządzania firmą”¹⁰⁷. Wielu badaczy podkreśla, że sukces wyborczy centroprawicy nastąpił dzięki potencjałowi finansowemu S. Berlusconiego, jednego z najbogatszych ludzi w Europie, który we Włoszech posiada trzy prywatne, ogólnokrajowe stacje telewizyjne, sieć dzienników i wydawnictw, liczne supermarkety oraz klub piłkarski AC Milan. Mimo tego rząd Berlusconiego upadł po zaledwie kilku miesiącach. Jedną z przyczyn było podjęcie kontrowersyjnych reform w dwóch sektorach: wymiarze sprawiedliwości i systemie emerytalnym. Chcąc z jednej strony złagodzić niektóre kary za korupcję, a z drugiej strony obciążyć wydatki na renty i emerytury doprowadził do wybuchu niezadowolenia społecznego, którego wynikiem było między innymi odejście Antonio Di Pietro z zespołu prowadzącego akcję „Czystych rąk” (6 grudzień 1994) oraz fala strajków. Jednak bezpośrednim

¹⁰⁷ Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti...*, s. 178-179.

motywem dymisji rządu Berlusconiego 21 grudnia 1994 r. było wycofanie się Ligi Północnej z koalicji rządzącej. Nadto przywódca centroprawicy został objęty śledztwem o korupcję, nielegalne finansowanie partii¹⁰⁸.

Prezydent Republiki Oscar Ligi Scalfaro nie rozwiązał parlamentu mimo upadku rządu centroprawicowego i nacisków ze strony S. Berlusconiego. Podjął natomiast działania umożliwiające powstanie kolejnego rządu bezpartyjnych ekspertów. Wykroczył tym samym poza przewidzianą dla głowy państwa rolę *super partes*, dając czas na zbudowanie konkurencyjnego bloku centrolewicy. W styczniu powstał kompromisowy rząd Lamberto Diniego¹⁰⁹, mający składać się z bezpartyjnych specjalistów, popierany zarówno przez prawicowych, jak i lewicowych polityków. U podstaw jego działania legły cztery punkty: uchwalenie nowego budżetu, reforma systemu emerytalnego, przejście z systemu proporcjonalnego do większościowego w wyborach regionalnych i zmiany uregulowań kampanii wyborczej. Realizację planowanych reform utrudniło wycofanie poparcia centroprawicy dla rządu, co nadało mu w powszechnej opinii charakter gabinetu lewicowego. Silvio Berlusconi określił tę sytuację „jako wywrócenie (wł. *ribaltone*) decyzji wyborców”, którzy w 1994 roku głosowali głównie na centroprawicę¹¹⁰. 30 grudnia 1995 roku rząd Diniego podał się do dymisji. Prezydent podjął kolejną próbę stworzenia rządu, tym razem pod kierunkiem Antonio Maccanico. Jednak brak szerszego poparcia dla tej inicjatywy spowodował ogłoszenie kolejnych przedterminowych wyborów parlamentarnych 21 kwietnia 1996 r.

Podsumowując pierwszą połowę lat dziewięćdziesiątych należy w moim przekonaniu jeszcze raz zwrócić uwagę na trzy główne czynniki, które doprowadziły do zmiany układu politycznego: akcja „Czyste ręce” (aktywność wymiaru sprawiedliwości), konstruowanie bezpartyjnych gabinetów rządowych wskutek kryzysu ówczesnych elit politycznych oraz wykraczająca poza ramy uprawnień konstytucyjnych aktywność prezydenta F. Cossiga i O. L. Scalfaro. W

¹⁰⁸ Silvio Berlusconi, sprawując funkcję premiera stawia się po raz pierwszy w prokuraturze 13 grudnia 1994 r. Jak pisze Patrick McCarthy: „po raz pierwszy w historii powojennych Włoch Prezes Rady Ministrów został w taki sposób upokorzony, co świadczy o tym, że kraj się zmienił”. Por. P. McCarthy, *La crisi dello Stato italiano...*, s. 236.

¹⁰⁹ L. Dini, znany włoski ekonomista pełnił funkcję ministra skarbu w rządzie S. Berlusconiego, będąc jego bezpartyjnym członkiem.

¹¹⁰ Kilkakrotnie w ciągu niespełna roku trwania gabinetu L. Diniego centroprawica przedstawiała wnioski o wotum zaufania dla rządu. Por. P. McCarthy, *La crisi dello...*, s. 272-283.

przyszłości miało to zaowocować powstaniem już bipolarnej rywalizacji politycznej centroprawica-centrolewica.

2.4.4. Debata nad reformą konstytucji

Burzliwym przemianom politycznym pierwszej połowy lat dziewięćdziesiątych towarzyszyła szeroka dyskusja wokół reformy konstytucji. Priorytetem parlamentu X kadencji (1987-1992) miała być reforma instytucji państwa zapoczątkowana pracami komisji A. Bozziego¹¹¹. Każda z partii politycznych, grupy badawcze, wybitni konstytucjoniści szukali własnych rozwiązań wyjścia z kryzysu politycznego¹¹². W tym okresie należy podkreślić przede wszystkim zaangażowanie w debatę nad reformami prezydenta Republiki Francesco Cossigi, aktywność Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej ds. Reform Instytucjonalnych (Komisja Ciriaco De Mita-Nilde Iotti) oraz przygotowanie przez rząd Silvio Berlusconi projektu reform (tzw. projekt Komitetu Speroniego).

Znany austriacki filozof Karl Popper uważał, iż „najpoważniejszym problemem politycznym Włoch był proporcjonalny system wyborczy, który spowodował, że rząd nie jest w ręku ludu, ale w ręku partii politycznych”¹¹³. We włoskiej doktrynie konstytucyjnej to stanowisko znalazło swojego zwolennika przede wszystkim w osobie Gianfranco Pasquino¹¹⁴, uzyskując miano tzw. nurtu neoinstytucjonalnego (*analisi neoistituzionale*), bowiem zakładał on reorganizację instytucji państwa głównie poprzez reformę prawa wyborczego¹¹⁵. Inne stanowisko reprezentowali przedstawiciele tzw. nurtu neoplebiscytnego (*analisi*

¹¹¹ Kontynuacją prac komisji A. Bozziego nad reformami ustrojowymi były m.in. debaty przeprowadzone w Izbie Deputowanych i Senacie 18 i 19 maja 1988 roku, przyjęcie przez Senat w czerwcu 1990 roku projektu reform instytucjonalnych i prace nad nim Komisji Spraw Konstytucyjnych Izby Deputowanych. Szerzej I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 42.

¹¹² Trzeba również dodać, że obok Komitetu na rzecz Reformy Wyborczej (Comitato per la Reforma Elettorale – COREL) Mario Segniego, działał Komitet na rzecz Demokratycznych Reform (Comitato per le Riforme Democratiche – CORID) Massimo Severo Gianiniego, znanego specjalisty z zakresu prawa administracyjnego. Z inicjatywy CORID do kwestii zmian w prawie wyborczym poddany pod głosowanie w referendum z 18-19 kwietnia 1993 roku dołączono wnioski o likwidację Ministerstwa Udziałów Państwowych, nominacji partyjnych w bankach oraz nadzwyczajnych interwencjach w południowych regionach Włoch. Por. A. Barbera, A. Morzone, *La Repubblica dei...*, s. 131; I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 89.

¹¹³ Kontynuując swoją myśl Karl Popper stwierdził, że „przekonanie, iż parlament wybrany na podstawie ordynacji proporcjonalnej jest najlepszym z możliwych odzwierciedleń woli ludu jest fałszywe. Ów parlament odzwierciedla nie wolę ludu, ale propagandę (klientele), którą partie były w stanie rozpowszechnić w kraju”. Por. *L'Italia ha un bel guaio: il sistema proporzionale*, wywiad Corrado Augiasa z Karlem Popperem w „La Repubblica” z 3 marca 1990 r.

¹¹⁴ Por. G. Pasquino, *Restituire lo scettro al principe*, Bari-Roma, 1985.

¹¹⁵ Por. P. Scoppola, *La repubblica dei partititi...*, s. 428-432,

neoplebiscitaria), upatrujący we wzmocnieniu i personalizacji władzy wykonawczej poprawę funkcjonowania państwa¹¹⁶. Tak też Giovanni Sartori zaproponował własną propozycję pośredniej formy między systemem prezydenckim a systemem parlamentarnym¹¹⁷. Również za wprowadzeniem systemu półprezydenckiego był Giuliano Amato, odwołując się jednak do systemu V Republiki Francuskiej. Model systemu parlamentarnego popierał natomiast Leopoldo Elia, akcentując przede wszystkim zalety rozwiązań niemieckich. Wielu zwolenników zdobyła sobie propozycja systemu neoparlamentarnego, opartego przede wszystkim na bezpośrednim wyborze premiera. Jej źródła szukano zwłaszcza we francuskiej debacie konstytucyjnej z lat pięćdziesiątych, a szczególnie opierano się na myśli Maurice'a Duvergera i działalności grupy *Club Jean Mulin*¹¹⁸. Z biegiem czasu model neoparlamentarny zyskiwał coraz większe uznanie wśród badaczy, którego propagatorami byli m.in.: Serio Galeotti, Gianfranco Miglio, Augusto Barbera czy Stefano Ceccanti¹¹⁹.

W debacie parlamentarnej nad reformą konstytucji na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych dużą rolę odegrał ówczesny prezydent Republiki Włoskiej F. Cossiga. Szczególnie jego orędzie do obu izb parlamentu z 26 czerwca 1991 roku podkreślało konieczność reform dla rozwoju włoskiego państwa demokratycznego, akcentując przede wszystkim zmiany w systemie wymiaru sprawiedliwości i strukturze finansów publicznych¹²⁰. Cossiga wskazał trzy alternatywne drogi reformy konstytucyjnej: procedurę rewizji konstytucji przewidzianą przez art. 138 konstytucji, procedurę ustaw o rewizji konstytucyjnej zatwierdzonej przez ustawodawstwo zwykłe, wybór Zgromadzenia

¹¹⁶ S. Fabbrini, *Cambiamento politico e qualità della rappresentanza democratica*, „il Mulino” 1990, nr 327, s. 9-33; P. Scoppola, *La repubblica dei partiti...*, s. 428-430. W nurcie neoplebiscytarnym mieściła się propozycja socjalistów o bezpośrednim wyborze głowy państwa czy propozycja komunistów o bezpośrednim wyborze Prezesa Rady Ministrów z 1990 roku. Por. „Politica In Italia. I fatti dell'anno e le In interpretazioni”, Edizione 91, pod red. F. Anderlini i R. Leonardi, s. 32.

¹¹⁷ Por. G. Sartori, *Nè presidenzialismo nè parlamentarismo*, „Quaderni Arel” 1991, nr 6, s. 7-15; *Parlamentarismo e presidenzialismo. Dibattito sulla proposta di Giovanni Sartori*, „Il Politico” 1991, nr 2, s. 201-255.

¹¹⁸ Por. G. Martinet, *Cassandre et les tueurs*, Paris 1986, s. 130-142; F. Clementi, *L'elezione diretta del Primo ministro: l'origine francese, il caso israeliano, il dibattito in Italia*, „Quaderni costituzionali” 2000, nr 3, s. 579-605.

¹¹⁹ Por. S. Ceccanti, *La forma neoparlamentare di governo alla prova della dottrina e della prassi*, „Quaderni costituzionali” 2002, nr 1, s. 107-126.

¹²⁰ F. Lanchester zauważył, iż „nieustanne odniesienia do doświadczeń końca IV Republiki Francuskiej określa strategiczną propozycję, w której Cossiga chciałby z pewnością odegrać rolę prezydenta Coty”. Por. F. Lanchester, *L'innovazione istituzionale nella crisi di regime*, Roma 1996, s. 51.

Konstytucyjnego¹²¹. Naciski prezydenta skierowane do elit politycznych wywołały konflikt z ówczesnym rządem Giulio Andreottiego. Przeciwno prezydentowi wykorzystano sprawę formacji „Gladio”, tajnej służby, powołując specjalną komisję parlamentarną, a w 1991 roku „postkomuniści usiłowali postawić Cossigę w stan oskarżenia o zdradę stanu, co jednak im się nie powiodło”¹²². Mimo tej sytuacji orzędzia prezydenckie przyczyniły się do pobudzenia dyskusji nad reformami w łonie parlamentu, owocując później powołaniem drugiej Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej ds. Reform Instytucjonalnych (1992-1994). Jej działalność zakończyła się niepowodzeniem z powodu gwałtownych zmian politycznych. Niemniej dzieło reform zostało podjęte przez rząd S. Berlusconiego, już w zmienionym układzie politycznym.

Konieczność reformy konstytucyjnej podkreślał Costantino Mortati już w 1973 roku, zauważając, że „otwiera się przepaść między celami i zasadami ujętymi w I części konstytucji a instrumentami instytucjonalnymi II części, które powinny zostać zreformowane, w przeciwnym bowiem razie ich słabość udaremni założenia I części konstytucji”¹²³. Wykorzystując rozróżnienie C. Mortatiego na konstytucję materialną i konstytucję formalną podnoszono kwestię reformy władz państwowych. Część obserwatorów włoskiego życia politycznego uważała, że po reformie ordynacji wyborczych do obu izb parlamentu z 1993 roku niezbędna jest konstytucyjna reforma instytucji państwowych. Powstały w 1994 roku nowy układ partyjny, zmienione prawo wyborcze w postaci przyjęcia systemu większościowego (system większości zwykłej oraz jednomandatowe okręgi wyborcze przy repartycji 75% mandatów parlamentarnych) skłaniały do dalszych reform ustrojowych. Jak bowiem twierdził Mortati, konstytucja materialna to przede wszystkim wartości wyznawane przez siły polityczne. Skoro nastąpiła ich zmiana, należy również zmienić konstytucję formalną, która będzie oddawała ducha przemian¹²⁴. Tak też prace nad reformami ustrojowymi i zmianą konstytucji stały się głównym celem działań elit politycznych w latach 90. W ich pierwszej połowie

¹²¹ Por. „La Repubblica” z 27 czerwca 1991; *Verso l'incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, pod red. A. D'Andrea, Milano 1999, s. 160-164.

¹²² Por. J. A. Gierowski, *Historia Włoch...*, s. 604-605; F. Ferraresi, *Una struttura segreta denominata Gladio*, „Politica In Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 92”, pod red. S. Hellman, G. Pasquino, s. 87-105.

¹²³ Por. C. Mortati, *La Costituzione e la crisi*, „Gli Stati” 1973, nr 10.

¹²⁴ G. Sartori szeroko zajmuje się kwestią czy, jeśli zmieni się system wyborczy (z systemu większościowego na proporcjonalny lub odwrotnie), to ukształtuje się *eo ipso* konstytucja materialna, która będzie wymagała odmiennej konstytucji formalnej”. Por. G. Sartori, *Ingenieria costituzionale comparata*, Bologna 2000, s. 225-227.

powstały dwa istotne projekty: jeden przygotowany przez Dwuizbową Komisję Parlamentarną ds. Reform Instytucjonalnych (Komisja C. De Mita - N. Iotti), a drugi przez Komitet E. Speroniego przy rządzie S. Berlusconiego.

2.4.4.1. Komisja Ciriaco De Mita- Nilde Iotti – druga Dwuizbowa Komisja Parlamentarna do spraw Reform Instytucjonalnych

Geneza drugiej już Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej do spraw Reform Instytucjonalnych sięga oddzielnych uchwał izb parlamentu z 23 lipca 1992 r., której następnie poszerzono zakres działania ustawą konstytucyjną nr 1 z 6 sierpnia 1993 r.¹²⁵. Jej głównym zadaniem było przygotowanie projektu rewizji drugiej części konstytucji. Początkowo jej przewodniczącym był deputowany Ciriaco De Mita¹²⁶, a później Nilde Iotti, która złożyła propozycję projektu ustawy konstytucyjnej (*„Revisione della parte seconda della Costituzione”*) Prezydium obu izb 7 lutego 1994 roku. Sprawozdawcą projektu oprócz N. Iotti był Silvano Labriola (forma państwa) oraz Franco Bassanini (forma rządu)¹²⁷.

Główne propozycje zmian odnosiły się do funkcjonowania parlamentu, procedury powoływania i organizacji rządu oraz rozbudowanej konstrukcji formy państwa regionalnego. Projektodawcy przyjęli i wykorzystali szereg rozwiązań francuskich i niemieckich, nie rezygnując jednak z własnych i oryginalnych uregulowań.

Pozostawiając model bikameralizmu doskonałego zaproponowano skrócenie kadencji izb do 4 lat. Władzę ustawodawczą odtąd miał sprawować parlament i regiony, przy czym przyjęto domniemanie kompetencji na rzecz tych ostatnich. Natomiast w materiach, w których regiony nie posiadały wyłącznej kompetencji ustawodawczej, państwo określało podstawowe zasady w drodze ustaw organicznych, które zatwierdzał senat większością swoich członków, po uprzedniej konsultacji z regionami. Jakkolwiek regiony mogły wystąpić z wnioskiem o zbadanie zgodności z konstytucją ustawy organicznej przed

¹²⁵ Ustawa konstytucyjna o Dwuizbowej Komisji ds. Reform Instytucjonalnych weszła w życie 11 sierpnia 1993 r. W związku z tym, że nowe ordynacje wyborcze do obu izb parlamentu zostały uchwalone 4 sierpnia 1993 roku, zagadnienia zmian prawa wyborczego nie stanowiły już części projektu.

¹²⁶ C. De Mita zrezygnował z piastowania funkcji przewodniczącego tejże komisji po wniesieniu oskarżeń o korupcję pod adresem jego brata.

¹²⁷ *Il progetto della Commissione De Mita-Iotti (1994)*, „Nuovi Studi Politici” 1999, nr 3-4, s. 33-44.

Trybunałem Konstytucyjnym, w ciągu 30 dni od publikacji (art. 2 projektu¹²⁸). Możliwe było również przeprowadzenie referendum abrogacyjnego odnośnie ustawy organicznej na wniosek pięciu rad regionalnych, po uprzednim zebraniu 500 tyś. podpisów obywateli. Przyjęto również szczegółowe zapisy w sprawie funkcjonowania parlamentarnych komisji śledczych.

Jedną z głównych idei reformatorów było wzmocnienie władzy wykonawczej ze szczególnym uwzględnieniem pozycji premiera i Rady Ministrów. Wzorem tych propozycji wydaje się być system brytyjski, a zwłaszcza konstrukcja gabinetu. Ten zamysł oddaje chociażby rezygnacja z terminu Prezes Rady Ministrów i przyjęcie zwrotu Pierwszy Minister (*Il Primo Ministro*) oraz określenie liczby ministrów na nie więcej niż 18 osób. Oprócz premiera i ministrów, rząd miał składać się z wiceministrów, przy zasadzie niepołączalności ich funkcji z mandatem parlamentarnym. Równie ciekawy charakter nadano konstrukcji inwestytury parlamentarnej premiera. Jego kandydaturę składano na wniosek co najmniej 1/3 członków parlamentu, a zatwierdzano większością składu izb. Jeśli w ciągu miesiąca od pierwszego posiedzenia parlamentu żaden kandydat nie uzyskał wymaganej większości, to prezydent Republiki przejmował inicjatywę desygnowania kandydata. W razie braku akceptacji i dla tej kandydatury rozwiązywano parlament (art. 6 ust. 6 i 7 projektu). W wypadku otrzymania wotum zaufania premier otrzymuje nominację drogą dekretu prezydenckiego i składa przysięgę na ręce prezydenta Republiki.

Odwołanie premiera mogło nastąpić tylko w drodze konstruktywnego wotum nieufności. Taki wniosek musiała podpisać co najmniej 1/3 członków izb, a po 3 dniach zatwierdzić większość parlamentarzystów. Zdymisjonowany premier nie mógł być powtórnie bezpośrednio wybrany na to stanowisko. Obowiązywała również odpowiedzialność kolegialna przedstawicieli rządu za akty prawne Rady Ministrów oraz indywidualna ministrów za swoje resorty. Rząd mógł wydawać dekrety ustawodawcze na podstawie delegacji parlamentarnej oraz wykonywać władzę reglamentacyjną w materiach należących do kompetencji państwa, a nie wymagających formy ustawy (art. 10¹²⁹).

W kwestii formy państwa utrzymano jego unitarny charakter, poszerzając właściwość ustawodawczą regionów oraz ich autonomię administracyjną i

¹²⁸ Tamże, s. 34-35.

¹²⁹ Tamże, s. 38.

finansową. Przyjęto podział na ustawodawstwo wyłączne regionów, ustawodawstwo wyłączne państwa oraz ustawodawstwo konkurencyjne, wyliczając enumeratywnie materie im przynależne (art. 2 i 13 projektu). Organami regionu miała być rada regionalna, zarząd oraz jego przewodniczący wybierany przez radę. Można było również przyjąć odmienną formę rządu w statucie, za zgodą większości 2/3 radnych. Taka zmiana mogła być poddana pod referendum na wniosek 1/5 radnych albo 1/20 wyborców regionu w ciągu 3 miesięcy od publikacji danego aktu w Dzienniku Urzędowym Regionu. Musiała ona otrzymać poparcie większości obywateli mających prawo głosu. Kontrola aktów administracyjnych regionu należała do Trybunału Obrachunkowego. Ustawy regionalne miały być przedkładane Komisarzowi rządowemu w danym regionie w ciągu 40 dni. Rząd mógł wystąpić z wnioskiem o zbadanie ich zgodności z konstytucją do Trybunału Konstytucyjnego albo zwrócić się do parlamentu w kwestiach merytorycznych, kontrastujących z polityką rządu (art. 26 projektu¹³⁰).

W ocenie efektów prac komisji nad projektem reformy państwa trzeba zaznaczyć ich innowacyjny wymiar. Jego treść to w dużej mierze wypadkowa inżynierii konstytucyjnej, przygotowana przez najwybitniejszych prawników i politologów. Od początku jednak projekt był skazany na niepowodzenie ze względu na całkowity rozpad ówczesnego systemu partyjnego i zniknięcie powojennych partii ze sceny politycznej. Powoli wyłaniały się nowe partie, które uzyskały swoją legitymizację w wyborach parlamentarnych z 27-28 marca 1994 r. Projekt więc może służyć egzemplifikacji dominujących wśród konstytucjonalistów poglądów, jednak bez poparcia elit politycznych, które znalazły się w kryzysie i sytuacji przejściowej – nie istniał już powojenny system partyjny, a nie narodził się jeszcze nowy.

2.4.4.2. Konstytucja z Pawii (Komitet Enrico Speroniego)

W myśl art. 29 ustawy nr 400 z 23 sierpnia 1988 rząd Silvio Berlusconiego powołał Komitet Studyjny ds. Reform Instytucjonalnych, Wyborczych i Konstytucyjnych (*Il Comitato di studio sulle riforme istituzionali, elettorali e costituzionali*) w dniu 14 lipca 1994 r. Jego przewodniczącym został senator Enrico Speroni, który w rządzie piastował stanowisko ministra ds. reform.

¹³⁰ Tamże, s. 43.

W projekcie zostały zamieszczone dwie alternatywne propozycje odnośnie formy rządu - Gian Franco Ciaurro opowiedział się za francuskim modelem półprezydenckim, natomiast Serio Galeotti wybrał formułę bezpośredniego wyboru premiera.

Końcowy projekt reformy konstytucji został przedstawiony Silvio Berlusconiemu 21 grudnia 1994 r., a jego sprawozdawcami byli Sergio Ortino (forma państwa) i Serio Galeotti (forma rządu). Nie podjęto dalszych prac nad zredagowaną rewizją konstytucji ze względu na dymisję rządu Berlusconiego (22 grudzień 1994). Projekt Komitetu Speroniego również jest znany pod nazwą „Konsytucji z Pawii” (*„Costituzione di Pavia”*), ponieważ na tamtejszym uniwersytecie odbył się kongres poświęcony temu projektowi.

W projekcie zaproponowano zmianę składu i sposobu wyboru parlamentu. Izba Deputowanych miała być wybierana na 5 lat a Senat na 6, z tym że co dwa lata miała być wymieniana 1/3 senatorów. Odtąd Senat miał składać się w połowie z przedstawicieli regionów i w połowie z reprezentantów gmin i prowincji. Wprowadzono zakaz łączalności stanowiska premiera i ministra z mandatem parlamentarnym. W odniesieniu do funkcji ustawodawczej obydwie izby zatwierdzały projekty ustaw konstytucyjnych i wyborczych, odnoszących się do organizacji i funkcjonowania instytucji konstytucyjnych, ograniczających wolność osobistą i dotyczących mniejszości językowych oraz traktatów międzynarodowych (art. 7)¹³¹. Pozostałe projekty ustaw zatwierdzała tylko Izba Deputowanych chyba, że rząd albo 1/5 członków Senatu zażądała w ciągu 15 dni również zatwierdzenia projektu przez Senat. W postępowaniu ustawodawczym zaznaczono priorytet projektów rządowych. Projektodawcy szeroko zajęli się procedurą ustawodawczą (art. 11 -13), uchwalaniem budżetu i zatwierdzaniem dekretów ustawodawczych. Dopuszczono także możliwość referendum zatwierdzającego projekty ustaw na wniosek co najmniej 1 miliona mieszkańców (art. 15)¹³².

Integralną częścią projektu były dwie propozycje zmian formy rządu. G.F. Ciaurro uważał, że najlepszym rozwiązaniem byłby model francuski. Prezydenta Republiki mieli wybierać bezpośrednio wyborcy większością absolutną głosów, a w razie jej braku miało mieć miejsce ponowne głosowanie zwykłą większością

¹³¹ *Il progetto del Comitato di studio del Governo Berlusconi* (1994), „Nuovi Studi Politici” 1999, nr 3-4, s. 45-74.

¹³² Tamże, s. 52.

głosów po upływie dwóch tygodni. Kandydatów mogły wysuwać grupy parlamentarne albo co najmniej 50 tyś. wyborców. Kadencja urzędu miała trwać 5 lat. Wśród kompetencji zastrzeżonych dla prezydenta wymieniano mianowanie i odwoływanie premiera (*primo ministro*) i na jego wniosek ministrów (maksymalna liczba 18 osób) oraz wiceministrów. Premier musiał w ciągu 10 dni od nominacji przedstawić swój program Izbie Deputowanych. To Prezydent przewodniczył Radzie Ministrów. Do niego należało też: rozwiązanie Izby Deputowanych w przypadku wotum nieufności dla premiera albo na żądanie co najmniej 1/3 członków Izby Deputowanych. Jednak w wypadku przedterminowych wyborów do Izby Deputowanych mają odbyć się równocześnie wybory prezydenckie (art. 4)¹³³.

Propozycja S. Galeottiego odwoływała się natomiast do modelu bezpośredniego wyboru premiera. W tej formule Prezydent Republiki był wybierany przez Zgromadzenie Ogólne tworzone przez członków Izby Deputowanych oraz w tej samej liczbie – w połowie przez przedstawicieli parlamentów regionalnych, a połowie przez delegatów rad gminnych i prowincjonalnych (art. 1). Wybór następował większością 2/3 głosów, a po trzeciej turze większością bezwzględną. Kadencja urzędu miałaby trwać 7 lat bez prawa reelekcji. Do kompetencji prezydenta dołączono również możliwość rozwiązania Izby Deputowanych na wniosek premiera i po wysłuchaniu opinii przewodniczących izb (także w czasie ostatnich 6 miesięcy prezydentury). W tym wypadku równocześnie odbywają się wybory premiera i wicepremier (art. 10)¹³⁴. Przewidziana forma głosowania to bezpośrednie i powszechne głosowanie większością absolutną głosów. Jeśli żaden z kandydatów nie uzyska wymaganej liczby głosów, odbywa się druga tura elekcji spośród dwóch osób posiadających największe poparcie wyborców. Wybrany premier jest nominowany przez prezydenta, a następnie przedstawia program działania Izbie Deputowanych w ciągu 10 dni. W przypadku jego nie zatwierdzenia przez jedną albo obydwie izby, nie ma obowiązku dymisji rządu. Możliwa jest ona jedynie w sytuacji wyrażenia wotum nieufności przez Izbę Deputowanych większością absolutną jej członków. Tak więc premier odpowiedzialny jest tylko przed Izbą Deputowanych.

Wnioskodawcy projektu zgodnie podkreślali niezbędność konstytucjonalizacji opozycji parlamentarnej, którą mieli tworzyć wszyscy

¹³³ Tamże, s. 47.

¹³⁴ Tamże, s. 50.

deputowani głosujący przeciw programowi rządu. Opozycja wybierała spośród swych członków szefa, którego również mogła odwołać. Art. 21 projektu określał, że „szef opozycji reprezentuje opozycję konstytucyjną jako potencjalną alternatywę dla rządu, tak w Izbie Deputowanych, jak i w raportach z innymi organami konstytucyjnymi (*„il Capo dell’ Opposizione rappresenta l’Opposizione costituzionale, come potenziale alternativa di governo, sia nella Camera dei deputati sia nei rapporti con gli altri organi costituzionali”*)¹³⁵. W przypadku wojny czy stanu nadzwyczajnego zagrożenia szef opozycji musiał być wysłuchany przez Prezydenta Republiki i premiera.

Odnosnie formy państwa potwierdzano jego unitarny charakter z większą autonomią na rzecz regionów, prowincji i gmin. W zapisach odnoszących się do konstrukcji regionów wymienia się takie organy jak: parlament regionalny, rząd regionalny i przewodniczący regionu (art. 33-40)¹³⁶.

Projektodawcy proponowali powiększenie składu Trybunału Konstytucyjnego. Sześciu jego członków miał mianować Prezydent Republiki, pięciu Izba Deputowanych, pięciu Senat Republiki oraz pięciu najwyższe sądownictwo powszechne i administracyjne. Do kompetencji trybunału dołączono instytucję skargi konstytucyjnej (art. 44 ust.2). Ponadto chciano wprowadzić niewielkie zmiany w funkcjonowaniu sądownictwa administracyjnego (art. 24)¹³⁷.

Szeroki wachlarz zmian w konstytucji, zaproponowany przez komitet Enrico Speroniego nie miał możliwości swej realizacji, z powodu dymisji rządu S. Berlusconiego 21 grudnia 1994 roku. Wycofanie się Ligi Północnej z koalicji rządzącej odsunęło propozycje reform ustrojowych centroprawicy na czas późniejszy, jednak sam projekt i jego główne założenia stały się impulsem do pogłębionej dyskusji wokół rewizji konstytucji.

2.5. Przemiany polityczno-ustrojowe w II połowie lat dziewięćdziesiątych

Powstały w 1995 roku rząd Lamberto Diniego, tworzony przez bezpartyjnych specjalistów działał w okresie przejściowym, który był niezbędny dla konsolidacji sił politycznych. W miejsce poprzednich trzech bloków politycznych

¹³⁵ Tamże, s. 55-56.

¹³⁶ Tamże, s. 60-62.

¹³⁷ Tamże, s. 54.

powstały dwie koalicje: centrolewicowa o nazwie Drzewo Oliwne (*Ulivo*) oraz centroprawicowa Biegun Wolności (*Polo della Libertà*). Był to trudny okres zwłaszcza dla Silvio Berlusconi, objętego dochodzeniem mediolańskiej prokuratury oraz odejściem Ligii Północnej z koalicji, stąd też przyjęto określać ten etap mianem „przejścia przez pustynię” (*traversata del deserto*)¹³⁸. Przeprowadzone 11 czerwca 1995 r. referenda były testem akceptacji dla posiadanych przez Berlusconi prywatnych stacji telewizyjnych¹³⁹. Impas instytucjonalny z 1995 roku był przyczyną nasilających się żądań rozwiązania parlamentu i przeprowadzenia przedterminowych wyborów. Główne ugrupowania polityczne podkreślały tworzenie się nowego „ducha” polityki, wobec czego koniecznością stało się dostosowanie do niego zapisów konstytucyjnych.

21 kwietnia 1996 roku odbyły się wybory parlamentarne. Przyniosły one zwycięstwo koalicji centrolewicowej Drzewa Oliwnego na czele z Romano Prodi, który wkrótce utworzył swój rząd. Po raz pierwszy w powojennej historii Włoch zasiedli w nim postkomuniści z Demokratycznej Partii Lewicy, zrywając tym samym z powojenną polityką ich izolacji – tzw. *conventio ad excludendum*. Podobnie jednak, jak w 1994 r. rząd miał tylko większość absolutną w jednej izbie parlamentu – Senacie, natomiast w Izbie Deputowanych musiał zabiegać o wsparcie ze strony Odbudowy Komunistycznej. To najbardziej lewicowe ugrupowanie stało się źródłem późniejszych problemów rządzącej koalicji, doprowadzając do upadku rządu Prodiego i powstania kolejnych niestabilnych gabinetów. Mimo tych trudności koalicja centrolewicowa rządziła do końca kadencji izb w 2001 r. Do jej osiągnięć należy zaliczyć: poprawę sytuacji ekonomicznej państwa, proces prywatyzacji sektora publicznego, wejście Włoch do strefy euro już od 1 stycznia 1999 roku. W sferze reform ustrojowych najpierw podjęto współpracę z opozycją w ramach trzeciej już Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej ds. Reform Konstytucyjnych. Porażka tejże komisji spowodowała powolny proces reform, szczególnie w wymiarze sprawiedliwości i administracji publicznej. Ich efektem była również reforma konstytucyjna tytułu V ustawy zasadniczej, odnosząca się do regionalnej struktury państwa w latach 1999-2001.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych należy również zwrócić uwagę na proces ewolucji stanowiska Ligii Północnej. Po wyjściu z koalicji centroprawicowej

¹³⁸ Por. http://www.forza-italia.it/silvioberlusconi/08_deserto.htm z 25.08.2005 r.

¹³⁹ Szerzej: A. Barbera, A. Morrone, *La Repubblica dei...*, s. 171-188..

Silvio Berlusconiego partia obrała drogę samodzielnej polityki, obawiając się utraty swej pozycji w północnej części kraju na rzecz Forza Italia. Przywódca Ligi Umberto Bossi zastąpił wcześniejszą propozycję utworzenia państwa federalnego żądaniem odłączenia północnych obszarów Włoch (secesji) i powstania niezależnego państwa - Padanii. 25 marca 1996 roku uchwalono w Pontida tzw. Konstytucję Północy (*La Costituzione del Nord*). Następnie 5 maja zaprzysiężono w Mantui północny parlament, a Bossi ogłosił proklamację secesji na 15 września 1996 r. Wobec braku większych sukcesów 25 maja 1997 roku Liga zorganizowała na obszarze północnych Włoch referendum na temat secesji. Małe zainteresowanie tą tematyką doprowadziło do zmiany stanowiska partii i powrotu do idei federalnej formy państwa włoskiego. Stopniowo również nastąpił proces powrotu ugrupowania U. Bossiego do współtworzenia koalicji centroprawicowej S. Berlusconiego w 2001 roku.

Podobnie jak w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych instrumentem pobudzenia zmian w państwie miało być referendum. Po 1995 roku kolejna grupa wniosków referendalnych została poddana pod głosowanie 15 czerwca 1997 r.¹⁴⁰. Była to jednak porażka instytucji referendum, ponieważ w konsultacji wzięło udział 30,2% uprawnionych, co stanowiło najniższą frekwencję w historii tej formy demokracji bezpośredniej we Włoszech. Mimo to ponownie sięgnięto po referendum odnośnie zmian w prawie wyborczym do obu izb parlamentu, bowiem nie powiodły się próby ich wprowadzenia drogą parlamentarną. 18 kwietnia 1999 roku głosowano nad wnioskiem o zniesienie podziału proporcjonalnego w wyborach do Izby Deputowanych. Frekwencja wyniosła 49,6% uprawnionych wyborców, w tym za zmianą opowiedziało się 91,7% głosujących. Brak wymaganego quorum większości bezwzględnej spowodował ponowne przeprowadzenie referendum w tej kwestii 21 maja 2000 r. Jednak tym razem frekwencja była o wiele niższa, bowiem wyniosła 32,4% uprawnionych do głosowania¹⁴¹. Jediną zmianą w prawie wyborczym była nowelizacja art. 48 konstytucji, dotycząca „utworzenia okręgu zagranicznego do wykonywania prawa

¹⁴⁰ Pod głosowanie w referendum z 15 czerwca 1997 r. zostały poddane następujące kwestie: prywatyzacja, zastępca służba wojskowa, polowania, awansowanie sędziów, prawo prasowe, dodatkowe zatrudnienie sędziów, likwidacja Ministerstwa Polityki Rolnej. Por. I. Bokszzanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 82; A.Barbera, A. Morzone, *La Repubblica dei...*, s. 202-205; M. Donovan, *I referendum del 1997: il troppo stropia?*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 98”, pod red. L. Bardi, M. Rhodes, s. 197-217.

¹⁴¹ Por. A. Barbera, A. Morzone, *La Repubblica dei...*, s. 221-224.

głosowania przez obywateli włoskich zamieszkałych zagranicą” (ustawa konstytucyjna nr 1 z 23 stycznia 2001 r.). Wcześniejsze niepowodzenia abrogacyjnych (uchylających) referendum w myśl art. 75 konstytucji nie stanowiły jednak przeszkody dla przeprowadzenia po raz pierwszy w historii Włoch referendum konstytucyjnego w myśl art. 138 konstytucji. Przeprowadzono je 7 października 2001 roku, zatwierdzając uchwaloną przez parlament zmianę tytułu V konstytucji odnośnie formy państwa¹⁴².

Choć nie bez wpływu na charakter działań elit politycznych były żądania secesji ze strony Ligi Północnej czy przeprowadzane referenda promowane głównie przez radykałów, to jednak największe znaczenie miała współpraca międzykoalicyjna (centroprawica – centrolewica). Podjęto ją w celu realizacji reformy struktury organów władz państwowych najpierw w Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej ds. Reform Konstytucyjnych pod przewodnictwem Massimo D'Alemy w latach 1997-1998, a później kontynuowano tę współpracę przy wyborze już w pierwszej turze Prezydenta Republiki Carlo Azeglio Ciampi (13 maj 1999 r.) czy przy uchwaleniu przepisów konstytucyjnych dotyczących wyboru bezpośredniego Przewodniczącego Giunty Regionu i autonomii statutowej regionów (ustawa konstytucyjna nr 1 z 22 listopada 1999 r.). Był to zwrot w polityce włoskiej dotychczas opartej na wzajemnej delegitymizacji na linii continuum lewica-prawica. Choć później kontynuowano jednostronną politykę koalicyjną, stopniowo zmieniając fundamenty systemu politycznego, to jednak nie udało się przeprowadzić głębokiej reformy organizacji władz państwowych. Tylko kompromis polityczny bowiem jest w stanie wygenerować głębokie przemiany, dlatego w dalszej części zostanie przedstawiona próba tworzenia takiegoż kompromisu.

Pozornie druga połowa lat dziewięćdziesiątych przypomina wcześniejsze wydarzenia polityczne: kontynuację walki z korupcją przez wymiar sprawiedliwości, liczne referenda, niestabilne rządy (rząd R. Prodiego 17 maj 1996 – 9 październik 1998, I rząd M. D'Alemy 21 październik 1998 – 18 grudzień 1999, II rząd M. D'Alemy 22 grudzień 1999 – 19 kwiecień 2000 oraz II rząd G. Amato 25 kwiecień 2000 – 31 maj 2001), liczne manifestacje i protesty Ligi Północnej,

¹⁴² Tamże, s. 225-227. Za wnioskiem głosowało 64,2% uprawnionych do głosowania obywateli.

zamachy terrorystyczne tzw. Nowych Czerwonych Brygad¹⁴³ czy powołanie kolejnej, trzeciej parlamentarnej Komisji ds. Reform Konstytucyjnych. Nastąpiła jednak istotna zmiana. Zmiana atmosfery politycznej. Zamiast wzajemnej delegitymizacji największe partie polityczne z obu koalicji zdecydowały się na podjęcie wspólnej drogi reformowania państwa. Pojawiła się wreszcie realna próba zbudowania nowych podstaw systemu politycznego, długo oczekiwanej Drugiej Republiki.

2.5.1. Budowa kompromisu politycznego

30 grudnia 1995 roku rząd L. Diniego podał się do dymisji. Choć prezydent O. L. Scalfaro nie przyjął jego dymisji, dalsze funkcjonowanie bezpartyjnego gabinetu było niemożliwe ze względu na brak poparcia w parlamencie. Wyjście z trudnej sytuacji przedstawił S. Berlusconi, proponując „stworzenie rządu o szerokim poparciu (*un governo di larghe intese*), którego głównym punktem programu byłoby rozpoczęcie okresu reform konstytucyjnych, a w szczególności uchwalenie ustawy konstytucyjnej powołującej Zgromadzenie Konstytucyjne”¹⁴⁴. Tą propozycję działania podjął lider największej partii lewicowej M. D'Alema¹⁴⁵. W ten sposób „rozpoczął się dialog wielkich sił politycznych, które stały się bohaterami włoskiej transformacji (*le protagoniste della transizione italiana*)”¹⁴⁶.

Rezultatem współpracy międzykoalicyjnej był także wybór dwóch sędziów Trybunału Konstytucyjnego na wspólnym posiedzeniu izb parlamentu – Valerio Onidy, wskazanego przez centrolewicę oraz Carlo Mezzanotte, zaproponowanego przez centroprawicę¹⁴⁷. Kontynuacją tej linii działania był projekt reformy konstytucyjnej, opracowany przez dwóch przedstawicieli centroprawicy – Domenico Fisichella i Giuliano Urbani oraz dwóch reprezentantów

¹⁴³ W wyniku zamachów zginęli dwaj doradcy rządowi z zakresu prawa pracy: Massimo D'Antona został zamordowany 20 maja 1999 roku, a prof. Marco Biagi 19 marca 2002 roku. Por. „Rzeczpospolita” z 21 maja 1999 roku; „Rzeczpospolita” z 20 marca 2002 roku.

¹⁴⁴ Por. „Corriere della Sera” z 19 grudnia 1995 r. Warto również dodać, że Liga Północna zaproponowała także uchwalenie projektu ustawy konstytucyjnej o powołaniu Zgromadzenia Konstytucyjnego. Por. Atti Camera, XII legislatura, seduta del 10 gennaio 1996, res. somm. n. 310.

¹⁴⁵ Piero Ignazi pisze, że „Berlusconi wysunął hipotezę szerokiego porozumienia, co do reform instytucjonalnych, zwracając się przede wszystkim do przywódcy Pds M. D'Alemy, rozwijając w ten sposób stosunek wzajemnego przyciągania – rywalizacji”. Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti...*, s. 193.

¹⁴⁶ Por. R. D'Alimonte, D. Nelken, *Introduzione. L'anno del dialogo*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 97”, pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna 1997, s. 27-28.

¹⁴⁷ M. Gorlani, *Il governo Dini: un esecutivo composto solo di non parlamentari*, w: *Verso l'incerto bipolarismo...*, s. 393-394.

Demokratycznej Partii Lewicy - Cesare Salvi i Franco Bassanini (tzw. bozza Fisichella)¹⁴⁸. Jego główne założenia zostały opublikowane przez dziennik „Il Giornale”¹⁴⁹, zawierając między innymi propozycję wprowadzenia mieszanego systemu wyborczego z premią większościową („*premio di governabilità*”), głosowanie nad votum zaufania dla premiera tylko przez Izbę Deputowanych, przyjęcie wniosku o votum nieufności z obligatoryjnym podaniem się premiera do dymisji i rozwiązaniem parlamentu. Projekt zyskał aprobatę przywódców największych partii M. D’Alemy i S. Berlusconiego, a sprzeciw deklarował G. F. Fini, lider postfaszystowskiego Sojuszu Narodowego¹⁵⁰.

W tym samym czasie G. Sartori ponowił swoją propozycję reform, które koncentrowały się na przyjęciu modelu półprezydenckiego, opartego na konstytucji V Republiki Francuskiej z zachowaniem włoskiej tradycji konstytucyjnej¹⁵¹.

W międzyczasie trwały konsultacje Prezydenta Republiki z przedstawicielami partii politycznych, które miały co najmniej dwóch parlamentarzystów (w sumie 26 ugrupowań) w celu powołania nowego rządu. 1 lutego 1996 r. powierzono misję stworzenia gabinetu Antonio Maccanico, wywodzącemu się z kręgów republikańskich. Miał to być rząd reform konstytucyjnych, oparty na szerokim porozumieniu partyjnym, jednakże cel ten nie został zrealizowany, ponieważ nie osiągnięto porozumienia co do reformy konstytucyjnej – Forza Italia i Sojusz Narodowy chciały, aby najważniejszym punktem programu była akceptacja modelu półprezydenckiego według Sartoriego, czemu sprzeciwiała się Demokratyczna Partia Lewicy M. D’Alemy. Prezydent Republiki podpisał w związku z tym dekret o rozwiązaniu izb parlamentu i rozpisaniu wyborów parlamentarnych na 21 kwietnia 1996 roku¹⁵².

Zwycięstwo centrolewicy w wyborach parlamentarnych nie stanowiło przeszkody dla realizacji planów reformy konstytucyjnej, bowiem S. Berlusconi ponowił propozycję kontynuacji reform. Jak pisze Patrick McCarthy, „skłoniło go do tego stanowisko 84% elektoratu Forza Italia, jak również wytoczone procesy

¹⁴⁸ Por. Bozza Fisichella. *Appunto verbale per la riforma delle istituzioni*, w: Camera dei Deputati – Senato della Repubblica. Gruppi parlamentari Sinistra Democratica – ‘Ulivo. Seminario sulle riforme costituzionali - Documentazione, , pod red. F. Bassanini, D. Fisichella, C. Salvi, G. Urbani, Roma, 10 – 11 settembre 1996.

¹⁴⁹ Por. „Il Giornale” z 24 stycznia 1996 r.

¹⁵⁰ G. Fini uważał, że „Bozza Fisichella” jest pułapką, dzięki której centrolewica mogłaby wygrać wybory parlamentarne. Por. „Corriere della Sera” z 25 stycznia 1996 r.

¹⁵¹ Por. „Corriere della Sera” z 22 stycznia 1996 r.

¹⁵² Por. Gorlani, *Il governo Dini: un esecutivo composto solo di non parlamentari*, w: Verso l’incerto bipolarismo..., s. 398-402.

sądowe o płacenie łapówek Straży Finansowej”¹⁵³. Tym razem jednak punktem debaty konstytucyjnej stał się wybór sposobu uchwalania reform. S. Berlusconi ponowił propozycję powołania Zgromadzenia Konstytucyjnego (projekt nr 1-00021), projekt Luciano Caveri zakładał stworzenie Komisji Parlamentarnej ds. Reform Instytucjonalnych (projekt nr 1-00015), natomiast projekt Domenico Domino określał dostosowanie zmian ustawodawczych przez rząd do wyników referendum ogólnokrajowych, regionalnych i międzyregionalnych (projekt nr 1-00020)¹⁵⁴. Ostatecznie Izba Deputowanych na posiedzeniu 18 lipca 1996 r. przyjęła projekt Claudii Mancina (projekt nr 6-00006) o utworzeniu Dwuizbowej Komisji ds. Reform Konstytucyjnych, obradującej w trybie komisji sprawozdawczej. Po akceptacji Senatu drugie czytanie nad tym projektem w obydwu izbach (16 stycznia 1997 r. w Izbie Deputowanych a 22 stycznia 1997 r. w Senacie) ostatecznie zatwierdziło jej powołanie (ustawa konstytucyjna nr 1 z 24 stycznia 1997 r.)¹⁵⁵. Jej przewodniczącym został Massimo D'Alema, przywódca największego ugrupowania lewicowego.

Rok 1997 upłynął pod znakiem przygotowania projektu reformy ustroju Włoch – II części konstytucji przez Dwuizbową Komisję Parlamentarną do spraw Reform Konstytucyjnych, która uchwaliła projekt końcowy 4 listopada. Nie oznaczało to jednak, że współpraca międzypartyjna przebiegała bez konfliktów, czego najlepszym przykładem były liczne manifestacje i wystąpienia antyrządowe zorganizowane przez centroprawicową opozycję S. Berlusconiego. Ta podwójna strategia – współdziałania w komisji i protestów na placach – doprowadziła ostatecznie do zawieszenia trybu uchwalania projektu reformy konstytucyjnej w parlamencie. Jednocześnie obawiano się powrotu do polityki transformizmu. Sam Berlusconi jeszcze raz zaakcentował najważniejsze dla obozu centroprawicowego założenia: federalizm, wolność ekonomiczną i społeczną oraz zasadę subsydiarności, system gwarancji praw wszystkim obywatelom w zgodzie z linią polityki europejskiej, system prezydencki, powołanie Zgromadzenia Konstytucyjnego¹⁵⁶.

¹⁵³ Por. P. McCarthy, *Forza Italia: I vecchi problemi rimangono*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 97”, pod. Red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna 1997, s. 69-71.

¹⁵⁴ Wszystkie niniejsze projekty zostały zamieszczone na stronie internetowej Izby Deputowanych. Por. www.camera.it/parlam/bicam/rifcost/dossier/prec09.htm z 23 sierpnia 2004 r.

¹⁵⁵ Legge costituzionale 24 gennaio 1997, n. 1 "Istituzione di una Commissione parlamentare per le riforme costituzionali", *Gazzetta Ufficiale della Repubblica* n. 22 del 28 gennaio 1997.

¹⁵⁶ Por. Atti Camera, XIII legislatura seduta del 2 giugno 1998, res. sten. n. 365.

Wskutek upadku działań reformatorskich trzeciej Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej do spraw Reform Konstytucyjnych inicjatywę przejął Komitet Mario Segniego i Antonio Di Pietro, który zebrał podpisy pod wnioskiem o przeprowadzenie referendum w sprawie zmian w ordynacji wyborczej do Izby Deputowanych, bowiem to problematyka zmian w prawie wyborczym było jedną z głównych przyczyn upadku komisji D'Alemy. Przeprowadzone w 1999 i ponowione w 2000 roku referendum w tej kwestii poniosło porażkę z powodu braku wymaganego quorum.

Niniejsze wydarzenia wskazują, że nie powiodła się próba budowy kompromisu politycznego między dwoma rywalizującymi blokami. Rządząca centrolewica nie zaniechała jednak reformy konstytucji. Przedstawiła projekt reorganizacji formy państwa (Tytuł V w II części konstytucji). Ustawą konstytucyjną nr 1 z 22 listopada 1999 r. uchwalono przepisy odnośnie wyboru bezpośredniego Przewodniczącego Giunty Regionu i autonomii statutowej. 23 listopada przyjęto nowelizację art. 111 konstytucji, wprowadzając zasadę tzw. słusznego procesu. Koniec kadencji izb parlamentu był poświęcony kontynuacji reformy decentralizacyjnej, którą zaakceptowano ostatecznie w referendum ogólnokrajowym 7 października 2001 r.

Podkreślając znaczenie i rolę działalności Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej do spraw Reform Konstytucyjnych, warto wspomnieć o ogólnych założeniach przygotowanego przez nią projektu, jak również przedstawić zakończoną powodzeniem reformę decentralizacji państwa.

2.5.2. Komisja Massimo D'Alemy – trzecia Dwuizbowa Komisja Parlamentarna do spraw Reform Konstytucyjnych

Ustawą konstytucyjną nr 1 z 24 stycznia 1997 r. powołano już trzecią Dwuizbową Komisję Parlamentarną ds. Reform Konstytucyjnych (*La Commissione parlamentare per le riforme costituzionali*). Jej przewodniczącym został deputowany Massimo D'Alema, sekretarz postkomunistycznej Demokratycznej Partii Lewicy. 30 czerwca 1997 r. komisja zatwierdziła pierwszy projekt ustawy konstytucyjnej o rewizji drugiej części konstytucji (od art. 55 do 139 włącznie).

Końcowy projekt komisja przyjęła 4 listopada 1997 r.¹⁵⁷. Opatrzony on był sprawozdaniem wstępnym M. D'Alemy oraz sprawozdaniem senatora Francesco D'Onofrio (forma państwa), senatora Cesare Salvi (forma rządu i administracji publicznej), senator Maridy Dentamaro (parlament, źródła prawa i udział Włoch w Unii Europejskiej), senatora Marco Boato (system gwarancji) oraz sprawozdanie mniejszości senatora Armando Cossutta. 26 stycznia 1998 r. rozpoczęło się pierwsze czytanie projektów w Izbie Deputowanych, gdzie uchwalono pierwszych czterech artykułów (od 55 do 69). 9 czerwca 1998 r. proces zatwierdzania reformy został zawieszony na skutek wycofania swojego poparcia przez opozycję¹⁵⁸.

Tytuł pierwszy części drugiej konstytucji w projekcie D'Alemy brzmiał „Ustrój federalny Republiki” (art. 55-63). W proponowanych zapisach podkreślano autonomię gmin, prowincji i regionów z ich własnymi władzami i funkcjami. Enumeratywnie wymieniono materie zastrzeżone do władzy ustawodawczej państwa, natomiast wszystkie pozostałe sprawy były w kompetencjach ustawodawczych władz regionalnych. Nadano autonomię finansową i administracyjną podmiotom władzy lokalnej przy zaznaczeniu zasady subsydiarności. Szczególnie dużo uwagi poświęcono regionom. Od tej pory władze regionalne miały same zatwierdzać swoje statuty większością absolutną członków zgromadzenia regionalnego z fakultatywnym referendum zatwierdzającym (art. 60)¹⁵⁹.

Prezydent Republiki miał być wybierany w głosowaniu powszechnym i bezpośrednim na sześcioletnią kadencję i z prawem do reelekcji. Projekt również wyliczał w art. 66 kompetencje głowy państwa, nie odbiegając zasadniczo od założeń konstytucji z 1947 r. Wszystkie akty prezydenta miały być kontrasygnowane przez premiera i właściwych ministrów z wyjątkiem decyzji o rozwiązaniu obu izb albo tylko Izby Deputowanych, referendum, weta prezydenckiego, dekretów ustawodawczych i regulaminów, promulgacji ustaw, prezydenckich orędy do izb parlamentu oraz nominacji na stanowiska państwowe.

¹⁵⁷ Por. *Il progetto della Commissione D'Alema* (1997), „Nuovi Studi Politici” 1999, nr 3-4, s. 77-115.

¹⁵⁸ Por. O pracach komisji i jej końcowym projekcie piszą m.in. A. Baldassarre, *Una Costituzione da rifare. Il progetto della Bicamerale sotto la lente di un costituzionalista*, Torino 1998; *La réforme constitutionnelle en Italie. Commentaires sur le projet de la Commission bicamérale pour les réformes constitutionnelles*, pod red. M. Baudrez, Paris 2002; A. Chiappetti, *La ricerca della costituzione perduta*, Torino 2001, s. 113-143.

¹⁵⁹ *Il progetto della Commissione D'Alema...*, s. 80.

Niezmienna pozostała procedura powoływania rządu. Szczegółowo natomiast unormowano tryb odwołania premiera i ministrów. Do Izby Deputowanych należało wyrażenie wotum nieufności poprzez umotywowany wniosek co najmniej 1/5 jej członków, uchwalony większością absolutną (art. 74)¹⁶⁰. Postanowiono również skonstruować istniejące już wcześniej organy pomocnicze rządu w postaci stałej konferencji ds. stosunków między państwem, gminami, prowincjami i regionami.

W odniesieniu do izb parlamentu utrzymano konstrukcję bikameralizmu doskonałego i pięcioletnią kadencję, zmieniając jednak skład parlamentu. Senat miał liczyć 200 przedstawicieli a Izba Deputowanych nie mniej niż 400 i nie więcej niż 500 deputowanych. We wszystkich innych zapisach rozbudowano już wcześniejsze normy konstytucyjne. Jedynie w stosunku do referendum abrogacyjnego zwiększono wymaganą liczbę podpisów do 800 tys. oraz wprowadzono tzw. referendum zatwierdzające projekty ustaw.

W projekcie zaznaczono szczególną rolę Trybunału Konstytucyjnego w systemie parlamentarnym Włoch (art. 134-136)¹⁶¹. Wprowadzono instytucję skargi konstytucyjnej oraz do tego organu miała należeć decyzja o dopuszczalności referendum abrogacyjnego w stosunku do ustaw i aktów mających moc ustawy oraz referendum w sprawie projektów ustaw z inicjatywy ludowej. Ponadto powiększono skład sędziów do 20 osób. Pięciu miał mianować Prezydent Republiki, pięciu najwyższe sądownictwo powszechnie i administracyjne, pięciu Senat Republiki oraz pięciu nominowało specjalne kolegium składające się z przedstawicieli gmin, prowincji i regionów na sesji specjalnej Senatu (art. 135).

Zatwierdzanie końcowego projektu komisji zostało zawieszone w parlamencie¹⁶². Niemniej jego postanowienia odnośnie kształtu włoskiego państwa regionalnego wykorzystano w nowelizacji konstytucyjnej następnych lat.

2.5.3. Zmiana Tytułu V konstytucji – decentralizacja państwa w latach 1999 – 2001

Zmiany konstytucyjne z 1999 i 2001 roku poprzedził proces głębokich przekształceń społecznych, gospodarczych i prawnych. W moim przekonaniu

¹⁶⁰ Tamże, s. 86-87.

¹⁶¹ Tamże, s. 104-105.

¹⁶² G. Pasquino, *Autopsia della Bicamerale*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 99”, pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna 1999, s. 117-138.

można wskazać trzy główne kierunki kształtowania się włoskiego regionalizmu w latach dziewięćdziesiątych: rozwój regionalizmu kooperatywnego poprzez rozbudowę systemu konferencji koordynujących na różnych szczeblach, zmiany wprowadzone ustawodawstwem zwykłym poprzez przekazanie funkcji i zadań na rzecz regionów, jednostek terytorialnych i reformę administracji publicznej oraz tzw. *via maestra* czyli rewizję konstytucji w drodze powołania specjalnej Dwuizbowej Komisji do spraw Reform Konstytucyjnych w 1997 roku i kontynuację głównych jej celów po rozwiązaniu komisji. Ten niezwykle złożony charakter zmian zbiegł się z pełzającą transformacją ustrojową Włoch oraz restrukturyzacją systemu partyjnego.

Konstytucja z 1947 roku określiła stosunki między państwem, regionami, prowincjami i gminami na zasadzie separacji. Dopiero ten stan zmieniło orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego nr 142 z 1972 roku, wprowadzając zasadę współpracy między państwem i jednostkami terytorialnymi (*principio di collaborazione*)¹⁶³. Lata osiemdziesiąte zapoczątkowały rozwój wzajemnych relacji między państwem a regionami w postaci Konferencji Państwo-Regiony, powołanej w 1983 roku dekretem Prezesa Rady Ministrów, a w 1988 roku określonej przez ustawę nr 400 (*Conferenza permanente per i rapporti tra lo Stato, le Regioni e le Province autonome di Trento e Bolzano*). Do jej zadań należy wzajemna informacja, konsultacja i porozumienie w kwestiach należących do kompetencji władz regionalnych, jak i ogólnej polityki państwa związanej z funkcjonowaniem regionów, finansami, funkcjami koordynacji działań i innych spraw, jeśli premier chce zasięgnąć opinii. Składa się z Prezesa Rady Ministrów, ministra ds. regionalnych oraz przewodniczących regionów (giunt).

Dekretem Prezesa Rady Ministrów z 2 lipca 1996 i ustawą z 27 stycznia 1997 roku utworzono Konferencję Państwo-Miasta i autonomie lokalne (*Conferenza Stato-Città e autonomie locali*)¹⁶⁴, która była miejscem dyskusji, informacji, konsultacji i koordynacji działań między rządem a gminami i prowincjami¹⁶⁵. W celu wielostronnej współpracy jeszcze w 1997 roku powołano Wspólną

¹⁶³ A.D'Atena, *Regione*, w: *Costituzioni e regioni*, Milano 1991, s. 60-63.

¹⁶⁴ D.P.C.M. del 2 luglio 1996 – *Istituzione della Conferenza Stato-città e autonomie locali*, *Gazzetta Ufficiale della Repubblica* del 27 gennaio 1997, n. 21.

¹⁶⁵ Konferencja Państwo-Miasta i autonomie lokalne składają się z Prezesa Rady Ministrów, ministra spraw wewnętrznych, ministra ds. regionalnych, ministra finansów, ministra robót publicznych, ministra zdrowia, przewodniczącego Narodowego Stowarzyszenia Gmin Włoch (ANCI), przewodniczącego Unii prowincji Włoch (UPI) oraz 14 burmistrzów wyznaczonych przez ANCI i 6 przewodniczących prowincji desygnowanych przez UPI.

Konferencję (*Conferenza Unificata*) Konferencji Państwo-Regiony i Konferencji Państwo-Miasta i autonomie lokalne. Wszystkim trzem konferencjom przewodniczył Prezes Rady Ministrów, przy którym działają one jako organy głównie konsultacyjne, opiniodawcze oraz koordynujące między rządem, regionami i innymi jednostkami terytorialnymi¹⁶⁶.

Sieć konferencji nie mogła jednak zastąpić reformy samorządu terytorialnego. Do szerokiej dyskusji przyczyniły się żądania Ligi Północnej, zabiegającej o federalną konstrukcję państwa, a później wręcz chcącej odłączenia północnej części kraju i utworzenia tam tzw. Padanii¹⁶⁷. Elity polityczne wybrały podwójną drogę reform. Z jednej strony zmieniano ustawodawstwo zwykłe, reformując administrację publiczną i upraszczając procedury administracyjne, przekazując część funkcji i zadań regionom i jednostkom terytorialnym poprzez m.in. tzw. ustawy Bassaniniego¹⁶⁸. Jednocześnie powołano ustawą konstytucyjną Dwuizbową Komisję do spraw Reform Konstytucyjnych z 24 stycznia 1997 roku w celu generalnej reformy państwa, w tym powołania federalnej struktury kraju. Przygotowany projekt rewizji konstytucyjnej z 31 października 1997 roku wprowadzał zasady subsydiarności, dyferencjacji, homogeniczności, odpowiedniości, odpowiedzialności we wzajemnych relacjach między państwem a jednostkami samorządu terytorialnego. Wielu konstytucjonalistów zaznacza, że w projekcie uprzywilejowaną pozycję uzyskały gminy kosztem władz regionalnych, stąd budzi się wątpliwość czy rzeczywiście dążono do państwa zdecentralizowanego, gdzie dominują podmioty, takie jak landy czy stany¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Decreto legislativo n. 287 del 1997.

¹⁶⁷ Por. G. Pasquino, *La transizione a parole*, Bologna 2000, s. 93-98.

¹⁶⁸ Franco Bassanini był ministrem ds. administracji państwowej w rządzie centrolewicowym R. Prodiego i M. D'Alemy. Jego nazwisko noszą cztery ważne ustawy: 1) ustawa nr 59 z 1997 roku „Reforma systemu administracyjnego” (*„Riforma del sistema amministrativo”* – tzw. *Bassanini primo*); 2) ustawa nr 127 z 1997 roku – „Pilne normy w celu uproszczenia postępowania administracyjnego” (*„Misure urgenti per lo snellimento dell'attività amministrativa”* – tzw. *Bassanini bis*); 3) ustawa nr 191 z 1998 roku (tzw. *Bassanini ter*) – „Zmiany i uzupełnienia do ustaw nr 59 z 1997 r. i nr 127 z 1997 r. odnośnie formacji zawodowej w administracji publicznej. Dyspozycje w sprawie budownictwa szkolnego (Modifiche ed integrazioni alle leggi n. 59 del 1997 e n. 127 del 1997, nonché norme in materia di formazione del personale dipendente e di lavoro a distanza nelle pubbliche amministrazioni. Disposizioni in materia di edilizia scolastica”); 4) ustawa nr 50 z 1999 roku o dalszym uproszczeniu procedur administracyjnych (tzw. *Bassanini quater*) – nazwany przez doktrynę federalizmem administracyjnym. Ważnym uzupełnieniem tych unormowań jest dekret ustawodawczy nr 112 z 1998 roku o przekazaniu przez państwo funkcji i zadań regionom i organom samorządu terytorialnego. Szerzej na ten temat M. Gilbert, *Le leggi Bassanini: una tappa intermedia nella riforma del governo locale*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni edizione 1999”, s. 161-179.

¹⁶⁹ Szerzej A. Baldassare, *Una costituzione da rifare. Il progetto della Bicamerale sotto la lente di un costituzionalista*, Torino 1998, s. 27-44.

Dwoista droga reformy konstrukcji państwa mogła spowodować brak spójności między zmianami ustawowymi a projektem rewizji konstytucji, zwłaszcza w obliczu burzliwego życia politycznego Włoch. Najbardziej krytyczni obserwatorzy mówili o „federalizmie po włosku” (*federalismo all’italiano*), porównując go do „Spaghetti Federalism”¹⁷⁰, tym bardziej, że projekt rewizji konstytucyjnej upadł w wyniku wycofania się opozycji z prac komisji. Stopniowe reformy musiano wprowadzać w drodze art. 138 konstytucji. 22 listopada 1999 roku uchwalono ustawę konstytucyjną o bezpośrednim wyborze przewodniczącego giunty i autonomii statutowej regionów (zmieniono art. 121, 122, 123 i 126 konstytucji). Brak kompromisu politycznego między centroprawicową opozycją a centrolewicowym rządem doprowadził do jednostronnego zatwierdzenia ustawy konstytucyjnej z 8 marca 2001 roku o zmianie Tytułu V konstytucji (zmieniono następujące artykuły konstytucji: 114, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 127 a zniesiono artykuły 115, 124, 125 u.1, 128, 129 i 130)¹⁷¹, wprowadzając m.in. założenia autonomii administracyjnej i finansowej regionów o statucie zwykłym oraz wpisując zasadę subsydiarności w tekst ustawy zasadniczej. W związku z tym niezbędne było przeprowadzenie referendum konstytucyjnego 7 października 2001 roku, które uzyskało akceptację społeczną. Ten groźny precedens spowodował kontynuację jednostronnej polityki zmiany formy państwa po zwycięstwie koalicji centroprawicowej w wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku. Rządowi S.

¹⁷⁰ Tamże, s. 43-44.

¹⁷¹ Po upadku Dwuizbowej Komisji ds. Reform Konstytucyjnych, centrolewica przedstawiła projekt rewizji konstytucji D’Alema-Amato n. 5830 z 18 marca 1999 roku o „Ustroju federalnym państwa” (*„Ordinamento federale della Repubblica”*). Jeszcze w tym samym roku uchwalono jego część popieraną również przez opozycję ustawą konstytucyjną z 22 listopada. Dalsza część projektu ulegała stopniowym zmianom szczególnie na skutek sprzeciwu opozycji. O rozmiarach kompromisu wewnątrz centrolewicy świadczyć może zmiana nazwy projektu i nazwy Tytułu V konstytucji na „Regiony, prowincje, gminy”, stąd też nazwano ją „mini reformą federalną”. Została zatwierdzona głosami centrolewicy w I czytaniu w Izbie Deputowanych 26 września 2000 roku, a następnie przez Senat 17 listopada. W myśl zapisu art.138 konstytucji o rewizji konstytucyjnej, muszą minąć co najmniej 3 miesiące od pierwszej delibacji, aby przejść do II czytania. Nastąpiło ono 28 lutego 2001 roku w Izbie Deputowanych, a 8 marca w Senacie bezwzględną większością głosów. Na podstawie artykułu 138 można przy takiej większości zgłosić wnioszek o głosowanie w referendum ludowym. Uczyniła to zarówno 1/5 członków Senatu z ramienia centroprawicy, jak i 1/5 senatorów centrolewicy. Referendum konstytucyjne odbyło się 7 października 2001 roku. Wzięło w nim udział 33,9% uprawnionych. Za reformą opowiedziało się 64% wyborców. Parlament przyjął tę zmianę ustawą konstytucyjną 18 października 2001 roku. Rządząca centroprawica uchwaliła przepisy wykonawcze do zmian z 2001 roku w ustawie nr 131 z 5 czerwca 2003 roku (tzw. La Loggia, od nazwiska ministra ds. regionów). Warto dodać, że obecny Parlament uchwalił w I czytaniu projekt dalszych zmian, m.in. odnoszących się do struktury i roli Senatu. Por.A. Chiapetti, *La Ricerca della costituzione perduta*, Torino 2001, s. 164-187; B. Caravita, *La Costituzione dopo la riforma del Titolo V. Stato, regioni e autonomie fra Repubblica e Unione europea*, Torino 2002, s. 19-27; P. Di Caro, *Federalismo, prova di forza dell’Ulivo*, „Corriere della Sera” z 28 lutego 2001, R. Zuc., *Federalismo, ultimo scontro al Senato*, „Corriere della Sera” z 8 marca 2001, D. Martirano, *Amato esclude l’election day*, „Corriere della Sera” z 23 marca 2001 roku.

Berlusconiego przypadło realizowanie niechcianej przez siebie reformy centrolewicy. Niemniej warto zapoznać się z ogólnymi liniami, wytyczonymi przez ustawy konstytucyjne w reformie państwa. Obydwie konkurujące koalicje podkreślają podjęcie dalszych kroków ku federalnej formie kraju. Włoski przypadek może również okazać się ze wszech miar interesujący na tle dewolucji w Wielkiej Brytanii czy hiszpańskich projektów reformy *hecho diferencial*¹⁷².

2.5.4. Perspektywy reformy systemu politycznego po 2001 roku

Polityka to sztuka kompromisu, który jest niezbędny do przeprowadzenia fundamentalnych zmian w państwie. Od początku był on niezwykle trudny do wypracowania we współczesnych warunkach włoskich. Narastający konflikt między opozycją a koalicją rządzącą spowodował w efekcie jednostronne reformy konstytucyjne relacji państwo-peryferie. Już zaledwie 4 miesiące od wejścia w życie wyżej przedstawionych zmian w Tytule V konstytucji z 18 października 2001 roku, nowo powołany rząd centroprawicowy po wygranych wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku, przedstawił własny projekt reformy, jak i korekty niedawnych zapisów konstytucyjnych – tzw. „reforma reformy” (*„riforma della riforma dell’esperienza italiana”*).

Za głównego twórcę rządowego projektu ustawy konstytucyjnej o zmianie Tytułu V (i nie tylko) jest uważany Umberto Bossi, przywódca Ligi Północnej, wówczas minister do spraw reform instytucjonalnych i dewolucji. Stąd nazwa projektu nosi jego nazwisko (*progetto Bossi – ddl costituzionale n. 1187*). Podstawowym zamierzeniem projektodawcy było wprowadzenie „prawdziwego federalizmu” we Włoszech. Projekt przewidywał zmiany w czterech artykułach: odnośnie immunitetu parlamentarnego, swobodnego wyrażania opinii i głosu oraz kwestii niewybieralności, niepołączalności stanowisk (art. 68 i 122 konstytucji), przekazania do wyłącznych kompetencji regionów kwestii związanych z oświatą, służbą zdrowia oraz policją lokalną (art.117) i zmiany składu Trybunału Konstytucyjnego, w myśl których 3 sędziów miał mianować prezydent Republiki, 3 powszechne sądownictwo oraz sądownictwo administracyjne, 4 parlament oraz 5 przewodniczący regionów i rad regionalnych na wspólnym posiedzeniu

¹⁷² Por. E. Roller, *Reforming the Spanish Senate: Mission Impossible?*, „West European Politics” 2002, nr 4, s. 69-92.

(art.135)¹⁷³. Po gorących dyskusjach w ramach samej koalicji, projekt został w zasadniczy sposób zmodyfikowany. „Czterech mędrców” centroprawicy (*quattro saggi* – Francesco D’Onofrio (Udc), Domenico Nania (An), Andrea Pastore (Fi), Roberto Calderoli (Ln) przygotowało szeroki projekt (35 artykułów) rewizji konstytucji latem 2003 roku w Lorenzago di Cadore. 17 października 2003 roku projekt trafił do Senatu, gdzie po uprzednich zmianach został zatwierdzony na posiedzeniu w dniu 25 marca 2004 roku (156 głosów za 110 przeciw) oraz 15 października 2004 roku uchwaliła go Izba Deputowanych, również wnosząc swoje poprawki, dlatego też 23 marca 2005 r. niezbędna była akceptacja ze strony Senatu. Po powtórnej deliberacji przez izby parlamentu zgodnie z art.138 konstytucji, zostały złożone wnioski o przeprowadzenie referendum w sprawie rewizji konstytucji. Przeprowadzone je 25-26 czerwca 2006 roku. Jednak większość obywateli sprzeciwiła się zmianom proponowanym przez centroprawicę.

Niniejszy projekt konstytucji nosił nazwę „Reforma ustroju Republiki”. Jest szeroko dyskutowany przez konstytucjonalistów i polityków. Centroprawica, broniąc projektu podkreśla znacznie istotnego wzmocnienia rządu – tzw. systemu silnego premieratu (*premierato forte*) oraz rzeczywistą konstrukcję federalną państwa. Centrolewica ocenia sam projekt negatywnie, posługując się hasłem G. Sartoriego o „niekonstytucyjnej konstytucji” (*„una Costituzione incostituzionale”*). Zarzuca projektowi wręcz patologiczny sposób wzmocnienia rządu, który może prowadzić do dyktatury – tzw. premierat absolutny (*premierato assoluto*¹⁷⁴), gdzie brak jest przeciwwagi dla uprawnień premiera (zastąpiono słowo „prezes Rady Ministrów” słowem „pierwszy minister”, co uczynili również faszyci w latach 1925 – 1943), a proponowana wersja federalizmu grozi podziałem Italii na dwie części¹⁷⁵. Także centrolewica podkreśla znaczenie premiera w systemie parlamentarnym poprzez jego bezpośredni wybór, zwracając jednak uwagę na

¹⁷³Por. G. Pitruzzella, *Il regionalismo differenziato nel ‘progetto Bossi’*, www.associazionedeicostituzionalisti.it/dibattiti/riforma/pitruzzella.html; B. Caravita di Toritto, *Quale regime per l’introduzione delle autonomie differenziate?*, www.associazionedeicostituzionalisti.it/dibattiti/riforma/caravita.html; S. Mangiameli, *Federalismo e riforme costituzionali: lo stato dell’arte*, www.associazionedeicostituzionalisti.it/dibattiti/riforma/mangiameli.html, 23.10.2003.

¹⁷⁴ Za twórcę określenia „premierat absolutny” uznawany jest wybitny konstytucjonalista włoski, były prezes Trybunału Konstytucyjnego Leopoldo Elia.

¹⁷⁵ A. Barbera, *Una riforma pasticciata*, www.forumcostituzionale.it/contributi/dibattittocamera.htm, 8.02.2004.

uchwalenie tzw. Statutu Opozycji (*Statuto delle opposizione*) jako przeciwwagi dla pozycji szefa rządu i jego gabinetu („projekt Amato” – tzw. *Bozza Amato*)¹⁷⁶.

Największą i najbardziej oczekiwaną zmianą wprowadzoną przez projekt rewizji konstytucji jest konstrukcja tzw. federalnego Senatu Republiki. Po pierwszej deliberacji w Izbie Deputowanych Senat ma liczyć 252 senatorów, wybieranych w wyborach połączonych z wyborami do rad regionalnych. Każdy region ma posiadać co najmniej 6 senatorów z wyjątkiem Molise i Valle d'Aosta. Ponadto w posiedzeniach Senatu biorą udział dwaj przedstawiciele regionów i autonomii lokalnych – jednego wybiera rada regionalna i jednego Rada Autonomii Lokalnych, działająca przy regionie. Zdaniem R. Bifulco powyższa konstrukcja Senatu to forma „słabego współistnienia” (*„contestualità affievolita”*) rad regionalnych i izby drugiej parlamentu. Ten mechanizm w sposób wyraźny „podporządkowuje życie rad regionalnych funkcjonowaniu Senatu i senatorów, zamiast być wyrazem reprezentacji regionów”¹⁷⁷. Również zmieniono zapis dotyczący składu kolegium wybierającego Prezydenta Republiki. Od tej pory tworzyć go mają: 518 deputowanych, 252 senatorów, 21 przewodniczących regionów/prowincji (prowincje Trydentu i Bolzano zamiast jednego przedstawiciela regionu Trydentu-Górnej Adygi), 39 delegatów rad regionalnych oraz 57 dodatkowych przedstawicieli na każdy milion mieszkańców delegowanych przez rady regionalne (art.87). Wśród badaczy trwa ożywiona dyskusja pomiędzy zwolennikami modelu niemieckiego Bundesratu a znalezieniem typowo włoskiego, oryginalnego charakteru izby drugiej parlamentu.

W projekcie również została skonstytucjonalizowana instytucja Konferencji Państwo – Regiony i prowincje autonomiczne Trydentu i Bolzano. W tej kwestii panuje zgodna opinia, że to rozwiązanie zagraża znaczeniu Senatu jako wyrazu reprezentacji terytorialnej. Sama konferencja przecież jest organem konsultacyjnym przy rządzie, zatem niezbędne wydaje się ograniczenie jej dotychczasowych kompetencji¹⁷⁸.

¹⁷⁶Principi e proposte per la riforma della Costituzione (c.d. “Bozza Amato”), <http://www.costituzionalismo.it>, 11.12.2003.

¹⁷⁷R. Bifulco, *Senato federale: dov'è finita la contestualità affievolita?*, www.associazionedeicostituzionalisti.it/dibattiti/bifulco.html, 3 05.2005.

¹⁷⁸Szerzej na ten temat w sprawozdaniach z posiedzeń komisji senackiej, na której wypowiadali się m.in. Leopoldo Elia, Giovanni Pitruzzella, Antonio Baldassarre, Beniamino Caravita, Vincenzo Lippolis, Augusto Barbera, Vincenzo Cerulli, Irelli, Lorenza Carlassare, www.forumcostituzionale.it/contributi/dibattitosenato.htm, 5.04.2005.

Uchwalona przez parlament powyższa reforma federalna państwa i zasadnicza zmiana części II konstytucji była również zatwierdzana w trybie artykułu 138 konstytucji, podobnie jak zmiany konstytucji rządów centrolewicowych w latach 1999-2001. Wobec sprzeciwu opozycji w stosunku do projektu centroprawicy, Włochy czekało kolejne referendum konstytucyjne. Zostało ono przeprowadzone 25/26 czerwca 2006 roku, przynosząc porażkę twórcom projektodawcom nowelizacji konstytucji. Tym niemniej jest zauważalne już zmęczenie społeczeństwa, elit politycznych, jak i konstytucjonalistów przedłużającą się debatą wokół reformowania konstytucji oraz brakiem ich finalizacji. Najlepiej ten stan oddaje tytuł zbiorowej publikacji Stefano Ceccantiego i Salvatore Vassallo „Jak zakończyć transformację...” (*„Come chiudere la transizione”*)¹⁷⁹.

2.6. Uwagi końcowe

Gianfranco Pasquino proponował już w latach osiemdziesiątych zmianę prawa wyborczego, która odblokowałaby system polityczny i skostniały układ partyjny¹⁸⁰. Kolejne dziesięciolecie tylko w sposób częściowy potwierdziło tę tezę. Przekształcono wprowadzić ordynacje wyborcze z formuły proporcjonalnej na system mieszany (większościowo-proporcjonalny) w różnych jego odmianach w zależności od szczebla władzy, lecz nie przyniosło to upragnionej dla Włochów stabilizacji systemu politycznego. Pomimo powstania bipolarnej rywalizacji politycznej nadal niezwykle trudno jest przeprowadzić rewizję konstytucji. Nie udało się zbudować szerokiego kompromisu politycznego, jaki miał miejsce w 1947 roku czy chociażby nawiązać do tzw. historycznego kompromisu z połowy lat siedemdziesiątych. Ten brak instytucjonalnego kompromisu powoduje powolny i stopniowy proces zmian¹⁸¹. Indolencja elit politycznych i trudności w reformowaniu państwa przyczyniły się do większej aktywności wyborców na początku lat dziewięćdziesiątych, często wyzwanym do wyrażenia swej opinii poprzez

¹⁷⁹ *Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano*, pod red. S. Ceccanti, S. Vassallo, Bologna 2004.

¹⁸⁰ Teza G. Pasquino miała postać formuły „oddać berło księciu” (*„restituire lo scettro al principe*), przy czym księciem jest obywatel, głosujący w wyborach i wybierający przedstawicieli do parlamentu. Z tego też względu głosy wyborców powinny mieć wpływ na konstrukcję rządu, a nie stanowić efekt przetargów partyjnych. Por. P. Scoppola, *La repubblica dei partiti. Evoluzione e crisi di un sistema politico 1945-1996*, Bologna 1997, s. 430-431; G. Pasquino, *Restituire lo scettro al Principe*, Roma-Bari, 1985.

¹⁸¹ Por. G. Sartori, *La dittatura del premier*, „Corriere della Sera” z 15 marca 2005 roku.

instytucję referendum czy inne konsultacje, stąd też Włochy określano często mianem demokracji referendalnej czy plebiscytowej. U progu XXI wieku obserwujemy jednak „znużenie” wyborców zbyt częstym wzywaniem do urn wyborczych, co wyraża przykładowo brak wymaganego quorum w referendach abrogacyjnych z 1999, 2000, 2003 czy 2005 roku.

System polityczny Włoch po II wojnie światowej okazał się dysfunkcyjny. W moim przekonaniu jedną z głównych przyczyn tego faktu było to, iż włoską demokrację parlamentarną charakteryzowały powiązania w postaci stosunków poziomych między legislatywą i egzekutywą, a nie stosunki pionowe, mające miejsce w innych demokracjach parlamentarnych.

Od 1948 do 1992 roku partie polityczne kontrolowały niemalże wszystkie stanowiska publiczne i strategie rządowe. To zjawisko nazwano partiokracją, której pełny kryzys nastąpił w początkach lat dziewięćdziesiątych. Jego niewątpliwe podłoże systemowe wynika z upartyjnienia struktur państwa włoskiego, pojmowanego jako sieć zależności między systemem partyjnym a porządkiem konstytucyjno-ustrojowym. Zasadnicza zmiana mechanizmu funkcjonowania systemu partyjnego po 1993 roku wpłynęła na proces przemian systemu politycznego. Przygotowano szereg projektów modyfikacji konstytucji i optymalizacji działań władz państwowych i lokalnych. Można to określić jako swoisty „walc projektów konstytucyjnych”¹⁸². Wiele miejsca w nich poświęcono konstrukcji formy rządu, formy państwa (decentralizacja) czy tzw. statutowi opozycji. Celem było ograniczenie onnipotencji parlamentu i państwa. Mimo to nowa sytuacja polityczna nie przyniosła radykalnych zmian ustrojowych. Jak twierdzi Ziemowit J. Pietraś, „wynika to z niedoskonałości procesu decyzyjnego, braków samej decyzji politycznej, pojawienia się skutków niepożądanych z powodu reakcji społecznych na wykonanie decyzji, niedoskonałości procesu implementacji decyzji, a także z dynamicznych i we współczesnym świecie, coraz mniej poddających się kontroli, żywiołowych przemian rzeczywistości politycznej”¹⁸³. Aczkolwiek niewątpliwie należy podkreślić „odblokowanie” włoskiej demokracji przez proces alternacji władzy, choć przy założeniu Gaetano Mosca,

¹⁸² Jest to parafraza określenia R. Martucci „walc konstytucji” (*valzer delle costituzioni*) w stosunku do sytuacji politycznej Francji w końcu XVIII stulecia. Por. R. Martucci, *L'ossessione costituente. Forme di governo e costituzioni nella Rivoluzione francese (1789-1799)*, Bologna 2001, s. 34.

¹⁸³ Zob. szerzej Z.J. Pietraś, *Decydowanie polityczne*, Warszawa-Kraków 1998, s. 173-174.

że „dana mniejszość rządząca jest zdolna do zmian i doskonalenia się lub zostaje zastąpiona przez inną lepszą, wtedy dane społeczeństwo rozwija się”¹⁸⁴.

Na włoską debatę wokół reformy strukturalnej państwa i jej ewolucję zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych należy spojrzeć również przez szerszy pryzmat procesu globalizacji i integracji europejskiej (zwłaszcza podjęte działania, aby wejść w pierwszej grupie państw do Unii Walutowej). Złożony proces modyfikacji formy państwa może stanowić przyczynek do próby rozwiązania tego zagadnienia na obszarze Unii Europejskiej, jak również wpłynąć na kształt demokracji na naszym kontynencie. Choć jak twierdzi Robert Dahl „efektywne rozstrzygnięcie problemu demokracji w Unii Europejskiej byłoby wydarzeniem rangi epokowej, jak niegdyś przejście od demokracji miasta-państwa do demokratycznego państwa narodowego”¹⁸⁵. Natomiast włoskie problemy mogą być również znakiem ostrzegawczym, bowiem jak zamierzano wykazać w niniejszym rozdziale pracy, brak porozumienia najważniejszych partii co do reguł i procedur funkcjonowania instytucji państwowych przedłuża proces reform ustrojowych a także stabilizacji systemu partyjnego. Nie wydaje się więc adekwatne do włoskiej sytuacji francuskie przysłowie, że „tylko to, co prowizoryczne ma szanse trwania”, bo taka stagnacja może doprowadzić do nieprzewidzianych wydarzeń oraz kolejnego kryzysu politycznego.

¹⁸⁴ Por. G. Mosca, *Il principio aristocratico e il democratico*, w: G. Mosca, *Partiti e sindacati nella crisi del regime parlamentare*, Bari 1949, s. 13. G. Mosca zauważa, iż istniały trzy zasadnicze czynniki, które zadecydowały o przyjęciu przez zjednoczone Włochy ustroju parlamentarnego – „wytworzenie licznej klasy średniej, dążenie do systemu wolności politycznej i dążenie do równości politycznej, które nieuchronnie doprowadziło do powszechnego prawa wyborczego”. Szerzej G. Mosca, *Cause e rimedi della crisi del regime parlamentare*, w: G. Mosca, *Partiti e sindacati...*, s. 94.

¹⁸⁵ Por. M. Bankowicz, J.W., Tkaczyński, *Oblicza współczesnego państwa*, Toruń 2003, s. 196-197; R. Dahl, *A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation*, „Political Science Quarterly” 1998, vol. I, nr 109, s. 23-32.

ROZDZIAŁ III

Analiza wybranych partii politycznych

„...konkretny system partyjny jako układ organizacyjnych i funkcjonalnych powiązań ma wpływ na wyznaczenie statusu poszczególnych tworzących go partii politycznych”¹.

R. Herbut

3.1. Uwagi wstępne

Reforma podstaw ustrojowych Włoch stanowi nadal jeden z głównych punktów dyskusji politycznej w tym państwie. Na łamach lewicowego pisma „Unità” fikcyjny konstytucjonalista, prowadząc dialog z młodym obywatelem wyjaśnia mu, że „kryzys polityczny trwa już od ponad dwudziestu lat, od zabójstwa Aldo Moro. A od dziesięciu lat żyjemy w pełnej anomalii konstytucyjnej”².

Rozwiązanie trudnej sytuacji politycznej należy do powstałej w połowie lat dziewięćdziesiątych konfiguracji systemu partyjnego. Jego struktura i funkcjonowanie wpływa bowiem na skuteczność procesu decyzyjnego. Głównymi aktorami nowego układu partyjnego są: Forza Italia, Demokraci Lewicy, Sojusz Narodowy, Liga Północna oraz Odbudowa Komunistyczna. Spośród nich najstarszym ugrupowaniem jest Liga Północna powstała w latach osiemdziesiątych. Demokraci Lewicy i Odbudowa Komunistyczna wywodzą się natomiast z rozwiązanej w 1991 r. Włoskiej Partii Komunistycznej. Sojusz Narodowy został powołany w 1995 roku, gromadząc przede wszystkim członków rozwiązanego, postfaszystowskiego Włoskiego Ruchu Społecznego - Prawica Narodowa. Jedynie Forza Italia jest zupełnie nowym podmiotem politycznym na scenie partyjnej (została założona w 1994 r.). Powyższe ugrupowania odgrywają

¹ R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 140.

² N. Tranfaglia, *Dialogo sul disastro*, „L’Unità” z 23 marca 2005.

kluczową rolę w procesie transformacji systemu politycznego Włoch. Poczynając od wyborów parlamentarnych z 1994 roku, poprzez elekcje z 1996 i 2001 roku owe partie uzyskiwały największe poparcie wyborców. Co więcej, każda z nich przekraczała wymagany 4 – procentowy próg wyborczy w skali całego kraju, w podziale proporcjonalnym do Izby Deputowanych (wyjątek stanowi Liga Północna, która w 2001 roku otrzymała 3,9% głosów). Oczywiście nie były to jedyne tego rodzaju podmioty, jednak tylko te partie przetrwały w dłuższej perspektywie czasowej, zachowując relewantną pozycję na scenie politycznej. Pominięte w rozważaniach zostało natomiast stosunkowo nowe ugrupowanie centrolewicowe Margherita (pełna nazwa: Demokracja jest Wolnością – La Margherita), które w wyborach parlamentarnych z 2001 roku zdobyło 14,5% głosów (podział proporcjonalny w Izbie Deputowanych), gdyż najpierw była to koalicja wyborcza kilku partii, przekształcona dopiero w 2002 r. w jedną organizację polityczną. Jej charakterystyka zostanie przedstawiona w dalszej części pracy.

Niniejsze pięć formacji politycznych ma ogromne znaczenie w kształtowaniu się bipolarnego systemu partyjnego od wyborów parlamentarnych z 1994 roku, przeprowadzonych już według zmienionych kilka miesięcy wcześniej reguł prawa wyborczego. Ich zasadniczy wpływ na układ organizacyjnych i funkcjonalnych powiązań współczesnego bipolarizmu włoskiego nie ulega wątpliwości. Dlatego też uważam, że należy najpierw przyjrzeć się głównym partiom włoskim, by później móc zrozumieć tworzony przez nie system partyjny oraz powzięte decyzje i strategię działania³. W tym celu wyróżniono trzy zasadnicze płaszczyzny rozważań:

1) modele organizacyjne partii politycznych – pojawia się podstawowe pytanie o funkcjonujący model we współczesnych partiach włoskich. Czy można wyróżnić tylko jedną, dominującą formę organizacyjną, czy też zauważalne są jej różne postacie? Richard S. Katz i Peter Mair zwracają uwagę na trzy główne modele – partia kadrowa, partia wyborcza (catch-all) oraz partia kartelowa (tabela nr 7)⁴.

³ Por. R. Herbut, *Systemy partyjne w Europie Zachodniej – ciągłość i zmiana. Studium porównawcze*, Wrocław 1996, s. 23.

⁴ Por. R. S. Katz, P. Mair, *Cadre, catch-all or cartel? A Rejoinder*, "Party Politics" 1996, nr 4, s. 525-532.

Tabela nr 7
Typy partii i ich charakterystyka

Właściwości	Partia kadrowa	Partia masowa	Partia wyborcza	Partia kartelowa
Okres	XIX wiek	1880-1960	Od 1945 r.	Od 1970 r.
Stopień inkluzji politycznej	Ograniczone prawo wyborcze	Poszerzenie prawa głosu i powszechne głosowanie	Powszechne głosowanie	Powszechne głosowanie
Główne cele polityki	Dystrybucja przywilejów	Reformy społeczne (albo sprzeciw wobec nich)	Poprawa sytuacji społecznej	Profesjonalizacja polityki
Podstawy rywalizacji partyjnej	Zajmowane pozycje	Zdolność przedstawicielska	Skuteczność polityki	Zdolności menedżerskie, skuteczność
Modele rywalizacji partyjnej	Zarządzane z góry	Mobilizacja	Rywalizacja	Ograniczenie rywalizacji
Natura działania partii i kampanie wyborcze	Nieznaczące	Intensywne działanie (<i>Labour intensive</i>)	Zarówno intensywne działanie, jak i duże nakłady finansowe	Duże nakłady finansowe
Podstawowe źródło środków funkcjonowania partii	Relacje międzyludzkie	Legitymacje partyjne i składki członkowskie	Środki pochodzące z różnych źródeł	Finansowanie z budżetu państwa
Relacje między zwykłymi członkami a przywódcą partii	Elity są członkami zwykłymi	Elity są odpowiedzialne wobec członków (<i>bottom up</i>)	Członkowie są zorganizowani i kierowani przez cele elit	Wzajemna autonomia
Charakter członkostwa	Ograniczony i elitarny	Pełny i homogeniczny; aktywni rekrutowani i zwarty, co jest logiczną konsekwencją identyfikacji; podkreślenie praw i obowiązków	Otwarty dla wszystkich, heterogeniczny; są akcentowane prawa, ale nie obowiązki; przynależność jest marginalna ze względu na indywidualną identyfikację	Rozróżnienie między członkami a nie członkami jest niewyraźne; nie są ważne ani prawa ani obowiązki; akcentowanie członków jako raczej indywidualności niż wspólnoty; członkowie są ważni ze względu na mit legitymacji ludowej
Kanały komunikacji partyjnej	Siatka powiązań interpersonalnych	Partia posiada swe własne kanały komunikacji	Partia rywalizuje o dostęp do kanałów komunikacji niepartyjnych	Partia otrzymuje dostęp uprzywilejowany do kanałów komunikacji publicznej
Pozycja partii między państwem a społeczeństwem	Granice niezdefiniowane między państwem a częścią społeczeństwa politycznie znaczącego	Partie należą do społeczeństwa; z początku jako przedstawiciele znaczących segmentów społeczeństwa	Partie są pośrednikami w rywalizacji między państwem i społeczeństwem	Partie stają się częścią państwa
Styl przedstawicielski	Osoba zaufana	Delegat	Przedsiębiorca	Funkcjonariusz państwowy

Źródło: R.S. Katz, P. Mair, *Changing Model of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party*, "Party Politics" 1995, nr 1, s. 18.

Ostatni z wymienionych teoretycznych modeli organizacyjnych jest szeroko dyskutowany. Ruud Koole uważa, że można mówić o poziomie kartelizacji systemu partyjnego (kartel) a nie o takiej formie partii politycznej⁵. Jego zdaniem partia kadrowa, masowa i wyborcza mogłyby stanowić trzy ogólne typy, a pozostałe modele – partia profesjonalno-wyborcza (*partito professionale elettorale*)⁶, współczesna partia kadrowa (*modern cadre party*)⁷, partia programowa (*programmatic party*)⁸, partia horyzontalna (*horizontal party*)⁹ czy partia kartelowa (*cartel party*) będą podtypami trzech głównych modeli.¹⁰ F. L. Wilson natomiast uważa, że „pod koniec XX wieku przechodzimy od partii masowych do nowych form partii”, takich jak właśnie partia kartelowa, partia medialna czy partia personalna, które można zawrzeć w ogólnym modelu tzw. partii postmodernistycznej¹¹. W polskiej literaturze Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut zaliczają partię kartelową do „szczególnego rodzaju partii wyborczej”¹². Fulco Lanchester pisząc o współczesnych partiach włoskich zauważa, że „zniknęły organizacje masowe, które charakteryzowały pierwsze czterdzieści lat Republiki, a obecne partie są bardziej partiami kartelowymi czy formacjami lekkimi, w pełnym kryzysie ich pozycji (*riallineamento*) w systemie (...) i coraz bardziej zależne od środków publicznych”¹³.

2) personalizacja i profesjonalizacja polityki – zdaniem Mauro Calise te procesy prowadzą do powstawania swoistego rodzaju partii – partii personalnej;¹⁴

⁵ R. Koole zauważa, że już terminem „kartel demokracji” posłużył się Arend Lijphart dla określenia systemu politycznego Holandii czy Otto Kirchheimer. Por. R. Koole, *Cadre, Catch-all or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party*, „Party Politics” 1996, nr 4, s. 515-519; F. Raniolo, *Miti e realtà del cartel party. Le trasformazioni dei partiti alla fine del ventesimo secolo*, „Rivista italiana di scienza politica” 2000, s. 564-565; A. Krouwel, *Otto Kirchheimer and the Catch – All Party*, „West European Politics” 2003, nr 2, s. 23-40.

⁶ Por. A. Panebianco, *Modelli di partito. Organizzazione e potere nei partiti politici*, Bologna 1982, s. 481.

⁷ Por. R. Koole, *The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Netherlands*, w: *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, pod red. R. S. Katz’a i P. Mair’a, London 1994, s. 278-303.

⁸ Por. S. B. Wolinetz, *Party System Change: The Catch-all Thesis Revisited*, „West European Politics” 1991, nr 1, s. 113-128.

⁹ Por. D. Seiler, *De la comparaison des parties politiques*, Paris 1986.

¹⁰ Por. R. Koole, *Cadre, Catch-all or Cartel...*, s. 521.

¹¹ Por. F. L. Wilson, *The European Center-right at the End of Twentieth Century*, New York 1998, s. 251.

¹² Por. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 106.

¹³ Por. F. Lanchester, *Introduzione. Il finanziamento della politica tra forma di stato e vincoli sistematici*, w: *Finanziamento della politica e corruzione*, pod red. F. Lanchester, Mialno 2000, s. 20.

¹⁴ Jak pisze Mauro Calise, „podstawowa różnica polega na fakcie, że aparat kolegialny typu organizacyjnego i ideologicznego, w którym działały partie Pierwszej Republiki został w dużej mierze zniszczony i zastąpiony przez aparat personalny. Partie stają się machinami personalnymi w służbie tego lub innego lidera politycznego”. Por. M. Calise, *Il partito personale*, Bari-Roma 2000, s. 4-5; H. Kitschelt wyróżnia słabe prawo oligarchii – funkcjonalne zróżnicowanie ról i układ hierarchicznych zależności jako organizacyjna forma kontroli sprawowanej przez liderów partii oraz tzw. silne prawo oligarchii, kiedy liderzy wykorzystują

3) proces instytucjonalizacji - niezwykle istotny jest dla działań samej partii, jak i relacji z innymi podmiotami politycznymi. Jak pisze Moisei Yakovlevich Ostrogorski, powstająca partia „zapełnia małą część próżni moralnej”¹⁵, która nie może istnieć bez swojej organizacji (Robert Michels twierdzi, że „demokracji nie da się zrozumieć bez organizacji”¹⁶). Jak przyjmuje Angelo Panebianco „instytucjonalizacja jest procesem, poprzez który organizacja wciela wartości i cele założycieli partii (...) i może być mierzona według dwóch zmiennych – 1) stopnia autonomii wobec środowiska, w którym organizacja się rozwinęła; 2) stopnia systemowej współzależności między różnymi częściami organizacji”¹⁷. Wielu autorów proponuje fazy czy progi instytucjonalizacji¹⁸.

Niemniej istotną wagę stanowi fakt, że Forza Italia, Sojusz Narodowy, Liga Północna, Demokraci Lewicy i Odbudowa Komunistyczna miały wspólny punkt odniesienia do powojennego systemu partyjnego. Tworzące go partie i ich wzajemne powiązania były powszechnie krytykowane. Z tego względu ugrupowania działające w latach dziewięćdziesiątych odżegnywały się od związków z przeszłością i istniejącą wówczas partiokracją. Nawet samo słowo „partia” przybrało pejoratywne znaczenie. Nieprzypadkowo nowopowstające formacje polityczne posługiwały się terminem „liga” (np. Liga Wenecka, Liga

piastowane przez nich stanowiska do promowania własnych ambicji. Por. H. Kitschelt, *Citizens, Politicians, and Party Cartelization. Political Representation and State Failure in Post-industrial Democracies*, „European Journal of Political Research” 2000, vol. 37, s. 153. Niezwykle pomocne w tej materii są badania Vilfredo Pareto o krążeniu elit politycznych, który zauważa, że, „konkretne teorie w materiałach społecznych składają się z rezydów i derywacji. Rezydów są manifestacją uczuć. Derywacje zakładają logiczne rozumowanie, sofizmaty, manifestacje uczuć (...), są próbą zrozumienia sytuacji przez człowieka”. Por. V. Pareto, *Trattato di sociologia generale*, Firenze 1916, vol. 2, s. 5.

¹⁵ Por. M.Y. Ostrogorski, *La democrazia e i partiti politici*, Milano 1991, s. 598.

¹⁶ Por. D. Fisichella, Roberto Michels, *Il partito di massa ed il problema della democrazia*, w: *Il partito politico nella belle époque. Il dibattito sulla forma-partito in Italia tra '800 e '900*, pod red. G. Quagliariello, Milano 1990, s. 744.

¹⁷ Por. A. Panebianco, *Modello di partito. Organizzazione e potere nei partiti politici*, Bologna 1982, s. 111-114. Zob. także: C. Lavagna, *Considerazioni sulla istituzionalizzazione dei partiti*, w: *Studi in memoria di L. Mossa*, Padova 1961, vol. 2, s. 525-530; M. Chmaj, *Prawna instytucjonalizacja partii politycznych w Polsce*, Lublin 1994, s. 37-59; R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 42-64; J. Blondel, *L'analyse politique comparée et l'institutionnalisation des partis*, „Revue Internationale de Politique Comparée” 2003, nr 2 (vol. 10), s. 247-264.

¹⁸ Przykładowo M. Duverger wskazuje dwa odrębne modele rozwoju organizacyjnego – model zewnętrzny (występujący głównie w partiach socjalistycznych oraz chadeckich, które zakorzeniły się w ramach dużych grup społecznych) oraz model wewnętrzny (występujący głównie w partiach konserwatywnych i liberalnych, które pojawiły się najpierw w parlamencie narodowym, przywiązując większą wagę do przyciągania szerokich grup społecznych). R. Harmel i L. Svåsand wyróżniają w procesie instytucjonalizacji trzy fazy – identyfikacji, organizacji oraz stabilizacji. M. Pedersen wymienia z kolei cztery fazy w rozwoju partii: próg deklaracji, autoryzacji, reprezentacji i relewantności. Por. R. Harmel, L. Svåsand, *Party Leadership and Party Institutionalisation: Three Phases of Development*, „West European Politics” 1993, nr 2 (vol. 16), s. 71; M. Pedersen, *Towards a New Typology of Party Lifespans and Minor Parties*, „Scandinavian Political Studies” 1982, nr 1 (vol. 5), s. 6-9.

Lombardzka, Liga Północna), „sojusz” (np. Sojusz Demokratyczny, Sojusz Narodowy) czy „ruch” („Sieć”, Forza Italia), podkreślając swój antypartyjny czy wręcz antypolityczny charakter. Postkomuniści pozostali przy słowie „partia”, gdyż Włoska Partia Komunistyczna nie była częścią powojennych gabinetów rządowych od 1947 roku, będąc ujmowaną w kategoriach „antypartii”. Te dywagacje terminologiczne skłaniają do głębszych pytań o przemiany, jakie zaszły we włoskich ugrupowaniach politycznych. Zmiana czy kontynuacja? Niewątpliwie Forza Italia, powstając w 1994 roku stanowiła przykład zmiany strukturalno-organizacyjnej partii politycznej. Czy jednak owa „nowa jakość” w polityce włoskiej, zniknięcie powojennych partii rządzących (głównie Chrześcijańskiej Demokracji i Włoskiej Partii Socjalistycznej), kres Zimnej Wojny były czynnikami zmiany dla pozostałych formacji politycznych, wywodzących się z powojennych partii czy raczej nastąpił proces ich dostosowania się do zmieniającego się otoczenia?

3.2. Forza Italia

Forza
Italia

„Ruch polityczny Forza Italia jest stowarzyszeniem obywateli, którzy uznają w swych ideałach europejskie tradycje liberalno-demokratyczne, katolicko-liberalne, laickie i reformistyczne”¹⁹.

3.2.1. Powstanie ugrupowania

Forza Italia pojawiła się na scenie politycznej jako nowy podmiot w 1993 roku. Jej fundator Silvio Berlusconi, znany przedsiębiorca, zdecydował się na bezpośrednie zaangażowanie w życie polityczne. Nastąpiło to w szczególnym momencie historyczno-politycznym Włoch, bowiem jak pisze Emanuela Poli, „włoski system partyjny przechodził traumatyczny proces destrukuryzacji i redefinicji”²⁰. Jeszcze w latach 80. powstają nowe ruchy na bazie regionalnej, tzw. ligii, partie określane do tej pory jako antysystemowe – PCI i MSI, dokonują wewnętrznych przeobrażeń, a rządzące ugrupowania (głównie chadecja i

¹⁹ Por. art. 1 Statutu Forza Italia z 18 stycznia 1997 roku, www.forzaitalia-miprov.it/statuto.htm, 17.06.2005.

²⁰ Por. E. Poli, *Forza Italia. Strutture, leadership e radicamento territoriale*, Bologna 2001, s. 25.

socjaliści) przechodzą kryzys z powodu ujawnienia systemu korupcji (akcja „Czyste Ręce”), który w konsekwencji doprowadzi do rozwiązania tych partii²¹.

29-30 kwietnia 1993 r. włoski parlament (w tajnym głosowaniu) wyraził zgodę na przeprowadzenie dochodzenia w stosunku do byłego premiera Bettino Craxiego, socjalistycznego protektora przedsięwzięć S. Berlusconiego. Jednocześnie w wyborach lokalnych z 6 i 20 czerwca 1993 roku odnosi sukces lewica postkomunistyczna (Demokratyczna Partia Lewicy i Odbudowa Komunistyczna) oraz Liga Północna²². Te fakty, jak również „niestabilne warunki finansowe przedsiębiorstwa Berlusconiego, konieczność zachowania prawie monopolu telewizji komercyjnych były głównymi motywami, które pchnęły go do bezpośredniego zaangażowania w politykę”²³.

Latem 1993 roku rozpoczęły się prace nad projektem stworzenia nowego ugrupowania politycznego, które byłoby tamą dla postkomunistów. 10 lipca 1993 r. w Arcore Berlusconi zwołał tajne zebranie zarządu swojej firmy, w celu przedyskutowania swojego projektu²⁴. Przy współpracy z Guliano Urbanim, profesorem nauk politycznych mediolańskiego Uniwersytetu Bocconi, a także konsultantem liberałów i Confidustrii (*Powszechna Konfederacja Przemysłu Włoskiego*) powstała koncepcja stworzenia nowej organizacji o nazwie Forza Italia. W tym celu Urbani założył we wrześniu stowarzyszenie „W Poszukiwaniu Dobrego Rządu” (*Alla Ricerca del Buongoverno*), które „stało się miejscem spotkania i zebrania idei grupy intelektualistów poszerzonych o grono przedsiębiorców”²⁵. Także swoje poparcie dla nowej formacji wyraził Gianni Agnelli – prezes Fiata, w cynicznym zdaniu, że „jeśli Berlusconi wygra, zwyciężą przedsiębiorcy, jeśli przegra, przegra tylko on sam”²⁶.

²¹ Por. L. Morlino, *Italy: Tracing the Roots of the Great Transformation*, w: *How Parties Organize. Change and Adaptation in the Party Organizations in Western Democracies*, pod red. R. Katz i P. Mair, London 1994, s. 242-277.

²² Trzeba zaznaczyć, że wybory lokalne z czerwca 1993 r. odbyły się na podstawie nowej ordynacji wyborczej, uchwalonej 25 marca 1993 r. Jej specyfiką było wprowadzenie mieszanego systemu wyborczego, przy czym burmistrzowie i przewodniczący prowincji byli wybierani bezpośrednio większością bezwzględną głosów (jeśli żaden z kandydatów nie uzyskał wymaganej liczby głosów po dwóch tygodniach odbywała się druga tura wyborów, w której brali udział dwaj kandydaci z największym poparciem wyborczym). Por. M. Rhodes, *Reinventare la sinistra: le origini dell'Alleanza progressista*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 94”, pod red. C. Merghon i G. Pasquino, Bologna 1994, s. 105-110.

²³ P. Ginsborg, *Berlusconi. Ambizioni patrimoniali in una democrazia mediatica*, Torino 2003, s. 10.

²⁴ Por. P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980-1996*, Torino 1998, s. 539.

²⁵ Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 44-45.

²⁶ Por. I. Montanelli, M. Cervi, *L'Italia di Berlusconi*, Milano 2001, s. 28.

Co ważne, powstający ruch Forza Italia miał zagwarantowane środki finansowo-organizacyjne w postaci holdingu Berlusconi's Fininvest (tworzyło go prawie 300 firm w siedmiu działach: telewizja, kino i reklama, wydawnictwo, dystrybucja, ubezpieczenia i usługi finansowe, nieruchomości, sport i usługi)²⁷. Berlusconi był monopolistą na rynku telewizji prywatnej, posiadając trzy ogólnokrajowe stacje – Canale 5 (założony w 1980 r.), Italia 1 (założony w 1982 r.) i Rete 4 (założony w 1984 r.). Poza granicami kraju posiadał telewizję komercyjną: we Francji La Cinq (1986 r.), w Niemczech Telefun (1987 r.), w Hiszpanii Telecinco (1989 r.). W 1989 roku zostaje także właścicielem największego we Włoszech wydawnictwa Mondadori. Grupa Fininvest wspólnie ze spółką Mediolanum i Programma Italia uzyskała silną pozycję na rynku ubezpieczeń i sprzedaży produktów finansowych. Posiadał także sieć supermarketów Standa (530 punktów). W 1986 r. nabył klub piłkarski AC Milan, który siedmiokrotnie wygrał mistrzostwa krajowe, czterokrotnie Puchar Mistrzów i dwukrotnie Puchar Świata²⁸. Przede wszystkim potencjał tworzonego ruchu Forza Italia stanowiły trzy sektory Fininvest – Publitalia, Programma Italia, Diakron. Publitalia, która zajmowała się sprzedażą czasu antenowego, wykorzystwała swoją sieć kontaktów w całym kraju, by przyciągnąć lokalnych liderów do tworzących się klubów Forza Italia i szukania kandydatów z jej ramienia do zbliżających się wyborów parlamentarnych. Programma Italia jako spółka finansowa miała przekonać swoich klientów do tworzenia klubów i zdobycia poparcia wyborczego, natomiast Diakron miał zająć się przeprowadzeniem sondaży opinii publicznej, by dowiedzieć się, jakie sprawy najbardziej nurtują wyborców²⁹.

W listopadzie 1993 roku zostaje opublikowany dokument „W poszukiwaniu dobrego rządu” (*Alla ricerca del buon governo*), w dużej części opracowany przez Giuliano Urbaniego, który zawierał podstawowe założenia rodzącego się ruchu³⁰. Jego stowarzyszenie promowało nowy pakt obywatelski w formie tworzenia klubów Forza Italia. 25 listopada 1993 r. w Mediolanie zostaje założone Krajowe Stowarzyszenie Klubów Forza Italia (*Associazione Nazionale dei Club Forza Italia*

²⁷ Por. E. Poli, *Silvio Berlusconi and the Italian Myth of the Creative Entrepreneur*, “Modern Italy” 1998, nr 2, s. 271-279.

²⁸ Por. *Curriculum vitae di Silvio Berlusconi*, www.governo.it/Presidente/Biografia/biografiait.html, 03.05.2005.

²⁹ Por. P. McCarthy, *La crisi dello stato italiano. Costume e vita politica nell'Italia contemporanea*, Roma 1996, s. 222-223.

- ANFI) przez Angelo Condignoniego, byłego dyrektora La Cinq we Francji³¹. Celem ANFI była koordynacja sieci stowarzyszeń, których liczba sięgnęła 8 tys., szacując całkowitą liczbę przystępujących do klubów na około 1 milion³².

Pierwszą próbą zaangażowania się Silvio Berlusconi i jego zaplecza organizacyjnego w sprawy polityczne było wyrażenie poparcia dla sekretarza postfaszystowskiego Włoskiego Ruchu Społecznego (MSI) Gianfranco Finiego, kandydującego na stanowisko burmistrza Rzymu. Te wybory lokalne odbyły się 21 listopada 1993 r. (II tura 5 grudnia). Choć G. Fini poniósł porażkę, wykorzystane techniki marketingowe przysporzyły mu wielu głosów, zaś Berlusconi został oskarżony o popieranie postfaszystów, postrzeganych jako partia antysystemowa³³. Celem twórcy Forza Italia było zablokowanie zwycięstwa lewicy oraz utworzenie „bloku antykomunistycznego”.

18 stycznia 1994 roku zostaje założony ruch polityczny Forza Italia (*Movimento Politico Forza Italia*), którego akt założycielski i statut zostaje zdeponowany przez S. Berlusconi w Rzymie. Kilka dni wcześniej prezydent Republiki Oscar Luigi Scalfaro ogłasza rozwiązanie parlamentu i przedterminowe wybory na dzień 27/28 marca. Silvio Berlusconi, chcąc zaakcentować powstanie Forza Italii, a przede wszystkim swój start w polityce 26 stycznia rozsyła wszystkim stacjom telewizyjnym swoje wystąpienie. Już wtedy pojawiła się opinia „że miliarder – na dodatek praktycznie monopolizujący sieć telewizji prywatnej – aspirując do władzy, stwarza poważne zagrożenie dla systemu demokratycznego. Mówiono, że Włochy stają się laboratorium ustrojowym, w którym doprowadza się do tego, iż demokracja ustępuje miejsca videokracji czy też telekracji”³⁴. Jednak wykorzystanie posiadanych stacji telewizyjnych i technik marketingowych umożliwiło zwycięstwo Forza Italii w wyborach parlamentarnych³⁵. Powstały w ciągu kilku miesięcy ruch uzyskał największe poparcie wyborców (21%).

³⁰ Por. P. McCarthy, *Forza Italia: nascita e sviluppo di un partito virtuale*, “Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. Katz, Bologna 1995, s. 51-52.

³¹ Pierwszy klub Forza Italia został zainaugurowany 9 grudnia 1993 r. przez Silvio Berlusconi i Angelo Condignoniego w Brugherio. Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 46.

³² Tamże, s. 47.

³³ Por. M. Maraffi, *Forza Italia*, w: *La politica italiana. Dizionario critico 1945-95*, Roma-Bari 1995, s. 247-248.

³⁴ Por. M. Bankowicz, *System partyjny Republiki Włoskiej*, w: *Współczesne systemy partyjne wybranych państw europejskich*, pod red. M. Grzybowski i A. Zięby, Kraków 1996, s. 159.

³⁵ Przykłady wykorzystania posiadanych mediów w polityce są liczne. Jak pisze Paul Ginsborg, Rupert Murdoch, jeden z największych magnatów medialnych wybrał sposób pośredni wpływu na politykę (Murdoch rozszerza swoje ambicje „własności i kontroli” na wszystkie pięć kontynentów). Z kolei Bernard Tapie w Marsylii i Michael Bloomel w Nowym Yorku wykorzystali politykę lokalną jako bazę władzy. W

„Do wyborów ugrupowanie Berlusconiego poszło połączone sojuszem politycznym z Ligą Północną, Centrum Chrześcijańsko-Demokratycznym, radykałami i liberałami, tworząc koalicję o nazwie Biegun Wolności. Z kolei technicznym sojuszem związała się Forza Italia z Sojuszem Narodowym (pod tym szyldem występował postfaszystowski MSI). Wspólni kandydaci tych formacji występowali w centrum i na południu kraju pod szyldem Bieguna Dobrego Rządu”³⁶. Zwycięstwo tego bloku pozwoliło objąć stanowisko Prezesa Rady Ministrów Silvio Berlusconiemu.

Rząd Berlusconiego przetrwał 9 miesięcy. Jego dymisja nastąpiła 22 grudnia 1994 r., z powodu wyjścia Ligii Północnej z koalicji rządzącej. Forza Italia od tej pory stała się ugrupowaniem opozycyjnym (początkowo tylko popierając rząd techniczny Lamberto Diniego), ponosząc porażkę w kolejnych wyborach parlamentarnych z 1996 r. Tzw. „lata przejścia przez pustynię” (*traversata del deserto*) skończyły się 13 maja 2001 roku, kiedy odbudowana koalicja centroprawicowa zwyciężyła w wyborach parlamentarnych, a Silvio Berlusconi ponownie został szefem rządu. Forza Italia uzyskała zaś swój najlepszy wynik – 29,4% głosów (w podziale proporcjonalnym w Izbie Deputowanych).

Po ponad dziesięciu latach istnienia, jak zauważa Roberto Biorcio „Forza Italia nie tylko zajmuje kluczową pozycję w rządzie, lecz stała się punktem odniesienia, na który trzeba patrzeć, żeby zrozumieć fizjonomię i możliwe przeobrażenia włoskiego systemu politycznego. Także wśród adversarzy centroprawicy nie brakowało wskazówek typu <<zrobić jak Forza Italia>>, sprostać problemom organizacyjnym i działalności politycznej”³⁷. W samej Forza Italia dokonały się zmiany jakościowe, odnoszące się do rozpowszechnionego konsensusu wyborczego oraz jej konsolidacji polityczno-organizacyjnej³⁸.

3.2.2. Program partii

Pierwszy zarys tego, jakim podmiotem miała być Forza Italia, wyrażał już dokument „W poszukiwaniu dobrego rządu” z listopada 1993 roku. Podkreślano w nim odmiennność formacji poprzez krytykę powojennych partii masowych,

Turcji Cem Uzan, założyciel pierwszej telewizji satelitarnej w tym kraju – Star TV, wystartował w wyborach parlamentarnych, uzyskując 7% głosów. Por. P. Ginsborg, *Berlusconi. Ambizioni patrimoniali una democrazia mediatica*, Torino 2003, s. 8.

³⁶ Tamże, s. 163-164.

³⁷ Por. R. Biorcio, *Forza Italia, partito di riferimento*, „Il Mulino” 2001, nr 4, s. 623.

kierowanych przez ogromny aparat biurokratyczny, w dużej mierze skorumpowany i oparty na relacjach klientelistycznych. Forza Italia miała być pozbawiona rozbudowanych struktur, ograniczając się do wypełniania roli kulturalnej w społeczeństwie (*un ruolo culturale nella società civile*). Celnie ujął to założenie Patrick McCarthy, jako „manichejską wizję dobrego społeczeństwa sprzeciwiającego się złym przywódcom, co jest starą bronią populizmu, który został zresztą ożywiony przez akcję „Czyste Ręce”³⁹.

Te idee potwierdził również Silvio Berlusconi w swoim wystąpieniu telewizyjnym z 26 stycznia 1994 r. (*Il discorso della ‘discesa in campo’*)⁴⁰. Podkreślił przede wszystkim budowę „bieguna wolności” (*un polo delle libertà*), opartego na fundamentalnych zasadach demokracji zachodnich jako zapory przed „kartelem lewicowym” (*cartello delle sinistre*). Z tego względu fundator Forza Italii został „zmuszony” do działalności politycznej, rozpoczynając swoje wystąpienie słowami: „Włochy są krajem, który kocham. Tutaj są moje korzenie, moje nadzieje, perspektywy. Tutaj nauczyłem się od mojego ojca i życia, mojego zawodu przedsiębiorcy. Tutaj zrodziła się pasja dla wolności”. Zaakcentował wiarę „w jednostkę, rodzinę, przedsiębiorczość, konkurencję, rozwój, skuteczność, wolny rynek i solidarność”. Poprosił o zaangażowanie polityczne obywateli „póki jeszcze nie jest zbyt późno, ponieważ marzył z oczami otwartymi o wolnym społeczeństwie kobiet i mężczyzn, gdzie nie ma strachu, gdzie na miejscu nienawiści społecznej i klasowej będzie hojność, poświęcenie, solidarność, zamiłowanie do pracy, tolerancja i szacunek dla życia”⁴¹. Jak powiedział Berlusconi – „ruch polityczny, który wam proponuję nazywa się nieprzypadkowo Forza Italia, ponieważ to, co chcemy uczynić, to budowa wolnej organizacji wyborców, całkowicie nowego typu: nie kolejna partia czy kolejna frakcja powstająca aby się dzielić, lecz siła, która rodzi się z przeciwnym celem; by jednoczyć, by dać nareszcie Italii większość i rząd zdolny sprostać najgłębszym potrzebom wspólnoty ludzkiej”. Warto też dodać, że sam język przekazu był nowością, wykorzystując słownictwo odnoszące się do sportu. Forza Italia dosłownie tłumaczona oznacza zwrot „Naprzód Włochy”, który jest zawołaniem kibiców narodowej drużyny piłkarskiej (można go przyrównać do polskiego

³⁸ Tamże, s. 624-634.

³⁹ Por. P. McCarthy, *Forza Italia: nascita e sviluppo...*, s. 51-52.

⁴⁰ www.forza-italia.it/notizie/mov_2801pr.htm, 03.11.2003.

⁴¹ Tamże.

zawołania „Polska gola”)⁴². Ta nowa jakość miała również być zawarta w konkretnych hasłach programowych – „Chcemy odnowić włoskie społeczeństwo, chcemy zaufać tym, którzy tworzą miejsca pracy i dobrobyt, chcemy zaakceptować i wygrać wielkie wyzwania produkcyjne i technologiczne Europy oraz współczesnego świata”. Kończąc przemówienie Berlusconi zaznaczył, że historia Włoch znajduje się w przełomowym punkcie, dlatego też „możliwa jest realizacja wielkiego wspólnego marzenia: tego o Italii bardziej sprawiedliwej, bardziej hojnej wobec potrzebujących, bardziej rozwiniętej i pogodnej, bardziej nowoczesnej i skutecznej jako podmiot wyróżniający się w Europie i świecie. Mówię wam, że możemy, mówię wam, że musimy stworzyć razem dla nas i naszych dzieci nowy, włoski cud (*un nuovo miracolo italiano*)”. Jak zauważa Marco Tarchi, w ten sposób, paternalistyczny i zapewniający w tonach oratorskich, Berlusconi przedstawia się jako nieustający interpretator i obrońca woli ludu lecz jego idealną trybuną nie jest zgromadzenie wyborców, ale mały ekran telewizyjny, który jako właściciel trzech najbardziej oglądanych stacji prywatnych zna doskonale a modelem, którym się inspirował nie jest przyciąganie mas, ale osoba właściciela przedsiębiorstwa, który zamierza uzdrowić finanse państwa, rozpowszechnić poczucie odpowiedzialności i zapewnić współpracę wszystkich osób pracujących” (*self-made man*)⁴³.

Forza Italia miała stać się wyrazicielem kultury i polityki liberalnej. Swoje korzenie upatrywała przede wszystkim w myśli Benedetto Croce, Luigi Einaudi i Luigi Sturzo. Najpełniejszy wyraz wyznawanych ideałów został zawarty w dokumencie „Karta wartości” (*Carta dei valori*)⁴⁴. Jego podstawowe założenia to:

1) wyznawane wartości:

- wolność w każdej sferze życia oraz centralna pozycja osoby ludzkiej;
- odrzucenie wszystkich totalitaryzmów;
- stworzenie w życiu politycznym tzw. moralności czynu (*la moralità del fare*), zbudowania dobrych stosunków między jednostką a wspólnotą;
- potwierdzenia laickiego państwa i charakteru interklasowego Forza Italia;

⁴² Tytuł wystąpienia telewizyjnego Silvio Berlusconiego z 26 stycznia 1994 r. również można odnieść do języka sportowego. Brzmi on następująco - ‘Il discorso della ‘discesa in campo’ - dosłownie tłumaczony oznacza „zejdźcie na boisko”.

⁴³ Por. M. Tarchi, *L’Italia populista. Dal qualunquismo ai girotondi*, Bologna 2003, s. 163-164.

⁴⁴ Por. <http://www.forza-italia.it/images/cdv/cartadeivalori.pdf>, 09.09.2000.

- liberalna ekologia (*ecologismo liberale*) wyróżniająca się społeczeństwem ekologicznym, zmierzającym do nowej rewolucji przemysłowej;

2) cele polityczne:

- budowa nowej demokracji, która opierać się będzie na alternacji władzy w wyniku wyborów parlamentarnych i państwie liberalnym;
- „nasza koncepcja demokracji bazuje na pierwszym miejscu na stosunku bezpośrednim między wyborcami a premierem, ponadto dąży do nadania pełnej skuteczności i centralnej roli parlamentowi, jako podstawowej instytucji ustawodawczej i miejsca codziennej konfrontacji między egzekutywą a opozycją. Szef egzekutywy powinien cieszyć się władzą nominacji ministrów i rozwiązania izb”;
- promowanie państwa federalnego;
- zapewnienie równowagi systemowej szczególnie między władzą ustawodawczą i władzą sądową, zwracając uwagę na fakt, że sądownictwo we Włoszech pozostaje poza kontrolą;
- Forza Italia ma stanowić podmiot łączący „trzy wielkie obszary polityczno-kulturalne: liberalny i ludowy katolicyzm, laicki, liberalny i republikański humanizm oraz liberalny socjalizm. Nie stosuje się jednak do Forza Italia definicji partii centro-prawicowej. Jesteśmy raczej nową partią centrum (*un nuovo partito di centro*), liberalno-ludową i liberalno-socjalistyczną, sprzymierzoną z umiarkowaną prawicą i otwartą dla kultury reformatorskiej lewicy”;
- rola jednoczenia a nie dzielenia Europy i Stanów Zjednoczonych – „Zachód jest jeden” (*L'Occidente è uno*);
- budowa nowej równowagi światowej, „nowa wojna w obronie cywilizacji i wartości zachodnich wobec rodzącej się kombinacji fundamentalizmu, biotechnologii i terroryzmu”;
- pokój jest największą i powszechną wartością, przy czym nie ma pokoju bez wolności, jak również bez rozwoju (walka z relatywizmem kulturalnym).

Piero Ignazi ocenia program Forza Italia jako „ekstremalnie innowacyjny (...) neokonserwatywny, szczególnie skierowany do przedsiębiorców i wolnych zawodów, odnoszący się do wolnego rynku i ograniczenia państwa socjalnego”⁴⁵.

„Karta wartości” pozostaje nadal podstawą ideologiczną Forza Italii. 26 stycznia 2004 r., świętując dziesięciolecie swojej działalności podkreślano aktualność motta tego dokumentu – „powstała w tych latach inna Italia, pokorna i silna, dumna i uczciwa, umiarkowana, ale stała w obronie zasad wolności, która nie ma żadnej przeszłości do ukrycia i przede wszystkim nie boi się mieć nadzieję i wierzyć. Tą Italią jesteśmy my. Nazywa się Forza Italia”⁴⁶.

3.2.3. Struktura organizacyjna Forza Italia

Forza Italia okazała się fenomenem politycznym, kiedy zaledwie trzy miesiące od swojego założenia zwyciężył w wyborach parlamentarnych z 27/28 marca 1994 r. Uzyskała wówczas 149 mandatów parlamentarnych, 8 mln. głosów poparcia i stworzyła siatkę kilku tysięcy klubów. Przede wszystkim jednak Forza Italia była utożsamiana z Silvio Berlusconim i nazywana „partią przewodniczącego” (*partito del presidente*) czyli organizacją wyborczą skierowaną na wybór swojego lidera i przez niego kontrolowaną⁴⁷. W wymiarze wewnętrznym wyróżniały się trzy elementy: struktura centralna, kluby i grupa parlamentarna. Każdy z nich posiadał swoje zasadnicze cechy, znajdując się we wzajemnym konflikcie.

Centralna struktura Forza Italii była tworzona przez Stowarzyszenie – Ruch Polityczny Forza Italia, którego statut i akt założycielski złożono u rzymskiego notariusza Francesco Colistra 18 stycznia 1994 r. Jak pisze Emanuela Poli „akt założycielski został podpisany przez Silvio Berlusconiego i czterech innych członków: Mario Valducci, ex manager sieci marketów Standa a wcześniej współtwórca Diakronu; Luigi Caligaris, ex generał kawalerii zaangażowany w Stowarzyszenie „W poszukiwaniu dobrego rządu” i przygotowywaniu programu wyborczego Forza Italia; Antonio Martino, wykładowca ekonomii, również

⁴⁵ P. Ignazi, *I partiti italiani*, Bologna 1997, s. 133.

⁴⁶ Por. B. Jerkov, *Forza Italia festeggia dieci anni per la parata riappare Berlusconi*, „La Repubblica” z 19 stycznia 2004 roku.

⁴⁷ Por. M. Maraffi, *Forza Italia...*, s. 247.

przygotowujący program wyborczy ruchu; Antonio Tajani, ex dziennikarz „Il Giornale”, a wcześniej także rzecznik Berlusconiego”⁴⁸.

Stworzony ruch polityczny w niewielkim okresie czasu był przede wszystkim komitetem wyborczym powstałym odgórnie. Statut stowarzyszenia składał się z zaledwie 19 artykułów. Zasadniczym celem nowej formacji miało być ocalenie w życiu włoskim szacunku dla zasad i norm karty konstytucyjnej, a w szczególności gwarancji zasad wolności, demokracji, solidarności, liberalizmu ekonomicznego, państwa prawa oraz kierunku prozachodniego i proeuropejskiego (art. 1). Do ruchu mogli należeć obywatele, którzy ukończyli 17 lat, mieli prawo uczestnictwa w jego działalności, określania linii politycznej czy wyboru organów kierowniczych albo bycia kandydatami w wyborach parlamentarnych i lokalnych (art. 3). Wszyscy członkowie tworzyli zgromadzenie (*assemblea degli associati*), które co trzy lata wybierało prezydium (*comitato di presidenza*), organ kolegialny zajmujący się określaniem kierunków polityczno-programowych ruchu na podstawie wytycznych zgromadzenia. Z kolei prezydium miało wybierać przewodniczącego ruchu, krajowego administratora oraz Krajowy Sąd Koleżeński. Do przewodniczącego należało wykonywanie linii politycznej zgromadzenia członków i prezydium, jak również koordynacja działalności całego ruchu i jego reprezentacja w organach państwowych. Administrator krajowy zajmował się zarządem ekonomicznym i finansowym ruchu na podstawie dyrektyw prezydium ruchu, a w Krajowym Sądzie Koleżeńskim oceną łamania norm przez członków⁴⁹. W rzeczywistości jednak struktura centralna była przede wszystkim siecią personalną, zależną od Silvio Berlusconiego. Liczyła zaledwie 5.100 członków (marzec 1994 r.) prawdopodobnie ze względu na wysoki koszt zapisu (100 tys. lirów) oraz „przede wszystkim brak rozróżnienia między przystąpieniem do Forza Italia ruchu politycznego, a przystąpieniem do klubów Forza Italia”⁵⁰. Krajowe zgromadzenie członków nigdy nie zostało zwołane, podobnie jak Krajowy Sąd Koleżeński, a aktualizacji norm dokonywali członkowie założyciele, wybierając Berlusconiego przez trzy lata na przewodniczącego ruchu, sami zaś, będąc członkami prezydium.

W samym ruchu Silvio Berlusconi posiadał niezależną pozycję. Grono jego najbliższych współpracowników tworzyli członkowie jego holdingu Fininvest. I tak

⁴⁸ Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 77-78.

⁴⁹ Tamże, s. 78-79.

⁵⁰ Tamże, s. 79.

szefowie Publitalia, Programma Italia i Diakronu, a zwłaszcza Marcello Dell'Ultri, zajmowali się rozpoznaniem rynku wyborczego, promocją ruchu i selekcją jego kandydatów. 28 maja 1994 r. poszerzono prezydium ruchu o kolejnych pracowników Fininvest⁵¹. W momencie objęcia stanowiska premiera przez Berlusconiego stworzono „komisję kryzysową” (*commissione di crisi*) tworzoną przez Cesare Previti, Giuliano Urbani, Mario Valducci i samego Berlusconiego w celu określania polityki Forza Italia. Ponadto stworzono stanowisko krajowego koordynatora (*coordinatore nazionale*), nie przewidziane przez statut, „którego rola i funkcje nie zostały w efekcie nigdzie zdefiniowane w szczegółach”⁵². Oceniając tak stworzoną strukturę ruchu można przyjąć za Marco Maraffi tezę o personalno-patrymonialnym aparacie formacji⁵³. Jonathan Hopkin i Catherina Paolucci określają Forza Italię jako partię-przedsiębiorstwo (*the business firm model of party organisation*)⁵⁴, natomiast Jorg Seisselberg wprowadza określenie „media-mediated personality-party”, co zdaniem Ryszarda Herbuta można przetłumaczyć jako „partia jednego przywódcy, który kreuje spersonalizowaną organizacyjną tożsamość przez środki masowego przekazu”⁵⁵. Nestor włoskiej filozofii i politologii Norberto Bobbio w krytycznym artykule na łamach dziennika „La Stampa” określił Forzę Italię jako partię typu wirtualnego (*partito fantasma*)⁵⁶. Berlusconi odpowiadając na te zarzuty zaznaczył innowacyjny charakter ruchu, który przede wszystkim miał być „lekkim stowarzyszeniem politycznym, które nie działa poprzez legitymacje członkowskie, kongresy czy frakcje partyjne w tradycyjny sposób”, lecz stanowi „polityczny ruch opinii, który opiera się na roli instytucjonalnej swoich przedstawicieli i promuje aktywność stowarzyszeń terytorialnych”⁵⁷. W moim przekonaniu Forza Italia była ruchem politycznym, znajdującym się w ręku wąskiego kierownictwa ludzi związanych z holdingiem Fininvest. Był to przede

⁵¹ Por. P. McCarthy, *Forza Italia...*, s. 61-62.

⁵² Brak wyodrębnionej funkcji krajowego koordynatora przez statut spowodował, że występowały częste konflikty między tym organem a wąskim gronem współpracowników Berlusconiego. Pierwszym koordynatorem był Domenico Mennitti, były zastępca sekretarza MSI, który pełnił tę funkcję do końca czerwca 1994 r. Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 81.

⁵³ M. Maraffi, *Forza Italia...*, s. 248-252.

⁵⁴ Por. J. Hopkin, C. Paolucci, *The business firm model of party organisation: Cases from Spain and Italy*, „European Journal of Political Research” 1999, nr 35, s. 320-332.

⁵⁵ Por. J. Seisselberg, *Conditions of Success and Political Problems of a Media-Mediated Personality-Party. The Case of Forza Italia*, „West European Politics” 1996, nr 4 (vol. 19), s. 715-743; R. Herbut, *Partia polityczna – między funkcjonalnym a strukturalnym sposobem interpretacji*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2001, nr 1, s. 44.

⁵⁶ Por. N. Bobbio, *Il partito fantasma*, „La Stampa” z 3 lipca 1994 r.

⁵⁷ Por. S. Berlusconi, *Che cos'è Forza Italia*, „La Stampa” z 5 lipca 1994 r.

wszystkim komitet wyborczy⁵⁸. Zbędna była rozbudowana struktura organizacyjna, bowiem zastąpiła ją w dużej mierze struktura przedsiębiorstw grupy Fininvest⁵⁹.

Drugi poziom organizacyjny stanowili sympatycy i aktywiści partii, zrzeszeni w klubach Forza Italia na całym terytorium kraju. Wiele takich klubów powstało spontanicznie, z inicjatywy lokalnej w odpowiedzi na apel S. Berlusconiego z 26 grudnia 1993 roku - „Zaangażuj się. Także w twojej miejscowości stwórz Klub Forza Italia. By dać Italii wolność i dobrobyt. Zadzwoń pod numer 1670-14277” (*Scendi in campo. Anche nella tua città dai vita ad un Club Forza Italia. Per dare all'Italia Libertà e Benessere. Telefonare al 1670-14277*)⁶⁰. Były to przede wszystkim lokalne komitety wyborcze, oddzielone zasadniczo od ruchu politycznego Forza Italia. Każdy z klubów mógł samodzielnie zdecydować o przystąpieniu do Krajowego Stowarzyszenia Klubów Forza Italia (ANFI), utworzonego 25 listopada 1993 roku. Ich sukces był ogromny zważywszy, że przed wyborami parlamentarnymi z marca 1994 roku szacowano ich liczbę na około 14.200 podań o przystąpienie do ANFI i blisko milion członków. Działalność klubów była finansowana z wpisów (25.000 lirów) oraz darowizn i oparta na pracy wolontariatu⁶¹. Wniosły one duży wkład w zwycięstwo w wyborach do parlamentu krajowego i parlamentu europejskiego. Jednak było odseparowane w swej działalności od centralnej struktury ruchu politycznego, jak i od ANFI, bowiem członków tego stowarzyszenia nominował Silvio Berlusconi. „Między aparatem personalnym ruchu a klubami istniały silne napięcia, związane z głęboką różnicą ich natury”. Kluby zarzucały m.in. znikomą ich rolę w strukturze Forza Italia oraz brak „demokracji wewnętrznej”⁶². Dopiero w 1995 roku nastąpiło znacząca zmiana, bowiem zarówno przewodniczący klubów, jak i członkowie rady zarządu stali się członkami ruchu politycznego, biorąc udział w zgromadzeniach lokalnych formacji. W ten sposób kluby zostały przekształcone w struktury lokalne Forza

⁵⁸ Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 43-71.

⁵⁹ M. Dell'Utri tak ocenił udział przedstawicieli Fininvest w tworzeniu ruchu politycznego Forza Italia – „Panowie, nasza misja jest skończona, w ciągu kilku miesięcy stworzyliśmy partię, zbudowaliśmy sojusz i zdobyliśmy rząd. Teraz musimy powrócić do naszego przedsiębiorstwa”. Por. „La Stampa” z 9 września 1994 r.

⁶⁰ Por. M. Maraffi, *Forza Italia...*, s. 252.

⁶¹ Kluby Forza Italia nie były w żaden sposób subwencjonowane. Ich członkowie przelewali pieniądze na konto Krajowego Stowarzyszenia Klubów Forza Italia, otrzymując w zamian różne przedmioty – flagi, długopisy, zegarki, krawaty z logo Forza Italia. Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 48

⁶² Por. M. Maraffi, *Forza Italia...*, s. 253-254.

Italia, których wcześniej ugrupowanie było pozbawione (działało tylko na poziomie regionu a później utworzono także poziom okręgu wyborczego)⁶³.

Kolejny poziom funkcjonowania Forza Italia stanowiła grupa parlamentarna. Spośród 149 przedstawicieli, 90% zostało po raz pierwszy wybranych do zasiadania w izbach, co tym bardziej uzależniało ich działalność od Silvio Berlusconi. Powstały dwie oddzielne grupy, jedna w Izbie Deputowanych a druga w Senacie Republiki. Były to dwa jednolite i spójne organy poddane kontroli przewodniczących grup oraz Berlusconi, sprawnie funkcjonujące w okresie kryzysu rządowego czy głosowania nad wotum zaufania dla rządu Lamberto Diniego⁶⁴.

Dymisja rządu S. Berlusconi oraz porażki zwłaszcza w wyborach lokalnych (wybory regionalne z 23 kwietnia 1995 r. i częściowe wybory lokalne), a później w wyborach parlamentarnych z 21 kwietnia 1996 r. przyniosły stopniowy proces przekształcania się Forza Italia. Zmiany nastąpiły w dwóch kierunkach: poszerzono komórki kierownicze partii, dzieląc je na wyspecjalizowane sektory oraz wzmocniono struktury terytorialne poprzez powołanie ich także na poziomie prowincji, gmin oraz miast⁶⁵. W ten sposób również powstał wertykalny i horyzontalny system komunikacji między Forza Italia a Krajowym Stowarzyszeniem Gmin Włoskich, Unii Prowincji Włoskich czy Konferencji Państwo-Regiony⁶⁶.

Konsolidacja Forza Italia dokonuje się w trzech okresach - tzw. okresie uchwalania nowych reguł, okresie kampanii na rzecz rozszerzenia bazy członkowskiej partii i okres zwoływania kongresów⁶⁷. Deklarowana jeszcze w 1994 roku jako ruch polityczny bez członków, Forza Italia zaczęła prowadzić szeroką kampanię by zbudować swą bazę członkowską. W 1997 r. przystąpiło do partii 140.000 osób, w 1999 r. 210.000, a 2001 r. przekroczonego poziomu 350.000, zdobywając jednocześnie środki finansowe⁶⁸.

⁶³ Szerzej. M. Maraffi, *Forza Italia dal governo all'opposizione*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 96, pod red. M. Caciagli i D. I. Kertzer,” Bologna 1996, s. 152-154.

⁶⁴ Szerzej M. Maraffi, *Forza Italia...*, s. 255-256.

⁶⁵ Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 96-108.

⁶⁶ Tamże, s. 100.

⁶⁷ Jak pisze E. Poli, prezydium Forza Italia na początku 1997 roku zatwierdza cztery regulaminy dyspozycji statutowych – „Regulamin na rzecz przystąpienia do ruchu w 1997 roku”, „Regulamin kongresów prowincjonalnych i dużych miast”, „Regulamin Krajowego Sądu Koleżeńskiego i Regionalnych Sądów Koleżeńskich”, „Regulamin finansowania organów peryferyjnych”. Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 129

⁶⁸ Por. R. Borcio, *Forza Italia, partito di riferimento*, „Il Mulino” 2001, nr 4, s. 631.

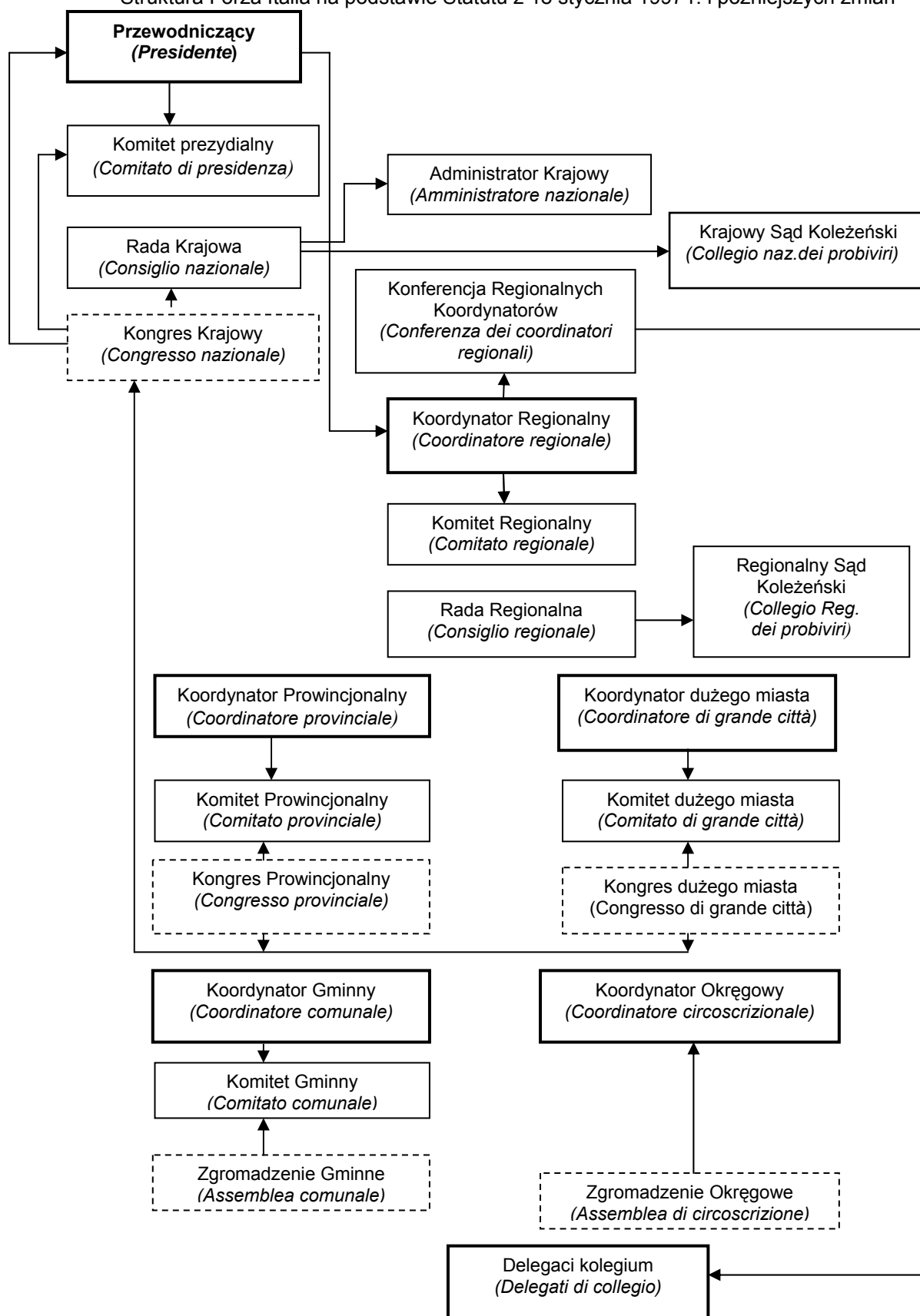
Zasadniczym przełomem w strukturze Forza Italia było uchwalenie nowego statutu, zatwierdzonego przez Krajowe Zgromadzenie 18 stycznia 1997 roku⁶⁹. Zbyt „płynny i lekki” model organizacyjny był przyczyną słabości ugrupowania w rywalizacji na poziomie lokalnym. Pierwszy Krajowy Kongres partii zwołany 16/18 kwietnia 1998 roku przyspieszył poziom instytucjonalizacji partii, która „przyjęła wiele cech organizacyjnych porównywalnych z tradycyjnymi formacjami politycznymi. Zostały w statucie określone prawa członków, co do wyboru organów kierowniczych na różnych poziomach”. Jednak „w oczach wyborców Forza Italia, wzrost uprawnień jej członków nie stanowił ograniczenia dla władzy Berlusconi. Jak w każdej partii charyzmatycznej, prawdziwe wyrażenie woli członków nie może konkurować z wolą lidera”⁷⁰. Organizacja terytorialna została wzmocniona poprzez koordynację działań w postaci koordynatorów prowincjonalnych i koordynatorów dużych miast, wybieranych przez kongresy lokalne partii, natomiast koordynatorzy regionalni byli mianowani przez przewodniczącego partii, sprawując funkcję reprezentacyjną i kontrolną w swoim regionie (wykres nr 4). Wszyscy koordynatorzy regionalni tworzyli organ krajowy – konferencję koordynatorów regionalnych. Na poziomie ogólnokrajowym koordynacją działań partii i grup parlamentarnych oraz wykonywaniem uchwał kongresu i rady krajowej zająć się miało prezydium partii (*comitato de presidenza*) – art. 23 statutu.

Nowy statut również powołał najwyższy organ kolegalny na poziomie ogólnokrajowym – Kongres Krajowy (art. 15-18), do którego uprawnień należało definiowanie i ukierunkowanie linii politycznej partii, zmiany statutu, wybór przewodniczącego, 50 członków Rady Krajowej i 6 członków prezydium. Z kolei członków Kongresu Krajowego i Rady Krajowej mianowano częściowo oddzielnie a resztę przedstawicieli wybierali członkowie partii. Kongres miał być w zwykłym trybie zwoływany co trzy lata. Rada Krajowa natomiast wybierała Krajowego Administratora (art. 46) i członków Krajowego Sądu Koleżeńskiego (art. 52-57).

⁶⁹ Niektóre przepisy statutu zostały zmodyfikowane przez Radę Krajową 4 lipca 1997 roku i 20/21 lutego 1998 roku oraz przez Kongres Krajowy z 16/18 kwietnia 1998 roku i Radę Krajową z 10 lipca 1998 roku, a następnie Kongres Krajowy z 27/28/29 maja 2004 r. Por. *Statuto di Forza Italia 1999 approvato dalla Assemblea Nazionale*, Milano 18 gennaio 1997, www.forza-italia.it/speciali/statutoforzaitalia04.pdf

⁷⁰ Por R. Borcio, *Forza Italia...*, s. 630-631.

Struktura Forza Italia na podstawie Statutu z 18 stycznia 1997 r. i późniejszych zmian

Źródło: E. Poli, *Forza Italia. Strutture, leadership e radicamento territoriale*, Bologna 2001, s. 124.

Nadal też działały kluby, „których pozycja nie zmieniła się istotnie w stosunku do roku 1995, bowiem pozostały strukturami zewnętrznymi partii, ale z nimi stowarzyszonymi, jeśli spełniły serię warunków”⁷¹. Innymi organami wewnętrznymi partii są trzy stowarzyszenia: Forza Italia – Giovani per la Libertà, skierowane do młodzieży między 14 a 28 rokiem życia (art. 70-71), Forza Italia Azurro Donna – skierowane do kobiet, które miało promować udział kobiet w życiu politycznym (art. 72) i stowarzyszenie Forza Italia Seniores, którego członkami mogły być osoby powyżej 65 rokiem życia (art. 72 bis).

Jak zauważa Roberto Biorcio „ogólna logika funkcjonowania Forza Italia odnosi się do jej funkcjonowania jako przedsiębiorstwa (*manageriale-aziendale*), charakteryzującego jej początki: linia zarządu pozostaje pomimo statutów głównie w rękach przewodniczącego, czyniąc niemożliwym powstawanie wewnątrz innych frakcji organizacyjnych; ostra selekcja doboru kadr powierzona wyspecjalizowanym grupom do wyboru kandydatów na stanowiska wewnętrzne i instytucjonalne; duża uwaga na efektywne rezultaty w rozwoju karier politycznych; silna centralizacja zapisów do partii, by udaremnić tworzenie się grup „posiadaczy legitymacji” (*signori delle tessere*). Wybór organów kierowniczych w praktyce zatrzymał się na poziomie prowincjonalnym”⁷². Z drugiej strony koordynatorzy regionalni, którzy pełnią zasadniczą rolę w strukturze terytorialnej są bezpośrednio mianowani przez przewodniczącego.

Choć zapisy statutowe są bardziej demokratyczne, nadal szczególną rolę w Forza Italii pełni Silvio Berlusconi ze względu na posiadane środki.

Przedsiębiorstwo przywódcy nadal sponsoruje samą instytucję partii, „selekcjonując jej elity parlamentarne, dbając o komunikację, kształtując źródła logistyczne, model organizacyjny i kapitał ludzki, który stanowi grupę kierowniczą”⁷³, przy czym decyzje leżą w ręku Silvio Berlusconiego. Jednocześnie model organizacyjny przeszedł istotną zmianę poprzez proces stopniowej instytucjonalizacji, pozostając jednak „partią przewodniczącego” głównie o charakterze wyborczym. Ze względu na założyciela partii, jego w niej pozycję, strukturę organizacyjną, sposób podejmowania decyzji, wykorzystywane środki komunikacji i marketingu określa się Forza Italię przede wszystkim jako partię

⁷¹ Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 126.

⁷² Tamże, s. 632.

⁷³ Por. E. Poli, *Forza Italia...*, s. 284.

personalną⁷⁴. Marco Follini pisał, że Berlusconi „zbudował partię na swój obraz i podobieństwo, według wyznawanych poglądów i zgodną z jego własną tożsamością osobową i polityczną. Forza Italia jest partią silnie przywódczą (*leaderistico*) – i jest nią z przekonania a nie z planowania”⁷⁵. Ugrupowanie także posiada cechy partii masowej. Zatem struktura organizacyjna partii jest kombinacją różnych modeli, stanowiąc nowy typ formacji politycznej.

W wyborach lokalnych nadal Forza Italia uzyskuje gorsze wyniki, natomiast na poziomie ogólnokrajowym jej rezultaty są coraz lepsze. Świadczy to o słabym jeszcze zakorzenieniu struktur partyjnych na terytorium państwa. W tym kontekście Ilvo Diamanti pisze o tzw. obszarze niebieskim (*zona azzurra*), w którym Forza Italia posiada najsilniejsze poparcie wyborców. Są to przede wszystkim regiony Lombardii i Sycylii oraz niektóre prowincje w południowo-zachodniej Sardynii i na obszarze Lazio⁷⁶.

Pozycja Forza Italia na scenie politycznej Włoch wciąż związana jest z sukcesami i porażkami jej przywódcy, natomiast byłoby niewłaściwym utożsamianie jej tylko z osobą Silvio Berlusconiego. Tym niemniej jego potencjał finansowy i posiadane zaplecze organizacyjne zapewniają sprawne funkcjonowanie Forza Italii. Wzbogaca się jej wizerunek medialny, chociażby poprzez ustanowienie Krajowego Święta Wolności (*Festa Nazionale di Libertà* - po raz pierwszy zorganizowanego 9 listopada 2005 r.)⁷⁷. W aspekcie organizacyjnym zwrócił uwagę krytyczny „List 82” członków Forza Italia w lipcu 2004 r., którzy podkreślali, że nadal nie są zwoływane krajowe kongresy ugrupowania (dopiero II

⁷⁴ Por. M. Calise, *Il partito personale*, Roma-Bari 2000, s. 82-83. Mauro Calise podkreślił w swych rozważaniach, że „partie stają się machinami personalnymi w służbie tego czy innego przywódcy”. Jest to zjawisko, które dotyczy prawicy i lewicy, przybierając różne formy partii personalnych – „partie personalne mogą opierać się i być kierowanymi przez nowych burmistrzów (wprowadzono ich wybór bezpośredni) czy starych notabli, zarządców przedsiębiorstwa czy premierów. Łączy je wspólnie rola, determinująca i jednocząca przywódcy (*capo*), w który się rozpoznają”. (...) Nastąpił wprawdzie powrót roli i znaczenie przywódcy, ale jednocześnie i jego kres. Doszło do objęcia przez niego władzy, ale także utrata jego znaczenia politycznego”. Nie jest to już Weberowski przywódca charyzmatyczny, lecz lider, „który ogranicza się do komunikowania własnej, narcyzystycznej woli władzy wiedząc, że każda wiadomość wzięta zbyt poważnie natknęłaby się na surowe prawo audiotele: by utrzymać uwagę (zainteresowanie), nie należy powtarzać tej samej argumentacji przez trzydzieści sekund”. Szerzej M. Calise, *Il partito personale...*, s. 5 i 113-114.

⁷⁵ Szerzej M. Follini, *UDC, una casetta fuori da Forza Italia*, „Corriere della Sera” z 13 grudnia 2002 roku. Także Norberto Bobbio podkreślał znaczenie fenomenu partii personalnej nie tylko na przykładzie Forza Italii. Pisał o „włoskim szaleństwie partii personalnej”, bowiem „każdy lider polityczny ma swoją partię”, co więcej staje się to regułą we Włoszech. Szerzej N. Bobbio, *L'italica follia del partito personale*, „La Stampa” z 22 października 2000 roku.

⁷⁶ Por. I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde... e azzurro. Mappe e colori dell'Italia politica*, Bologna 2003, s. 105-108.

⁷⁷ www.forza-italia.it/speciali/festa_liberta.html, 14.11.2005.

kongres miał miejsce w X rocznicę powstania partii), „występuje deficyt organizacyjny, brak jest gremiów autentycznie kolegialnych a partia powinna być kierowana przez zasłużone osoby zamiast przyjaźni i skonsolidowanych stosunków”⁷⁸. Sama zaś Forza Italia stanowi „problem trawersalny i ogólny dla systemu partyjnego”.

3.3. Sojusz Narodowy (*Alleanza Nazionale* – AN)

Alleanza
Nazionale

„Sojusz Narodowy jest ruchem politycznym, którego celem jest zagwarantowanie godności i aspiracji ekonomicznych oraz społecznych włoskiego ludu, respektując własne tradycje cywilizacyjne i jedność narodową (...)” (art. 1 statutu Sojuszu Narodowego z 1995 r.).

3.3.1. Powstanie ugrupowania

Sojusz Narodowy jest ugrupowaniem, należącym do koalicji centroprawicowej, podobnie jak Forza Italia. Oficjalnie został powołany 28/29 stycznia 1995 r. na kongresie w Fiuggi. Tym niemniej nie była to zupełnie nowa formacja polityczna, bowiem większość członków stanowili przedstawiciele Włoskiego Ruchu Społecznego – Prawica Narodowa (*Movimento Sociale Italiano – Destra Nazionale* – MSI - DN), partii antysystemowej, reprezentującej skrajną prawicę⁷⁹. Genealogia postfaszystowska tej partii wpłynęła na charakter, strukturę i skład personalny Sojuszu Narodowego.

Podstawową różnicą między AN a MSI - DN było wyjście z izolacji politycznej, tworzenie koalicji centroprawicowych, a wreszcie współtworzenie gabinetów rządowych, poczynając od II połowy lat 90. Tym niemniej nie można w pełni pojąć jakim podmiotem politycznym jest Sojusz Narodowy bez poznania historii MSI-DN.

Włoski Ruch Społeczny (MSI) został utworzony w grudniu 1946 r. Tworzyła go grupa młodych ex-faszystów „popieranych przez niektórych przedstawicieli

⁷⁸ Por. „Corriere della Sera” z 31 lipca 2004 roku.

⁷⁹ Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti. La politica in Italia dagli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari 2002, s. 182-183.

dyktatury faszystowskiej”. Jego sekretarzem został Giorgio Almirante. W programie partii jej zwolennicy określali się przede wszystkim jako spadkobiercy Włoskiej Republiki Społecznej (*Repubblica Sociale Italiana*), nazywanej popularnie Republiką Saló. Odwoływano się do haseł socjalizacji, antykapitalizmu i antymieszczaństwa, co odnosiło się do faszyzmu jako ruchu (*fascismo-movimento*) i z tego względu było odrzucane przez faszystów w południowo-środkowych Włoch, którzy nie brali udziału w ostatniej fazie działań B. Mussoliniego. Powstał w ten sposób w partii trwały podział na zwolenników faszyzmu – ruchu (w jego ostatniej formie) i faszyzmu – reżimu (*fascismo-regime*)⁸⁰. Według Piero Ignazi dzieje samego ruchu można podzielić na kilka etapów⁸¹:

- konsolidacja i modernizacja – w 1948 r. MSI bierze udział w wyborach parlamentarnych, w których uzyskuje 6 mandatów w Izbie Deputowanych, zdobywając 2/3 swoich głosów przede wszystkim na południu Włoch. To powoduje zmiany personalne partii, bowiem do głosu dochodzą ex-faszyści z południa, a sekretarzem zostaje Alfredo de Marsanich, „przedstawiciel nurtu umiarkowanego, który doskonale wciela ideał kontynuacji z poprzednim systemem, bowiem sprawował funkcje ministra w rządzie faszystowskim”⁸². Główną linią działań partii była tzw. strategia „włączenia” (*strategia di „inserimento”*), by wyjść z izolacji politycznej. Realizowano ją poprzez sojusze wyborcze z monarchistami, deklarację przystąpienia do Paktu Atlantycznego (wcześniej wyrażali swój sprzeciw wobec tej organizacji) czy umowy wyborcze z chadecją, które jednak nie doszły do skutku. Skutkiem prowadzonej taktyki był wzrost poparcia wyborców (w 1953 r. z 2,0% do 5,8%). Kolejny sekretarz MSI, Arturo Michelini, kontynuując tę strategię wyraża poparcie niektórym rządóm chadeckim wraz z liberałami i monarchistami. Dzięki głosom MSI, w 1960 r. powstaje rząd Tambroniego. Obawa przed dojściem do władzy faszystów doprowadziła do licznych manifestacji i krwawych zamieszek;

- kryzys i marginalizacja – polityczna izolacja MSI wzmocniła konflikty wewnątrzpartyjne oraz wzrost aktywności innych organizacji skrajnej prawicy. Do lat sześćdziesiątych MSI była prawie wyłącznym reprezentantem skrajnej prawicy (z wyjątkiem Ordine nuovo, ruchu stworzonego przez grupę secesjonistów z Pino

⁸⁰ Por. P. Ignazi, *Il movimento sociale italiano*, w: *La politica italiana. Dizionario critico 1945-95*, pod red. G. Pasquino, Roma-Bari 1995, s. 273.

⁸¹ Tamże, s. 274-280.

⁸² Tamże, s. 274.

Rautim na czele w 1956 r.). Strategia „włączenia” napotyka opór wszystkich możliwych partnerów partii. Zmniejsza się również poparcie wyborców (w 1968 r. 4,5%). Wzrasta aktywność innych ruchów skrajnie prawicowych, takich jak – Front Narodowy (*Fronte Nazionale*), Róża Wiatrów (*Rosa dei venti*) i najbardziej radykalnych – Narodowej Awangardy (*Avanguardia nazionale*) i Nowego Porządku (*Ordine Nuovo*);

- prawica narodowa – po dwudziestu latach ponownie sekretarzem zostaje Giorgio Almirante (w 1969 r). Podjął on ponowną próbę wyjścia MSI z izolacji politycznej poprzez propagowanie umiarkowanego charakteru prawicy, otwartej wobec grup monarchistów, a „także tych, którzy nie należeli do subkultury faszystowskiej”⁸³. Udało się pozyskać też część działaczy z radykalnych ruchów. By zaakcentować zmianę w charakterze partii i jej bardziej prosystemowej pozycji, dodano do nazwy partii określenie – Prawica Narodowa. Efektem tych przeobrażeń MSI-DN był z jednej strony najlepszy wynik w historii tej partii w wyborach parlamentarnych w 1972 r. – 8,7% i wzrost jej członków do prawie 200.000. Jednocześnie jednak utrzymywały się wciąż podziały wewnątrzpartyjne, „rewizja ideologiczna była powierzchowna i instrumentalna, partia była niezdolna do kontroli wzrastającej liczby członków i swych organizacji młodzieżowych”⁸⁴. Rządząca chadecja także była zaniepokojona sukcesami MSI-DN. Kolejne wybory parlamentarne z 1976 r. przyniosły spadek liczby głosów (-2,6%) i odejście od koncepcji stworzenia szerszego ruchu umiarkowanej prawicy i wycofanie się jej zwolenników z partii;

- od partii protestu do „wyjścia z getta” (*uscita dal ghetto*) – porażka idei prawicy narodowej spowodowała powrót do kontestacji systemu politycznego Włoch. Do partii ponownie przystąpił Pino Rauti, tworząc nurt w mniejszym stopniu odwołujący się do przeszłości, przede wszystkim krytykując ideologię liberalno-mieszczaną i marksistowską oraz kapitalizm. Przyciąga w ten sposób wielu młodych ludzi, zbliżając się do francuskiej *nouvelle droite*. Ugrupowania protestowało już nie przeciw komunizmowi, ale przeciw wszystkim partiom rządzącym we Włoch, jako odpowiedzialnych za kryzys polityczny państwa. Jednocześnie zaczęto postrzegać faszyzm bardziej w kategoriach historycznych. Następuje deradykalizacja skrajnych grup i ruchów (tzw. czarny terroryzm). W wyborach parlamentarnych z 1983 r. MSI-DN uzyskała 6,8% (+1,5%). Inne partie

⁸³ Por. P. Ignazi, *Il Movimento Sociale...*, s. 277.

⁸⁴ Tamże.

stały się bardziej otwarte na możliwość współpracy, zwłaszcza socjaliści Bettino Craxiego. . Partia jednak nie zrezygnowała ze swej tożsamości faszystowskiej. Znow odżyły wewnętrzne podziały na zwolenników faszyzmu-ruchu i faszyzmu-reżimu, na zwolenników częściowego odejścia od faszyzmu i na zwolenników w pełni go popierających. Brak zdecydowania, w jakim kierunku podjąć działania owocuje mniejszym poparciem wyborczym (w wyborach parlamentarnych z 1983 r. – 5,9%) oraz silną konkurencją w ugrupowaniu. Odeszła też prawie jednocześnie grupa historycznych liderów. W 1987 r. schorowany Giorgio Almirante opuścił stanowisko sekretarza, wskazując na swego następcę młodego, 34-letniego Gianfranco Finiego.

Od swego powstania MSI była partią izolowaną przez inne ugrupowania, wobec czego Piero Ignazi nazwał ją „wyłączonym biegunem” (*il polo escluso*)⁸⁵. Narastający kryzys polityczny we Włoszech, jak i przemiany na scenie międzynarodowej na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych umożliwiły zmianę pozycji i roli w systemie partyjnym Italii. „W ciągu siedmiu lat, od 1987 do 1994 roku następuje przejście MSI od jej marginalizacji do rządu”⁸⁶. Było to tym bardziej nieuniknione, że jak stwierdził jeden z historycznych liderów partii Pino Romualdi, „bycie faszystami w demokracji jest naszą sprzecznością”⁸⁷.

Przywództwo Gianfranco Finiego w latach 1987-1990 nie przyniosło zasadniczych zmian, lecz było kontynuacją polityki G. Almirante. Kolejne porażki w wyborach lokalnych doprowadziły do objęcia funkcji sekretarza MSI-DN przez ostatniego z fundatorów Pino Rautiego (XVI Kongres w Rimini, 11-14 styczeń 1990). Jego „lewicowy faszyzm” (*fascismo di sinistra*) miał na celu stworzenie ruchu narodowo-ludowego, przyciągnięcie elektoratu lewicy poprzez sprzeciw wobec kapitalizmu i amerykańskiej dominacji. Ta propozycja zyskała poparcie niektórych działaczy partii, ale jej wyborcy nadal preferowali linię tradycyjną. Stąd też porażki w wyborach lokalnych przyczyniają się do powrotu Gianfranco Finiego na stanowisko sekretarza w czerwcu 1991 roku. Przyjął on ponownie historyczną strategię MSI-DN - „włączenia do systemu” (*inserimento nel sistema*) i wyjścia z izolacji politycznej, „ale bez żadnej rezygnacji z własnej tożsamości”⁸⁸.

⁸⁵ Por. P. Ignazi, *Il polo escluso. Profilo storico del Movimento Sociale Italiano*, Bologna 1989.

⁸⁶ Tamże, s. 411.

⁸⁷ Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti...*, s. 112.

⁸⁸ Por. P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 432.

Wszechobecna krytyka systemu partiokracji, akcja „Czyste Ręce” sprawiły, że ugrupowania do tej pory rządzące utraciły swą pozycję, ulegając w efekcie likwidacji. MSI-DN jako partia antysystemowa i opozycyjna wobec powojennego układu politycznego, utrzymała swą pozycję zdobywając w wyborach parlamentarnych z 5-6 kwietnia 1992 roku 5,4% (-0,5%). Odwołania do faszyzmu była wciąż obecne. 20 października 1992 r. zorganizowano huczne obchody 70-ej rocznicy Marszu na Rzym na Piazza Venezia⁸⁹.

Zasadniczym problemem MSI-DN nadal pozostawała kwestia trudności budowania sojuszy politycznych i pełnego wyjścia z izolacji. Tym bardziej, że w wyniku referendum z 18 kwietnia 1993 r., parlament uchwalił nową ordynację większościowo-proporcjonalną, która obligowała do budowania koalicji wyborczych. Istniało więc poważne zagrożenie ponownej marginalizacji MSI-DN na poziomie reprezentacji ogólnokrajowej.

Przełomem okazały się wybory lokalne z 21 listopada 1993 r. (II tura 5 grudnia)⁹⁰. Kandydaci MSI-DN na burmistrza Rzymu i Neapolu byli bliscy zwycięstwa. Gianfranco Fini w Rzymie otrzymał 46,9%, a w Neapolu Alessandra Mussolini, wnuczka wodza faszystowskiego uzyskała 44,4%⁹¹. Jeszcze ważniejsze było wyrażenie swego poparcia dla kandydatury G. Finiego przez Silvio Berslusconiego⁹². W ten sposób otworzyła się przed postfaszystami możliwość stworzenia koalicji z powstającą Forza Italia, przed zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi. Co istotne, obydwie partie łączyło nastawienie antykomunistyczne i obawa przed rządami postkomunistów.

Już jesienią 1992 roku znany politolog Domenico Fisichella proponował stworzenie szerokiego bloku pod nazwą Sojusz Narodowy (*Alleanza Nazionale* - AN), który stanowiłby przeciwwagę dla postkomunistów i Ligi Północnej⁹³. Sukcesy wyborcze MSI-DN, jak i zmiana reguł prawa wyborczego przyczyniły się do realizacji tego projektu. Przy czym Fini starał się zmienić wizerunek ugrupowania przez złożenie hołdu zamordowanym przez faszystów w Fosse Ardeatine (11

⁸⁹ Por. P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 433.

⁹⁰ W wyborach lokalnych z czerwca 1993 r. zwycięscy kandydaci Msi-Dn obsadzili stanowisko burmistrza w 19 miejscowościach, m.in. Benevento, Caltanissetta, Chieti i Latina. Por. M. Tarchi, *Dal Msi ad An. Organizzazione e strategie*, Bologna 1997, s. 126.

⁹¹ Por. A. Carloti, *Dal ghetto al palazzo: l'ascesa di Alleanza Nazionale*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95,” pod re. P. Ignazi i R. S. Katz, Bologna 1995, s. 73-74.

⁹² 23 listopada 1993 roku Silvio Berlusconi zwołał konferencję prasową. Stwierdził, że gdyby mógł głosować w Rzymie, oddałby swój głos na Gianfranco Finiego a nie Francesco Rutellego („Io voterei Fini”). Por. Por. I. Montanelli, M. Cervi, *L'Italia di Berlusconi*, Milano 2001, s. 29-30.

grudzień 1993 r.), odejście od idei korporatywizmu oraz akceptację wolnego rynku⁹⁴. 22 stycznia 1994 roku zostaje formalnie powołany Sojusz Narodowy. Przystąpili do niego nie tylko przedstawiciel MSI-AN, ale także znane postacie takie jak Domenico Fisichella, byli chadecy Publio Fiori i Gustavo Selva, były republikanin Pietro Armani⁹⁵. AN miała być zdaniem F. Finiego „prawdziwym agregatem stowarzyszeń, ruchów i kół (...) połączonych jednym projektem”⁹⁶. Jak zauważa Piero Ignazi, wówczas nie istniał jeszcze Sojusz Narodowy. Wyrazem tego było słowa samego Finiego, że „AN nie jest partią, ale strategią MSI”⁹⁷. Jednocześnie sekretarz MSI-DN został wybrany jednomyślnie krajowym koordynatorem Sojuszu. 28-30 stycznia 1994 r. Krajowe Zgromadzenie MSI zatwierdza decyzję o wystartowaniu w wyborach parlamentarnych pod nazwą „Sojusz Narodowy” i jego symbolem. Tym niemniej działania Finiego zmierzały do zachowania tożsamości i ideologii MSI.

Sojusz Narodowy, wspólnie z Forza Italia i postchadecami stworzył na koalicję „Bieguna Dobrego Rządu” na południu Włoch, przed wyborami parlamentarnymi z 27/28 marca 1994 roku. W wyborach otrzymuje 13,5% głosów, co dla MSI było najlepszym wynikiem w jej historii⁹⁸. Zwycięstwo koalicji po raz pierwszy doprowadziło przedstawicieli MSI do współtworzenia gabinetu rządowego pod kierunkiem S. Berlusconi⁹⁹. Po jego upadku AN przeszedł do opozycji.

W styczniu 1995 roku zostały zwołane dwa kongresy. 25-27 stycznia zebrał się ostatni kongres MSI, rozwiązujący partię, a 28-29 stycznia zwołano I Kongres Sojuszu Narodowego, przekształcając go w partię polityczną. Jej sekretarzem został Gianfranco Fini, sprawując tę funkcję po dzień dzisiejszy. Część działaczy MSI, przeciwników kierunku tych przeobrażeń odeszło z AN, tworząc Ruch

⁹³ Por. „Il Tempo” z 19 września i 1 października 1992 roku.

⁹⁴ Por. P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 437.

⁹⁵ Por. P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 438.

⁹⁶ Por. „Secolo d’Italia” z 23 stycznia 1994 roku.

⁹⁷ Por. P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 435.

⁹⁸ W wyborach do parlamentu europejskiego z 12 czerwca 1994 roku Sojusz otrzymał 12,5% głosów. Por. M. Bankowicz, *System partyjny Republiki Włoskiej*, w: *Współczesne systemy partyjne wybranych państw europejskich*, pod red. M. Grzybowskiego i A. Zięby, Warszawa 1996, s. 197.

⁹⁹ Udział posfaszystów w rządzie wywołał szeroka polemikę zwłaszcza na arenie międzynarodowej. Najlepszym tego przykładem były zwłaszcza publikacje „New York Times”. Por. M. Carloti, *L’ascesa di Alleanza Nazionale...*, s. 84-86.

Spółeczny – Trójkolorowy Płomień (*Movimento Sociale – Fiamma Tricolore*) z Pino Rautim na czele¹⁰⁰.

Sojusz Narodowy, w kolejnych wyborach parlamentarnych z 21 kwietnia 1996 r. uzyskał swój najlepszy rezultat – 15, 7%, będąc trzecią partią Włoch. Sam Fini zaś rywalizował o przywództwo z Berlusconim w koalicji centroprawicowej. Porażka w wyborach do parlamentu europejskiego z 1999 roku i inicjatyw referendalnych z Paktem Mario Segni spowodował powrót do sojuszu z Forza Italia. Zwycięstwo centroprawicy w wyborach parlamentarnych 2001 roku pozwoliło Sojuszu Narodowemu współtworzyć kolejny rząd z Silvio Berlusconim jako premierem.

3.3.2. Program

Główne punkty programowe zostały zawarte w dokumencie z 7 grudnia 1994 roku „Myślimy o Włoszech. Jutro już jest. Wartości, idee, projekty dla Sojuszu Narodowego”¹⁰¹. Przede wszystkim podkreślono wartość wolności jako punktu odniesienia. Odrzucono rasizm i antysemityzm. Wyrażono sprzeciw wobec wszystkich form totalitaryzmu, lecz nie identyfikowano faszyzmu jako totalitaryzmu. Zaznaczono też rolę ruchu antyfaszystowskiego w przeszłości i antykomunizm ugrupowania. Zdaniem P. Ignazi te założenia nie oznaczały definitywnego odejścia od swych źródeł. „Nie ma nigdzie podejścia krytycznego do dziedzictwa faszystowskiego, ani też do MSI”¹⁰².

Powyższe wartości również zostały potwierdzone w art. 1 statutu Sojuszu Narodowego z 21 lipca 1995 r. Zwrócono szczególną uwagę na kwestię jedności narodowej oraz wartości wolności osobistej i solidarności w myśl „zasad demokratycznych i reguł instytucji przedstawicielskich”. Sojusz Narodowy wyraża idee prozachodnie, proeuropejskie oraz „swoje zaangażowanie polityczne w promowaniu zgodnego współżycia ludów, państw, grup etnicznych i wyznań religijnych” (art. 1 ust. 1 statutu).

W tezach kongresowych z 1995 r. akcentuje się zwłaszcza rolę i znaczenie wspólnoty narodowej i państwa, „które jest w stanie koordynować i katalizować

¹⁰⁰ Por. P. Ignazi, *Postfascisti? Dal Movimento Sociale Italiano ad Alleanza Nazionale*, Bologna 1994, s. 99-121; P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 449.

¹⁰¹ Por. *Pensiamo l'Italia. Il domani c'è già. Valori, idee e progetti per Alleanza Nazionale*. Tesi politiche per il XVIII Congresso nazionale del Msi-Dn, <http://members.xoom.virgilio.it/nuovomsi/AN1995.htm>, 31.03.1999.

energię życiową społeczeństwa wolnego, otwartego, pluralistycznego i solidarnego, świadomego własnej i wspólnej przynależności oraz własnego i wspólnego przeznaczenia”. W tym też celu chce być uważana za część wielkiej, libertyńskiej, pacyfistycznej „rewolucji konserwatywnej”.

Podkreślono również dokonanie niezbędnych reform instytucjonalnych, aby „zrekonstruować państwo” (*ricostruire lo Stato*). Uważano, że najlepszym rozwiązaniem byłoby powołanie Zgromadzenia Konstytucyjnego (*assemblea costituzionale*). Byli zwolennikami przede wszystkim demokracji bezpośredniej: popierali bezpośredni wybór Prezydenta Republiki, który jako głowa państwa i szef rządu, podobnie jak we Francji nominuje premiera, odpowiedzialnego politycznie przed parlamentem oraz wzmocnienie instytucji referendum (*referendum propositivo*). Również nie odrzucano propozycji bezpośredniego wyboru premiera, dodając, że w tym przypadku Prezydent Republiki miałby być wybierany przez parlament oraz posiadać funkcję gwarancyjną i obrony jedności narodowej. Wybory do parlamentu z kolei miały odbywać się na podstawie systemu większościowego. Nowy ustroj Włoch miał opierać się na systemie prezydenckim i „silnej decentralizacji władz i środków, tzn. prawdziwym federalizmie”.

Do podstawowych wartości zaliczono godność osoby ludzkiej, narodu, rewitalizację znaczenia rodziny, rolę kobiet, znaczenie wartości chrześcijańskich i zaangażowania politycznego. W kategorii praw jednostki ludzkiej wymieniano przede wszystkim prawo do nauki, opieki zdrowotnej, informacji, bezpieczeństwa i właściwie funkcjonującego wymiaru sprawiedliwości. Odnośnie polityki kulturalnej dążono do waloryzacji i promocji dóbr kulturalnych oraz upowszechnienia języka włoskiego i kultury państwa.

Brak zasadniczego odżegnywania się od swych faszystowskich korzeni zarówno w dokumentach kongresowych, jak i w statucie Sojuszu Narodowego mógł być wyrazem tylko powierzchownej zmiany wizerunku partii. Kolejne lata funkcjonowania ugrupowania pokazały, że nadal istnieje duża nostalgia za ideami faszystowskimi i stały elektorat, który je popiera. Kierownictwo partii a przede wszystkim Gianfranco Fini promują model prawicy postfaszystowskiej. Przykładowo, niezgadzająca się z tą liberalną linią polityki Alessandra Mussolini

¹⁰² Por. P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 448.

odeszła z partii w listopadzie 2003 roku, tworząc własne ugrupowanie Alternatywę Społeczną¹⁰³.

3.3.3. Struktura organizacyjna ugrupowania

W przeciwieństwie do Forza Italia struktura Sojuszu Narodowego jest dobrze rozbudowana na całym terytorium państwa. Została odziedziczona po MSI silna siatka organizacyjna, na którą szczególnie zwracał uwagę Giorgio Almirante, porównując ją do „państwa w państwie”, utrzymana przez „żelazne unormowania” (*regolamentazione ferrea*)¹⁰⁴.

Dawna MSI uchodziła za partię zamkniętą, z wysokimi wymaganiami dla osób chcących zostać jej członkami¹⁰⁵. Stąd też stosunkowo niewielka była baza członkostwa. W debacie przedkongresowej z 1987 r. Aristide Dal Sasso stwierdził, że organizacja się zmniejsza, podobnie jak baza członkowska i sekcje partii¹⁰⁶. Ten trend został odwrócony, gdy rozpoczęła się akcja „Czyste Ręce”, a zwłaszcza po sukcesie wyborczym z 1994 roku. Jak pisze Marco Tarchi, między rokiem 1993 a 1994 nastąpił wzrost o 60% zapisów, a dodatkowo przed pierwszym kongresem An o 25%¹⁰⁷. Piero Ignazi podaje na podstawie danych urzędowych partii, że w 1987 r. liczba członków wynosiła 119.528 a w 1995 r. 467.539¹⁰⁸.

Podstawową jednostką organizacyjną Sojuszu, w myśl art. 8 statutu jest koło (*circolo*)¹⁰⁹. Wyróżnia się ich dwa rodzaje – koło terytorialne i koło środowiskowe. To ostatnie może być tworzone jako „element wyróżniający, który zrzesza poszczególne środowiska społeczne, zawodowe, kulturalne lub ekonomiczne”. Obydwie jednostki mogą być tworzone na terytorium dzielnicy, okręgu, gminy lub na szerszym obszarze, który określi przewodniczący prowincjonalny, a zatwierdzi koordynator regionalny. Nie można być członkiem obydwu kół. Wszystkie koła są skupione w Federacji Kół Prowincji (*Federazione dei Circoli della Provincia*) przy przewodniczącym i egzekutywie prowincji.

¹⁰³B. Jerkov, *La Mussolini fonda un partito* „La Repubblica” z 30 listopada 2003 r.

¹⁰⁴Por. M. Tarchi, *Dal Msi ad An...*, s. 161.

¹⁰⁵Tamże, s. 164.

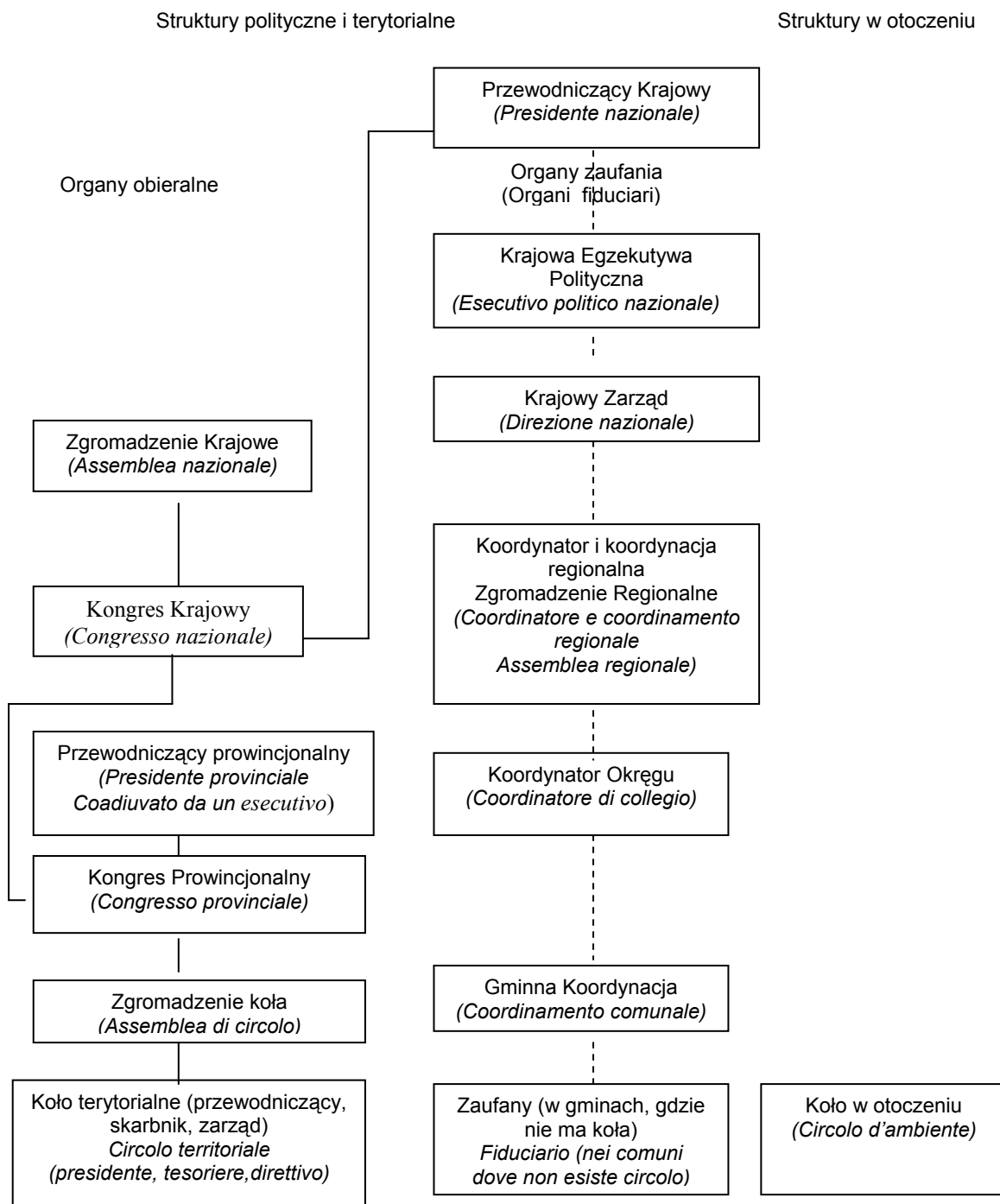
¹⁰⁶Tamże, s. 180.

¹⁰⁷Tamże, s. 180-181.

¹⁰⁸Zarówno Marco Tarchi, jak i Piero Ignazi, uważają, że dane urzędowe Sojuszu Narodowego odnośnie liczby członków z 1995 roku zostały zawyżone. Por. P. Ignazi, *Il polo escluso...*, s. 295.

¹⁰⁹<http://www.alleanzanazionale.it/an/page.asp?cat=dinamico&nome=statiche/statuto.htm>, 13.09.2004.

Wykres nr 5
Struktura organizacyjna Sojuszu Narodowego

Źródło: M. Tarchi, *Dal Msi ad An. Organizzazione e strategie*, Bologna 1997, s. 195.

Organami koła są: zgromadzenie, przewodniczący i zarząd. Reasumując koło odpowiadało wcześniejszej jednostce MSI – sekcji lecz miało mieć „charakter bardziej elastyczny i otwarty”¹¹⁰.

Główny nacisk położono na reorganizację struktur centralnych i peryferyjnych. Frakcja „Prawica w Ruchu” (*Destra in movimento*), do której przynależał Gianfranco Fini mówiła o „kopernikańskiej rewolucji organizacji”¹¹¹. Zasadniczym jej założeniem było odejście od epoki charyzmatycznego przywództwa, która miała być zastąpiona kulturą kolegalności.

Wśród struktur centralnych organem monokratycznym jest przewodniczący krajowy partii wybierany przez kongres partii większością absolutną w głosowaniu tajnym (art. 17 i 25 statutu). Do jego szerokich kompetencji należy kierowanie i promocja działalności politycznej i organizacyjnej ruchu, jest także z prawa członkiem wszystkich organów centralnych ruchu i w porozumieniu z przewodniczącymi grup Izby Deputowanych, senatu i parlamentu europejskiego może wszystkie te podmioty razem zwołać, kierując ich pracami. Ponadto również tworzy departamenty, biura, organizując i przekazując im kompetencje oraz mianując ich kadrę. Mianuje i odwołuje krajowego sekretarza administracyjnego, jak również koordynatorów regionalnych (art. 37 statutu). Ciałami kolegalnymi natomiast są: Krajowy Kongres (Zgromadzenie Krajowe), Zarząd Krajowy i Krajowa Egzekutywa Polityczna. Kongres Krajowy jest zwoływany raz na trzy lata przez Zgromadzenie Krajowe na wniosek krajowego przewodniczącego (art. 119). Tworzą go wszyscy członkowie partii. Określa on linię polityczną, jak również ma prawo wprowadzania zmian w statucie, które jednak muszą być zatwierdzone przez Krajowe Zgromadzenie. Z kolei zgromadzenie określa linię polityki i jej kierunki programowe na podstawie wytycznych Kongresu Krajowego. Liczy ono 500 członków. Wybiera spośród siebie ośmioosobowe prezydium oraz koordynatora. Zarząd Krajowy składa się z maksymalnie 100 osób, jest desygnowany przez krajowego przewodniczącego, a zatwierdzany przez Zgromadzenie Krajowe. Do jego uprawnień należy uchwalanie spraw związanych z aktywnością polityczną i organizacyjną, wyznaczanie kierunków aktywności grup parlamentarnych oraz określenie programów wyborczych i zatwierdzenie list kandydatów w wyborach do parlamentu krajowego, parlamentu europejskiego i

¹¹⁰ Por. M. Tarchi, *Dal Msi ad An...*, s. 194.

¹¹¹ Tamże, s. 103.

rad regionalnych (art. 30 statutu). Kolejnym organem jest Krajowa Egzekutywa Polityczna składająca się z Krajowego Przewodniczącego i 25 członków przez niego wyznaczonych a zatwierdzonych przez Krajowe Zgromadzenie. Jej zadaniem jest wspomaganie funkcji przewodniczącego (art. 32).

Organami terenowymi Sojuszu Narodowego są: Zgromadzenie Regionalne, Koordynator Regionalny, Koordynacja Regionalna, Kongres Prowincjonalny, Przewodniczący Prowincjonalny, Egzekutywa Prowincjonalna, Koordynator Okręgowy, Koordynator Gminny, Zgromadzenie Koła, Przewodniczący Koła i jego Zarząd (art. 15 statutu). Powyższe jednostki odpowiadają podziałowi terytorialnemu państwa. Nowością było wprowadzenie Koordynatora Okręgu odpowiadającego podziałowi na okręgi wyborcze w wyborach do parlamentu. Ponadto funkcjonują liczne organy dyscyplinarne i administracyjne (wykres nr 5).

Oceniając strukturę organizacyjną Sojuszu Narodowego trzeba podkreślić jej rozbudowany aparat personalno-biurokratyczny. W tym kontekście jest to kontynuacja struktur MSI. Liczna jest także rzesza członków partii. Organy centralne są bardziej liczne niż jednostki MSI. Wyróżnia się jednak rola i znaczenie w strukturach partii jej przewodniczącego, na co wskazują jego kompetencje. Funkcję tę pełni od powstania sojuszu Gianfranco Fini. Jego wyrazista osobowość i wizerunek medialny są jednoznacznie kojarzone z jego partią. Silna pozycja przewodniczącego partii przyczynia się również do podniesienia zarzutów o jej charakter demokratyczny¹¹².

3.4. Liga Północna (*Lega Nord* – *LN*)

LEGA NORD

„Ruch polityczny nazywany <<Liga Północna na rzecz Niepodległości Padanii>> tworzony przez stowarzyszenia polityczne ma na celu uzyskanie niepodległości Padanii metodami demokratycznymi i jej międzynarodowe uznane jako niepodległej republiki federalnej, suwerennej” (art. 1 statutu Ligi Północnej z 1/2/3 marca 2002 r.).

¹¹² Tego rodzaju zarzuty wysuwała między innymi Alessandra Mussolini, odchodząc z partii w listopadzie 2003 r. Por. Jerkov, *La Mussolini fonda un partito* „La Repubblica” z 30 listopada 2003 roku.

3.4.1. Powstanie partii

Liga Północna na rzecz Niepodległości Padanii (*Lega Nord per l'Indipendenza della Padania*), w skrócie nazywana Ligą Północną (Lega Nord – LN) jest ugrupowaniem, które obecnie współtworzy rząd koalicji centroprawicowej „Dom Wolności” Silvio Berlusconi. Sekretarzem partii i jednym z jej założycieli jest Umberto Bossi. Trzeba dodać, że formacja ta przede wszystkim ma swoich zwolenników w północnej części kraju. Przeszła zaś długą ewolucję od jej powstania do dnia dzisiejszego i nadal jest uważana za jedno z najbardziej kontrowersyjnych ugrupowań we Włoszech.

Ilvo Diamanti pisał, że „fenomen autonomicznych lig a w szczególności Ligi Północnej stanowił główny czynnik nowości we włoskim systemie politycznym po II wojnie światowej, (...) a ich zasadnicza innowacja polegała na zdolności zerwania z tradycyjnymi podstawami tożsamości politycznej i partiami: religia, klasa, inspiracja laicka; na ich miejsce wprowadzili inne odniesienia, wywodzące się ze starych sprzeczności włoskiego społeczeństwa: kontrastów między centrum a peryferią, Północą a Południem, prywatnym a publicznym, między społeczeństwem (*società civile*) a tradycyjnymi partiami”¹¹³.

Na początku lat osiemdziesiątych fenomen lig miał swoje głównie korzenie we włoskim autonomizmie. Już wcześniej działały takie formacje jak Union Valdôtaine, Südtiroler Volkspartei czy Sardyńska Partia Czynu, jednak ich aktywność koncentrowała się w regionach o statucie specjalnym. Ligi natomiast zaczęły powstawać w regionach o statucie zwykłym na północy kraju jako protest wobec polityki centralizacyjnej państwa, podkreślając znaczenie autonomii terytorialnej, zwłaszcza broniąc języka i kultury lokalnej¹¹⁴. Zgodnie wszyscy badacze stwierdzają, że „matką wszystkich lig” była Liga Veneto, która w wyborach parlamentarnych z 1983 roku uzyskała 1 mandat deputowanego i 1 mandat senatora¹¹⁵.

¹¹³ Por. I. Diamanti, *La Lega. Geografia, storia e sociologia di un soggetto politico*, Roma 1995, s. 5; zob. także R. Mannheimer, *Presentazione*, w: R. Mannheimer, *La Lega Lombarda*, Milano 1991, s. 7.

¹¹⁴ Por. L. Ricolfi, *La Lega*, w: *La politica italiana. Dizionario critico 1945-95*, pod red. G. Pasquino, Roma-Bari 1995, s. 262; D. Woods, *Il fenomeno delle Leghe*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 91, pod red. F. Anderlini i R. Leonardi, Bologna 1991, s. 171-172.

¹¹⁵ Przed wyborami do parlamentu europejskiego, historyczny lider Union Valdôtaine, Bruno Salvadori promuje wspólny start w wyborach pod jednym symbolem wszystkich sił etnicznych i regionalnych. W Veneto przystępuje do tego projektu Società Filologica Veneta, z której w roku następnym powstanie Liga Veneto. Por. L. Vimercati, *I Lombardi alla nuova crociata*, Milano 1990, s. 70-73.

Liga Północna wywodzi się z regionu Lombardii. Tam, w 1979 r. Umberto Bossi założył Północno-Zachodnią Unię Lombardii na rzecz Autonomii (*Unione Nord Occidentale Lombarda per Autonomia*). Formacja składała się z kilkunastu osób, nie odnosząc większych sukcesów. Przechodziła liczne zmiany nazwy swego ugrupowania. W 1982 roku przekształciła się w Autonomiczną Ligę Lombardzką (*Lega Autonomista Lombarda*), a w 1984 roku w Ligę Lombardzką (*Lega Lombarda*)¹¹⁶. W tym też roku startuje w wyborach do parlamentu europejskiego wspólnie z ugrupowaniami regionalnymi pod szyldem „Unia na rzecz Federalnej Europy” (*Unione per l'Europa federalista*). Jednak sukces Liga Lombardzka odnosi dopiero w wyborach parlamentarnych z 1987 roku, uzyskując 1 miejsce (Giuseppe Leoni) w Izbie Deputowanych i 1 mandat senatora (Umberto Bossi). W wyborach do parlamentu europejskiego z 1989 roku ugrupowanie otrzymało 8% głosów w Lombardii, co dało 2 miejsca w parlamencie europejskim¹¹⁷.

Symbolem ugrupowania został rycerz Alberto da Giussano, pod którego wodzą, gminy lombardzkie, połączone sojuszem o nazwie Liga Lombardzka w 1176 roku pokonały cesarza Fryderyka Barbarossę. Wcześniej złożyły wspólną przysięgę w Pontida. Ta miejscowość stała się od 1990 r. miejscem corocznych spotkań Ligi Umberto Bossiego.

Przełomem dla Ligi Lombardzkiej był rok 1990. W wyborach lokalnych zdobyła 18,9% głosów w Lombardii, a ponad 30% poparcia w gminach Bergamo, Brescia i Brianza¹¹⁸. Inne ligi regionalne również uzyskały dobre wyniki. Z inicjatywy Umberto Bossiego zostaje powołany podmiot polityczny, federacja – Liga Północna (*Lega Nord - LN*) – łączący większość autonomicznych formacji (akt założycielski 4 XII 1989 r.), a 1991 roku odbył się jej pierwszy kongres¹¹⁹.

Wzrastające poparcie dla Ligi Północnej potwierdziły wybory parlamentarne z 1992 roku, gdzie otrzymała 8,65% głosów, stając się czwartym ugrupowaniem Włoch. Rozpoczynająca się akcja „Czyste Ręce” objęła dochodzeniem wszystkie

¹¹⁶ Oprócz Umberto Bossiego, akt założycielski Ligi Lombardzkiej podpisali: Giuseppe Leoni, Dino Daverio, Marino Moroni, Sergio Sogiaghi i Manuela Marrone (późniejsza żona U. Bossiego). Por. www.leganord.org/struttura/a_5struttura_storialega.htm, 7.12. 2001.

¹¹⁷ Por. M. Bankowicz, *System partyjny Republiki Włoskiej...*, s. 169.

¹¹⁸ Por. P. Ignazi, *I partiti politici*, Bologna 1997, s. 127.

¹¹⁹ Ligę Północną utworzyły m.in. Lega emiliano-romagnola, Alleanza toscana di Tommaso Fragassi, Union ligure di Bruno Ravera, Liga Veneta di Franco Rocchetta, Piemont autonomista di Gipo Farassino. Por. L. Ricolfi, *La Lega...*, s. 263.; J. Pałasiński, *Liga proklamuje „Republikę Północnych Włoch”*, „Rzeczpospolita” z 18 czerwca 1991 roku.

rządzące partie powojennych Włoch, które U. Bossi od dawna krytykował. Następujące zmiany, szczególnie reguł prawa wyborczego do parlamentu zobligowały Ligę do tworzenia koalicji.

Zdecydowano się na sojusz z Forza Italia, pod nazwą „Bieguna Wolności”. W wyborach parlamentarnych z 1994 roku Liga Północna uzyskała 8,4% głosów. Nieco gorszy wynik był efektem sukcesu ugrupowania S. Berlusconi. Tym niemniej Liga zasiadła po raz pierwszy w rządzie. Zbyt różne formacje, które go tworzyły, ich sprzeczne interesy wywołały kryzys gabinetu i jego opuszczenie przez Ligę Północną.

Po raz kolejny nastąpiła zmiana nazwy ugrupowania w lutym 1995 roku na – Liga Północna-Włochy Federalne (*Lega Nord-Italia Federale*). W tym czasie, jak zauważył Piero Ignazi, Bossiemu „nie pozostaje nic innego, jak izolacja, aby odzyskać swoją charakterystykę „partii Północy” (*partito del Nord*)¹²⁰. W tym celu podjął kroki, by uchwalić powstanie „parlamentu północy” (*parlamento del Nord*) w czerwcu 1995 roku, a następnie „rządu Padani” jako sprzeciwu wobec polityki Rzymu, a także zaproponował zastąpienie dawnej koncepcji federalnej Włoch na rzecz secesji północnej części państwa.

Obrana strategia przyniosła sukces w kolejnych wyborach parlamentarnych w 1996 r., gdzie Liga uzyskała najlepszy swój rezultat – 10,1% głosów, natomiast w regionach północy została pierwszą partią z 20,5% głosów¹²¹. Ten wynik przyspieszył tworzenie Padani. Jak powiedział Bossi – „Padania nie ma mocnej ekonomii (...), stąd zależy od decyzji ekonomicznych innych; jeśli chcemy być konkurencyjni, musimy odłączyć się od Południa”¹²². 15 września 1996 roku zostaje proklamowana niepodległość Padani w Wenecji. W konsekwencji również została zmieniona nazwa partii na – Liga Północna na rzecz Niepodległości Padani.

¹²⁰ Por. P. Ignazi, *I partiti politici...*, s. 131.

¹²¹ Por. R. Borcio, *Sociologia politica. Partiti, movimenti sociali e partecipazione*, Bologna 2003, s. 137.

¹²² Por. M. Ch. Barlucchi, *Quale secessione in Italia?* “Rivista italiana di scienza politica” 1997, nr 2, s.363.

Tabela nr 8

Periodyzacja obecności lig regionalnych we Włoszech (1983-1993)

Fazy	1983-1987	1987-1990	1990-1992	< 1992
Propozycja polityczna	Etnoregionalizm: region jako naród, terytorium jako źródło tożsamości historycznej i kulturalnej	Neo-regionalizm: terytorium jako centrum odniesienia dla interesów społeczno-ekonomicznych	Sprzeciw wobec instytucji publicznych i partii tradycyjnych; hipoteza trzech makroregionów	Przewyciężenie modelu politycznego i instytucjonalnego: „Północ, która działa” w rządzie kraju
Warunki społeczno-polityczne	Kryzys Chrześcijańskiej Demokracji w północnej części Włoch; zmiany ekonomiczne i społeczne w środowisku małych przedsiębiorstw (<i>piccola impresa</i>)	Niedocenianie ze strony partii tradycyjnych; zablokowany system polityczny	Kryzys bloku socjalistycznego; depolaryzacja i deideologizacja	Rozproszenie partii tradycyjnych; kryzys instytucji, śledztwo o korupcję, napięcia ekonomiczne i społeczne
Lokalizacja głosów	Środkowo-północne Veneto i północna Lombardia	Spadek liczby głosów w Veneto, wzrost w Piemontcie, debiut w Lombardii	Wzrost w Lombardii i na całej północy Włoch	Duża ekspansja w wyborach z 1992 r.: między 10% a 25% we wszystkich regionach północy; trend wzrostowy
Motywacje głosów	Lokalizm, sekularyzacja, kryzys kultury chrześcijańsko-demokratycznej, strach przed osłabieniem rozwoju	Sprzeczności między północą a opiekuńczym południem; brak tolerancji dla nieskuteczności władzy publicznej, strach przed nielegalną imigracją	Brak zaufania wobec państwa i partii tradycyjnych; podkreślanie kontrastu Północ-Południe	Żądania reformy fiskalnej i instytucjonalnej
Baza wyborcza	Mężczyźni, dorośli, niski poziom wykształcenia, niezależne warstwy średnie, robotnicy w małych firmach: pochodzący z Chrześcijańskiej Demokracji (Dc)	Wzrost poziomu wykształcenia i urbanizacji; oprócz Dc pochodzą z Psi i innych partii lewicowych	Ujednolicenie profilu ogólnego ludności; pozostaje przewaga mężczyzn i obszarów peryferyjnych	Zbliżona do profilu ludności, przede wszystkim na obszarach, gdzie jest najbardziej zakorzeniona
Członkowie i lider	Wywodzi się z kół naukowych o tradycjach terytorialnych; dalece od polityki i partii	Nowe kadry pochodzące z lokalnych stowarzyszeń, niepolityczne	Rekrutacja z lokalnych stowarzyszeń i kręgów zawodowych; peryferyjne sektory społeczne: młodzi, klasa robotnicza	Poszukiwanie konsolidacji, rekrutacja kadr peryferyjnych z innych sił politycznych, intensywna aktywność formacyjna

Źródło: I. Diamanti, *La Lega. Geografia, storia e sociologia di un soggetto politico*, Roma 1995, s. 115.

Tak radykalny przełom przyczynił się do rozłamów w partii, jak również spadła liczba głosów w konsultacjach wyborczych. W związku z tym Umberto

Bossi ponownie powrócił do koncepcji federalizmu. Nastąpił również powrót do współtworzenia koalicji centroprawicowej „Dom Wolności”, która zwyciężyła w wyborach parlamentarnych w 2001 roku. U. Bossi został ministrem do spraw reform instytucjonalnych i dewolucji. Przygotował projekt ustawy konstytucyjnej o zmianie formy państwa z unitarnej na federalną. W wyniku choroby, jak i uzyskania mandatu w parlamencie europejskim Bossi zrezygnował z funkcji ministra.

Choć Liga Północna współtworzy rząd, nadal jednak pozostaje ugrupowaniem nieprzewidywalnym i kontrowersyjnym. Warto też zauważyć, że w wyborach z 2001 roku uzyskała słaby wynik, poniżej progu 4% w Izbie Deputowanych (3,9%). Wzbudza to obawy o marginalizację partii.

3.4.2. Program partii

Ilvo Diamanti, poszukując motywów sukcesu Ligii Północnej wyodrębnił kilka zmiennych niezależnych¹²³:

- a) lokalizm;
- b) regionalizm;
- c) wrogość wobec Południa (*antimeridionalismo*) lub brak tolerancji etnicznej i rasowej;
- d) podkreślanie wspólnych i głębokich korzeni;
- e) krytyka instytucji państwowych i partii politycznych (*antagonismo verso le istituzioni e i partiti*);
- f) podkreślanie frustracji niektórych warstw społecznych;
- g) krytyka systemu politycznego, który był zablokowany i pozbawiony alternacji oraz systemu społeczno-ekonomicznego.

Po raz pierwszy założenia ruchu zostały zdefiniowane na kongresie w 1982 roku. Przede wszystkim skoncentrowano się na modelu etno-regionalnym, według wzoru Ligii Veneto. Niezmiernie istotne było – zdaniem Umberto Bossiego – „potwierdzenie naszej kultury, historii i języka lombardzkiego”¹²⁴. Jeden z plakatów tego okresu głosił, że „nie ważne ile macie lat, jaką pracę wykonujecie, jaką tendencję polityczną wyznajecie: ważne jest to, że jesteście – jesteśmy – wszyscy Lombardczykami”. Zatem pierwsze idee przede wszystkim dotyczyły języka i

¹²³ Por. I. Diamanti, *La Lega...*, s. 9-10.

¹²⁴ B. V. Vimercati, *I Lombardii...*, s. 18.

kultury lokalnej¹²⁵. Wobec niewielkiego przyjęcia tych haseł przez elektorat po 1985 r. liga zastępuje „ideę terytorium jako źródła tożsamości historycznej, regionu jako narodu koncepcjom terytorium jako centrum tożsamości interesów: wspólnota z wielkimi tradycjami i zdolnościami produkcyjnymi zmuszona do podległości wobec logiki państwa partyjnego”¹²⁶. Zwrócono uwagę przede wszystkim na kwestię solidarności Lombardczyków „przeciw wspólnym wrogom: nieskuteczności państwa, wszechwładzy partii politycznych, nadmiernej presji podatkowej”¹²⁷.

Pod koniec lat 80. liga wzmacnia apel tożsamości regionalnej przez podkreślenie bogatej tradycji „ludu Lombardzkiego”, którego potencjał ekonomiczno-finansowy jest marnowany przez źle zarządzane państwo i biedne Południe. Stąd też rozwiązaniem tego problemu miało być przejście z państwa scentralizowanego do państwa federalnego. Popularne były slogany typu „Naprzód Etna, czyń swój obowiązek” czy „Rzym rakiem Włoch”¹²⁸. Deklarowano również ksenofobię i rasizm wyrażane wobec mieszkańców Południa, ludności cygańskiej, nielegalnych imigrantów czy homoseksualistów. Posługiwano się przy tym językiem prostym i dosadnym, odwołując się do „pragnień zwykłych ludzi gnębionych przez polityków i intelektualistów”¹²⁹. W latach 90. ponawiane są głosy krytyczne wobec państwa, partii politycznych, jak również idea stworzenia nowej republiki¹³⁰. Umberto Bossi podkreślał, że nie może być federalizm tylko etniczny, musi być także ekonomiczny. Liga przedstawiała się też wtedy nie jako partia anty-systemowa, ale jako siła, która prowadzi do zmiany i odnowy systemu politycznego i instytucji na poziomie centralnym i lokalnym¹³¹. W tym czasie Liga, jak i jej przywódca ugruntowali swoją pozycję w stosunku do skorumpowanego systemu partyjnego, który zaczynał się rozpadać. Partia w ten sposób zyskiwała zwiększone poparcie wyborcze jako formacja niezamieszana w układ rządzący i system korupcji. Z czasem również ulega wzmocnieniu program federalistyczny.

¹²⁵ Jak pisze I. Diamanti „Bossi uznaje, że był przekonany na początku swego doświadczenia politycznego, że trzeba przejść przez zdobycie własnej tożsamości językowej”. Por. I. Diamanti, *La Lega...*, s. 58; U. Bossi, D. Vimercati, *Vento dal Nord. La mia Lega la mia vita*, Milano 1992, s. 95-108.

¹²⁶ Tamże, s. 59.

¹²⁷ Por. B. Vimercati, *I Lombardii...*, s. 19.

¹²⁸ I. Diamanti, *La Lega...*, s. XX.

¹²⁹ Por. M. Bankowicz, *System partyjny Republiki Włoskiej...*, s. 168.

¹³⁰ Herbert Kitschelt, analizując przyczyny powstania Ligi Północnej zauważył, że „początkowo miały one przede wszystkim związek z korupcją i nieskutecznością państwa (partiokracji) i machin partyjnych, które skupiły wyborców wokół nowej partii”. Por. H. Kitschelt, *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*, Michigan 1995, s. 175.

¹³¹ I. Diamanti, *La Lega...*, s. 93.

Liga przyjęła projekt znanego konstytucjonalisty Gianfranco Miglio podziału państwa Włoskiego na trzy duże makroregiony – Republikę Północy, Republikę Centrum i Republikę Południa. Na kongresie Ligi w Assago w grudniu 1993 roku przedstawiono kolejny projekt, którego współautorem również był profesor G. Miglio, budowy tym razem Unii Włoskiej, „do której należałyby trzy republiki: Północna, Środkowa i Południowa oraz pięć regionów o statucie specjalnym (...). Jedność państwa została zachowana poprzez powszechne i bezpośrednie wybory premiera Unii”¹³².

Powstanie Forza Italia i jej ogromny sukces przyczynił się do odejścia części elektoratu Ligi do partii S. Berlusconiego. Potwierdzały to kolejne porażki w wyborach lokalnych. Dlatego też by zyskać „większą widoczność” Liga radykalizuje swoją ofertę programową, proponując secesję bogatych regionów północnych. Idea Padanii została urzeczywistniona przez proklamację jej powstania 15 września 1996 r. Ten gwałtowny zwrot wzbudził jednak obawy społeczeństwa, w związku z tym Liga Północna pod koniec XX wieku wraca ponownie do idei federalizmu. Ta kwestia stała się głównym punktem programowym, po wejściu Ligi do rządu S. Berlusconiego w 2001 roku. Jakikolwiek opóźnienia w procesie prac ustawodawczych nad dewolucją i państwem federalnym spotykały się z ultimatum Bossiego, opuszczenia koalicji centroprawicowej¹³³.

Nadal żywy jest wśród legionistów slogan – „Zatrzymać złodziejski Rzym”, odnoszący się do zbytnej jeszcze centralizacji władzy. Ponawiane są także kwestie stworzenia tamy dla nielegalnej imigracji¹³⁴. W sprawach zagranicznych natomiast Liga przede wszystkim akcentuje swój sprzeciw wobec wstąpienia Turcji do Unii Europejskiej („Nie dla Turcji w Europie” <<*No alla Turchia in Europa*>>, „Wcześniej Chińczycy, teraz Turcy zagrażają małym i średnim przedsiębiorcom” <<*Prima i cinesi adesso i turchi piccola e media impresa a rischio*>>). Znane są także propozycje zorganizowania referendum w sprawie euro i powrotu do monety krajowej¹³⁵.

¹³² „Rzeczpospolita” z 12 kwietnia 1996 roku.

¹³³ Por. G. Passalacqua, *Ma la Lega punta i piedi, „nel governo non decide lui”*, „La Repubblica” z 19 czerwca 2003 r.

¹³⁴ Por. C. Mudde, *The Single-Issue Party Thesis: Extreme Right Parties and the Immigration Issue*, „West European Politics” 1999, nr 3 (vol. 22), s. 182-197; H. Beirich, D. Woods, *Globalisation, Workers and the Northern League*, „West European Politics” 2000, nr 1 (vol. 23), s. 130-143.

¹³⁵ http://www.leganord.org/iniziativa/raccoltafirme/2005/proposta_legge_euro.pdf, 07.11.2005.

Marco Tarchi zwraca uwagę na styl i język ligi, określając ją w kategoriach populizmu - ruchu masowego. Jak zauważa, liga nie może „pozwolić sobie na pozostawienie stylu, mentalności, żargonu i retoryki populizmu, ponieważ z nich czerpie niezbędne źródła swojej niepowtarzalnej tożsamości i radykalnej odmienności w stosunku do świata politycznego”¹³⁶.

3.4.3. Struktura ugrupowania

Choć Liga Północna jawiła się przede wszystkim jako krytyk partii masowych, sama w swym modelu organizacyjnym była zbliżona pod wieloma względami do partii masowej. Zaznaczając związek z terytorium dążono do upowszechnienia sekcji lokalnych i prowincjonalnych. Jak pisał Ilvo Diamanti, „w Lombardii od 1990 do 1991 roku prawie podwojono liczbę siedzib miedyprowincjonalnych (z 52 do 102); w marcu 1993 roku Ln dysponowała siatką organizacyjną we wszystkich prowincjach Północy i Toskanii”¹³⁷. Liga Północna także z sukcesem promowała rozszerzenie bazy członkowskiej¹³⁸. Z drugiej strony niekwestionowaną i silną pozycję w ugrupowaniu zajmował i zajmuje Umberto Bossi, jako lider charyzmatyczny. Co więcej, „nadrzędność nad tożsamością organizacji lidera wzrastała nieustannie w rozwoju Ligi”¹³⁹.

W myśl Statutu Ligi Północnej na rzecz Padani, zatwierdzonego przez Kongres Federalny z 1/2/3 marca 2002 roku zasadniczym celem ugrupowania jest „uzyskanie niepodległości Padanii poprzez metody demokratyczne i jej międzynarodowe uznanie jako niezależnej i suwerennej Republiki Federalnej” (art. 1 statutu)¹⁴⁰.

Jednostką podstawową struktury są sekcje gminne, okręgowe, prowincjonalne i sekcje narodowe. Do tych ostatnich należą sekcje – narody, tworzące federację: Górna Adyga – Südtirol, Emilia, Friuli-Wenecja Julijska, Liguria, Lombardia, Marche, Piemont, Romania, Toskania, Trydent, Umbria, Dolina Aosty oraz Veneto. „Każda sekcja jest reprezentowana przez sekretarza, radę zarządzającą a wybierają ich bezpośrednio albo pośrednio zgromadzenia lub kongresy”. (art, 34, ust. 1 statutu).

¹³⁶ Por. M. Tarchi, *L'Italia populista. Dal qualunquismo ai girotondi*, Bologna 2003, s. 154-155.

¹³⁷ Por. I. Diamanti, *La Lega...*, s. 98-99.

¹³⁸ Por. R. Biorcio, *Sociologia politica. Partiti, movimenti sociali e partecipazione*, Bologna 2003, s. 145.

¹³⁹ Tamże, s. 144.

¹⁴⁰ http://www.leganord.org/Main/a_2_entrainl_statuto.htm, 19.06.2004.

Do organów federalnych należą kolejno: sekretarz federalny, Kongres Federalny, Rada Federalna, Federalny Komitet Administracyjny, Federalne Kolegium Kontroli Rachunków i Federalny Sąd Koleżeński (art. 8 statutu).

Sekretarz federalny przede wszystkim reprezentuje partię. Do jego podstawowych funkcji należy kierowanie i koordynacja i wszystkimi organami ruchu. Wybierany jest na 3 lata przez Kongres Federalny. Zajmuje się wykonaniem wytycznych Kongresu Federalnego, a ponadto zwołuje i przewodniczy Radzie Federalnej (w razie równości głosów, sekretarz ma dwa głosy) oraz Politycznemu Sekretariatowi Federalnemu. Mianuje i odwołuje swoich zastępców (art. 14 statutu), osoby pomagające mu wykonywać swoje funkcje (odpowiedzialnego za organizację federalną, odpowiedzialnego za federalne gminy padańskie czy odpowiedzialnego za Padańskie Biuro Ustawodawcze – art. 16 statutu) oraz koordynatora sekcji narodowych (art.17). Wyżej wymienione osoby tworzą Biuro Sekretariatu Politycznego, „które wraz z innymi radami przygotowuje propozycje ustaw dla regionów i parlamentów” (art. 16 statutu). Sekretarzowi federalnemu także podlegają bezpośrednio przewodniczący grup parlamentarnych Ligi Północnej. Kolejnym ciałem monokratycznym jest przewodniczący federalny, wybierany przez Radę Federalną na okres 1 roku. Zwołuje on Kongres Federalny, przewodniczy Radzie Federalnej w czasie nieobecności sekretarza federalnego, ale przede wszystkim w przypadkach koniecznych zobowiązany jest do mediacji między różnymi częściami ruchu (art. 15).

Jednym z najważniejszych organów kolegialnych jest Kongres Federalny, będący organem reprezentacyjnym wszystkich stowarzyszonych w sekcjach narodowych. Z kolei do kompetencji Rady Federalnej należy m.in. wybór federalnego przewodniczącego, mianowanie przedstawicieli Federalnej Koordynacji – Młodych Padańczyków (*Giovani Padani*), zatwierdzanie budżetu, zarząd wspólnym funduszem, czuwanie nad przestrzeganiem norm statutowych (art. 13). Organami kontrolnymi są Federalne Kolegium Kontroli Rachunków (*Collegio Federale dei Revisori dei Conti*) oraz Federalny Sąd Koleżeński (*Collegio Federale dei Probiviri*). Federalne Kolegium Kontroli Rachunków tworzą przewodniczący Narodowych Kolegiów Kontroli Rachunków, natomiast sekretarz federalny mianuje przewodniczącego organu federalnego, który nie musi być jego członkiem. Do zadań powyższego organu należy kontrola administracyjna oraz

przedstawienie rocznego sprawozdania z budżetu Ligi (art. 46 statutu). Z kolei Federalny Sąd Koleżeński orzeka jako ostatnia instancja w sprawie odwołań Rad Narodowych wobec uchwał Narodowego Sądu Koleżeńskiego i jako organ apelacyjny drugiego stopnia wobec uchwał Rad Narodowych, związanych z przypadkami wykluczenia z partii, jak również bada prawomocność formalną i proceduralną sankcji, potwierdzając lub odrzucając je (art. 54 statutu). Tworzą go pojedynczy członkowie każdej z Sekcji Narodowych.

Na poziomie sekcji narodowych odwzorowano strukturę organów federalnych. I tak powołano następujące organy: Kongres Narodowy, Radę Narodową, Sekretarza Narodowego, Przewodniczącego Narodowego, Biuro Sekretariatu Narodowego, Biuro Padańskich Gmin Lokalnych oraz Narodowe Kolegium Kontroli Rachunków i Narodowy Sąd Koleżeński.

Oceniając model organizacyjny należy stwierdzić, że Liga Północna przywiązuje dużą wagę do zakorzenienia swych struktur w północnej części państwa oraz w żyjącej tam społeczności lokalnej. W jej działaniach można dostrzec odwołania do modelu partii masowej. Wskazuje na ten fakt także liczne organizacje powstałe wokół partii – związki zawodowe, stowarzyszenia zawodowe, grupy kulturalne, rekreacyjne i sportowe. Jak pisał Roberto Borcio, „stowarzyszenia Ligi zachowywały coraz ściślejszy związek z partią, ale i posiadały mniejszą autonomię polityczną i organizacyjną w stosunku do tego rodzaju organizacji partii masowych”¹⁴¹.

3.5. Demokraci Lewicy (*Democratici di Sinistra* – DS)

Democratici
di Sinistra

„Demokraci Lewicy „jednoczą się, aby uczestniczyć w budowie społeczeństwa otwartego i pluralnego, wolnego i solidarnego, sprawiedliwego i bezpiecznego” (art. 1 statutu)¹⁴².

¹⁴¹ Por. R. Biorcio, *Sociologia politica...*, s. 147.

¹⁴² Por. www.dsonline.it/stampa/documenti/print.asp?id_doc=24018, 17.06.2005.

3.5.1. Powstanie partii

W ciągu zaledwie piętnastu miesięcy doszło do przekształcenia i transformacji Włoskiej Partii Komunistycznej (PCI) w Demokratyczną Partię Lewicy (PDS). Dokonało się to na XX Kongresie PCI 31 stycznia - 4 lutego 1991 roku¹⁴³. Powstałe ugrupowanie stało się największą partią lewicową we Włoszech. Tym niemniej musiało sprostać swojej postkomunistycznej tożsamości, jak i wyzwaniom niesionym przez nowy układ partyjny. Kolejnym przełomem była próba zbudowania zjednoczonej siły politycznej wokół PDS i zwołanie tzw. „stanów generalnych lewicy” do Florencji na 12-13-14 lutego 1998 roku. Stworzono w ten sposób Demokratów Lewicy (DS), ugrupowanie składające się z członków rozwiązanej PDS i niewielkich partii centrolewicowych.

Nie można jednak w pełni zrozumieć sukcesów i porażek współczesnej lewicy bez chociażby pobieżnej znajomości historii Włoskiej Partii Komunistycznej, za której głównych spadkobierców uchodzą Demokraci Lewicy i Partia Odbudowy Komunistycznej. Do zasadniczych kwestii należy pytanie o linie politycznej kontynuacji czy też zerwania ze swą poprzedniczką. Czy slogan wyborczy lidera centroprawicy, Silvio Berlusconi – „PCI, PDS, DS” – to prawdziwa natura Demokratów Lewicy – ex komunistów¹⁴⁴?

W dziejach Włoskiej Partii Komunistycznej można wyróżnić kilka następujących okresów:

1) Komunistyczna Partia Włoch (*Partito Comunista d'Italia*) została utworzona oficjalnie 21 stycznia 1921 roku przez część radykalnych działaczy Włoskiej Partii Socjalistycznej, na jej XVII Kongresie w Livorno¹⁴⁵. Stała się jedną z sekcji Trzeciej Międzynarodówki. „W pierwszych latach istnienia najsilniejsza grupa skupiona była wokół Bordigi i Bombacciego, dość sekciarsko nastawionych i przeciwstawiających się grupie turyńskiej pisma „Ordine Nuovo”, do której

¹⁴³ Jak pisze Piero Ignazi, 64,1% delegatów głosowało za wnioskiem sekretarza partii Achile Occhetto, by zmienić nazwę i symbol ugrupowania. Por. P. Ignazi, *Dal PCI al PDS*, Bologna 1992, s. 169; C. Baccetti, *Il Pds. Verso un nuovo modello di partito?*, Bologna 1997, s. 27.

¹⁴⁴ Por. P. Bellucci, M. Maraffi, P. Segatti, *PCI, PDS, DS. La trasformazione dell'identità politica della sinistra di governo*, Roma 2000, s. 171-174.

¹⁴⁵ Zmiana nazwy ugrupowania na Włoską Partię Komunistyczną nastąpiła po rozwiązaniu Trzeciej Międzynarodówki. Por. C. Morandi, *I partiti politici in Italia dal 1848 al 1924*, Firenze 1997, s. 57-62; A. Agosti, *Storia del PCI*, Roma-Bari 1999, s. 3-25.

wchodzili m.in. Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti i Umberto Terracini”¹⁴⁶. Po zabójstwie socjalistycznego posła Giacomo Matteottiego w 1924 roku, komuniści współtworzyli opozycję awentyrką w stosunku do faszystów. Część członków partii została aresztowana, a reszta opuściła Włochy, natomiast samo ugrupowanie zostało zdelegalizowane. Główna działalność partii była prowadzona na emigracji, gdzie w 1934 roku został zawarty Pakt o jedności działania z socjalistami. W 1939 roku, w Paryżu kierownictwo partią przejął Palmiro Togliatti, który następnie udał się do Moskwy;

2) współtworzenie Komitetów Wyzwolenia Narodowego, a także powrót Togliattiego do Włoch w marcu 1944 roku przyczynił się do udziału komunistów w rządach jedności narodowej do maja 1947 roku i uchwalenia nowej konstytucji Włoch. PCI stopniowo przekształcała się z ugrupowania kadrowego w organizację masową, u której podstaw legła zasada „demokratycznego centralizmu” w podejmowaniu decyzji wewnątrzpartyjnych;

3) od maja 1947 roku, Włoska Partia Komunistyczna była ugrupowaniem opozycyjnym, uważanym za formację antysystemową. „Na poziomie oficjalnym PCI deklarowała wierność zasadom demokratycznym i konstytucji, ale w swojej działalności propagandowej widoczne były silne nawiązania do mitu ZSRR, rewolucji bolszewickiej i komunizmu” (tzw. *politica della dopiezza*)¹⁴⁷. Po wyborach parlamentarnych w 1948 roku, w których komuniści utworzyli Front Ludowy z socjalistami, PCI nadal była trzecią partią Italii a od wyborów parlamentarnych z 1953 roku drugą siłą polityczną, dążąc w myśl założeń A. Gramsciego do hegemonii na polu kulturalnym (m.in. wpływy w największym związku zawodowym CGIL, wydawany dziennik „Unità”, tygodnik „Rinascita”, własne wydawnictwo czy liczne organizacje zrzeszające intelektualistów i młodzież)¹⁴⁸;

4) rozłam z socjalistami pogłębił izolację komunistów (praktyka *conventio ad excludendum*), będących przeciwnikami wejścia Włoch do Paktu Atlantycznego i wojny koreańskiej. Śmierć Stalina, raport Chruszczowa a następnie wydarzenia na Węgrzech wywołały dyskusję wewnątrzpartyjną. Togliatti na XVIII kongresie PCI w grudniu 1956 roku ogłosił tzw. „włoską drogę do socjalizmu”. Zakładała ona

¹⁴⁶ J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa 1986, s. 218-219; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Poznań 2001, t.3, s. 261-298.

¹⁴⁷ Por. P. Ignazi, *I partiti politici*, Bologna 1997, s. 83.

¹⁴⁸ Por. M. A. Confalonieri, *Parties and Movements in Italy: The Case of Feminism and the PCI*, „Il Politico” 1995, nr 1, s. 127-158.

odejście od modelu sowieckiego i przewodniej roli Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego na rzecz narodowej drogi do socjalizmu, mając na uwadze historię i sytuację każdego kraju. Wyrażone poparcie dla ZSRR i interwencji na Węgrzech spowodowało odejście części intelektualistów;

5) po śmierci Togliattiego w Jałcie w 1964 roku, do władzy w partii doszła druga generacja, charakteryzująca się długą debatą między linią Pietro Ingrao i zwolennikami Giorgio Amendoli, dzieląc partię i prowokując odejście zwolenników Ingrao oraz powstanie grupy Manifesto (od 1971 r. wydawali dziennik „Il Manifesto”). PCI potwierdziła jednocześnie niezgodę na politykę ZSRR, opowiadając się przeciwko interwencji w Czechosłowacji, a z drugiej strony akceptując proces integracji europejskiej i zmianę stanowisko wobec członkostwa Włoch w NATO;

6) w latach 1972-1984 sekretarzem partii był charyzmatyczny polityk Enrico Berlinguer, reprezentant trzeciej generacji działaczy komunistycznych. Ten okres w polityce wewnętrznej charakteryzował się propozycją PCI tzw. „nowego i wielkiego kompromisu historycznego” między największymi formacjami politycznymi kraju, zwłaszcza z chadecją, na której czele stał Aldo Moro. Porozumienie między siłami „łuku konstytucyjnego” doprowadziło do zewnętrznego poparcia komunistów dla rządów Giulio Andreottiego w latach 1976-1978. Natomiast na arenie międzynarodowej powstała koncepcja eurokomunizmu, która upadła wraz ze zmianą pozycji komunistów francuskich i porażkami wyborczymi działaczy hiszpańskich;

7) koniec okresu solidarności narodowej spowodował przejście PCI do opozycji, w myśl koncepcji Berlinguera tzw. „alternatywy demokratycznej”. Klęska strategii współpracy z chadecją, zwłaszcza po porwaniu i zamordowaniu przez Czerwone Brygady Aldo Moro odbiła się negatywnie na wynikach wyborczych partii w latach osiemdziesiątych. W owym czasie interlokutorem dla rządzących elit stała się rosnąca w siłę Włoska Partia Socjalistyczna z Bettino Craxim na czele;

8) po Alessandro Natta, sekretarzem komunistów w 1988 roku został Achille Occhetto, przeprowadzając proces zmian personalnych i linii programowo-kulturalnej partii¹⁴⁹. Na XVIII kongresie PCI w marcu 1989 roku został zatwierdzony „nowym kurs”, a 12 listopada Occhetto ogłosił zmianę nazwy i symbolu ugrupowania (tzw. *svolta della Bolognina*). Następny XIX Kongres PCI od

7 do 11 marca 1990 roku, wzbudził szeroką dyskusję między reformistami i linią zwolenników tradycji komunistycznych. Ostatecznie największe poparcie uzyskał wniosek A. Occhetto (65,8%), którego efektem był ostatni, XX Kongres PCI 31 stycznia – 4 lutego 1991 roku w Rimini, powołujący do życia nowy podmiot polityczny, Demokratyczną Partię Lewicy (PDS). Część działaczy nie przystąpiła do PDS i wraz z innymi formacjami lewicowymi (np. Demokracją Proletariacką) stworzyła Ruch na rzecz Odbudowy Komunistycznej, który z czasem przekształcił się w Partię Odbudowy Komunistycznej¹⁵⁰.

Jeszcze raz warto podkreślić fakt, że proces rozwiązywania Włoskiej Partii Komunistycznej i powstanie w jej miejsce Demokratycznej Partii Lewicy trwał blisko 2 lata, w trakcie których doszło do obalenia Muru Berlińskiego i zakończenia zimniej wojny. Finalny Kongres odbył się w ciągu zaledwie 4 dni, gdy toczyła się wojna w Zatoce Perskiej. Stosunek do niej, podzielił tak uczestnik Kongresu, że niewiele brakowało, aby nie uchwalono procesu zmiany ugrupowania i nowego statutu. Dzięki strategii Massimo D'Alemy o oddzielnym głosowaniu wniosku w sprawie trwającej wojny, udało się powołać PDS¹⁵¹. Również wybór nowego sekretarza okazał się trudny, bowiem zabrakło 10 głosów do uzyskania wymaganej większości absolutnej dla Occhetto. Dopiero zmiana stanowiska grupy Giorgio Napolitano pozwoliła na jego wybór, a statut przyjęto jako dokument tymczasowy, blokując w ten sposób głosowanie nad wieloma poprawkami.

Nowym symbolem partii stał się dąb, u którego korzeni umieszczono skrót PCI oraz znak skrzyżowanego młota i sierpa, zaznaczając linie kontynuacji z powojennym ugrupowaniem komunistycznym. Jednak nie była to formacja polityczna o jednolitym kształcie, gdyż po kongresie PDS naliczono od 7 do 17 różnych nurtów, grup i podgrup¹⁵².

PDS była ugrupowaniem opozycyjnym wobec rządzącej nadal chadecji, socjalistów, liberałów, socjaldemokratów oraz republikanów, którzy w 1991 roku wyszli z rządu. Początkowo partia borykała się ze słabymi strukturami organizacyjnymi i problemami finansowymi. W wyborach parlamentarnych z 5/6

¹⁴⁹ C. Baccetti, *Il Pds. Verso un nuovo modello di partito?*, Bologna 1997, s. 46-51.

¹⁵⁰ Por. W. L. Eubank, A. Gangopadachay, L. B. Weinberg, *Italian Communism in Crisis. A Study in Exit, Voice and Loyalty*, "Party Politics" 1996, nr 1, s. 55-75; S. Bertolino, *Il modello di partito nel passaggio dal PCI al PDS*, "Il Politico" 1997, nr 4, s. 633-656.

¹⁵¹ S. Hellman, *La difficile nascita del Pds*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 92" pod red. S. Hellman'a i G. Pasquino, Bologna 1992, s. 120-122.

¹⁵² Tamże, s. 124.

kwietnia 1992 roku, postkomuniści otrzymali zaledwie 16,11% głosów w Izbie Deputowanych i 17,1% w wyborach do Senatu, co stanowiło najgorszy wynik w powojennej historii (PCI) od 1948 roku. Pozycja PDS wzrastała w miarę ujawniania afer korupcyjnych elity rządzącej, zwłaszcza po rozpoczęciu akcji „Czystych Rąk”. PDS udzieliła poparcia rządowi przejściowemu G. Amato i C.A. Ciampiego, nawet przez krótki czas biorąc udział w tym ostatnim. Jak również współpracowała przy wyborze prezydenta Republiki, O.L. Scalfaro. Wspierała także inicjatywę referendum w sprawie zmiany prawa wyborczego w kwietniu 1993 roku. Po sukcesach w wyborach lokalnych z czerwca i grudnia 1993 roku przewidywano, że PDS, tworząc koalicję centrolewicową Sojusz Postępu wygra wybory parlamentarne. Została jednak pokonana przez Forza Italia i zbudowane przez nią dwa sojusze koalicyjne. Dwa miesiące później PDS przegrała również wybory do Parlamentu Europejskiego, co stanowiło kres przywództwa partyjnego Achille Occhetto.

Nowy rozdział w historii PDS rozpoczął się wraz z wyborem na sekretarza ugrupowania, Massimo D'Alemy, młodego członka władz partii komunistycznej i jej wychowanka. Rywalizował on o to stanowisko z dyrektorem dziennika „Unità”, Walterem Veltronim¹⁵³. Ponadto D'Alema został wiceprzewodniczącym Międzynarodówki Socjalistycznej, a PDS była jednym z fundatorów Europejskiej Partii Socjalistycznej.

PDS stanowiła siłę opozycyjną w parlamencie XII kadencji (15.04.1994-16.02.1996). Nie udzieliła poparcia dla I rządu S. Berlusconiego 22 grudnia 1994 roku, wspomagając natomiast kolejny rząd L. Diniego, o charakterze technicznym. Kolejne wybory regionalne z 23 kwietnia 1995 roku były już próbą przed wyborami parlamentarnymi w 1996 roku. PDS stała się głównym ogniwem nowej koalicji centrolewicowej „Drzewo Oliwne”, zawiązując współpracę także z lewicową Odbudową Komunistycznym. Ta strategia przyniosła upragnione zwycięstwo wyborcze i przystąpienie do formowania I gabinetu rządowego R. Prodiego. PDS uzyskała największe poparcie wyborcze – 21,1% głosów.

Program PDS i koalicji centrolewicowej zakładał przede wszystkim rewizję konstytucji. Planowano reformę systemu organów państwa, we współpracy z opozycją. W tym celu powołano Trzecią Dwuizbową Komisję do spraw Reform Instytucjonalnych, a na jej czele stanął M. D'Alema. Wycofanie się z tej inicjatywy

opozycji, doprowadziło do jej klęski. Los koalicji rządzącej natomiast został zagrożony wskutek nieudzielenia wotum zaufania dla rządu R. Prodiego przez Odbudowę Komunistyczną w październiku 1998 r. Dzięki poparciu mniejszych ugrupowań takich jak UDR i PDSI, zdołano utworzyć kolejne rządy centrolewicowe – I i II rząd M. D'Alemy i II rząd G. Amato. Był to wyraźny przełom dla PDS i jej historycznej poprzedniczki, gdyż po raz pierwszy szef ugrupowania postkomunistycznego został premierem Włoch.

Zmiany nastąpiły również w samej PDS. Najpierw zwołano II Kongres partii, 20-23 lutego 1997 w Rzymie, w celu odnowy ideologicznej podstawy programowej partii¹⁵⁴. Następnie zamierzano zgrupować wokół ugrupowania liczne, mniejsze podmioty polityczne. Z tego względu przygotowano tzw. „stany generalne lewicy”, we Florencji na 12-13-14 lutego 1998 roku. Nowa formacja polityczna „połączyła różne części reformizmu katolickiego, laickiego, socjalistycznego a także komunistycznego, ale w swej zasadniczej postaci pozostając czymś niewiele większym niż poszerzone PDS”¹⁵⁵. Przyjęła nazwę Demokratów Lewicy (DS)¹⁵⁶. Jej sekretarzem, po objęciu stanowiska premiera przez Massimo D'Alemę 21 października 1998 roku, został Walter Veltroni, wskazany przez niego na swojego sukcesora.

Symbolem Demokratów Lewicy pozostał rozłożysty dąb, u którego podnóża umieszczono czerwoną różę oraz w 2005 r. dodano napis „Partia Europejskiego Socjalizmu”.

Jedną z pierwszych decyzji rządu M. D'Alemy było wyrażenie poparcia dla interwencji NATO w Kosowie od 23 marca do 9 czerwca 1999 roku oraz udostępnienie bazy militarnej w Aviano. Premier uważał, iż „jako były komunista, musi dać dowody swoje wiarygodności jako partner atlantycki”. Lewicowy nurt DS jednak nadal był „podejrzliwy w stosunku do NATO i skłony do organizacji

¹⁵³ Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti...*, s.186-187.

¹⁵⁴ Por. R. Vignati, *Il leader e il partito. Il Pds dopo il II congresso*, “Politica in Italia. I fatti e le interpretazioni dell'anno. Edizione 98, pod red. L. Bardiego i M. Rhodes'a, Bologna 1998, s. 87-108.

¹⁵⁵ Szerzej P. Bellucci, M. Maraffi, P. Segatti, *Il congresso dei Ds*, “Politica in Italia. I fatti e le interpretazioni dell'anno. Edizione 2001” pod red. M. Caciagliego i A. Zuckerman'a, Bologna 2001, s. 71.

¹⁵⁶ W projekcie przygotowanym przed zwołaniem „stanów generalnych lewicy” nadano planowej, nowej formacji politycznej oznaczenie „Cosa 2”, w odróżnieniu od przekształcenia się PCI w PDS, bowiem wtedy planowany podmiot polityczny, określono jako „Cosa”.

antyamerykańskich manifestacji”¹⁵⁷. Obawiając się rozłamu w partii, D'Alema zwrócił się do sojuszników o przerwanie interwencji i powrót do negocjacji.

Pierwszy Kongres DS odbył się 13-16 stycznia 2000 roku w Turynie. Jego celem było „potwierdzenie przywództwa Veltroniego, redefinicja zasad struktury organizacyjnej i dostosowanie ewolucji stosunków sił wewnątrzpartyjnych”¹⁵⁸.

Porażka koalicji centrolewicowej w wyborach regionalnych z 16 kwietnia 2000 roku (w 8 z 15 regionów o statucie zwykłym) przyczyniła się do dymisji II rządu M. D'Alemy¹⁵⁹. Kolejne niepowodzenia miały miejsce w wyborach lokalnych, a następnie w wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku. DS zdobyła zaledwie 16, 6% głosów w Izbie Deputowanych, co było wynikiem lepszym tylko od PDS w 1992 roku. Koalicja centrolewicy na czele z Francesco Ruttelim otrzymała o wiele mniej głosów od bloku centroprawicowego. Sukces odniósł natomiast Walter Veltroni, który wygrał w wyborach na burmistrz Rzymu 27 maja 2001 roku.

16-18 listopada 2001 roku został zwołany II Kongres DS w Pesaro. Nowym sekretarzem obrano Piero Fassino, działacza jeszcze Włoskiej Partii Komunistycznej. Za podstawę programową partii przyjęto socjalizm europejski. Nie doszło do rozłamu ugrupowania. Ponownie przewodniczącym partii został wybrany M. D'Alema, ale po burzliwej dyskusji, szczególnie ze strony opozycyjnego nurtu wewnątrzpartyjnego „Lewicy DS – Wrócić by zwyciężyć” (*Sinistra DS – Per Tornare a Vincere*), potocznie nazywanego *correntone*”¹⁶⁰.

W parlamencie XIV kadencji (30 maj 2001-27 kwiecień 2006), DS była główną siłą opozycji politycznej. Początkowy brak spójności i efektywności działalności ugrupowania, jak i pozostałych przedstawicieli centrolewicy przyczynił się do organizacji oddolnej akcji niezadowolonych zwolenników, której początkiem była manifestacja na Piazza Navona w Rzymie z 17 lutego 2002 roku, gdzie głównym mówcą był znany reżyser, Nanni Moretti. 5-tysięczny tłum, trzymając się za ręce otoczył gmach na Piazza Cavour. Ten spontaniczny sposób wyrazu sprzeciwu wobec centroprawicowego rządu S. Berlusconiego przybrał nazwę

¹⁵⁷ Por. szerzej O. Croci, *Dovere, umanitarismo e interesse nazionale. L'Italia e l'intervento della Nato in Kosovo*, „P{olitica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2000”, pod red. M. Gilbert'a i G. Pasquino, s. 118-127.

¹⁵⁸ Tamże, s. 71-72. 15 grudnia 2000 roku Zgromadzenie Kongresowe wybrało większością 83% głosów przewodniczącym partii Massimo D'Alemę.

¹⁵⁹ W wyborach do Parlamentu Europejskiego z 13 czerwca 1999 roku, DS otrzymała 17,3% głosów, zajmując drugą pozycję po Forza Italii.

Girotondi (odpowiednik polskiej zabawy, tzw. kółka graniaste)¹⁶¹. Dialog z oddolnymi ruchami, jak i z największym związkiem zawodowym CGIL przyczynił się do odbudowy pozycji Demokratów Lewicy. Część lewicowego correntone poparła CGIL w referendum przeciw uchynieniu art.18 Statutu Pracowników (15 czerwiec 2003 r.), natomiast DS przyjęła stanowisko wstrzymujące od zabrania głosu. Elementem jednoczącym szeregi centrolewicy i lewicy był sprzeciw wobec wojny w Iraku. W kolejnych elekcjach lokalnych i europejskich DS otrzymała wzrastające poparcie wyborców. Dużym sukcesem było odzyskanie stanowiska burmistrza Bolonii przez eks-sekretarza CGIL, a później członka opozycyjnego correntone, Sergio Cofferatiego.

W wyborach do Parlamentu Europejskiego z 13 czerwca 2004 roku, Demokraci Lewicy stworzyli wspólną listę z Margheritą, SDI i Ruchem Europejskich Republikan, pod nazwą „Zjednoczeni w Drzewie Oliwnym” (*Uniti nell’Ulivo*), otrzymując 31 % głosów. Na czele koalicji centrolewicowej ponownie stanął Romano Prodi, ówczesny szef Komisji Europejskiej. Kolejnym etapem wysiłków DS była dalsza konsolidacja koalicji poprzez powołanie Federacji Drzewa Oliwnego w lutym 2005 roku i szerszej koalicji wszystkich podmiotów centrowych i lewicowych w koalicji o nazwie „Unia”.

Trzeci Kongres DS miał miejsce w Rzymie 3-5 lutego 2005 roku. Potwierdzono ponownie wybór Piero Fassino na stanowisko sekretarza partii i Massimo D’Alemy jako przewodniczącego. Przyjęto linię programową przed wyborami do władz regionalnych z 3-4 kwietnia 2005 roku, jak również wyrażono poparcie dla dalszego jednoczenia się koalicji centrolewicowej.

Kolejnym znaczącym krokiem był proces uchwalania formuły prawyborów w wyborach do władz regionalnych DS, jak np. w Toskanii czy Pulii¹⁶², a także przeprowadzenie prawyborów koalicyjnych 16 października 2005 roku, dzięki którym przywódcą bloku centrolewicy i jej kandydatem na premiera, w nadchodzących wyborach parlamentarnych został wybrany Romano Prodi. Ważną częścią projektów politycznych Demokratów Lewicy stało się również dążenie do

¹⁶⁰Por. strona internetowa tego lewicy DS, <http://www.vivalasinistra.it/index.asp>, 11.01.2007.

¹⁶¹ Ruch „girotondi per la democrazia” powstał w styczniu 2002 roku jako odpowiedź społeczeństwa obywatelskiego na ciągłe ingerencje rządu centroprawicowego w procesy premiera i innych polityków, co podkreślił E. Borelli w czasie inauguracji nowego roku prawnego 2002. Pierwsze kółko graniaste miało miejsce w Mediolanie. Por. www.igirotondi.it/perche.htm, 09.11.2003.

utworzenia w przyszłości jednego, silnego ugrupowania centrolewicowego wspólnie z innymi podmiotami politycznymi, Partii Demokratycznej.

3.5.2. Program partii

Demokraci Lewicy przeszli stopniowy proces przekształcania się ugrupowania w latach dziewięćdziesiątych. Najpierw rozwiązanie Włoskiej Partii Komunistycznej i powstanie w jej miejsce Demokratycznej Partii Lewicy a później powołanie jeszcze szerszej formacji centrolewicowej wiązało się ze zmianą celów i pozycji politycznej partii. Znaczącą dyskontynuację w stosunku do wcześniej wyznawanych ideałów można zauważyć „w odniesieniu do kwestii wolnego rynku, indywidualnych praw człowieka, znaczenia rodziny, w polityce zagranicznej czy racji stanu państwa”¹⁶³. Zmiany nastąpiły też w samym ugrupowaniu, bowiem pojawiły się żądania większej demokracji wewnątrzpartyjnej, otwarcia się na inne kultury polityczne, określenia roli partii w koalicji centrolewicowej.

Statut PDS z 3 lutego 1991 r. nawiązywał wprawdzie do znaczenia historii i dziedzictwa PCI jako „nieocenionego doświadczenia kulturalnego”, ale podkreślał także potrzebę przezwyciężenia dotychczasowych podziałów i tradycji, by „współtworzyć socjalizm europejski w odniesieniu do wszystkich zaawansowanych sił demokratycznych, w celu budowy lewicy (włoskiej, europejskiej, światowej) głęboko odnowionej” (preambuła statutu)¹⁶⁴.

Już pierwsze zdania statutu PDS wymieniały podstawowe założenia ideowe. „Demokratyczna Partia Lewicy jest partią kobiet i mężczyzn, którzy wyznają wspólne wartości fundamentalne: wartości wolności, równości, solidarności, pokoju, ochrony środowiska. Popierają projekt i program polityczny : projekt demokracji przez socjalizm, polityczny program reform dla głębokiej transformacji społeczeństwa ludzkiego”¹⁶⁵. Uznając się za „partię wolności”, zaznaczono prawo do samookreślenia się jednostek i akceptacji ich autonomii oraz odmienności. Jako „partia równości” sprzeciwiała się niesprawiedliwości,

¹⁶² Regulamin przeprowadzenia prawyborów przyjęły władze regionalne Toskanii (nr 75R z 2004 roku) i Pulii z 16 stycznia 2005 roku. Por. szerzej A. Gratteri, *Elezioni primarie e segretezza del voto: elementi pubblicistici ed associazionismo privato*, „Quaderni dell’Osservatorio Elettorale” giugno 2006, s. 241-254.

¹⁶³ Por. P. Bellucci, M. Maraffi, P. Segatti, *PCI, PDS, DS...*, s. 173-174.

¹⁶⁴ *Statuto del Partito Democratico della Sinistra, approvato al congresso di Rimini, 3 febbraio 1991*, w: P. Pisicchio, *Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani*, Bari, Levante Editori, 2000, s. 104.

¹⁶⁵ Tamże, s. 103.

proponując humanizację i liberalizację rynku pracy, równe możliwości startu kobiet i mężczyzn. Wyznając wartości solidarności i pokoju, postulowano reformę państwa socjalnego, przewyciężenie różnic między biednymi i bogatymi, między północą i południem świata. W tym celu m.in. poparto „budowę Wspólnoty Europejskiej, obdarzonej uprawnieniami ponadpaństwowymi i instytucjami demokratycznymi”. Jednocześnie PDS miała „działać na rzecz historycznego przełomu we Włoszech w stosunkach między rządzącymi i rządzonymi, dla odnowy demokracji, odbudowy państwa i na rzecz alternatywy dla rządu”¹⁶⁶.

W ciągu lat dziewięćdziesiątych trwał spór w PDS między dwoma głównymi nurtami, co do dalszego rozwoju ugrupowania. Zwolennicy Massimo D'Alemy chcieli zbudować partię socjaldemokratyczną typu europejskiego, grupując różne odłamy reformizmu katolickiego, laickiego, socjalistycznego i komunistycznego¹⁶⁷. Natomiast Walter Veltroni zwracał uwagę na ograniczenia wynikające z tradycji socjaldemokratycznej, prezentując ideę „światowego Drzewa Oliwnego”, dyskutowaną na seminarium o „trzeciej drodze” we wrześniu 1998 r. w Nowym Yorku, z udziałem m.in. B. Clinton'a, T. Blair'a, R. Prodiego i W. Veltroniego. D'Alema reprezentował socjalizm europejski, a Veltroni popierał projekt rozszerzenia koalicji centrolewicowej w kierunku powstania partii demokratycznej, na wzór amerykański¹⁶⁸. Dla precyzjności wyводу trzeba dodać, że wewnątrz partii istnieje wprawdzie mniejszościowa, ale wpływowa grupa – *correntone*, która proponuje przesunięcie się ugrupowania bardziej na lewo w ramach koalicji centrolewicowej, krytykując nadmiernie umiarkowaną linię polityki w poprzednich latach (m.in. Fabio Mussi, Giovanni Berlinguer, Giovanna Melandri). Niniejsze trzy główne nurty miały istotny wpływ na przekształcenie się Demokratycznej Partii Lewicy w Demokratów Lewicy, decydując o dalszych losach tego ugrupowania.

Demokraci Lewicy (DS) przyjęli swój statut na I Kongresie 13-16 stycznia 2000 r. w Turynie (przepisy były modyfikowane na kolejnych dwóch kongresach w 2001 i 2005 r.) W art.1 ust.1 podkreślono różnorodność tradycji politycznych w

¹⁶⁶ Achille Occhetto podkreślał wagę reformy organów państwowych. Już w 1988 r. dokonał się przełom, gdy niewłaściwe funkcjonowanie instytucji politycznych uznano za przyczynę immobilizmu włoskiego systemu politycznego. Por. G. Pasquino, *Programmatic Renewal and Much More: From the Pci to the Pds*, Bologna 1991, Occasional Paper n.66, s. 19; S. Hellman, *La difficile nascita del Pds...*, s. 117-118.

¹⁶⁷ O. Massari, S. Parker, *Le due sinistre tra rottura e ricomposizioni*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 99”, pod red. D. Hine i S. Vassallo, Bologna 1999, s. 62; G. Pasquino, *Tracce di riformismo*, „Il Mulino” 2002, nr 1, s. 67-75; C. Trigilia, *La crisi del modello socialdemocratico e dilemmi del centrosinistra italiano*, „Il Mulino” 2002, nr 3, s. 411-425.

¹⁶⁸ O. Massari, S. Parker, *Le due sinistre tra rottura...*, s. 65-66.

ramach partii, odwołując się m.in. do wartości demokratycznych i antyfaszystowskich, myśli socjalistycznej, demokratycznej i reformistycznej PCI, PSI i włoskiego ruchu robotniczego, a także myśli laickiej, republikańskiej chrześcijańsko-społecznej, ekologicznej¹⁶⁹. W art. 1 ust 2 zapisano, iż „Demokraci Lewicy, współzałożyciele Partii Europejskiego Socjalizmu przystępują do Międzynarodówki Socjalistycznej, uznając ideały i wartości socjalizmu demokratycznego”. W kolejnych artykułach wymieniono następujące wartości i cele partii:

- podzielenie wartości wolności, równości, słuszności i sprawiedliwości, pokoju, solidarności społecznej;
- popieranie rozwoju ludzkiego i społeczeństwa wielokulturowego oraz wieloetnicznego;
- poparcie dla wolności indywidualnych i zaangażowanie w przezwyciężenie nierówności społecznych;
- idea państwa laickiego;
- wolność sumienia w kwestiach etycznych takich jak życie ludzkie, „narodziny i śmierć, relacje międzyludzkie” (art. 1 ust. 5);
- promocja demokracji równościowej między mężczyznami i kobietami;
- wspieranie porozumienia między generacjami i odbudowa jak najszerszego paktu społecznego;
- przyjęcia zasady pokojowego rozstrzygania sporów między ludźmi, narodami i państwami;
- poparcie dla zasady subsydiarności i solidarnego federalizmu w partii, który „organizuje jej demokrację federalną według zasad demokracji przedstawicielskiej” (art. 1. ust. 10).

Wyrazem zmiany było też usunięcie z symbolu partii znaku sierpa i młota, zastępując go czerwoną różą i likwidacja skrótu „P.C.I.”, w zamian umieszczając napis „Partia Europejskiego Socjalizmu”.

1-2-3 grudnia 2005 r. odbyła się we Florencji Krajowa Konferencja DS na rzecz programu. Za podstawowy cel uznano potrzebę stworzenie „silniejszej demokracji, bardziej skutecznych instytucji rządowych i większych gwarancji konstytucyjnych”. By zatrzymać proces wysokiego poziomu fragmentaryzacji

¹⁶⁹ Statuto dei Democratici di Sinistra, <http://www.dsonline.it/partito/statuto.asp>, 17.06.2005.

partyjnej i wzmocnić bipolarizm, zaproponowano „zabezpieczenie spójności koalicji większości i opozycji, respektując wewnętrzny pluralizm, wzmocnienie działań rządu, uczynienie bardziej przejrzystymi stosunków między rządem i parlamentem¹⁷⁰”.

Demokraci Lewicy przystąpili do Federacji Drzewa Oliwnego w lutym 2005 roku, która miała stać się ważnym etapem na drodze do powołania jednej, zjednoczonej siły politycznej na centrolewicy. Następuje powolny proces współdziałania z drugim co do wielkości ugrupowaniem w koalicji, Margheritą, której końcowym efektem ma być nowy podmiot polityczny, Partia Demokratyczna.

Można zatem przyjąć konstatację, iż program działania Demokratów Lewicy jest wyrazem kompromisu między trzema najsilniejszymi nurtami w partii.

3.5.3. Struktura partii

Ilvo Diamanti określił Demokratów Lewicy, po III Kongresie partii w Rzymie (3-5 luty 2005), jako „ostatnią partię masową”¹⁷¹, bowiem liczyła ponad 560.000 członków, stopniowo powiększając swoje szeregi w ciągu ostatnich kilku lat. Jak pisze Diamanti, „chodzi więc o prawdziwą partię z solidną bazą zważywszy, że utrzymuje jeszcze prawie 7.000 sekcji na całym terytorium Włoch. Przykładowo Forza Italia, zwiększająca liczbę członków za pomocą technik marketingowych i otwartych kryteriów, nigdy nie przekroczyła liczby 300.000”¹⁷². Z drugiej strony jednak, jak zauważa Gianfranco Pasquino, „PDS - Demokraci Lewicy jawią się jako najmniejsza partia lewicowa wśród demokracji zachodnich (...) z nieodpowiednią organizacją”¹⁷³.

Zdaniem Paolo Bellucci, Marco Maraffi i Paolo Segattiego, „linia kontynuacji - między PDS-DS a Włoską Partią Komunistyczną – występuje zarówno na polu wyborczym i organizacyjnym, jak również ze względu na wymiar instytucjonalny, tzn. ogół reguł, norm i schematów poznawczych, które nadają strukturze

¹⁷⁰ Por. Conferenza Nazionale DS per il programma, Firenze, 1-2-3 dicembre 2005, <http://www.dsonline.it/speciali/amareitalia/programma/istituzioni/documenti/dettaglio.as?it>, 18.07.2006.

¹⁷¹ „La Repubblica” z 3 lutego 2005 roku; M. Calise, *Il partito personale*, Roma-Bari 200, s. 15.

¹⁷² Tamże.

¹⁷³ Por. G. Pasquino, *Critica della sinistra italiana*, Bologna 2001, s. 5 i s. 111

organizacyjnej dodatkową wartość (...), odpowiadając modelowi biurokratycznej partii masowej”¹⁷⁴.

Przede wszystkim należy zauważyć, że już transformacja organizacyjna PCI w PDS była w dużej mierze niedokończona, z bardzo ograniczonym udziałem nowych podmiotów¹⁷⁵.

Na XX kongresie PCI - I kongresie PDS, powołano nowy organ kolegialny – koordynację polityczną, mającą składać się z 27 członków na czele z sekretarzem partii. Stała się ona w rzeczywistości „prawdziwym kierownictwem PDS”¹⁷⁶. Tworzyli ją przedstawiciele różnych nurtów i grup, proporcjonalnie do swej wielkości¹⁷⁷. W miejsce sekretariatu partii powołano tzw. koordynację operacyjną na czele z M. D'Alema i dwoma innymi osobami. Należy dodać, że pomijając dwie kobiety, wszyscy członkowie koordynacji politycznej byli profesjonalnymi funkcjonariuszami partii.

W chwili uchwalania statutu PDS, większość odrzuciła propozycję stworzenia federalnej struktury ugrupowania, co przyspieszyło odejście z partii radykalnych działaczy. Wyrażenie sprzeciwu i prawa mniejszości wewnątrz partii zagwarantowano przez ich „wykonywanie w formie kolektywnej„ (art.5-7), zakazując pojedynczym członkom tego rodzaju działalności.

Zatem dano możliwość funkcjonowania różnym i odmiennym grupom wewnątrzpartyjnym, lecz w statucie nie przyjęto żadnych znaczących propozycji reformy organizacyjnej. Jak pisze Carlo Baccetti, „nie zostały rozwiązane kluczowe kwestie takie jak relacje między partią a jej członkami, którzy wskutek zwycięstwa w wyborach zasiadają w ważnych organach państwowych na różnych poziomach (z wyjątkiem zakazu łączenia członkostwa w grupie parlamentarnej z mandatem w organach doradczych – art. 54 ust.5 statutu); przewyższenia sekcji; efektywnej decentralizacji struktury PDS; stosunku między kierownictwem partii, osobami wybranymi w wyborach do organów państwowych i działaczami partyjnymi”. Ponadto została odrzucona propozycja wielu niepartyjnych delegatów, by przyjąć bezpośredni wybór sekretarza partii i sekretariatu przez kongres

¹⁷⁴ Por. P. Bellucci, M. Maraffi, P. Segatti, *PCI, PDS, DS...*, s. 173.

¹⁷⁵ Por. C. Baccetti, *Il Pds. Verso un nuovo modello di partito?*, Bologna 1997, s. 61-62.

¹⁷⁶ Tamże, s. 76.

¹⁷⁷ 9 było zwolenników A. Occhetto (D'Alema, Fassino, Mancina, Mussi, Petruccioli, Reichlin, Turco, Veltroni i Visani), 3 reformistów (Macaluso, Napolitano i Ranieri), 5 „demokratycznych komunistów” (Angius, Bandoli, Ingrao, Magri i Tororella), 1 reprezentant z zewnątrz (katoliczka Paola Gaiotti de Biase) i Bassolino jako przedstawiciel swojej grupy.

ugrupowania. Natomiast potwierdzono zasadę równej reprezentacji kobiet i mężczyzn w organach partyjnych i na listach wyborczych, przyjmując zapis o co najmniej 40% udziale każdej z płci.

Oceniając przyjęte rozwiązania organizacyjne należy podkreślić, iż PDS była nadal partią o scentralizowanej budowie, stanowiąc dla siebie punkt odniesienia (*partito autoreferenziale*). Przykładowo, to kierownictwo partii wybierało kandydatów, zamieszczanych na listach wyborczych, na różnym poziomie elekcji do organów władz państwowych. Nie udało się zatem dokonać zasadniczej reformy struktur partii i dostosować jej do bardziej demokratycznych form działania¹⁷⁸.

Dopiero przekształcenie PDS w Demokratów Lewicy przyczyniło się do częściowych zmian organizacyjnych. W statucie DS za podstawę działań partii przyjęto jej federacyjną konstrukcję¹⁷⁹. W art. 6 zapisano, że „siatka federalna jest strukturą wiodącą organizacji i demokracji partii oraz składają się na nią regionalne unie, które są jej fundamentalnym węzłem. Zasadą konstytutywną siatki federalnej jest promocja zdolności samodzielnego zarządzania wszystkich organizacji, będących jej częścią” (art. 6 ust. 2 i 3)¹⁸⁰.

Zasadniczo przyjęto trzy główne płaszczyzny funkcjonowania ugrupowania, ściśle ze sobą powiązane i skoordynowane: wymiar działań stowarzyszeń (*articolazione associativa*), federacji i poziomu parlamentarno-doradczego. Celem tej zmiany miało być większe otwarcie DS na potrzeby społeczeństwa, jednocześnie promując własną linię polityczną poprzez powoływanie tzw. autonomii tematycznych, rad, forum, unii lokalnych, ponadlokalnych, okręgowych, federacji metropolitalnych, prowincjonalnych i miedzyprovincialnych oraz organizacji działających poza granicami państwa (art. 7 statutu) a także

¹⁷⁸ Por. G. Pasquino, *Critica della sinistra...*, s. 5-16.

¹⁷⁹ Proces zmian strukturalnych i organizacyjnych w partii Demokratów Lewicy następował stopniowo. Kolejne trzy kongresy partii dokonywały zmiany zapisów statutowych. Jednym z pierwszych dokumentów odnoszących się do budowy partii był Regulamin na rzecz Pierwszego Krajowego Kongresu Demokratów Lewicy, zatwierdzonego przez Dyрекcję Krajową 2 października 1999 r. Por. <http://www.democraticidisinistra.it/congresso/documenti/regolamento/convocazione.htm>, 17.05.2004 oraz „Projekt na rzecz lewicy 2000”, będący manifestem kulturalno-programowym, por. *Progetto per una sinistra del duemilla*, Roma 2000; P. Bellucci, M. Maraffi, P. Segatti, *Il congresso dei Ds...*, s. 73-75. Także por. Projekt statutu DS na I kongresie partii - <http://www.democraticidisinistra.it/dossier/congresso/statuto.htm>, 17.05.2004; tekst nowego statutu DS. zmodyfikowanego na II kongresie ugrupowania w Pesaro 16/18 listopada 2001 r. - <http://www.dsnoiano.com/statutods.htm>, 17.05.2004.

¹⁸⁰ Statut Demokratów Lewicy, zmieniony na III kongresie partii w 2005 roku - Statuto dei Democratici di Sinistra, modificato a Roma 3/4/5 febbraio 2005, http://dsonline.it/stampa/documenti/print.asp?id_doc=24018, 17.06.2005.

stowarzyszeń polityczno-kulturalnych (art.9). Młodzi sympatycy i członkowie partii tworzą Lewicę Młodzieżową (*La sinistra giovanile*), do której przynależą osoby do 29 roku życia. Młodzieżówka partii jest częścią Międzynarodowej Socjalistycznej Unii Młodzieżowej i Europejskiej Młodzieżowej Organizacji Socjalistycznej. Jej przedstawiciele są obecni na kongresach partii.

W myśl art. 7 statutu, jednostkami podstawowymi DS są sekcje i organy lokalne organizacji federalnych. „Tworzą one formę pierwotną organizacji partii, na bazie których powstają inne władze federalne i są miejscem, w którym wyraża się suwerenność osób stowarzyszonych z partią i ma miejsce ich demokratyczna partycypacja”.

Na poziomie ogólnokrajowym powołano następujące organy: Kongres Krajowy, Zgromadzenie Kongresowe, Polityczny sekretarz krajowy, Rada Krajowa, Dyrekcja Krajowa, Krajowa komisja ds. projektu, przewodniczący partii, Konferencja sekretarzy regionalnych, Konferencja kobiet, Konferencja pracowników i pracowników, Krajowe zgromadzenie sekretarzy sekcji, skarbnik oraz Krajowa Rada Rewizyjna.

Do podstawowych zadań Krajowego Kongresu partii należy zdefiniowanie założeń programowych, zatwierdzenie dokumentów o znaczeniu politycznym, uchwalenie statutu większością głosów członków, mających prawo głosu oraz wybór przewodniczącego partii, połowy Rady Krajowej i Rady Rewizyjnej ugrupowania. Kongres partii składa się z delegatów demokratycznie wybranych przez poszczególne podmioty federalne (art. 12 statutu). Co 3 lata jest zwoływany kongres zwyczajny partii, jak również połowa zgromadzenia kongresowego może zarządzić kongres nadzwyczajny.

Zgromadzenie Kongresowe jest organem uchwałodawczym i przedstawicielskim partii między kolejnymi kongresami. Zwołuje je przewodniczący partii, określając porządek dzienny obrad. Zajmuje się przede wszystkim zatwierdzeniem zmian w statucie i liniami działalności partii oraz innymi kwestiami przewidzianymi w statucie (art.13 statutu).

Polityczny sekretarz krajowy „reprezentuje politycznie partię, gwarantuje jej ustrój federalny i jest odpowiedzialny za wykonanie programu, na podstawie którego otrzymał mandat kongresu” (art.14 ust.1 statutu). Jest wybrany większością ważnie oddanych głosów członków partii na „kongresach bazowych”. Kandydatury na stanowisko sekretarza są przedstawiane przed powyższymi

kongresami, jak również sposób prezentacji kandydatów i wymagane dokumenty. Głosowanie w sekcjach określa regulamin zatwierdzony przez większość 2/3 głosujących Rady Krajowej. W statucie określono bezpośredni wybór sekretarza przez członków partii. Odwołać go może Zgromadzenie Kongresowe większością swych członków. Do zadań sekretarza należy również nominacja komisji roboczych i zespołów koordynujących, którym przewodniczy i je zwołuje. Przy nim działa sekretariat, których członków wybiera Rada Krajowa.

Zgromadzenie Kongresowe wybiera przewodniczącego partii większością ważnie oddanych głosów. Do jego zadań należy przewodniczenie Zgromadzeniu Krajowemu, Radzie Krajowej i jest członkiem Dyrekcji Krajowej (art. 18 statutu).

Rada Krajowa jest organem, który określa kierunki polityczne i programowe działalności partii, na podstawie wytycznych Krajowego Kongresu i decyzji zatwierdzonych przez Zgromadzenie Krajowe. Do podstawowych zadań rady należy zwoływanie krajowych kongresów partii i Krajowej Dyrekcji, wybór członków Krajowej Dyrekcji, sekretariatu partii, skarbnika i komitetu obrachunkowego oraz określenie sposobu prezentacji partii podczas konsultacji wyborczych. Radę Krajową tworzą: członkowie kongresów bazowych po połowie reprezentowani przez unie regionalne i Krajowy Kongres, sekretarz, przewodniczący partii, koordynator kobiet, przewodniczący Lewicy Młodzieżowej, ministrowie zapisani do partii, przewodniczący grup parlamentarnych, przewodniczący giunt regionalnych zapisani do partii, skarbnik, sekretarze unii regionalnych, sekretarze federacji obszarów metropolitarnych (art.15 ust.3 pkt. a i b). Bez prawa głosu uczestniczy w jej zebraniach przewodniczący Krajowej Rady Rewizyjnej.

Dyrekcja Krajowa kieruje działalnością partii na podstawie wytycznych Rady Krajowej. Jest zwoływana przez przewodniczącego partii na wniosek sekretarza albo 1/5 swej członków. Jak przyjęto w art. 16 ust. 1 statutu, „musi być zwołana w przypadku powołania i kryzysu rządu, decyzji odnoszących się do rywalizacji wyborczej, w przypadkach szczególnej wagi i konieczności”.

Konferencja sekretarzy regionalnych stanowi organ reprezentacji federalnej, powołany przede wszystkim do koordynacji działań partii na obszarze kraju. Tworzą go sekretarze unii regionalnych i osoby odpowiedzialne za „ewentualne koordynacje międzyregionalne”, sekretarze federacji obszarów metropolitarnych,

określonych przez Dyрекcję Krajową, sekretarz krajowy partii oraz zainteresowani członkowie sekretariatu ugrupowania (art. 19 ust.2 statutu).

Tabela nr 9

Struktura DS – podstawowe dane liczbowe (2005 r.)

Członkowie DS	561.193 (zagranicą 2245 osób)
Członkowie Lewicy Młodzieżowej	46.054
Sekcje DS (terytorialne i w zakładach pracy)	6861
Sekcje i komórki DS zagranicą	60
Koordynacje DS zagranicą	6
Unie regionalne DS	19 + 2 prowincje autonomiczne
Unie regionalne DS zagranicą	1 (DS Europa)
Federacje prowincjonalne DS	125
Federacje DS zagranicą	4
Dyrekcja Krajowa DS	322
Zarząd Krajowy DS	47
Sekretariat Krajowy DS	15
Parlamentarzyści	200
Deputowani	136
Senatorzy	64
Parlamentarzyści europejscy	12
Przewodniczący regionów	5
Przewodniczący prowincji	30
Prezydenci najważniejszych gmin	28
Święta Jedności (krajowe i tematyczne)	20
Święta Jedności (terytorialne)	3000

Źródło: <http://www.dsonline.it/speciali/congresso2005/ds/ds.asp>, 10.11.2005.

Konferencja kobiet Demokratów Lewicy jest zwoływana przez Dyрекcję Krajową w porozumieniu z Koordynacją kobiet. „Dyskutuje i podejmuje decyzje odnośnie kierunków politycznych i programowych oraz agendy politycznej, które konkurują w przygotowaniu programu partii i formacji kierowniczych organów, a także przedstawicielstwa DS w instytucjach państwowych” (art. 20 statutu).

Konferencja pracownic i pracowników również jest zwoływana przez Dyрекcję Krajową, która zatwierdza jej regulamin. Jest wyrazem federalizmu i pluralizmu polityczno-kulturalnego. „Dyskutuje o kierunkach, które konkurują w działalności i programie partii, a dotyczą tematów, będących podmiotem ich własnego interesu” (art. 21 statutu).

Krajowe Zgromadzenie sekretarzy sekcji, najmniejszej jednostki organizacyjnej Demokratów Lewicy jest zwoływane corocznie przez sekretarza krajowego partii, który określa także porządek obrad. Celem tego zgromadzenia jest dokonanie bilansu podjętych działań i wytyczenie linii aktywności polityczno-organizacyjnej na kolejny rok.

Demokratyczny charakter partii nie tylko zagwarantowano przez pluralizm występujących w niej podmiotów i reprezentacji różnych grup, ale także przyjmując m.in. formułę prawyborów otwartych i prawyborów zamkniętych, przyjęty sposób wyboru przy selekcji kandydatów oraz wprowadzając instytucję tzw. wewnętrznego referendum. W myśl statutu, pod pojęciem prawyborów otwartych należy rozumieć „wybór kandydatów, w którym uczestniczą wyborcy publicznie uznający się za wyborców partii, zapisując się do jej rejestru” (art.27 ust. 2). Przez prawybory zamknięte należy rozumieć wybory, w których uczestniczą tylko członkowie partii¹⁸¹.

Ważnym punktem statutu są zapisy dotyczące relacji między ugrupowaniem a koalicją centrolewicową, które zostały sprecyzowane na III kongresie Demokratów Lewicy 3-5 lutego 2005 roku. Mianowicie, podkreślono udział DS „metodą demokratyczną w regułach i wyborach Federacji Drzewa Oliwnego, sojuszu centrolewicy, jak również w decyzjach powziętych przez Europejską Partię Socjalizmu (...). Rada Krajowa weryfikuje dokonanie cesji suwerenności na rzecz Federacji, koalicji centrolewicowej i PSE” (art. 31 ust.1 i 2 statutu).

Należy również zwrócić uwagę na organizacje współzależne w stosunku do Demokratów Lewicy, których aktywność i charakter współpracy zostały jeszcze przejęte po Włoskiej Partii Komunistycznej. Do nich należą m.in. Liga spółdzielni (*La Lega delle cooperative*), ARCI (Włoskie Stowarzyszenie Rekreacyjno-

¹⁸¹ Por. także Regolamento di attuazione della legge regionale 17 dicembre 2004, n. 70 (Norme per la selezione dei candidati e delle candidate alle elezioni per il Consiglio regionale e alla carica di Presidente della Giunta regionale), DPGR 24 dicembre 2004, n.75/R.

Kulturalne), Lewica Młodzieżowa czy CGIL – największy związek zawodowy we Włoszech¹⁸². Choć współzależność między poszczególnymi i wyżej wymienionymi podmiotami a DS uległa zmniejszeniu, to nadal są zauważalne ich wzajemne wpływy, zwłaszcza tzw. „czerwonych spółdzielni” i CGIL. Na początku 2006 roku zostały opublikowane przez dziennik „Il Giornale” rozmowy między sekretarzem DS Piero Fassino i Giovannim Consorte, prezesem grupy ubezpieczeniowej UNIPOL (dziś Unipol Merchant Banca), związanej z sektorem „czerwonych spółdzielni”. Ich przedmiotem było otwarte poparcie DS dla Unipolu, co do możliwości przejęcia Narodowego Banku Pracy (Banca Nazionale del Lavoro – BNL), wyrażone latem 2005 roku. Jednocześnie centralny bank Włoch – Banca d’Italia, kierowany przez Antonio Fazio, zablokował dwóm zagranicznym bankom, duńskiemu i hiszpańskiemu wzięcia udziału w zakupie włoskich banków, Antonveneta i BNL. Komisja Europejska wszczęła oficjalne dochodzenie przeciw włoskiemu bankowi centralnemu o łamanie postanowień europejskiego wolnego rynku, natomiast A. Fazio podał się do dymisji¹⁸³.

Z punktu widzenia działań Demokratów Lewicy, istotną organizację współpracy stanowi związek zawodowy - CGIL, co podkreśla Gianfranco Pasquino¹⁸⁴. „Ostrożność DS wobec CGIL zależy od dwóch czynników politycznych. Partia czerpałaby jeszcze ważne kadry ze związku, na przykład niektórych sekretarzy regionalnych. CGIL organizuje poza tym 5 milionów wyborców, elektorat, który partia taka jak DS nie może zaniedbać”¹⁸⁵.

Podsumowując proces zmian organizacyjno-strukturalnych Demokratów Lewicy należy stwierdzić, że najważniejsza reforma nastąpiła po klęsce w wyborach parlamentarnych z 2001 roku. Choć dokonano istotnych nowelizacji statutu, to należy poczekać z faktyczną ich absorpcją przez gremia partyjne. Tym niemniej wydaje się, że najważniejsze zmiany są jeszcze przed ugrupowaniem. W 2005 roku Demokraci Lewicy zapowiedzieli wraz z Margheritą proces połączenia się w nową formację – Partię Demokratyczną.

¹⁸² Por. Szerzej C. Baccetti, *Il Pds...*, s. 229-256.

¹⁸³ W popularnym programie publicystycznym Bruno Vespy „Porta a porta” z 16 stycznia 2006 roku, przewodniczący Sojuszu Narodowego, Gianfranco Fini zwracając się do sekretarza Demokratów Lewicy, Piero Fassino powiedział: „straciliście aureole. Nie możecie już odwoływać się do odmienności Berlinguerowskiej pamięci”. Postkomuniści tylko w niewielkim stopniu byli objęci akcją „Czyste ręce”, podkreślając wyższość moralną swego ugrupowania. Por. także: „La Repubblica” z 12 i 17 stycznia 2006 roku.

¹⁸⁴ G. Pasquino, *Una critica alla sinistra*, Roma-Bari 2001.

¹⁸⁵ P. Bellucci, M. Maraffi, P. Segatti, *Il congresso dei Ds...*, s. 79.

Demokracja jest Wolnością – La Margherita (dosłownie w języku polskim „Stokrotka”) powstała jako koalicja wyborcza przed wyborami z 2001 roku, składając się z czterech centrowych ugrupowań na centrolewicy: Włoskiej Partii Ludowej (ugrupowania, powstałego z rozwiązanej w styczniu 1994 Chrześcijańskiej Demokracji), Demokratów, Włoskiej Odnowy i Unii Demokratów na rzecz Europy (Udeur). 22-24 marca 2002 roku zwołano kongres, który potwierdził proces unifikacji tychże pomiotów w jedną partię polityczną (bez Udeur)¹⁸⁶. W wyborach z 2001 roku Margherita uzyskała poparcie 14,5% wyborców w elekcji do Izby Deputowanych, stając się drugą siłą centrolewicy po DS, którzy zdobyli 16,6% głosów.

Połączenie Demokratów Lewicy i Margherity doprowadziłoby więc do powstania dużej siły politycznej, będącej konkurencją dla Forza Italia. Obydwie partie zapowiedziały zwołanie nadzwyczajnych kongresów w celu zatwierdzenia tej decyzji (IV kongres DS – Florencja 19-21 kwiecień 2007 roku oraz Kongres federalny Margherity, Rzym 20-22 kwiecień 2007 roku). W październiku 2007 roku ma nastąpić powołanie Partii Demokratycznej. Warto zauważyć, że proces jednoczenia ugrupowań nie odbędzie się bez krytyki wewnętrznych grup konserwatywnych, a być może odejścia z partii przeciwników tego procesu.

3.6. Odbudowa Komunistyczna (*Partito della Rifondazione Comunista – PRC*)

„...jednoczą się, aby doprowadzić do transformacji społeczeństwa kapitalistycznego, w celu wyzwolenia pracy kobiet i mężczyzn poprzez stworzenie społeczeństwa komunistycznego. By zrealizować ten cel PRC inspirowane są podstawowymi założeniami socjalizmu i myślą Karola Marksa” (preambuła do statutu)¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Por. J. Newell, *I partiti del centrosinistra nel ruolo di opposizione*, “Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 2003”, pod red. J. Blondel i P. Segattiego, s. 104.

¹⁸⁷ Statuto del Partito della Rifondazione Comunista, V Congresso Nazionale, Rimini, 4 -7 aprile 2002, http://home.rifondazione.it/dettaglio_02.php?t=5&s=870, 7.09.2005.

3.6.1. Powstanie partii

3 lutego 1991 roku powstał Ruch na rzecz Odbudowy Komunistycznej (*Movimento per Rifondazione Comunista - MRC*). Owego dnia rankiem, grupa działaczy na czele z Armando Cossuttą i Sergio Garavinim, zebranych na ostatnim XX Kongresie Włoskiej Partii Komunistycznej w celu jej rozwiązania i utworzenia nowej partii o profilu socjaldemokratycznym, opuściła obrady, by podpisać akt notarialny o ponownym powołaniu partii komunistycznej¹⁸⁸. Należy zaznaczyć, że już wcześniej część członków PCI sprzeciwiała się jej przekształceniu w Demokratyczną Partię Lewicy oraz zmianie założeń programowych¹⁸⁹.

W skład nowego Ruchu na rzecz Odbudowy Komunistycznej, a potem Partii Odbudowy Komunistycznej weszły trzy podstawowe grupy podmiotów. Dużą część stanowili byli działacze PCI, przeciwnicy jej ostatniego sekretarza Achille Occhetto a także ci, którzy wcześniej odeszli z Włoskiej Partii Komunistycznej. Przede wszystkim była to grupa związana z Armando Cossuttą, uważana za nurt filozofiecki. 24 marca 1991 roku Lucio Magri i Luciana Castellina odeszli z PDS a wraz z nimi byli członkowie Partii Jedności Proletariackiej (*Partito di Unità Proletariat – PDUP*), przystępując w kwietniu do MRC. Między majem a czerwcem dołączyła do konsolidującego się ugrupowania również formacja nowej lewicy, Demokracja Proletariacka. A także wstąpiła część osób, „bez wcześniejszych doświadczeń politycznych”¹⁹⁰. Reasumując, należy zauważyć, że założycielami MRC, a później Partii Odbudowy Komunistycznej były trzy odmienne nurty: zwarta grupa Cossutty, komunistyczna lewica nawiązująca do ruchu robotniczego i myśli Pietro Ingrao oraz nowa lewica trockistowska, pochodząca z Demokracji Proletariackiej. Od początku między tymi różnymi częściami partii dochodziło do wewnętrznych konfliktów¹⁹¹.

10 lutego 1991 roku odbyło się w Rzymie Krajowe Zgromadzenie Ruchu a następnie I Kongres (Rzym, 12-14 grudzień 1991), powołujący Partię Odbudowy

¹⁸⁸ S. Bertolino, *Rifondazione comunista*,..., s. 49.

¹⁸⁹ Już od listopada 1990 roku działała egzekutywa informacyjna, w której znaleźli się członkowie elity komunistów, zmierzających do powołania nowej partii komunistycznej. 6 stycznia 1991 roku zwołano zgromadzenie, zorganizowane przez sieć komitetów Odbudowy Komunistycznej, gdzie Cossutta i Garavini odrzucili propozycję „karty założycielskiej zasad i wartości” przyszłej PDS. Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista*,..., s. 49-50

¹⁹⁰ Por. J. I. Dormagen, *I comunisti. Dal Pci alla nascita di Rifondazione Comunista. Una semiologia politica*, Roma 1996, s. 175, P. Ignazi, *Dal PCI al...*, s. 1127-128.

¹⁹¹ S. Bertolino, *Rifondazione comunista*,..., s. 53-55.

Komunistycznej w dniu 12 grudnia. Jej sekretarzem został Sergio Garavini, a przewodniczącym Armando Cossutta¹⁹².

W wyborach parlamentarnych z 1992 roku, PRC otrzymała ponad 2 miliony głosów – 5,6%¹⁹³. Sukcesy wyborcze ugrupowanie odnosiło również w roku następnym, w wyborach do władz lokalnych z czerwca i listopada/grudnia 1993 roku, otrzymując w Turynie więcej głosów niż PDS. Natomiast w strukturach wewnątrzpartyjnych doszło do pogłębienia się konfliktu między A. Cossuttą i S. Garavinim wokół kompetencji przewodniczącego i sekretarza partii. Garavini zostało oskarżony o nadużywanie władzy. W maju 1993 Dyrekcja Krajowa PRC odrzuciła jego propozycję połączenia działań z PDS. W związku z tymi wydarzeniami, Garavini podał się dymisji, a jego miejsce zajął Lucio Libertini. Nagła jego śmierć spowodowała, iż w jego miejsce powołano kolegialny zespół¹⁹⁴.

W styczniu 1994 roku, w trakcie II kongresu partii (Rzym, 23-26 styczeń 1994), sekretarzem ugrupowania został wybrany Fausto Bertinotti, który odszedł z PDS wraz z grupą swoich zwolenników, 10 maja 1993 roku. Był on długoletnim działaczem związku zawodowego CGIL a także liderem tamtejszej lewicy związkowej. Bertinotti został jednak członkiem Odbudowy Komunistycznej dopiero w październiku 1993 roku wraz z grupą najbliższych działaczy związkowych¹⁹⁵.

W wyborach parlamentarnych z 1994 roku, po przyjęciu nowej ordynacji wyborczej do parlamentu, Odbudowa Komunistyczna współtworzyła koalicję Sojuszu Rozwoju, uzyskując w podziale proporcjonalnym 6% poparcia. Tylko w czasie tychże wyborów PRC była częścią koalicji centrolewicowej, w kolejnych dwóch elekcjach do izb parlamentu zawierała tylko pakty o współdziałaniu, będąc poza blokiem koalicyjnym.

Po dymisji I rządu S. Berlusconiego, został sformowany rząd o charakterze technicznym Lamberto Diniego, który wspierały siły centrolewicowe i Liga Północna. Elity polityczne PRC były temu przeciwne, ale mimo to część parlamentarzystów z PRC głosowało sprzecznie ze wskazówkami władz ugrupowania, popierając działania rządu. Ta kwestia była przyczyną pierwszego poważnego rozłamu w łonie partii. 24 czerwca 1995 roku, grupa oponentów na

¹⁹² Por. S. Hellman, *La difficile nascita del Pds...*, s. 127-129.

¹⁹³ Por. J. Besson, G. Bibes, *Né maggioranza, né opposizione: le elezioni politiche del 5 e 6 aprile 1992*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 93”, Bologna 1993, s. 60-65.

¹⁹⁴ Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista...*, s. 92.

¹⁹⁵ Tamże, 97.

czele z Sergio Garavinim, Lucianą Castellina i Lucio Magrim odeszła z partii, tworząc ugrupowanie Zjednoczonych Komunistów (*comunisti unitari*), a pozostała część z nich przystąpiła do Demokratycznej Partii Lewicy. W 1998 r. Zjednoczeni Komuniści wstąpili do Demokratów Lewicy¹⁹⁶.

M.in. dzięki organizowaniu akcji protestacyjnej wobec reformy emerytalnej rządu L. Dinego, Odbudowa Komunistyczna odniosła sukces w wyborach regionalnych z 23 kwietnia 1995 roku, uzyskując 8,4% głosów¹⁹⁷. Przed kolejnymi wyborami do parlamentu podjęto próby powrotu partii do wyborczej koalicji centrolewicowej. Jednak większość działaczy PRC oponowała w stosunku do takiego rozwiązania, a w szczególności lider mniejszości trockistowskiej, Marco Ferrando.

W wyborach parlamentarnych z 1996 roku Odbudowa Komunistyczna zdobyła największe poparcie wyborców w swojej historii, otrzymując w podziale proporcjonalnym do Izby Deputowanych 8,6% głosów. PRC nie weszła do koalicji Drzewa Oliwnego, zawierając tylko obustronny pakt z blokiem centrolewicowym o odstąpieniu z wystawiania własnego kandydata w okręgach jednomandatowych, w których większe szanse zwycięstwa ma kandydat centrolewicy i odwrotnie (*patto di desistenza*)¹⁹⁸. Sukces wyborczy Drzewa Oliwnego pozwolił na formację pierwszego rządu centrolewicowego Romano Prodiego. Gabinet nie miał jednak wymaganej większości w Izbie Deputowanych, dlatego niezbędne okazało się porozumienie z neokomunistami. Odbudowa Komunistyczna udzieliła tylko zewnętrznego poparcia dla rządu Prodiego, nie będąc jego częścią („z krytyczną pozycją ze strony lewicy”)¹⁹⁹. To stanowisko zostało zaaprobowane przez III kongres ugrupowania (Rzym, 12-15 grudzień 1996 r.), zdobywając ponad 85% głosów. Jednak od stycznia 1997 roku, F. Bertinotti krytykował działania rządu, szczególnie odnośnie metalmechaników i kwestii interwencji militarnej w Albanii. Dzięki mediacji prezydenta Republiki, Oscara L. Scalfaro udało się doprowadzić do porozumienia. PRC poparło ustawę budżetową w zamian za obietnicę

¹⁹⁶ S. Bartolino, *Rifondazione comunista...*, s. 102.

¹⁹⁷ Szerzej A. Di Virgilio, *Le elezioni regionali e amministrative: bipolarizzazione con riserva*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 96”, pod red. M. Caciagli i D. I. Kertzer'a, Bologna 1996, s. 79.

¹⁹⁸ Por. A. Chiaramonte, *Le elezioni politiche del 21 aprile*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 97”, pod red. R. D'Alimonte i D. Nelken'a, Bologna 1997, s. 47.

¹⁹⁹ Por. P. Legrenzi, *La crisi di ottobre del governo Prodi*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 98”, pod red. L. Bardi i M. Rhodes'a, Bologna 1998, s. 69.

uchwalenia ustawy, która m.in. redukowalaby czas pracy do 35 godzin tygodniowo od 1 stycznia 2000 roku²⁰⁰.

Między 1997 a 1998 rokiem doszło do ostrej polemiki na łamach pisma partyjnego „Liberazione” między zwolennikami przewodniczącego ugrupowania Armado Cossutty a zwolennikami sekretarza partii, Fausto Bertinottiego. Ci pierwsi opowiadali się za bezpośrednim udzielaniem poparcia dla rządu Prodiego i dialogiem z PDS. Natomiast grupa skupiona wokół Bertinottiego proponowała kontynuację polityki zewnętrznego poparcia dla rządu. We wrześniu zdecydowano o zwołaniu IV kongresu (Rimini, 18-21 marzec 1999 r.), w celu wyjaśnienia relacji między dwoma głównymi nurtami w partii. Jednak na początku października, w Krajowym Komitecie Politycznym PRC większość głosów zyskała propozycja Bertinottiego. W konsekwencji, PRC wycofała swe poparcie dla rządu. Zasadniczy powodem zmiany stanowiska była niezgoda części członków koalicji Drzewa Oliwnego na propozycję zmian w ustawodawstwie dotyczącym kodeksu pracy, obronie systemu emerytalnego i państwa socjalnego.²⁰¹ Bezpośrednią przyczyną kryzysu rządowego stał się brak akceptacji dla żądania PRC w sprawie redukcji do 35 godzin tygodnia pracy i kwestie związane z uchwaleniem ustawy budżetowej²⁰². Rząd R. Prodiego nie otrzymał wotum zaufania i podał się do dymisji, a w Odbudowie Komunistycznej doszło do rozłamu. 9 października 1998 roku odłączyła się grupa zwolenników dalszej współpracy z koalicją centrolewicową na czele z Armado Cossuttą (5 października zrezygnował z funkcji przewodniczącego PRC) i Oliviero Diliberto, tworząc drugie ugrupowanie neokomunistyczne o nazwie Partia Włoskich Komunistów (*Partito dei Comunisti Italiani –PDCI*)²⁰³. Niniejsza formacja stała się częścią bloku centrolewicy, zdobywając w wyborach do Izby Deputowanych z 2001 roku 1,7% głosów (podział proporcjonalny).

Partia Odbudowy Komunistycznej skoncentrowała swoją działalność na podkreślaniu odrębnej tożsamości i autonomii. 4 lipca 1999 roku, Bertinotti

²⁰⁰ Tamże, s. 80.

²⁰¹ Partia Odbudowy Komunistycznej sprzeciwiała się niektórym liniom polityki rządów centrolewicowych, zwłaszcza odnoszących się do restrukturyzacji Instytutu na rzecz Odbudowy Przemysłu (tzw. IRI – *L'Istituto per la Ricostruzione Industriale*) i jego pełnej prywatyzacji w ciągu 3 lat, programu prywatyzacji, propozycjom reformy systemu szkolnictwa i kolei, czy roli rządu w konflikcie Irak-USA. Por. O. Massari, S. Parker, *Le due sinistre...*, s. 71.

²⁰² Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista...*, s.120-124.

przedłożył ideę formowania otwartego forum antagonistycznej lewicy i ruchów antyliberalnych. Tym niemniej PRC nie brała udziału chociażby w protestach w Seattle z grudnia 1999 roku, przeciw trzeciemu meetingowi Światowej Organizacji Handlu (była tam tylko przewodnicząca Federacji Zielonych Grazia Francescato). Natomiast odniosła sukces, organizując manifestacje wraz z Federacją Zielonych przeciw Międzyrządowej Konferencji Unii Europejskiej w Nicei. PRC wyraziła zdecydowany sprzeciw wobec interwencji w byłej Jugosławii i polityki społeczno-ekonomicznej kolejnych rządów centrolewicowych²⁰⁴.

W wyborach parlamentarnych do Izby Deputowanych z 2001 roku (podział proporcjonalny) PRC otrzymała 5% głosów. Wystawiła samodzielnie swoje listy wyborcze, nie przedstawiając kandydatów w podziale większościowym (tzw. *patto di non belligeranza* – dosł. pakt o zawieszeniu broni, porozumienie PRC z koalicją Drzewa Oliwnego w wyborach do Izby Deputowanych)²⁰⁵. Nieprzystąpienie do sojuszu koalicji wyborczej centrolewicy spowodowało jej porażkę, jak również zmniejszenie poparcia dla PRC.

Działając w opozycji do rządzącej koalicji centroprawicowej, Odbudowa Komunistyczna krytykowała szczyt grupy G8 w Genui (19-22 lipiec 2001)²⁰⁶, sprzeciwiała się działaniom wojennym w Afganistanie i Iraku a także próbom reform II rządu S. Berlusconiego odnośnie prawa pracy, związków zawodowych i kwestii społecznych. Bardzo głośnie były dwie batalie Odbudowy: „Nie dla wojny bez jeśli i bez ale. Zatrzymajmy wojnę w Iraku” oraz zebranie podpisów pod referendum w sprawie art. 18 Statutu pracowników z 15 czerwca 2003 roku²⁰⁷. Obydwa referenda były nieważne ze względu na brak wymaganego quorum. Wzięło w nich udział prawie 26% obywateli, jak i w kolejnym referendum z 2005 roku, które poparła Odbudowa Komunistyczna.

²⁰³ Por. O. Massari, S. Parker, *Le due sinistre tra rotture...*, s. 67-77; Por. P. Bordandini, A. Di Virgilio, *Partito dei Comunisti Italiani. Ritratto di un partito che non avrebbe dovuto esserci*, http://www.dosp.unibo.it/seminari/paper_bordiv.pdf, 28.10.2006.

²⁰⁴ Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista...*, s.135-136.

²⁰⁵ I. Diamanti, M. Lazar, *Le elezioni del 13 maggio 2001. Cronaca di una vittoria annunciata...sin troppo presto*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2002”, pod red. P. Bellucci i M. Bulla'a, Bologna 2002, s. 62.

²⁰⁶ Por. szerzej D. della Porta, H. Reiter, <<*Voi G8, noi 6.000.000.000*>>. *Le manifestazioni di Genova*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2002”, pod red. P. Bellucci i M. Bulla'a, Bologna 2002, s. 138.

²⁰⁷ Por. M. Salvati, *Ulivo: morte e trasfigurazione?* „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2004”, pod red.V. Della Sala i S. Fabriniego, Bologna 2004, s. 65-67, 71-75.

Zaszły również znaczące zmiany wewnątrz samej partii. Nastąpiło otwarcie PRC na nowe ruchy społeczne oraz proces innowacji polityczno-kulturalnej poprzez krytykę stalinizmu i przyjęcie strategii niestosowania przemocy (V kongres PRC w Rimini, 4-7 kwiecień 2002 roku)²⁰⁸.

Na płaszczyźnie międzynarodowej, Odbudowa Komunistyczna była jednym z założycieli Partii Lewicy Europejskiej (*Partito della Sinistra Europea*) na kongresie w Rzymie, 8 i 9 maja 2004 roku. Była to przede wszystkim inicjatywa sekretarza partii, z pominięciem najwyższych władz ugrupowania, wzbudzając opór części członków. Główne punkty programu tej formacji związane były z sprzeciwem wobec traktatu europejskiego, wojny i polityki neoliberalnej. Celem zaś była budowa alternatywnej Europy²⁰⁹.

W wyborach do Parlamentu Europejskiego z 13 czerwca 2004 roku, PRC zdobyła 6,1% głosów.

Przed wyborami do władz regionów o statucie zwykłym z 3 i 4 kwietnia 2005 roku, odbył się VI kongres PRC w Wenecji, w dniach 3-6 marca 2005 roku²¹⁰. Był to jeden z najbardziej burzliwych zjazdów ugrupowania, bowiem kilka miesięcy wcześniej Krajowy Komitet Polityczny odrzucił wnioski kongresowe 4 grup mniejszościowych partii, przyjmując zaś niewielką większością wniosek nurtu Bertinottiego, „Alternatywa społeczeństwa”. Jego główne założenia potwierdzały wcześniej już prowadzoną linię polityczną partii. Dyskusje i debaty między poszczególnymi grupami wewnątrzpartyjnymi zaostrzyły się, kiedy Krajowy Komitet Polityczny wybrał ponownie sekretarzem partii Fausto Bertinottiego, jednocześnie obsadzając sekretariat PRC tylko przedstawicielami jego nurtu, a pomijając pozostałe 4 grupy (do tej pory obowiązywała zasada reprezentacji wszystkich nurtów w organach partyjnych)²¹¹. Tym niemniej jeszcze raz charyzmatyczny lider PRC odniósł zwycięstwo, składając deklarację o niekandydowaniu w przyszłości ponownie na stanowisko sekretarza.

²⁰⁸ Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista...*, s.140-143.

²⁰⁹ Por. Apel na rzecz Partii Lewicy Europejskiej, <http://www.sinistraeuropea.i/doc/appello/indem.php>, 13.09.2004; Manifest Partii Lewicy Europejskiej, Rzym 8-9 maja 2004 roku, <http://esteri.rifondazione.co.uk/Euroleft/EL0029.htm>, 13.09.2004 roku.

²¹⁰ Bilans VI kongresu Partii Odbudowy Komunistycznej, <http://www.pane-rose.it/files/index.php?c3:o4634>, 28.05.005.

²¹¹ Obok grupy Fausto Bertinottiego o nazwie „Alternatywa społeczeństwa”, tworzonej głównie przez byłych działaczy PCI i części Demokracji Proletariackiej, istnieją 4 podstawowe mniejsze grupy wewnątrzpartyjne: „Być komunistami”, skupionej wokół jej lidera Claudio Grassiego i pisma „L’Ernesto”; „Krytyczna lewica”, zgromadzona wokół byłego senatora, Luigi Malabarby i pisma „Erre”; „Sierp i młot”, pochodząca od nazwy jej pisma; „Projekt komunistyczny” Marco Fernando.

Jednocześnie rozpoczął się proces odbudowy koalicji centrolewicowej przed następnymi wyborami parlamentarnymi. Odbudowa Komunistyczna stała się jednym z promotorów rewitalizacji sojuszu politycznego centrolewicy, która zmieniła nazwę z Drzewa Oliwnego a później Wielkiego Sojuszu Demokratycznego na Unię. Opracowano wspólną platformę programową koalicji. Po raz pierwszy wybrano przywódcę całego bloku w formie prawyborów w dniu 16 października 2005 roku, a jednym z kandydatów na to stanowisko był sekretarz PRC, Fausto Bertinotti. Zajął on drugą pozycję w głosowaniu, otrzymując 14,7% głosów. Prawyborzy koalicyjne były wcześniej również przeprowadzone w niektórych regionach w celu wyłonienia kandydata na przewodniczącego regionu. W ten sposób kandydatem a później przewodniczącym regionu Pulii w 2005 roku został członek Odbudowy Komunistycznej Nicola Vendola, zdeklarowany homoseksualista, co na tradycyjnym południu Włoch wywołało burzliwą falę dyskusji.

Tak więc neokomunistyczna Partia Odbudowy Komunistycznej przeszła ważne zmiany linii strategii politycznej. Jednym z najistotniejszych punktów zwrotnych dla ugrupowania był powrót do koalicji centrolewicowej, jako jej pełnoprawny członek, co wcześniej miało miejsce jedynie w 1994 roku. W ten sposób PRC stała się również formacją polityczną, współodpowiedzialną za decyzje podjęte przez blok centrolewicowy²¹². Zachowano jednocześnie autonomię partii i jej tożsamość polityczną alternatywnej lewicy. A włoski bipolarizm koalicyjny zyskał pełny kształt, bowiem żadna z relewantnych partii politycznych nie pozostała poza dwoma głównymi koalicjami. Teraz największym zagrożeniem dla procesu bipolaryzacji jest wzrastająca fragmentaryzacja sceny politycznej, mająca zarówno charakter rozłamu parlamentarnego (wewnętrznego), jak i powstawanie nowych formacji politycznych w społeczeństwie obywatelskim (charakter zewnętrzny tworzenia partii)²¹³.

²¹² Ta strategia działania Odbudowy Komunistycznej przyniosła partii wzrost poparcia w wyborach parlamentarnych z 9 i 10 kwietnia 2006 roku. Jej charyzmatyczny sekretarz, Fausto Bertinotti został wybrany przewodniczącym Izby Deputowanych. 7 maja 2006 r. nowym sekretarzem PRC został Franco Giordano.

²¹³ M. Duverger pisał o wewnętrznym i zewnętrznym sposobie powoływania partii politycznych. Por. Szerzej M. Duverger, *Les partis politiques*, Paris 1969, wstęp pracy (l'orgine des partis), s. 2-16.

3.6.2. Program partii

Partia Odbudowy Komunistycznej, w myśl koncepcji jej sekretarza Fausto Bertinottiego (od 1994 r.), miała być tą „prawdziwą, autentyczną i dobrą lewicą, która doprowadzi do przewyciężenia kapitalizmu”²¹⁴. W odróżnieniu od Partii Demokratycznej Lewicy, później przekształconej w partię Demokratów Lewicy, ujmowanej jako umiarkowana bądź liberalna lewica, która dąży tylko do poprawy czy korekty obecnego kształtu stosunków społecznych, Odbudowa Komunistyczna zmierzała do poszukiwania „całkowitej alternatywy modelu społecznego”²¹⁵. Jak zauważa Norberto Bobbio, różnice między dwoma włoskimi lewicami wynikają stąd, iż z jednej strony PDS/DS chce wpływać na rozwój społeczeństwa i nim kierować, a z drugiej strony Odbudowa Komunistyczna pragnie „zmienić społeczeństwo”, jako tzw. lewica antagonistyczna²¹⁶.

Należy zaznaczyć, że od początku istnienia Odbudowy Komunistycznej ścierały się w niej dwie główne linie polityczne. Część działaczy uważała, że „rozłam z 1991 roku między lewicą antagonistyczną i lewicą umiarkowaną jest raną, którą można uleczyć w kontekście kryzysu włoskiego, pozostawiając komunistyczny kapitał wyborczy wewnątrz jak najszerzego sojuszu neo-socjaldemokratycznego i redukując do minimum różnice tożsamości”²¹⁷. Z drugiej strony wielu zwolenników miała perspektywa definitywnego rozstrzygnięcia z 1991 roku, ujmowanego w postaci narastającego procesu zróżnicowania między dwoma lewicami i ich wzajemnych odmienności.

Po pierwszych wyborach lokalnych z 1991 roku, w których uczestniczył MRC okazało się, że wyborcy najczęściej popierali kandydatów byłej Włoskiej Partii Komunistycznej. Stąd wypływał wniosek dla władz ugrupowania, że partia ma szanse stać się w przyszłości znaczącą siłą polityczną pod warunkiem prezentacji siebie jako „spadkobierczyni historii i dziedzictwa PCI”²¹⁸. Powstały jednak rozbieżności co do nazwy partii. Grupa A. Cossutty uważała słowo „odbudowa” za zbędne, gdyż według niej nie było wcale potrzeby tzw. odbudowy

²¹⁴ F. Bertinotti, *Le due sinistre*, wywiad przeprowadzony przez A. Gianniego, Milano 1997, s. 7.

²¹⁵ Por. N. Bobbio, *Destra e sinistra. Ragioni e significanti di una distinzione politica*, Roma 1999, s. XVII.

²¹⁶ N. Bobbio kończy wstępne rozważania o dwóch włoskich lewicach po 1993 roku w następujący sposób: „(...) podczas gdy lewica antagonistyczna wychodzi z punktu widzenia zmodernizowanych racji klasy, umiarkowana lewica próbuje usunąć każdą konotację społeczną, zmierzając w stronę nieokreślonego położenia obywatela”. Por. N. Bobbio, *Destra e sinistra...*, s. XVII.

²¹⁷ Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista...*, s. 103.

tożsamości komunistycznej. Natomiast osoby skupione wokół koordynatora MRC S. Garaviniego opowiadały się za zerwaniem z komunistyczną przeszłością, by powołać „ruch z etykietą konserwatyzmu ideologicznego”²¹⁹. Na rozstrzygnięcie sporu między tymi dwoma grupami miały wpływ wydarzenia w Moskwie z sierpnia 1991 roku, bowiem Krajowa Koordynacja MRC postanowiła prawie jednogłośnie o nadaniu nowemu ugrupowaniu nazwy „Partia Odbudowy Komunistycznej” (PRC), która potem nieznacznie większością została zatwierdzona przez delegatów na I kongres partii.

Na I kongresie PRC przyjęto, że priorytetem działalności partii będzie przede wszystkim „walka przeciw dojściu do władzy prawicy na poziomie instytucjonalnym, żądanie impeachmentu dla prezydenta Cossigi, ale także opozycja wobec referendów Segniego; odrzucenie związku zawodowego-instytucji z rozwojem walki przeciw ustawie budżetowej i pozycjom Confindustrii; „nie” dla NATO przekształconej w święte przymierze bogatych krajów”²²⁰. Wytyczne kierunki były później konsekwentnie realizowane. Z punktu widzenia kształtowania się włoskiego bipolarizmu po 1993 roku istotnym było przyłączenie się Odbudowy Komunistycznej do powstającej koalicji Drzewa Oliwnego, jako wspólnego frontu przeciw sojuszom koalicyjnym S. Berlusconiego. Była to jednak głównie współpraca strategiczna, oparta na zbyt wielu różnicach ideowych między PRC i koalicją.

W preambule statutu Odbudowy Komunistycznej zostały przyjęte zasadnicze cele programowe partii, które stopniowo były uzupełniane o nowe idee²²¹. Fundamentalne założenia były następujące:

- „Partia Odbudowy Komunistycznej jest wolną organizacją polityczną klasy robotniczej (...)w celu wyzwolenia pracy kobiet i mężczyzn poprzez stworzenie społeczeństwa komunistycznego”;
- odwołanie się przede wszystkim do socjalizmu i myśli marksistowskiej, proponując zmiany innowacyjne tradycji ruchu robotniczego XX wieku, począwszy od rewolucji październikowej do kontestacji z lat 1968-69 i włoskiego ruchu oporu;

²¹⁸ „Liberazione” z 30 listopada 1991 roku.

²¹⁹ S. Bertolino, *Rifondazione Comunista...*, s. 67-68.

²²⁰ Tamże, s. 79-84.

²²¹ Por. Statuto del Partito della Rifondazione Comunista, approvato dal IV Congresso Nazionale, Rimini, 18-21 marzo 1999, w: P. Pisicchio, *Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani*, Bari, Levante Editori, 2000, s. 61; Statuto del Partito Rifondazione Comunista, http://home.rifondazione.it/dettaglio_02.php?t=5&s=870, 3.05.2005.

- walka na rzecz „wolności ludów, sprawiedliwości społecznej, pokoju i solidarności międzynarodowej”, a także „zaangażowanie w ocalenie natury i środowiska”;
- „dążenie do przezwyciężenia kapitalizmu jako warunku powstania demokratycznego i socjalistycznego społeczeństwa kobiet i mężczyzn”;
- poparcie dla emancypacji kobiet i obrona swobodnego wyrażania własnej tożsamości oraz orientacji seksualnych;
- sprzeciw wobec każdej formy antysemityzmu, rasizmu, dyskryminacji;
- odrzucenie „każdej formy autokratycznej i biurokratycznej, stalinowskiej lub innej matrycy, socjalizmu i każdej koncepcji oraz każdej praktyki stosunków lub organizacji wewnętrznej partii o charakterze hierarchicznym czy plebiscytnym” (zapis z 2002 roku);
- współpraca z organizacjami i stowarzyszeniami lewicy alternatywnej i ruchami antykapitalistycznymi oraz innymi siłami przeciw kapitalistycznej globalizacji (zapis z 2002 roku);
- nawiązania współpracy w ramach struktur unii Europejskiej z partiami lewicy antagonistycznej;
- „w generalnej perspektywie Partia Odbudowy Komunistycznej proponuje różnym kulturom i krytycznym podmiotom antykapitalistycznym cele nowej masowej partii komunistycznej, nowego ruchu robotniczego i nowego, alternatywnego ugrupowania politycznego”.

W preambule do statutu, Odbudowa Komunistyczna odwołuje się w sposób bezpośredni do myśli Karola Marksa. Jak zauważa Leszek Kołakowski, doktryny filozoficzne takie jak marksizm „nigdy całkiem nie umierają, osadzają się w kulturze, czasem w jej podziemiach źle widocznych i nieraz stamtąd nadal już to nęcą, już to straszą”²²². Wieloletni sekretarz PRC, Fausto Bertinotti podkreśla, iż „na płaszczyźnie kulturowej nadal zachowuje aktualność dokonana przez Marksa genialna interpretacja kapitalizmu: teza podzielonego na klasy społeczeństwa i walki klas mającej na celu uwolnienie klasy robotniczej od wyzysku. Marksizm wciąż pozostaje skutecznym narzędziem interpretacji współczesnej rzeczywistości”²²³. Uczestnicząc jednak w rywalizacji wyborczej, program PRC

²²² Po. L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Poznań 2000, t. I, s. 5.

²²³ Łączy nas jedynie bezrobocie, wywiad Andrzeja Morawskiego z Fausto Bertinottim, „Rzeczpospolita” z 14-15 czerwca 1995 roku.

musiał stać się bardziej konkurencyjny, by przyciągnąć do oddania głosu nie tylko tradycyjny elektorat partii. Stąd też stopniowo następuje proces otwarcia na inne ruchy protestu, formacje ekologiczne czy forum no-global. Objęcie funkcji sekretarza przez Bertinottiego, wcześniej piastującego stanowisko sekretarza największego związku zawodowego CGIL przez 9 lat wpłynęło też na pokreślenie w programie partii wielu aspektów społecznych, których priorytetem były walka z bezrobociem, reforma systemu emerytalnego, projekt 35 godzin pracy tygodniowo czy obrona praw poszczególnych grup zawodowych²²⁴.

Spośród trzech największych ugrupowań politycznych, powstałych po rozwiązaniu Włoskiej Partii Komunistycznej, Partia Włoskich Komunistów w największym zakresie nawiązuje do swej poprzedniczki, reprezentując przede wszystkim linie kontynuacji z przeszłością. „Dla PDS/DS i PRC odejście od wspólnych korzeni przyczyniło się do procesu zastąpienia strukturalnych źródeł identyfikacji, zasobami innej natury: związanych z osiągnięciem funkcji w rządzie i reprezentacją interesów sieci subkulturowej w odniesieniu do Demokratów Lewicy; wpływających z przełomu na rzecz różnego rodzaju ruchów a zarazem własnej zdolności w koordynacji wielu nurtów radykalnej lewicy w przypadku Odbudowy Komunistycznej”²²⁵. Dla PRC największe znaczenia miała władza wywierania nacisku czy wręcz stawia warunków koalicji centrolewicowej, wpływając na jej program i ogólną linię polityki. Było to możliwe, dzięki znaczącemu poparciu wyborców, a z drugiej strony braku stabilnej większości centrolewicy w obydwu izbach parlamentu. Zastanawiając się nad przyszłością Odbudowy Komunistycznej, należy ją wiązać z procesem współpracy z koalicją centrolewicy, unikając tym samym groźby izolacji na scenie politycznej. Tym niemniej bardzo istotne będzie zachowanie własnej i wyrazistej tożsamości wobec wciąż rosnącej liczby nowych formacji politycznych, jak i w ramach koalicji. W razie wejścia do koalicji centrolewicowej możliwy byłby też proces zbliżenia się do Partii Włoskich Komunistów i współdziałającą z nimi Federacją Zielonych. Pojawiłaby się wówczas, w moim przekonaniu realna perspektywa stworzenia szerszego podmiotu, łączącego siły lewicowe jako lewica radykalna, ale nie o skrajnych

²²⁴ Tamże.

²²⁵ Por. P. Bordandini, A. Di Virgilio, *Partito dei Comunisti Italiani. Ritratto di un partito che non avrebbe dovuto esserci*, http://www.dosp.unibo.it/seminari/paper_bordiv.pdf, 28.10.2006.

poglądach, będąca swoistą przeciwwagą dla powstającej centrolewicowej Partii Demokratycznej.

Fausto Bertinotti, przedstawiając wizję przyszłości ugrupowania na kongresie z 2002 roku stwierdził, że „celem Odbudowy Komunistycznej jest stworzenie nowego podmiotu politycznego, który wzniesie się ponad aktualne granice partii i pod etykietą „lewica alternatywna” zgrupuje wszystkie siły, które opowiadają się za antyliberalizmem i występują przeciwko wojnie”. Krytyka i dystans do myśli Togliattiego, a także krytyka stalinizmu rozumianego jako „synonim konkretnego doświadczenia realnego socjalizmu krzyżują się z otwarciem na nowe krytyczne kultury, rozwijane w otoczeniu magmy no-global”²²⁶.

Potwierdzeniem linii programowej partii w kwestii rozwiązywania konfliktów bez użycia środków przemocy była rezolucja Odbudowy Komunistycznej w parlamencie z 29 kwietnia 2003 roku jako wyraz sprzeciwu wobec polityki Kuby i Fidela Castro, który uwięził 75 członków prawicowej opozycji a 3 zostało rozstrzelanych. Stanowisko sprzeciwu wyraził również Fausto Bertinotti, gdy 24 października 2003 roku aresztowano 8 członków Nowych Czerwonych Brygad, oskarżonych o zamachy między 1999 i 2002 rokiem. Tym niemniej obydwie wydarzenia wzbudziły gorącą dyskusję wewnątrzpartyjną i oskarżenia o zdradę ideałów.

Na płaszczyźnie międzynarodowej Odbudowa Komunistyczna, otwierając się na współpracę z europejskimi partiami antyliberalnymi była współzałożycielem Partii Lewicy Europejskiej. Fundamentem działania miało być „zerwanie kontynuacji z przeszłością, które nie może ograniczać się do zanegowania stalinizmu i leninizmu, ale wprowadza idee nieużywania środków przemocy jako element reformy współczesnego komunizmu”. Znaczące było miejsce podpisania projektu partii, mianowicie wybrano Berlin i pokój, w którym Róża Luxemburg i Karl Liebknecht założyli Niemiecką Partię Komunistyczną²²⁷.

3.6.3. Struktura organizacyjna partii

Liderzy powstającego Ruchu na rzecz Odbudowy Komunistycznej zwracali od samego początku szczególną uwagę na rozwój autonomicznej siatki

²²⁶ S. Bertolino, *Rifondazione comunista*,..., s. 374.

²²⁷ <http://www.sinistraeuropea.it/>, 5.06.2006.

organizacyjnej²²⁸. Powstawało wiele kół, jako podstawowych jednostek terytorialnych w sposób spontaniczny albo obejmując dawne koła rozwiązanej Włoskiej Partii Komunistycznej. Najważniejszymi władzami Ruchu była Egzekutywa Krajowa z wchodzącym w jej skład Sergio Garaviniem jako krajowym koordynatorem oraz Tymczasowa Koordynacja Krajowa, którą tworzyli 2 przedstawiciele z każdego regionu. W związku z tym, że nowe ugrupowanie neokomunistyczne łączyło wiele różnych pomiotów, zerwano z istniejącą do końca w PCI zasadą zakazu organizacji się nurtów wewnątrzpartyjnych. Co więcej, chcąc zapewnić równowagę sił w naczelnych gremiach partii, każdy z głównych nurtów czy grup miał w nich swego reprezentanta. Właściwa organizacja Partii Odbudowy Komunistycznej została przyjęta na jej I kongresie, powołującym funkcję przewodniczącego partii, krajowego sekretarza i Krajowy Komitet Polityczny w miejsce starego Komitetu Centralnego Włoskiej Partii Komunistycznej²²⁹.

Terytorialnie siatka organizacji partyjnej została podzielona na koła, federacje i komitety regionalne.

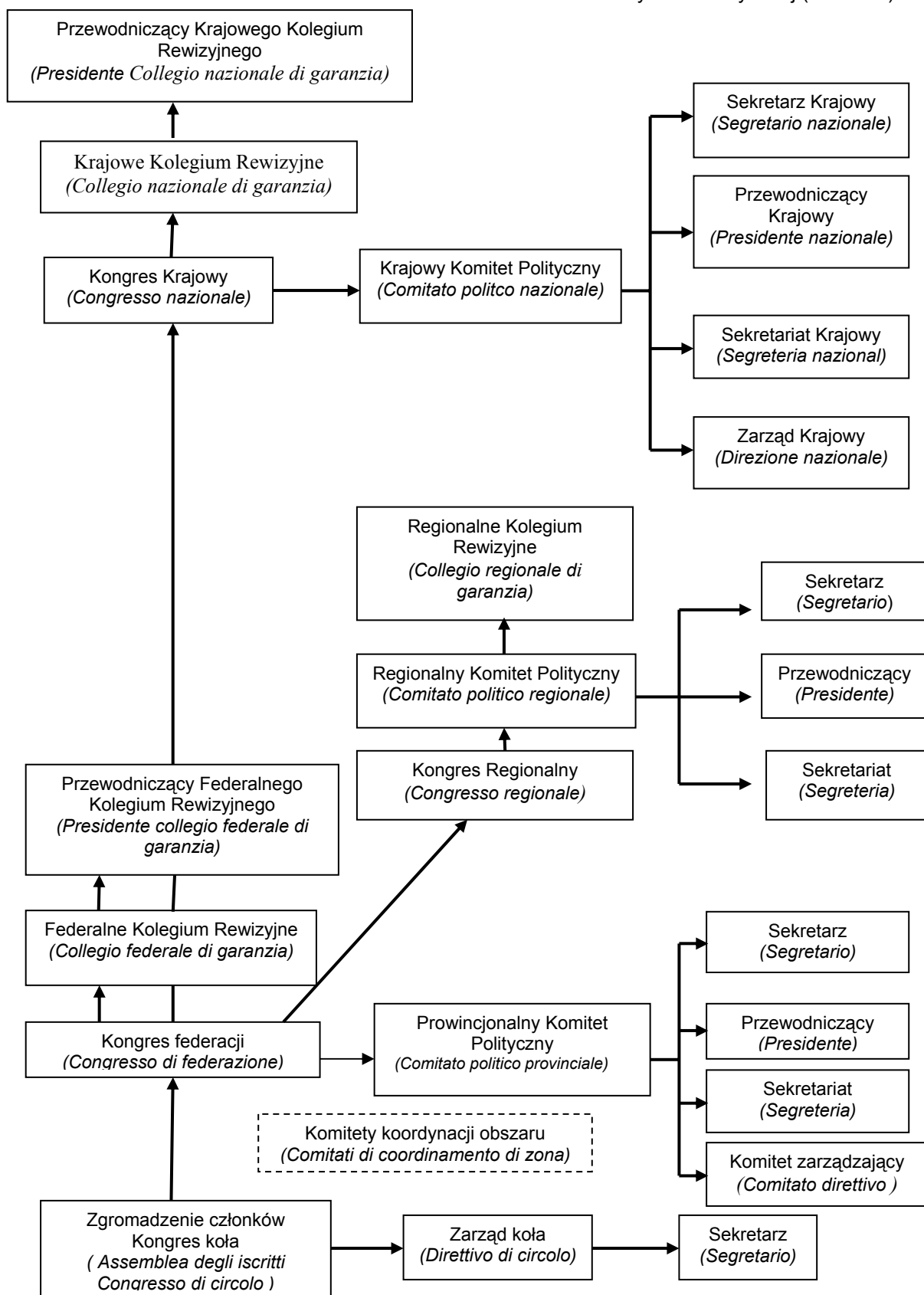
Koło stanowi podstawową jednostkę działalności, występując na terenie gminy czy kilku gmin, w miejscu pracy albo w miejscu nauki (art.12 statutu)²³⁰. Można je utworzyć na wniosek 20 członków danego obszaru albo 10 członków w danym środowisku pracy albo nauki. „Założenie koła jest w każdym wypadku uchwalone przez federalny komitet polityczny” (art. 14 ust. 1 statutu). Do władz koła należą: zgromadzenie członków oraz komitet zarządzający i sekretarz. Zgromadzenie członków koła zatwierdza budżet i plan pracy zaproponowany przez komitet zarządzający. Zbiera się przynajmniej raz na dwa miesiące z inicjatywy sekretarza albo komitetu zarządzającego. Ten ostatni natomiast jest wybierany przez kongres koła, a sekretarz, skarbnik i sekretariat przez sam komitet większością głosów. Komitet zarządzający kieruje polityką partii na poziomie lokalnym między kongresami, jak również proponuje zgromadzeniu budżet koła na przyszły rok.

²²⁸ W szeregach ugrupowania był popularny wiersz W. V. Majakowskiego „Partia”, gdzie autor pisze, że „partia jest kręgosłupem klasy robotniczej. Partia jest nieśmiertelnością naszego dzieła. Partia jest jedną rzeczą, która nie zdradza”. Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista...*, s. 60.

²²⁹ Por. S. Bertolino, *Rifondazione comunista...*, s. 82-83.

²³⁰ Statuto del Partito Rifondazione Comunista (zatwierdzony przez V Krajowy Kongres, Rimini 4-7 kwietnia 2002 roku), http://home.rifondazione.it/dettaglio_02.php?t=5&s=870, 3.05.2005.

Wykres nr 6
Struktura Partii Odbudowy Komunistycznej (rok 2002)

Źródło: S. Bertolino, *Rifondazione Comunista. Storia e organizzazione*, Bologna 2004, s. 147.

Federacje partii Odbudowy Komunistycznej tworzy się na poziomie prowincjonalnym. Mogą jednak mieć one również charakter ponadprowincjonalny czy międzyprowincjonalny. Ich założeniem zajmują się krajowy zarząd partii oraz właściwy sekretariat regionalny. Federacje mogą być tworzone także na emigracji, gdzie działa też ich koordynacja. „Organizacje PRC zagranicą rozwijają stosunki współpracy z lokalnymi formacjami politycznymi, podobnymi do PRC i z siłami politycznymi oraz społecznymi, które organizują i tworzą relacje z emigrantami” (art. 18 ust. 3 statutu). Organami federacji są: zgromadzenie członków federacji i komitet zarządzający na czele z sekretarzem, posiadając kompetencje podobne, jak organy na szczeblu koła. Na poziomie regionalnym, gdzie jest więcej niż jedna federacja zakłada się regionalny komitet polityczny, wybierany przez kongres regiony. Podobnie jak w przypadku niższych szczebli terytorialnych partii działa zgromadzenie członków oraz sekretariat z regionalnym sekretarzem.

Na poziomie ogólnokrajowym występują następujące organy: Krajowy Komitet Polityczny z przewodniczącym partii, Zarząd Krajowy, sekretarz, Krajowe Kolegium Rewizyjne.

Krajowy Komitet Polityczny jest „najwyższym organem partii, złożonym z nie więcej niż 135 członków” (art. 38 ust.1 statutu). Do jego zadań należy określanie podstawowych kierunków i celów działalności partii, ich aktualizacja, za którą odpowiada przed krajowym kongresem formacji. Wybiera także spośród siebie przewodniczącego partii, sekretarza, krajowego skarbnika, sekretariat i Zarząd Krajowy. Z mocy prawa członkami Krajowego Komitetu Politycznego są przewodniczący Krajowego Kolegium Rewizyjnego, przewodniczący grup parlamentarnych i krajowy koordynator Młodych Komunistów. Zbiera się przynajmniej raz na 3 miesiące na wniosek listu sekretarza partii lub w trybie nadzwyczajnym na żądanie 1/3 swoich członków. Zarząd Krajowy partii wybierany przez Krajowy Komitet Polityczny składa się z nie więcej niż 39 członków. Z mocy prawa tworzą go sekretarz partii, przewodniczący grup parlamentarnych, przewodniczący Krajowego Kolegium Rewizyjnego i koordynator Młodych Komunistów. Do zadań Zarządu Krajowego należy przede wszystkim wspieranie i dbanie o kontynuację działalności politycznej i organizacyjnej partii, której linie wytyczył Krajowy Komitet Polityczny oraz kierowanie i koordynację pracy partii z działalnością grup parlamentarnych, jak również wskazanie ich przewodniczącego. Krajowy sekretariat jest natomiast organem o „funkcjach

operacyjnych” (art. 40 ust. 1 statutu). Z mocy prawa zasiada w nim krajowy sekretarz, który przewodniczy pracom Krajowego Zarządu i koordynuje ją z działaniami sekretariatu. Sekretarz krajowy reprezentuje partię.

Kongres partii jest jej najwyższym organem uchwałodawczym, ustanowionym na każdym szczeblu organizacyjnym Partii Odbudowy Komunistycznej. Krajowy kongres definiuje linie i program polityczny partii. Tworzą go delegaci kongresów federacji, proporcjonalnie do liczby członków. Zwołuje go Krajowy Komitet Polityczny co najmniej raz na 3 lata. Na kongresie są wybierani członkowie Krajowego Komitetu Politycznego i Krajowego Kolegium Rewizyjnego, przy poparciu 60% reprezentacji terytorialnej. Na kongresie są przedkładane i głosowane propozycje zmian w statucie ugrupowania, jak i inne dokumenty oraz wnioski grup i nurtów wewnątrzpartyjnych. Wcześniej jednak są one rozpatrywane przez Krajowy Komitet Polityczny.

Na VI kongresie PRC w Wenecji z 2005 roku przedstawiono 5 wniosków (*mozione*), które odpowiadają różnorodnym grupom czy nurtom obecnym w partii. Są one następujące²³¹:

- Alternatywa społeczeństwa – tworzona przez Fausto Bertinottiego i większość członków Odbudowy. Do niej przynależą m.in. byli członkowie PCI i zwolennicy Pietro Ingrao (w tym sam Bertinotti), grupa byłych zwolenników Armando Cossutty na czele z Graziellą Mascia i Aurelio Crippa (otwarta na dialog z koalicją centrolewicową) i większość byłej Demokracji Proletariackiej z Paolo Ferrero i Giovanni Russo Spena. Proponuje przede wszystkim odbudowę komunizmu poprzez ruchy antyglobalizacyjne i radykalną rewizję teoretyczną, odrzucając stalinizm i realny socjalizm. Na kongresie wniosek tego nurtu zyskał poparcie 59% delegatów;
- Być komunistami – nurt nazywany też L’Ernesto, od nazwy wydawanego czasopisma, kierowany przez Claudio Grassiego. Jest reorganizacją lewego skrzydła partii po odejściu grupy A. Cossutty. Nawiązuje do myśli Palmiro Togliattiego, Pietro Secchia, Luigi Longo i historii PCI. Popiera udział PRC w koalicji centrolewicowej, ale bez

²³¹ <http://www.pane-rose.it/files/index.php?c7:o83>, 17.06.2005.

konieczności wchodzenia do rządu. Wniosek tego nurtu uzyskał poparcie 26% delegatów kongresu partii w Wenecji;

- Na rzecz projektu komunistycznego – bierze swoją nazwę od czasopisma „Projekt komunistyczny”. Jest to nurt trockistowski, znajdujący się na najbardziej skrajnych pozycjach w PRC. Rzecznikiem jest Marco Ferrando. Sprzeciwia się przystąpieniu PRC do koalicji centrolewicowej. Wniosek tego nurtu uzyskał 6,5 % głosów delegatów kongresu;
- Inna Odbudowa jest możliwa – wniosek przedstawiony przez nurt o nazwie „Krytyczna Lewica”, nazywana też „Erre”, od wydawanego czasopisma. Jej liderem jest senator Luigi Malabarba. Sprzeciwia się przystąpieniu PRC do koalicji centrolewicowej. Opowiada się za współpracą z różnymi ruchami. Wniosek tego nurtu na VI kongresie PRC poparło 6,5% delegatów;
- Zerwać z Prodim, przygotować alternatywę robotniczą – wniosek przedstawiony przez nurt Sierpa i Młota, którego nazwa pochodzi od wydawanego czasopisma. Organizacja o tradycjach trockistowskich. Proponuje utworzenie wspólnego frontu partii lewicowych (DS, PRC, PDCI) na rzecz transformacji społecznej i obrony praw pracowników. Sprzeciwia się przystąpieniu PRC do koalicji centrolewicowej. Na poziomie międzynarodowym wspiera idee A. Woods’a i T. Grant’a, Komitetu na rzecz Międzynarodówki Marksistowskiej. Wniosek tego nurtu na VI kongresie poparło 1,6% delegatów.

Na różnych szczeblach partii mogą być zwoływane konferencje, w celu dokonania oceny stanu organizacji lub poświęcone innym istotnym problemom politycznym.

W ramach struktury partyjnej działają również organy reprezentacji specyficznych grup. Na III kongresie z 1996 roku powołano Młodych Komunistów (art. 22 statutu), do których należą osoby poniżej 30 roku życia. Powstało Stałe Forum Kobiet i Krajowa Konferencja Kobiet Komunistycznych (art. 24 statutu), Konferencja do spraw polityk migracyjnych (art. 23 bis statutu) oraz Konferencja Pracownic i Pracowników (art. 23 statutu)²³².

²³² W fabrykach i przedsiębiorstwach funkcjonują przede wszystkim koła. Ponadto w lutym 1997 roku Krajowy Zarząd PRC podjął decyzję o utworzeniu frakcji komunistycznej w związku zawodowym CGIL –

W statucie PRC podkreśla się obecność obu płci we wszystkich organach wykonawczych. „W celu wspierania obecności na zasadzie równości, tymczasowo do następnego kongresu trzeba zapewnić obecność jednej płci w stosunku do drugiej w wysokości nie mniejszej niż 40 % tam, gdzie to jest możliwe” (art. 43 ust. 2 statutu).

Aktualna struktura partii to około 93 tysięcy członków, skupionych w 2500 kół na całym terytorium Włoch. Młodych Komunistów jest 15.500. Utworzonych jest 121 federacji prowincjonalnych, jedna na każdą prowincję i 10 podnadprowincjonalnych oraz 20 komitetów regionalnych²³³.

Oceniając strukturę i model organizacyjny Partii Odbudowy Komunistycznej, Simone Bertolino wyróżnia przede wszystkim niski poziom siły organizacyjnej, czyli partii o słabym poziomie instytucjonalizacji. Od początku istnienia PRC była zauważalna słabość strukturalna ugrupowania. Zarzucano organizacji przede wszystkim jej charakter biurokratyczny, wertykalny z niewielką liczbą kobiet i zmniejszającą się bazą członkowską. Próbuąc zaklasyfikować PRC do jednego z modeli organizacyjnych wydaje się, że najlepiej odpowiada ona współczesnemu modelowi partii kadrowej. Cechuje ją bowiem malejąca liczba członków, utrzymanie wertykalnej struktury z charyzmatycznym przywódcą na czele i pewnym stopniem wewnętrznej demokracji, zależność od państwowych źródeł finansowania działalności i organizacji partyjnej, rosnąca centralizacja stanowisk w różnych instytucjach związana z procesem profesjonalizacji warstw kierowniczych, niski poziom spójności systemowej organizacji²³⁴.

3.7. Uwagi końcowe

Rozważania wokół systemu partyjnego nierozzerwalnie są związane z podstawowymi podmiotami go tworzącymi, partiami politycznymi. Nie interesują nas wszak wszystkie partie działające w ramach systemu partyjnego, ale tylko

„Obszar programowy komunistów” w celu przedłożenia pochodzenia partyjnego nad związkowym. Jednak ta idea poniosła fiasko wraz z wycofaniem poparcie Odbudowy dla rządu centrolewicowego w 1998 roku. Istnieją zatem słabe powiązania między PRC a związkami zawodowymi. W 1999 roku 31,6% członków partii należało także do organizacji związkowej, z tego 82,3% do CGIL. Por. S. Bertolino, *Rifondazione Comunista...*, s. 343-345.

²³³ Por. http://home.rifondazione.it/dettaglio_02.php?t=5&s=873, 8.10.2006.

²³⁴ Por. R. Koole, *The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Nederland*, w: *How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, pod red. R. Katz'a i P. Mair'a, London 1994, s. 278-303; S. Bertolino, *Rifondazione Comunista...*, s. 370-371

partie relewantne czyli takie, które posiadają potencjał koalicyjny albo potencjał użycia szantażu politycznego. Ich wzajemne powiązania w ujęciu systemowym wynikają także z historii, wyznawanych wartości czy modelu organizacyjnego poszczególnych partii politycznych. Mają one wpływ nie tylko na demokrację wewnątrzpартyjną, ale także na funkcjonowanie całego systemu politycznego.

Z punktu widzenia stopniowego procesu bipolaryzacji włoskiej sceny partyjnej po 1993 roku, należy zwrócić uwagę przede wszystkim na dwa aspekty funkcjonowania relewantnych partii politycznych:

- 1) różnicowanie ideologiczne i organizacyjne, oddziałujące na format i mechanizm systemu partyjnego;
- 2) proces konsolidacji i zmniejszania się dystansu ideologicznego między partiami politycznymi, mający wpływ na spójność funkcjonowania dwóch największych koalicji, a z drugiej strony utrzymujący się nadal wysoki poziom fragmentaryzacji intrakoalicyjnej.

Forza Italia, Sojusz Narodowy, Liga Północna, Demokraci Lewicy i Odbudowa Komunistyczna należą do ugrupowań, które wpłynęły w znaczący sposób na transformację ustrojową Włoch w latach 90. Same też zmieniały się w przeciągu ostatnich kilkunastu lat.

Powstaniu i przemianom powyższych formacji politycznych towarzyszyły istotne wydarzenia na arenie międzynarodowej, jak i na rodzimej scenie politycznej. Koniec „zimnej wojny”, a z drugiej strony rozpad powojennego systemu partyjnego Włoch stworzyły możliwość odegrania istotnej roli nowym formacjom. Niszę włoskiej polityki najlepiej wykorzystała Forza Italia, przyciągając przede wszystkim elektorat rozwiązanej Chrześcijańskiej Demokracji. Silvio Berlusconi i stworzone przez niego ugrupowanie jawiło się społeczeństwu jako najbardziej wiarygodny podmiot, który był w stanie wyprowadzić państwo z sytuacji kryzysowej i chaosu politycznego. Dużą rolę odegrała zupełna nowość tej partii, bowiem nie kojarzono jej z poprzednim systemem. Trudniejsze położenie miały pozostałe ugrupowania. Część z nich wywodziło się z partii uważanych za antysystemowe i w konsekwencji będących w izolacji politycznej. Sojusz Narodowy zrodził się z Włoskiego Ruchu Społecznego, wobec czego musiał udowodnić, że nie jest siłą zagrażającą demokracji. Podobne wątpliwości wzbudzali Demokraci Lewicy i Odbudowa Komunistyczna, wywodzące się z Włoskiej Partii Komunistycznej. Inne problemy natomiast miała Liga Północna,

działająca już od lat 80., kojarzona przede wszystkim jako partia protestu o zasięgu regionalnym.

Patrząc również na koncepcje ideowo-programowe widoczne są różnice między niniejszymi ugrupowaniami. Z jednej strony Liga Północna reprezentowała potencjalne zagrożenie dla integralności państwa, szczególnie, kiedy domagała się secesji północnej części kraju, z drugiej strony znajdowała się Odbudowa Komunistyczna, która odwoływała się do myśli marksistowsko-leninowskiej. Radykalizmowi tych sił towarzyszyły dyskusje wokół tożsamości Sojuszu Narodowego jako siły postfaszystowskiej, a Demokratów Lewicy jako formacji postkomunistycznej. Na tym tle Forza Italia przedstawiała się jako umiarkowany ruch wyznający wartości demokratyczne. Te pierwsze spostrzeżenia pokazują, przed jakimi trudnościami stanął tworzony przez te ugrupowania nowy system partyjny, powstający po 1993 r. Wyzwaniem dla nich były nowe reguły prawa wyborczego (system większościowo-proporcjonalny), które preferowały tworzenie szerokich sojuszy. Tak więc powstały z czasem dwie koalicje – centroprawicowa i centrolewicowa, które łączyły zróżnicowane partie. Niniejsze zmiany skłoniły też podmioty polityczne do większej elastyczności programowej i wzajemnej współpracy oraz kompromisów. Ograniczeniem natomiast był stały elektorat formacji i obawa przed marginalizacją partii w razie zbyt daleko idących ustępstw.

Pod względem modelu organizacyjnego i procesu instytucjonalizacji także występowały różnice. Nowością w tym aspekcie była Forza Italia, która wobec pozostałych ugrupowań charakteryzowała się słabo rozwiniętą strukturą wewnętrzną oraz elitami politycznymi zaangażowanymi w działalność przedsiębiorstwa fundatora partii. Ta „lekka” struktura wzbudzała nieufność pozostałych ugrupowań. Właściwy proces instytucjonalizacji Forza Italia nastąpił z uchwaleniem nowego statutu w 1997 roku. Nie można jednak rozpatrywać tej partii bez zaznaczenia w niej szczególnej roli Silvio Berlusconi, a także jego środków finansowych i posiadanych mass mediów. Jak słusznie bowiem zauważył Giovanni Sartori, „video-polityka przekształca politykę w bardziej szerokim aspekcie w video-władzę, która przekształca homo sapiens, produkt kultury pisanej w <<człowieka widzącego>>”²³⁵. Proces ten przyczynił się do większej wyrazistości liderów partii i wzmocnienia ich pozycji w stosunku do własnych

²³⁵ Por. G. Sartori, *Videopolitica*, „Rivista italiana di scienza politica” 1989, nr 2, s. 185.

struktur organizacyjnych. Personalizacja i mediatyzacja rywalizacji politycznej stała się nieodłącznym elementem życia politycznego.

Nowość rozwiązań organizacyjnych Forza Italia kontrastowała ze „starymi” modelami pozostałych organizacji politycznych. Ich rozbudowany aparat biurokratyczny i personalny, silne zakorzenienie struktur na terytorium kraju, duża baza członkowska nadal klasyfikowały je w kategoriach partii masowej²³⁶. Z czasem nastąpił proces innowacji struktur poprzez „odchudzenie” jednostek organizacyjnych i personelu, ale nadal wspierano istnienie struktur terytorialnych, co przynosiło wymierne efekty w konsultacjach lokalnych. Przyjęciu modelu partii wyborczej jednak przeszkadzała wciąż jeszcze żywa tożsamość i ciężar ideologiczny w odniesieniu do postfaszystów czy postkomunistów. Proces przewartościowań i koniecznych zmian strukturalno-organizacyjnych następuje stopniowo. Po pierwszym okresie burzliwych dyskusji i sporów, nadszedł czas restrukturyzacji i instytucjonalizacji działających partii politycznych. Duże znaczenie miała w tych procesach alternacja władza, wzbogacając rywalizujące koalicje o doświadczenia uczestnictwa w gabinetach rządowych, jak i działania w opozycji.

Warto także spojrzeć na model organizacyjny ugrupowań z perspektywy dwóch głównych koalicji, które tworzą z jednej strony Forza Italia, Sojusz Narodowy i Liga Północna (centroprawica), a z drugiej Demokraci Lewicy i Odbudowa Komunistyczna (centrolewica). Istotną kwestią jest budowa koalicji i jej przywódca. W przypadku bloku centroprawicowego spełnia taką rolę Silvio Berlusconi jako szef najsilniejszej partii (Forza Italia posiada o wiele większe poparcie wyborców w stosunku do innych członków koalicji). Centrolewica zaś jest o wiele bardziej podzielona. Stąd też sprawę przywództwa koalicji i jego legitymizacji rozwiązano poprzez przyjęcie instytucji prawyborów koalicyjnych, zastosowanej po raz pierwszy w 2005 roku²³⁷.

²³⁶ Ilvo Diamanti określił Demokratów Lewicy jako „ostatnią partię masową” ze względu na wciąż wysoką liczbę członków, dobrze zakorzenioną na terytorium państwa z bazą 7 tys. sekcji; Por. I. Diamanti, „La Repubblica” z 4 lutego 2005 r. Mniej członków szacuje Forza Italia – ponad 300 tys., ale jej strategia opiera się głównie na technikach marketingowych i kryteriach bardziej otwartych, a struktura partii tzw. top-down ze szczególną pozycją Silvio Berlusconiego stopniowo ewoluuje od partii firmy do partii personalnej. Por. J. Hopkin, C. Paolucci, *The Business Firm Model of Party Organization. Cases from Spain and Italy*, „European Journal of Political Research” 1999, nr 3, s. 307-339; M. Calise, *Il partito personale*, Roma-Bari 2000, s. 55-60 i 73-83.

²³⁷ 16 października 2005 r. miały miejsce pierwsze prawybory w sprawie elekcji lidera koalicji centrolewicowej, a jednocześnie jej kandydata na premiera. Zwycięzcą został Romano Prodi, a w jego wyborze wzięło udział prawie 4 mln wyborców, którzy w myśl regulaminu prawyborów zapłacili za swój

Trudno zatem mówić o istnieniu jednego modelu organizacyjnego wśród głównych włoskich partii politycznych. Niektóre z nich należą do partii lekkich, inne z kolei jeszcze przypominają partie masowe w ich niektórych aspektach. W ciągu ostatnich kilkunastu lat jest zauważalny jednak proces wzajemnego upodabniania się struktur organizacyjnych, wymuszony regułami rywalizacji między poszczególnymi koalicjami, ale także tworzącymi je partiami politycznymi. W tym względzie ważne miejsce zajmuje wprowadzona w 1993 roku formuła większościowo-proporcjonalna systemu wyborczego, która przyspieszyła proces bipolaryzacji systemu partyjnego poprzez tworzenie szerokich koalicji wyborczych.

Powyższe partie kojarzą się też przeciętnemu Włochowi z różnymi świętami, które organizują (FI – Krajowe Święto Wolności, DS – Święto Jedności, AN – Święto Trójkolorowej Flagi, PRC – Święto Wyzwolenia czy LN – Święto Padanii) oraz wydawaną przez nich prasą (FI – „Il Giornale”, DS – „L’Unità”, AN – „Secolo d’Italia”, PRC – „Liberazione”, LN – „La Padania”).

Stopniowy proces bipolaryzacji włoskiej sceny partyjnej ma także szerszy, europejski wymiar. Forza Italia należy do Europejskiej Partii Ludowej, Demokracji Lewicy do Europejskiej Partii Socjalistycznej, dwóch największych formacji politycznych, działających w Parlamencie Europejskim. Liga Północna współtworzy organizację Niezależność/Demokracja, Sojusz Narodowy działa w Unii na rzecz Europy Narodów, Partia Odbudowy Komunistycznej należy do Zjednoczonej Lewicy Europejskiej-Zielona Lewica Nordycka²³⁸. Tak więc przynależność do europejskich grup politycznych oddaje zróżnicowanie włoskich partii politycznych zgodnie z wyznawanymi wartościami, mieszcząc się w ramach rywalizacji politycznej na osi continuum lewica-prawica. Jednym z wyjątków od tej reguły była centrolewicowa Włoska Partia Ludowa, która w Parlamencie Europejskim należała do centroprawicowej Europejskiej Partii Ludowej. Jej eurodeputowani, po połączeniu się z dwoma innymi siłami politycznymi w centrolewicową partię Margherita, od 2004 roku wraz z francuską UDF powołali centrową formację, Europejską Partię Demokratyczną. Trzeba jednak podkreślić, że wyżej wymienione ponadnarodowe struktury partyjne działają jako transnarodowe federacje partii politycznych Europy, „które czasem nieco na

udział w nich (w ten sposób koalicja centrolewicowa zebrała ok. 40 mln euro). Ilvo Diamanti określił tę konsultację jako „kolejną włoską anomalię na poziomie europejskim – prawybory koalicyjne (*primarie di coalizione*)”. Por. I. Diamanti, *Due concezioni dell’Italia*, „La Repubblica” z 18 października 2005 r.

²³⁸ Por. europa.eu.int/institutions/parliament/index_it.htm, 8.05.2005.

wyrost, określa się mianem europejskich partii politycznych. W chwili obecnej trudno powiedzieć czy integracja europejska wejdzie w fazę, w której możliwe stanie się powstanie europejskiego systemu partyjnego i czy obecnie działające federacje staną się podstawą takiego systemu”²³⁹.

W niniejszej pracy zostało przedstawionych 5 ugrupowań, które od przełomu lat 1993/1994 roku do początku roku 2006 wywierały istotny wpływ na strukturę i mechanizm systemu partyjnego oraz związany z nim proces przekształceń ustrojowych, nazywany często niedokończoną transformacją. Należy jednak pamiętać o znaczącej i wzrastającej fragmentaryzacji sceny partyjnej. Szczególnie dotknął on spadkobierców Chrześcijańskiej Demokracji. Po jej rozwiązaniu powstała centrowa Włoska Partia Ludowa, która od 1996 roku współtworzyła koalicję centrolewicy i Centrum Chrześcijańsko Demokratyczne (CCD) oraz powstałi nieco później Zjednoczeni Chrześcijańscy Demokraci (CDU), współtworzący koalicję centroprawicy. Postchadecy byli skupieni także wokół znanych postaci życia politycznego jak Lamberto Dini czy Romano Prodi, którzy również zdecydowali się na powołanie własnych formacji politycznych, przekraczających próg wyborczy 4% dla list w Izbie Deputowanych. Te najbardziej znaczące postchadeckie partie polityczne z czasem łączyły się w koalicje wyborcze, a później partie polityczne. I tak CCD, CDU i Demokracja Europejska powołały w 2002 roku Unię Chrześcijańskich Demokratów i Centrum (UDC na centroprawicy) a Demokraci Prodiego, Włoska Odnova Diniego i Włoska Partia Ludowa powołały partię Demokracja jest Wolnością – Margherita również w 2002 roku. Ich istnienie i rola jest znaczące dla obydwu koalicji politycznych.

Dla włoskiego systemu partyjnego będą miały najistotniejsze znaczenie działania partii politycznych i związane z nimi ich wzajemne relacje na dwóch płaszczyznach: wyborczej i parlamentarno-gabinetowej. Dlatego też można wyróżnić dwa systemy partyjne: wyborczy system partyjny oraz parlamentarny system partyjny. W tym celu zatem koniecznym staje się przybliżenie determinantów zmiany systemu partyjnego, wywierających wpływ na jego kształt: uwarunkowania społeczne oraz instytucjonalne - wprowadzony system wyborczy, forma ustrojowa (reżim polityczny) i struktura parlamentu.

²³⁹ Por. K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004, s. 220; B. Kosowska-Gąstoł, *Prawna instytucjonalizacja partii politycznych na poziomie europejskim*, „Studia Europejskie” 2005, nr 3, s. 65-87.

ROZDZIAŁ IV

Budowa bipolarnej rywalizacji wyborczej

„...sprawdzianem demokracji jest sprawdzian wyborczy,
bo tylko wybory wyrażają „ogólny konsens” czyli
opinię wszystkich ludzi (przywiązujących wagę do
wyrażania opinii)”¹.

G. Sartori

4.1. Uwagi wstępne

Wzajemne związki między systemem partyjnym i wyborczym są niewątpliwe². System wyborczy jest bowiem jednym z czynników, który wpływa na

¹ G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 118.

² Pojęcie systemu wyborczego nie jest rozumiane jednoznacznie. W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji, formułowanych przez kilka dyscyplin naukowych, m.in. prawo konstytucyjne i politologię. Prawnicy częściej posługują się terminem „prawo wyborcze”, wyróżniając zwykle dwa jego znaczenia. W sensie przedmiotowym prawo wyborcze to ogół norm prawnych regulujących przygotowanie i przeprowadzenie wyborów oraz ustalenie składu organu przedstawicielskiego. W znaczeniu podmiotowym prawo wyborcze jest określane jako ogół uprawnień wyborczych obywateli.

Szerszym pojęciem niż „prawo wyborcze” jest „system wyborczy”. W znaczeniu sensu stricto system wyborczy to zasady ustalania wyniku głosowania, tj. zasady rozdziału mandatów (ich repartycji wtórnej) pomiędzy uczestnikami procesu wyborczego. Równoznaczne jest to z odpowiednimi technikami obliczeniowymi, przekładającymi głosy ważne na miejsca w parlamencie przy zastosowaniu określonych reguł matematycznych. Konsekwencją uznania, że utożsamiające te transformacje sposoby ustalania wyników głosowania stanowią „tylko pewien wycinek systemu wyborczego sensu largo”, jest zarówno objęcie zainteresowaniem, jak i uczynieniem przedmiotem tej pracy, szeroko rozumianego systemu wyborczego, a więc ogółu instytucji, zasad postępowania wyborczego, określonych zarówno w normach prawa, jak i ukształtowanych w praktyce politycznej – bądź jako forma realizacji tych przepisów, bądź też jako element mechanizmu politycznego nie objętego reglamentacją w przepisach prawa.

Każdy system wyborczy jest tak konstruowany, by zapewnić uformowanie legislatury odzwierciedlającej główne tendencje opinii występujących wśród wyborców, stworzenie rządu, który odpowiada życzeniom wyborców na podstawie rozkładu głosów, stabilność i trwałość gabinetu oraz dobór wysoko wykwalifikowanej kadry. Jednak równie często system wyborczy określa się jako „najbardziej specyficzny instrument manipulacyjny polityki”. Biorąc to pod uwagę, definiuje się pojęcie systemu wyborczego, wyróżniając jego podstawowe elementy:

- a) **kształt** (m.in. stopień zagęszczenia ludności, struktura społeczno – zawodowa itp.) i **rozmiar okręgu** (waha się od okręgów jednomandatowych do okręgów obejmujących wszystkie mandaty w parlamencie, np. w Holandii, Izraelu). Przeciętny rozmiar okręgu określa się, dzieląc liczbę miejsc w parlamencie przez ilość okręgów wyborczych;
- b) **przeciętny „koszt” uzyskania jednego mandatu w parlamencie** (oblicza się dzieląc liczbę głosów oddanych w okręgu – 1 przez liczbę miejsc w okręgu + liczbę partii – 1)

konfigurację i funkcjonowanie systemu partyjnego. Niemniej istotne są uwarunkowania socjo-polityczne danego kraju czy występująca tam rywalizacja sił politycznych (znaczenie kultury politycznej). Jak pisze Maurice Duverger „właściwą rolą systemu wyborczego wydaje się być ostatecznie funkcja akceleratora lub hamulca”³, zależnie od stopnia ukształtowania się systemu partyjnego⁴. Tę zależność zdaniem Fulco Lanchaster’a można rozpatrywać z

-
- c) **uprawnienia wyborcy w akcie głosowania** - wyróżnia się dwa typy głosowania: kategoryczne – wyborca posiada jeden głos, który oddaje na jednego kandydata bądź na jedną listę wyborczą oraz głosowanie porządkujące – gdy wyborca ma możliwość oznaczenia kolejności kandydatów na liście według własnych preferencji;
 - d) **formuła wyborcza** – oznaczająca regułę rozstrzygającą o tym, który kandydat zostaje wybrany w danym okręgu oraz w jaki sposób następuje transformacja liczby głosów uzyskanych przez partie w liczbę przypadającą jej mandatów. Wyodrębnia się dwie podstawowe formuły – większościową oraz proporcjonalną
 - e) **klauzula zaporowa** – oznaczająca sztuczny próg poparcia, którego przekroczenie jest niezbędne dla udziału w podziale mandatów. Celem jej wprowadzenia jest wykluczenie małych partii z rozdziału miejsc w parlamencie;
 - f) **wyrównawcza dystrybucja mandatów** – dająca możliwość dokonania korekty wyniku wyborów na poziomie krajowym, zmniejszając straty partii, które zostały poszkodowane na poziomie okręgów wyborczych i są w związku z tym podreprezentowane.

Wydaje się jednak, że najistotniejszym elementem systemu wyborczego jest jego formuła. Zwłaszcza w rozumieniu sensu stricto tego pojęcia, wielu autorów dzieli systemy wyborcze na większościowe, proporcjonalne oraz mieszane. Wówczas rozważa się zasadnicze cechy systemu wyborczego przez pryzmat wyżej wymienionych rodzajów.

Por. B. Banaszak, *Prawo wyborcze*, [w:] *Encyklopedia prawa*, Warszawa 1999, s. 292, 562; B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1999, s. 262 – 265; S. Sagan, *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 1999, s. 96; *Polskie prawo konstytucyjne*, pod red. W. Skrzydło, Lublin 1999, s. 211 – 212; B. Banaszak, *Prawo wyborcze obywateli*, Warszawa 1996, s. 8; J. Janiszewski, *System wyborczy RFN*, Toruń 1982, s. 17; A. Patrzalek, *Instytucje prawa wyborczego PRL*, Warszawa 1963, s. 29, 31; A. Żukowski, *Systemy wyborcze*, Olsztyn 1997, s. 44, 45-46; Z. Jarosz, *System wyborczy PRL*, Warszawa 1969, s. 10 – 11; M. Sobolewski, *Reprezentacja w ustroju współczesnych demokracji burżuazyjnych*, Kraków 1962, s. 84; D. Urwin, *The Electoral Systems*, Bergen 1977 – cyt. za: *Demokracje europejskie. Analiza porównawcza*, pod red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta, Wrocław 1997, s. 228; G. Sartori, *Political Development and Political Engineering*, [w:] J. D. Montgomery, A. O. Hirschman, *Public Policy*, Cambridge 1968, s. 273 – cyt. za A. Lijphart, *Inżynieria wyborcza: ograniczenia i możliwości*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2*, pod red. J. Szczupaczyńskiego, Warszawa 1998, s. 69; *Demokracje zachodnioeuropejskie ...*, s. 228 – 230; M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 1999, s. 163 – 164; R. Herbut, *System wyborczy*, [w:] *Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta, Wrocław 1999, s. 586 – 590; W. Jednaka, *Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku*, „Politologia” nr XV, Wrocław 1995, s. 94 – 97; A. Lijphart, *Electoral systems and party systems: study of twenty seven democracies 1945 – 1990*, Oxford 1994, s. 10 – 14. Rein Taagepera i Matthew S. Shugart podkreślają znaczenie współzależności pomiędzy rozmiarem okręgu (*district magnitude*) a wysokością progu wyborczego (*legal threshold*). Zarówno małe okręgi, jak i wysokie progi wyborcze powodują taki sam skutek – ograniczają proporcjonalność wyniku wyborczego oraz możliwość zdobycia mandatów przez małe partie polityczne. Popatrz szerzej A. Lijphart, *Electoral systems ...*, s. 12.

Oprócz wyżej wymienionych elementów systemu wyborczego, A. Lijphart wymienia również wielkość zgromadzenia (*assembly size*) jako ważny determinant, mający wpływ na dysproporcję wyniku wyborów oraz liczbę partii w parlamencie. Por. A. Lijphart, *Electoral Systems ...*, s. 12.

³ M. Duverger, *Sociologie des parties politiques*, w: *Traite de sociologie*, pod red. G. Gurtyviah, Paris 1960, s. 40.

⁴ Por. F. Lanchester, *Gli strumenti della democrazia. Lezioni di diritto costituzionale comparato*, Milano 2004, s. 260-261.

perspektywy zachowań wyborców, roli samych partii politycznych, wpływu konstrukcji systemu wyborczego na wewnętrzną organizację partii oraz strukturę i dynamikę intra- i interpartyjną⁵.

W kształcie powojennego systemu wyborczego wielu badaczy widziało źródła kryzysu demokracji włoskiej, proponując zmianę przede wszystkim ordynacji wyborczej do parlamentu z formuły proporcjonalnej na większościową. Zasadniczym celem tej propozycji było zmniejszenie poziomu frakcjonizacji systemu partyjnego oraz zbudowanie stabilnych gabinetów rządowych. Wymiernym efektem tych założeń miało być przejście od systemu rozbitcia wielopartyjnego do bipolarnego (dwublokowego) systemu wielopartyjnego ustabilizowanego⁶. Powyższe dążenia zyskały również poparcie społeczne w referendach wyborczych, doprowadzając do zasadniczej reformy systemu wyborczego. Najpierw na poziomie lokalnym a następnie ogólnokrajowym i najpóźniej w regionach o statucie zwykłym przyjęto formę mieszanego systemu wyborczego, łącząc proporcjonalną i większościową formułę wyborczą. Uchwalona 4 sierpnia 1993 roku ordynacja wyborcza do obu izb parlamentu włoskiego zakładała, że 75% mandatów zostanie rozdzielonych w jednomandatowych okręgach wyborczych według systemu większości względnej, a pozostałe 25% w wielomandatowych okręgach na podstawie systemu proporcjonalnego (przy odmienności szczegółowych rozwiązań odnośnie Izby Deputowanych i Senatu Republiki). Celem tych zapisów miała być przede wszystkim bipolaryzacja systemu partyjnego, a w konsekwencji stworzenie stabilnego systemu politycznego.

Opierając się na badaniach G. Sartoriego, T. E. Frosiniego, A. Pappalardo, R. D'Alimonte, A. Chiaramonte i S. Baroliniego można zdefiniować bipolaryzm poprzez jego zasadnicze właściwości⁷:

Tabela nr 10
Relacje między systemem wyborczym i systemem partyjnym

System partyjny	System wyborczy		
		Mocny	Słaby
	Ustrukturyzowany	Efekt redukcyjny systemu wyborczego	Efekt równoważący systemu partyjnego
	Nieustrukturyzowany	Status quo	Brak efektu

⁵ Por. F. Lanchester, *Gli Strumenti della democrazia...*, s. 249-293.

⁶ Por. M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1977, s. 450-467.

⁷ T.E. Frosini, *Le votazioni*, Roma-Bari 2002, s. 54; A. Pappalardo, *Dal pluralismo polarizzato al pluralismo moderno. Il modello di Sartori e la transizione italiana*, „Rivista italiana di scienza politica” 1996, nr 1, s. 105-120; S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D'Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w:

- a) występowanie dwóch bloków (partii albo koalicji), które stanowią alternatywę w sprawowaniu władzy państwowej oraz posiadają „wspólny program wyborczy i wspólnego kandydata na stanowisko premiera” (*„tenuti insieme da un unico programma elettorale e da un leader candidato alla guida del governo”*);
- b) ich rywalizacja ma wymiar dośrodkowy;
- c) pozostałe partie lub ich koalicje mieszczą się w centrum sceny politycznej, mając niewielki poziom poparcia i tylko wyjątkowo, odgrywając rolę partii piwotalnej;
- d) następuje proces depolaryzacji (continuum lewica-prawica);
- e) jeden z dwóch głównych bloków otrzymuje bezwzględną większość miejsc w parlamencie i tworzy rząd, natomiast drugi blok pełni funkcję opozycji.

Proces zmiany systemu partyjnego na płaszczyźnie wyborczej oraz kształtowanie się dwublokowej rywalizacji został przedstawiony na trzech głównych poziomach:

- przemian społeczno-ekonomicznych w latach 90.;
- zmian regulacji prawnych dotyczących wyborów parlamentarnych, kampanii wyborczych oraz sposobu finansowania partii politycznych;
- zmian w rywalizacji wyborczej na podstawie wyników wyborów parlamentarnych, przeprowadzonych 27/28 marca 1994, 21 kwietnia 1996 i 13 maja 2001 roku (sojusze wyborcze, programy wyborcze, rywalizacja w systemie proporcjonalnym i systemie większościowym oraz wynikające z nich deformacje systemu wyborczego).

4.2. Przemiany społeczno-ekonomiczne w latach dziewięćdziesiątych

Pisząc o współczesnych Włoszech, Luigi Barzini stwierdził, że „jest to społeczeństwo, które liczy tysiąc lat i bardzo młode państwo wzorowane na zagranicznych modelach”⁸. Dopiero po II wojnie światowej nastąpił proces przekształcenia się z kraju biednego w „kraj umiarkowanie nowoczesny”. Zmianom ekonomicznym towarzyszyły przemiany społeczno-kulturalne. Niemniej nie udało się zniwelować podziału na zamożną północ i biedne południe państwa, zwłaszcza przy wsparciu funduszy europejskich. Nadal Italia pozostaje obszarem niezwykle

Maggioritatio finalmente? La transizione elettorale 1994-2001, pod red. R. D’Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 364.

⁸ Por. L. Barzini, *Europejczycy*, Warszawa 2001, s. 195.

zróżnicowanym pod względem demograficznym, kulturalnym i gospodarczym. Jest to tym trudniejsze, że Włochy od końca lat 80. borykają się z kryzysem finansów państwa, rosnącym długiem publicznym, spadkiem konkurencyjności gospodarki i niewielkim wzrostem PKB (średnio 1,5% w ciągu ostatnich piętnastu lat). Jedną z przyczyn tego stanu są problemy strukturalne (*debolezze strutturali*). Brak ich rozwiązania rzutuje na rozwój gospodarczy Włoch, mimo wejścia do strefy euro w styczniu 1999 roku. Wyzwała to jednocześnie frustrację społeczeństwa, powodując wzrost przedsięwzięć indywidualnych, gdzie „rodzina zastąpiła państwo”. Według badań Censis⁹ z 2004 roku we Włoszech następuje w ostatnich dziesięciu latach powolna ewolucja struktury socjoekonomicznej państwa jako „lidera bez ludu i ludu bez lidera” (*leader senza popolo e di un popolo senza leader*), a interes wspólny, na którym bazuje demokracja ryzykuje utratą swego znaczenia¹⁰.

Pod względem powierzchni kraju Włochy są nieco mniejsze od Polski, zajmując 301.338 km², w tym 23% stanowią równiny (największe równiny to Nizina Padańska na północy kraju i prawie cały region Puglia na południu), 42% wyżyny i 35% tereny górskie¹¹. Wzdłuż całego terytorium ciągnie się pasmo Apenin, otoczone wodami Morza Adriatyckiego, Jońskiego i Śródziemnego, a od północy Alpami. 14.463 km² to obszar wysokiej aktywności sejsmicznej, występujący przede wszystkim na południu kraju. Mimo istniejących barier naturalnych istnieje dobrze rozwinięta sieć połączeń drogowych, zwłaszcza na północy kraju (444.251 km) oraz sieć kolejowa (19.471 km). Kraj jest podzielony na 20 regionów, 103 prowincje oraz 8.101 gmin (5.835 gmin ma populację mniejszą niż 5.000 mieszkańców). Ogólna liczba mieszkańców Włoch według ostatniego Spisu Powszechnego z 21 października 2001 roku to 56.995.744 (Spis Powszechny z 1991 roku – 56.778.031)¹². W 2004 roku wzrosła ona do liczby 58.462.375, „po raz

⁹ Censis (*Centro Studi Investimenti Sociali*) – jest to znany ośrodek badawczy, zajmujący się analizą zmian społeczno-ekonomicznych Włoch.

¹⁰ Por. B. Ardu', *Una nazione senza leader che cresce al fai da te*, „La Repubblica” z 29 maja 2004 roku.

¹¹ To rozróżnienie jest istotne ze względu na fakt, że obszar Półwyspu Apenińskiego jest pozbawiony większych źródeł bogactw naturalnych. Brak możliwości uprawy zbóż, produkcji drewna, włókien tekstylnych, a z drugiej strony duża gęstość zaludnienia była przyczyną biedy tego obszaru. Kolejna faza rozwoju gospodarczego Europy nastąpiła w XIX wieku, bazując przede wszystkim na złożach żelaza i węgla kamiennego, omijając Włochy pozbawione tych surowców. Dopiero wraz ze zmniejszeniem kosztów transportu pod koniec XIX wieku, elektryfikacją i chemicznym użyźnianiem gleby włoska gospodarka mogła przezwyciężyć swoje trudności poprzez eksport surowców oraz emigrację nadmiernej liczby ludności. Por. P. Malanima, *L'economia italiana. Della crescita medievale alla crescita contemporanea*, Bologna 2002, s. 11-14.

¹² http://www.militari.org/censimenti/comuni/referendum_popolazione_2001.htm#Popolazione, 12.03 2005.

pierwszy od 1992 roku, stanowiąc pozytywne saldo naturalne ludności”¹³. Do najbardziej zaludnionych regionów należy Kampania (425 mieszkańców/km²), Lombardia (380 mieszkańców/km²) oraz Lazio (306 mieszkańców/km²), a słabo zamieszkałe są obszary góryste, takie jak region Doliny Aosty (37 mieszkańców/km²), Basilicata (61 mieszkańców/km²) i Górnej Adygi (69 mieszkańców/km²). Największa koncentracja ludności występuje w wielkich miastach takich jak: Rzym (2.644.000), Mediolan (1.301.000), Neapol (1.003.000), Turyn (904.000), Palermo (684.000), Genua (636.000), Bolonia (381.000), Florencja (377.000), Katania (338.000), Bari (332.000), Wenecja (277.000), Messyna (259.000) i Werona (255.000)¹⁴.

Jedną z podstawowych wartości jest rodzina, która średnio liczy 2,7 członków (rok 1998). Jej skład ulega stopniowemu zmniejszeniu, przy czym najbardziej popularny jest model z dwojgiem dzieci (w 1961 roku – 19,6%, w 1971 – 22%, w 1981 – 23,6%, w 1991 – 24,7%, w 1997 – 26,3%, a w 1998 – 26,1%), z trojgiem (w 1961 roku – 22,4%, w 1971 – 22,4%, w 1981 – 22,1%, w 1991 – 22,2%, w 1997 – 23,6%, w 1998 – 22,4%)¹⁵. Najbardziej dynamicznie obecnie wzrasta liczba rodzin z jednym potomkiem (1961 – 10,6%, 1971 – 12,9%, 1981 – 17,9%, 1991 – 20,6%, 1997 – 21,3%, 1998 – 21,7%), a zmniejszają się rodziny powyżej pięciorga dzieci (1961 – 14,4%, 1971 – 9,7%, 1981 – 5,4%, 1991 – 3,4%, 1997 – 1,6%, 1998 – 1,8%)¹⁶. Włosi też najpóźniej z nacji europejskich opuszczają rodziców, by założyć własne rodziny. Zauważalna jest również wzrastająca feminizacja społeczeństwa włoskiego (1981 – 27,900,645 mężczyzn a 29,239,710 kobiet; w 1991 r. – 28,072,498 mężczyzn a kobiet 29,673,665; w 2001 – 27,586,982 mężczyzn a 29,408,762 kobiet)¹⁷. Średnia wieku kobiet to 81,3 lata, podczas gdy mężczyzn 75 lat. Zmniejszała się liczba urodzeń (w 1981 – 621.805, w 1991 – 562.787, w 2001 – 531.880, w 2002 – 535.538), a ujemny wskaźnik przyrostu naturalnego należał do najwyższych w Europie (w 1981 roku +79.601, w 1991 +8.954, w 2001 -23.364, w 2002 -22.732)¹⁸. Ta negatywna tendencja została

¹³ W stosunku do 2003 roku liczba ludności w 2004 roku wzrosła o 574.130 osoby (ok. 1%), będąc przede wszystkim efektem regulacji cudzoziemców zamieszkałych we Włoszech na podstawie ustawy nr 189 i 222 z 2002 roku (dane ISTAT). Por. Por. M. S. Conte, *Nel 2004 più nati che morti. L'Italia torna a riempire le culle*, „La Repubblica” z 28 czerwca 2005 roku.

¹⁴ ISTAT, *Rapporto sull'Italia*, Edizione 2001, Bologna 2001, s. 139.

¹⁵ Tamże, s. 142.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Por. *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni*. Edizione 2004, pod red. V. Della Sala e S. Fabbrini, Bologna 2004, s. 294.

¹⁸ Tamże, s. 295.

odwrócona dopiero 2004 roku, bowiem odnotowano wzrost liczby urodzeń (562.599) i zmniejszenie liczby zgonów (546.658)¹⁹.

Tabela nr 11

Bezrobocie (*disoccupazione*) we Włoszech w latach 1993-2004

Okres czasu	Wartości (%)		
	Centrum-Północ	Południe (Mezzogiorno)	Włochy
Całkowita stopa bezrobocia			
1993	7,1	15,1	9,7
1995	7,9	18,1	11,2
2000	5,9	18,8	10,1
2003	4,9	16,1	8,4
2004	4,9	15,0	8,0
Różnica 1995-2004	-2,2	0,0	-1,6
Stopa bezrobocia wśród kobiet			
1993	10,5	21,7	13,8
1995	11,4	24,9	15,4
2000	8,4	26,3	13,6
2003	6,9	22,6	11,3
2004	6,8	20,5	10,5
Różnica 1995-2005	-3,7	-1,2	-3,2
Stopa bezrobocia wśród młodych ludzi (15-24 lata)			
1993	21,3	39,0	27,6
1995	22,6	44,8	30,3
2000	15,8	44,7	27,0
2003	14,0	39,4	23,7
2004	15,0	37,6	23,5
Różnica 1995-2004	-6,4	-1,4	-4,1

Źródło: SVIMEZ, *Rapporto del 2005*, www.svimez.it, 5.09.2005

Do najważniejszych wskaźników społeczno-ekonomicznych można zaliczyć stopę bezrobocia, przy zróżnicowaniu na część północną i południową kraju. Zauważalny jest spadek ogólnej liczby bezrobotnych do poziomu 9,2% w 2002

¹⁹ Por. M. S. Conte, *Nel 2004 più nati che morti. L'Italia torna a riempire le culle*, „La Repubblica” z 28 czerwca 2005 roku.

roku (wśród mężczyzn 7,0%, wśród kobiet 12,6%). Dziesięć lat wcześniej liczba ta stanowiła nieco wyższy wskaźnik – 11%, z czego 49,3% bezrobotnych stanowili młodzi ludzie do 25 roku życia (średnia europejska – 32,4%)²⁰. Najistotniejszym jednak problemem pozostaje nadal stopa bezrobocia wśród młodych ludzi, kobiet na południu kraju, gdy tymczasem prawie nie istniała ta kwestia wśród mężczyzn na północy Włoch²¹. Przykładowo, najwyższa stopa bezrobocia w południowej części kraju występuje nadal na Sycylii (2003 r. – 20,1%, w 2004 r. – 17,2%), a wśród młodych ludzi (15-24 lata) w Abruzji (2003 r. 58,1%, w 2004 r. – 56,3). Najmniejszy poziom stopy bezrobocia odnotowuje się w północnej części kraju – w Górnej Adydze (Bolzano) – 3%.

Nie tylko stopa bezrobocia jest elementem różnicującym mieszkańców środkowo-północnych i południowych Włoch. Mimo powolnego procesu niwelowania niektórych dysproporcji, raport Towarzystwa na rzecz Rozwoju Przemysłu Południa (*SVIMEZ – Associazione per lo Sviluppo dell'Industria nel Mezzogiorno*) z 2005 roku wyszczególnia m.in. następujące różnice²²:

- stadium rozwoju Południa jest niższe, biorąc pod uwagę różnice w przeliczeniu wartości PKB na mieszkańca (*PIL per abitante*). Przyjmując wartość 100% dla części środkowo-północnej, poziom tego wskaźnika dla południa Italii wynosił w 1980 roku 63%, a w 2004 roku niespełna 60%;
- stopa zatrudnienia (jednostka pracy na mieszkańca) jest mniejsza na Południu o ponad 30% w stosunku do pozostałej części kraju (w 1980 r. – 75,4%, w 2004 r. 69,1%);
- słabszy poziom rozwoju infrastrukturalny na Południu: sieci wodociągowej (63,5% na Południu a 75,5% w środkowo-północnych Włoszech, przy czym 28,5% rodzin na Południu nie ma regularnych dostaw wody wobec 9,7% w pozostałej części kraju), sieci dróg i kolei (zwłaszcza sieci elektrycznej -56,9% na Południu a 76,2% w części środkowo-północnej);
- produkt *pro capite* (na 1 mieszkańca) w regionach środkowo-północnych na jednego mieszkańca przewyższa średnią krajową (najwyższy w Trydencie-Górnej Adydze – 132%), a we wszystkich regionach południowych jest niższy od średniej krajowej (najwyższy na Sardynii – 79,2%.

²⁰ Por. P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980-1996*, Torino 1998, s. 118.

²¹ Por. E. Pugliese, *Sociologia del disoccupazione*, Bologna 1993, s. 147-190.

²² SVIMEZ, *Rapporto del 2005*, www.swimez.it, 5.05.2005.

Wskaźniki społeczno-ekonomiczne: Włochy północne i środkowe (*Centro-Nord*)

Wskaźniki	Jednostka pomiaru	1995	2003	2004
Zamieszkała ludność	tysiące	36.431,6	37.542,1	38.006,4
Gospodarstwa rolnicze	„	811,7	642,6	646,4
Zakłady przemysłowe	„	5.377,5	5.493,6	5.541,4
- przemysł (w znaczeniu ścisłym)	„	4.335,8	4.278,6	4.284,0
- konstrukcje	„	1.041,7	1.215,0	1.257,4
Jednostki usługowe	„	10.014,5	11.348,6	11.502,4
Osoby poszukujące pracy	„	-	805,0	825,0
Produkt <i>pro capite</i> (na mieszkańca)	euro'95	19.197,7	20.808,6	20.836,2
Zużycie energii elektrycznej (łącznie)	miliony kilowatów	178.171,5	221.754,0	-
Zużycie energii elektrycznej w przemyśle	„	98.364,1	116.593,9	-
Import	miliony euro	151.917,6	228.447,5	239.203,3
Eksport	„	178.597,4	232.151,2	245.738,4
Turyści (łącznie)	tysiące	233.836,0	273.485,0	273.977,8
Turyści z innych krajów	„	98.419,0	120.051,0	120.978,2
Depozyty bankowe	miliony euro	-	546.704,0	575.460,0
Lokaty bankowe	„	-	906.785,0	954.223,0
Kasa integracyjna* (interwencje zwyczajne)	tysiące godzin	37.482,4	67.177,7	75.228,3
Kasa integracyjna (interwencje nadzwyczajne)	„	122.323,9	68.283,9	57.368,2
Kasa integracyjna (zarządzanie w budownictwie)	„	23.736,8	22.058,8	24.113,7
Kasa integracyjna (łącznie)	„	183.542,5	158.020,4	156.710,2
Stopa bezrobocia (łącznie)	%	-	4,9	4,9
Produkt pro capite w półn.-środkowych Włoszech	%	100,0	100,0	100,00

*Kasa integracyjna (*cassa integrazione*) – organ będący częścią Narodowego Instytutu Pomocy Społecznej (*Istituto Nazionale di Previdenza Sociale*), który w przypadku redukcji lub tymczasowego zawieszania pracy przedsiębiorstwa, przekazuje pracownikom przez to samo przedsiębiorstwo część wynagrodzenia na okres maksymalny 3 miesiące (w przypadku interwencji nadzwyczajnych maksymalnie na okres 12 miesięcy). Por. E. Ghera, *Diritto del lavoro. Il rapporto di lavoro*, Bari 2002, s. 687-710.

Źródło: SVIMEZ, *Rapporto del 2005*, www.svimez.it, 5.09.2005.

Wskaźniki społeczno-ekonomiczne: Południe Włoch (*Mezzogiorno*)

Wskaźniki	Jednostka pomiaru	1995	2003	2004
Zamieszkała ludność	tysiące	20.869,2	20.839,9	20.925,5
Gospodarstwa rolnicze	„	810,9	629,1	630,6
Zakłady przemysłowe	„	1.363,6	1.468,0	1.458,9
- przemysł (w znaczeniu ścisłym)	„	895,2	949,3	922,9
- konstrukcje	„	468,4	518,7	536,0
Jednostki usługowe	„	4.142,3	4.645,8	4.639,5
Osoby poszukujące pracy	„	-	1.243,0	1.135,0
Produkt <i>pro capite</i> (na mieszkańca)	euro'95	10.699,2	12.366,1	12.410,4
Zużycie energii elektrycznej (łącznie)	miliony kilowatów	65.246	78.034,6	-
Zużycie energii elektrycznej w przemyśle	„	31.132,8	36.127,0	-
Import	miliony euro	20.482,4	34.300,5	37.788,0
Eksport	„	18.235,3	27.620,0	30.065,8
Turyści (łącznie)	tysiące	52.659,0	70.928,0	70.953,7
Turyści z innych krajów	„	14.582,0	19.602,0	19.957,2
Depozyty bankowe	miliony euro	-	133.176,0	138.758,0
Lokaty bankowe	„	-	131.881,0	145.414,0
Kasa integracyjna* (interwencje zwyczajne)	tysiące godzin	20.417,2	19.929,3	19.987,3
Kasa integracyjna (interwencje nadzwyczajne)	„	84.842,0	38.341,2	38.948,2
Kasa integracyjna (zarządzanie w budownictwie)	„	11.064,8	10.867,4	11.946,9
Kasa integracyjna (łącznie)	„	116.324,0	69.137,9	70.882,4
Stopa bezrobocia (łącznie)	%	-	16,1	15,0
Produkt pro capite w st. do północno-środkowych Włoch	%	55,7	59,4	59,6

Źródło: SVIMEZ, *Rapporto del 2005*, www.svimez.it, 5.09.2005.

Także w poszczególnym działach aktywności gospodarczej zauważalne są różnice między rolniczym południem a uprzemysłowioną północą Włoch (zwłaszcza w trójkącie Mediolan-Turyn-Genova). Ogólnie obserwuje się zmniejszenie o połowę zatrudnienia w rolnictwie (w 1991 r. pracowało 8,3% mężczyzn i 8,8% kobiet a w 2001 r. 5,7% mężczyzn i 4,5% kobiet), w przemyśle

zmniejszenie pracy kobiet (w 1991 r. 37,3% mężczyzn i 22,1% kobiet, a w 2001 r. 38,6% mężczyzn i 20,4% kobiet), natomiast dynamicznie rozwija się sektor usług (w 1991 r. 54,4% mężczyzn i 69,1% kobiet a w 2001 r. 55,7% mężczyzn i 75,1% kobiet). W strukturze zawodowej największy wzrost nastąpił wśród kadry kierowniczej i urzędników (w 1991 r. 28,0% mężczyzn i 43,2% kobiet a w 2001 r. 31,2% mężczyzn i 49,4 % kobiet) oraz wśród przedsiębiorców i wolnych zawodów (w 1991 r. 5,2% mężczyzn i 2,2% kobiet a w 2001 r. 9,2% mężczyzn i 4,7% kobiet) a przede wszystkim zmniejsza się liczba robotników (w 1991 r. 41,4% mężczyzn i 32,7% kobiet a w 2001 r. 37,1% mężczyzn i 29,0% kobiet)²³. W tym miejscu warto zaznaczyć, że państwo włoskie przeznacza 4,8% PKB na edukację i formację zawodową (w latach 1999-2000, stanowiąc 9,9% wydatków publicznych), co owocuje przede wszystkim wzrostem liczby studiującej młodzieży z południa kraju. Jednak poziom wykształcenia Włochów należy do najniższych w Europie Zachodniej. Zaledwie 10% aktywnej ludności posiada dyplom ukończenia wyższej uczelni, większość stanowią kobiety²⁴. Dużym problemem jest przerywanie nauki wśród młodzieży szkół średnich²⁵. Nadal także utrzymuje się niski poziom znajomości języków obcych, bowiem 61,5% populacji nie zna żadnego języka obcego (70,2% młodych ludzi między 18 i 29 rokiem życia). W związku z tym, od kilkudziesięciu lat są przeprowadzane stopniowe reformy systemu oświatowego, szczególnie szkolnictwa wyższego.

Jednym z największych sukcesów Włoch pod koniec XX wieku było wejście do strefy euro od stycznia 1999 roku. Mimo kryzysu finansów państwa na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych i potrzeby dewaluacji lira, elity polityczne podjęły wysiłek dostosowania państwa do wymaganych parametrów Traktatu z Maastricht. W 1999 roku stosunek zadłużenia do PKB wynosił -1,9%, długu publicznego do PKB 114,9, stopa inflacji 1,7%, jak również zostały zmniejszone długoterminowe stopy procentowe²⁶.

W celu oceny rozwoju włoskiej gospodarki należy przeanalizować jej podstawowe parametry, do których można zaliczyć:

a) wzrost PKB (wł. *PIL – Prodotto Intero Lordo*);

²³ Por. *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2004*, pod red. V. Della Sala i S. Fabbriani, Bologna 2004, s. 299.

²⁴ Roczny raport Censis z 2005 rok, *Il Rapporto Annuale 2005*, <http://www.censis.it/277/280/339/5682/cover.asp>, 17.04.2006.

²⁵ „La Repubblica” z 13 września 1999 roku.

²⁶ *Raport Italia e UEM*, Parlamento Europeo, Direzione Generale degli Studi, Divisione Affari Economici, www.europarl.eu.int/euro/country/general/i_it.pdf, 21.04.2000.

- b) stopę inflacji (*tasso di inflazione*);
- c) zadłużenie administracji publicznej/PKB (*indebitamento delle amministrazioni pubbliche/Pil*);
- d) dług publiczny/PKB (*debito pubblico/Pil*).

Jednym z najistotniejszych problemów Włoch pozostaje niski wzrost PKB, który w latach 1990-1997 wyniósł średnio 1,2%. W 2000 roku wskaźnik osiągnął wysokość 3,1%, po czym w kolejnych latach odnotowano jego spadek – w 2001 r. – 1,8%, w 2002 r. – 0,4, w 2003 r. – 0,3%²⁷.

W latach dziewięćdziesiątych udało się przede wszystkim zmniejszyć stopę inflacji. W 1975 roku jej poziom wynosił 16,9%, a w 1985 r. 9,2%. W 1990 r. inflacja spadła do 6,5%, by w 1996 roku obniżyć się do poziomu 4,0%, a w 1997 r. do 2%. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych nastąpił niewielki wzrost jej wysokości, po czym powoli obniżał się poziom inflacji – w 2001 r. -2,7%, w 2002 r. – 2,5%, w 2003 r. -2,3% a w 2004 r. -2,2%²⁸.

Tabela nr 14

Włochy – podstawowe wskaźniki makroekonomiczne

Rok	PKB (% w st. do poprzedniego roku)	Dług publiczny/PKB (%)	Zadłużenie/PKB (%)
1992	+0,8	+107,7	+9,5
1993	-0,9	+118,2	+9,4
1994	+2,2	+124,3	+9,3
1995	+2,9	+123,8	+7,6
1996	+1,1	+122,7	+7,1
1997	+2,0	+120,2	+2,7
1998	+1,8	+116,4	+2,8
1999	+1,7	+114,9	+1,7
2000	+3,1	+110,6	+1,8
2001	+1,8	+109,5	+2,6
2002	+0,4	+106,7	+2,3
2003	+0,3	+106,2	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Istat, *Annuario statistico italiano* 2003, Roma 2003 oraz Banca d'Italia, *Relazione annuale sul 2002*, Roma 2003.

Negatywne tendencje były obserwowane odnośnie dwóch innych wskaźników – poziomu długu publicznego i zadłużenia państwa wobec wzrostu

²⁷ Tamże, s. 297.

²⁸ Por. www.malcolmx.it/italia/dati1.htm, 8.10.2005; *Relazione annuale sul 2004 del Governatore di Banca d'Italia Antonio Fazio*, <http://www.bancaditalia.it/pubblicazioni>, 8.10.2005.

PKB. Choć podjęto program uzdrowienia finansów państwa w latach 1992-1997, który przyniósł efekt w postaci wejścia do strefy euro, to jednak nadal utrzymuje się wzrost tych wskaźników. „Biuletyn Ekonomiczny” Narodowego Banku Włoskiego (*„Bollettino Economico” di Banca d’Italia*) z listopada 2005 roku podaje, że „pod koniec 2005 roku po raz pierwszy od 1994 roku dług publiczny ponownie zaczyna wzrastać wobec PKB”²⁹. Ponadto utrzymuje się niski poziom PKB, który hamuje przede wszystkim zmniejszony eksport. Również wzrasta wskaźnik deficyt-PKB, przekraczając już wysokość 3%. Problemy włoskiej gospodarki są natury strukturalnej, dlatego konieczne stają się zmiany w tej kwestii, które umożliwiłyby rozpowszechnienie innowacji technologicznych oraz reorganizację aparatu produkcyjnego (obserwuje się cykliczny spadek produkcji). Brak skutecznych działań może w najbliższym czasie grozić recesją we Włoszech.

W porównaniu z innymi państwami Unii Europejskiej włoska gospodarka wydaje się być najmniej konkurencyjna³⁰. Podstawowe wskaźniki makroekonomiczne mieszczą się poniżej średniej europejskiej. Jedynie stopa inflacji utrzymuje się na stałym poziomie. Te dane oraz fakt, że Włochy są najbardziej starzejącym się społeczeństwem w Europie (18,2% mieszkańców powyżej 65 roku życia) wymagają zasadniczych zmian, zdaniem prezesa Confindustrii (*Powszechna Konfederacja Przemysłu Włoskiego*) Luca Cordero di Montezemolo w następujących kierunkach³¹:

- podniesienie poziomu technologicznego włoskich przedsięwzięć;
- system stałego wspierania szkolenia pracowników;
- inwestycje na południu kraju;
- zwiększenie środków na badania;
- zwiększenie nakładów na szkolnictwo, zwłaszcza uniwersytety;
- modernizacja rynku pracy;
- przejście od tzw. elastyczności tymczasowej do elastyczności planowanej na rynku pracy;
- wzrost rozmiarów przedsiębiorstw;
- wspieranie średnich firm powyżej 50 pracowników;

²⁹ Por. „La Repubblica” z 19 listopada 2005 roku.

³⁰ Por. R. Faini, S. Gagliarducci, *Competitività e struttura dell’economia italiana: un’anatomia del declino*, www.astridonline.it, 7.03.2005.

³¹ Por. *Relazione del Presidente Luca Cordero di Montezemolo*, Assemblea di Confindustria 27 maggio 2004, www.confindustria.it, 5.07.2004. Zob. także „La Repubblica” z 30 maja 2004 roku.

- duże bodźce i inwestycje publiczne w transporcie, liniach kolejowych, portach i lotniskach;
- rygorystyczne prowadzenie finansów państwa oraz zmniejszenie długu publicznego.

Uzdrowienie sytuacji ekonomicznej państwa było przede wszystkim skierowane w stronę ograniczenia wydatków publicznych (m.in. zmniejszenia emerytur), a z drugiej strony prywatyzację dużego sektora publicznego, banków (proces koncentracji), reformę systemu podatkowego oraz politykę darowania kar podatnikom, którzy dokonają wpłat zaległych płatności (tzw. *condoni*)³².

Nie należy zapominać, że Włochy są krajem niezwykle zróżnicowanym także w poziomie rozwoju ekonomicznego. Nie tylko dotyczy to podziału na część środkowo-północną i południe (*Mezzogiorno*). W latach osiemdziesiątych ogólnie określano włoski model jako „nieefektywne centrum i dynamiczne peryferie”³³. Arnaldo Bagnasco nazywał ten fenomen „trzecią Italią”, która charakteryzowała się występowaniem na terytorium państwa małych i średnich przedsiębiorstw (*le reti della piccola industria*) o dużej efektywności i elastyczności działania, zatrudniających głównie członków rodziny, wspomaganych przez lokalną sieć usług³⁴. Silnym ośrodkiem była przede wszystkim północno-wschodnia część kraju³⁵. Jednakże można i tutaj zaobserwować objawy kryzysu, których źródła leżą w silnej konkurencji tanich produktów koreańskich i chińskich, jak również w zbyt małej modernizacji procesu produkcji i kosztów pracy³⁶. Podobne problemy można było spostrzec w dużych przedsiębiorstwach prywatnych, których symbolem była fabryka samochodów FIAT, zamykająca swoje filie na południu kraju,

³² „We Włoszech zrealizowano 1/10 wszystkich prywatyzacji na świecie w okresie 1990-1998. Według danych Organizacji Współpracy i Rozwoju Ekonomicznego, wszystkie światowe prywatyzacje osiągnęły sumę 722 miliardów dolarów, w tym włoskie 79 miliardów dolarów. Włoskie prywatyzacje reprezentowały 32% wszystkich prywatyzacji zrealizowanych w pięciu największych państwach europejskich”. Zob. szerzej *Un decimo di quelle mondiali realizzate in Italia*, „Il Manifesto” z 14 sierpnia 1999 roku. Jak pisze Patrick McCarthy, w 1995 roku „największy zysk miały przynieść trzy źródła: darowanie kar dla podatników, którzy wpłacą zaległe podatki (*condono sulle imposte*), tzw. condono budowlane (*condono edilizio*) oraz podatki specjalne (*tasse speciali o piuttosto l'eliminazione dell scappatoie*)”. Por. P. McCarthy, *La crisi dello Stato italiano. Costume e vita politica nell'Italia contemporanea*, Roma 1996, s. 238

³³ M. Regini, *Social Institutions and Production Structure: the Italian Variety of Capitalism in the 1980s*, w: *Political Economy of Modern Capitalism*, pod re. C. Crouch, W. Streeck, London 1998, s. 108; J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 219-220.

³⁴ Zob. A. Bagnasco, *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*, Bologna 1977.

³⁵ Zob. szerzej C. Marletti, *Le interpretazioni della crisi italiana e i confini mobili della politica*, w: *Politica e società in Italia*, pod red. C. Marletti, Milano 1999, vol.I, s. 20-23.

³⁶ Por. P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente...*, s. 36-37.

ograniczająca zatrudnienie czy firma Olivetti³⁷. Zadawano sobie dramatyczne pytanie, „czy można sobie wyobrazić Włochy bez FIAT’a”, szczególnie po śmierci jej właściciela Gianniego Agnelli (24 styczeń 2003 r.)³⁸. „Strukturalnie - jak zauważa Paul Ginsborg – „wielki przemysł we Włoszech charakteryzował się zbyt wielką liczbą narodowych oligopoli, znikomą liczbą naprawdę dużych przedsiębiorstw o charakterze międzynarodowym, brakiem skonsolidowanej sieci średnich firm, porównywalnych do niemieckich przedsiębiorstw”³⁹. Tym bardziej to spostrzeżenie jest trafne, że właśnie średnich rozmiarów firmy przynosiły dochód, szczególnie w przemyśle tekstylnym, hutnictwie i produkcji sprzętu domowego.

Przedstawione powyżej problemy ekonomiczne państwa, a z drugiej strony kryzys polityczny i zmiana układu partyjnego musiały wpłynąć na zachowania i poziom życia obywateli (wyborców). Nie do końca ziściły się nadzieje wielokrotnego premiera Włoch Alcide de Gasperi, że zjednoczona Europa rozwiąże podstawowe problemy Włoch (głównie poziom bezrobocia)⁴⁰. Choć proces unifikacji na pewno stworzył większe możliwości w zakresie sektora usług (turystyka), swobodnego przepływu siły roboczej czy większej liberalizacji rynku⁴¹.

Fale protestów społecznych wywołały głównie reformy państwa socjalnego. Obcięcie rent i emerytur, reformy systemu zdrowotnego czy szkolnictwa proponowane przez kolejne rządy spowodowały organizację masowych strajków przez silne centrale związkowe. Natomiast zabójstwa przedsiębiorców, funkcjonariuszy państwowych, przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości przez mafię i inne organizacje przestępcze przyczyniły się do żądania odnowy moralnej życia politycznego państwa⁴². Z tego też względu duże poparcie społeczne

³⁷ Zob. szerzej G. Berta, *Fiat: una crisi italiana*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2003”, pod red. J. Blondel, P. Segatti, Bologna 2003, s. 283-297.

³⁸ Por. *Il funerale di Giovanni Agnelli: un rito di identificazione nazionale*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2004”, Bologna 2004, s. 229-248.

³⁹ Por. P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente...*, s. 30.

⁴⁰ Por. L. Barzini, *Europejczycy*, Warszawa 2001, s. 210-211.

⁴¹ Por. F. Battistelli, P. Bellucci, *L'identità degli italiani tra euroscetticismo ed europaottimismo*, „Il Mulino” 2002, nr 1, s. 77-85.

⁴² Po zabójstwie sędziego G. Falcone 23 maja 1992 roku, masowo wieszano na oknach i balkonach płótna z hasłami: „Teraz wystarczy!” (*Ora basta!*), „Palermo zrozumiało a państwo?” (*Palermo ha capito, e lo Stato?*). Swoistym wyrazem uczuć społecznych był tekst „Zaangażowanie” (*L'impegno*), ogłoszony w palermitańskim kościele San Giuseppe ai Teatini:

„Zobowiązujemy się do wychowania naszych dzieci w poszanowaniu innych, aby miały poczucie obowiązku i sprawiedliwości.

Zobowiązujemy się do nieprzystosowania się do niemoralności poprzez milczącą zgodę na nią, ponieważ „tak robią wszyscy”.

Zobowiązujemy się do rezygnacji z przywilejów, które mogą pochodzić od znajomych oraz „znaczącej” pomocy.

otrzymała Akcja „Czyste Ręce” czy aresztowanie bosa mafijnego, szefa Cosa Nostra – Totò Riina (15 styczeń 1993 r.). Tym niemniej, te spektakularne osiągnięcia nie przeszkodziły dalszej aktywności grup przestępczych, zwłaszcza camorry neapolitańskiej (przemyt narkotyków, wojny klanów mafijnych)⁴³ i ‘Ndrangety, powtarzającym się zabójstwom lokalnych polityków na Południu⁴⁴ czy udziału mafii w przetargach o zamówienia publiczne (np. w projekcie budowy mostu nad Cieśniną Messyńska, który miałby połączyć Sycylię z kontynentem czy budowie sieci dróg na południu Włoch)⁴⁵.

Problemy ekonomiczne musiały także zaciążyć na wydatkach rodzin włoskich. Według Narodowego Banku Włoskiego (*Banca d’Italia*) w ciągu ostatnich 10 lat ograniczono przede wszystkim zakup artykułów spożywczych, wydatki na hotele i restauracje⁴⁶. Więcej środków pieniężnych przeznaczano natomiast na produkty trwałe (*beni durevoli*) takie jak sprzęt gospodarstwa domowego, komputery, aparaty fotograficzne, samochody czy meble. Szczególnie prężnie rozwija się telekomunikacja komórkowa (w 1997 roku 27,5% rodzin posiadało co najmniej jedną komórkę a w 2000 r. już 64,9%)⁴⁷. Ten fakt m.in. wykorzystał premier Silvio Berlusconi w czerwcu 2004 roku, wysyłając wiadomość sms do wyborców o terminie konsultacji wyborczej oraz godzinach otwarcia lokali wyborczych⁴⁸.

Jak zauważa Davide La Valle, Włosi stają się coraz bardziej społeczeństwem postmodernistycznym. Proces ten przejawia się głównie w trzech aspektach: wzrost dobrobytu materialnego, wzrost poziomu wykształcenia oraz

Zobowiązujemy się do uznania wartości sprawiedliwości „dla wszystkich” jako nadrzędnej wobec naszego interesu indywidualnego.

Zobowiązujemy się do nieproszenia tego o przysługę, co jest nam należne z samego prawa.

Zobowiązujemy się do niesprzedawania naszego głosu wyborczego bez względu na wynagrodzenie.(...)

Zobowiązujemy się do trwania w prawie wobec nadużyć mafijnych.

Zobowiązujemy się do niezapomnienia Giovanniego Falcone i wszystkich, którzy zginęli w walce przeciw mafii oraz do pamiętania o nich jako naszych członków rodziny, którzy dla nas ponieśli śmierć”

Szerzej zob. P. Ginsborg, *L’Italia del tempo presente...*, s. 490.

⁴³ Szczególnie zacięte walki toczą się w prowincji Neapolu między członkami klanu Di Lauro a grupą secesjonistów. Działania państwowych instytucji antymafijnych są utrudniane przez zubożałą ludność, dla której kamorra jest jedynym źródłem utrzymania i ochrony, zastępując tam funkcje państwa. Por. „La Repubblica” z 10 grudnia 2004 roku.

⁴⁴ W październiku 2005 roku duże poruszenie wywołało zabójstwo wiceprzewodniczącego rady regionalnej Kalabrii Franco Fortugno (16.10.2005) przez ‘Ndrangheta. Dziesiątki tysięcy osób wzięło udział w manifestacji przeciw mafii. Por. „La Repubblica” z 5 listopada 2005 roku.

⁴⁵ Por. „Corriere della Sera” z 12 lutego 2005 roku.

⁴⁶ Por. Banca d’Italia, *Relazione annuale sul 2004, 31 maggio 2005*, www.bancaditalia.it/pubblicazioni/ricer/relann/re104/re104it/relaec104-redditoprezzi, 8.09.2005.

⁴⁷ ISTAT, *Rapporto sull’Italia. Edizione 2001*, Bologna 2001, s. 98-101.

⁴⁸ Por. „Corriere della Sera” z 11 czerwca 2004 roku.

rozwój środków masowego przekazu⁴⁹. Rozpowszechnia się kultura indywidualistyczna. Nie należy jednak również zapominać o silnej tradycji powiązań rodzinnych i klientelizmie, bowiem to one zastępowały państwo zwłaszcza na południu, wobec braku zaufania w skuteczność działań władz państwowych i jego braku solidnych korzeni⁵⁰. Herbert Kitschelt podkreślił znaczenie we Włoszech powiązań klientelistycznej wymiany, partii politycznych i ich wagi w okręgach wyborczych, które w połączeniu z pogarszającymi się warunkami ekonomiczno-politycznymi na przełomie lat 80 i 90 doprowadziły do wzrostu frustracji społecznej⁵¹.

Należy również pamiętać, że Włochy mają bogatą tradycję policentryzmu miejskiego – tzw. państwa tysiąca miast (*le mille Italie*) oraz rozbudowaną bazę stowarzyszeń. Jednym z następstw tej kultury było zainteresowanie obywateli życiem politycznym kraju i wysoki poziom partycypacji w różnego rodzaju konsultacjach wyborczych. Tym niemniej zauważalna jest także na przełomie XX i XXI wieku odwrotna tendencja o „słabnącym zaangażowaniu politycznym młodych pokoleń i kryzysie rodziny jako miejsca socjalizacji politycznej”⁵². Przeprowadzane wielokrotnie w ciągu kilkunastu lat referenda ogólnokrajowe były także wyrazem głośnego hasła, „jesteśmy obywatelami a nie publicznością”.

Zróżnicowanie terytorialno-geograficzne Włoch ma także wymiar językowy. Choć od zjednoczenia państwa minęło kilkadziesiąt lat, to nadal 14% populacji Italii mówi tylko dialektem albo innym językiem niż włoski, a 60% zna co najmniej jeden z dialektów⁵³. To zjawisko szczególnie występuje na południu i w północno-wschodniej części kraju. Odmienności językowe są także jednym z czynników wzmacniających ruchy autonomiczne na Sycylii i Sardynii. Charakter regionalny mają działające we Włoszech mniejszości narodowe. Ludność francuskojęzyczna zamieszkuje głównie Dolinę Aosty, a jej przedstawicielem jest Unia Doliny Aosty. Język niemiecki jest obecny zwłaszcza w regionie Górnej Adygi, przede wszystkim

⁴⁹ Zob. szerzej D. La Valle, *Mutamento sociale e mutamento politico: specificità o caratteri generali del caso italiano?*, w: *La trasformazione italiana degli anni '90. Reti, contesti, attori in una società che cambia*, pod red. Sezione “Economia, Lavoro e Organizzazione” dell’Associazione Italiana di Sociologia, Milano 1997, s. 42-43.

⁵⁰ Por. R. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków 1995, s. 276-283; P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente...*, s. 149-158; E. Galli della Loggia, *L'identità italiana*, Bologna 1998, s. 87-112.

⁵¹ Por. H. Kitschelt, *Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies*, „Europäische Politik” 2004, nr 3, s. 14-15.

⁵² Por. A. Floridia, *La Toscana è ancora una regione rossa? Note e riflessioni sulle elezioni regionali del 16 aprile 2000*, „Quaderni dell'Osservatorio Elettorale” giugno 2000, nr 43, s.12.

⁵³ Por. A. Martinelli, A.M. Chiesi, *La società italiana*, Roma 2002.

w prowincjach Bolzano i Trydent. Tam też działa Południowotyrolska Partia Ludowa. W regionie Friuli – Wenecja Julijska występuje mniejszość słoweńska. Z wyżej przedstawioną różnorodnością kulturową i językową „najczęściej mamy do czynienia w sytuacji transgraniczności”⁵⁴. Odmienny charakter kulturowy, a także językowy podkreślały tworzące się w latach 80 i 90 ligi, z najbardziej znaną Ligą Północną. Do wielokulturowego obrazu społeczeństwa włoskiego trzeba również dodać poszerzającą się grupę imigrantów. Stanowią oni 5% populacji Włoch, „zbliżając się do średniej europejskiej, ale będąc jeszcze daleko od 9% Austrii i Niemiec”⁵⁵. Włoskie dzienniki telewizyjne codziennie relacjonują wiadomości o łodziach napływających do południowych wybrzeży kraju, zwłaszcza Lampedusy i Sycylii. Dla imigrantów Italia jest głównie krajem tranzytowym, miejscem docelowym zaś są Niemcy i Francja.

Reasumując przemiany społeczno-ekonomiczne we Włoszech w minionych kilkunastu latach, należy wymienić ich następujące cechy:

- społeczno-ekonomiczny dualizm północ – południe kraju;
- problemy strukturalne, wpływające na słaby rozwój gospodarczy;
- tworzenie się przede wszystkim małych, rodzinnych przedsiębiorstw działających w sektorze usług;
- dominacja kultury indywidualistycznej w społeczeństwie dobrobytu z rosnącą potrzebą samorealizacji;
- duże znaczenie rodziny, lecz już mniej licznej, trzypokoleniowej (10% najbogatszych rodzin posiada 45,1% zasobów finansowych państwa, zaś 10% znajduje się na progu „względnej biedy” , z miesięcznym dochodem 850 euro)⁵⁶;
- laicyzacja społeczeństwa (dyskusje wokół wiszących krzyży w szkołach) i zmniejszanie się roli klasowego podziału (spadek liczby robotników);
- zwiększający się poziom wykształcenia, choć nadal mniejszy niż w większości krajów Europy Zachodniej;
- wielokulturowy charakter społeczeństwa.

Procesy globalizacji, rozwoju technologicznego, rozszerzania praw socjalnych wpłynęły na zmiany w dotychczasowych liniach podziałów socjopolitycznych. Znaczenie mniejszą rolę spełniają dziś konflikty klasowe czy

⁵⁴ Por. W. Misiuda-Rewera, *Włochy. Republika autonomii*, Lublin 2005, s. 87.

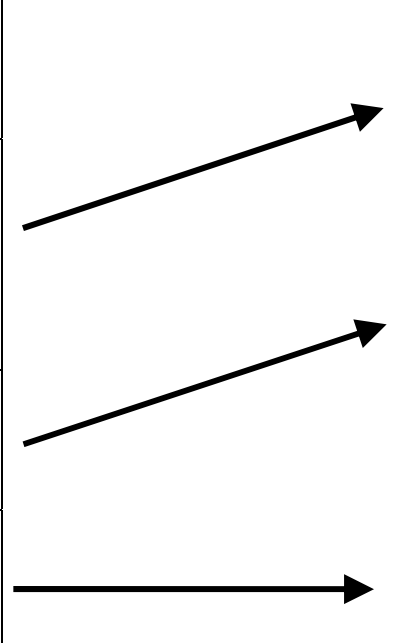
⁵⁵ Por. „La Repubblica” z 9 maja 2005 roku; *Intervento del Ministro dell’Interno, Giuseppe Pisanu, alla Camera dei deputati, 25 giugno 2003*, www.palazzochigi.it/GovernoInforma/Dossier/immigrazione, 8.11.2004.

⁵⁶ Rapporto Annuale 2005, Censis, www.censis.it, 5.01.2006.

konflikty państwo kościół we Włoszech. Ma miejsce zmiana systemu wartości, ewoluując w stronę nowej „cleavage wartości” w ramach rosnącej klasy średniej, a „opierając się na opozycji między kierunkiem materialistycznym i postmaterialistycznym”⁵⁷. Hubert Kitschelt stworzył dwuwymiarowy obszar wartości politycznych – lewicowy liberalizm (*left-libertarians*) i prawicowy autorytaryzm (*right-authoritarian*)⁵⁸. Odniesienie do powyższych koncepcji nowych podziałów socjopolitycznych można również odnaleźć na włoskiej scenie politycznej. Bipolaryzacja rywalizacji politycznej nowego systemu partyjnego, powstałego po 1993 roku sprzyja procesowi kształtowania się dwóch wizji politycznych. Jednak jest zbyt wcześnie, by móc mówić o nowym podziale socjopolitycznym, jak i kresie tradycyjnych linii konfliktów. Perspektywa długoterminowa może przynieść odpowiedź na ten nurtujący problem, bowiem nowe linie podziałów wymagają utrwalenia.

Tabela nr 15

Interpretacja powiązań między modelami struktury podziałów socjopolitycznych (*cleavages*) S.M.Lipseta – S. Rokkana i H. Kitschelta w Europie Zachodniej

Lipset – Rokkan		Kitschelt
Konflikt miasto – wieś		Konflikt o zasady podziału ograniczonych zasobów ; wolnorynkowy liberalizm gospodarczy versus populizm ekonomiczny
Konflikt pracodawcy – pracownicy (konflikt klasowy)		Konflikt o zasady organizacji społeczności; liberalizm (indywidualizm) versus autorytaryzm (kolektywizm, tradycjonalizm)
Konflikt kościół – państwo		Konflikt o zasady przyznawania pełnych praw obywatelskich; uniwersalistyczne versus etniczne (kulturowe, religijne) kryteria obywatelstwa
Konflikt centrum – peryferie		

Źródło: S. M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavages Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction*, w: *Party systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, pod red. S.M.Lipseta, New York 197, s. 33-50; H. Kitschelt, *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, „Politics and Society” 1992, vol. 20 (1), s. 7-15; por. także T. Zarycki, *O możliwych interpretacjach struktury polskiej przestrzeni politycznej*, „Studia regionalne i lokalne” 2000, nr 2, s. 45.

⁵⁷ Por. H. Kriesi, *Il cambiamento dei cleavages politici in Europa*, „Rivista italiana di scienza politica” 1998, nr 1, s. 56.

⁵⁸ H. Kitschelt, *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge 1994, s. 12.

4.3. Założenia prawa wyborczego

Przemianom społeczno-ekonomicznym we Włoszech towarzyszyła dyskusja wokół reformy dysfunkcyjnego systemu politycznego, a zwłaszcza immobilizmu klasy politycznej w początkach lat 90. Poprzez referenda z 1991 i 1993 r. obywatele zatwierdzili proces zmiany systemu wyborczego.

4 sierpnia 1993 roku zostały uchwalone nowe ordynacje wyborcze do Izby Deputowanej i Senatu Republiki. Przede wszystkim zmieniono krytykowaną przez okres powojenny, proporcjonalną formułę wyborczą na system mieszany. 75% miejsc miało być obsadzanych na podstawie systemu większości zwykłej a pozostałe 25% mandatów według systemu proporcjonalnego. Głównym celem przyjętych zmian miało być odejście od systemu wielopartyjnego o niestabilnych gabinetach rządowych w stronę wielopartyjnego systemu partyjnego o bipolarnej przestrzeni rywalizacji oraz alternacji władzy między dwoma głównymi blokami, mającymi większość w obu izbach parlamentu⁵⁹.

Tabela nr 16

Systemy partyjne pięciu największych państw Europy Zachodniej
(wybory do izby niższej parlamentu)

Państwo	Typ systemu wyborczego	Pierwsza partia - % głosów	Pierwsza partia – % mandatów	Pierwsze dwie partie – % głosów	Pierwsze dwie partie - % mandatów	Podział bipolarny
Francja (2002)	większościowy w dwóch turach	Ump 33,7	61,9	57,8	86,1	tak
Niemcy (2005)	proporcjonalny z 5% progiem	Cdu-Csu 35,2	36,7	69,5	72,9	tak
Wielka Brytania (2005)	większościowy (zwykły)	Partia Pracy 35,2	55,1	67,5	85,6	tak
Włochy (2001)	75% większościowy (zwykły) i 25% proporcjonalny	Forza Italia– 29,5 Dom Wolności 45,4	30,6 58,4	46,1 89,7	52,1 97,6	tak
Hiszpania (2004)	Proporcjonalny wzmocniony	PSOE 42,6	46,9	80,2	89,1	tak

Źródło: R. D'Alimonte, *Solo in Spagna bipolarismo e proporzionale*, Osservatorio politico di Roberto D'Alimonte, <http://brunik.alervista.org/20050922121844.html>, 3.11.2005.

⁵⁹ Por. Rozdział II pracy, s. 68.

Pozostawione do rozdziału proporcjonalnego mandaty były wyrazem kompromisu, wypracowanego przez przedstawicieli powojennych partii, obawiających się marginalizacji swych ugrupowań⁶⁰. Przyjęte natomiast rozwiązanie głosowania w systemie większości zwykłej miało wymusić tworzenie się bloków koalicyjnych. Teoretycznie jednak mogło wywołać efekt przeciwny, gdyby nie zawierano sojuszy wyborczych, a w każdym okręgu jednomandatowym zwyciężyła inna partia polityczna. Takim przykładem adopcji systemu większościowego były m.in. Indie. Dlatego też nie zawsze inżynieria wyborcza może określić rezultaty poszczególnych rozwiązań, bowiem duże znaczenie ma kultura polityczna danej społeczności. Warto dodać, że we włoskim samorządzie lokalnym obowiązywał od 1993 roku system większości bezwzględnej w dwóch turach, w gminach powyżej 5 tysięcy mieszkańców i do władz prowincjonalnych.

Przedstawione poniżej nowe reguły prawa wyborczego zostały ujęte w świetle wspólnych rozwiązań prawa wyborczego do obu izb parlamentu, a także poszczególne normy ordynacji wyborczej Izby Deputowanych i Senatu Republiki w oparciu o podział na okręgi wyborcze, sposób głosowania oraz obliczania wyników.

4.3.1. Wspólne rozwiązania prawa wyborczego do obu izb parlamentu

Obie izby parlamentu są wybierane w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, wolnym, tajnym i równym. Wybory odbywają się w ciągu jednego dnia (art. 3 ust. 1 ustawy z 4 sierpnia 1993 roku do Senatu), w jednej turze (*espresso in un unico turno elettorale*). W myśl art. 61 konstytucji Włoch zarządza je swoim dekretem prezydent republiki w ciągu 70 dni od końca kadencji izb poprzednich. Dekret zostaje opublikowany w Dzienniku Urzędowym (*Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*) nie później niż 45 dnia przed terminem głosowania⁶¹.

⁶⁰ Przygotowano wiele projektów nowej ordynacji wyborczej do izb parlamentu, wzorując się na rozwiązaniach europejskich, od czystych modeli proporcjonalnych i większościowych do różnych wariantów systemów mieszanych. Szerzej na ten temat, I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004, s. 110-112.

⁶¹ Dekret prezydenta republiki z 16 stycznia 1994 roku, nr 28 („*Convocazione dei comizi per le elezioni della Camera dei Deputati e del Senato della Repubblica*” na niedzielę 27 marca 1994 roku) został opublikowany już następnego dnia, czyli na 69 dni przed datą wyborów.

Nowe ustawy wyborcze przyjęły większością – proporcjonalną formułę wyborczą⁶². W każdym okręgu wyborczym 75 % wszystkich miejsc jest rozdzielanych w takich samych kolegiach jednomandatowych, mandat uzyskuje kandydat z największą liczbą głosów. O 25 % miejsc okręgu wyborczego konkurują listy, które je dostają na podstawie proporcjonalnego podziału mandatów. Rozdzielenie liczby miejsc na poszczególne okręgi odbywa się na podstawie danych z ostatniego spisu powszechnego ludności kraju. Odejściem od wyżej wspomnianych założeń są przepisy szczególne, przyjęte dla regionu Valle d'Aosta (ustawa z 11 sierpnia 1991 roku, nr 271) dlatego, że cały obszar regionu jest kolegium jednomandatowym, gdzie wybiera się 1 deputowanego i 1 senatora według systemu większości względnej. W Valle d'Aosta kandydat musi zebrać przynajmniej 300 i nie więcej niż 600 podpisów pod swoją kandydaturę. W przypadku rozwiązania parlamentu liczba wymaganych podpisów zostaje zmniejszona o połowę (art. 92 ordynacji do Izby Deputowanych i art. 20 ordynacji do Senatu).

Prawem zgłoszenia kandydatów dysponują partie lub zorganizowane grupy polityczne, które mają obowiązek złożenia w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych symboli list wyborczych. Jedynie ordynacja do Senatu dopuszcza po raz pierwszy niezależne kandydatury (niezależni kandydaci nie biorą udziału w proporcjonalnym podziale miejsc – in fine art. 9 ust. 1 ordynacji senackiej). Każda grupa wystawia przynajmniej 3 kandydatów w kolegiach jednomandatowych okręgu w wyborach do Senatu oraz listę kandydatów nie większą niż 1/3 miejsc wyznaczanych metodą proporcjonalną w okręgu, przy elekcji do Izby Deputowanych (art. 18 – bis ust. 2 ordynacji do Izby Deputowanych).

Złożenie symboli (nie mogą być identyczne lub łatwe do pomylenia) w MSW musi być dokonane nie wcześniej niż przed godziną ósmą 44 dnia i nie później niż do godziny szesnastej 42 dnia, poprzedzającego termin głosowania przez desygnowaną osobę i potwierdzone przez notariusza, przewodniczącego lub sekretarza partii (grupy politycznej). W tym celu właściwe biuro ministerstwa jest otwarte od godziny ósmej do dwudziestej (także w dni świąteczne). Oznaczenia list są składane w trzech egzemplarzach, a następnie poddane weryfikacji. W

⁶² Legge del 4 agosto 1993, n. 277 – *Nuove norme per l'elezione della Camera dei Deputati*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n. 183 del 6 agosto 1993 oraz legge del 4 agosto 1993, n. 276 – *Norme per l'elezione del Senato della Repubblica*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n. 183 del 6 agosto 1993.

razie dostrzeżenia wątpliwości MSW zaprasza depozytariusza symboli listy do ich zmiany w ciągu 48 godzin od otrzymania zawiadomienia. Wszelkie protesty wobec wyżej wymienionych czynności są rozpatrywane przez Centralne Biuro Krajowe w ciągu 48 godzin od ich złożenia.

W Izbie Deputowanych zgłoszenie kandydatów do kolegiów jednomandatowych jest dokonywane przez poszczególne osoby, które muszą być przyłączone do przynajmniej jednej listy wyborczej. Deklaracja kandydata powinna zawierać wskazanie jego nazwiska, imienia, miejsca i daty urodzenia, numeru kolegium, w którym zamierza wystartować, oznaczenie (lub oznaczenia – maksymalnie pięć), nazwiska dwóch mężów zaufania i dwóch ich zastępców oraz być podpisana przez co najmniej 500 a nie więcej niż 1000 wyborców, wpisanych do rejestrów wyborczych kolegium. Natomiast zgłoszenie kandydatów list wyborczych, dla których mandaty będą rozdzielane według systemu proporcjonalnego musi być podpisane przez co najmniej 1500 i nie więcej niż 2000 wyborców w okręgach do 500.000 mieszkańców, przez co najmniej 2500 i nie więcej niż 3000 osób w okręgach od ponad 500.000 do 1.000.000 mieszkańców, przez co najmniej 4000 i nie więcej niż 4500 wyborców w okręgach powyżej 1.000.000 ludności (art. 18 – bis ust. 1 ordynacji do Izby Deputowanych).

Przy wyborach do Senatu zgłoszenie list wyborczych musi być poparte przez co najmniej 1000 i nie mniej niż 1500 wyborców zamieszkałych w regionie poniżej 500.000, przez co najmniej 1750 i nie więcej niż 2500 osób w regionie powyżej 500.000 do 1.000.000 mieszkańców, przez co najmniej 3500 i nie więcej niż 5000 wyborców w regionie powyżej 1.000 mieszkańców. Kandydatury niezależne muszą być podpisane przez co najmniej 1000 i nie więcej niż 1500 wyborców (art. 9 ust. 6 ordynacji senackiej). W razie rozwiązania obu izb liczba wymaganych do zebrania podpisów dla kandydatur deputowanych i senatorów zostaje zmniejszono o połowę. Ponadto listy wyborcze i indywidualne zgłoszenia kandydatów muszą być złożone w kancelarii miejscowego Trybunału Apelacyjnego. Warto podkreślić, że kwestia podpisów pod zgłoszeniem kandydata jest jedna z najważniejszych innowacji nowego prawa wyborczego⁶³.

Inne przepisy dotyczące postępowania wyborczego do obu izb parlamentu nie zostały zasadniczo zmienione.

⁶³ Z. Witkowski, *Reforma włoskiego prawa wyborczego do Izby Deputowanych i Senatu Republiki z 4 sierpnia 1993 roku*, „Przegląd Sejmowy 1995, nr 3, s. 87.

Ogłoszenie wyników wyborów i ich kontrola następuje we właściwych biurach wyborczych okręgu. Ostatecznie zatwierdzenie rezultatów jest dokonywane w ramach tzw. weryfikacji uprawnień do piastowania mandatu (*verifica dei poteri*) przez giunty do spraw wyborów, działające w obu izbach parlamentu (art. 17 regulaminu Izb Deputowanych i art. 19 regulaminu do Senatu)⁶⁴.

4.3.2. Ordynacja wyborcza do Izby Deputowanych

4.3.2.1. Okręgi wyborcze (*circoscrizioni elettorali*)

Punktem wyjścia do podziału obszaru wyborczego Włoch na mniejsze jednostki wyborcze są okręgi (*circoscrizioni*). W każdym z nich, niezależnie od wyników głosowania w pozostałych, następuje rozdzielenie przypadających mu w wyborach miejsc do parlamentu. W myśl przyjętej formuły wyborczej utworzono 26 okręgów (dekret ustawodawczy z 20 grudnia 1993 roku)⁶⁵, pokrywających się w dużej mierze z granicami administracyjnymi regionów. Dwudziestym siódmym okręgiem jest region Valle d'Aosta, gdzie jeden deputowany jest wybierany w systemie większości względnej.

W 630 – osobowej Izbie Deputowanych 75 % jej członków (475 osób) wybiera się w kolegiach jednomandatowych (*collegi uninominali*), na które są podzielone okręgi. Pozostałe 25 % mandatów (155 deputowanych) otrzymują kandydaci z list wyborczych, przedstawionych przez różne partie i zorganizowane grupy polityczne, przy wykorzystaniu systemu proporcjonalnego.

Najbardziej zaludnione regiony Italii, takie jak Piemont, Lombardia, Veneto, Lacjum, Kampania oraz Sycylia zostały podzielone na dwa lub trzy okręgi wyborcze (tabela nr 16). Przeciętnie w jednym okręgu wybiera się 23 deputowanych. Jednak w okręgu Valle d'Aosta jest do objęcia 1 mandat deputowanego a w Apulii aż 45 miejsc. Oczywiście liczba wybieranych w poszczególnych okręgach deputowanych może ulec zmianie, wskutek ruchów migracyjnych ludności, bowiem liczba miejsc do obsadzenia w danym okręgu jest proporcjonalna do gęstości jego zaludnienia.

⁶⁴ Por. *Regulamin Senatu Republiki Włoskiej* (stan prawny na 1996 r.), „Przegląd Sejmowy” 1997, nr 1, s. 98 – 99 oraz www.senato.it/funz/reg/c_regola.htm z 12.08.2004; *Regulamin Izby Deputowanych* (stan prawny z 8 grudnia 1999 r.), www.camera.it/deputati/funzionamento/regolamento z 12.08.2004 r.

⁶⁵ Decreto legislativo del 20 dicembre 1993, n. 536 – *Determinazione dei collegi della Camera dei Deputati*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana n. 302 del 27 dicembre 1993.

Tabela 17

Podział mandatów i okręgów wyborczych w wyborach do Izby Deputowanych

Okręg wyborczy	Ludność w 1991 roku	Ilorazy wewnętrzne	Reszty	Mandaty	Mandaty w systemie większościowym	Mandaty w systemie proporcjonalnym
Piemont 1	2.236.765	24	73.813	25	19	6
Piemont 2	2.065.800	22	83.094	23	17	6
Lombardia 1	3.738.685	41	43.642	41	31	10
Lombardia 2	3.744.866	41	49.823	42	32	10
Lombardia 3	1.372.523	15	20.678	15	11	4
Trydent – Górna Adyga	890.360	9	79.253	10	8	2
Veneto 1	2.604.622	28	81.178	29	22	7
Veneto 2	1.776.175	19	63.838	20	15	5
Friuli – Wenecja Julijska	1.197.666	13	26.067	13	10	3
Liguria	1.676.282	18	54.068	19	14	5
Emilia – Romania	3.909.512	43	34.223	43	32	11
Toskania	3.529.946	39	15.149	39	29	10
Umbria	811.831	9	724	9	7	2
Marche	1.429.205	15	77.360	16	12	4
Lacjum 1	3.761.067	41	66.024	42	32	10
Lacjum 2	1.379.304	15	27.459	15	11	4
Abruzja	1.249.054	13	77.455	14	11	3
Molise	330.900	3	60.531	4	3	1
Kampania 1	3.016.026	33	41.967	33	25	8
Kampania 2	2.614.254	29	687	29	22	7
Apulia	4.031.885	44	66.473	45	34	11
Basilicata	610.528	6	69.790	7	5	2
Kalabria	2.070.203	22	87.497	23	17	6
Sycylia 1	2.405.921	26	62.723	27	20	7
Sycylia 2	2.560.465	28	37.021	28	21	7
Sardynia	1.648.248	18	26.034	18	14	4
Valle d'Aosta	115.938	1	25.815	1	1	-
Całość	56.778.031	615	1.352.386	630	475	155

Źródło: Camera dei Deputati – 21 aprile 1996. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi e seggi, Ministero dell'Interno, Direzione Centrale per i Servizi Elettorali, Roma 1996, s. IX.

4.3.2.2. Głosowanie (*votazione*)

W wyborach do Izby Deputowanych wyborca dysponuje dwiema kartami wyborczymi o różnych kolorach (art. 4 ust. 2 ordynacji do Izby Deputowanych):

a) jeden głos oddaje na kandydata w kolegium jednomandatowym. O kolejności umieszczenia na karcie do głosowania kandydatów decyduje losowanie. Karta zawiera imię i nazwisko kandydata (*nome e cognome*) na deputowanego oraz jego oznaczenia (symboli nie może być więcej niż 5);

Tabela 18

Wzór oryginalnej karty wyborczej w wyborach do Izby Deputowanych – rozdział miejsc w kolegiach jednomandatowych

COGNOME E NOME (1)	COGNOME E NOME (10)
COGNOME E NOME (2) (2)	COGNOME E NOME (11) (11)
COGNOME E NOME (3) (3) (3)	COGNOME E NOME (12) (12) (12)
COGNOME E NOME (4) (4) (4) (4)	COGNOME E NOME (13) (13) (13) (13)
COGNOME E NOME (5) (5) (5) (5) (5)	COGNOME E NOME (14) (14) (14) (14) (14)
COGNOME E NOME (6) (6) (6) (6)	COGNOME E NOME (15) (15) (15) (15)
COGNOME E NOME (7) (7) (7)	COGNOME E NOME (16) (16) (16)
COGNOME E NOME (8) (8)	COGNOME E NOME (17) (17)
COGNOME E NOME (9)	COGNOME E NOME (18)

Źródło: *Decreto del Presidente della Repubblica Italiana del 5 gennaio 1994, n. 14 – Regolamento di attuazione della legge 4 agosto 1993, n. 277, per l'elezione della Camera dei Deputati* – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n.7 dell'11 gennaio 1994.

b) drugi głos wyborca przyznaje jednej z konkurujących list, w celu podziału miejsc w systemie proporcjonalnym. Głosujący może wybrać tylko preferowaną przez siebie listę, bez możliwości personalnego głosowania preferencyjnego.

Po otrzymaniu kart wyborczych głosujący udaje się do kabiny, gdzie ołówkiem kopiowym kreśli znak przy imieniu i nazwisku wybranego kandydata lub przy prostokącie, który go zawiera oraz zaznacza preferowaną listę wyborczą. Zabroniony jest inny sposób głosowania. Następnie wyborca musi złożyć karty według linii na nich zarysowanych i nałożyć na nie gumkę (art. 58 ust. 2 ordynacji do Izby Deputowanych).

Tradycyjnie głosowanie We Włoszech odbywa się w obwodowych lokalach wyborczych, pomiędzy godziną 6.30 a 22 tego samego dnia.

Tabela 19

Wzór oryginalnej karty wyborczej w wyborach do Izby Deputowanych -
rozdział miejsc w systemie proporcjonalnym

1 COGNOME E NOME	7 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME	13 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME
2 COGNOME E NOME COGNOME E NOME	8 COGNOME E NOME	14 COGNOME E NOME
3 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME	9 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME	15 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME
4 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME	10 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME	16 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME
5 COGNOME E NOME COGNOME E NOME	11 COGNOME E NOME	17 COGNOME E NOME
6 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME	12 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME	18 COGNOME E NOME COGNOME E NOME COGNOME E NOME

Źródło: *Decreto del Presidente della Repubblica Italiana del 5 gennaio 1994, n. 14 – Regolamento di attuazione della legge 4 agosto 1993, n.277, per l'elezione della Camera dei Deputati* – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n.7 dell'11 gennaio 1994

4.3.2.3. Obliczanie wyników wyborów (*scrutinio*)

Po zakończeniu głosowania obwodowa komisja wyborcza przystępuje do liczenia kart najpierw dla wyboru kandydata w kolegium jednomandatowym, a później kart dla rozdziału miejsc w sposób proporcjonalny. Liczba całkowita kart musi odpowiadać liczbie głosujących. Następnie sekretarz biura sporządza protokół w dwóch egzemplarzach, zawierający wyniki głosowania w obwodzie i przekazuje go prefekturze. Jeden protokół otrzymuje okręgowa kancelaria Trybunału Apelacyjnego, drugi zostaje zdeponowany w sekretariacie gminy (art. 75 ordynacji do Izby Deputowanych).

Centralne Biuro Okręgowe, utworzone w ciągu trzech dni od publikacji dekretu prezydenckiego o zwołaniu zgromadzeń wyborczych, jest złożone z 3 urzędników, z których jeden pełni funkcję przewodniczącego z nominacji prezesa miejscowego Trybunału Apelacyjnego. Przystępuje ono w ciągu 48 godzin od otrzymania dokumentów, w obecność kierownika kancelarii Trybunału do

sprawdzenia protokołów przesłanych przez obwodowe komisje wyborcze. A następnie Centralne Biuro Okręgowe (art. 77 ordynacji):

- 1) ogłasza za wybranego w danym kolegium jednomandatowym kandydata, który otrzymał największą liczbę ważnych głosów;
- 2) ustala okręgową liczbę wyborczą każdej listy. Jest to suma głosów uzyskanych przez listę w poszczególnych obwodach wyborczych. Dla listy, której kandydat zwyciężył w kolegium jednomandatowym, od tej liczby odejmuje się głosy następnego kandydata w tym kolegium, dodając jeden głos (tzw. *scorporo parziale* – podzielenie częściowe nie może być mniejsze niż 25 % ważnych głosów w kolegium). W wypadku kandydata – zwycięzcy w kolegium jednomandatowym, wystawionego przez więcej niż jedną listę następuje podzielenie całkowite głosów (tzw. *scorporo pro quota*) w sposób proporcjonalny do sumy otrzymanych głosów przez każdą z list w kolegiach jednomandatowych. W tym celu Centralne Biuro Okręgowe mnoży całkowitą liczbę głosów poszczególnej listy, uzyskanych w kolegium przez wynik podzielenia częściowego głosów listy a następnie dzieli ten iloczyn przez całkowitą liczbę głosów otrzymanych przez połączone listy w kolegium;
- 3) ustala indywidualną liczbę wyborczą każdego kandydata, przedstawionego w kolegium jednomandatowym i nie ogłoszonego wybranym. Liczba ta jest uzyskiwana przez pomnożenie razy 100 otrzymanych głosów i podzielenie tego wyniku przez liczbę całkowitą głosujących w kolegium;
- 4) ustala listę kwalifikującą kandydatów w kolegiach jednomandatowych, nie ogłoszonych wybranymi na podstawie indywidualnych liczb wyborczych. W przypadku równej liczby głosów zwycięża starszy wiekiem kandydat;
- 5) ogłasza Centralnemu Biurowi Krajowemu okręgową liczbę wyborczą, sumę ważnych głosów w okręgu oraz sumę ważnych głosów, otrzymanych przez każdą listę.⁶⁶

Następnie Centralne Biuro Krajowe, po otrzymaniu wyciągów z protokołów każdego Centralnego Biura Okręgowego przystępuje do następujących czynności (art.83 ordynacji):

- 1) ustala krajową liczbę wyborczą każdej listy. Ta liczba to suma okręgowych liczb wyborczych danej listy;

⁶⁶ Por art. 4 ustawy wyborczej z 4 sierpnia 1993, zmieniający art. 77 ordynacji wyborczej do Izby Deputowanych, Legge del 4 agosto 1993, n. 277 – *Nuove norme per l'elezione della Camera dei Deputati*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n.183 del 6 agosto 1993.

- 2) wyznacza listy, które otrzymały na poziomie krajowym przynajmniej 4 % ważnie oddanych głosów;
- 3) przystępuje do rozdziału miejsc listom, o których mowa w punkcie 2), na podstawie krajowej liczby wyborczej każdej listy. W tym celu dzieli sumę krajowych liczb wyborczych przez liczbę miejsc do rozdzielania w sposób proporcjonalny, otrzymując krajowy iloraz wyborczy (zaokrągla się go do liczby całkowitej). Przez ów iloraz dzieli się krajową liczbę wyborczą każdej listy. Wynik podzielenia to liczba miejsc otrzymanych przez listę. Pozostałe miejsca są rozdzielane na podstawie największych reszt. W przypadku dwóch takich samych reszt dokonuje się losowania;
- 4) przystępuje do rozdziału otrzymanych przez listy miejsc na poszczególne okręgi. Każda lista dostaje tyle miejsc, ile w niej mieści się okręgowych ilorazów wyborczych. Iloraz wyborczy to wynik podzielenia sumy okręgowych liczb wyborczych list dopuszczonych do podziału proporcjonalnego mandatów przez liczbę miejsc do rozdzielnie metodą proporcjonalną w okręgu. Pozostałe do podziału miejsca są rozdzielane według zasady największej reszty.

Przewodniczący Centralnego Biura Okręgowego, w oparciu o dane Centralnego Biura Krajowego ogłasza wybranymi poszczególnych kandydatów list, na podstawie klasyfikacji jej kandydatów według indywidualnych liczb wyborczych⁶⁷. Następnie przesyła wybranym kandydatom zaświadczenie o wyborze na deputowanego. Deputowany wybrany w kilku okręgach musi to zgłosić prezydium Izby Deputowanych i w ciągu 8 dni od terminu wyborów podjąć decyzję, który okręg chce reprezentować. W przypadku niemożności dokonania wyboru przystępuje się do losowania (art. 85 ordynacji do Izby Deputowanych).

4.3.2.4. Klauzula zaporowa (*clausola di sbarramento*)

W procesie rozdziału mandatów między listy uczestniczą jedynie te partie, na które w skali kraju oddano przynajmniej 4 % ważnych głosów drugich (art. 83 ust. 1 punkt 2 ordynacji do Izby Deputowanych). To odejście od proporcjonalności i równości wyborów zapobiegać ma wchodzeniu drobnych, efemerycznych

⁶⁷ Przykładowy sposób rozdziału mandatów został opracowany w aneksie nr 2 pracy.

ugrupowań do parlamentu, a co za tym idzie, przeciwdziałać jego wewnętrznemu rozbiciu, gwarantując stabilność rządów.

2.4.3. Ordynacja wyborcza do Senatu Republiki

2.4.3.1. Okręgi wyborcze (*circoscrizioni elettorali*)

W wyborach do Senatu Republiki okręgiem wyborczym jest obszar regionu. Takich jednostek terytorialnych we Włoszech jest 20. Wybiera się w nich 232 senatorów (75 %) według systemu większości względnej w 232 kolegiach jednomandatowych. Pozostałe 25 % miejsc (83 osoby) jest rozdzielanych wśród konkurujących list, przy wykorzystaniu formuły proporcjonalnej⁶⁸.

W myśl art. 57 ust. 2 konstytucji Włoch każdy region ma co najmniej 7 senatorów. I właśnie ta reguła budzi szereg wątpliwości, gdyż kłóci się z zasadą równości w sensie materialnym. Przykładowo 7 – mandatowymi okręgami są Basilicata, Abruzja, Friuli – Wenecja Julijska i Trydent – Górna Adyga, i tam siła głosu przeciętnego wyborcy jest różna (patrz tabela nr 4).

Najwięcej mandatów senatorskich obsadzają mieszkańcy Lombardii – 47 miejsc, natomiast najmniej okazji ku temu mają głosujący w Valle d'Aosta – 1 mandat i Molise – 2 mandaty (dwa wyjątki od zasady). Ponadto niezmienione pozostały kolegia jednomandatowe regionu Trydent – Górna Adyga, utworzone na podstawie ustawy z 30 grudnia 1991 roku.

⁶⁸ Por. Z. Witkowski, *Senat Republiki Włoskiej*, [w:] Izby drugie parlamentu, pod red. E. Zwierchowskiego, Białystok 1996, s. 268 – 269.

Podział mandatów i okręgów wyborczych w wyborach do Senatu

	Ludność w 1991 roku	Ilorazy wewnętrzne	Reszty	Mandaty	Mandaty w systemie większościowym	Mandaty w systemie proporcjonalnym
Piemont	4.302.565	23	24.841	23	17	6
Valle d'Aosta	115.938	-	-	1	1	-
Lombardia	8.856.074	47	114.638	47	35	12
Trydent – Górna Adyga	890.360	-	-	7	6	1
Veneto	4.380.797	23	103.073	23	17	6
Friuli – Wenecja Julijska	1.197.666	-	-	7	5	2
Liguria	1.676.282	9	2.390	9	6	3
Emilia - Romania	3.909.512	21	3.764	21	15	6
Toskania	3.529.946	18	182.162	19	14	5
Umbria	811.831	-	-	7	5	2
Marche	1.429.205	7	127.289	8	6	2
Lacjum	5.140.371	27	118.695	28	21	7
Abruzja	1.249.054	6	133.126	7	5	2
Molise	330.900	-	-	2	2	-
Kampania	5.630.280	30	50.640	30	22	8
Apulia	4.031.995	21	126.137	22	16	6
Basilicata	610.528	-	-	7	5	2
Kalabria	2.070.203	11	24.335	11	8	3
Sycylia	4.966.386	26	130.698	27	20	7
Sardynia	1.648.248	8	160.344	9	6	3
	56.778.031	277	1.302.132	315	232	83

Źródło: Senato della Repubblica – 21 aprile 1996, Ministero dell'Interno, Direzione Centrale per i Servizi Elettorali, Roma 1996.

4.3.3.2 Głosowanie (*votazione*)

W wyborach do Senatu Republiki biorą udział wszyscy obywatele, którzy najpóźniej w dniu elekcji ukończyli 25 lat. Wyborcy po okazaniu świadectwa wyborczego (legitymacji wyborczej – *tessera elettorale*, wprowadzonej w 2000 r.)⁶⁹

⁶⁹ Decreto del Presidente della Repubblica 8 settembre 2000, nr 299 – *Regolamento concernente l'istituzione, le modalità di rilascio, l'aggiornamento ed rinnovo della tessera elettorale personale a carattere permanente*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana n. 249 del 24 ottobre 2000.

i dokumentu, potwierdzającego tożsamość otrzymują po jednej karcie wyborczej. Na niej zaznaczają imię i nazwisko (*nome e cognome*) jednego kandydata. W ten sposób wyrażają swoje poparcie jednocześnie dla konkretnej osoby, jak i dla reprezentowanej przez nią listy wyborczej

Tabela 21

Wzór oryginalnej karty wyborczej w wyborach do Senatu Republiki

PARTE I	PARTE II	PARTE III	PARTE IV
<div> <div> <div>1</div> </div> <div>COGNOME E NOME</div> </div>	<div>5</div>	<div>9</div>	
<div>2</div>	<div>6</div>	<div>10</div>	
<div>3</div>	<div>7</div>	<div>11</div>	
<div>4</div>	<div>8</div>	<div>12</div>	

Źródło: Decreto legislativo del 20 dicembre 1993, n. 533 – Testo unico delle leggi recanti norme per l'elezione del Senato della Repubblica, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n. 302 del 27 dicembre 1993.

W obwodowej komisji wyborczej, oprócz uprawnionych obywateli zamieszkałych w granicach obwodu, głosują także jej członkowie, żołnierze sił zbrojnych, funkcjonariusze policji, straży pożarnej oraz mężowie zaufania kandydatów – ze względu na wykonywane w danym miejscu funkcje (art. 13 ordynacji senackiej).

4.3.3.3 Obliczanie wyników (*scrutinio*)

Po zamknięciu lokali wyborczych komisje obwodowe liczą głosy uzyskane przez kandydatów, a następnie przekazują protokoły z wynikami do okręgowych biur wyborczych, których jest tyle, ile liczba kolegów jednomandatowych w regionie. Są one tworzone w ciągu 10 dni od publikacji dekretu o zwołaniu

zgromadzeń wyborczych. Składają się z 3 członków . Do ich kompetencji należą następujące czynności:

- obliczenie kart wyborczych przesłanych przez obwody;
- zsumowanie głosów otrzymanych przez każdego kandydata w poszczególnych obwodach oraz głosów list, na podstawie przesłanych protokołów.

Następnie Przewodniczący Biura Okręgowego ogłasza za wybranego w każdym kolegium jednomandatowym kandydata, który zdobył najwięcej ważnych głosów. W przypadku równej liczby głosów dwóch kandydatów, senatorem zostaje kandydat starszy wiekiem. Każdy w ten sposób wyłoniony kandydat otrzymuje zaświadczenie o wyborze, jak również o fakcie obsadzenia miejsca niezwłocznie informuje się sekretariat Senatu oraz Regionalne Biuro Wyborcze. Następnie Okręgowe Biuro Wyborcze przygotowuje trzy egzemplarze protokołu (jeden egzemplarz jest przekazywany do sekretariatu Senatu, drugi otrzymuje kancelaria Trybunału Apelacyjnego, przy Regionalnym Biurze Wyborczym, trzeci dokument zostaje zdeponowany w kancelarii sądu przy siedzibie okręgu), kończące czynności biura.

Rozdział miejsc w systemie proporcjonalnym dokonuje się na bazie regionu. Uprawnione do tego Regionalne Biuro Okręgowe (*l'ufficio elettorale regionale*), po uzyskaniu od każdego biura okręgowego protokołów z wynikami obliczeń, w obecności przedstawicieli grup kandydatów określa liczbę wyborczą każdej grupy (listy), indywidualną liczbę wyborczą poszczególnych kandydatów, nie wybranych w kolegiach jednomandatowych.

Liczba wyborcza grupy kandydatów (listy) to suma głosów otrzymanych przez jej kandydatów we wszystkich okręgach regionu, pomniejszona o głosy kandydatów już wybranych w systemie większościowym (*tzw. scorporo totale*). Natomiast indywidualną liczbę wyborczą poszczególnych kandydatów stanowi liczba uzyskanych przez nich głosów, pomnożona przez 100 i podzielona przez liczbę ważnie oddanych głosów w kolegium jednomandatowym, w którym ubiegali się o mandat.

Po wykonaniu wyżej wymienionych czynności, Regionalne Biuro Wyborcze przyznaje miejsca zgodnie z metodą proporcjonalną, dzieląc liczbę wyborczą każdej grupy kandydatów kolejno przez 1, 2, 3, 4 ... aż do rozdziału wszystkich mandatów w systemie proporcjonalnym. W razie równej wartości ilorazów mandat

otrzymuje grupa, która uzyskała mniejszą liczbę wyborczą (*ottenuto la minore cifra*).

Regionalne Biuro Wyborcze ogłasza wybranych w drodze systemu proporcjonalnego kandydatów tych grup, którym przydzielono miejsca, na podstawie największych indywidualnych liczb wyborczych.

Podsumowując przyjęte rozwiązania w nowych ordynacjach wyborczych do izb parlamentu z 1993 roku, należy zauważyć, iż ich podstawowym celem miał być proces bipolaryzacji systemu partyjnego, którego efektem byłyby stabilne i efektywne rządy. W związku z tym, szczególną wagę miał wybór formuły wyborczej. Zatwierdzona ostatecznie większościowo-proporcjonalna formuła została przyjęta sceptycznie przez grupę badaczy problematyki wyborczej. Giovanni Sartori, od początku ocenił negatywnie zastosowanie systemu większości zwykłej, typowej dla Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych. Wybór systemu bowiem jest uwarunkowany przede wszystkim kulturą polityczną, która zupełnie jest odmienne we Włoszech, należących do demokracji konsensualnej (*consociativismo*), opartej na systemie proporcjonalnym⁷⁰. Zatem system jednomandatowych okręgów przy wielości podmiotów politycznych, zgrupowanych w kartele wyborcze będzie prowadził we Włoszech do jeszcze bardziej „podzielonej polityki konsensualnej” (*consociativismo spartitorio*), sztuki negocjacji i wzajemnego szantażu partii politycznych, połączonych jednym sojuszem wyborczym⁷¹. Zdaniem Sartoriego, lepszym rozwiązaniem byłby system większościowy w dwóch turach, stosowany w wyborach do francuskiego Zgromadzenia Narodowego. Z drugiej strony Roberto D’Alimonte i Alessandro Chiaramonte, krytykując wprowadzenie szczegółowe przepisy dotyczące scorporo czy pozostawienia 25 % podziału proporcjonalnego zauważyli, iż system większości zwykłej przyniesie efekt agregacji w postaci dwóch koalicyjnych bloków w dłuższej perspektywie czasowej⁷². Oceniając trzy kolejne elekcje do parlamentu z 1994, 1996 i 2001 roku dwaj badacze stwierdzili, że system wyborczy nie zredukował

⁷⁰ Szerzej o cechach demokracji konsensualnej pisał A. Lijphart, *Le democrazie contemporanee*, Bologna 1988, s. 31-39.

⁷¹ Por. G. Sartori, *Ingegneria costituzionale comparata*, Bologna 2000, s. 228-232.

⁷² Por. R. D’Alimonte, A. Chiaramonte, *Il nuovo sistema elettorale italiano: le opportunità e le scelte*, w: *Maggioritario ma non troppo*, pod red. S. Bartolini, R. D’Alimonte, Bologna 1995, s. 79-80; wywiad z prof. Roberto D’Alimonte w „La Repubblica” z 13 lutego 2001 roku; S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D’Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D’Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 364-379.

wielopartyjnej mozaiki włoskiego systemu partyjnego, ale także nie przyczynił się do jego większej fragmentaryzacji, raczej utrzymując jej wcześniejszy poziom.

Parlamentarne ordynacje wyborcze z 1993 roku były powszechnie krytykowane przez partie polityczne w następnych latach. Efektem tego niezadowolenia były liczne projekty zmiany systemu wyborczego oraz dwa referenda z 1999 i 2000 roku, które dotyczyły zniesienia podziału proporcjonalnego (obydwa nieważne z powodu braku wymaganego quorum).

4.4. Propaganda wyborcza⁷³ (*par condicio*)

Zmiany zapisów ordynacji wyborczych do parlamentu i reguł rywalizacji wyborczej, jak i klimat nieufności wobec polityków, oskarżanych o korupcję czy nielegalne finansowanie partii politycznych wymagały także uchwalenia nowych przepisów dotyczących prowadzenia kampanii wyborczych i środków ich finansowania. Tym bardziej, że ówczesne normy opierały się przede wszystkim na ustawie z 4 kwietnia 1956 roku o dyscyplinie propagandy wyborczej⁷⁴. Rozwój środków masowego przekazu, a zwłaszcza telewizji zmienił dotychczasowe formy prowadzenia kampanii wyborczych. We Włoszech nabiera to szczególnego charakteru wobec istniejącego tam duopolu telewizji publicznej RAI oraz stacji prywatnych koncernu Mediaset, którego założyciel, Silvio Berlusconi stał się jednym z najbardziej znanych włoskich polityków (razem kontrolują 90% rynku wg wyników oglądalności)⁷⁵.

⁷³ Szeroko definicję propagandy wyborczej określił Trybunał Kasacyjny w orzeczeniu z 30 listopada 1972 roku – „każda aktywność związana bezpośrednio lub pośrednio z rywalizacją wyborczą, zmierzająca bezpośrednio lub pośrednio do zdobycia głosów lub do odebrania ich adwersarzom”. Szerzej F. Lanchester, *Propaganda elettorale*, w: *Enciclopedia del diritto*, Milano 1988, vol. XXXVII.

⁷⁴ Nowelizacje przepisów z 1956 roku zostały uchwalone w ustawie nr 130 z 24 kwietnia 1975 roku oraz ustawie nr 10 z 4 lutego 1985 roku.

⁷⁵ Trybunał Konstytucyjny orzeczeniem nr 226 z 1976 roku zezwolił na tworzenie prywatnych stacji telewizyjnych o zasięgu lokalnym. Na początku lat 80 powstało już kilka stacji telewizji prywatnych o zasięgu ogólnokrajowym (Canale 5, Italia 1, Rete 4), choć nadal obowiązywał monopol ogólnokrajowej telewizji publicznej RAI. Zatwierdzenie tzw. dekretu Berlusconiego (z 6 grudnia 1984 roku) oraz ustawy nr 10 z 1985 roku pozwalało na dalsze nadawanie programów przez grupę Fininvest, dzięki przychylności premiera b. Craxiego, choć zakwestionował te decyzje Trybunał Konstytucyjny w 1988 roku. Dopiero ustawa Mammi nr 223 z 6 sierpnia 1990 roku uporządkowała rynek audiowizualny, z jednej strony sankcjonując istniejącą strukturę powiązań kapitałowych (głównie grupy Fininvest S. Berlusconiego), a z drugiej wprowadzając wprowadzając system koncesjonowania nadawców i przeciwdziałając koncentracji rynku medialnego (przepisy można było w łatwy sposób ominąć. Szerzej F. Lanchester, *La propaganda elettorale (e referendaria) in Italia tra continuità sregolata e difficile rinnovamento*, „Quaderni costituzionali” 1996, nr 3, s. 396-401; M. Romanowski, *Włoski model regulacji mediów audiowizualnych*, „Przegląd Sejmowy” 2001, nr 6, s. 61-63.

Powiązania świata polityki i ekonomii, a z drugiej strony powstały w ten sposób konflikt interesów i koncentracji środków masowego przekazu w osobie Silvio Berlusconiego wpłynęły na reglamentację propagandy wyborczej. Podstawową kwestią stały się „równe warunki” (*par condicio*) prowadzenia kampanii wyborczej. Zostały one ujęte przede wszystkim w dwóch ustawach, nr 515 z 10 grudnia 1993 roku⁷⁶ oraz ustawie nr 28 z 22 lutego 2000 roku⁷⁷. W międzyczasie były podejmowane liczne próby modyfikacji tych norm poprzez tymczasowe rozporządzenia z mocą ustawy, głównie z inicjatywy oponentów Silvio Berlusconiego⁷⁸. Można było wręcz mówić o „obsesji egalitarnej” ze strony centrolewicy, przytaczając przykładowo zapis art. 6 tymczasowego rozporządzenia z mocą ustawy nr 129 z 1996 r., - „w ostatnich 5 dniach kampanii wyborczej, transmisje z politykami mogą mieć miejsce tylko pod warunkiem, że zostali zaproszeni na równych prawach przedstawiciele wszystkich (*totalità*) zainteresowanych podmiotów politycznych”.

Podstawowe założenia dotyczące kampanii wyborczej są następujące:

- gwarancja równego traktowania i bezstronności wobec wszystkich podmiotów politycznych w dostępie do środków informacyjnych;
- „nadawcy radiowo-telewizyjni muszą zabezpieczyć wszystkim podmiotom politycznym w sposób słuszny i bezstronny, dostęp do informacji i komunikacji politycznej” (art. 2 ust. 2 ustawy z 22 lutego 2000 r.)
- zagwarantowana jest równość warunków w prezentacji opinii oraz pozycji politycznych w trybunach wyborczych, debatach, w przedstawieniu programów politycznych przeciwstawnych ugrupowań (art. 2 ust.3)
- udział podmiotów politycznych w programach wyborczych, telewizyjno-radiowych stacji ogólnokrajowych jest bezpłatny.

Nad prawidłowym przebiegiem kampanii wyborczej czuwa właściwa parlamentarna komisja nadzoru nad usługami radiowo-telewizyjnymi

⁷⁶ Legge 10 dicembre 1993, n. 515 – *Disciplina delle campagne elettorali per l'elezione alla Camera dei Deputati e al Senato della Repubblica*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana n. 292 del 14 dicembre 1993.

⁷⁷ Legge 22 febbraio 2000, n. 28 – *Disposizioni per la parità di accesso ai mezzi di informazione durante le campagne elettorali e referendarie e per la comunicazione politica*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana n. 43 del 22 febbraio 2000.

⁷⁸ M.in. dyscyplina ustawodawcza dotycząca kampanii wyborczej została uregulowana w tymczasowym rozporządzeniu z mocą ustawy nr 129 z 19 marca 1996 roku. „To zarządzenie powtarzało po raz szósty rozporządzenie z mocą ustawy nr 83 z 20 marca 1995 roku, wydane z okazji kampanii wyborczej do wyborów regionalnych z 23 kwietnia 1995 roku a którego wykonanie było jednym z punktów programowych rządu „technicznego” Lamberto Diniego”. Szerzej Verso *il bipolarismo incerto. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, pod red. A. D'Andrea, Milano 1999, s. 411-414.

(Commissione parlamentare per l'indirizzo generale e la vigilanza dei servizi radiotelevisivi) oraz powołany w 1997 roku kolegiálny Urząd ds. Komunikacji (*Autorità per le garanzie delle comunicazioni*⁷⁹), zastępując działającą wcześniej jednoosobową instytucję, Gwaranta ds. Prasy i Przekazu Radiowego oraz Telewizyjnego⁸⁰. Ponadto działają na poziomie regionalnym kolegia gwarancji wyborczej (*collegi regionali di garanzia elettorale*). Wydatki wyborcze partii politycznych natomiast są poddane kontroli Trybunału Obrachunkowego.

Tabela nr 22
Ogólnokrajowe stacje telewizyjne we Włoszech

Lp	Stacja telewizyjna		Data powstania stacji telewizyjnej
PUBLICZNA:			
1	RAI 1		1954
2	RAI 2		1954
3	RAI 3		1954
PRYWATNA:			
4	Canale 5		1980
5	Italia 1		1981
6	Rete 4		1982
7	La 7		2001
8	Europa 7		1999
9	MTV		1997
10	Retecapri		1977
11	Rete A/All Music		2001
12	Rete mia		-

Źródło: IP International Marketing Committee, Television 2004.
International Key Facts, October 2004, s. 174

Wydawcy dzienników, periodyków, właściciele stacji radiowych i telewizyjnych są zobowiązani na 30 dni przed głosowaniem, do zawiadomienia o swoich programach wyborczych tak, by zapewnić swobodę wzięcia w nich udziału zainteresowanym kandydatom, partiom politycznym. Także od daty zarządzenia wyborów do dnia głosowania zostaje ograniczona obecność kandydatów i przedstawicieli partii, ruchów politycznych, członków rządu, giunt, rad regionalnych, prowincjonalnych, gminnych w programach informacyjnych, w celu zabezpieczenia bezstronności przekazywanych informacji („począwszy od 30 dnia poprzedzającego wybory” w myśl art.1 ust.5 ustawy z 1993 roku).

⁷⁹ Szerzej Legge 31 luglio 1997, n. 249 – *Istituzione dell'Autorità per le garanzie nelle comunicazioni e norme sui sistemi delle telecomunicazioni e radiotelevisivo*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana n. 177 del 31 luglio 1997 (suplemento ordinario n.154/L; oficjalna strona internetowa Urzędu ds. Komunikacji – www.agcom.it).

⁸⁰ Por. M. Romanowski, *Włoski model regulacji...*, s.63-66; I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 147-148.

Prowadzenie propagandy wyborczej w formie ogłoszeń w dziennikach, periodykach odbywa się pod kontrolą Urzędu ds. Komunikacji, zapewniając równe warunki do prezentacji opinii i programów wyborczych. Na tej podstawie możliwe są następujące formy przekazu informacji wyborczej:

- a) ogłoszenia o debatach, dyskusjach, konferencjach;
- b) publikacje, których celem jest przedstawienie programów list, grup kandydatów i poszczególnych kandydatów;
- c) publikacje większej liczby konkurujących ze sobą kandydatów, przy tym dbając, aby wywodzili się z różnych sił politycznych i koalicji wyborczych.

Dyspozycje te nie dotyczą organów prasowych partii i ruchów politycznych, materiałów drukowanych list wyborczych, grup kandydatów i samych kandydatów (art. 7 ustawy z 22 lutego 2000 roku). W przypadku naruszenia wyżej wymienionych unormowań była przewidziana kara pieniężna (od 50.000.000 do 200.000.000 lirów w myśl ustawy z 1993 roku)⁸¹. Na podstawie przepisów z 2000 roku, oprócz kar pieniężnych, Urząd ds. Komunikacji przede wszystkim w przypadku naruszenia norm o równym dostępie do środków masowego przekazu, zarządza nadanie transmisji wyborczej z przeważającym udziałem podmiotów politycznych, które zostały poszkodowane (art.10).

Od 15 dnia poprzedzającego głosowanie aż do zamknięcia lokali wyborczych obowiązuje zakaz publikacji i rozpowszechniania sondaży przedwyborczych⁸².

⁸¹ W ustawie nr 515 z 1993 roku, zaznaczono również, że wydatki na kampanię wyborczą nie mogą przekroczyć maksymalnej kwoty 80 milionów lirów i nie mniej niż 100 lirów na każdego obywatela zamieszkałego w kolegium jednomandatowym kandydata lub 10 lirów na każdą osobę zamieszkałą w okręgu dla list wyborczych, które rywalizują o miejsca w systemie proporcjonalnym. Przewidziano także ulgi pocztowe (zmniejszenie taryfy pocztowej o 70 lirów dla paczki poniżej 70 gramów lub przesyłki wyborczej maksymalnie równej liczbie wyborców zapisanych w kolegium jednomandatowym dla poszczególnych kandydatów lub równej liczbie wyborców w okręgu dla kandydatów list), wprowadzane od 30 dnia przed głosowaniem (art. 17). Na materiały drukarskie, wykorzystywane w kampanii wyborczej nakładany jest podatek VAT w wysokości 4 % (*l'aliquota IVA dal 4 per cento*). W myśl zapisów ustawy z 2000 roku, wydatki wyborcze pojedynczego kandydata nie mogą przekraczać sumy 100.689.700,030 lirów, a w przeliczeniu na jednego mieszkańca w kolegium wyborczym 125,861 lirów (dane na podstawie wyborów z 2001 roku. Szerzej C. Fusaro, *La disciplina delle campagne elettorali nella prospettiva comparata: l'omaggio che il vizio rende alla virtù?*, "Quaderni dell'Osservatorio Elettorale" giugno 2004, nr 51, s. 40.

⁸² Przed tym terminem publikowane sondaże muszą zawierać następujące wytyczne:

- a) przedmiot sondażu;
- b) zleceniodawcę i odbiorcę sondażu;
- c) liczbę osób, które wzięły w nim udział;
- d) procentowy wynik odpowiedzi na każde pytanie;
- e) kryteria doboru uczestników sondażu;
- f) metodę zbierania informacji i przetwarzania danych.

W razie złamania tej normy groziła kara pieniężna od 100 mln do 1 miliarda lirów w myśl ustawy nr 515 z 1993 roku.

Z prowadzeniem kampanii wyborczej wiąże się również pojęcie tzw. ciszy przedwyborczej. W tym okresie należy wyborcy zostawić czas na swobodne rozważenie propozycji personalnych i programów i nie można prowadzić już żadnej akcji propagandowej. Chodzi tu o zapewnienie realizacji zasady wolnych wyborów. Ten czas to okres pomiędzy określonym zakończeniem kampanii wyborczej a wyborami. We Włoszech cisza przedwyborcza obowiązuje w dniu poprzedzającym wybory, jak i w czasie trwania głosowania (art. 22 regulaminu z 26 stycznia 1994 roku)⁸³.

Podsumowując rozważania nad zapisami dotyczącymi propagandy wyborczej a zwłaszcza prowadzenia kampanii wyborczej, należy jeszcze raz zaznaczyć ich dwie płaszczyzny. Z jednej strony podkreśla się zasady pluralizmu i równego dostępu do środków masowego przekazu, z drugiej zaś – istnieją regulacje, pozwalające na nadmierną koncentrację w sektorze prywatnego nadawania audiowizualnego. Wobec tego faktu można mówić o dwojakiego rodzaju skutkach w stosunku do rozpoczętego procesu bipolaryzacji systemu partyjnego po 1993 roku:

- 1) równy dostęp nawet najmniejszych podmiotów politycznych do środków masowego przekazu daje im możliwość bycia zauważonym przez wyborców, wpływając na ich decyzję wyborczą, a w konsekwencji fragmentaryzację sceny partyjnej. Najlepszym rozwiązaniem wydaje się być propozycja G. Sartoriego o równych warunkach w dostępie do komunikacji politycznej w sposób proporcjonalny do siły politycznej podmiotu, startującego w wyborach⁸⁴;
- 2) koncentracja trzech największych, ogólnokrajowych stacji telewizji prywatnej w ręku Silvio Berlusconi narusza zasady pluralizmu⁸⁵. Ma to istotne znaczenie, bowiem głównym źródłem informacji dla wyborców jest telewizja (tabela nr 22). Co więcej, jak wykazuje Izolda Bokszczanin, nadal obecny jest proces *lottizzazione* (obsada stanowisk sektora publicznego jest podporządkowana partiom), czyli proces „zawładnięcia” telewizją publiczną RAI przez zwycięską koalicję wyborczą. W wypadku zwycięstwa w wyborach bloku centroprawicowego, dochodzi do

⁸³ Zob. Provvedimento del 26 gennaio 1994 – *Regolamento per la disciplina delle trasmissioni di propaganda elettorale*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana n. 21 del 27 gennaio 1994.

⁸⁴ Por. G. Sartori, *Strana par condicio*, „Corriere della Sera” z 19 lutego 2006 roku.

⁸⁵ F. Lanchester, *La propaganda elettorale (e referendaria) in Italia tra continuità sregolata e difficile rinnovamento*, „Quaderni costituzionali” 1996, nr 3, s. 396-401

zmonopolizowania stacji telewizji publicznej przez S. Berlusconiego. Tylko de facto trzeci kanał telewizji publicznej (RAI 3) pozostaje do dyspozycji opozycji (niepisana reguła, oparta na optyce *spoil system*). Giovanni Sartori proponuje zinstytucjonalizować ten stan rzeczy, „zważywszy, że *lottizzazione* jest w kodzie genetycznym naszej telewizji” i przekazać 2 stacje telewizji publicznej zwycięskiej koalicji a jeden kanał dla opozycji⁸⁶;

Tabela nr 23

Główne źródła informacji politycznej w 1990, 1994 i 1996 roku (%)

	1990	1994	1996
Telewizja	62	73	78
Dzienniki	20	16	17
Tygodniki	1	1	1
Radio	3	6	2
Inne		4	
Żaden z wymienionych źródeł	15	1	3
Razem	100	100	100

Źródło: P. Segatti, *Ma giornali e televisione aiutano veramente a conoscere di più la politica?* W: *Mass media ed elezioni*, pod red. G. Sani, Bologna 2001, s. 193.

3) regulacje prawne prowadzenia kampanii wyborczych przed 1993 rokiem odnosiły się przede wszystkim do gwarancji równości rywalizujących podmiotów, które były ograniczone i częściowe w sektorze telewizji publicznej, a nieistniejące w sektorze telewizji prywatnej⁸⁷. „W poprzednich wyborach parlamentarnych tylko telewizji publicznej RAI dotyczyły unormowania prawne podczas tygodni kampanii wyborczej”⁸⁸. Dopiero bezpośrednie zaangażowanie się polityczne S. Berlusconiego przyczyniło się do rozszerzenia przepisów o prowadzeniu kampanii wyborczej także w stacjach telewizji prywatnej⁸⁹. Zastosowanie powyższych reguł miało miejsce zaledwie 4 tygodnie przed wyborami parlamentarnymi z 27/28 marca 1994 roku⁹⁰. Nie przeszkodziło to jednak stacjom telewizji prywatnej S.

⁸⁶ G. Sartori, *Modesta proposta tra video e partiti*, „Corriere della Sera” z 2 marca 2003 roku.

⁸⁷ Warto również wspomnieć o zakazie tzw. propagandy instytucjonalnej, który zabraniał prowadzenia jakiegokolwiek formy propagandy organom administracji publicznej „na 30 dni przed rozpoczęciem kampanii wyborczej i podczas jej trwania (art. 5 ustawy nr 515 z 1993 roku oraz art 9 ust.1 ustawy nr 28 z 2000 roku), za wyjątkiem czynności bezosobowych i niezbędnych dla skuteczności funkcjonowania tychże organów.

⁸⁸ Por. P. Segatti, *I programmi elettorali e il ruolo dei mass media*, w: *Maggioritario ma non troppo*, pod red. S. Bartolini i R. D’Alimonte, Bologna 1995, s. 169.

⁸⁹ Carlo Fusaro zauważa, że ustawodawca włoski z opóźnieniem w stosunku do innych demokracji zachodnich uregulował kwestie propagandy wyborczej. Wynika to, „jak się wydaje z konsekwencji podkreślanej i tradycyjnej niechęci włoskiej klasy politycznej do jakiegokolwiek dyscypliny, która wprowadzałaby ograniczenia faktycznej suwerenności partii politycznej i jej przedstawicieli”. Por. C. Fusaro, *Media, sondaggi e spese elettorali: la nuova disciplina*, w: *Maggioritario ma non troppo...*, s. 112.

⁹⁰ Oprócz ustawy o dyscyplinie kampanii wyborczej w wyborach do Izby Deputowanych i Senatu nr 515 z 1993 roku obowiązywało od 28 stycznia 1994 roku zarządzenie Gwaranta ds. Prasy i Przekazu Radiowego

Berlusconiego w promowaniu przede wszystkim jego własnej osoby i założonej przez siebie partii oraz pozostałych ugrupowań koalicji centroprawicowej, mimo nakładanych kar za złamanie obowiązujących przepisów o propagandzie wyborczej.

Kształtowanie się nowych regulacji prawnych, jak i niepisanych zasad postępowania, dotyczących ustawodawstwa wyborczego wpłynęło na proces głębokiej transformacji systemu partyjnego Republiki Włoskiej po 1993 roku. Z drugiej strony sama natura powiązań międzypartyjnych, a zwłaszcza wciąż duża rola partii reprezentujących skrajne poglądy jako podmiotów o istotnym potencjale szantażu politycznego (i potencjału koalicyjnego) sprawia, iż Włochy określa się nadal mianem „niestabilnej stabilności” (*instabile stabilità*). Nowopowstały system partyjny znajduje się na etapie strukturyzacji, a jednocześnie w fazie zmian konstytucyjnych podstaw funkcjonowania systemu politycznego. Jednocześnie brak szerokiego kompromisu politycznego wobec planowanych reform konstytucyjnych, nieustanne i wzajemne próby delegitymizacji dwóch rywalizujących koalicji, wciąż wysoka niespójność wewnątrz rządzących koalicji i problemy z zapewnieniem większości głosów w parlamencie już w trakcie kadencji izb powoduje, że włoska scena polityczna pozostaje nadal niestabilna, a siły polityczne znajdują się w swego rodzaju „wiecznej i permanentnej kampanii wyborczej”⁹¹. Przykładem mogą być przeprowadzone corocznie częściowe wybory lokalne, stanowiące swoisty barometr poparcia dla rządzących i ich konkurentów, a ich wyniki mają znaczący wpływ na zmiany personalne w rządzie, czy mogą prowadzić wręcz do jego dymisji.

4.5. Koalicje wyborcze (*catch-all*)

Modyfikacje zapisów normatywnych w sferze propagandy wyborczej, sposobu prowadzenia kampanii wyborczych, finansowania partii politycznych, reforma ordynacji wyborczych do obu izb parlamentu a zwłaszcza odejście od proporcjonalnej formuły na rzecz systemu mieszanego w przeważającej mierze opartego na większości względnej (75% mandatów) stanowiło radykalną zmianę

oraz Telewizyjnego (*Garante per la radiodiffusione e l'editoria*) – Regulamin na rzecz dyscypliny transmisji propagandy wyborczej (*Regolamento per la disciplina delle trasmissioni di propaganda elettorale*, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, serie generale n. 21 del 27 gennaio 1994).

⁹¹ Por. I. Diamanti, *Campagna elettorale permanente*, „La Repubblica” z 28 maja 2006 roku.

podstaw funkcjonowania włoskich partii politycznych. Ich praktyczną konsekwencją polityczną stało się budowanie koalicji wyborczych a w perspektywie także parlamentarno-gabinetowych, stanowiąc zasadniczą innowacją polityczną, powstałą po 1993 roku. Obowiązujący bowiem dotychczas system proporcjonalny uzależniał proces formowania koalicji rządowej od wyników wyborczych poszczególnych partii politycznych i odsuwał tworzenie większości parlamentarno-rządowej na okres powyborczy. Zaś ówczesne partie antysystemowe znajdowały się w permanentnej opozycji, bez możliwości alternacji władzy.

Właśnie „powstanie rywalizacji między koalicjami partyjnymi było jedną z głównych konsekwencji nowego systemu wyborczego do izb parlamentu, rad regionalnych i organów gmin oraz prowincji, zastosowanych we Włoszech między 1993 i 1995 rokiem.(...) Formowanie się koalicji i postępująca redefinicja oferty koalicyjnej, w efekcie nadawały ton konsultacjom wyborczym włoskiej transformacji”⁹². To z kolei miało ogromny wpływ na rekonfigurację systemu partyjnego w latach 90. Stąd też rodzą się podstawowe pytania: jak zmiany normatywne wpłynęły na proces decyzyjny i działalność elit politycznych? Jak zmieniła się oferta wyborcza partii politycznych? Jak wyborcy przyjęli te zmiany?

Już na wstępie należy zauważyć, że problematyka koalicji wyborczych (koalicji przedwyborczych) była rzadko podejmowana w literaturze politologicznej (głównie w kontekście formowania się koalicji gabinetowych po wyborach), a jak dodaje Sona Nadenichek Golder „wpływ zasad wyborczych na koalicje przedwyborcze nigdy nie został systematycznie przeanalizowany”⁹³.

Pod pojęciem koalicji wyborczych określa się porozumienie dwóch lub więcej partii politycznych (we Włoszech także komitetów wyborczych), które zdecydowały się na współpracę w celu maksymalizacji własnych zysków w postaci mandatów w parlamencie. Zawarcie takiego sojuszu jest poprzedzone procesem negocjacji koalicyjnych, dotyczących wspólnej strategii działania i ustalenia zasad rywalizacji międzypartyjnej, stosowania dostępnych technik marketingowych na rynku wyborczym a także wypracowania wspólnej platformy programowej, mając

⁹² Por. A. Di Virgilio, *Le alleanze elettorali: identità partitiche e logiche coalizionali*, w: *Maggioritario per caso*, pod red. R. D’Alimonte e S. Bartolini, Bologna 1997, s. 71.

⁹³ Szerzej S. Nadenichek Golder, *Explaining Pre-Electoral Coalition Formation: Electoral Institutions and Pre-Electoral Coalitions in Comparative Perspective*, New York University, 20 March 2002, <http://mpsa.indiana.edu/conf2003papers/1032118840.pdf>, 22.10.2004.

na względzie perspektywę utworzenia koalicji gabinetowej⁹⁴. Jak zauważa Ryszard Herbut, powstałe w wyniku przetargów koalicje wyborcze mogą mieć formę zinstytucjonalizowaną „i wówczas partie zgłaszają wspólną listę kandydatów, tworząc niekiedy przymierze wyborcze posługujące się nową, przygotowaną do tego celu nazwą (...). Koalicje wyborcze mogą przybrać również kształt mniej lub bardziej nieformalnego układu, którego istotę stanowi przyrzeczenie o podjęciu współpracy na forum parlamentu i o ewentualnym powołaniu do życia koalicji gabinetowej”⁹⁵, a partie polityczne zgłaszają odrębne listy kandydatów. Sona Nadenichek Golder, badając elekcje parlamentarne w 26 krajach między 1946 i 2002 rokiem przyjęła następujące cechy koalicji wyborczych: 1) muszą być publiczne (celem jest zdobycie poparcia wyborczego dla koalicji); 2) partie polityczne, tworzące koalicje nie rywalizują w wyborach jako prawdziwie niezależne podmioty⁹⁶. Natomiast Lanny M. Martin i Randolph T. Stevenson podkreślają znaczenie zawierania koalicyjnych porozumień wyborczych, bowiem wpływają one na tożsamość koalicji rządowej, powstałej już po wyborach⁹⁷.

Nie bez znaczenia dla koalicji wyborczych jest kwestia liczby podmiotów je tworzących. Badania S. Nadenichek Golder wykazują, że koalicja wyborcza przeciętnie jest złożona z 2,6 różnych formacji⁹⁸. Patrząc z tej perspektywy trzeba stwierdzić, że włoskie koalicje wyborcze składają się z wielu podmiotów. Szczególnie w tym względzie wyróżniła się zwycięska, centrolewicowa koalicja Drzewa Oliwnego w 1996 roku, zawierając porozumienie z 23 ugrupowaniami politycznymi (listami wyborczymi). Blok prawicowy wówczas tworzyło 7 formacji

⁹⁴ Słowo „koalicja” pochodzi od łacińskiego terminu *coalescere* – rosnąć razem stopić się, złączyć się (w nowej łacinie *coalitio* to łączenie się określonych substancji w chemii i naukach medycznych). Jak pisze Ingo von Münch, „w dzisiaj używanym w prawie i polityce znaczeniu – jako związek o charakterze politycznym – słowo „koalicja” wystąpiło po raz pierwszy w Anglii w XVIII w. (*coalition*). Te angielskie korzenie są szczególnie godne podkreślenia, gdyż często cytuje się Disraeliego, który powiedział „Anglia nie lubi koalicji” (...). Szerzej I. von Münch, *Rządy koalicyjne – problemy polityczne i prawne*, „Przegląd Sejmowy” 1995, nr 4, s. 51.

⁹⁵ R. Herbut, *Koalicja*, w: *Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1999, s. 204-205.

⁹⁶ S. Nadenichek Golder zauważa, że tworzenie wyborczych koalicji jest linearną funkcją kilku zmiennych niezależnych: niezgodność ideologiczna (*ideological incompatibility*), polaryzacja, próg wyborczy, zakres koalicji (*coalition size*), asymetria. Por. S. Nadenichek Golder *Pre-Electoral Coalition Formation in Parliamentary Democracies*, University of Iowa, 18 January 2005, <http://homepages.nyu.edu/~sln202/BJPS2005.pdf>, 7.10.2005.

⁹⁷ Por. L. M. Martin, R. T. Stevenson, *Government Formation in Parliamentary Democracies*, „American Journal of Political Science” 2001, nr 4, s. 33-50.

⁹⁸ S. Nadenichek Golder, *Explaining Pre-Electoral Coalition Formation: Electoral Institutions and Pre-Electoral Coalitions in Comparative Perspective*, New York University, 20 March 2002, <http://mpsa.indiana.edu/conf2003papers/1032118840.pdf>, 7.10.2005.

politycznych. Największy problem z oświadczeniami w przedmiocie przystąpienia do koalicji mają małe partie, bowiem obawiają się utraty własnej tożsamości. Tymczasem jeśli by przyjąć założenie Petera Mair'a⁹⁹, iż partie małe to te formacje, które otrzymują mniej niż 15% głosów w trzech elekcjach parlamentarnych, to we Włoszech po 1993 roku z wyjątkiem Forza Italia i Demokratów Lewicy, wszystkie inne podmioty należałyby do tej grupy. Jeśli by przyjąć za wyznacznik natomiast 4% próg wyborczy do Izby Deputowanych, to w wyborach z 1994 roku przekroczyło go 7 podmiotów, w 1996 roku – 8, a w 2001 roku już tylko 5 formacji politycznych.

Nadmiernie liczebne, dwie główne koalicje wyborcze we Włoszech są budowane przez różnorakie podmioty polityczne, od ugrupowań rozmieszczonych najbliżej centrum sceny politycznej po partie skrajnej prawicy lub lewicy. Już w momencie wejścia do koalicji szczególnie tych ostatnich formacji, istnieje zagrożenie „rozsadzenia jej od środka” ze względu na duże odmienności między partiami politycznymi. I tak, dla koalicji centrolewicowej jej niezbędnym członkiem jest skrajnie lewicowa Odbudowa Komunistyczna, a dla centroprawicy jest konieczna obecność postfaszystowskiego Sojuszu Narodowego i Ligi Północnej. Początkowo, dodatkowy problem stanowiły historyczne korzenie skrajnych ugrupowań, wywodzących się z wcześniejszych partii antysystemowych. Stąd też mogły wynikać obawy o ich demokratyczny charakter funkcjonowania, a w konsekwencji demokratyczność całej koalicji wyborczej (np. zagrożenie powstania „czerwonej dyktatury”). Kolejne elekcje parlamentarne nie potwierdziły tych lęków, natomiast wykorzystano je do podkreślenia różnic między dwoma koalicjami a także budowania klimatu wzajemnej delegitymizacji rywalizujących bloków. Równie istotnym koalicjatem są niewielkie partie polityczne, powstałe w miejsce rozwiązanej Chrześcijańskiej Demokracji. Badania ITANES wykazały, że we współczesnej Italii nie ma jednej, silnej partii centrowej, ale istnieje prawie 30-procentowy elektorat, który sytuuje się w centrum na linii lewica-prawica¹⁰⁰. Przyciągnięcie tego sektora ma więc znaczenie strategiczne, bowiem decyduje o

⁹⁹ Por. P. Mair, *The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe*, w: *Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives*, pod red. F. Müller-Rommel i G. Pridham, London 1991, s. 42.

¹⁰⁰ Badania ITANES (*Italian National Elections Studies*) wykazały, że w 2001 roku 27,8% elektoratu sytuowało się w centrum sceny politycznej na linii continuum lewica- prawica. W 2004 roku ten wynik badań został potwierdzony, bowiem 27,1% wybrało jako punkt odniesienia centrum. Szerszej ITANES, *Perché ha vinto il centro-destra*, Bologna 2001; ITANES, *Sinistra e destra. Le radici psicologiche della differenza politica*, Bologna 2006; G. Sartori, *Il voto in America e quello in Italia*, „Corriere della Sera” z 13 listopada 2004 roku.

zwycięstwie wyborczym jednego z sojuszy koalicyjnych. Zatem za R. Cox można przyjąć, że „porażka wyborcza partii politycznych występuje najczęściej, gdy rywalizują one o ten sam elektorat, a wobec tego mogą mieć miejsce trzy sytuacje: wyborcy głosują na jedną tylko partię polityczną, elity partyjne łączą się w dwie partie albo tworzą się koalicje wyborcze”¹⁰¹. Tak więc te ostatnie powstają tylko wtedy, gdy partie polityczne dążą do zachowania własnej tożsamości. Tym niemniej, powstałe we Włoszech koalicje przyczyniły się do tworzenia układu bipolarnego, choć jeszcze nietrwałego i agregacji partii politycznych w sojusze wyborcze o zmiennym składzie.

Powstanie wewnętrznie zróżnicowanych i nadmiernie sfragmentaryzowanych koalicji wyborczych jest efektem przede wszystkim zastosowania systemu większości zwykłej w rozdziale 75% miejsc w parlamencie¹⁰². O zwycięstwie któregoś z rywalizujących bloków może przesądzić niewielka liczba głosów, dlatego walczy się o każdy okręg wyborczy. Podstawowym celem sił politycznych jest grupowanie się w jak najszerwsze bloki oraz zawieranie porozumień lokalnych z bardzo niewielkimi podmiotami o strategicznym znaczeniu na wybranym terytorium. Przykładowo, koalicja centroprawicowa Bieguna Wolności przegrała wybory w 1996 roku, bo nie porozumiała się z niewielkim ugrupowaniem skrajnej prawicy - Ruchem Społecznym Trójkolorowy Płomień (silne wpływy na południu kraju, głównie w Kampanii, którego lista uzyskała poparcie 0,9% w wyborach do Izby Deputowanych), co kosztowało blok utratę blisko 30 mandatów w parlamencie. Z kolei koalicja centrolewicowa w 1996 roku, bez głosów niewielkiej Partii Socjalistycznej utraciłaby ok. 60 mandatów a socjaliści nie mieliby reprezentacji w parlamencie. Reasumując dotychczasowe rozważania trzeba zatem podkreślić konieczność budowania szerokich sojuszy wyborczych w warunkach coraz bardziej wyrównanej rywalizacji. Można zatem mówić o koalicjach catch-all, odnosząc się do konstrukcji pojęciowej partii wyborczej (*catch-all party*) Otto

¹⁰¹ Por. R. Cox, *Making Votes Count. Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge 1997, s. 138.

¹⁰² Jak celnie zauważył Giovanni Sartori, „brytyjski system wyborczy nie zadziałał we Włoszech tak, jak w Wielkiej Brytanii (...), bowiem okręgi jednomandatowe kształtują system dwupartyjny na poziomie ogólnokrajowym wtedy i tylko wtedy, gdy tylko dwie partie są w stanie zwyciężyć we wszystkich okręgach wyborczych. We Włoszech ten konieczny warunek jest daleki, aby być satysfakcjonujący”. Szerzej G. Sartori, *L'Italia tra sbagli e abbagli costituzionali*, w: G. Sartori, *Ingegneria costituzionale comparata*, Bologna 2000, s. 222.

Kirchheimera¹⁰³, bowiem wiele cech tego modelu przyjęły powstające sojusze wyborcze. Do nich zalicza się przede wszystkim drastyczną redukcję bagażu ideologicznego, proces lideryzacji, personalizacji i profesjonalizacji kadr przywódczych partii z wyeksponowaniem roli kandydata na premiera całej koalicji, odwoływanie się do elektoratu narodowego w apelu skierowanym do jak najliczniejszej rzeszy wyborców, otwarcie na różne grupy interesu, centralizacja procesu decyzyjnego w ramach koalicji¹⁰⁴.

Zmiany prawa wyborczego zaowocowały formowaniem się koalicji wyborczych na wszystkich szczeblach władzy. Różnią się one jednak celem i sposobem działania. Warto porównać chociażby sojusze wyborcze na poziomie regionalnym i te powstające przed wyborami parlamentarnymi. „Regionalne koalicje wyborcze są kartelami wyborczymi w wąskim tego słowa znaczeniu, czy też grupą list formalnie sprzymierzonych w celu dystrybucji mandatów. Tego samego nie można powiedzieć o wyborczych koalicjach parlamentarnych, gdyż są one swego rodzaju sposobem wyborczej koordynacji, powiązaniem z zastosowaniem systemu większości zwykłej w panoramie wielopartyjnej”¹⁰⁵

Niewątpliwa jest rola systemu większościowego w stymulowaniu budowy koalicji wyborczych, lecz nie należy zapominać, że włoski system wyborczy należy do systemów mieszanych, o charakterze częściowo korygującym (*il sistema a semicorrezione*)¹⁰⁶. „Współzależność między systemem większościowym i proporcjonalnym staje się składnikiem niedrugorzędnym polityki sojuszy, bowiem przedstawia dla koalicji wewnętrzny czynnik tymczasowości z uwagi na definicję struktury bodźców, w której interesy partii politycznej nie zawsze pokrywają się z tymi z własnej koalicji”¹⁰⁷. Konsekwencją „balansowania” między potrzebami partii politycznych a priorytetami koalicji może być utrzymujący się stan niespójności

¹⁰³ Por. O. Kirchheimer, *The Transformation of the Western European Party Systems*, w: *Political Parties and Political Development*, pod red. J. LaPalombara i M. Weiner, Princeton 1966, s. 177-200; O. Kirchheimer, *La trasformazione dei sistemi partitici dell'Europa occidentale*, w: *Sociologia dei partiti politici*, pod red. G. Sivini, Bologna 1971, s. 177-201.

¹⁰⁴ Pojęcie partii wyborczej typu catch-all jest szeroko dyskutowane. Zdaniem Herberta Kitschelta, partie wyborcze nigdy nie istniały i istnieć nie będą „ze względu na zróżnicowanie polityczno-ekonomiczne i społeczno-kulturalne interesy postindustrialnych społeczeństw”. Por. H. Kitschelt, *Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies*, „Europäische Politik” 2004, nr 3, s. 21.

¹⁰⁵ A. Di Virgilio, *L'offerta elettorale: la politica delle alleanze si istituzionalizza*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte i S. Bartolini, Bologna 2001, s. 87; R. Cox, *Making Votes Count. Strategic...*, s. 61.

¹⁰⁶ Aleksandro Chiamonte uważa, „włoski system wyborczy z 1993 roku jest jedynym przypadkiem systemu częściowo korygującego w czystej postaci” Szerzej A. Chiamonte, *I sistemi elettorali misti. Una classificazione*, „Rivista italiana di scienza politica” 1998, nr 2, s. 254-255.

¹⁰⁷ Por. A. Di Virgilio, *Le alleanze elettorali: identità partitiche e...*, s. 73.

sojuszy i brak dyscypliny koalicyjnej, a w dłuższej perspektywie czasowej przedłużający się proces restrukturyzacji systemu partyjnego.

„Rezultaty statystycznej analizy wyraźnie wskazują, że formowanie się koalicji wyborczych jest bardziej prawdopodobne i odnoszące sukces w systemach reprezentacji dysproporcjonalnej, gdzie występuje wiele partii politycznych” (indeks proporcjonalności)¹⁰⁸. Znow więc wprowadzony system większości zwykłej we Włoszech wspiera formowanie się szerokich koalicji, utrzymując wielopartyjność systemu z jednoczesną nadreprezentacją zwycięskiej koalicji w parlamencie. Natomiast paradoksalnym skutkiem podziału proporcjonalnego mandatów z 4-procentową klauzulą zaporową jest zmniejszanie liczby reprezentowanych partii. Co więcej, „obawa przed wyłączeniem z kwoty proporcjonalnej sprzyjała skupieniom polityczno-wyborczym, które uprościły obraz zaproponowany wyborcom: w 2001 roku na liście „Margherita” uznano cztery siły polityczne, dwie na liście „Girasole” i dwie na liście „Biancofiore”¹⁰⁹. Powstał więc swoisty włoski fenomen – budowania koalicji w koalicjach. Te unifikujące procesy

¹⁰⁸S. Nadenichek Golder, *Explaining Pre-Electoral Coalition Formation: Electoral Institution...*, s.17. Rozważając polityczne konsekwencje systemów wyborczych zwraca się przede wszystkim uwagę na kwestię podreprezentacji czy nadreprezentacji partii politycznych czyli zagadnienie zakresu proporcjonalności wybranego systemu. Istotne zatem staje się jak „najwierniejsze” przeliczenie głosów na mandaty. Im większa powstaje deformacja między liczbą głosów a otrzymanymi mandatami, tym większy jest poziom dysproporcjonalności danego systemu wyborczego (tzw. indeks proporcjonalności albo dysproporcjonalności). Por. D. W. Rae, *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven-London 1971, s. 84-86; J. Loosemore, V. Hanby, *The Theoretical Limits of Maximum Distortion: Some Analytic Expression for Electoral Systems*, „British Journal of Political Science” 1971, nr 4, s. 467-477; A. Lijphart, *Le democrazie contemporanee*, Bologna 1988, s. 171-175; R. Gunther, *Electoral Laws. Party Systems and Elities: The Case of Spain*, „American Political Science Review” 1989, vol. 83 (3), s. 841; A. Antoszewski, R. Alberski, *Systemy wyborcze*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbata, Wrocław 1997, s. 239-243; M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 1999, s. 169-172.

Tabela nr 24
Indeks dysproporcjonalności a budowa koalicji przedwyborczych

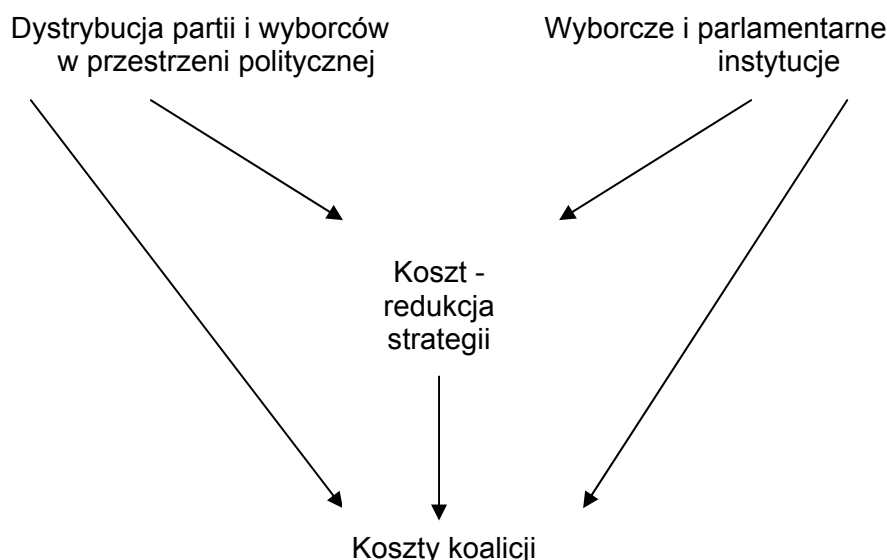
System wyborczy	Liczba elekcji parlamentarnych		Procent wyborów z koalicjami przedwyborczymi	Przeciętny procent głosów dla koalicji przedwyborczych	Przeciętna efektywnej liczby partii
	Z koalicjami przedwyborczymi	Bez koalicji przedwyborczych			
wiekszościowy	56	84	40%	22.46	3.13
proporcjonalny	120	148	45%	15.87	4.22

Źródło: S. Nadenichek Golder, *Explaining Pre-Electoral Coalition Formation: Electoral Institutions and Pre-Electoral Coalitions in Comparative Perspective*, New York University, <http://mpsa.indiana.edu/conf2003papers/1032118840.pdf>.

¹⁰⁹ Por. M. Volpi, *Niemiecki system wyborczy a reforma wyborcza we Włoszech*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 5, s. 74.

na drodze kształtowania się dwubiegunowej dynamiki rywalizacyjno-kooperacyjnej poprzedziły wewnętrzne pęknięcia w najważniejszych ugrupowaniach”¹¹⁰, a szczególnie istniejącego jeszcze w 1994 roku bloku centrowego (wykres nr 7).

Wykres nr 7
Czynniki wpływające na koszty funkcjonowania koalicji

Źródło: C. Mershon, *The Costs of Coalition*, Stanford 2002, s. 23.

Proces powstawania jakże liczebnych i heterogenicznych koalicji wyborczych opierał się na długotrwałych, żmudnych negocjacjach i definicji umowy koalicyjnej. Przede wszystkim koncentrowano się na przydzieleniu okręgów wyborczych każdemu z koalicjantów, zabezpieczając w ten sposób ich reprezentację w parlamencie, bazując przy tym mniej lub bardziej proporcjonalnie na domniemanej sile wyborczej sojusznika. Aldo Di Virgilio wyróżnił trzy poziomy negocjacyjne:

1. wstępne porozumienie (*di base*) albo dyspozycyjność polityczna kontrahentów przystąpienia do bloku wyborczego;
2. umowa programowa, która może dać początek powstaniu rządu;
3. umowa o charakterze techniczno-wyborczym¹¹¹.

Przedmiotem negocjacji były aspekty ilościowe i jakościowe zawieranej umowy. Uzgadniano przede wszystkim „ile okręgów wyborczych przydzielić różnym członkom koalicji, jak określić powiązanie między kandydatem i symbolami

¹¹⁰ A. Morawski, „Włosi czekają na dwie drużyny, „Rzeczpospolita” z 12 kwietnia 1995 roku.

¹¹¹ Por. A. Di Virgilio, *Dai partiti ai poli. La politica delle alleanze*, w: *Maggioritario ma non troppo*, pod red. S. Bartolini i R. D’Alimonte, Bologna 1995, s. 188-189.

partyjnymi, zważając na metodę scorporo oraz proporcjonalną repartycję mandatów¹¹². W wymiarze jakościowym natomiast podejmowano decyzję w sprawie „przydziału okręgów pewnych i marginalnych dla różnych sił w ramach koalicji oraz wyborze kandydatów koalicji – kandydaci słabi czy silni, kandydaci-członkowie aparatu partyjnego czy kandydaci cieszący się poparciem opinii publicznej”¹¹³.

Funkcjonowanie koalicji wyborczych opierało się głównie na walorach technicznych umów koalicyjnych a w mniejszym stopniu na strategii, która zważałyby na maksymalizację spójności i zwartości programowej. Skupiano się przeciw wspólnemu wrogowi (komunistom, którzy mogą przeprowadzić czerwony zamach stanu czy przeciw Silvio Berlusconiemu) zamiast przedstawić się jako większość programowa a także rządowa.

Ciekawym zagadnieniem jest także historyczna perspektywa budowania koalicji wyborczych po 1993 roku, której konsekwencją stała się dwublokowa rywalizacji sił politycznych we Włoszech, choć podejmowano próby tworzenia także innych bloków czy działały partie trzecie, pozostające poza dwoma głównymi sojuszami.

Niewątpliwie, najgłośniejszym wydarzeniem we włoskiej polityce było pojawienie się w niej zamożnego przedsiębiorcy S. Berlusconiego w 1993 roku oraz stworzenie w ciągu 3 miesięcy jego partii Forza Italia (FI), największego ugrupowania współczesnych Włoch. Do jego sukcesu przyczyniły się w znacznym stopniu posiadane telewizje prywatne i wykorzystane techniki marketingowe. Wokół Forza Italii stworzono w 1994 roku dwa sojusze wyborcze – na północy kraju z Ligą Północną (*Lega Nord – LN*) i Listą Pannella (tzw. Biegun Wolności) a na południu z posfaszystowskim Włoskim Ruchem Społecznym – Prawica Narodowa (*Movimento Sociale Italiano Destra Nazionale – MSI-DN*), wkrótce przekształconym w Sojusz Narodowy (*Alleanza Nazionale – AN*). Po zwycięstwie wyborczym w 1994 r. z wyżej wymienione podmioty utworzyły rząd, który przetrwał zaledwie kilka miesięcy.

Następny okres to już działalność opozycyjna centroprawicy nazywana popularnie w literaturze „przejściem przez pustynię” (*la traversata del deserto*). Liga Północna, odchodząc z rządu decyduje się na samodzielną politykę, poza dwoma głównymi blokami. Ponadto centroprawicę reprezentują także partie

¹¹² Tamże, s. 189.

¹¹³ Tamże.

postchadeckie – Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczne P. Casiniego (*Centro Cristiano Democratico – CCD*) oraz Zjednoczeni Chrześcijańscy Demokraci R. Buttiglione (*Cristiani Democratici Uniti – CDU*). Wszystkie podmioty polityczne od Ligi Północnej do postfaszystów G. Finiego tworzą jedną koalicję centroprawicową o nazwie „Dom Wolności” (*Casa delle Libertà*), która zwyciężyła w wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku, uzyskując większość absolutną w obydwu izbach parlamentu. Obecnie także w jej skład wchodzi Nowa Włoska Partia Socjalistyczna Bobo Craxiego oraz republikanie Giorgio La Malfy.

Proces budowania koalicji centrolewicowej był również złożony. Od samego początku był to blok bardzo liczny, składający się z wielu ugrupowań¹¹⁴. Największą podmiotem politycznym była Demokratyczna Partia Lewicy (*Partito Democratico della Sinistra – PDS*), powstała z rozwiązanej w 1991 r. Włoskiej Partii Komunistycznej. W 1998 r. zmieniono nazwę partii na Demokratów Lewicy (*Democratici di Sinistra – DS*). To ugrupowanie osiągnęło najlepszy wynik w wyborach parlamentarnych w 1996 r. – 21% głosów, już w kolejnych w 2001 r. – 16,6% głosów. Kolejną partią, która powstała również wskutek rozwiązania partii komunistycznej była Partia Odbudowy Komunistycznej (*Partito di Rifondazione Comunista – PRC*) na czele z Fausto Bertinottim. To najbardziej lewicowe ugrupowanie kształtującej się centrolewicy jest jej nietrwałym koalicjantem, co pokazały wybory w 1996 roku¹¹⁵. W tymże roku Odbudowa Komunistyczna uzyskała swój najlepszy rezultat – 8,6%, w 2001 r. otrzymała już 5 % w podziale proporcjonalnym głosów. Warto jeszcze dodać, że w październiku 1998 roku odłączyła się od Odbudowy grupa mniej radykalnych polityków, bardziej nastawionych na współpracę koalicyjną – Partia Włoskich Komunistów Armando Cossutty (*Partiti dei Comunisti Italiani – PDCI*), która w wyborach parlamentarnych z 2001 roku uzyskała 1,7%.

Centrolewica przekształciła się z lewicowego Sojuszu Postępu (*Progressisti*) z 1994 roku w szerszą koalicję o nazwie „Drzewo Oliwne” w 1996 roku. Oprócz partii postkomunistycznych tworzą je mniejsze ugrupowania takie jak Zieloni (*Verdi*), Demokratyczni Włoscy Socjaliści (*Socialisti Democratici Italiani –*

¹¹⁴ Koalicję lewicową o nazwie „Sojusz Postępu” w 1994 roku tworzyła grupa 8 partii, „od ortodoksyjnych komunistów po skłaniające się ku lewicy partie centrowe” – Demokratyczna Partia Lewicy, Odbudowa Komunistyczna, „Sieć”, Włoska Partia Socjalistyczna, Przymierze Demokratyczne, Partia Chrześcijańsko-Socjalistyczna, Partia Odnowy Socjalistycznej i zieloni. Por. „Rzeczpospolita” z 27 marca 1994 roku.

¹¹⁵ Odbudowa Komunistyczna zawarła z koalicją centrolewicową „Drzewo Oliwne” (*Ulivo*) w 1996 roku tzw. patto di desistenza – polegający na rezygnacji z wystawienia własnego kandydata w okręgu jednomandatowym na korzyść kandydata koalicji centrolewicowej, który ma szansę wygrać w tym okręgu.

SDI), Unia Demokratów na rzecz Europy (*Unione Democratici per l'Europa – UDEUR*) oraz powstała z zjednoczenia 3 partii (Demokratów A. Parisi, Włoskiej Odnowy L. Dini i Włoskiej Partii Ludowej P. Castagnetti) w 2002 r. partia Demokracja jest Wolnością - La Margherita¹¹⁶. Ta ostatnia, jeszcze jako sojusz wyborczy z UDEUR w wyborach parlamentarnych otrzymała 14,5%, stając się drugą siłą centrolewicy. Jej przewodniczącym został Francesco Rutelli, który w 2001 r. był jednocześnie liderem i kandydatem całej koalicji Drzewa Oliwnego na stanowisko premiera. Wobec niewielkiej różnicy głosów w stosunku do Demokratów Lewicy (16,6%) zauważalna jest rywalizacja obu ugrupowań zarówno w środku koalicji, jak i w relacjach interkoalicyjnych.

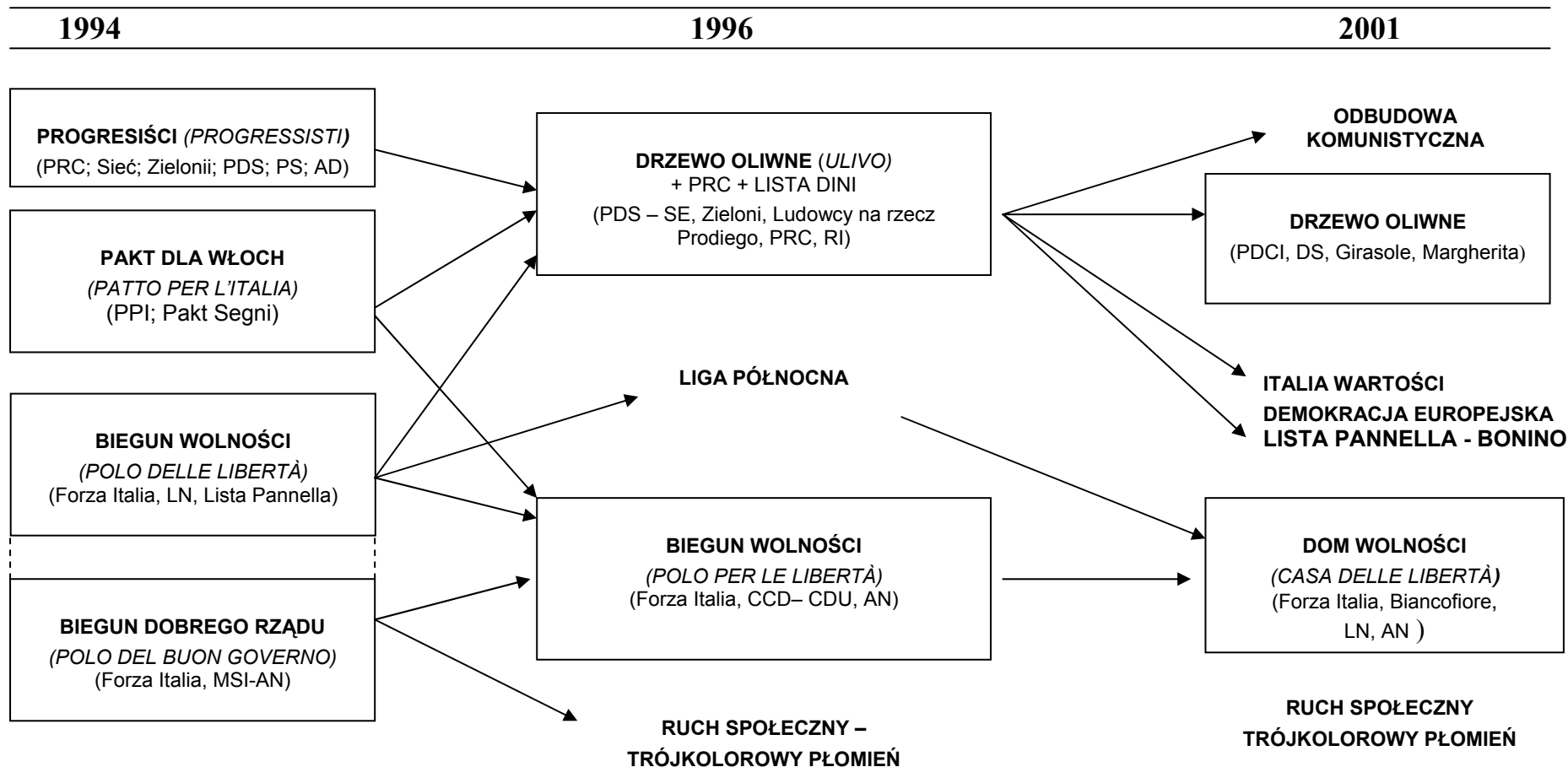
Kluczem do zrozumienia tworzących się dwóch bloków - koalicji centroprawicowej i centrolewicowej w latach dziewięćdziesiątych jest „ponowna polaryzacja konfliktu politycznego prawica-lewica, wzmocniona o dychotomię starego z nowym (PDS, Sojusz Postępu a Berlusconi i jego koalicja)”¹¹⁷, która nie zostawiła miejsca dla formacji centrowych. Choć jeszcze w wyborach z 1994 roku występowała trzecia koalicja, centrowy Pakt dla Włoch (*Patto per l'Italia*), składający się Włoskiej Partii Ludowej oraz Paktu Segniego, jednak rozpadł się on wkrótce po wyborach.

W 1994 roku S. Berlusconi oparł swoją strategię wyborczą na niedopuszczeniu za wszelką ceną komunistów do władzy, grożący „czerwonym zamachem stanu oraz rządami jakobińskich sędziów”. Ta właśnie charakterystyczna retoryka nadal jest obecna zwłaszcza w obozie centroprawicowym, przyczyniając się do nadmiernego, sztucznego w dużej mierze zideologizowania rywalizacji politycznej.

¹¹⁶J. L. Newell, *I partiti del centro-sinistra nel ruolo di opposizione*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2003” pod red. J. Blondel, P. Segatti, Bologna 2003, s. 102-104.

¹¹⁷P. Ignazi, *Il potere dei partiti. La politica in Italia degli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari, 2002, s. 170-171.

Koalicje wyborcze i dynamika przystąpienia (poparcia) / wyjścia z koalicji (model uproszczony)

Uwaga: Girasole, Margherita i Biancofiore to nazwy mniejszych koalicji wchodzących w skład Drzewa Oliwnego i Domu Wolności.

Źródło: A. Di Virgilio, *L'offerta elettorale: la politica delle alleanze si istituzionalizza*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994 – 2001*, pod red. R. D'Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 82.

W 2001 roku kampania wyborcza przyjęła formę sprzeciwu lub poparcia dla osoby S. Berlusconiego, apelując do „wręcz dramatycznej mobilizacji elektoratu”¹¹⁸. Jednocześnie ten konflikt pozwolił wyjść z „getta politycznego” postfaszytom, którzy w 1994 r. współtworzyli rząd czy postkomunistom, którzy doszli do steru władzy w 1996 r. Niemniejszą uwagę zwróciła Liga Północna, tzw. „cyklon z Północy”, która startując osobno w wyborach z 1996 r. przybrała rolę partii piwotalnej, podkreślając kwestię dążenia do secesji północnej części kraju i utworzenia tam niepodległej Padanii. Jednak z upływem czasu i ta partia powróciła do koalicji centroprawicowej, proponując przyjęcie federalnej formy państwa.

Jednym z najważniejszych celów uchwalonego w 1993 roku prawa wyborczego miała być taka jego konstrukcja, która pozwoli zwycięskiej koalicji uzyskać większość miejsc w parlamencie. Udało się to dopiero w 2001 centroprawicowemu „Dom Wolności”, który otrzymał większość absolutną w obu izbach parlamentu. W poprzednich konsultacjach wyborczych ten efekt wystąpił w jednej z izb. W 1994 roku centroprawica nie uzyskała takiej większości w Senacie, ale dzięki przejściu 3 senatorów z centrowego Paktu dla Włoch rząd S. Berlusconiego otrzymał votum zaufania. W 1996 roku koalicja Drzewa Oliwnego odniosła wprawdzie sukces w Senacie, ale w Izbie Deputowanych była skazana na zawarcie porozumienia z Odbudową Komunistyczną. Zdaniem R. D’Alimonte wyraźnie widać, że lepsze wyniki centrolewica odnosi w Senacie, natomiast centroprawica w Izbie Deputowanych, co jest uwarunkowane również odmiennymi rozwiązania ordynacji wyborczej do obu izb¹¹⁹.

Oprócz konsolidowania się dwóch bloków w celu uzyskania jak największej liczby miejsc w systemie większościowym, podkreśla się znaczenie i rolę osobowości lidera koalicji a jednocześnie jej kandydata na premiera, co stanowiło nowość w powojenny systemie polityczny Włoch. Pozytywnie wpłynął na zwycięstwo wyborcze wizerunek S. Berlusconiego, jako przywódcy centroprawicy w 1994 r. czy też R. Prodiego jako lidera Drzewa Oliwnego w 1996 roku. Natomiast w 2001 roku, zdaniem R. Mannheimera o wiele ważniejszym

¹¹⁸ R. Mannheimer, *Le elezioni del 2001 e la <mobilitazione dramatizzante>*, „Rivista italiana di scienza politica” 2001, nr 3, s. 543-560.

¹¹⁹ R. D’Alimonte, *Il rendimento sottovalutato dell’attuale sistema elettorale*, www.deputatids.it/seminari, 22.10.2003.

czynnikiem w zwycięstwie centroprawicy była „zdolność komunikacji jej lidera”¹²⁰ niż mobilizacja elektoratu.

Niniejsze rozważania wokół sojuszy wyborczych pokazują, iż „bipolarizm powstawał stopniowo poprzez zrozumienie i interpretację zapotrzebowania politycznego (żądania). Innymi słowy koalicje catch-all pojawiły się dzięki sekwencji oferty przedstawionej wyborcom i wyborów przez nich dokonanych”¹²¹. Nie ulega wątpliwości fakt, że po 1993 roku dominowała polityka budowania szerokich sojuszy politycznych, połączona z trudnościami łączenia logiki koalicyjnej z logiką partyjną. Był to wielopłaszczyznowy proces, charakteryzujący się „krzyżowaniem rywalizacji interkoalicyjnej i intrakoalicyjnej”¹²².

Mając zatem na uwadze wstępnie przedstawione cechy i charakter rywalizacji wyborczej po 1993 roku, zostanie dokonana szczegółowa analiza trzech kolejnych elekcji parlamentarnych z 1994, 1996 i 2001 roku. Od razu jednak trzeba zaznaczyć, że przedmiotem badań nie będą tylko same koalicje wyborcze, ale także powiązania między poszczególnymi partiami politycznymi. Mimo bowiem formowania się dwóch głównych koalicji i procesu bipolaryzacji wyborczej, należy spojrzeć na współczesny system partyjny Włoch przez pryzmat relacji między partiami politycznymi i koalicjami wyborczymi¹²³. Podstawowym zaś pytaniem będzie kwestia tego, co dla wyborców jest istotniejsze w procesie głosowania – logika koalicyjna czy logika partyjna?

4.6. Wybory parlamentarne z 27/28 marca 1994 roku

Wybory parlamentarne w marcu 1994 roku były po raz pierwszy przeprowadzone na podstawie nowej ordynacji wyborczej, uchwalonej w sierpniu 1993 roku. Zmienił się jednak nie tylko kontekst normatywny elekcji, lecz przede wszystkim klimat polityczny. Od poprzednich wyborów z kwietnia 1992 roku minęły zaledwie dwa lata, w ciągu których nastąpił zmierzch całej powojennej epoki a wraz z nią załamanie się ówczesnego systemu partyjnego. Z jednej strony doszło do rozwiązania bądź rozłamu w rządzących partiach, których czołowi politycy byli oskarżani o korupcję czy współpracę z organizacjami przestępczymi, a z drugiej

¹²⁰ R. Mannheimer, *Le elezioni del 2001 e la...*, s. 559.

¹²¹ A. Pappalardo, *Il sistema partitico italiano fra bipolarismo e destrutturazione*, „Rivista italiana di scienza politica” 2001, nr 3, s. 596.

¹²² Por. A. Chiaramonte, A. Di Virgilio, *Le elezioni regionali del 2000: la frammentazione si consolida, le alleanze si assestano*, „Rivista italiana di scienza politica” 2000, nr 3, s. 514-515.

¹²³ Por. S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D’Alimonte, *The Italian Party System between Parties and Coalitions*, „West European Politics” 2004, nr 1, s. 1-19.

strony miało miejsce zerwanie z głównymi mitami powojennej Italii, bowiem sukcesy wyborcze zaczęły odnosić ugrupowania do tej pory skazane na wieczne stanie w opozycji – postfaszyści i postkomuniści oraz Liga Północna¹²⁴. W tym czasie powstały dwa przejściowe gabinety rządowe pod przewodnictwem Giuliano Amato, a po referendum z kwietnia 1993 roku na czele z Carlo Azeglio Ciampim¹²⁵. W związku z tymi przemianami na scenie politycznej oczekiwano, że wybory parlamentarne będą przełomem politycznym, wyłaniając większość parlamentarną i silny rząd, który będzie w stanie wyprowadzić Włochy z kryzysu ekonomicznego i dokonać niezbędnych reform w państwie. Czy tak się jednak stało?

4.6.1. Sojusze wyborcze

Miesiące poprzedzające wybory parlamentarne z marca 1994 roku, zwłaszcza między jesienią i wiosną, to okres głębokiej i radykalnej zmiany systemu partyjnego¹²⁶. Z drugiej strony reforma ordynacji wyborczych do parlamentu z sierpnia 1993 r. wymagała od partii politycznych zrozumienia nowych reguł rywalizacji i zastosowania nowych strategii wyborczych. W tym samym czasie trwały śledztwa w ramach akcji „Czyste ręce”, które codziennie przynosiły informacje o łamaniu prawa, korupcji polityków z pierwszych stron gazet. Ich głośnie procesy sądowe, aresztowania, samobójstwa doprowadziły przede wszystkim w przypadku rządzącej Chrześcijańskiej Demokracji i Włoskiej Partii Socjalistycznej do kryzysu elit partii i procesu rozpadu terytorialnych struktur ugrupowania. A kolejne częściowe wybory do władz lokalnych z czerwca i listopada/grudnia 1993 r., odbywające się na podstawie nowej, mieszanej formuły wyborczej przyniosły zwycięstwo partiom, wywodzącym się z ugrupowań wcześniej będących w izolacji politycznej.

Pierwszy etap „przygotowań” do wyborów parlamentarnych z 1994 roku to proces głębokiej destruktyzacji systemu partyjnego. Tym bardziej, że wprowadzony w 75% system większości zwykłej w wyborach do parlamentu faworyzował budowanie sojuszy wyborczych. Już od początku lat 90 następowała rekonfiguracja systemu partyjnego, ale zmiana prawa wyborczego do parlamentu

¹²⁴ Por. J. Wawrzyniak, *Kryzys systemu partyjnego we Włoszech*, „Krytyka. Kwartalnik Polityczny” 1994, nr 43, s. 91-104.

¹²⁵ Szerzej autor na ten temat pisał w rozdziale drugim, s. 78-89.

¹²⁶ A. Di Virgilio, *Dai partiti ai poli. La politica delle alleanze*, w: *Maggioritario ma non...*, s.178-179.

otworzyła proces jego radykalnej transformacji. Lata 1990-1992 to początkowa faza destrukuryzacji w postaci przekształceń i odnowy ideologicznej niektórych partii oraz powstania nowych formacji, takich jak Sieć-Ruch Demokratyczny, Partia Zielonych czy Liga Północna. W latach 1992-1993 nastąpił proces powolnej utraty pozycji partii dotychczas rządzących, który w latach 1993-1994 przyczynił się do rozpadu tradycyjnych partii i powstania w ich miejsce nowych ugrupowań politycznych.

18 stycznia 1994 roku została rozwiązana Chrześcijańska Demokracja (DC), największa partia powojennych Włoch¹²⁷. Porażka w wyborach lokalnych z czerwca 1993 r., nieudana próba reformy na zgromadzeniu założycielskim nowej partii w lipcu, kolejna przegrana w jesiennych wyborach lokalnych przyczyniła się do rozpadu DC na wiele podmiotów politycznych. W jej miejsce powstały dwa ugrupowania Włoska Partia Ludowa (PPI) i Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczne (CCD). Już w 1991 roku odeszła z DC grupa polityków skupionych wokół Leoluca Orlando i ugrupowania Sieć, stronnictwa przede wszystkim antymafijnego i reprezentowanego na południu Włoch. 29 marca 1993 roku Mario Segni opuścił DC i zebrał swych zwolenników z ruchu referendalnego, Ludowcy na rzecz reformy, powołując do życia w listopadzie 1993 roku ugrupowanie Pakt Segniego, a wcześniej jeszcze nową formację polityczną Sojusz Demokratyczny, łączący przedstawicieli różnych partii centrowych i lewicowych (DC, PRI, PSI, PDS, Zieloni)¹²⁸. Odłączyła się też grupa intelektualistów, tworząc partię Chrześcijan Społecznych. Wielu innych członków chadecji wstąpiło do prawicowego MSI-Sojuszu Narodowego albo do innych mniejszych formacji.

Także została rozwiązana Włoska Partia Socjalistyczna, 13 listopada 1994 roku, wcześniej jednak rozpadając się na kilka mniejszych podmiotów politycznych, zwłaszcza po oskarżeniach wysuniętych wobec byłego sekretarza, Bettino Craxiego. Część członków PSI przystąpiła do tworzącego się Sojuszu Demokratycznego, Odrodzenia Socjalistycznego, Paktu Segniego, Federacji liberalno-socjalistycznej – Unii demokratów i socjalistów, a sekretarz PSI Ottaviano Del Turco zgromadził swych współpracowników w Partii Socjalistycznej (tabela 25).

¹²⁷ Por. szerzej D. A. Wertman, *L'ultimo anno di vita della Democrazia cristiana*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 94”, pod red. C. Marshon i G. Pasquino, Bologn 1994, s. 119-139.

¹²⁸ Tamże, s. 132-133.

Stare partie (lata osiemdziesiąte)	Nowe partie (lata dziewięćdziesiąte)
Partie tradycyjne:	
DC	Sieć-Ruch Demokratyczny (Orlando) (1991) Ludowcy na rzecz reformy (Segni) (październik 1992) – Pakt Segniego (listopad 1993) Chrześcijanie Społeczni (Cristiano sociali – Gorrieri, Carniti) (1993) Włoska Partia Ludowa (Martinazzoli, Buttiglione, Bindi) (styczeń 1994) Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczne (Mastella, D'Onofrio, Casini) (styczeń 1994) Sojusz Narodowy (Fiori, Selva) (styczeń 1994)
PCI	PDS (styczeń 1991) PRC (luty 1991) Sieć-Ruch Demokratyczny (Novelli) (1991)
PSI	Odrodzenie Socjalistyczne (Mattina, Benvenuto) (czerwiec 1993) Sojusz Demokratyczny (Ruffolo, Benvenuto) Pakt Segniego (Amato) (czerwiec 1993) PS (Del Turco) (styczeń 1994) Federacja liberalno-socjalistyczna-Unia Demokratów i Socjalistów (Boniver, Intini, Piro) (jesień 1993)
MSI-DN	MSI – Sojusz Narodowy (styczeń 1994)
PRI	PRI (La Malfa) Sojusz Demokratyczny (Bogi, Visentini)
PLI	PLI – Federacja liberałów (Zanone, Patuelli) Unia Centrum (Biondi, Costa) (jesień 1993) Sojusz Demokratyczny (Battistuzzi)
PSDI	Unia Demokratów i Socjalistów (Ferri) Sojusz Demokratyczny
Nowe formacje:	
Partia Radykalna	Lista Pannella (1992) – Reformatorzy (1994)
Liga Wenecka (1983) Liga Lombardzka (1987)	Liga Północna (1991)
Zieloni uśmiechnięte słońce (1985) Zieloni tęcza (1987)	Zieloni (grudzień 1990)
	Forza Italia (luty 1994)

Źródło: A. Di Virgilio, *Dai partiti ai poli. La politica delle alleanze*, w: *Maggioritario ma non...*, s.187.

Pozostałe partie rządzące – Włoska Partia Liberalna, Włoska Partia Socjaldemokratyczna i Włoska Partia Republikańska zostały albo rozwiązane albo podzielone, obawiając się całkowitej eliminacji z włoskiej sceny partyjnej.

Destrukuryzacji sceny partyjnej towarzyszył jednocześnie proces powolnej koncentracji sił politycznych. Stymulowały go częściowe wybory lokalne w 1993 roku, oparte również na mieszanej formule i budowie sojuszy wyborczych. Zwycięzcami tych konsultacji były partie lewicowe rozwiązanej PCI oraz Włoski Ruch Społeczny i Liga Północna. Zarysował się wyraźny podział socjopolityczny na ugrupowania tzw. stare, czyli do tej pory rządzące i nowe ugrupowania, ze zdecydowaną tendencją do popierania tych ostatnich. Sukces lewicy był efektem stworzenia sojuszy wokół PDS ze zmiennymi terytorialnie koalicjantami, natomiast brakowało podobnego bloku koalicyjnego na centroprawicy. Liga Północna preferowała samodzielne wystawianie własnych kandydatów.

Wykorzystując doświadczenia konsultacji lokalnych z 1993 roku i braku umiarkowanej siły politycznej, będącej w stanie zająć miejsce rozpadającej się chadecji oraz przeciwstawić się zwycięstwu lewicy w nadchodzących wyborach parlamentarnych, zrodził się projekt powołania nowego ugrupowania politycznego. W ten sposób powstała oficjalnie w styczniu 1994 roku Forza Italia, mająca duże poparcie grupy przedsiębiorców i środki finansowe założyciela partii, Silvio Berlusconi.

Proces budowania sojuszy wyborczych przebiegał bardzo burzliwie, dzieląc członków powojennych ugrupowań na rywalizujące bloki koalicyjne, do ostatniej chwili zmieniających pozycje, by ostatecznie stworzyć cztery koalicje wyborcze – blok lewicowy o nazwie Sojusz Postępu, koalicję centrową Pakt dla Włoch oraz dwie koalicje prawicowe – Biegun Wolności na północy kraju i Biegun Dobrego Rządu w południowej części Włoch.

Koalicja lewicowa Sojusz Postępu liczyła 8 podmiotów politycznych. Był to blok mniejszych formacji, skoncentrowanych wokół Demokratycznej Partii Lewicy (PDS). Oprócz PDS do koalicji przystąpiły następujące ugrupowania: Odbudowa Komunistyczna, Sieć-Ruch Demokratyczny, Zieloni, Odrodzenie Socjalistyczne, Partia Socjalistyczna, Sojusz Demokratyczny, Chrześcijanie Społeczni. Przyjęto zasadę „żadnego wroga na lewicy”. W ten sposób do koalicji weszły partie o skrajnych poglądach, takie jak Odbudowa Komunistyczna oraz część przedstawicieli partii Zielonych. Wyjątkiem była kandydatura Claudio Magrisa w

jednomandatowym okręgu do Senatu w Trieście oraz kandydaci centrolewicowej, Demokratycznej Agregacji Autonomicznej w regionie Górnej Adygi¹²⁹. Dzięki mediacji PDS do koalicji weszły ugrupowania związane z Włoską Partią Socjalistyczną. Natomiast nie mogła przystąpić do sojuszu Partia Republikańska Giorgio La Malfy, ze względu na opór tzw. przedstawicieli kwestii moralnej - członków Sieci i części partii Zielonych, wyznających zasadę, że żaden polityk objęty śledztwem prokuratury nie może kandydować z list Sojuszu Postępu. Włączenie do koalicji partii skrajnej lewicy uniemożliwiło również przyłączenie się do bloku przedstawicieli centrowych ugrupowań, takich jak Pakt Segniego, startujących z list lewicy w wcześniejszych wyborach lokalnych z 1993 roku.

Pozostałe koalicje wyborcze były tworzone później, jako alternatywa dla Sojuszu Postępu, a ich budowanie następowało pod presją czasu aż do chwili wystawienia list kandydatów.

Na prawicy powstały dwa zróżnicowane terytorialnie bloki koalicyjne, jako skutek strategii wyborczej Forza Italia. Berlusconi jeszcze nie będąc oficjalnie zaangażowanym w życie polityczne, wspierał w jesiennych wyborach lokalnych Włoski Ruch Społeczny – Prawica Narodowa, przełamując dawną linię podziału na antyfaszizm/faszizm. Zaproponował postfaszytom, występującym w wyborach pod nazwą Sojusz Narodowy, „porozumienie wyborcze o charakterze technicznym”. Otwarcie się na ugrupowanie skrajnej prawicy umożliwiło powołanie przymierza koalicyjnego w południowych Włoszech o nazwie Biegun Dobrego Rządu, do którego przystąpiły oprócz Forza Italia i MSI-Sojusz Narodowy, Unia Centrum, Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczna, Biegun Liberalnodemokratyczny oraz Unia demokratów i socjalistów (6 formacji politycznych).

W północnych Włoszech strategicznym partnerem dla Forza Italia była Liga Północna. Wahając się między propozycją sojuszu z Silvio Berlusconim, a koalicją z centrowym Paktem Segniego, Umberto Bossi zdecydował o przystąpieniu do bloku prawicy, choć wcześniej jego bliski współpracownik, Roberto Maroni zawarł wstępne porozumienie z Mario Segnim¹³⁰. Dla Ligi oferta za strony Forza Italia była bardziej korzystna, a jednocześnie uniknięto wystawiania list z byłymi członkami partii chadeckiej. W ten sposób na północy powstał blok prawicy o

¹²⁹ A. Di Virgilio, *Dai partiti ai poli. La politica delle alleanze*, w: *Maggioritario ma non...*, s.190.

¹³⁰ J. Brand, T. Mackie, *Le elezioni del 1994*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. Katz, s. 123; A. Di Virgilio, *Dai partiti ai poli...*, s. 194.

nazwie Biegun Wolności, który łączył te same pomioty polityczne, co na południu Biegun Dobrego Rządu z tym, że w miejsce MSI dołączyła do koalicji Liga Północna (razem 6 formacji).

Tabela nr 26

Budowa koalicji wyborczych w 1994 roku

Koalicje	Partie koalicyjne
<i>LEWICA</i>	
Sojusz Postępu	<ul style="list-style-type: none"> Odbudowa Komunistyczna Sieć-Ruch Demokratyczny Zieloni PDS Odrodzenie Socjalistyczne Partia Socjalistyczna Sojusz Demokratyczny Chrześcijanie Społeczni
<i>CENTRUM</i>	
Pakt dla Włoch	<ul style="list-style-type: none"> Włoska Partia Ludowa Pakt Segni: <ul style="list-style-type: none"> Ludowcy na rzecz reformy Partia Republikańska (La Malfa) Socjaliści (Amato) Liberałowie (Zanone)
<i>PRAWICA</i>	
Biegun Wolności	<ul style="list-style-type: none"> Forza Italia Unia Centrum CCD Biegun Liberalnodemokratyczny Liga Północna (Reformatorzy – Pannella)
Biegun Dobrego Rządu	<ul style="list-style-type: none"> Forza Italia Unia Centrum CCD MSI- Sojusz Narodowy Biegun Liberalnodemokratyczny Unia demokratów i socjalistów

Źródło: J. Brand, T. Mackie, *Le elezioni del 1994*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. Katz, s. 125.

Między sojuszem lewicy i dwoma blokami koalicyjnymi prawicy powstała centrowa koalicja Pakt dla Włoch. Tworzyli ją przede wszystkim byli członkowie Chrześcijańskiej Demokracji, zgrupowani we Włoskiej Partii Ludowej i powstałym pod koniec 1993 roku Pakcie Segniego oraz grupa liberałów Valerio Zanoniego i

socjalistów Giualiano Amato. Niepowodzeniem natomiast zakończyły się negocjacje z Berlusconim i Ligą Północną.

Jak podkreśla Aldo di Virgilio, „cztery koalicje powstałe w krótkim czasie i w fazie zmian partyjnych, o niewielkim poziomie spójności, stworzone bardziej w celach strategicznych poszczególnych partii, niż podobieństwach o charakterze programowym, przedstawiały się wyborcom nie jako przyszłe ekipy rządowe, ale prawdziwe zbiorowiska”¹³¹. Powstały więc przede wszystkim wielopartyjne kartele wyborcze bez określonego programu działania.

4.6.2. Programy wyborcze

Paolo Segatti, oceniając sytuację przed wyborami z marca 1994 roku zauważył, że „powszechne jest wrażenie bycia świadkiem kampanii wyborczej, w której miała miejsce konfrontacja bardziej na temat starych różnic ideologicznych niż problemów kraju i środków do ich rozwiązania. Kampania, w której mimo poprzedzających ją miesiące dyskusji wokół federalizmu, kwestii terytorialnych i lokalnych, nie były one centralnym jej punktem. Kampania, w której telewizja odegrała znacznie większą rolę niż we wcześniejszych wyborach, wydając się decydującą bronią w rywalizacji”¹³².

Z punktu widzenia tworzących się koalicji wyborczych, najistotniejsze znacznie miało bezpośrednie zaangażowanie się Silvio Berlusconiego w kształtującą się ogólnokrajową scenę partyjną po 1993 roku. Uczynił to w sposób niezwykle medialny, ogłaszając ten fakt w swoim wystąpieniu telewizyjnym z 26 stycznia 1994 roku. Przedstawił się jako kandydat na przywódcę koalicji prawicowej przeciwko sojuszowi lewicy, którego zwycięstwo doprowadziłoby do „czerwonego zamachu stanu”. W ten sposób przyczynił się do „bardzo silnej dramatyzacji kampanii wyborczej w sensie personalistycznym i jej polaryzacji”. Dzięki posiadaniu trzech największych krajowych stacji telewizji prywatnej, Berlusconi w niezmiernie krótkim czasie mógł przedstawić swój projekt polityczny, nadając mu duży rozgłos. W cieniu lidera koalicji i powstającej Forza Italii były pozostałe ugrupowania, które przystąpiły do dwóch bloków prawicowych.

¹³¹ A. Di Virgilio, *Dai partiti ai pol...*, s. 194-195.

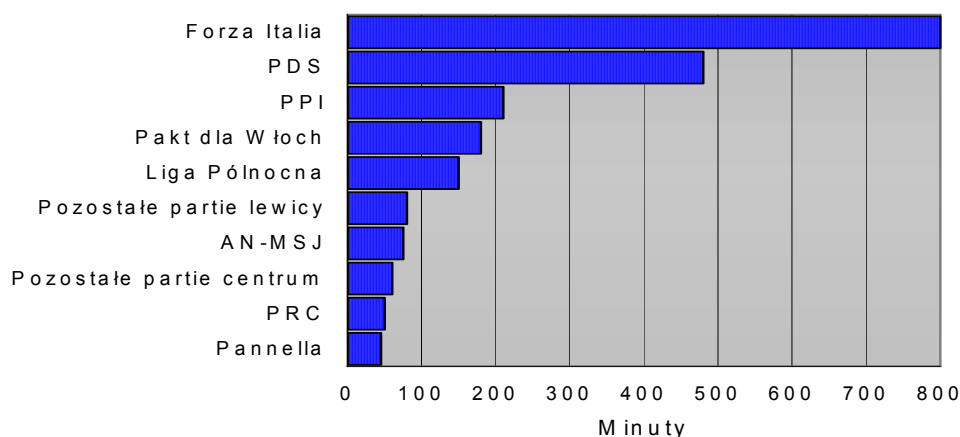
¹³² P. Segatti, *I programmi elettorali e il ruolo dei mass media*, w: *Maggioritario ma non troppo*, pod red. S. Bartolini i R. d'Alimonte, Bologna 1994, s. 149.

Proces personalizacji i mediatyzacji nie był z kolei tak widoczny w odniesieniu do lewicowego Sojusz Postępu. Nie został wyznaczony przywódca koalicji, a blok przedstawiał się jako kartel różnych partii politycznych o odmiennych wizjach politycznych. Wraz z pojawieniem się Berlusconiego rozpoczęła się agresywna kampania wyborcza, przede wszystkim koncentrująca się na wymianie zdań między liderem prawicy i przedstawicielami lewicy. Bazowała ona przede wszystkim na wykorzystywaniu lęku części elektoratu przed siłami rozwiązanej partii komunistycznej.

Kampania wyborcza sprowadzała się do rozgrywki między blokiem lewicy i dwoma sojuszami prawicy, pozostawiając w cieniu centrową koalicję Paktu dla Włoch. P. Segatti zauważył, że zarówno w transmisjach telewizji publicznej, jak i telewizji prywatnej były „systematycznie karane dwie partie centrowe”¹³³. Natomiast w wiadomościach stacji RAI 3 więcej czasu poświęcano informacjom dotyczącym koalicji lewicowej, a w dziennikach stacji Rete 4 zdecydowanie więcej mówiono o koalicjach prawicowych.

Wykres nr 9

Prezentacja partii politycznych w dziennikach telewizyjnych -
kampania wyborcza przed wyborami z 27/28 marca 1994 roku

Źródło: www.bilink.it/repubblica, 28.03.1998.

„Rywalizacja była prowadzona z wykorzystaniem wysoce ideologicznych i emocjonalnych haseł, zacierając dyskurs programowy”¹³⁴. Tym niemniej do argumentacji typu ideologicznego nawiązywano w zdecydowanie mniejszym

¹³³ Tamże, s. 168.

¹³⁴ Por. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s.189.

stopniu niż w poprzednich elekcjach o silnej polaryzacji. Przykładowo Odbudowa Komunistyczna odnosiła proces następujących zmian politycznych do strukturalnej sprzeczności między „rozwojem kapitalizmu a zorganizowaną demokracją masową”. MSI-Sojusz Narodowy, jako ugrupowanie postfaszystowskie odwoływał się często do wizji „państwa-narodu”¹³⁵. Programy innych partii politycznych były natomiast o mniejszym zabarwieniu ideologicznym, odnosząc się raczej do ważnych problemów społeczno-ekonomicznych i politycznych Włoch.

Przykładowo, największa partia lewicy PDS proponowała szeroki proces prywatyzacji sektora publicznego, jednocześnie podkreślając wymiar moralny i społeczny rynku. Także Włoska Partia Ludowa uważała, że same siły rynkowe nie uzdrowią włoskiej sytuacji gospodarczej. Przeciwnego zdania były Forza Italia i Liga Północna wyrażające pogląd, iż rynek przedsiębiorstw prywatnych jest mechanizmem samoregulującym. Dla MSI- Sojusz Narodowy natomiast była ważna rola państwa w funkcjonowaniu rynku i wspieraniu „form mikro-korporatywnej” działalności¹³⁶.

W programach partyjnych zarysował się też kontrast w kwestiach dotyczących rodziny i problemach etycznych związanych z rozwojem genetyki, dzieląc partie tego samego sojuszu wyborczego. Włoska Partia Ludowa podkreślała znaczenie rodziny jako wartości i jednocześnie „środka, który zapobiega biurokratyzacji instytucji publicznych oraz indywidualistycznemu egoizmowi”¹³⁷. Podobne stanowisko wyrażała Liga Północna oraz MSI-Sojusz Narodowy także odnośnie aborcji i tematów związanych z genetyką. Odmienne poglądy reprezentowały partie lewicowe, zwracając uwagę na rolę jednostki. Forza Italia nie przedstawiła jasnego stanowiska wobec powyżej tematyki.

Kwestia zmniejszenia centralizmu państwa była głównym punktem programów prawie wszystkich ugrupowań. I tak Włoska Partia Ludowa, Pakt Segniego i PDS opowiadały się za reformą federalną państwa i zasadą subsydiarności. Forza Italia i w tej materii nie wyraziła sprecyzowanego stanowiska. Natomiast dla Ligi Północnej zagadnienie instytucjonalnego federalizmu było kwestią zasadniczą, jak również decentralizacji fiskalnej. Przy czym trzeba zauważyć, że w sondażach wyborczych z 1993 roku Liga Północna

¹³⁵ P. Segatti, *I programmi elettorali...*, s. 150.

¹³⁶ Tamże, s. 151.

¹³⁷ Tamże, s. 152.

otrzymywała ok. 20 % poparcia, podnosząc właśnie tę kwestię. Straciła je jednak, gdy pojawiła się Forza Italia.

Oдноśnie polityki zagranicznej przeważało stanowisko kontynuacji poprzedniej polityki rządów chadeckich. Forza Italia podkreślała przestrzeganie przez Włochy podpisanych umów, a dla PDS i partii centrowych zasadnicze znaczenie miało rozwiązywanie problemów międzynarodowych przez organizacje ponadnarodowe. Na tym tle wyróżniało się rewizjonistyczne stanowisko MSI-Sojusz Narodowy. Posfaszyści domagali się rewizji pokojowego traktatu londyńskiego z Jugosławią w związku z podziałem wybrzeża dalmatyńskiego, rewizji traktatu z Maastricht oraz zmniejszenia wpływu Stanów Zjednoczonych na politykę starego kontynentu. Z tego względu program MSI-AN można uznać za nie tylko rewizjonistyczny, ale wręcz nacjonalistyczny.

Przedstawione powyżej niektóre punkty programów wyborczych włoskich partii wskazują, iż w kampanii wyborczej poprzedzającej wybory parlamentarne z 1994 roku nie było spójnych koncepcji programowych sojuszy wyborczych. Co więcej, w ramach koalicji wyborczych działały ugrupowania głęboko się różniące. Strategie programowe partii brały też pod uwagę wzrastający indeks przesunięcia wyborczego, i zwiększającą się liczbę niezdecydowanych wyborców. W tym aspekcie najkorzystniej zaprezentowała się Forza Italia jako nowy podmiot polityczny, bez wcześniejszego bagażu ideologicznego.

4.6.3. Rywalizacja w systemie większościowym

W myśl założeń parlamentarnych ordynacji wyborczych z 1993 roku, 75 % mandatów miało być rozdzielane na podstawie formuły większości zwykłej, w jednomandatowych okręgach wyborczych. Istotne też były powiązania kandydatów z listami wyborczymi, bowiem pozostałe mandaty dzielono w systemie proporcjonalnym, biorąc pod uwagę wynik z pierwszego podziału dla zastosowania mechanizmu scorporo.

Głównym celem partii politycznych była budowa sojuszy wyborczych, by wystawić wspólnego kandydata w okręgach jednomandatowych. Przy sfragmentaryzowanej scenie partyjnej i nadmiernie liczebnych koalicjach skutkowało to długim procesem negocjacji międzypartyjnych. Podział okręgów między poszczególne ugrupowania następował na podstawie szacunkowej

kalkulacji ich wpływów. Ta strategia doprowadziła do proporcjonalizacji systemu większościowego.

Negocjacje wewnątrzkoalicyjne, co do wystawienia wspólnego kandydata dla poszczególnych bloków miały następujące cechy:

- lewica: wiele podmiotów negocjujących na poziomie regionalnym ze średnim poziomem centralizacji decyzyjnej, rozszerzenie porozumienia na cały kraj, wysokim poziom konfliktowości i powolny proces decyzyjny;

- prawica: niewiele podmiotów negocjujących na poziomie ogólnokrajowym, wysoki poziom centralizacji decyzji (z wyjątkami), rozszerzenie porozumienia na obszar makroregionu, niski poziom konfliktowości w negocjacjach oraz szybki proces decyzyjny (szczególna rola Forza Italia);

- centrum: niewiele podmiotów negocjujących na scentralizowanym poziomie regionalnym, średni poziom centralizacji decyzji, rozszerzenie porozumienia na terytorium kraju, średni poziom konfliktowości negocjacyjnej oraz średni czas podejmowania decyzji¹³⁸.

Efekty rywalizacji w systemie większościowym między konkurującymi blokami były następujące:

- 1) dwie koalicje prawicowe z ich różnymi lokalnymi koalicjantami uzyskały większość absolutną mandatów w jednomandatowych okręgach wyborczych – 63,6% w Izbie Deputowanych i 55,2% w Senacie. Wtórny podział proporcjonalny spowodował jednak utratę większości miejsc w Senacie;
- 2) centrowy Pakt dla Włoch poniósł zdecydowaną porażkę w podziale większościowym, bowiem zdobył 4 mandaty w Izbie Deputowanych i 3 miejsca w Senacie. Dzięki podziałowi proporcjonalnemu zdobył znaczną część mandatów i głosy centrum mogły się liczyć w parlamencie;
- 3) koalicja lewicowa Sojuszu Postępu przegrała w obydwu izbach, ale uzyskała znacznie lepszy wynik w Senacie (41,4% miejsc a w Izbie Deputowanych 34,5 % mandatów)¹³⁹. Proporcjonalny podział mandatów dla tego bloku miał znaczenie neutralne.

¹³⁸ A. Di Virgilio, *Dai partiti ai poli...*, s. 218.

¹³⁹ S. Bartolini, R. D'Alimonte, *La competizione maggioritaria: le origini elettorali del parlamento diviso*, w: *Maggioritario non troppo...*, s. 318-319.

W negocjacjach wewnątrzpartyjnych największych ustępstw musiały dokonać dwie największe partie polityczne. Forza Italia przede wszystkim zrezygnowała z wystawienia swych kandydatów na rzecz przedstawicieli Ligi Północnej. W ten sposób ugrupowanie U. Bossiego zdobyło najwięcej, bo 107 miejsc w Izbie Deputowanych a Forza Italia 74 mandaty. Z kolei MSI-Sojusz Narodowy wystawił także swych reprezentantów na północy, rywalizując z partiami koalicji Bieguna Wolności, z którymi współdziałał na południu Włoch (tabela nr 27).

Tabela nr 27

Wyniki wyborów do Izby Deputowanych i Senatu z 27/28 marca 1994 r. – system większościowy

Partie i koalicje	Izba Deputowanych				Senat			
	mandaty		wszystkie mandaty		mandaty		wszystkie mandaty	
	liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
PDS	72	15,2	109	17,3	46	19,8	60	19,0
PRC	27	5,7	39	6,2	14	6,0	18	5,7
Zieloni	11	2,3	11	1,7	7	3,0	7	2,2
PSI	14	2,9	14	2,2	11	4,7	12	3,8
Sieć (Rete)	6	1,3	6	1,0	2	0,9	6	1,9
AD	18	3,8	18	2,9	7	3,0	10	3,2
CS	5	1,1	5	0,8	4	1,7	4	1,3
RS	1	0,2	1	0,2	1	0,4	1	0,3
Niezal. Lewica	10	2,1	10	1,6	4	1,7	4	1,3
Razem Progresiści	164	34,5	213	33,8	96	41,4	122	38,7
PPI	4	0,8	33	5,2	3	1,3	30	9,5
Pakt Segni	0	0,0	13	2,1	0	0,0	1	0,3
Razem Pakt dla Włoch	4	0,8	46	7,3	3	1,3	31	9,8
Forza Italia	74	15,6	99	15,7	25	10,8	32	10,2
CCD	22	4,6	29	4,6	10	4,3	12	3,8
UDC	4	0,8	4	0,6	3	1,3	3	1,0
PLD	2	0,4	2	0,3	-	-	-	-
Reformatory	6	1,3	6	1,0	1	0,4	1	0,3
AN	87	18,3	109	17,3	34	14,7	47	14,9
LN	107	22,5	117	18,6	55	23,7	60	19,0
LP	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	0,3
Razem Bieguny	302	63,6	366	58,1	128	55,1	156	49,5
SVP	3	0,6	3	0,5	3	1,3	3	1,0
Lista Doliny Aosty	1	0,2	1	0,2	1	0,4	1	0,3
Liga Akcji Południowej	1	0,2	1	0,2	0	0,0	0	0,0
Socjaldemokracja	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Alpejska Liga Lombardzka	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	0,3
Zieloni-Zieloni	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Inne ligi	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Listy autonomiczne	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Inne listy	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Lista Magris	0	0,0	0	0,0	1	0,4	1	0,3
Razem inni	5	1,1	5	0,8	5	2,2	6	1,9
Łącznie	475	100,0	630	100,0	232	100,0	315	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie S. Bartolini, R. D'Alimonte, *La competizione maggioritaria: le origini elettorali del parlamento diviso*, w: *Maggioritario ma non troppo*, pod red. S. Bartolini i R. D'Alimonte, Bologna 1995, s. 320-321.

PDS natomiast musiał zrezygnować z wystawienia własnych kandydatów na rzecz Odbudowy Komunistycznej i mniejszych partii lewicowych jak Zieloni, Sieć, czy Sojusz Demokratyczny. Znacznie miały również porozumienia z lokalnymi czy regionalnymi ugrupowaniami, jak na przykład w regionie Górnej Adygi z SVP. W Senacie ponadto była możliwość wystawienia niezależnych kandydatur, z czego skorzystali głównie politycy powiązani z poprzednim układem partyjnym albo poddani przesłuchaniom prokuratury w ramach chociażby akcji „Czystych rąk”¹⁴⁰.

Oceniając skutki podziału mandatów w systemie większościowym należy przede wszystkim zwrócić uwagę na znaczącą fragmentaryzację sceny partyjnej i niski poziom spójności intrakoalicyjnej. Rywalizacja między blokami koalicyjnymi koncentrowała się na dwóch koalicjach prawicy i koalicji lewicy, przynosząc porażkę na przedstawicieli sojuszu centrowego.

4.6.4. Rywalizacja w systemie proporcjonalnym

Nowe ordynacje wyborcze do parlamentu z 1993 roku przewidywały podział 75 % mandatów na podstawie formuły większości zwykłej w jednomandatowych okręgach wyborczych, natomiast pozostała część miejsc miały być podzielone między listy wyborcze według formuły proporcjonalnej. Celem tego ostatniego unormowania była przede wszystkim rekompensata dla partii politycznych, których listy otrzymały wiele głosów, ale ich kandydaci nie zostali wybrani w jednomandatowych okręgach.

Co do zasad proporcjonalnego podziału mandatów istniały różnice między Izbą Deputowanych a Senatem, odnoszące się m.in. do progów wyborczych, metod rozdziału, zastosowanego mechanizmu scorporo.

W wyborach do Izby Deputowanych próg 4% w skali całego kraju przekroczyły następujące listy: Forza Italia – 21% głosów, PDS – 20,3%, MSI-Sojusz Narodowy – 13,5%, Włoska Partia Ludowa- 11,1%, Liga Północna – 8,4%, Odbudowa Komunistyczna – 6% oraz Pakt Segniego – 4,7%. W wyborach do Senatu przy rozdziale na poziomie regionu, najwięcej głosów uzyskały listy lewicowego bloku Sojuszu Postępu – 32,9% głosów, Bieguna Wolności – 19,9%,

¹⁴⁰ A. Di Virgilio, *Dai partiti ai poli...*, s. 223.

Bieguna Dobrego Rządu – 13,7% oraz centrowego Paktu dla Włoch -16,7% głosów (tabele nr 28 i 29).

Tabela nr 28
Wyniki wyborów do Izby Deputowanych z 27 marca 1994 roku

Listy	Głosy ważne	Głosy ważne w %	Krajowa liczba wyborcza	Mandaty
Włoska Partia Ludowa (Partito Popolare Italiano)	4.287.172	11,1	4.209.000	29
Pakt Segni (Patto Segni)	1.881.814	4,7	1.811.814	13
PDS	7.881.646	20,3	5.512.654	38
Odbudowa Komunistyczna (Rif. Com)	2.343.946	6	1.645.588	11
PSI	849.429	2,2		-
Sojusz Narodowy (Alleanza Nazionale)	5.214.133	13,5	3.317.684	11
Socjaldemokracja (Socialdemocrazia)	179.495	0,5		-
Lista Pannella	1.359.283	3,5		-
Sojusz Demokratyczny (Alleanza Democratica)	456.114	2,7		-
Zieloni - Zieloni (Verdi - Verdi)	32.832	0,1		-
Liga Północna (Lega Nord)	3.235.248	8,4	1.570.412	11
Forza Italia	8.136.135	21	4.402.267	30
CCD	2.646		-	-
Alpejska Liga Lombardzka (Lega Alpina Lombarda)	136.784	0,3		-
Liga Autonomii Veneto (Lega Autonomia Veneta)	103.764	0,3		-
Liga Angeli Bossi (La Lega Angela Bossi)	15.234	-		-
Liga na rzecz Piemontu (Lega per il Piemonte)	15.118	-		-
Liga Akcji Południa (Lega d'Azione Meridionale)	59.873	0,1		-
Sieć - Ruch na rzecz Demokracji (La Rete - Movimento per la Democrazia)	719.841	1,9		-
SVP	231.842	0,6		-
Autonomia Demokracja (ADA)	12.898	-		-
Partia Niezależna (Partidu Indipendentista)	24.043	0,1		-
Inne listy	564.337	1,5		-
Razem	38.720. 893	100,00%	22.469.419	155

- Krajowy iloraz wyborczy uzyskany w wyniku podzielenia sumy krajowych liczb wyborczych list dopuszczonych do podziału przez 155 mandatów do rozdziału w systemie proporcjonalnym:
 $22.469.419/155 = 144.963$;
- Podkreślono listy, które przekroczyły próg wyborczy 4%

Źródło: *Elezioni Politiche del 27 marzo 1994. Risultati*, Ministero dell'Interno, Direzione Generale dell'Amministrazione Civile, Direzione Centrale per Servizi Elettorali, Roma 1994, s. 141 - 145.

Zasadniczo można wyróżnić trzy geograficzne obszary wpływów: na północy i Sycylii dominowały listy prawicy, w środkowych regionach lewica, natomiast jedynie południe kraju było terenem rywalizacji między startującymi blokami.

W proporcjonalnym podziale mandatów do obu izb, ale szczególnie do Senatu ogromną rolę odegrał mechanizm scorporo. Przede wszystkim był to destrukcyjny wpływ, pomniejszający liczbę mandatów partii, których kandydaci

wygrali w systemie większościowym. Bez podziału proporcjonalnego, dwa bloki prawicy uzyskiwałyby większość parlamentarną w obydwu izbach¹⁴¹. W wyniku podziału proporcjonalnego oraz mechanizmu scorporo całkowitego prawica nie zdobyła większości mandatów w Senacie. Natomiast dzięki temu podziałowi mandaty zdobyły listy koalicji centrowej Paktu dla Włoch, której kandydaci ponieśli porażkę w wyborach większościowych.

Tabela nr 29

Wyniki wyborów do Senatu Republiki z 27 marca 1994 roku

Grupy	Głosy ważne	Głosy ważne w %	Mandaty		Razem
			s. większ	s. proporc.	
Pakt dla Włoch (<i>Patto per l'Italia</i>)	5.519.090	16,7	3	28	31
Progresiści (<i>Progressisti</i>)	10.881.320	32,9	96	26	122
PSI	103	0,3	-	-	-
Sojusz Narodowy	2.077.934	6,3	-	8	8
Socjaldemokracja (<i>Socialdemocrazia</i>)	66.589	0,2	-	-	-
Pannella - Reformatorzy (<i>Pannella - Riformatori</i>)	767.765	2,3	-	1	1
Zieloni Federaliści (<i>Verdi Federalisti</i>)	100.418	0,3	-	-	-
Zieloni - Zieloni (<i>Verdi - Verdi</i>)	68.218	0,2	-	-	-
Biegun Wolności (<i>Polo delle Libertà</i>)	6.570.468	19,9	74	8	82
Biegun Dobrego Rządu (<i>Polo Buon Governo</i>)	4.544.573	13,7	54	10	64
Forza Italia - CCD	149.965	0,5	-	1	1
Alpejska Liga Lombardzka (<i>Lega Alpina Lumbarda</i>)	246	0,7	-	1	1
Inne Ligi	341.725	1	-	-	-
Sieć-Ruch na rzecz Demokracji (<i>La Rete Movimento per la Democrazia</i>)	12.560	-	-	-	-
SVP	217.137	0,7	3	-	3
Listy Autonomiczne	233.361	0,7	1	-	1
Sardyńska Partia Czynu (<i>Partito Sardo d'Azione</i>)	88.225	0,3	-	-	-
Partia Emerytów (<i>Partito Pensionati</i>)	250.028	0,8	-	-	-
Inne listy	835.028	2,5	1	-	1
Łącznie	33.074.549	100,0%	232	83	315

Źródło: *Elezioni Politiche del 27 marzo 1994. Risultati*, Ministero dell'Interno, Direzione Generale dell'Amministrazione Civile, Direzione Centrale per Servizi Elettorali, Roma 1994, s. 413.

Podsumowując rozważania należy zauważyć, że w wyborach parlamentarnych z 27/28 marca 1994 roku wygrała koalicja dwóch bloków prawicowych o zmiennym układzie terytorialnym. Swój sukces prawica zawdzięczała lepszemu zrozumieniu nowych zasad prawa wyborczego i bardziej skutecznej kampanii wyborczej z wyraźną pozycją lidera w osobie Silvio Berlusconi. Tym niemniej sukces był połowiczny ze względu na brak

¹⁴¹ S. Bartolini, R. D'Alimonte, *La competizione maggioritaria: le origini elettorali del parlamento diviso*, w: *Maggioritario non troppo...*, s. 369.

większości parlamentarnej w Senacie oraz duże różnice programowe między koalicjantami, skutkujące w niedalekiej przyszłości kryzysem rządowym.

4.7. Wybory parlamentarne z 21 kwietnia 1996 roku

Po upływie zaledwie dwóch lat odbyły się kolejne przedterminowe wybory parlamentarne. W tym czasie doszło do upadku prawicowego gabinetu Silvio Berlusconi z powodu zbyt odmiennych sił, tworzących rząd. Kolejny gabinet Lamberto Diniego składał się przede wszystkim z bezpartyjnych specjalistów, popierany także przez partie opozycyjne. Po wyborach z 1994 r. rozpadła się koalicja centrowa i rozpoczął się proces kształtowania dwóch koalicji politycznych. Dymisja rządu Diniego pod koniec 1995 roku oraz nieudana próba sformowania gabinetu szerokiego porozumienia przez Antonio Maccanico doprowadziły do rozwiązania izb parlamentu przez prezydenta Republiki Oscara Luigi Scalfaro. Przed wyborami parlamentarnymi z 1996 roku, klimat polityczny uległ radykalnej zmianie, gdyż największe formacje polityczne zapowiadały wspólne dążenie do reformy podstaw powojennego państwa.

4.7.1. Sojusze wyborcze

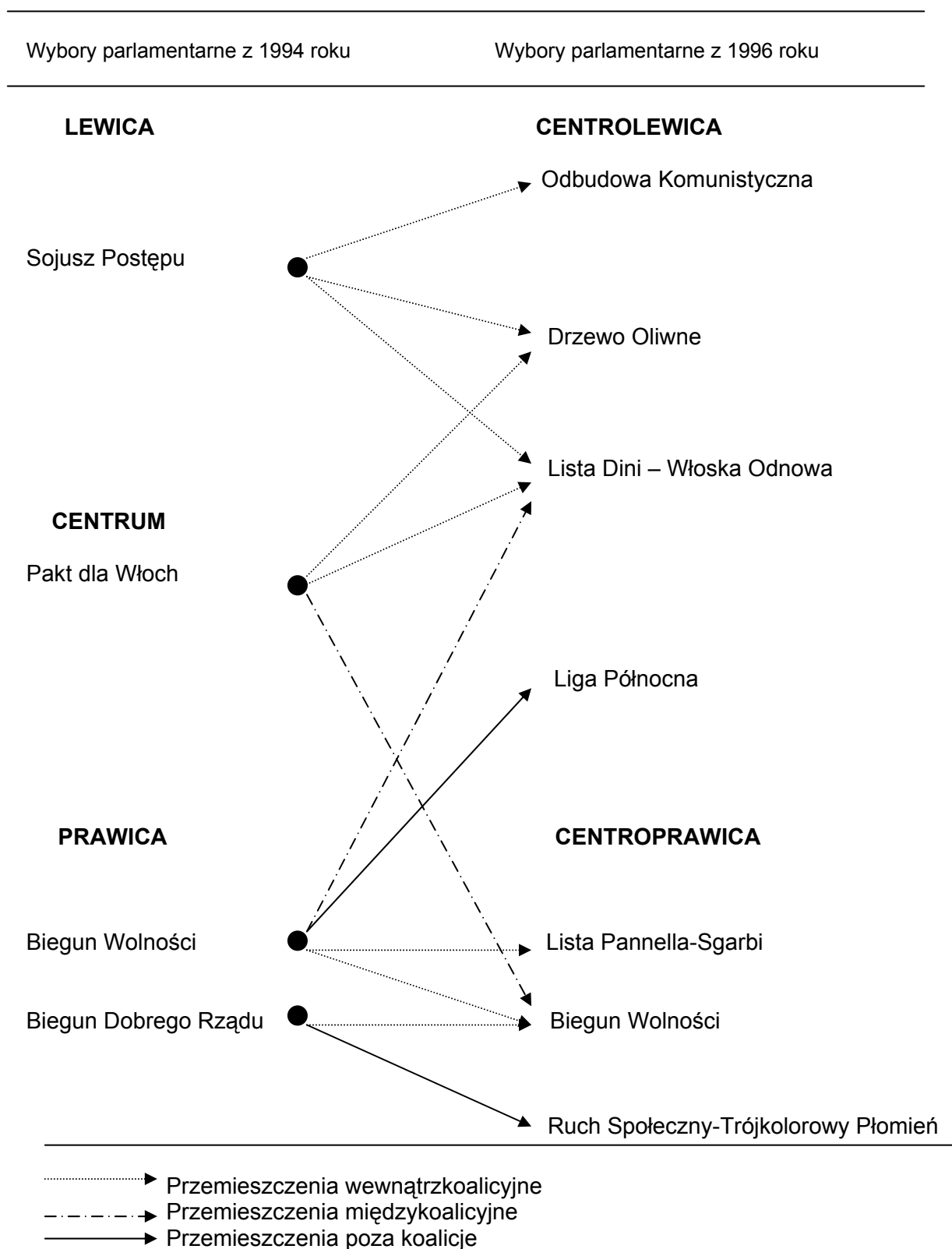
Mieszana formuła wyborcza, w zasadniczej mierze większościowa, skłaniała partie polityczne do maksymalizacji zdobycia miejsc w parlamencie poprzez budowanie szerokich koalicji. Ta logika przyczyniła się do rozpadu centrowego bloku Paktu dla Włoch po wyborach z 1994 roku, bowiem otrzymał on niewielką liczbę miejsc w systemie większościowym. Członkowie koalicji przyłączyli się do pozostałych bloków, dając początek kształtowaniu się bipolarnej sceny partyjnej (tabela nr 30). Powstały dwie ogólnokrajowe koalicje, centrolewicowa oraz centroprawicowa o podobnym poparciu wyborców.

Między 1994 a 1996 rokiem koalicja centroprawicowa połączyła się w jeden blok o nazwie Biegun Wolności. Główną zmianą w stosunku do poprzedniej elekcji parlamentarnej było wyjście z sojuszu Ligi Północnej, która w wyborach z 1996 roku wystawiła własnych kandydatów w jednomandatowych kolegiach i odrębne listy wyborcze. Postfaszyści przyjęli nazwę Sojuszu Narodowego, rozwiązując Włoski Ruch Społeczny. Rozciągnęli wystawianie własnych kandydatów w pozostałych częściach Włoch, konkurując na północy z przedstawicielami Ligi

Północnej. Ponadto koalicję tworzyły mniejsze ugrupowania chadeckie CCD-CDU (wspólna lista) czy Lista Pannella –Sgarbi (tabela nr 31).

Tabela nr 30

Ewolucja oferty koalicyjnej w latach 1994-1996

Źródło: A. Di Virgilio, *Le alleanze elettorali: identità partitiche e logiche coalizionali*, w: *Maggioritario per caso...*, s. 76.

Koalicje	Listy proporcjonalne	Partie
CENTROLEWICA		
Odbudowa Komunistyczna	Odbudowa Komunistyczna	Odbudowa Komunistyczna
Drzewo Oliwne	PDS-Lewica Europejska	Ruch Zjednoczonych Komunistów (Crucianelli) Chrześcijanie Społeczni (Carniti) PDS Federacja Laburzystowska (Spini) Ruch na rzecz zjednoczenia lewicy reformistycznej (wokół Ruffolo) Socjaldemokraci (Schietroma)
	Zieloni	Zieloni
	POP-SVP-PRI-UD-Prodi	PPI Komitety na rzecz Włoch, które chcemy (Prodi, Bessa) Unia Demokratyczna { Maccanico AD-UDS (Bordon) PRI (La Malfa) SI dysydenci (Giugni) Liberalowie (Zanone) }
		Sardyńska Partia Czynu Wenecka Liga Autonomiczna (Rigo) Niezależna Unia Łatyńska (Detomas)
Lista Dini - Włoska Odnowa	Lista Dini- Włoska Odnowa	Włoscy Socjaliści (Boselli) Pakt Segni (Masi) Komitet Dini (Dini) Włoski Ruch Demokratyczny (Berlinguer)

Koalicje	Listy proporcjonalne	Partie
CENTROPRAWICA		
Lista Pannella-Sgarbi	Lista Pannella-Sgarbi	Ruch Pannella-Sgarbi
Dom Wolności	CCD-CDU	{ CCD CDU Europejscy Socjaliści i Liberalowie (Ferri)
	Forza Italia	{ Forza Italia Federaliści Liberalno- Demokratyczni (Costa-Negri) Lista na rzecz Triestu (Comber)
	AN	Sojusz Narodowy

Źródło: A. Di Virgilio, *Le alleanze elettorali: identità partitiche e logiche coalizionali*, w: *Maggioritario per caso...*, s. 82-83.

Koalicja centroprawicowa z 1996 roku nie była już jednak tą samą konfiguracją, co dwa lata temu. Choć przetrwała wyjście Ligi Północnej, wystawiając wspólne listy w wyborach regionalnych z 1995, to jednak nie posiadała już wcześniejszego dynamizmu, a osoba jej przywódcy, Silvio Berlusconi nie miała takiej siły jednoczącej różne podmioty w ramach jednego sojuszu. Zaczęto podważać jego pozycję lidera koalicji zwłaszcza w obliczu dochodzeń prokuratury i grożących procesów sądowych, wysuwając propozycję zastąpienie go przez sekretarza Sojuszu Narodowego, Gianfranco Finiego¹⁴². Tym bardziej, że Liga Północna ostatecznie odrzuciła propozycję Berlusconi w kwestii przystąpienia do koalicji centroprawicowej, skłaniając się nawet do zawarcia sojuszu wyborczego z konkurencyjnym blokiem¹⁴³.

Zdecydowanie bardziej innowacyjny charakter miał tworzący się blok centrolewicowy o nazwie Drzewo Oliwne (*L'Ulivo*)¹⁴⁴. Dołączyła do niego

¹⁴² Por. G. Sani, P. Segatti, *Programmi, media e opinione pubblica*, w: *Maggioritario per caso...*, s. 22.

¹⁴³ A. Di Virgilio, *Le alleanze elettorali: identità partitiche e logiche coalizionali*, w: *Maggioritario per caso...*, s. 77

¹⁴⁴ Po porażce w wyborach parlamentarnych z 27/28 marca 1994 roku, PDS obrała strategiczną linię „otwarcia się na pozycje centrowe”. Budując koalicję centrolewicową, postkomuniści zrezygnowali z jej przywództwa, popierając kandydata centrowego, Romano Prodiego na stanowisko lidera bloku i szefa przyszłego gabinetu rządowego. W pierwszych miesiącach 1995 roku, rodząca się koalicja Drzewa Oliwnego była sojuszem politycznym między PDS i formacjami centrolewicowymi. Pierwsze trzy inicjatywy dotyczyły powołania grupy parlamentarnej Demokratów, która gromadziła członków Paktu Segniego, Sojuszu Demokratycznego i Włoskich Socjalistów; przyjęciu nazwy „Drzewo Oliwne” dla obozu centrolewicy;

większość członków rozpadającego się, centrowego Paktu dla Włoch a także osoby poprzednio związane z centroprawicą jak Lamberto Dini czy Sergio Berlinguer, tworząc nowe podmioty polityczne. Przystąpiły też formacje autonomiczne, które wcześniej nie wchodziły do sojuszy wyborczych, takie jak Sardyńska Partia Czynu czy Wenecka Liga Autonomiczna. Łącznie koalicję centrolewicy współtworzyły 23 formacje polityczne, a sojusz centroprawicy był reprezentowany przez 7 podmiotów. Należy dodać też, że Odbudowa Komunistyczna tym razem nie była częścią Drzewa Oliwnego, wystawiając własne listy kandydatów. Podpisano jedynie obustronne porozumienie wyborcze (*patto di desistenza*), które zapobiegało rywalizacji kandydatów partii lewicowych w okręgach jednomandatowych.

Tym razem koalicja centrolewicowa wyznaczyła przywódcę sojuszu i jednocześnie kandydata na premiera, którym został Romano Prodi. Jego słabością od samego początku był brak poparcia ze strony silnej partii, której byłby członkiem, swego rodzaju zaplecza politycznego. Blok centrolewicowy, składający się z tak dużej liczby podmiotów nie był też spójnym przymierzem. Wewnątrz koalicji tworzyły się mniejsze kartele wyborcze, które wystawiały wspólne listy w podziale proporcjonalnym jak PDS-Lewica Europejska, Zieloni czy dwa centrowe sojusze Lista Dini-Włoska Odnova oraz Ludowcy –SVP-PRI-UD-Prodi.

Tak więc do drugiej elekcji parlamentarnej, na podstawie zasad prawa wyborczego z 1993 roku przystąpiły dwie koalicje wyborcze, centrolewicowe Drzewo Oliwne oraz centroprawicowy Biegun Wolności. Każdy z sojuszy miał swego przywódcę, który w razie zwycięstwa koalicji objąłby stanowisko premiera. Centroprawicy po raz drugi przewodził Silvio Berlusconi, natomiast Romano Prodi był liderem centrolewicy. Znaczące ugrupowania relewantne o radykalnych poglądach, takie jak Liga Północna i Odbudowa Komunistyczna pozostały poza dwoma głównymi sojuszami. Wybory z 1996 roku miały być areną konfrontacji przede wszystkim dwóch koalicji, jako alternatywnych bloków, rywalizujących o głosy wyborców.

wskazanie Prodiego na kandydata-premiera koalicji przez ludowców Bianchiego. Por. A. Di Virgilio, *Le alleanze elettorali...*, s. 80-85..

4.7.2. Programy wyborcze

Co się zmieniło po upływie dwóch lat w prowadzeniu kampanii wyborczej i przygotowaniu platformy programowej? Przede wszystkim na pierwszy plan rywalizacji wyborczej wysunęły się dwie główne koalicje wyborcze, o wysokim poziomie fragmentaryzacji, zwłaszcza bloku centrolewicowego. Obydwie koalicje przedstawiły własne programy wyborcze, w niektórych kwestiach reprezentując podobne stanowisko, w innych dość istotnie się różniąc¹⁴⁵. Przykładowo, wypracowany w drodze negocjacji program Drzewa Oliwnego zawierał 88 tez, by zaspokoić wszystkie istotne kwestie 23 podmiotów, tworzących koalicję.

Zarówno centrolewica, jak i centroprawica wyrażały podobne poglądy w stosunku do „zróźnicowania funkcji obydwu izb parlamentu, zmniejszenia liczby parlamentarzystów, reformy centralizmu państwowego”¹⁴⁶. Obydwa sojusze opowiadały się za zmianą formy ustrojowej i systemu wyborczego, by zagwarantować stabilne większości i skuteczną działalność gabinetów rządowych. Biegun Wolności proponował w tym celu przyjęcie systemu półprezydenckiego i systemu większości zwykłej w ordynacjach wyborczych do parlamentu. Drzewo Oliwne było natomiast zwolennikiem systemu większości bezwzględnej w dwóch turach, który przewidywał bezpośrednie wskazanie premiera na karcie wyborczej¹⁴⁷.

W odniesieniu do polityki zagranicznej, obydwie koalicje w sposób nader ogólny podkreślały poparcia dla procesu unifikacji Europy oraz związaną z nim konieczność dla Włoch „nie utraceniu pociągu jednoczącego się kontynentu”¹⁴⁸.

Natomiast wyraźne różnice między programami wyborczymi dwóch głównych koalicji występowały w odniesieniu do kwestii finansów państwa, bezrobocia i polityki społecznej. Drzewo Oliwne podkreślało konieczność zwiększenia skuteczności a zarazem uproszczenia systemu fiskalnego, popierało stopniową reformę systemu służby zdrowia i systemu emerytalnego, zabezpieczając podstawowe i nabyte prawa jednostek. Biegun Wolności opowiadał się za radykalną restrukturyzacją systemu fiskalnego i ewentualnym

¹⁴⁵ Por. G. Sani, P. Segatti, *Programmi, media e opinione pubblica*, w: *Maggioritario per caso...*, s. 15

¹⁴⁶ Tamże, s. 15.

¹⁴⁷ M. Gilbert, *L'Ulivo e la Quercia*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 96”, pod red. M. Caciagli i E. D. Kertzer'a, Bologna 1996, s. 132.

¹⁴⁸ Tamże, s. 15-16.

zmniejszeniem obciążeń podatkowych oraz bardziej radykalną reformą służby zdrowia i systemu emerytalnego w oparciu o mechanizmy rynkowe.

Koalicje przedstawiły dwie odmienne wizje przyszłości rozwoju ekonomicznego Włoch. Drzewo Oliwne podkreślało rolę koncentracji różnych sił społecznych w konkurencji z wyzwaniami globalizacji. Natomiast Biegun Wolności opowiadał się za rozwojem systemu małych i średnich przedsiębiorstw jako skutecznego czynnika rywalizacji na arenie międzynarodowej.

Reasumując rozważania, należy podkreślić rolę negocjacji międzypartyjnych w powstaniu wspólnej platformy wyborczej koalicji. Wzajemne ustępstwa między chociażby Forza Italia, a Sojuszem Narodowym przyczyniły się do bardziej umiarkowanych założeń programowych. Centrolewica natomiast wypracowała swe tezy programu pod hasłem „Drzewo Oliwne wzrasta i budzi Włochy” w drodze wewnątrzkoalicyjnych negocjacji z 1995 roku. Powstaniu nowej koalicji centrolewicy towarzyszył duży entuzjazm, powoływano do życia komitety „Italii, której chcemy”, została wydana książka-wywiad z Romano Prodim pt. „Moje Włochy” (*La mia Italia*), zorganizowano studniową, objazdową podróż autobusem po całej Italii z Prodim¹⁴⁹. Te zabiegi marketingowe przypominały techniki wykorzystywane przez Forza Italia w kampanii wyborczej z 1994 roku. Istotna była również rola telewizyjnej kampanii wyborczej, gdzie podobnie jak dwa lata wcześniej, media Berlusconiego faworyzowały koalicję centroprawicy. Nie doszło jednak do oczekiwanej, bezpośredniej debaty między liderami dwóch konkurencyjnych bloków.

4.7.3. Rywalizacja w systemie większościowym

W wyborach parlamentarnych z 21 kwietnia 1996 roku zwyciężyła koalicja centrolewicowa Drzewa Oliwnego, połączona strategicznym porozumieniem wyborczym z Odbudową Komunistyczną. Zasadnicze znaczenia miała budowa szerokiego bloku koalicyjnego, przyczyniając się do optymalizacji zwycięstwa zwłaszcza w rozdziale większościowym 75% miejsc w parlamencie. Po raz kolejny jednak okazało się, że zwycięska koalicja zdobyła większość mandatów tylko w jednej izbie – w Senacie (Drzewo Oliwne razem z 2 mandatami listy Abete-SVP-PATT), natomiast w Izbie Deputowanych niezbędne były głosy Odbudowy

¹⁴⁹ M. Gilbert, *L'Ulivo e la Quercia...*, s. 124.

Komunistycznej. Osiągnięto z kolei inny cel zmian prawa wyborczego, mianowicie miała miejsce długo oczekiwana alternacja władzy między centroprawicą i centrolewicą, poprzedzona rocznym rządem o charakterze technicznym.

Zwycięstwo Drzewa Oliwnego w podziale większościowym było o wiele bardziej wyraźne niż to odzwierciedlają całłościowe rezultaty wyborcze. Koalicja centrolewicowa zwyciężyła w 55,2% jednomandatowych okręgów Izby Deputowanych i w 62% jednomandatowych okręgów Senatu¹⁵⁰. W stosunku do wyborów z 1994 roku uzyskała odpowiednio lepsze wyniki o 60% i 50%, gdy tymczasem stracił centroprawicowy Biegun Wolności 44% miejsc w Izbie Deputowanych i 47,7% w Senacie (tabela nr 32).

Tabela nr 32

Wyniki wyborów do Izby Deputowanych i Senatu z 21 kwietnia 1996 r. –
system większościowy

Partie i koalicje	Izba Deputowanych				Senat			
	mandaty		wszystkie mandaty		mandaty		wszystkie mandaty	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
PDS-Lewica Europejska	145	30,5	171	27,2	84	36,2	98	31,1
Pop.-SVP-PRI-UD-Prodi	68	14,3	72	11,4	25	10,7	32	10,2
Lista Dini – Włoska Odnowa	18	3,8	26	4,1	9	3,9	11	3,5
Zieloni	16	3,4	16	2,5	14	6,0	14	4,4
Sardyńska Partia Czynu	0	0	0	0	1	0,4	1	0,3
Razem Drzewo Oliwne	247	52,0	285	45,2	133	57,2	156	49,5
Progresiści-PRC	15	3,2	35	5,6	11	4,7	11	3,5
PRC	0	0	0	0	0	0	0	0
Razem centrolewica	262	55,2	320	50,8	144	62,1	167	53,0
Forza Italia	86	18,1	123	19,5	24	10,3	47	14,9
AN	65	13,7	93	14,8	28	12,1	44	14,0
CCD	13	2,7	19	3,0	9	3,9	16	5,1
CDU	5	1,1	11	1,7	6	2,6	9	2,8
Razem Biegun Wolności	169	35,6	246	39,0	67	28,9	116	36,8
Lista Pannella-Sgarbi	0	0	0	0	0	0	1	0,3
Razem centroprawica	169	35,6	246	39,0	67	28,9	117	37,1
LN	39	8,2	59	9,4	18	7,8	27	8,6
SVP	3	0,6	3	0,5	2	0,9	2	0,6
Liga Akcji Południowej	1	0,2	1	0,15	0	0	0	0
Lista Doliny Aosty	1	0,2	1	0,15	1	0,4	1	0,3
MS-FT	0	0	0	0	0	0	1	0,3
Socjalistyczna	0	0	0	0	0	0	0	0
Inne listy razem	5	1,1	5	0,8	3	1,3	4	1,3
Razem	475	100	630	100	232	100	315	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie R. D'Alimonte, S. Bartolini, *Come perdere una maggioranza: la competizione nei collegi uninominali*, w: *Maggioritario per caso*, pod red. R. D'Alimonte, S. Bartolini, Bologna 1997, s. 240-242.

¹⁵⁰ R. D'Alimonte, S. Bartolini, *Come perdere una maggioranza: la competizione nei college uninominali*, w: *Maggioritario per caso...*, s. 238.

Najlepszy rezultat uzyskało Drzewo Oliwne w północnej części kraju. W 1994 roku lewicowy Sojusz Postępu otrzymał 9 mandatów a Biegun Wolności 162, natomiast w 1996 roku koalicja Drzewa Oliwnego i Odbudowy Komunistycznej (PRC) zdobyła 75 miejsc w parlamencie a Biegun Wolności 62. Największy jednak sukces odnotowała samodzielnie startująca Liga Północna. Szacuje się, że gdyby tworzyła nadal blok centroprawicy, to Biegun Wolności nie straciłby na północy 100 miejsc w Izbie Deputowanych i 49 mandatów w Senacie.

Podobnie, jak w wyborach z 1994 roku, centrolewica więcej miejsc uzyskała w Senacie. W 1996 roku ta tendencja jeszcze się zwiększyła, bo Drzewo Oliwne i Odbudowa Komunistyczna zdobyły dwa razy więcej mandatów w jednomandatowych okręgach wyborczych, natomiast Biegun Wolności tylko 28,9% (w 1994 r. 62,1% miejsc).

Należy podkreślić, że w większościowym podziale mandatów, zwycięska koalicja Drzewa Oliwnego i PRC otrzymała większość absolutną głosów. Na ten sukces złożyła się bardziej spójna oferta koalicyjna, fragmentaryzacja koalicji centroprawicowej oraz preferencje wyborców centroprawicy, którzy woleli zagłosować na listy wyborcze poszczególnych partii centroprawicowych niż poprzeć ich kandydatów w okręgach jednomandatowych¹⁵¹.

Obydwie koalicje w systemie większościowym zdobyły porównywalną liczbę głosów, natomiast znacznie różniły się pod względem otrzymanych mandatów. Drzewo Oliwne i Odbudowa Komunistyczna otrzymały 4,4% więcej głosów w Izbie Deputowanych niż Biegun Wolności, co przełożyło się na 19,6% mandatów więcej dla koalicji centrolewicowej. W Senacie ta różnica między liczbą głosów wynosiła 5,2%, dając centrolewicy 33,2% mandatów więcej niż blok centroprawicy.

Jedną z głównych przyczyn porażki centroprawicy było jej rozbitcie na trzy podmioty w stosunku do poprzednich wyborów parlamentarnych: koalicję Bieguna Wolności, Ligę Północą i Ruch Społeczny – Trójkolorowy Płomień (MSFT), powstały po rozwiązaniu MSI. Wszystkie te formacje wystawiły odrębnych kandydatów w jednomandatowych okręgach wyborczych, wzajemnie między sobą konkurując, a jednocześnie torując zwycięstwo dla kandydata bloku przeciwnego. Do tego należy jeszcze dołączyć inne ugrupowania tej strony sceny politycznej, takie jak Lista Pannella-Sgarbi czy Liga Akcji Południowej, powiększające jeszcze bardziej fragmentaryzację elektoratu centroprawicy. Brak spójnej oferty koalicji

¹⁵¹ Tamże, s. 245.

centroprawicy i wzajemna konkurencja doprowadziła do utraty wielu mandatów w podziale większościowym. Niezawiązanie sojuszu wyborczego ze skrajnie prawicowym Włoskim Ruchem -Trójkolorowy Płomień kosztowało Bieguna Wolności utratę 36 miejsc w Izbie Deputowanych i 26 miejsc w Senacie. Brak porozumienia wyborczego z Ligą Północną był powodem utraty 64 mandatów w Izbie Deputowanych i 39 miejsc w Senacie¹⁵². Zatem odejście Ligi Północnej i MSTF z koalicji centroprawicowej na tyle było istotne z punktu widzenia strategii wyborczej, że ani program ani osoba przywódcy bloku nie były w stanie zrekompensować straty.

Wyborca centroprawicy preferował oddanie głosu na jedną z partii centroprawicowych niż na wspólnego kandydata koalicji centroprawicowej Forza Italia – Sojusz Narodowy-CCD/CDU. Może to świadczyć o tym, że wyborca nie akceptował wybranych przez daną partię koalicjantów.

Wybory z 1996 roku były też bardziej konkurencyjne niż elekcja z 1994 roku, o czym świadczyła większa liczba marginalnych okręgów, gdzie różnica między zwycięzcą a osobą, która zajęła drugie miejsce w okręgu nie wynosiła więcej niż 8%. W 1994 roku było takich okręgów 138 (29%) w Izbie Deputowanych i 84 (36,2%) w Senacie. W 1996 roku było natomiast 249 okręgów marginalnych w Izbie Deputowanych i 117 w Senacie. Obydwa konkurujące bloki koalicyjne zdobyły porównywalną liczbę tego typu okręgów (w Izbie Deputowanych 115 miejsc dla Drzewa Oliwnego i 117 dla Bieguna Wolności)¹⁵³.

4.7.4. Rywalizacja w systemie proporcjonalnym

W 1996 roku w stosunku do elekcji z 1994 roku, zostało wystawionych więcej list we wszystkich okręgach wyborczych. W 1994 roku były tylko 4 takie listy – PDS, PPI, PSI i AN (Forza Italia nie miała listy wyborczej w regionie Puglii). W 1996 roku przedstawiono 7 list w 26 okręgach – Forza Italia, PDS, AN, PRC, CCD-CDU, Zieloni oraz Ludowcy na rzecz Prodiego.

Spośród startujących w podziale proporcjonalnym list, aż 8 z nich przekroczyło próg 4% w wyborach do Izby Deputowanych: PDS -21% głosów, Forza Italia -20,6%, Sojusz Narodowy 15,7%, Liga Północna 10,1%, Odbudowa

¹⁵² Tamże, 256-257.

¹⁵³ Szerzej por. G. Sani, *I verdeti del 21 aprile*, „Il Mulino” 1996, nr 365, s. 451-485.

Komunistyczna 8,6%, Ludowcy-SVP-PRI-UD-Prodi – 6,8%, CCD-CDU – 5,8% oraz Lista Dini – 4,3% głosów (tabela nr 33).

Tabela nr 33

Wyniki wyborów do Izby Deputowanych z 21 kwietnia 1996 roku

Listy	Głosy ważne	Głosy ważne w %	Krajowa liczba wyborcza	Mandaty
Forza Italia	7.712.149	20,6	5.046.792	37
Sojusz Narodowy (<i>Alleanza Nazionale</i>)	5.870.491	15,7	3.896.792	28
CCD - CDU	2.189.563	5,8	1.670.682	12
Pannella - Sgarbi	702.988	1,9		-
Liga Północna (<i>Lega Nord</i>)	3.776.354	10,1	2.758.140	20
PDS	7.894.118	21,1	3.579.313	26
Lista Dini	1.627.380	4,3	1.086.309	8
POP-SVP-PRI-UD-Prodi	2.554.072	6,8	582.768	4
Federacja Zielonych (<i>Fed. Dei Verdi</i>)	938.665	2,5		-
Odbudowa Komunistyczna (<i>Rif. Com.</i>)	3.213.	8,6	2.818.260	20
Sardyńska Partia Czynu (<i>Partito Sardo d'Azione</i>)	8.002	0,1		-
Socjalistyczna (<i>Socialista</i>)	149.441	0,4		-
Partia Prawa Naturalnego (<i>Partito Legge Naturale</i>)	8.298	-		-
Unia Północ Wschód (<i>Unione Nord Est</i>)	63.934	0,2		-
Partia Federalna (<i>Partito Federale</i>)	3.743	-		-
Wolna Północ - Autonomia (<i>Nord Libero Autonomia</i>)	4.965	-		-
Nowa Demokracja (<i>Nuova Democrazia</i>)	8.185	-		-
Na rzecz Marche (<i>Per le Marche</i>)	5.545	-		-
Ruch Społeczny Trójkolorowy Płomień (<i>Movimento Sociale Fiamma Tricolore</i>)	39.351	0,9		-
Odrodzenie Południa (<i>Risorgimento del Sud</i>)	3.084	-		-
Czyste Ręce (<i>Mani pulite</i>)	44.935	0,1		-
Odnova (<i>Rinnovamento</i>)	13.677	-		-
Demokracja Społeczna (<i>Democrazia Sociale</i>)	9.319	-		-
Rozwój-Legalność (<i>Sviluppo- Legalità</i>)	5.347	-		-
Ruch Odrodzenia Włoskiego (<i>Mov. Rinascita It</i>)	8.886	-		-
Pakt na rzecz Ziemi (<i>Patto per Agro</i>)	12.297	-		-
Liga Akcji Południowej (<i>Lega d'Azione Meridionale</i>)	72.062	0,2		-
Niezależna Grupa Wolność (<i>Gr. Indip. Libertà</i>)	17.451	-		-
Ochrona środowiska (<i>Ambientalisti</i>)	15.560	-		-
Federaliści Liberalni (<i>Federalisti Liberali</i>)	6.475	0,1		-
My Sycylijczycy - FNS (<i>Noi Siciliani - FNS</i>)	41.001	0,1		-
Sardynia Naród (<i>Sardigna Nazione</i>)	23.355	0,1		-
Autonomiczny Ruch Toskański (<i>Movimento Autonomista Toscano</i>)	8.627	-		-
Partia Humanistyczna (<i>Partito Umanista</i>)	14.601	-		-
Union fur Sud Tirol	55.548	0,2		-
Nowe Energie (<i>Nuove Energie</i>)	5.393	-		-
Zieloni-Zieloni (<i>Verdi-Verdi</i>)	25.788	0,1		-
Razem	37.484.398	100%	21.438.477	155

- Krajowy iloraz wyborczy uzyskany w wyniku podzielenia sumy krajowych liczb wyborczych list dopuszczonych do podziału przez 155 mandatów do rozdziału w systemie proporcjonalnym: $21.438.477/155 = 138.312$;
- Podkreślono listy, które przekroczyły próg wyborczy 4%.

Źródło: Elezione della Camera dei Deputati 21 aprile 1996. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi e seggi, Ministero dell'Interno, Direzione Generale dell'Amministrazione Civile, Direzione Centrale per i Servizi Elettorali, Roma 1996, s. 277-281.

Tabela nr 34

Wyniki wyborów do Senatu Republiki z 21 kwietnia 1996 roku

Grupy	Głosy ważne		Mandaty		
		%	s. większ.	s. proporc.	Razem
Biegun Wolności (<i>Polo per le Libertà</i>)	12.185.020	37,3	67	49	116
Pannella-Sgarbi	509.826	1,6	-	1	1
Liga Północna (<i>Lega Nord</i>)	3.394.733	10,4	18	9	27
Drzewo Oliwne (<i>L'Ulivo</i>)	13.013.275	39,9	129	23	152
Drzewo Oliwne – Sardyńska Partia Czynu (Ulivo – PS D'Az.)	421.331	1,3	5	-	5
Dolina Aosty – Drzewo Oliwne (<i>Valle d'Aosta – Ulivo</i>)	10.371	-	-	-	-
Odbudowa Komunistyczna (<i>Rif. Com.</i>)	5.681	-	-	-	-
Progresiści (1996)	934.974	2,9	10	-	10
Socjalistyczna (<i>Socialista</i>)	286.426	0,9	-	-	-
Ruch Społeczny – Trójkolorowy Płomień (<i>Mov. Soc. Tricolore</i>)	747.487	2,3	-	1	1
Czyste Ręce (<i>Mani Pulite</i>)	109.113	0,3	-	-	-
Zieloni-Zieloni (<i>Verdi-Verdi</i>)	61.434	0,2	-	-	-
Ochrona środowiska (<i>Ambientalisti</i>)	26.756	0,1	-	-	-
Liga Akcji Południa (<i>Lega d'Azione Meridionale</i>)	66.750	0,2	-	-	-
Piemont Naród Europy (<i>Piemonte Nazione d'Europa</i>)	26.951	0,1	-	-	-
My Sycylijczycy-FNS (<i>Noi Siciliani-FNS</i>)	71.841	0,2	-	-	-
Dolina Aosty (<i>Vallée d'Aoste</i>)	29.538	0,1	1	-	1
Unia Północ Wschód (<i>Unione Nord Est</i>)	72.541	0,2	-	-	-
Union fur Sud Tirol	19.330	0,1			
Wolna Północ-Autonomia (<i>Nord Libero – Autonomia</i>)	2.411	-	-	-	-
Europejski Region Dolomitowy (<i>Regione Dolomitica Europea</i>)	2.898	-	-	-	-
Jodła – SVP-PATT (<i>L'Abete – SVP-PATT</i>)	178.425	0,5	2	-	2
Sardynia Naród (<i>Sardigna Natzione</i>)	44.713	0,1	-	-	-
Sojusz Lombardzki na rzecz Autonomii (<i>Alleanza Lombarda per l'Autonomia</i>)	106.313	0,3	-	-	-
Toskański Ruch Autonomiczny (<i>Movimento Autonomista Toscano</i>)	18.691	0,1	-	-	-
Demokracja społeczna (<i>Democrazia sociale</i>)	60.016	0,2	-	-	-
Pakt na rzecz Ziemi (<i>Patto per l'Agro</i>)	17.980	0,1	-	-	-
Alternatywa na rzecz Castelli Romani (<i>Alternativa per i Castelli Romani</i>)	4.524	-	-	-	-
Ludowy Ruch Moralizacji (<i>Movimento Popolare della Moralizzazione</i>)	5.297	-	-	-	-
Błękitne Alpy (<i>Alpi Azzure</i>)	5.144	-	-	-	-
Demokrati na rzecz Rozwoju (<i>Democratici per il Progresso</i>)	5.688	-	-	-	-
Sojusz Europejskich Emerytów (<i>Alleanza Pensionati Europei</i>)	60.640	0,2	-	-	-
Niezależna Grupa Wolność (<i>Gr. Indip.Libertà</i>)	23.301	0,1	-	-	-
Uderzyć Centrum (<i>Colpisce il Centro</i>)	2.178	-	-	-	-
Na rzecz Normalnego Kraju (<i>Per un Paese Normale</i>)	3.976	-	-	-	-
Federacja Włoskich List Obywatelskich (<i>Federazione Liste Civiche Italiane</i>)	55.793	0,2	-	-	-
Prawica Ludu (<i>Destra di Popolo</i>)	6.710	-	-	-	-

Odnowa (<i>Rinnovamento</i>)	16.216	0,1	-	-	-
Ludowa Partia Progresywna (<i>Partito Popolare Progressista</i>)	4.450	-	-	-	-
Partia Prawa Naturalnego (<i>Partito Legge Naturale</i>)	5.842	-	-	-	-
Łącznie	32.624.584	100,00%	232	83	315

Źródło: *Senato della Repubblica 21 aprile 1996. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi e seggi*, Ministero dell'Interno. Direzione Generale dell'Amministrazione Civile, Direzione Centrale dei Servizi Elettori, Roma 1996, s. 171.

Najlepszy wynik uzyskała lista lewicowej PDS, która posiadała dobrze rozwinięte struktury terytorialne. Podobne znaczenie miał sukces Sojuszu Narodowego, którego lista zajęła trzecią pozycję po PDS i Forza Italia. Największe do tej pory poparcie zdobyła też Liga Północna, otrzymując ponad 10% głosów, a na północy 23%¹⁵⁴.

Rywalizujące koalicje centroprawicy i centrolewicy, biorąc pod uwagę wyniki obu podziałów zdobyły porównywalną liczbę głosów. Tym niemniej w systemie proporcjonalnym repartycji mandatów do Izby Deputowanych więcej o ponad 1.700.000 głosów zdobyła koalicja centroprawicowa (Drzewo Oliwne – 13.054.975, a Biegun Wolności – 15.780.752), głównie na południu kraju. Suma głosów oddanych na sojuszników Bieguna Wolności (44%) była wyższa od sumy głosów sojuszników Drzewa Oliwnego (43,3% razem z Odbudową Komunistyczną) z różnicą ponad 200.000 głosów, co pozwoliło na otrzymanie 19 miejsc więcej dla centroprawicy¹⁵⁵. Natomiast w podziale większościowym Drzewo Oliwne i Progresiści uzyskali 44,8% głosów wobec 40,4% głosów Bieguna Wolności. Różnica między nimi wynosiła ponad 1.600.000 głosów, przekładając się na 92 mandaty więcej dla centrolewicy.

Rozpatrując ogólne wyniki wyborów, należy przyrzeć się powiązaniom między systemem większościowym i proporcjonalnym. W systemie większościowym optymalizowano rezultat, tworząc jak najszerze koalicje wyborcze, a w systemie proporcjonalnym? W tym ostatnim zaszła ważna zmiana strategii działania partii politycznych. Podział proporcjonalny miał służyć „rekompensacie stosunków i równowagi wewnątrzkoalicyjnej, która miała miejsce w jednomandatowych okręgach wyborczych¹⁵⁶”. Mniejsze partie polityczne, chcąc

¹⁵⁴ R. Cartocci, *Indizi di un interno precoce: il voto proporzionale tra equilibrio e continuità*, w: *Maggioritario per caso...*, s. 171.

¹⁵⁵ Tamże, s. 168.

¹⁵⁶ Por. A. Di Virgilio, *Le alleanze elettorali...*, s. 123.

zwiększyć możliwość udziału w podziale proporcjonalnym, do którego w Izbie Deputowanych mogły przystąpić tylko podmioty, które zdobyły co najmniej 4 % głosów, tworzyły wspólne listy z innymi formacjami. Ta taktyka przyniosła oczekiwany wynik dla list CCD-CDU, Włoska Odnowa-Lista Dini czy Ludowcy-SVP-PRI-UD-Prodi. Fenomen ten nazwano „proporcjonalizacją systemu proporcjonalnego”. Już wcześniej podobne zjawisko pojawiło się w systemie większościowym, gdzie powstawały nadmiernie liczebne kartele wyborcze – proces „proporcjonalizacji systemu większościowego”. Co ważne, proporcjonalizacja systemu proporcjonalnego nie wykluczała funkcji rekompensacyjnej tego podziału. Przykładowo, PDS wykorzystało podział proporcjonalny, by zagwarantować 1 miejsce Chrześcijanom Społecznym, którzy zostali poszkodowani w podziale większościowym mandatów dla koalicji centrolewicowej, a także 2 miejsca dla Zjednoczonych Komunistów, którzy z kolei zrezygnowali z wystawiania własnych kandydatów wobec ultimatum dla całej koalicji ze strony Odbudowy Komunistycznej¹⁵⁷.

Reasumując rezultaty wyborów z 1996 roku należy zauważyć, iż w ich wyniku utrzymał się wysoki poziom fragmentaryzacji sceny partyjnej Włoch w ramach dwóch głównych koalicji wyborczych. Brak większości parlamentarnej w Izbie Deputowanych rodził z kolei obawy o stabilność przyszłych gabinetów centrolewicowych, zobligowanych do zabiegania o głosy neokomunistycznej Odbudowy. Z drugiej strony warto zwrócić uwagę na proces alternacji władzy między konkurencyjnymi koalicjami.

4.8. Wybory parlamentarne z 13 maja 2001 roku

Trzecia elekcja do obu izb parlamentu na podstawie ordynacji wyborczych z 4 sierpnia 1993 r. odbyła się 13 maja 2001 roku. Nastąpiła po pięciu latach niestabilnych rządów koalicji centrolewicowej oraz zerwaniu współpracy największych partii politycznych na rzecz „wielkiej reformy ustrojowej”. Zaszły również duże zmiany w strukturze systemu partyjnego. W obozie centrolewicowym powstawały nowe formacje, jak utworzona przed wyborami do Parlamentu Europejskiego z 1999 roku, centrowa Unia Demokratów na rzecz Europy Clemente Mastelli oraz Demokraci pod wodzą Romano Prodiego. Te podmioty

¹⁵⁷ Tamże, s.125.

wraz z Włoską Partią Ludową i Włoską Odnową dały początek sojuszowi wyborczemu, popularnie nazywanemu Margheritą (dosłownie stokrotka), stając się drugą siłą centrolewicy. W tym czasie centroprawica działała jako siła opozycyjna, ulegając znacznemu rozbiciu. Dopiero pod koniec kadencji parlamentu udało się Silvio Berlusconiemu odbudować blok centroprawicowy. Zatem ponownie do wyborów parlamentarnych przystąpiły dwie duże, alternatywne koalicje. Jakie sojusze wyborcze zostały zawiązane? Jak wyglądały programy startujących w wyborach formacji politycznych? Czy mieszana formuła wyborcza doprowadziła w końcu do wyłonienia większości w obydwu izbach parlamentu? Czy wystąpił proces alternacji władzy między konkurującymi koalicjami?

4.8.1. Sojusze wyborcze

Podstawową zmianą, jaką przyniosły wybory parlamentarne z 2001 roku w stosunku do poprzednich dwóch elekcji było przyjęcie przez dwie rywalizujące koalicje strategii typu inkluzywnego¹⁵⁸. Oznaczała ona budowanie jak najszerszych sojuszy wyborczych, z wszystkimi podmiotami chcącymi w niej uczestniczyć. Jak zauważa Aldo Di Virgilio, „powstawanie koalicji catch-all wydawało się być punktem docelowym polityki sojuszy, bowiem określało pełny układ bipolarny o charakterze ogólnokrajowym, czyniąc zgodnym taki bipolarizm z nadmierną fragmentaryzacją partyjną”¹⁵⁹. Potwierdzając tę taktykę centroprawica przyjęła formułę „nigdy więcej bez Ligi Północnej”. Blok centrolewicowy z kolei podnosił kwestię „nigdy więcej zależni od Odbudowy Komunistycznej”¹⁶⁰.

W wyborach z 2001 roku startowały dwie szerokie, koalicje ogólnokrajowe. Poza nimi znajdowały się partie trzecie także o zasięgu ogólnokrajowym.

Centroprawica powołała koalicję Domu Wolności. Tworzyły ją następujące podmioty polityczne: Forza Italia, Sojusz Narodowy, Liga Północna oraz porozumienie wyborcze dwóch postchadeckich ugrupowań – Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczne i Zjednoczeni Chrześcijańscy Demokraci. Forza Italia nawiązała też współpracę z mniejszymi partiami politycznymi takimi jak

¹⁵⁸ Próba generalną tej strategii działania były wybory do regionów o statucie zwykłym z 16 kwietnia 2000 roku. Szerzej por. A. Chiaramonte, A. Di Virgilio, *Le elezioni regionali del 2000: la frammentazione si consolida, le alleanze si assestano*, „Rivista italiana di scienza politica” 2000, nr 3, s. 513-552.

¹⁵⁹ A. Di Virgilio, *L'offerta elettorale: la politica della alleanza si istituzionalizza*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte i S. Bartoliniego, Bologna 2002, s. 80.

¹⁶⁰ Tamże, 81.

Nowa Włoska Partia Socjalistyczna (do jej założycieli należał syn byłego premiera Włoch, Bobo Craxi), Włoska Partia Republikańska, Nowa Chrześcijańska Demokracja i Unia na rzecz Republiki. Na poziomie lokalnym ważnymi koalicjantami były m.in. Nowa Liguria, Nowa Sycylia, Tyrolska Partia Autonomiczna Trydentu czy Ruch Społeczny -Trójkolorowy Płomień (pakt o rezygnacji z wystawienia kandydata centroprawicy na rzecz kandydata tej partii w jednomandatowym okręgu Avola w wyborach do Senatu).

Tabela nr 35
Budowa koalicji wyborczych w 2001 roku

Koalicje	Listy proporcjonalne	Partie
Dom Wolności	Biancofiore-koalicja <i>Biały Kwiat</i> (9 marzec 2001)	CCD CDU
	Forza Italia	Forza Italia Neo-PSI (NPSI) PRI UPR Neo-DC (NDC)
	Liga Północna AN	Liga Północna AN
		PPS; MAT; PATT; Nowa Liguria; Nowa Sycylia
Drzewo Oliwne	PDCI	PDCI
	DS	DS
	Margherita (<i>Stokrotka</i>) (24-25 marzec 2001)	PPI Demokrati UDEUR RI
	Girasole (<i>Słonecznik</i>) (6 marzec 2001)	SDI Zieloni
		SVP, Genziane

Źródło: A. Di Virgilio, *L'offerta elettorale: la politica delle alleanze si istituzionalizza*, w: *Maggioritario finalmente...*, s. 85.

Centrolewica tworzyła koalicję Drzewa Oliwnego. W jej skład oprócz Demokratów Lewicy, największego ugrupowania tego bloku weszły następujące podmioty: Partia Włoskich Komunistów Armando Cossutty (odeszli z Odbudowy Komunistycznej w 1998 roku), Magherita („Stokrotka”) – powstały przed wyborami sojusz wyborczy czterech partii: Włoskiej Partii Ludowej, Demokratów, Unii Demokratów na rzecz Europy oraz Włoskiej Odnowy, sojusz wyborczy Girasole („Słonecznik”), składający się z partii Zielonych i Demokratycznych Włoskich Socjalistów, a także lokalne formacje takie jak Południowotyrolska Partia Ludowa (SVP) czy Genziane. Nie udało się natomiast centrolewicowej koalicji zawrzeć porozumienia z ruchem Italia Wartości Antonio Di Pietro (wyszli z Demokratów), który jeszcze rok wcześniej, w wyborach regionalnych do niej przystąpił. Także nowa formacja polityczna byłego sekretarza związku zawodowego CISL, Sergio D’Antoniego o nazwie Demokracja Europejska postanowiła nie stanowić części Drzewa Oliwnego. Istotnym problemem była ponownie kwestia współdziałania z Odbudową Komunistyczną.

Poza dwoma głównymi blokami koalicyjnymi znalazło się 5 formacji o znaczeniu ogólnokrajowym. Do nich należały następujące podmioty polityczne: Odbudowa Komunistyczna (w wyborach do Senatu), Lista Di Pietro, Demokracja Europejska, Lista Pannella-Bonino oraz Ruch Społeczny-Trójkolorowy Płomień.

Oceniając budowę powstałych w 2001 roku dwóch głównych koalicji wyborczych, należy zwrócić uwagę na ich asymetrię. Bardziej skuteczne działania podjęła centroprawica, odnawiając współpracę przede wszystkim z Ligą Północną i Sojuszem Narodowym. Przedstawiała się wyborcom jako jedna i spójna formacja, dojrzała do stworzenia odpowiedzialnego gabinetu rządowego. Jej liderem a zarazem kandydatem na premiera ponownie został Silvio Berlusconi. Jego przywództwo koalicji nie było podważane, ze względu na rolę i znaczenie w niej Forza Italia. Centrolewica natomiast była o wiele bardziej zróżnicowana i podzielona. Jeszcze przed wyborami parlamentarnymi odeszło z koalicji jej prawe skrzydło w postaci Italii Wartości i Demokracji Europejskiej a na lewym skrzydle nie została włączona do koalicji Odbudowa Komunistyczna. Liderem Drzewa Oliwnego i jego kandydatem na stanowisko premiera został Francesco Rutelli z Margherity. Jednak jego pozycja przywódcza była niestabilna oraz kwestionowana przez partnerów koalicyjnych.

Zawieraniu koalicji wyborczych z 2001 roku towarzyszył najgłębszy od 1994 roku proces nacjonalizacji prowadzonych negocjacji wewnątrzpartyjnych oraz centralizacja procesu decyzyjnego. Wykorzystano najbardziej wyrafinowane techniki maksymalizacji rezultatu wyborczego poprzez lepszą umiejętność oceny i monitoringu jednomandatowych okręgów wyborczych (w liczbie ponad 700), powiązania między dwoma odmiennymi podziałami mandatów oraz przyznanie poszczególnym ugrupowaniom i sojuszom wyborczym określonych okręgów, jako ich strefy wpływu¹⁶¹.

W stosunku do roku 1994 i 1996, koalicje wyborcze powstałe w 2001 roku „wydawały się obiecywać możliwą stabilizację sceny politycznej a w perspektywie także uproszczenie stosunków wewnątrz koalicji”¹⁶². Aldo Di Virgilia podkreślał utworzenie się swoistego „czworokąta bipolarnego” między Forza Italia i Sojuszem Narodowym na prawej stronie oraz Demokratami Lewicy i Margheritą na lewo. W moim przekonaniu jest to istotna uwaga, bowiem eksponując proces bipolaryzacji sceny wyborczej, nie należy zapominać o jak na razie niskim poziomie tożsamości koalicyjnej, natomiast wciąż silnych więzach interesów partyjnych.

4.8.2. Programy wyborcze

Jak piszą Guido Legnante i Giacomo Sani, “z wielu powodów kampania wyborcza z 2001 roku nie sprawiła wrażenia, że dla aktorów politycznych programy są czynnikiem decydującym o odniesieniu zwycięstwa”¹⁶³. Potwierdzeniem tego stanowiska była prezentacja programu Domu Wolności zaledwie kilka dni przed wyborami.

Jednym z głównych tematów kampanii była dewolucja. Centroprawica opowiadała się za procesem decentralizacji państwa oraz jego federalną organizacją (główny punkt programu Ligi Północnej). Centrolewica z kolei podkreślała znaczenie dokonanych przez siebie zmian w budowie regionalnej struktury państwa (uchwalono nowelizację konstytucji) oraz powiększenia autonomii ustawodawczej, finansowej i administracyjnej władz regionalnych.

W stosunku do kwestii służby zdrowia i szkolnictwa centroprawica deklarowała poparcie modelu lombardzkiego, czyli pełnej konkurencji między

¹⁶¹ Tamże, s. 126-127.

¹⁶² Tamże, 128.

¹⁶³ G. Legnante, G. Sani, *La campagna più lunga*, w: *Maggioritario finalmente?...*, s. 49.

sektorem prywatnym i publicznym. Natomiast centrolewica, doceniając znaczenie konkurencji, była zwolennikiem centralnej roli sektora publicznego w odniesieniu do wyżej wymienionych materii, podnosząc jednocześnie kwestię ewentualnych kosztów wprowadzenia modelu lombardzkiego.

W odniesieniu do spraw związanych z rynkiem pracy, Berlusconi wyrażał podobne stanowisko do przedsiębiorców Confindustrii, opowiadając się za jego liberalizacją poprzez większą elastyczność i zwolnienia z płacenia podatków, w celu podniesienia działalności produkcyjnej. Podobne stanowisko reprezentowała centrolewica, jednocześnie proponując zwolnienia z płacenia podatków dla osób o najniższych dochodach, by w ten sposób podnieść poziom zatrudnienia szczególnie na południu kraju¹⁶⁴. Potwierdziła też swoje stanowisko na temat wagi współpracy między pracodawcami i pracownikami.

Wracając do wstępnej uwagi o kampanii wyborczej z 2001 roku, trzeba zaznaczyć jej szczególnie personalny charakter. Zdaniem Renato Mannheimera, była to kampania „za albo przeciw Berlusconiemu”¹⁶⁵. Inne stanowisko wyrazili badacze grupy Itanes twierdząc, iż „wybory parlamentarne z maja 2001 roku nie były referendum za albo przeciw Berlusconiemu, ponieważ motywacje decyzji elektoratu nie biorą pod uwagę na pierwszym miejscu charakteru jego przywództwa”¹⁶⁶. Tym niemniej właśnie osoba Silvio Berlusconiego, w różnych momentach kampanii wyborczej była centralnym punktem debaty politycznej. Krytykowano łamanie ustawy o równym dostępie do środków masowego przekazu w przypadku programu „Satyricon”, intelektualiści wystosowali apel o zagrożeniach demokracji we Włoszech w razie zwycięstwa centroprawicy, a tygodnik „The Economist” pisał o przekształceniu się Włoch w bananową republikę, gdy zwycięży Berlusconi.

Wzrostowi koncentracji kampanii wyborczej wokół Berlusconiego sprzyjała też książka autobiograficzna pod tytułem „Włoska historia”, wydana przez Forza Italia. Jej dystrybucją zajęli się kandydaci centroprawicy, rozdając miliony egzemplarzy. Gdy tymczasem komitety centrolewicy organizowały kolacje z Rutellim czy podróże pociągiem po kilku głównych miastach Włoch¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Tamże, s. 49-50.

¹⁶⁵ R. Mannheimer, *Le elezioni del 2001 e la <<mobilitazione drammaticizzante>>*, „Rivista italiana di scienza politica” 2001, nr 3, s. 543.

¹⁶⁶ Por. ITANES, *Perché ha vinto il centro-destra?*, Bologna 2001, s. 172.

¹⁶⁷ Szerzej por. M. Barisione, *Interesse per la politica, appartenenza di coalizione e giudizio sui leader: gli effetti della campagna elettorale*, „Rivista italiana di scienza politica” 2001, nr 3, s. 503-541.

Jednak w moim przekonaniu, najbardziej skutecznym zabiegiem marketingowym centroprawicy, szczególnie wobec faktu zbliżonego poparcia dla dwóch głównych koalicji było ogłoszenie jej najważniejszych punktów działania w programie telewizyjnym Bruno Vespy „Porta a porta”. W przeddzień wyborów, na oczach milionów widzów, Silvio Berlusconi podpisał tzw. „Kontrakt z Włochami”¹⁶⁸. Przy zachowaniu formy właściwej dla kontraktu, Berlusconi w pierwszej osobie zobowiązywał się w ciągu 5 lat swoich rządów do: zmniejszenia presji podatkowej i liczby przestępstw (wprowadzając instytucję strażnika w każdej dzielnicy), likwidacji podatku od dziedziczenia i darowizn, podniesienia najniższych emerytur, stworzenia 1,5 miliona nowych miejsc pracy oraz realizacji planu robót publicznych. To jego program „lepiej oddawał charakter i problemy włoskiego społeczeństwa, takimi jakimi są, z jego aspektem zacofania, tradycjonalizmu i antypolityki”¹⁶⁹. Trzeba bowiem pamiętać, że elektorat centroprawicowego Domu Wolności w przeważającej większości tworzą gospodynie domowe, kobiety w podeszłym wieku, emeryci, praktykujący katolicy i osoby powyżej trzydziestego roku życia. Tymczasem Drzewo Oliwne popierają głównie młodzi ludzie do trzydziestego roku życia oraz osoby starsze, zamieszkujące przede wszystkim w centralnych regionach Włoch (tzw. czerwony obszar – Emilia Romagna, Toskania, Umbria, Marche)¹⁷⁰.

4.8.3. Rywalizacja w systemie większościowym

W wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku zwyciężył Dom Wolności. Koalicja centroprawicowa odniosła wyraźne zwycięstwo zarówno w podziale większościowym, jak i w systemie proporcjonalnym. Po raz pierwszy od uchwalenia ordynacji parlamentarnych z 1993 roku blok, który wygrał wybory zdobył większość parlamentarną w obydwu izbach parlamentu. W Izbie Deputowanych Dom Wolności otrzymał 58,4% mandatów, a w Senacie 55,9% miejsc¹⁷¹.

Ogromny sukces centroprawicy miał miejsce głównie w większościowym podziale mandatów. W tym względzie decydujące znacznie miało przystąpienie do koalicji Domu Wolności Ligi Północnej. Jak słusznie zauważają Stefano Bartolini i

¹⁶⁸ Tekst „Kontraktu z Włochami” został zamieszczony w załączniku nr 4 niniejszej pracy.

¹⁶⁹ Por. Itanes, *Perché ha vinto...*, s. 175.

¹⁷⁰ Tamże, s. 173.

¹⁷¹ S. Bartolini, R. D’Alimonte, *La maggioranza ritrovata. La competizione nei collegi uninominali*, w: *Maggioritario finalmente?...*, s. 199.

Roberto D'Alimonte, „w 1996 roku centrolewica nie zwyciężyłaby w wyborach, gdyby Biegun Wolności i Liga Północna wspólnie startowały w jednomandatowych okręgach wyborczych. W 2001 roku nie przegrałaby (na pewno w Senacie i prawdopodobnie także w Izbie Deputowanych), gdyby Dom Wolności i Liga byli jeszcze podzieleni. Nie ma więc wątpliwości, że odnowiona współpraca między Domem Wolności i Ligą jest najważniejszym czynnikiem eksplanacyjnym, jeśli nie jedynym, by zrozumieć różnicę między wynikiem wyborów z 1996 i 2001 roku”¹⁷².

Tabela nr 36

Wyniki wyborów do Izby Deputowanych i Senatu z 13 maja 2001 r. –
system większościowy

Partie i koalicje	Izba Deputowanych			Senat		
	głosy	mandaty	%	głosy	mandaty	%
Dom Wolności	16.918.020	262	59,4	14.381.007	152	65,5
Drzewo Oliwne	16.315.355	189	39,8	13.260.249	77	33,2
PRC		-	-	1.705.733	-	-
Lista Di Pietro	1.496.110	-	-	1.138.553	-	-
Demokracja Europejska	1.314.950	-	-	1.144.200	-	-
Lista Pannella-Bonino	462.863	-	-	676.472	-	-
MS-FT	141.298	-	-	339.911	-	0,9
SVP	173.735	3	0,6	126.157	2	0,4
Dolina Aosty	25.573	1	0,2	32.421	1	-
Aut. Sojusz Lombardzki		-	-	309.011	-	-
Liga Front Veneto	173.635	-	-	138.403	-	-
Inni	262.551	-	-	566.626	-	-
Razem	37.284.090	475	100,0	33.818.743	232	100,0

Źródło: S. Bartolini, R. D'Alimonte, *La maggioranza ritrovata. La competizione nei collegi uninominali*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 200.

Jak pokazuje tabela nr 36, Dom Wolności i Drzewo Oliwne otrzymały zbliżoną liczbę głosów w jednomandatowych okręgach wyborczych. W Izbie Deputowanych różnica między rywalizującymi blokami wynosiła 1,6% głosów, w przeliczeniu jednak na mandaty wzrastając do 19,6% na korzyść centroprawicy (262 miejsca wobec 189 centrolewicy). W Senacie z kolei, różnica wynosiła 3,3% głosów, dając koalicji Berlusconiego o 32,3% mandatów więcej od Drzewa Oliwnego (152 mandaty dla Domu Wolności i 77 miejsc dla koalicji centrolewicowej). Co ciekawe, w Senacie Drzewo Oliwne otrzymało razem z Odbudową Komunistyczną więcej głosów od zwycięskiej centroprawicy, ale trzeba

¹⁷² Tamże, s. 204-205.

pamiętać, że partia neokomunistyczna w 2001 roku nie była częścią koalicji centrolewicowej, startując samodzielnie w wyborach do Senatu¹⁷³.

Poza dwoma największymi koalicjami, mandaty uzyskały tylko dwa regionalne ugrupowania, będące reprezentacją zamieszkujących tam mniejszości językowych: SVP- Sudtiroler Volkspartei (Południowotyrolska Partia Ludowa) oraz Dolina Aosty. Podmioty polityczne o charakterze ogólnokrajowym, które nie weszły do jednej z dwóch podstawowych koalicji, nie wprowadziły więc żadnego swego przedstawiciela do parlamentu na podstawie rywalizacji w jednomandatowych okręgach wyborczych¹⁷⁴. Pełniły natomiast funkcję destrukcyjną wobec dwóch koalicji, odbierając im część głosów.

Reasumując dotychczasowe rozważania, należy zwrócić uwagę na bipolarną strukturę i mechanizm rywalizacji wyborczej w 2001 roku. Głównymi aktorami sceny wyborczej były koalicja centrolewicowa Drzewa Oliwnego i blok centroprawicowy Domu Wolności. Wyborcy, oddając głos na kandydatów w jednomandatowych okręgach wyborczych prawie że w 100% poparli reprezentantów jednej z dwóch głównych koalicji. Porażka partii trzecich, samodzielnie startujących w wyborach może więc je skłonić w przyszłości do przystąpienia do jednego z bloków koalicyjnych. Zatem rywalizacja w systemie większościowym przybrała pełny kształt bipolarny, jednocześnie doprowadzając do bezpośredniej alternacji władzy między centrolewicą i centroprawicą. Ostatni raz taki proces polityczny we Włoszech miał miejsce w 1876 roku¹⁷⁵.

4.8.4. Rywalizacja w systemie proporcjonalnym

W wyborach parlamentarnych z 2001 roku rozdział mandatów w systemie większościowym miał decydujące znaczenie do ostatecznego zwycięstwa jednej z koalicji wyborczych. Natomiast proporcjonalny podział miejsc w izbach parlamentu spełnił istotną rolę w określeniu formatu systemu partyjnego. Można przy tym zauważyć wiele podobieństw i kontynuacji z dwoma wcześniejszymi elekcjami.

W wyborach do Izby Deputowanych, próg wyborczy 4 % w skali całego kraju przekroczyło tylko 5 list. Były one następujące: Forza Italia, Demokraci Lewicy, Margherita, Sojusz Narodowy i Odbudowa Komunistyczna. Tylko ta

¹⁷³ Por szerzej, E. Melchionda, *L'alternanza prevista. La competizione nei collegi uninominali*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3, s. 399-470.

¹⁷⁴ Por szerzej G. Sartori, *Il sistema elettorale resta cattivo*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3, s. 474-479.

¹⁷⁵ S. Bartolini, R. D'Alimonte, *La maggioranza ritrovata...*, s. 199.

ostatnia nie była częścią jednego z dwóch głównych bloków koalicyjnych, mogąc zrekompensować sobie porażkę w systemie większościowym. Najlepszy wynik w swej historii w wyborach parlamentarnych zdobyła Forza Italia, uzyskując 29,4% głosów (tabela nr 37).

Tabela nr 37

Wyniki wyborów do Izby Deputowanych z 13 maja 2001 roku

Listy	Głosy ważne	%	Krajowa liczba wyborcza	Mandaty
Demokracy Lewicy (<i>Democratici di Sinistra</i>)	6 151 154	16,6	5 273 485	31
Margherita (<i>Stokrotka</i>)	5 391 827	14,5	4 637 456	27
Girasole (<i>Słonecznik</i>)	805 340	2,2		
Komuniści Włoscy (<i>PDCI</i>)	620 859	1,7		
Sudtiroler Volkspartei	200 059	0,5		
Odbudowa Komunistyczna (<i>Rifondazione Comunista</i>)	1 868 659	5	1 868 659	11
Lista Di Pietro	1 443 725	3,9		
Demokracja Europejska (<i>Democrazia Europea</i>)	888 249	2,4		
Pannella - Bonino	832 213	2,2		
Forza Italia	10 923 431	29,4	10 596 083	62
Sojusz Narodowy (<i>Alleanza Nazionale</i>)	4 463 205	12	4 127 756	24
CCD - CDU	1 194 040	3,2		
Liga Północna (<i>Lega Nord</i>)	1 464 301	3,9		
Nowe PSI (<i>Nuovo PSI</i>)	353 269	1		
Trójkolorowy Płomień (<i>Fiamma Tricolore</i>)	143 963	0,4		
Nowy Kraj (<i>Paese Nuovo</i>)	34 193	0,1		
Zniesienie Scorpiora (<i>Abolizione Scorpore</i>)	26 917	0,1		
Zieloni - Zieloni (<i>Verdi - Verdi</i>)	118 262	0,1		
Partia Emerytów (<i>Partito Pensionati</i>)	68 349	0,2		
Liberalni Demokraci "Dosyć" (<i>Liberaldem. "Basta"</i>)	6 332	0		
Liga Fronte Veneto	74 353	0,2		
Nowa Siła (<i>Forza Nuova</i>)	13 622	0,1		
Trzeci Biegun Autonomiczny (<i>Terzo Polo Autonomia</i>)	2 915	0		
Komunizm (<i>Comunismo</i>)	5 244	0		
Europejscy Republikanie (<i>Repubblicani Europei</i>)	7 997	0		
Front Narodowy (<i>Fronte Nazionale</i>)	22 985	0,1		
Wolni i Silni (<i>Liberi e Forti</i>)	6 722	0		
Autonomiczni Socjaliści (<i>Socialisti Autonomisti</i>)	6 492	0		
Ruch Wolności (<i>Movimento delle Libertà</i>)	6 754	0		
Liga Akcji Południa (<i>Lega d'Az. Meridionale</i>)	23 779	0,1		
My Sycylijczycy (<i>Noi Siciliani</i>)	7 637	0		
P.S. D'Az.-Sardigna Nazione	34 412	0,1		
Lista Amadu	11 517	0		
Razem	37 122 776	100	26 503 439	155

- Krajowy iloraz wyborczy uzyskany w wyniku podzieleniu sumy krajowych liczb wyborczych list dopuszczonych do podziału przez 155 mandatów do rozdziału w systemie proporcjonalnym: $26.503.439/155 = 170.989$;
- Podkreślono listy, które przekroczyły próg wyborczy 4% (równy 1.484.911 głosów) i zostały dopuszczone do rozdziału mandatów

Źródło: Elezione della Camera dei Deputati 13 maggio 2001. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi, seggi, candidati ed eletti, Minister dell'Interno, Dipartimento per gli Affari Interni e Territoriali, Direzione Centrale dei Servizi Elettorali, Roma 2002, s. 198.

Demokraci Lewicy zdobyli zaledwie 16,6% głosów, osiągając jeden z najgorszych rezultatów w swej historii, nie porównując już do sukcesów Włoskiej Partii Komunistycznej. Niewiele mniej głosów otrzymała inna, nowa formacja centrolewicowa Margherita (sojusz wyborczy 4 partii), uzyskując 14,5%. Tak więc nie można już było mówić o dominacji postkomunistów w koalicji Drzewa Oliwnego, ale o wzajemnej konkurencji między jego dwoma głównymi członkami.

W koalicji centroprawicowej wyraźne zwycięstwo odniosła Forza Italia. Oprócz niej, jedynie Sojusz Narodowy przekroczył próg wyborczy, zbierając 12% głosów. Porażki natomiast doznała Liga Północna, zdobywając 3,9% poparcia.

Wewnątrz dwóch głównych koalicji pojawiły się mniejsze sojusze małych ugrupowań, tzw. kartele subkoalicyjne¹⁷⁶. Ich przykładem w koalicji centrolewicowej była Margherita (*Stokrotka*), łącząca PPI, Demokratów, UDEUR, i RI oraz sojusz o nazwie Girasole (*Słonecznik*), który tworzyła SDI i Zieloni. W bloku centroprawicowym powstało natomiast przymierze wyborcze CCD-CDU o nazwie Biancofiore (*Biały kwiat*). Celem tego rodzaju zgrupowań było wystawienie wspólnych list i w ten sposób zwiększenie możliwości przekroczenia progu 4%. To zjawisko pojawiło się już w 1996 roku, nosząc miano tzw. proporcjonalizacji systemu proporcjonalnego.

W wyborach z 2001 roku wzięły udział 32 listy. W stosunku do poprzednich lat odnotowano tendencję spadkową, bo w 1994 roku wystawiono 64 listy a w 1996 r. 37. Zwiększyła się natomiast liczba list na poziomie okręgu, w 2001 roku osiągając średnią 15,2 (w 1994 roku – 13,3 a w 1996 r. -11,7). Zatem można mówić o fragmentaryzacji oferty okręgowej¹⁷⁷. Na obszarze całego kraju wzrosła też liczba list do 11 (w 1994 r. – 4, w 1996 r. – 7 list). Były nimi: DS, Margherita, Girasole, PDCI, Forza Italia, Sojusz Narodowy, Znieść scorporo i Nowy Kraj (listy fikcyjne), PRC, Lista Di Pietro, Demokracja Europejska, Lista Pannella-Bonino,.

W wyborach do Senatu na podstawie systemu proporcjonalnego, gdzie podziału dokonuje się na poziomie regionu metodą d'Hondt'a, najwięcej miejsc uzyskały obydwie koalicje. Drzewo Oliwne otrzymało 51 mandatów a Dom Wolności 24. Ponadto swoich reprezentantów do drugiej izby wprowadziły Odbudowa Komunistyczna (4), Demokracja Europejska (2), Lista Di Pietro (1) oraz Lombardzki Sojusz Autonomii (1) (tabela nr 38).

¹⁷⁶ Por. szerzej Aldo di Virgilio, *L'offerta elettorale...*, s. 84-85.

¹⁷⁷ A. Chiaramonte, *Il voto proporzionale: verso la nazionalizzazione della competizione?*, w: *Maggioritario finalmente...*, s. 172.

Tabela nr 38
Wyniki wyborów do Senatu Republiki z 13 maja 2001 roku

Grupy	Głosy ważne	Głosy ważne %	Mandaty		Razem
			s.większ.	s.proporc.	
Drzewo Oliwne	13 106 860	38,70	74	51	125
SVP-Drzewo Oliwne	175 635	0,50	3		3
Sudtiroler Volkspartei	126 177	0,40	2		2
Odbudowa Komunistyczna	1 708 707	5,10		4	4
Dom Wolności	14 406 519	42,50	152	24	176
Lista Di Pietro	1 140 489	43,40		1	1
Demokracja Europejska	1 066 908	3,20		2	2
Dem. Eur. - Socjaliści Autonomiczni	79 002	0,20			
Pannella-Bonino	677 725	2,00			
Trójkolorowy Płomień	340 221	1,00			
Va' Pensiero Padania	119 058	0,40			
Forza Italia-Liga Północna (Valle d'Aosta)	14 817	0,00			
Sojusz Narodowy (Valle d'Aosta)	3 686	0,00			
Vallee d'Aosta	32 429	0,10	1		1
Lista Alternatywna	7 704	0,00			
Lombardzki Sojusz Autonomii (Alleanza Lombarda Autonomia)	308 559	0,90		1	1
Liberalni demokraci "Basta"	19 913	0,10			
Ludowa Partia Liberalna	10 301	0,00			
Partia Emerytów	78 572	0,20			
Siła Nowa (<i>Forza Nuova</i>)	39 545	0,10			
Die Freiheitlichen	5 354	0,00			
Giuseppe Boscolo	1 058	0,00			
Liga Fronte Veneto	138 134	0,40			
Trzeci Biegun Autonomiczny (<i>Terzo Polo Autonomia</i>)	2 392	0,00			
Reneto Fiorelli	2 924	0,00			
Front Narodowy	98,132	0,30			
Komunizm	2 159	0,00			
Wielkie Księstwo Toskanii - Federalizm (<i>Toscana Granducale-Federalismo</i>)	625	0,00			
Niezależny Parlamentarzysta	993	0,00			
Sprawiedliwość-Rozwój	950	0,00			
Ruch Wolności	4 023	0,00			
Liga Akcji Południa	19 914	0,10			
List E. Filograna na rzecz Salento	21 857	0,10			
Włoska Partia Konstytucyjna P.A.C.I.	175	0,00			
Forza Chiappetta	6 932	0,00			
My Sycylijczycy	20 761	0,10			
Lista Franco Greco	4 284	0,00			
Sardyńska Partia Czynu - <i>Sardigna Nazione</i>	32 822	0,10			
Lista Amadu	9 203	0,00			
Łącznie	33 871 262	100%	232	83	315

Źródło: *Elezione del Senato della Repubblica. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi, seggi, candidate e eletti*, Ministero dell'Interno, Direzione Centrale dei Servizi Elettori, Roma 2002, s. 168.

Oceniając wyniki zastosowania systemu proporcjonalnego w wyborach do włoskiego parlamentu trzeba pamiętać, że jest to podział wtórny o charakterze rekompensacyjnym. Najpierw są liczone głosy uzyskane w systemie większościowym, a następnie wykorzystuje się mechanizm scorporo, by ostatecznie określić liczbę głosów zdobytych w systemie proporcjonalnym. I właśnie zastosowanie mechanizmu całkowitego scorporo w Senacie spowodowało, że głosy kandydatów Domu Wolności, którzy wygrali w jednomandatowych okręgach, zostały odjęte jego liście w systemie proporcjonalnym. Stąd lista centroprawicy zdobyła tylko 24 mandaty w drodze podziału proporcjonalnego, „płacąc” za obsadzenie aż 152 miejsc w Senacie na podstawie systemu większościowego.

By uniknąć wyżej omówionych konsekwencji scorporo w Izbie Deputowanych, wykorzystano różne techniczno-strategiczne możliwości jego ominięcia. Przede wszystkim stworzono fikcyjne listy (*lista civetta*). Dom Wolności stworzył fikcyjną listę o nazwie „Znieść scorporo” a Drzewo Oliwne listę „Nowy kraj”. W ten sposób kandydat koalicji w systemie większościowym był powiązany z listą fikcyjną, zamiast ze swoją listą partyjną czy koalicyjną. Dzięki temu, głosy z scorporo odejmowano liście fikcyjnej, a nie rzeczywistej liście partyjnej. Po wyborach wybrany członek Izby Deputowanych reprezentował już macierzystą partię. Ta strategia pozwoliła na maksymalizację liczby głosów w systemie proporcjonalnym tym podmiotom politycznym, które zdobyły najwięcej miejsc w systemie większościowym. Przeciw fikcyjnym listom protestowały mniejsze ugrupowania, jak również Odbudowa Komunistyczna, Lista Di Pietro i Demokracja Europejska nie zgadzały się na wprowadzenie nazwiska kandydata koalicja na premiera w symbole wyborcze, sugerując nadmierną personalizację rywalizacji wyborczej i bezpośredni wybór przyszłego szefa rządu.

Właśnie w fazie budowania sojuszy wyborczych, kwestia fikcyjnych list podzieliła Odbudowę Komunistyczną z koalicją Drzewa Oliwnego. Wykorzystując różnicę między ordynacjami do obu izb parlamentu, Odbudowa ostatecznie zdecydował się na rywalizację z blokiem centrolewicy w Senacie, natomiast w wyborach do Izby Deputowanych wystartowała tylko w podziale proporcjonalnym, nie przedstawiając żadnej kandydatury w jednomandatowych kolegiach wyborczych (tzw. *patto di non belligeranza*).

4.8.5. Deformacje systemu wyborczego

Włoski system wyborczy do parlamentu z 1993 roku jest w 75 % oparty na formule większościowej. Stąd wynika jego silniejsza deformacja wyniku wyborczego od poprzedniej, proporcjonalnej ordynacji. Kandydatów wybiera się w kolegiach jednomandatowych według zasady „zwycięzca bierze wszystko”. System większości względnej pozwala na uzyskanie mandatu kandydatom nawet z niewielkim poparciem w okręgu wyborczym. Przykładowo, kandydatom Sojuszu Narodowego w regionie Lacjum wystarczyło 24 % głosów, aby otrzymać mandat parlamentarny.

Innym czynnikiem zniekształcającym preferencje wyborców jest rozmiar okręgów wyborczych. Im większy okręg, tym słabsze deformacje wyniku wyborczego¹⁷⁸. We Włoszech średnio wybiera się 23 parlamentarzystów w okręgu wyborczym. Kolejnym ważnym elementem systemu wyborczego jest przeciętny koszt uzyskania jednego miejsca w parlamencie, mierzony liczbą głosów potrzebnych do jego zdobycia. Można zauważyć spore dysproporcje w tej materii. I tak w wyborach do Izby Deputowanych przeciętny koszt uzyskania jednego miejsca wynosi 115.490 głosów w Emilii-Romanii, w okręgu Lombardia 1 – 103.774 głosy, gdy tymczasem w Molise stanowi on 27.162 głosy, w Basilicacie – 46.350. Generalnie północna część Włoch jest bardziej zaludniona, dlatego tam właśnie przeciętny koszt otrzymania mandatu jest wyższy niż na południu Półwyspu Apenińskiego.

Zwłaszcza w pierwszej elekcji parlamentu, po zmianie ordynacji wyborczych w 1993 roku ogromny wpływ na deformację wyniku wyborczego w proporcjonalnym podziale mandatów miał zastosowany mechanizm *scorporo*¹⁷⁹. W jego efekcie doszło do wzrostu roli mniejszych formacji politycznych w tym podziale mandatów (tabela nr 37). Większe ugrupowanie dążyły do uniknięcia negatywnego skutku *scorporo* w postaci pomniejszenia głosów ich list w systemie proporcjonalnym, tworząc fikcyjne listy. Najbardziej jaskrawym przykładem tego typu strategii była Forza Italia, która w wyborach parlamentarnych z 2001 roku zastosowała na szeroką skalę fikcyjne listy (*lista civetta*). W wyniku tej taktyki, Forza Italia uzyskała o 13 mandatów więcej niż wystawiła kandydatów w wyborach

¹⁷⁸ A. Antoszewski, R. Herbut, *Demokracje zachodnioeuropejskie...*, s. 240

¹⁷⁹ Autorka pracy opracowała przykład repartycji mandatów w okręgach oraz zastosowania mechanizmu *scorporo*. Por. aneks nr 3 niniejszej pracy.

do Izby Deputowanych. W rzeczywistości brakowało dwóch kandydatów z podziału proporcjonalnego, pozostali startowali w kilku okręgach jednomandatowych, zostając wielokrotnie wybranym. W stosunku do 2 brakujących kandydatów, miejsca uzyskały listy z kolejnymi największymi wynikami – 1 mandat dla Demokratów Lewicy i 1 mandat dla Margherity¹⁸⁰. Po wielu debatach, 15 lipca 2002 r. Giunta ds. wyborczych podjęła decyzję o pozostawieniu pozostałych 11 miejsc pustymi. Tym samym do końca XIV kadencji parlamentu, Izba Deputowanych funkcjonowała w nieustawowym składzie, pomniejszonym o 11 posłów. Skutki funkcjonowania mechanizmu scorporo oraz tworzenie fikcyjnych list (*liste civette*) wzbudziły szeroką dyskusję wśród politologów i konstytucjonalistów, którzy proponowali likwidację tego podziału albo wręcz zmianę ordynacji wyborczych do izb parlamentu¹⁸¹.

Tabela nr 39

Scorporo i jego wpływ na system proporcjonalny

Listy wyborcze	Scorporo (całkowita liczba odjętych głosów w systemie proporcjonalnym)			Scorporo (%) w stosunku do ważnych głosów		
	1994	1996	2001	1994	1996	2001
Forza Italia	3.733.868	2.665.357	328.007	46,0	34,5	3,0
PDS/DS	2.368.992	4.314.805	874.954	30,2	54,6	14,2
AN	1.896.449	1.974.278	334.981	36,5	33,6	7,5
Margherita	-	-	754.940	-	-	14,0
PPI/Pop.	78.172	1.971.304	-	1,8	77,2	-
Liga Północna	1.664.836	1.018.214	-	51,4	27,9	-
PRC	698.358	395.488	0	29,9	12,3	0,0
CCD-CDU	-	518.881	-	-	23,7	-
Pakt Segni	0	-	-	0,0	-	-
RI- Dini	-	541.071	-	-	33,3	-
Całkowite scorporo odliczone	10.440.675	13.399.398	2.292.882			
Całkowite scorporo	11.277.997	14.212.803	14.404.961			
Całkowita liczba ważnych głosów	38.594.477	37.304.133	37.086.347	27,1	35,9	6,2

Uwaga: '-' i '0' to brak listy albo uzyskanie wyniku poniżej progu wyborczego.

Różnica między scorporo odliczonym a scorporo całkowitym odnosi się do faktu, że pewna liczba partii zwycięża w okręgach wyborczych, ale ich listy nie pokonują progu wyborczego. Z tego też względu, scorporo dla tych partii nie jest wykorzystywane, bowiem listy te nie biorą udziału w proporcjonalnym rozdziale mandatów.

Źródło: A. Chiaramonte, *Il voto proporzionale verso la nazionalizzazione della competizione? w: Maggioritario finalmente? La transizione...*, s. 180.

¹⁸⁰ A. Chiaramonte, *Il voto proporzionale...*, s. 177-178.

¹⁸¹ Zwłaszcza po wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku rozgorzała dyskusja wokół mechanizmu działania scorporo i fikcyjnych list. Przykładem takiej debaty było Forum konstytucyjne z 21 maja 2001 roku, gdzie głos zabrali Carlo Fusaro, Giulio Enea Vigevani i Luca Stroppiana, <http://Web.unife.it/progetti/forumcostituzionale/contributi/comm3.htm>, 23.03.2005. Por. także „Corriere della Sera” z 15 grudnia 2004 roku.

4.9. Frekwencja wyborcza

Włochy należą do krajów o tradycyjnie wysokiej frekwencji wyborczej (*l'affluenza elettorale*). Jak pisała Janina Zakrzewska, spowodowane jest to dużym zainteresowaniem problematyką polityczną, a nie tylko obawami przed negatywnymi następstwami nie pójścia do urn wyborczych dlatego, że „udział w głosowaniu jest obowiązkiem obywatelskim” (in fine art. 48 ust. 2 konstytucji Włoch)¹⁸². W latach 1948–1987 średnia frekwencja wyborcza do Izby Deputowanych wynosiła 92,1 %¹⁸³. W 1992 roku głosowało 87,3% wyborców.

W kolejnych wyborach parlamentarnych w 1994, 1996 i 2001 roku zmniejszała się partycypacja wyborcza. W 1994 roku głosowało 86,1% obywateli w wyborach do Izby Deputowanych oraz 85,5 % w wyborach do Senatu Republiki¹⁸⁴. W 1996 roku w wyborach do Izby Deputowanych wzięło udział 82,9 % uprawnionych a w głosowaniu do Senatu 82,2% wyborców¹⁸⁵. W 2001 roku w wyborach do izby niższej parlamentu Włoch głosowało ponad 81 % obywateli (w systemie większościowym 81,5% uprawnionych a w systemie proporcjonalnym 81,4%) natomiast w elekcji do Senatu brało udział 81,3% wyborców¹⁸⁶.

Włoskie wybory parlamentarne cechuje także zróżnicowany poziom partycypacji wyborczej w poszczególnych częściach kraju (zasadniczy podział na północ, centrum, południe i wyspy) i regionach. Najwięcej obywateli głosuje w części północno-środkowej Włoch a najniższy poziom uczestnictwa obserwuje się na obszarach wyspiarskich. Przykładowo w wyborach z 1994 roku do Izby Deputowanych głosowało 91,1% wyborców z śródlądowych Włoch, 86,1% z północy,

¹⁸² J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa 1986, s. 76.

¹⁸³ J. Brand, T. Mackie, *Le elezioni del 1994*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. Katz, s. 129; M. N. Franklin, *Electoral Participation*, w: R. G. Niemi, P. Norris, *Comparing Democracies. Election and Voting in Global Perspective*, Thousand Oaks – London – New Delhi 1996, s. 218 – cyt. za G. Pasquino, *Corso di...*, s. 49.

¹⁸⁴ J. Brand, T. Mackie, *Le elezioni del 1994*, „Politica in Italia...”, s. 129; wyniki wyborów parlamentarnych do Senatu Republiki z 1994 roku – *Elezioni politiche del 27 marzo 1994. Risultati*, Ministero dell'Interno, Direzione Generale dell'Amministrazione Civile, Direzione Centrale per i Servizi Elettorali, Roma 1994, s. 413.

¹⁸⁵ *Camera dei Deputati – 21 aprile 1996. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi e seggi*, Ministero dell'Interno, Direzione Generale dell'Amministrazione Civile, Direzione Centrale per i Servizi Elettorali, Roma 1996, s. 315-319; *Senato della Repubblica – 21 aprile 1996. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi e seggi*, Ministero dell'Interno, Direzione Generale dell'Amministrazione Civile, Direzione Centrale per i Servizi Elettorali, Roma 1996, s. 149.

¹⁸⁶ *Elezione della Camera dei Deputati 13 maggio 2001. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi, seggi, candidate ed eletti*, Ministero dell'Interno, Dipartimento per gli Affari Interni e Territoriali, Direzione Centrale dei Servizi Elettorali, Roma 2002, s. 50 i 142; *Elezione del Senato della Repubblica 13 maggio 2001. Elettori, votanti, voti non validi, schede bianche, voti validi, seggi, candidate e eletti*, Ministero dell'Interno, Dipartimento per gli Affari Interni e Territoriali, Direzione Centrale dei Servizi Elettorali, Roma 2002, s. 37.

79,1 z południa i 76,7% na wyspach. Natomiast w wyborach do Senatu z 1996 roku na północy głosowało 87,6 % wyborców, w środkowej części Italii 76,8 %, na południu 74,1% a na wyspach 71,4 %¹⁸⁷. W 2001 roku w wyborach do Senatu uczestniczyło 85,3% wyborców z północy, 83,8% ze środkowych Włoch, 75,9% z południa oraz 72,7% mieszkańców wysp¹⁸⁸. Największą aktywność wyborczą przejawiają mieszkańcy Lombardii (95,5 % uprawnionych do głosowania w wyborach do Senatu z 1994 r., 89,0% z 1996 r. i 86,5% z 2001), Emili – Romanii (odpowiednio 92,7 %, 90,8% i 88,8), Toskanii (90,4 %, 87,8 % i 86,3), Piemontu (89,2 %, w 1996 r. 85,7 % i w 2001 r. 84,2%), Umbrii (88,7 %, 86,6 % i w 2001 r. 85,3%). Najmniej wyborców głosuje na południu kraju, w regionie Kalabria (w 1994 r. 71,0 %, w 1996 r. 66,2 % i w 2001 r. 70,6%), Molise (odpowiednio 71,2 %, 66,6 % i w 2001 r. 69,0%), Sycylia (76,1 %, 69,8 % i w 2001 r. 71,1%), Kampania (78,7 %, 75,0 % i w 2001 r. 76,2%)¹⁸⁹.

Podobny stopień regionalnego zróżnicowania obserwuje się, jeśli chodzi o procentowy udział głosów nieważnych (*voti non validi*) i czystych kart wyborczych (*schede bianche*). Można zauważyć tendencję, że im większa absencja wyborcza w poszczególnych częściach państwa, tym więcej oddanych głosów nieważnych i czystych kart. W 1994 roku w wyborach do Izby Deputowanych stwierdzono 8,8% nieważnych głosów. Średnio w 1996 roku 7,5 % głosów nieważnych oddano w wyborach do Senatu i ponad 7 % w wyborach do Izby Deputowanych. W 2001 roku w Izbie Deputowanych było 7,3% głosów nieważnych, a w Senacie 6,4%. Więcej nieważnych głosów w 1996 roku oddano w głosowaniu większościowym niż w podziale proporcjonalnym mandatów w wyborach do Izby Deputowanych. I tak 7,9% głosów nieważnych oddano na kandydatów w okręgach jednomandatowych, a 7,2 % w głosowaniu na listy wyborcze¹⁹⁰. Natomiast w 2001 roku 7,3% stanowiły głosy nieważne w podziale większościowym i 7,4% w podziale proporcjonalnym¹⁹¹. Rekordzistami z 1996 roku w tym względzie byli wyborcy południa Italii: Basilicata – 14,3 % w wyborach do Senatu i 14,6 % w wyborach do Izby Deputowanych (system większościowy), Molise – 13,5 % w wyborach do Senatu i 19,7 % do Izby Deputowanych (system większościowy), a

¹⁸⁷ *Senato della Repubblica – 21 aprile 1996...*, s. 149.

¹⁸⁸ *Elezione del Senato della Repubblica 13 maggio 2001...*, s. 37.

¹⁸⁹ *Elezioni politiche del 27 marzo 1994...*, s. 209-409; *Senato della Repubblica – 21 aprile 1996...*, s. 149; *Elezione del Senato della Repubblica 13 maggio 2001...*, s. 37.

¹⁹⁰ Problem ten jest skutkiem przyjęcia rozdziału 75 % miejsc parlamentu według systemu większości względnej a 25 % w systemie proporcjonalnym. Por. *Camera dei Deputati – 21 aprile 1996...*, s.315-319.

¹⁹¹ Por. *Elezione della Camera dei Deputati 13 maggio 2001...*, s. 80 i 144.

następnie Sycylia i Kalabria. Również najwięcej czystych kart wrzucali do urn mieszkańcy południa w wyborach do Izby Deputowanych z 1996 roku (podział większościowy): Molise – 11,1 %, Basilicata 6,3 %, Kalabria 5,9 %. Ich średnia liczba w 1996 roku wynosiła 3,5 %¹⁹², a w 2001 roku 3,8% głosów (w podziale proporcjonalnym 4,2%)¹⁹³.

Z przedstawionych rezultatów wyborów parlamentarnych z 1994, 1996 i 2001 roku wynika kilka ważnych wniosków:

- 1) Włochy należą do krajów o wysokiej frekwencji wyborczej, choć obserwuje się stopniowe zmniejszanie także tam partycypacji wyborczej obywateli;
- 2) najwyższy poziom uczestnictwa w wyborach występuje na północy kraju, a najmniejszy na południu i wyspach. Wzrasta jednak absencja wyborcza głównie mieszkańców północy;
- 3) nieznacznie więcej wyborców bierze udział w wyborach do Izby Deputowanych a mniej w wyborach do Senatu Republiki;
- 4) wysoki procent głosów nieważnych i czystych kart to przede wszystkim negatywny bilans uczestnictwa wyborczego południa Włoch. Świadczyć to może o tym, że przyjęty system wyborczy nie jest zrozumiały dla przynajmniej części wyborców.

Zarysowana mapa partycypacji obywateli w trzech ostatnich elekcjach do parlamentu miała duże znaczenie strategiczne z punktu widzenia dynamiki systemu partyjnego. Mobilizacja elektoratu poszczególnych partii i ich koalicji mogła przesądzić o zwycięstwie, przede wszystkim w sytuacji coraz bardziej otwartej rywalizacji wyborczej (walka o każdy okręg wyborczy) i zmniejszającym się poziomie lojalności partyjnej. Z punktu widzenia konstrukcji prawa wyborczego mogły mieć miejsce dwie zasadnicze konsekwencje zróżnicowanego poziomu uczestnictwa wyborczego. W podziale proporcjonalnym do Izby Deputowanych ważne było poparcie dla list wyborczych na północy, obszarze z dużym potencjałem demograficznym i wysokim poziomem aktywności politycznej. Poza tym wyborca, posiadając dwa głosy mógł zagłosować w sposób zróżnicowany, inaczej w systemie większościowym a inaczej w systemie proporcjonalnym (podział mandatów w skali ogólnokrajowej). W podziale proporcjonalny do Senatu

¹⁹² Wszystkie wykorzystane w tej części pracy dane pochodzą z publikacji włoskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Por. *Camera dei Deputati – 21 aprile 1996...*, s. 315 ; *Senato della Repubblica – 21 aprile 1996...*, s. 150.

¹⁹³ *Elezioni della Camera dei Deputati 13 maggio 2001...*, s. 144.

mandaty były rozdzielane na poziomie regionów według metody d'Hondta. Niezwykle istotne zatem było zróżnicowanie partycypacji w poszczególnych regionach, a zwłaszcza tych o silnych tradycjach politycznych. Z perspektywy dwuizbowego parlamentu – tzw. bikameralizmu doskonałego mogły powstać dwie odmienne większości parlamentarne, co miało miejsce w 1994 i 1996 roku. Wysoka frekwencja była tym ważniejsza, że dwie konkurencyjne koalicje dysponowały porównywalnym poparciem wyborców, dlatego kluczowa stała się mobilizacja własnego elektoratu a przede wszystkim głos niezdecydowanych obywateli.

Rozważając problematykę partycypacji wyborczej, warto zatem podkreślić znaczenie wzrastającej absencji wyborczej, szczególnie obserwowanej na poziomie wyborów lokalnych. Renato Mannheimer ujął tę tendencję w modelu tzw. trzeciej Italii (*la terza Italia*). Tworzy ją „wzrastająca grupa populacji, która w niewielkim stopniu jest zainteresowana polityką, podkreślając swój dystans a często wręcz wrogość wobec niej” i dlatego też często rezygnuje z udział w głosowaniu¹⁹⁴. Udają się do urn wyborczych zazwyczaj tylko wtedy, gdy wynik wyborów będzie miał wpływ na ich warunki życia czy prowadzone sprawy, co zdarza się częściej w konsultacjach krajowych niż lokalnych. Dopiero „dramatyczna mobilizacja” zmusza również tę część elektoratu do partycypacji w wyborach, podwyższając tym samym poziom frekwencji wyborczej, ale przede wszystkim decydując o wyniku wyborów.

4.10. Wybrane aspekty zachowań wyborczych

“W najszerszym ujęciu zachowania wyborcze to wszystkie zbiorowe i indywidualne formy uczestnictwa w procesie selekcji oraz wyboru (pojmowanego jako dokonanie określonego rozstrzygnięcia) osób i/lub partii politycznych do organów bądź instytucji przedstawicielskich”¹⁹⁵. Po reformie włoskiego systemu wyborczego do obu izb parlamentu na początku lat dziewięćdziesiątych ważnym zagadnieniem stał się problem zmian zachowań – czy można mówić o kontynuacji czy też zerwaniu z przeszłością.

¹⁹⁴ Por. R. Mannheimer, *La terza Italia*, „Corriere della Sera” z 29 maja 2006 roku.

¹⁹⁵ Por. S. Wróbel, *O pojęciu i modelach zachowań wyborczych*, w: *Polityka: przedmiot badań i formy jej przejawiania się*, pod red. P. Dobrowolskiego i M. Stolarczyka, Katowice 2000, s. 126.

Jak wykazano powyżej, Włochy są nadal krajem o wysokim poziomie partycypacji politycznej w wyborach parlamentarnych, ale jest zauważalny także wzrost absencji wyborczej. W tej materii, zatem można mówić o kontynuacji wcześniejszych doświadczeń. Pamiętając jednak rezultaty powojennych elekcji parlamentarnych aż do początku lat dziewięćdziesiątych, należy zwrócić uwagę na dwie główne determinanty warunkujące ówczesne zachowania wyborcze: silne powiązania terytorialne między wyborcami a partiami politycznymi oraz głosowanie ideologiczne i związany z tym problemem samookreślenie się wyborców na continuum lewica-prawica. Rodzi się więc zasadnicze pytanie: czy zachowania wyborcze po całkowitej zmianie systemu partyjnego w latach 90 nadal są zdominowane przez powojenną logikę geografii wyborczej i ideologię?

Z punktu widzenia powiązań między terytorium a polityką nastąpiło wiele zmian, ale też i kontynuowano powojenną tradycję działania partii politycznych. Do końca lat osiemdziesiątych zarysował się podział na dwie główne strefy: tzw. obszar biały (*zona bianca*), na którym dominowały wpływy Chrześcijańskiej Demokracji oraz tzw. obszar czerwony (*zona rossa*), gdzie największym poparciem wyborczym cieszyła się Włoska Partia Komunistyczna¹⁹⁶ (mapa nr 1). Te właśnie ugrupowania razem zdobywały ponad 70% głosów, co dało asumpt dla koncepcji Giorgio Galiego o niedoskonałej dwupartyjności.

Obszar biały koncentrował się przede wszystkim w północno-wschodnich Włoszech (z wyjątkiem Wenecji, Rovigo i Triestu). Duże poparcie DC miała także w górskich i podgórskich prowincjach Lombardii aż po Varese, w północno-zachodnich prowincjach Cuneo i Imperii, w południowo-środkowej części państwa ze szczególnym uwzględnieniem Maceraty i Campobasso oraz adriatyckich prowincji między Abruzją a Apulią¹⁹⁷. Obszar czerwony był natomiast bardziej zwarty terytorialnie. Zwolennicy PCI byli skupieni przede wszystkim w środkowej Italii, a zwłaszcza w regionach Emilii-Romanii i Toskanii (z historycznymi wyjątkami Lukki i Massa Carrary) oraz w mniejszym stopniu w Umbrii i Marche (głównie w północnych prowincjach Pesaro-Urbino i Ankony)¹⁹⁸. Ten stan faktyczny zaczął ulegać stopniowym zmianom w latach osiemdziesiątych. Na północy kraju, bowiem wzrastające poparcie zyskiwały regionalne ligi, połączone

¹⁹⁶ Por. I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004, s. 172-173.

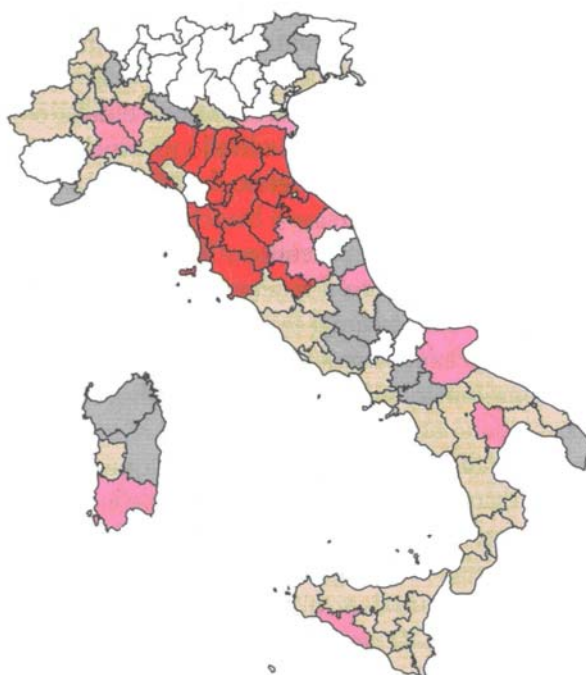
¹⁹⁷ I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...*, s. 29.

¹⁹⁸ Tamże, s. 31.

później w Ligę Północną, rywalizując z chadecją na tym obszarze¹⁹⁹. Następnie DC została rozwiązana, a głównym jej spadkobiercą okazała się być Forza Italia (mapa nr 2).

Mapa nr 1

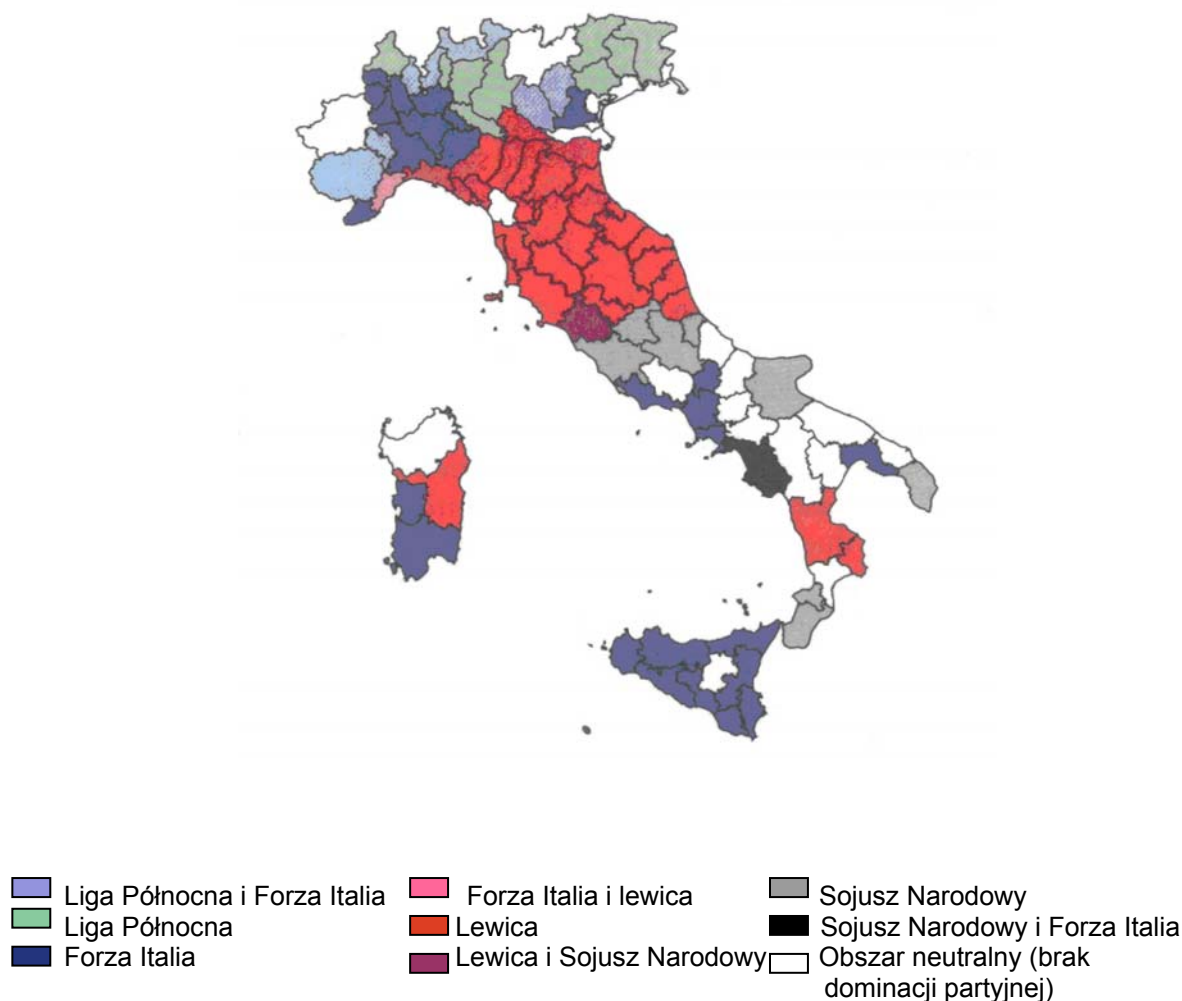
Obszary terytorialnej dominacji Chrześcijańskiej Demokracji i Włoskiej Partii Komunistycznej w I Republice (wybory parlamentarne z 1953 i 1976)

- obszary „białe” - dominacja Chrześcijańskiej Demokracji (stabilne)
- obszary „czerwone” – dominacja Włoskiej Partii Komunistycznej (stabilne)
- obszary „białe” - dominacja Chrześcijańskiej Demokracji (niestabilne)
- obszary „czerwone” – dominacja Włoskiej Partii Komunistycznej (niestabilne)
- obszary neutralne

Źródło: I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...e azzurro. Mappe e colori dell'Italia politica*, Bologna 2003, s. 30.

¹⁹⁹ Por. R. Biorcio, *Sociologia politica. Partiti, movimenti sociali e partecipazione*, Bologna 2003, s. 135.

Źródło: I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...e azzurro. Mappe e colori dell'Italia politica*, Bologna 2003, s. 106.

Lata dziewięćdziesiąte zaznaczyły się głębokimi przeobrażeniami na mapie geopolitycznych wpływów²⁰⁰. Poprzedziły je głębokie zmiany kulturalne, ekonomiczne i społeczne. Powstały nowe strefy i podziały między rywalizującymi ugrupowaniami politycznymi. Przede wszystkim dawniejszy, obszar biały

²⁰⁰ Por. P. Natale, *La nuova mappa geopolitica*, w: Milano a Roma. Guida all'Italia elettorale del 1994, pod red. I. Diamanti i R. Mannheimer, Roma 1994, s. 85-98; F. Ramella, *L'area rossa*, w: Milano a Roma. Guida..., s. 99-108; P. Allum, *Il Mezzogiorno*, w: Milano a Roma. Guida..., s. 109-115; G. Riccamboni, *L'area bianca*, w: Milano a Roma. Guida..., s. 117-126; I. Diamanti, *I Mezzogiorni*, w: Milano a Roma. Guida..., s. 127-134; A. Tuzzi, *Le cinque macroregioni politicamente omogenee*, w: Elezioni della transizione, pod red. G. Riccamboni, Torino 1997, s. 89-90; I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s.173-174.

dominacji chadecji stał się terenem walki między Ligą Północną i Forza Italia. Bazę wyborczą Ligi stanowi tzw. strefa zielona (*zona verde*), rozciągająca się od północno-wschodniej części kraju przez region Veneto aż po Lombardię (Brianza, Bergamasco, Sondrio) i piemonckie prowincje Cuneo oraz Asti. Są to tereny o specyficznym profilu, gdzie duże znaczenie posiada sieć małych i rodzinnych przedsiębiorstw o wysokim poziomie wzrostu ekonomicznego, jak również podkreśla się rolę Kościoła²⁰¹. W wyborach parlamentarnych z 1996 roku Liga zdobyła 22% ważnych głosów w regionach północno-zachodnich i 26% głosów w regionach północno-wschodnich. Kolejna elekcja parlamentarna z 2001 roku przyniosła utratę sporej części elektoratu, gdyż partia Bossiego zdobyła niewiele ponad 9% głosów zarówno w północno-zachodniej, jak i północno-wschodniej części Italii. Przyczyną porażki wyborczej była rosnąca siła Forza Italia na tym obszarze, jak również „zmęczenie Ligą” środowiska drobnej przedsiębiorczości²⁰².

Prawdziwą nowością lat dziewięćdziesiątych było powstanie tzw. strefy niebieskiej (*zona azzurra*), miejsca dominacji Forza Italia. Tworzy ją mozaika oddalonych od siebie terenów: na północy przynależy do niej włoski trójkąt przemysłowy Genua-Mediolan-Turyń (Mediolan jest stolicą „niebieskiej Italii”), w Lombardii prowincje Pawii, Varese, Como, Sondrio i Lodi aż po rzekę Pad, w Piemoncie prowincje Biella, Novara, Vercelli, Alessandria i Cuneo, zachodnie prowincje Ligurii – Savona i Imperia, niektóre prowincje w Veneto – Werona i Vicenza oraz prawie cały obszar Sycylii (z wyjątkiem miasta Enna), południowo-zachodnie prowincje Sardynii – Cagliari i Oristano, a także niektóre prowincje między Lazio i Kampanią – Latina, Caserta, Napoli, Salerno i Inzeria w Molise²⁰³. Jak pisze Ilvo Diamanti, stworzono zupełnie nowy obszar geopolityczny, który wyróżnia się z co najmniej dwóch powodów : 1) „nie odzwierciedla geografii znanych podziałów polityczno-terytorialnych, tzn. nie reprodukuje ani dualizmu między strefami białą i czerwoną ani napięć między peryferiami i centrum, ani podziałów między północną i południową częścią państwa”; 2) jest to obszar wewnętrznie podzielony i zróżnicowany, a „główną osią, która łączy tą strefę jest odmienny typ stosunku z polityką i instytucjami – teren indywidualnej i spersonalizowanej integracji politycznej”²⁰⁴.

²⁰¹ I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...*, s. 63.

²⁰² Szerzej I. Diamanti, *Vecchie e nuove subculture politiche*, „Il Mulino” 2001, nr 4, s. 646-647.

²⁰³ I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...*, s. 107-108.

²⁰⁴ I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...*, s. 161-162.

Obok nowej strefy niebieskiej Italii, istnieje czerwony obszar w środkowych Włoszech, jako niewątpliwy element ciągłości z powojenną tradycją środowisk lewicowych. Jednak jest to teren „coraz mniej czerwony”, a bardziej otwierający się na model otwartej rywalizacji wyborczej. W tej strefie ugrupowania lewicy uzyskały w 1996 i 2001 roku większość bezwzględną ważnych głosów (w 1996 r. – 58%, w 2001 r. – 56%)²⁰⁵. Niewielki, lecz stopniowy spadek poparcia dla partii lewicowych wynika z większej konkurencyjności ugrupowań centrowych Drzewa Oliwnego – Margherity a wcześniej Ludowców i Demokratów, a także wewnętrznej konfliktowości bloku, mimo wzrostu liczby zwolenników dla koalicji centrolewicowej²⁰⁶. Do 1996 roku można było zauważyć proces poszerzania wpływów czerwonej strefy na południu Włoch, w Apulii, Basilicacie, Kalabrii i południowo-środkowej Sardynii²⁰⁷.

Tradycyjnie silne i trwałe okazały się wpływy prawicy na południu Włoch, tworząc tzw. szarą strefę (*zona grigio*). Dawniej MSI a obecnie AN otrzymuje najwięcej głosów w regionie Lazio, Kampanii, Abruzji, Molise i Kalabrii oraz w północnej Sardynii. Zwiększa także swą konkurencyjność na obszarze północnych Włoch²⁰⁸.

Podsumowując rozważania należy zauważyć, że istotnie zmienił się obraz relacji terytorialnych wpływów partii politycznych we współczesnej Italii po 1993 roku. Zamiast wyraźnego i stabilnego, powojennego podziału na dwie zasadnicze sfery – białą i czerwoną, powstało kilka różnych obszarów – niebieski, zielony, czerwony i szary. Regionalne partie mniejszości narodowych posiadają wciąż swój stały elektorat (z wzrastającym poparciem w wyborach lokalnych) – Unia Waldotańska w Dolinie Aosty oraz Południowotyrolska Partia Ludowa w prowincjach Trydentu i Bolzano. Co więcej, jak dodaje Ilvo Diamanti, „polityczne i wyborcze Italie „Drugiej” Republiki mają granice bardziej mobilne niż miało to miejsce w przeszłości (...), jak również występuje szeroki pas terytorium kraju (19 prowincji, znajdujących się głównie na południu Włoch), który nie należy do żadnej

²⁰⁵ I. Diamanti, *Vecchie e nuove subculture...*, s. 647.

²⁰⁶ Do historycznej porażki wyborczej lewicy doszło w wyborach lokalnych z 1999 roku w Bolonii, stolicy czerwonej strefy. Po raz pierwszy w powojennych dziejach Italii burmistrzem Bolonii został kandydat centroprawicy, Giorgio Guazzaloca, wobec braku porozumienia między partiami centrolewicy. Por. G. Baldini, G. Legnante, *Le elezioni comunali del 1999 e la <<disfatta>> della sinistra a Bologna*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2000”, pod red. M. Gilbert i G. Pasquino, s. 96-103; G. Baldini, G. Legnante, *Città al voto. I sindaci e le elezioni comunali*, Bologna 2000.

²⁰⁷ I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...*, s. 88-89.

²⁰⁸ I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...*, s. 88; I. Diamanti, *Vecchie e nuove subculture...*, s. 648-649.

strefy wpływów partyjnych – znak konkurencyjnego rynku wyborczego z niewielkimi sektorami o stabilnych punktach odniesienia bądź ich pozbawionymi”²⁰⁹. Obserwuje się stopniowy proces zanikania sfer wpływów partii politycznych i ich stabilnych powiązań z terytorium, ustępując miejsca tzw. „demokracji publiczności” czy „demokracji opinii”²¹⁰. Oznacza to rozpowszechnianie się „modelu relacji między polityką i społeczeństwem, opartego na roli personalizacji i komunikacji, ze szkodą dla organizacji i partycypacji”²¹¹.

Wzrost konkurencyjności wyborczej sprawia, że walka polityczna staje się bardziej otwarta, a o zwycięstwie może przesądzić niewielka liczba głosów. W tym względzie szczególnie ważna stała się osoba lidera partii oraz przywódcy koalicji wyborczej jako jednoczesnego kandydata na stanowisko premiera. Zrodził się mit lidera – zwycięzcy, zwłaszcza w odniesieniu do Silvio Berlusconi.

Tabela nr 40

Czynniki wyboru głosowania i typu głosowania uważane za najważniejsze

Czynniki wyboru	Najważniejszy typ głosowania		
	System większościowy	System proporcjonalny	Razem
Koalicja	29,0	28,5	28,2
Lider koalicji	21,1	17,4	21,1
Preferowana partia	18,3	27,7	22,5
Kandydat w okręgu	6,1	5,9	5,4
Program	25,5	20,5	22,8
Razem	100	100	100

Źródło: ITANES, *Perché ha vinto il centro-destra*, Bologna 2001, s. 152.

Obywatel w trakcie procesu głosowania bierze pod uwagę szereg różnych zmiennych (tabela nr 38). Przy czym, trzeba jednak odróżnić wybór wyborcy od jego identyfikacji politycznej. W tej mierze zauważyć można przeciwstawne rozwiązania problemu. W momencie głosowania, wyborca preferuje tylko w niewielkim stopniu oddanie głosu na koalicję a później na określoną partię polityczną. Badania Itanes wykazały, że w dłuższej perspektywie czasowej 10 lat włoskiego bipolarizmu, „tak na lewicy jak i na prawicy, identyfikacja z koalicją

²⁰⁹ I. Diamanti, *Bianco, rosso, verde...*, s. 105.

²¹⁰ S. Fabbrini, *Il principe democratico*, Roma-Bari 1999; B. Manin, *La democrazia dei moderni*, Milano 1992.

²¹¹ I. Diamanti, *Vecchie e nuove subculture...*, s. 649.

okazała się mniejsza niż identyfikacja z partią polityczną²¹². Podobnie jak uważa Rocco Avolio, w moim przekonaniu oznacza to, iż mimo występowania znacznej liczby partii i ich powiązań z terytorium, będzie postępować proces utraty identyfikacji tych ostatnich, stała erozja głosu przynależności na rzecz głosu opinii, natomiast w dużej części większościowy system wyborczy, faworyzując formowanie się szerokich koalicji, przyczyniać się będzie do nadal jeszcze bardzo wysokiej siły strukturyzującej systemu partyjnego²¹³. Zatem z jednej strony będzie można zaobserwować proces przenoszenia preferencji wyborczych (*realignment*), a z drugiej proces zaniku lojalności partyjnej (*dealignment*)²¹⁴.

Kolejną ważną kwestią jest autolokacja wyborców na linii continuum lewica-prawica, którą określa indeks polaryzacji systemu partyjnego (dystansu ideologicznego)²¹⁵. Czy po zmianie systemu partyjnego z początku lat dziewięćdziesiątych można jeszcze mówić o głosowaniu opartym na ideologii w podziale lewica-prawica? W postindustrialnym i postmodernistycznym świecie wydaje się, że ideologia straciła już swoją siłę przyciągania. Przestała być punktem odniesienia dla wyborców. Czy można zatem kierować się kategorią terminologiczną lewicy i prawicy?

Niewielu jest badaczy, którzy w sposób precyzyjny definiują pojęcia lewicy i prawicy. Szczególne zainteresowanie wzbudziła publikacja Norberto Bobbio z 1994 roku (*Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*) wobec narastającej kontestacji tej dychotomii. Podział na lewicę i prawicę Bobbio oparł na etosie równości, którego zwolennikiem jest lewica, a przeciwstawia się temu prawica. Problematyka ta była tym istotniejsza na gruncie nauki włoskiej, że do

²¹²P. Catellani, P. Milesi, *Identificazioni. Dal partito alla coalizione*, w: ITANES, *Sinistra e destra. Le radioci psicologiche della differenza politica*, Bologna 2006, s. 86.

²¹³R. Avolio, *La campagna elettorale dell'UDC attraverso il sito Internet ufficiale*, www.comunicarepolitica.it/paper/udc.pdf, 12.05.06.

²¹⁴Por. W. Jednaka, *Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku*, Wrocław 1995, s. 54-57.

²¹⁵Indeks polaryzacji systemu partyjnego (dystansu ideologicznego) zaproponowali Giacomo Sani i Giovanni Sartori, określając na podstawie indywidualnej decyzji wyborców ich miejsce na 10-punktowej skali, będącej wyznacznikiem sympatii dla partii politycznych. Wyborca przedstawia swą pozycję, mając następujące opcje wyboru: 1 i 2 to lewica; 3 i 4 centrolewica; 5 i 6 centrum; 7 i 8 centroprawica; 9 i 10 prawica. Peter Mair i Francis G. Castles z kolei wyznaczyli dystans ideologiczny w oparciu o oceny ekspertów, zajmujących się polityką. Przygotowali następującą skalę: 0 ultralewica; 2,5 umiarkowana lewica; 5 centrum; 7,5 umiarkowana prawica; 10 ultraprawica. Por. G. Sani, g. Sartori, *Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies*, w: *Western European Party Systems: Continuity and Change*, pod red. H. Daalder, P. Mair, London 1983, s. 307-340; F. Castles, P. Mair, *Left-Right Policy Scales: Some Expert Judgements*, "European Journal of Political Research" 1984, nr 1 (12), s. 73-88; M.N. Pedersen, P. Mair, F. G. Castles, *Left-Right Political Scales*, "European Journal of Political Research" 1997, nr 1, s. 147-157; R. Herbut, W. Jednaka, *Systemy partyjne*, w: *Systemy polityczne demokracji zachodnioeuropejskiej. Wstęp do analizy porównawczej*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1992, s. 126-129.

początku lat dziewięćdziesiątych rządziła formacja centrowa, natomiast prawica i lewica były uważane za siły antysystemowe. Upadek muru berlińskiego, rozwiązanie Włoskiej Partii Komunistycznej i proces przekształcania się MSI-DN w partię postfaszystowską rozbudził na nowo dyskusję wokół podziału lewica-prawica we Włoszech²¹⁶. Pomijając niejasność tych dwóch kategorii nadal nimi posługują się wyborcy jak mapą w labiryncie politycznym. Badania Ronalda Inglehart'a i Hansa-Dieter Klingemann'a potwierdzają, iż ich indywidualna autolokacja odzwierciedla konwencjonalne etykiety kulturowo wyznaczone, niż odpowiedź na bieżące problemy²¹⁷. A zdaniem Oddbjorn'a Knutsen'a, partia polityczna jest wciąż najlepszym wyznacznikiem w autolokacji na osi lewica-prawica, zaś wpływ przynależności partyjnej odgrywa o wiele mniejsze znaczenie niż dwadzieścia lat temu²¹⁸.

Badania Delii Baldassarri wykazały, że „radykalna transformacja włoskiego systemu partyjnego i wyborczego z początku lat dziewięćdziesiątych pchnęła wielu obywateli do przemyślenia a w końcu do radykalnej zmiany własnej pozycji ideologicznej. W tym wypadku jednak zmiana systemowa nie doprowadziła do opuszczenia kategorii ideologicznych, lecz do trwałego przesunięcia elektoratu w kierunku pozycji prawicy, zarówno umiarkowanej, jak i skrajnej jej części”²¹⁹. Co więcej prawie 1/5 respondentów w 2001 roku potrafiła trafnie określić rozmieszczenie partii politycznych na linii lewica-prawica, natomiast bardzo wąska grupa badanych nie знаła tej systematyki w ogóle (wykres nr 10).

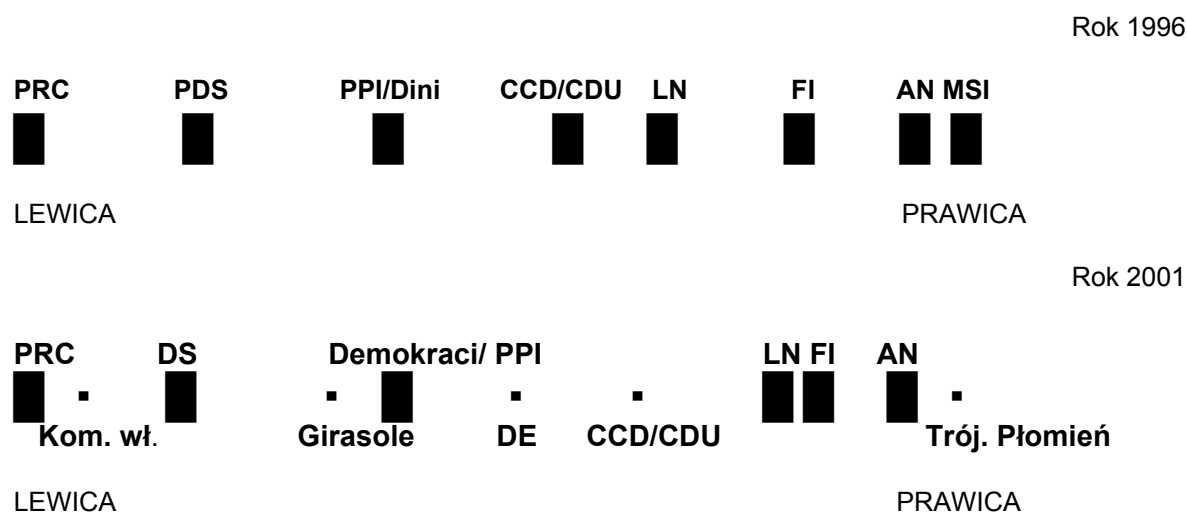
²¹⁶ Por. A. Socci, *Divieto di volta a destra*, „Il Giornale” z 28 lutego 1994 roku; E. Sterpa, *Destra-sinistra hanno senso solo nei cartelli stradali*, „Il Giornale” z 6 marca 1994 roku; L. Colletti, *Quale sinistra dopo il Muro*, „Corriere della Sera” z 20 marca 1994 roku; *Destra/sinistra. Storia e fenomenologia di una dicotomia politica*, pod red. A. Campi i A. Santambrogio, Roma 1997; C. Preve, *Destra e sinistra. La natura inservibile di due categorie tradizionali*, Pistoia 1998; A. Santambrogio, *Destra e sinistra. Un'analisi sociologica*, Roma-Bari 1998; *Destra e sinistra: due parole inutili*, pod red. D. Antiseri i L. Infantino, Soveria Mannelli 1999. Dyskutowano także czy można mówić o jednej czy też wielu lewicach i prawicach. Por. M. Revelli, *Le due destre*, Torino 1996; F. Bertinotti, *Le due sinistre*, wywiad z A. Giannim, Milano 1997.

²¹⁷ R. Inglehart, H. D. Klingemann, *Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension among Western Mass Publics*, w: *Party Identification and beyond: Representations of Voting and Party Competition*, pod red. I. Budge, I. Crewe, D. Farlie, Wiley 1976, s. 269.

²¹⁸ Por. O. Knutsen, *The Partisan and the Value-based Component of Left-Right Self-Placement: a Comparative Study*, „International Political Science Review” 1997, nr 2, s. 191-225; O. Knutsen, *The Strength of the Partisan Component of Left-Right Identity*, „Party Politics” 1998, nr 1, s. 5-31.

²¹⁹ Zob. Szerzej, D. Baldassarri, *Il voto ideologico esiste? L'utilizzo delle categorie di sinistra e destra nell'elettorato italiano*, „Quaderni dell'Osservatorio Elettorale” giugno 2003, nr 49, s. 31.

Rozmieszczenie głównych partii politycznych przez wyborców na osi lewica-prawica według badań Itanes (*Italian National Elections Studies*) w 1996 i 2001 roku

Źródło: D. Baldassarri, H. Schadee, *Il fascino della coalizione. Come e perché le alleanze elettorali influenzano il modo in cui gli elettori interpretano la politica*, „Rivista italiana di scienza politica” 2004, nr 2, s.256-257.

Dokonując samookreślenia na osi lewica-prawica, wyborca nie tylko kieruje się swym stosunkiem do partii politycznych, ale po 1993 roku bierze pod uwagę także logikę koalicyjnej bipolaryzacji według kryterium *amicus/hostis*. Wynikać to może z posługiwania się uproszczeniami myślowymi, mającymi służyć redukcji skomplikowanego procesu podejmowania decyzji w czasie głosowania. Łatwiej jest bowiem skupić uwagę na dwóch koalicjach – Drzewie Oliwnym i Domie Wolności niż na wielu partiach politycznych²²⁰.

Delia Baldassarri i Hans Schadee, obserwując wpływ zmian systemu politycznego Włoch na autolokację wyborców na osi lewica-prawica w ciągu ostatnich kilkunastu lat zauważyli, że „część elektoratu okazała się być wrażliwa na postępującą transformację z trzech powodów”: 1) weryfikacji procesu odkrycia obszaru centroprawicy i prawicy wraz z pojawieniem się partii politycznych, reprezentujących ten obszar, a wyborcy inaczej niż w przeszłości, stali się bardziej skłonni do rozpoznawania się na tej pozycji; 2) następującym przeobrażeniami w rozmieszczeniu partii politycznych na linii lewica-prawica, wobec dużej dynamiki wyborczej oraz rywalizacji między partiami i koalicjami; 3) rozpowszechnieniu się

²²⁰D. Baldassarri, H. Schadee, *Il fascino della coalizione...*, s. 272-274.

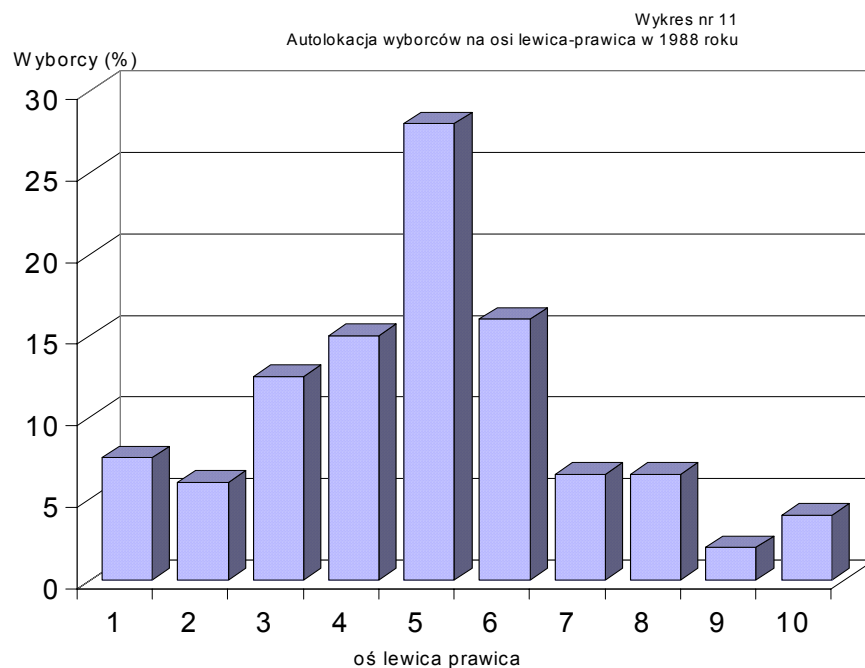
strategii oceny liderów w oparciu o kontrapozycję natury koalicyjnej (wykres nr 11 i 12)²²¹.

Poniżej przedstawione wykresy pokazują wyraźną zmianę pojmowania obszaru politycznego lewica-prawica wśród wyborców, która nastąpiła w przeciągu niemalże jednej generacji. W 1988 roku najwięcej zwolenników miała opcja centrowa z niewielkim poparciem dla skrajnej lewicy i prawicy (symetria jednokierunkowa). Natomiast w 2001 roku rozmieszczenie wyborców uległo „spłaszczeniu”, ponieważ podobna liczba osób umiejscowiła się na pozycjach od 3 do 8, czyli od umiarkowanej lewicy, centrum do umiarkowanej prawicy. Także większa niż w przeszłości część wyborców zajęła pozycje na skrajnej lewicy i prawicy, natomiast zdecydowania mniej badanych określiło się w centrum.

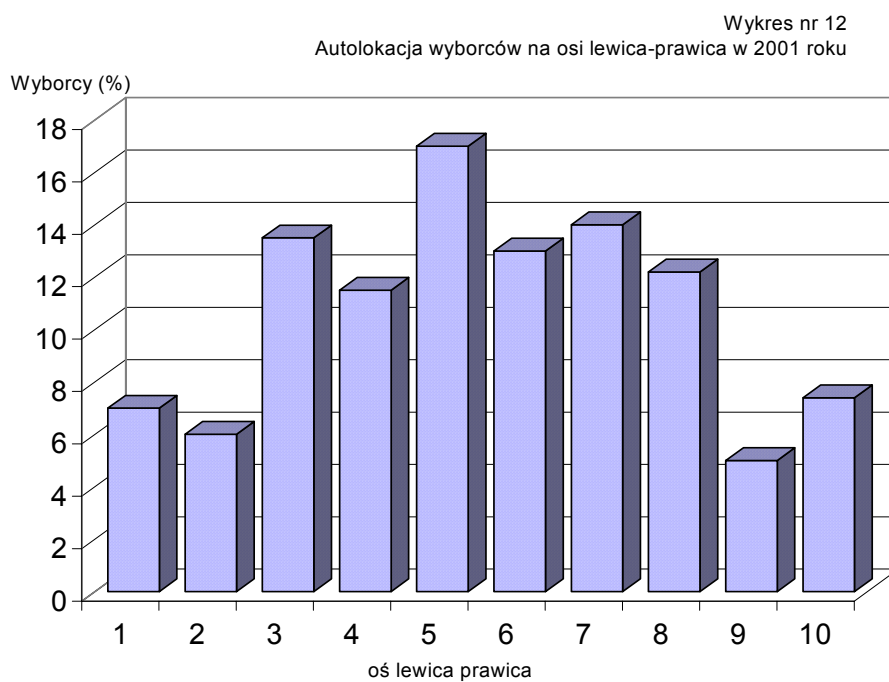
Niniejsze wyniki badań wskazują więc na zerwanie z powojennym wzorcem autolokacji wyborców na linii continuum lewica-prawica w centrum sceny politycznej, z pominięciem radykalnych sił politycznych. Po 1993 roku obserwuje się proces zmniejszania się dystansu ideologicznego między partiami relewantnymi w kierunku bardziej umiarkowanej pozycji. Zatem w opinii wyborców rywalizacja przybiera dośrodkowy charakter, tym bardziej, że na współczesnej scenie partyjnej brak jest trzeciego, centrowego bloku politycznego, występuje względna łatwość w przenoszeniu głosów między rywalizującymi koalicjami a wszystkie siły polityczne mają wolny dostęp do władzy i formowania gabinetów rządowych²²².

²²¹ D. Baldassarri, H. Schadee, *Il fascino della coalizione...*, s. 270.

²²² Szerzej o rywalizacji dośrodkowej pisze G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, Cambridge 1976, s. 173-192 i 324-351.

Źródło: D. Baldassarri, H. Schadee, *Il fascino della coalizione. Come e perché le alleanze elettorali influenzano il modo in cui gli elettori interpretano la politica*, "Rivista italiana di scienza politica" 2004, nr 2, s. 271.

Źródło: D. Baldassarri, H. Schadee, *Il fascino della coalizione.*, s. 271

W tej sytuacji, by odnieść zwycięstwo wyborcze nad przeciwną koalicją, niezbędnym stało się podkreślanie sztucznych różnic między rywalizującymi blokami, prowadząc w ostatnich dziesięciu latach do wzajemnej delegitymizacji między koalicjami. Gianfranco Pasquino wręcz konstatuje, że „Berlusconiemu redukcja dystansu ideologiczno-programowego między dwoma blokami nie opłaca się, bowiem dramatyzacja dystansu i rywalizacji stanowi najlepszy sposób na przysporzenie głosów jego koalicji”²²³.

Kolejną istotną cech zachowań wyborczych w okresie powojennym był ich wymiar klasowy i religijny, wspierany ścieraniem się wielkich i masowych ideologii. I w tym aspekcie lata dziewięćdziesiąte stanowią dyskontynuację z wcześniejszymi doświadczeniami. „Kryzys ustrukturyzowanej tożsamości społecznej, upadek wielkich ideologii, indywidualizacja polityki zmuszają wyborców do wyboru na podstawie motywów kulturalnych, wartościujących, poznawczych i psychologicznych”²²⁴. Jak pisze Angelo Panebianco, po zakończeniu zimnej wojny i z początkiem lat dziewięćdziesiątych we Włoszech miało miejsce „wielkie oszustwo ideologiczne”, gdyż przyjęto, że po upadku komunizmu wszyscy są już liberałami²²⁵. Dominujący po II wojnie światowej podział religia – klasa także przeszedł stopniowy proces zmiany.

We Włoszech podział klasowy nie miał tak dużego znaczenia, jak w innych krajach Europy Zachodniej, bowiem robotnicy głosowali na Włoską Partię Komunistyczną w obszarze czerwonej strefy, natomiast popierali Chrześcijańską Demokrację w białej strefie jej wpływów. Tym niemniej, odegrał ważną rolę zwłaszcza bezpośrednio po II wojnie światowej, po czym wskaźnik indeksu klasowego głosowania²²⁶ zmniejszał swą wartość (wykres nr 13).

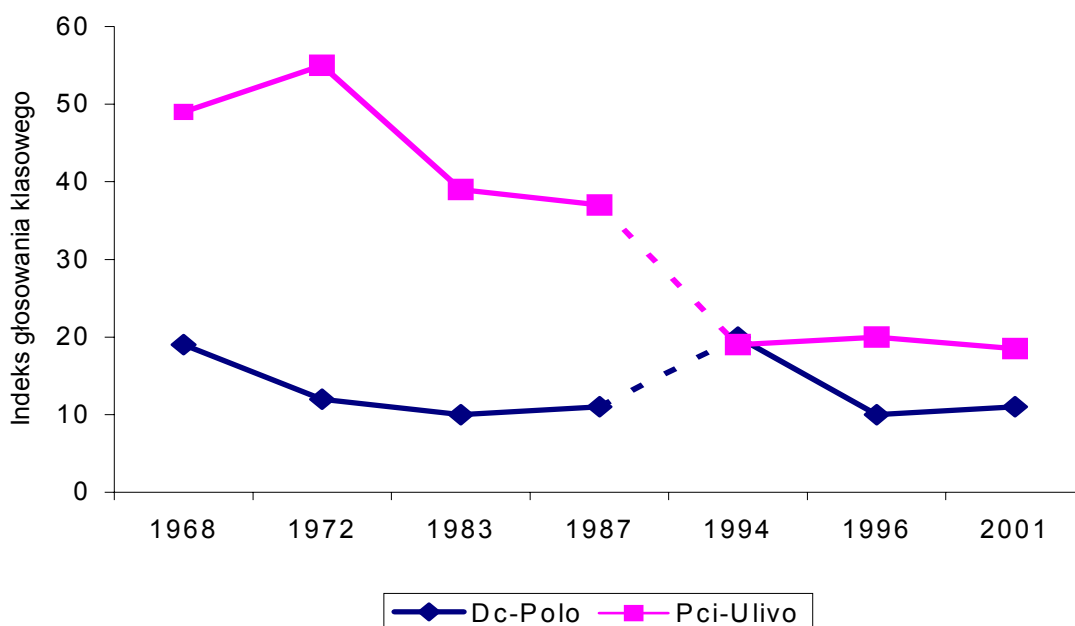
²²³ Por. G. Pasquino, *Il bipolarismo senza Berlusconi sopravviverà e sarà anche migliore*, „Il Riformista” z 28 lipca 2004 roku.

²²⁴ M. Salvati, *Ideologia addio, le emozioni decidono di voto*, „Corriere della Sera” z 18 lutego 2006 roku.

²²⁵ A. Panebianco, *Non siamo affatto tutti liberali*, „Corriere della Sera” z 16 stycznia 2005 roku. Por. także A. Panebianco, *Il festival delle identità*, „Corriere della Sera” z 21 maja 2005 roku; M. Salvati, *Il residuo italiano della lunga egemonia comunista*, „Corriere della Sera” z 9 listopada 2005 roku.

²²⁶ Piergiorgio Corbetta i Paolo Segatti przyjęli indeks głosowania klasowego jako głosowania różnych klas na jakąś partię polityczną. Wartość 100 na skali tego indeksu oznacza, że głosował na wybraną partię cały elektorat. Indeks powyżej 100 pokazuje, że określona klasa głosowała na daną partię powyżej średniej elektoratu. Szerzej P. Corbetta, P. Segnatti, *Un bipolarismo senza radici?* w: *Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano*, pod red. S. Ceccanti i S. Vassallo, Bologna 2004, s.131. Por także indeks Alforda – miernik klasowego sposobu głosowania – R. Herbut, W. Jednaka, *Systemy partyjne...*, s. 133-134.

Indeks głosowania klasowego: Chrześcijańska Demokracja/Dom Wolności (DC –Polo)
oraz Włoska Partia Komunistyczna/Drzewo Oliwne (PCI-Ulivo)

Źródło: P. Corbetta, P. Segatti, *Un bipolarismo senza radici?* w: *Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano*, pod red. S. Ceccanti i S. Vassallo, Bologna 2004, s.131.

Zdaniem Piergiorgio Corbetta i Paolo Segattiego, w okresie między 1968 a 2001 rokiem nastąpiła radykalna transformacja głównych orientacji politycznych w każdej klasie, ujmując ją w czterech zasadniczych punktach:

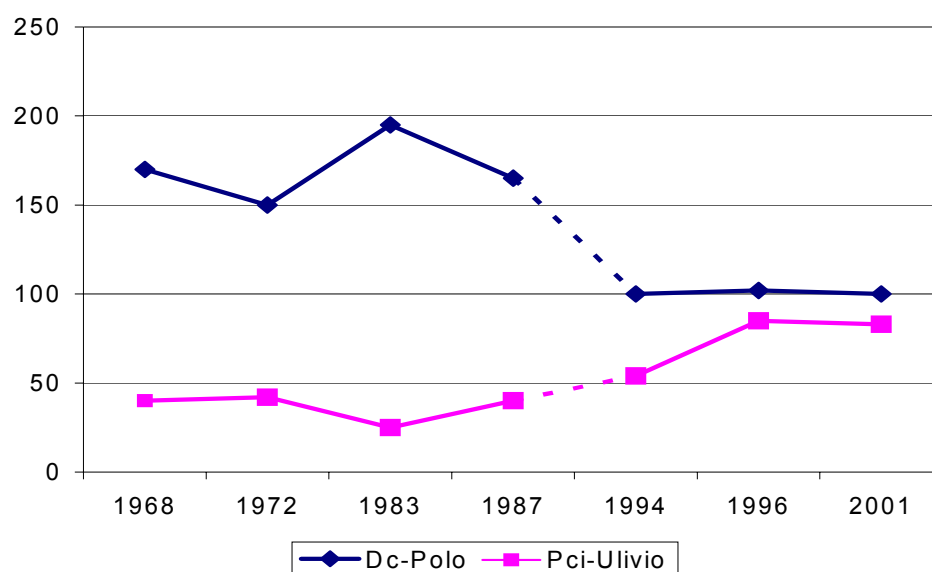
- 1) w przeszłości klasa robotnicza orientowała się przeważnie w kierunku Włoskiej Partii Komunistycznej, natomiast dziś podobnie głosuje na centrolewicę, jak i na centroprawicę;
- 2) do 1994 roku mieszczaństwo zwracało się w stronę Chrześcijańskiej Demokracji, dziś bliższa jest mu centrolewica;
- 3) drobne mieszczaństwo (handlowcy i rzemieślnicy), którzy wcześniej zdecydowanie popierali Chrześcijańską Demokrację, obecnie równie mocno są przychylni dla centroprawicy;
- 4) średnie warstwy urzędnicze (najbardziej znaczące pod względem liczby) wyraźnie zmieniły swe preferencje, wcześniej głosując na Chrześcijańską Demokrację a dziś zdecydowanie wspierając centrolewicę²²⁷.

²²⁷ P. Corbetta, P. Segatti, *Il voto degli italiani: una pianta senza radici*, www.social.unimi.it/papers/2002-11-6_Paolo%Segatti.pdf, 18.07.2004. Por. także M. Salvati, *La lotta di classe è finta*, „Corriere della Sera” z 21 marca 2006 roku.

O wiele istotniejsze znaczenie w powojennej Italii miał podział ze względu na religię. Od początku zjednoczenia państwa w XIX wieku tzw. kwestia rzymska i Watykan odgrywały duży wpływ na włoską politykę. Od 1943 roku działała Chrześcijańska Demokracja, jako wyraz solidarności katolików, determinując funkcjonowanie włoskiego systemu partyjnego. Indeks religijności głosowania²²⁸ dopiero radykalnie spadł w 1994 roku, wtedy właśnie rozwiązano partię chadecką i powstały dwa rywalizujące bloki koalicyjne (wykres nr 14). Wydawało się, że elektorat katolicki będzie odtąd głosował na koalicję centroprawicową. Tymczasem okazało się, że „indeks religijności głosowania centroprawicy gwałtownie zmniejszył się, by z tą samą szybkością wzrosnąć na rzecz centrolewicy, określając wartość obu indeksów na bardzo podobnym poziomie”²²⁹. W latach dziewięćdziesiątych zaznaczył się zatem ogólny spadek wpływu religijności głosowania²³⁰.

Wykres nr 14

Indeks religijności głosowania: Chrześcijańska Demokracja/Dom Wolności (DC-Polo) oraz Włoska Partia Komunistyczna/Drzewo Oliwne (PCI-Ulivo)

Źródło: P. Corbetta, P. Segatti, *Un bipolarismo senza radici?* w: *Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano*, pod red. S. Ceccanti i S. Vassallo, Bologna 2004, s.134.

²²⁸ Piergiorgio Corbetta i Paolo Segatti określili indeks religijności głosowania jako stosunek procentowy katolików, którzy głosują na określoną partię do procentowej liczby katolików całego elektoratu. Jeśli wartości indeksu równa jest 100, oznacza to, iż w partii jest tyle katolików, ilu ich jest w całym elektoracie. Por. P. Corbetta, P. Segnatti, *Un bipolarismo senza radici?* w: *Come chiudere...*, s. 133.

²²⁹ Tamże, s. 134.

²³⁰ Por. S. Vassallo, *La Margherita ha perso elettori ulivisti per inseguire la sua tradizione cattolica*, „Il Riformista” z 19 czerwca 2004 roku.

Reasumując badania podziału opartego na klasie i religii, trzeba podkreślić ich brak ciągłości z tradycjami powojennymi. W miejsce interklasowej chadecki i powiązanych klasowo komunistów, powstały po 1993 roku dwie interklasowe koalicje o podobnym poziomie poparcie zarówno przez robotników, jak i katolików. Zaś obydwa indeksy – klasowego głosowania i religijności głosu uległy radykalnej zmianie. W rywalizacji wyborczej między dwoma koalicjami można znaleźć odwoływanie się do dawnych podziałów wobec wyrównanej możliwości zwycięstwa w wyborach, a każdy głos poparcia jest ważny. Jednak, jak zauważa Ryszard Herbut, „tradycyjne konflikty klasowe czy religijne stopniowo zanikają, ale im miały one większe strukturyzacyjne znaczenie w przeszłości, tym ich wpływ na obecne zachowanie wyborców będzie większy. Nie zapobiega to płynności zachowań elektoratu, ale w określony sposób je ukierunkowuje. Właśnie dlatego możemy wciąż mówić o potencjalnym elektoracie lewicowym i prawicowym”²³¹.

Przedstawione, wybrane aspekty zachowań wyborczych we Włoszech podkreślają radykalną ich transformację w latach dziewięćdziesiątych. Tylko w niewielkim stopniu można mówić o ich ciągłości z powojenną tradycją. Procesy te poprzedziły zmiany społeczne, polityczne, kulturowe i gospodarcze na arenie wewnętrznej i międzynarodowej²³².

4.11. Zmiany ustawodawstwa w finansowaniu partii politycznych

Aby móc lepiej zrozumieć złożoną konstrukcję współczesnego, włoskiego bipolarizmu i trudności w jego formowaniu, niezbędne staje się przybliżenie ewolucji ustawodawstwa dotyczącego finansowania partii politycznych. W moim przekonaniu ten właśnie instrument wpływa negatywnie na kształt bipolarnego układu partyjnego we Włoszech poprzez częste zmiany zapisów ustawowych (1974 r., 1993 r., 1997 r., 1999 r., 2002 r.), rozszerzając liczbę beneficjentów a w szczególności pozwalając przetrwać małym partiom, które nie wchodzą w skład dwóch głównych bloków występujących na scenie politycznej Italii po 1993 roku.

²³¹ R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 95.

²³² Por. L. Fasano, N. Pasini, *Nuovi cleavages e competizione partitica nel sistema politico italiano*, www.sociol.unimi.it/ricerca_publicazioni.asp, 10.05. 2004; P. Segatti, C. Vezzoni, *La gente come me conta in politica? I politici ci ascoltano anche dopo che li abbiamo votati? Un' esplorazione sul senso di efficacia politica degli italiani tra il 2001 e il 2004*, www.sociol.unimi.it/ricerca_publicazioni.asp, 30.04.2006; F. Battistelli, P. Bellucci, *L'identità degli italiani tra euroscetticismo ed euroopportunismo*, „Il Mulino” 2002, nr 1, s. 77-85; R. Biorcio, *Orientamenti elettorali ed europeismo degli italiani*, „Quaderni dell'Osservatorio Elettorale” dicembre 2004, s.7-28.

Zagadnienie finansowania partii politycznych we Włoszech zostało uregulowane po raz pierwszy dopiero ustawą nr 195 z 2 maja 1974 roku (tzw. *legge Piccoli*)²³³, choć już od czasów Zgromadzenia Konstytucyjnego istniało wiele projektów²³⁴. Wskutek głośnych skandali z tajnymi finansami partii politycznych (za twórcę tajnego finansowania uchodzi Enrico Mattei)²³⁵ oraz zmniejszającej się frekwencji wyborczej przyjęto w ustawie dwojaki model: a) stałą dotację roczną państwa (*un contributo ordinario annuale*), przyznawaną grupom parlamentarnym; b) zwrot kosztów kampanii na wydatki wyborcze (*un rimborso delle spese elettorali*)²³⁶. Niemniej warto zauważyć, jak pisze F. Lanchester, że „ustawa z 1974 roku dodała a nie zastąpiła finansowaniem publicznym tego nielegalnego”²³⁷. W 1978 roku odbyło się referendum abrogacyjne, a jedną z kwestii poddanych pod głosowanie było publiczne finansowanie partii politycznych. Nie doszło ono do skutku, bowiem za zniesieniem regulacji głosowało 43,6% uprawnionych a przeciw 56,4%²³⁸. Kolejną ustawą, nr 422 z 8 sierpnia 1980 roku zatwierdzono również zwrot wydatków wyborczych dla partii w wyborach do Parlamentu Europejskiego i rad regionalnych. Ponadto ustawą nr 659 z 18 listopada 1981 roku zwiększono wysokość dotacji dla partii politycznych, jednocześnie poszerzając zakres ograniczeń w finansowaniu partii i sankcji karnych²³⁹.

Lata dziewięćdziesiąte i początek XXI wieku zmieniły wcześniejsze unormowania dotyczące finansowania polityki. Procesy o korupcję, nielegalne wspieranie działalności politycznej czy oskarżenia o powiązania z organizacjami przestępczymi podważyły zaufanie dla ówczesnej klasy politycznej²⁴⁰. Wyrazem tego niezadowolenia społecznego było zniesienie stałej, rocznej dotacji dla grup

²³³ Legge 2 maggio 1974, n. 195 – *Contributo dello Stato al finanziamento dei partiti politici*, Gazzetta Ufficiale n. 135 del 25 maggio 1974.

²³⁴ Problematyce finansowania partii politycznych były poświęcone m.in. projekty ustawy Sturzo z 1958 roku a następnie projekt D'Ambrosio z 1961 roku, projekt komisji studiów konstytucyjnych Włoskiej Partii Republikańskiej z 1965 roku (*schema della commissione di studi costituzionali del P.R.I.*), projekt Klubu Turatiego z 1968 roku i wiele innych propozycji. Treść wyżej wymienionych projektów została opublikowana w „La Documentazione Italiana” 1971, nr 93.

²³⁵ R. Fiszer, *Lekcje włoskiego według Jerzego Pomianowskiego (wywiad)*, „Studia europejskie” 1998, nr 5, s. 52-55.

²³⁶ Szerzej C. Amirante, *Partie polityczne w Konstytucji włoskiej (formalnej i materialnej) – powstanie i kryzys niezbędnego składnika demokracji konstytucyjnej*, w: *Partie polityczne we współczesnym konstytucjonalizmie*, pod red. M. Granata, P. Policastro, J. Sobczaka, Lublin 2001, s. 25-27.

²³⁷ F. Lanchester, *Introduzione. Il finanziamento della politica tra forma di stato e vincoli sistematici*, w: *Finanziamento della politica e corruzione*, pod red. F. Lanchester, Milano 2000,

²³⁸ Szerzej A. Barbera, A. Marrone, *La Repubblica dei referendum*, Bologna 2003, s. 67-68.

²³⁹ Legge 18 novembre 1981, n. 659 – *Modifiche ed integrazioni alla legge 2 maggio 1974, n. 195, sul contributo dello Stato al finanziamento dei partiti politici*, Gazzetta Ufficiale n. 323 del 24 novembre 1981.

²⁴⁰ Por. V. Pujas, M. Rhodes, *Party Finance and Political Scandal in Italy, Spain and France*, „West European Politics” 1999, nr 3, s. 47-50.

parlamentarnych w referendum z 18 kwietnia 1993 roku. Kwestia ta zyskała poparcie aż 90,3% uprawnionych do głosowania przy 77% frekwencji²⁴¹. Tak więc jedynym źródłem finansowania partii politycznych pozostał zwrot wydatków na kampanie wyborcze. Naliczano go poprzez pomnożenie określonej kwoty przez liczbę mieszkańców (na podstawie spisu powszechnego), a od 1999 roku przez liczbę osób zapisanych na listy w wyborach do Izby Deputowanych. Środki te okazały się niewystarczające dla partii politycznych, dlatego też stopniowo zwiększano fundusze na wydatki wyborcze, powodując ich dziesięciokrotny wzrost. W 1993 roku kwota przeliczeniowa na osobę wynosiła 800 lirów, podwyższono ją do 4.000 lirów w myśl ustawy z 1999 roku, a następnie jeszcze powiększono w 2002 roku do sumy 5 euro (9.681 lirów)²⁴².

Tabela nr 41

Zwrot wydatków wyborczych na kadencję organu według różnych ustaw w latach 1974-2002 (mld lirów)

Ustawa	Izba Deputowanych	Senat	Wybory do Parlamentu europejskiego	Wybory regionalne
195/1974	30	30	30	40
515/1993	45	45	45	68
157/1999	198	198	198	198
156/2002	478	478	478	478

Źródło: M.C. Pacini, *Finanziamento ai partiti: chi ottiene quanto, come e perché*, „Il Mulino” 2002, nr 6, s. 1114.

Tabela nr 42

Zwrot wydatków wyborczych w czasie całej kadencji Izby Deputowanych (liry)

Partia	% głosy	Na podstawie ustawy 157/1999	Na podstawie ustawy 156/2002
Forza Italia	29,4	65.683.929.106	139.756.287.416
Demokraci Lewicy	16,6	36.987.642.734	78.698.940.504

²⁴¹ Informacje o rezultatach wszystkich referendów ogólnokrajowych we Włoszech można znaleźć na oficjalnej stronie włoskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych – www.intero.it. Por. A. Barbera, A. Morrone, *La Repubblica dei...*, s. 136-138.

²⁴² M.C. Pacini, *Finanziamento ai partiti: chi ottiene quanto, come e perché*, „Il Mulino” 2002, nr 6, s. 1114-1115.

Margherita	14,5	32.421.716.438	68.983.978.011
Sojusz Narodowy	12,0	26.837.798.564	57.103.025.668
Odbudowa Komunistyczna	5,0	11.236.475.543	23.907.950.193
Liga Północna	3,9	8.805.021.341	18.734.523.193
Girasole („Słonecznik”)	2,2	4.842.608.102	10.303.660.855
Pdci	1,7	3.733.301.244	7.943.378.674
Svp	0,5	6.122.039.936	14.817.402.837
Vallée d’Aoste	0,1	765.254.992	1.852.175.355
Lista Di Pietro	3,9	0	18.421.270.249
Ccd-Cdu	3,2	0	15.276.756.673
Demokracja Europejska	2,4	0	11.364.413.117
Lista Pannella-Bonino	2,2	0	10.647.478.729
Razem		197.435.788.000	477.861.241.484

Źródło: M.C. Pacini, *Finanziamento ai partiti: chi ottiene quanto, come e perché*, „Il Mulino” 2002, nr 6, s. 1116.

Kierunek ewolucji włoskich norm o finansowaniu polityki najwyraźniej obrazują zasady przyjęte odnośnie Izby Deputowanych. W 1993 roku (ustawa nr 515) postanowiono, iż zwrot wydatków wyborczych przynależy partiom, które przekroczyły 4 % próg wyborczy albo uzyskały co najmniej 3% ważnych głosów i jedno miejsce w kolegiach jednomandatowych. Tak wyznaczone wymagania pozbawiły wiele ugrupowań ich podstawowego źródła finansowania zważywszy jeszcze, że następne lata obfitowały w szereg konsultacji wyborczych. „Bankructwo większości partii – jak pisze Véronique Pujas i Martin Rhodes – i postępujące załamanie się zmienionego wcześniej systemu finansowania zrodziło nowy problem: znalezienie odpowiednich legalnych funduszy na finansowanie działalności partii politycznych”²⁴³. Nie dziwi zatem fakt, że dążono do jak najszybszej modyfikacji zapisów ustawy. Główną zmianą, uchwaloną w 1997 roku (ustawa nr 2)²⁴⁴ była dobrowolność finansowania polityki poprzez przekazanie

²⁴³ V. Pujas, M. Rhodes, *Party Finance and Political...*, s. 50.

²⁴⁴ Legge 2 gennaio 1997, n. 2 – *Norme per la regolamentazione della contribuzione volontaria ai movimenti o partiti politici*, Gazzetta Ufficiale del 8 gennaio, n. 5.

kwoty 0,004 z podatku od osób fizycznych (*quattro per mille delle quote IRPEF*) albo darowizny ze strony osób fizycznych i spółek kapitałowych. W ten sposób zebrany fundusz rozdzielano proporcjonalnie do uzyskanego wyniku wyborczego, uwzględniając mniejszości językowe (0,945 z całkowitej wysokości funduszu na wybranego kandydata) oraz specjalna pulę dla parlamentarzystów z partii lub list, które nie przekroczyły progu wyborczego (0,945 funduszu na członka Izby). Efektem tych rozwiązań były zmiany przynależności partyjnych, dając ogólną liczbę 44 podmiotów partycypujących w rozdziale środków finansowych²⁴⁵. Tym razem zawiedli wyborcy, przeznaczając niechętnie część swych zarobków na partie polityczne. Znowż zatem nieuniknione stały się zmiany ustawowe. W 1999 r. uchwalono²⁴⁶, że do zwrotu wydatków na kampanie wyborcze są uprawnione partie i ruchy polityczne, które przekroczyły próg 4% głosów albo uzyskały 1% głosów i co najmniej 1 mandat w kolegiach jednomandatowych. Obniżenie wysokości progu zwrotu kosztów na kampanie w stosunku do 1993 roku wywołało dwa różne efekty. Z jednej strony małe partie lub koalicje takie jak Girasole (2,2% w wyborach z 2001 r.) czy Komuniści Włoscy (1,7%) wymuszały na bloku centrolewicowym „Drzewo Oliwne” tzw. okręgi pewne w przetargach przedwyborczych do rozdziału w systemie większościowym, co oczywiście prowadzi do rozdrobnienia partyjnego. Z drugiej strony część list, chcąc ominąć negatywne skutki podziału mandatów (głównie scorporo) i zmaksymalizować swój rezultat w podziale proporcjonalnym stosowało tzw. listy widma (wł. listy civetta), a w efekcie nie udało im się pokonać 4% głosów albo zdobyć przynajmniej 1 miejsca w systemie większościowym (np. Lista Ccd-Cdu – 3,2% głosów). Te ostatnie skutki zniwelowała ostatnia nowelizacja ustawy o finansowaniu partii politycznych i ruchów z 2002 roku (ustawa nr 156)²⁴⁷, wyznaczając tylko konieczność uzyskania 1% ważnych głosów. Dzięki tej zmianie, prawo do otrzymania zwrotu wydatków wyborczych uzyskały lista Ccd-Cdu czy Lista Di Pietro (3,9% głosów, ale ani jednego miejsca w systemie większościowym), Demokracja Europejska (2,2%), przyjmując naruszenie reguły *lex retro non agit*.

²⁴⁵ Szeroko na temat ustawy nr 2 z 1997 roku i jej konsekwencji pisze G. Troccoli, *La legge 2 gennaio 1997, n. 2 ed finanziamento dei partiti*, „Rassegna parlamentare” 1997, nr 3, s. 615-669.

²⁴⁶ Legge 3 giugno 1999, n. 157 – *Nuove norme in materia di rimborso delle spese per le consultazioni elettorali e referendarie e abrogazione delle disposizioni concernenti la contribuzione volontaria ai movimenti e partiti politici*, Gazzetta Ufficiale del 4 giugno 1999, n. 129.

²⁴⁷ Legge 26 luglio 2002, n. 156 – *Disposizioni in materia di rimborsi elettorali*, Gazzetta Ufficiale del 29 luglio 2002.

Zwrot wydatków wyborczych w czasie kadencji Senatu (liry)

	Na podstawie ustawy 157/1999	Na podstawie ustawy 156/2002
Dom Wolności	95.690.090.820	231.602.315.163
Drzewo Oliwne	86.552.295.413	209.485.766.275
Odbudowa Komunistyczna	7.179.638.177	17.377.147.514
Demokracja Europejska	3.916.704.380	9.479.746.486
Lista Di Pietro	1.185.306.786	2.868.842.463
Sojusz Lombardzki Autonomia	1.807.098.869	4.373.789.158
Svp	827.933.989	2.003.879.681
Vallée d'Aosta	276.719.564	669.754.738
Liczba całkowita	197.435.787.998	477.861.241.479

Źródło: M.C. Pacini, Finanziamento ai partiti: chi ottiene quanto, come e perché, „Il Mulino” 2002, nr 6, s. 1119.

W odniesieniu do Senatu, zasady finansowania podmiotów politycznych dotyczą, podobnie jak w ordynacji wyborczej, podziału na poziomie regionalnym a nie ogólnokrajowym. W każdym regionie udział w zwrocie wydatków wyborczych należy się grupom kandydatów i kandydatom indywidualnym. Grupy polityczne biorą udział w podziale środków finansowych jeśli zdobędą 1 mandat w systemie większościowym albo co najmniej 5% głosów ważnych w regionie. Natomiast w przypadku kandydatów indywidualnych przyjęto, że biorą oni udział w podziale środków finansowych, gdy zostaną wybrani w okręgu jednomandatowym albo uzyskają co najmniej 15 % głosów ważnych²⁴⁸. Z tych ogólnie przedstawionych zasad wynika, że zapisy ustawy o finansowaniu partii politycznych łagodzą efekty ordynacji wyborczej do Senatu, pogłębiając fragmentaryzację partyjną.

Omówiony zarys ustawodawstwa o finansowaniu polityki we Włoszech skłania do kilku wniosków. Choć w drodze referendum z 1993 roku zniesiono stałą dotację dla partii politycznych, to jednak utrzymano zwrot wydatków wyborczych, który zgodnie z ustawą nr 157 z 1999 roku przybrał formę przekazania 40% sumy

²⁴⁸ M. Ch., Pacini, *Finanziamento ai partiti...*, 1118-1119.

w pierwszym roku kadencji izby i 15 % w każdym kolejnym. Z tego też względu wydaje się być słuszna opinia wielu znawców tematu, że obecna postać ustawy to zamaskowana forma stałej dotacji państwowej dla partii politycznych, zniesionej wolą wyborców w 1993 roku. To budzi niebezpieczne obawy, że elity polityczne „nie zrozumiały tego, co się zdarzyło we Włoszech na początku lat dziewięćdziesiątych, wykorzystując falę moralizacji głównie po to, aby wykluczyć z układu grupy najbardziej zamieszane w rozwój wydarzeń. Rzeczywiste jest niebezpieczeństwo, że te zjawiska odrodzą się, a nie znajdzie się woli, inteligencji i siły, by je wyeliminować ze szkodą dla legitymizacji i skuteczności systemu demokratycznego”²⁴⁹.

4.12. Uwagi końcowe

Maurice Duverger pojmował system partyjny jako wypadkową wielu złożonych czynników zarówno o charakterze ogólnym, jak i cechach specyficznych dla danego państwa. Wyróżnił trzy generalne grupy: czynniki ekonomiczno-społeczne, ideologiczne i techniczne²⁵⁰. Radykalne zmiany ich poziomów mogą doprowadzić do przeobrażeń systemu partyjnego, czego przykładem są właśnie Włochy po 1993 roku. Pogarszające się warunki ekonomiczno-społeczne kraju, jak również brak odnowy ideologiczno-programowej w latach 80 przyczyniły się do kryzysu politycznego w początku lat 90, a następnie opracowania i wprowadzenia programu uzdrowienia trudnej sytuacji politycznej w kolejnym dziesięcioleciu.

Według Duverger’a podstawowym elementem czynników technicznych jest system wyborczy, przy czym „z politologicznego punktu widzenia najistotniejsze znaczenie posiada formuła wyborcza (zwana też regułą rozstrzygającą), stanowiąca sposób przeliczania głosów na mandaty”²⁵¹. Wpływ i rola systemu wyborczego na strukturę i funkcjonowanie systemu partyjnego jest podkreślany

²⁴⁹ F. Lanchester, *Introduzione. Il finanziamento...*, s. 21. Wartą polecenia publikacją o korupcji jest pozycja F. Cazzoli, *La corruzione politica in Italia*, „Rivista italiana di scienza politica” 1988, nr 2, s. 223-258 czy opracowanie *La lotta alla corruzione*, Camera dei deputati. Comitato di studio sulla prevenzione della corruzione, Bari-Roma 1998. Na temat klientelizmu pisze np. S. Piattoni, *Clientelismo virtuoso: una via di sviluppo nel Mezzogiorno?*, „Rivista italiana di scienza politica” 1998, nr 3, s. 483-511.

²⁵⁰ M. Duverger, *I partiti politici...*, 251-252. Por. także M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne...*, s. 410-415; W. Skrzydło, *O partiach i systemach...*, s. 78-82.

²⁵¹ A. Antoszewski, *Systemy wyborcze*, w: *Systemy polityczne współczesnej Europy*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Warszawa 2006, s. 205.

przez wielu badaczy, wyznaczając niejako dwie jego formy: wyborczy system partyjny i parlamentarny system partyjny.

Dopiero kryzys różnych sfer życia społecznego Włoch na początku lat dziewięćdziesiątych wymusił na elitach politycznych przeprowadzenie niezbędnych reform. Przełomem miała być uchwalona w sierpniu 1993 r. nowa ordynacja wyborcza do parlamentu, a jeszcze wcześniej do władz lokalnych. Przyjęto większościowo-proporcjonalną formułę wyborczą o charakterze semikorekcyjnym (*il sistema misto a semicorrezione con voto disgiunto – PR-LR Hare*)²⁵², zrywając z czysto proporcjonalnym, powojennym systemem. Za główny cel reformy wyborczej uważano zmniejszenie efektywnej liczby partii politycznych i stworzenie trwałych oraz stabilnych większości parlamentarnych. Repartycja 75% miejsc w parlamencie, w jednomandatowych okręgach wyborczych według większości względnej miała pomóc przede wszystkim w budowie bipolarnego systemu partyjnego.

W tej części pracy został przedstawiony proces kształtowania się wyborczej płaszczyzny współpracy i rywalizacji partii politycznych współczesnych Włoch po 1993 roku. Jego kluczową konsekwencją polityczną było formowanie się koalicji wyborczych jako propozycji tworzenia koalicji gabinetowych w bipolarnej przestrzeni rywalizacyjnej. Warto zauważyć, że stopniowo pogłębiający się proces bipolaryzacji sceny partyjnej między kolejnymi elekcjami parlamentarnymi miał istotny wpływ na losy transformacji politycznej. Z tego też względu trzeba zastanowić się nad zasadniczym pytaniem: jaki format i mechanizm działania wyborczego systemu partyjnego powstał we Włoszech po roku 1993.

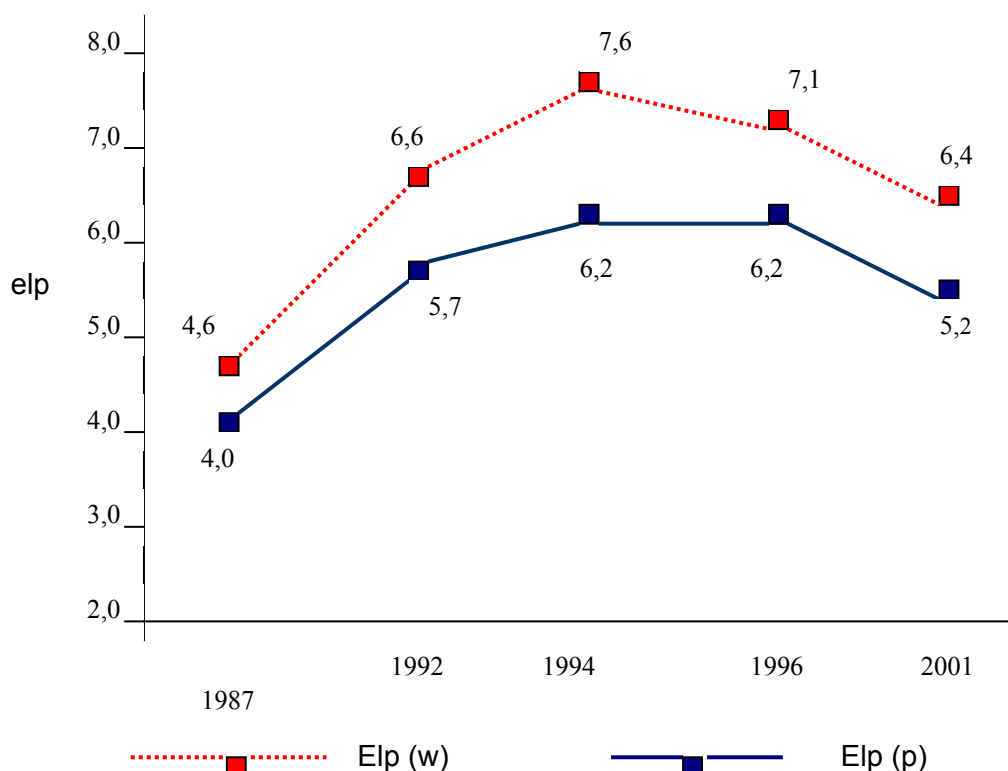
Efekty przyjętych, prawnych rozwiązań ordynacji wyborczej i jej wpływu na kształt systemu partyjnego zaobserwowano na podstawie wyborów parlamentarnych z 1994, 1996 i 2001 roku. Douglas W. Rae zaproponował przy analizie wyborczego systemu partyjnego następujące zmienne: 1) indeks efektywnej liczby partii politycznych; 2) ilość głosów uzyskanych przez najsilniejszą partię; 3) ilość głosów otrzymanych przez dwa najsilniejsze ugrupowania; 4) indeks fragmentaryzacji (frakcjonizacji); 5) średnia zmiana liczby głosów zdobytych przez partie polityczne (indeks przesunięcia poparcia

²⁵² Por. A. Chiaramonte, *I sistemi elettorali misti. Una classificazione*, „Rivista italiana di scienza politica” 1998, nr 2, s. 254-255. Andrzej Antoszewski zalicza włoski system wyborczy do parlamentu do grupy mieszanych systemów sprzężonych (kompensacyjnych) podobnie, jak ma to miejsce w Albanii, Niemczech czy na Węgrzech. Por. A. Antoszewski, *Systemy wyborcze*, w: *Systemy polityczne...*, s. 218.

wyborczego)²⁵³. Kierując się tymi założeniami będzie można dokonać wstępnej analizy włoskiego, wyborczego systemu partyjnego po 1993 roku.

Wykres 15

Indeks efektywnej liczby partii M. Laakso i R. Taagepera (elp) na poziomie wyborczym (w) i parlamentarnym (p) w Izbie Deputowanych

Źródło: A. Chiaramonte, R. D'Alimonte, *Dieci anni (quasi) di maggioritario. Una riforma (quasi) riuscita*, w: *Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano*, pod red. S. Ceccanti, S. Vassallo, Bologna 2004, s. 114.

Charakteryzująca Włochy wielopartyjność także po 1993 roku nie uległa zmniejszeniu. Jak wskazuje indeks efektywnej liczby partii na poziomie wyborczym²⁵⁴, zmiana systemu wyborczego przyniosła nieoczekiwany skutek w

²⁵³ Por. D. W. Rae, *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven and London 1971, s. 48-60.

²⁵⁴ M. Laakso i R. Taagepera stworzyli tzw. indeks „efektywnej liczby partii” (na poziomie parlamentarnym lub wyborczym). Określa on liczbę partii funkcjonujących w systemie partyjnym, uwzględniając ich właściwe znaczenie w procesie rywalizacji wewnątrzsystemowej. Formuła ta wyraża się wzorem:

$$N = \left(\sum_{i=1}^n p_i^2 \right)^{-1}$$

gdzie n to liczba partii, p_i – odsetek miejsc parlamentarnych (lub głosów wyborczych) partii „i”. Por. M. Laakso, R. Taagepera, *Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe*, „Comparative Political Studies” 1979, nr 1, s. 3-27.

postaci wzrostu wartości indeksu, który w 2001 roku powrócił do rozmiaru poprzedzającego reformę (wykres nr 15). Jednym z zasadniczych celów modyfikacji systemu wyborczego do parlamentu była redukcja efektywnej liczby partii politycznych, a w konsekwencji spadek poziomu frakcjonizacji systemu partyjnego oraz pojawienie się dwubiegunowej struktury układu politycznego. Nadzieja ta okazała się trudna do realizacji, gdyż w wyborach 1994 r. efektywna liczba partii była najwyższa od 1946 roku – 7,6 a rywalizacja przybrała charakter trójbiegunowy. Wybory parlamentarne w 1996 i 2001 roku nieznacznie poprawiły ocenę reformy wyborczej w tym względzie, lecz nadal nie osiągnięto zamierzonego celu.

Kolejną istotną zmienną dla Douglasa Rae'a była liczba głosów uzyskanych w wyborach przez najsilniejszą partię. W 1994 i 2001 roku najwięcej głosów zdobyła Forza Italia, a w 1996 roku Demokratyczna Partia Lewicy. W 1994 roku Forza Italia otrzymała w podziale proporcjonalnym do Izby Deputowanych 21% głosów. W 1996 roku natomiast największe poparcie w systemie proporcjonalnym do Izby Deputowanych zdobyła lista PDS – 21,1% głosów. W 2001 roku ponownie najlepszy wynik odnotowała lista Forza Italia, uzyskując 29,4%. W systemie większościowym, z kolei partie polityczne połączone w koalicje wyborcze wysuwały wspólnego kandydata, co zazwyczaj powodowało gorsze rezultaty potencjalnie najsilniejszego koalicjanta (w 1994 roku Sojusz Narodowy zdobył więcej mandatów w systemie większościowym do Izby Deputowanych od Forza Italia). Większość badaczy przyjmuje, że rezultaty w podziale proporcjonalnym są wskaźnikiem siły danej partii. Wyżej przedstawione dane świadczą, że po 1993 roku najmocniejsza lista partyjna była w stanie uzyskać niewiele ponad 1/4 głosów elektoratu, podczas gdy po II wojnie światowej lista chadecji zdobywała (zawsze wygrywała) ponad 40% głosów, a w szczytowym momencie swej świetności poparło ją 48,8% obywateli. Wnioskować z tego można, że po 1993 roku zmniejszył się dystans między liczbą głosów otrzymanych przez najsilniejszą listę partyjną wobec innych ugrupowań, a także brak jest wyraźnego, dominującego i stałego lidera, bowiem w kolejnych wyborach odmienna lista zwyciężała w podziale proporcjonalnym do Izby Deputowanych.

Wskaźnik liczby głosów uzyskanych przez dwie najsilniejsze partie polityczne również inaczej ukształtował się po 1993 roku w stosunku do okresu powojennego. W latach siedemdziesiątych Chrześcijańska Demokracja i Włoska

Partia Komunistyczna uzyskiwały ponad 70% głosów. Tymczasem po 1993 roku dwa największe ugrupowania – Forza Italia i Demokratyczna Partia Lewicy (Demokracy Lewicy) otrzymywały razem niewiele ponad 40% głosów w podziale proporcjonalnym do Izby Deputowanych. W 1994 roku poparło je 41,3% głosujących, w 1996 roku 41,7% a w 2001 roku 46% obywateli. Zważywszy na fakt, że we współczesnych Włoszech tylko te dwie partie stale zdobywają powyżej 15% głosów, co dla Petera Mair'a jest wyznacznikiem dużych partii, należy zauważyć, że Włochy zaliczają się do systemów partii małych (małe partie zdobywają przeciętnie 58,1% głosów, gdy duże 41%). Przed 1993 rokiem Włochy klasyfikowano do pośrednich systemów partyjnych, gdzie małe partie zdobywały przeciętnie 34,6% głosów, gdy duże 63,1%²⁵⁵.

Powyższe spostrzeżenia w odniesieniu do wyborczego systemu partyjnego po 1993 roku potwierdziły także wartości indeksu frakcjonizacji D. Rae'a²⁵⁶. Fragmentaryzacji układu sprzyjał nie tylko podział proporcjonalny, odzwierciedlający faktyczne poparcie wyborców dla poszczególnych list partyjnych, ale przede wszystkim repartycja większościowa mandatów. Partie, konsolidując się w koalicje wyborcze, zawierały po skomplikowanym procesie negocjacyjnym pakt, w celu wyłonienia wspólnego kandydata, jednocześnie dbając, by każdy z koalicjantów zdobył miejsce w parlamencie (unika się w ten sposób możliwości niew wejścia do parlamentu w razie wyniku poniżej klauzuli zaporowej w systemie proporcjonalnym). Temu zjawisku przydano miano tzw. proporcjonalizacji systemu większościowego. Wykres nr 16 obrazuje wysoki poziom frakcjonizacji układu partyjnego Włoch po 1993 roku. Jego wartość jest wyższa od średniego indeksu w okresie powojennym, przy również większej efektywnej liczbie partii politycznych (w 2001 roku – wartość 6,4). Obawy może budzić

²⁵⁵ Por. R. Herbut, *Systemy partyjne*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie...*, s. 147.

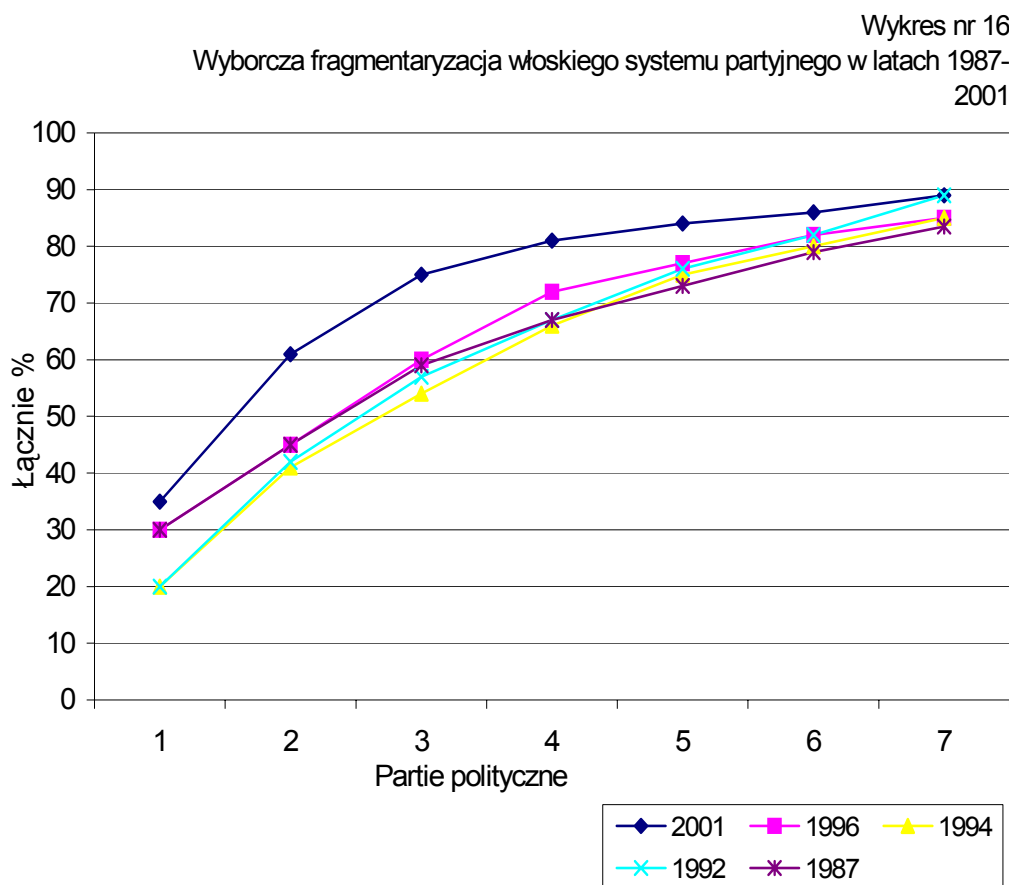
²⁵⁶ Ten indeks Douglasa Rae'a zakłada prawdopodobieństwo, że dwóch przypadkowych wyborców będzie głosować w wyborach na dwie różne partie. „Szansa, że tych dwóch wyborców wybierze tę samą partię zostaje skalkulowana przy użyciu wzoru:

$$F = 1 - \sum_{i=1}^n t_i^2 ;$$

gdzie t – to procent głosów lub mandatów uzyskanych przez konkretną partię polityczną.

Wartość indeksu wynosi 0,0 gdy jedna partia polityczna zdobywa 100% głosów lub mandatów, natomiast F wynosi 1, gdy każdy wyborca głosuje na inną partię. „Poziom frakcjonizacji pomiędzy 0,50 a 0,67 wskazuje na rywalizację dwóch partii. Wartość indeksu frakcjonizacji powyżej 0,70 to oznaka układu wielopartyjnego (więcej niż 3 partie). Poziom poniżej 0,50 sugeruje pojawienie się partii dominującej. Por. D. W. Rae, *The Political Consequences of Electoral...*, s. 56; W. Jednaka, *Proces kształtowania się systemu...*, s. 31.

wzrastająca fragmentaryzacja w podziale większościowym, która jest warunkowana wysoce rywalizacyjnym systemem partyjnym w bipolarnej przestrzeni politycznej o „wyrównanych szansach władzy i opozycji”²⁵⁷. Ceną zwycięstwa wyborczego koalicji jest osłabienie ich największych partii, które w systemie większościowym muszą zagwarantować małym partiom elekcje ich kandydatów kosztem własnych przedstawicieli, co dobrze odzwierciedla wartość indeksu frakcjonizacji dla dwóch największych partii włoskich w 2001 roku.

Źródło: A. Di Virgilio, *Le elezioni politiche del 13 maggio 2001. Un risultato maggioritario; un risultato nazionalizzato*, "Quaderni dell'Osservatorio Elettorale" aprile 2002, nr 46, s. 176.

Wyraźnie granice między powojennym systemem partyjnym i układem powstałym po 1993 roku, pokazują wartości indeksu przesunięcia poparcia wyborczego²⁵⁸. Będąc jednym z mierników zachowań wyborców, wskazuje jak

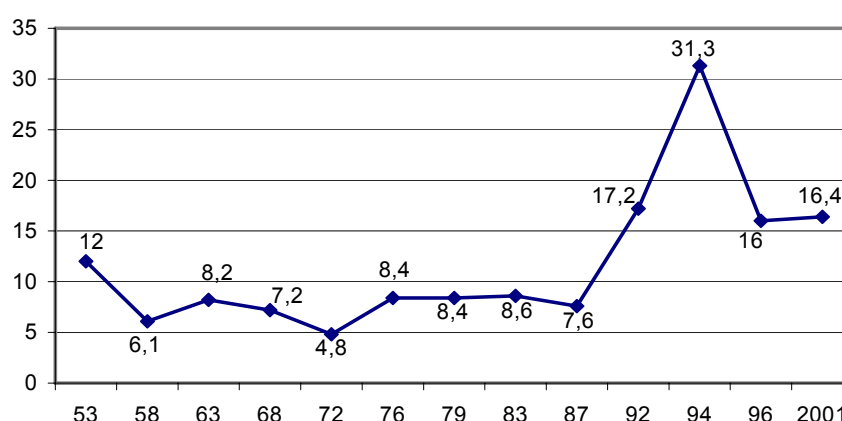
²⁵⁷ Por. A. Antoszewski, *Systemy wyborcze*, w: *Systemy polityczne współczesnej Europy*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbata, Warszawa 2006, s. 196.

²⁵⁸ M. Pedersen określił indeks przesunięcia poparcia wyborczego (*volatility*) jako „zmianę netto w ramach systemu wyborczego systemu partyjnego, będącą efektem indywidualnego transferu głosów”. Wyraził to w następującym wzorze:

ogromna dynamika zmiany preferencji wyborczych elektoratu nastąpiła w momencie przejście z jednego systemu do drugiego w wyborach z 1994 roku. Wtedy, bowiem aż 31,3% wyborców głosowało na inne podmioty polityczne niż dwa lata wcześniej (wykres nr 17). Nie tylko poziom indeksu był niezwykle wysoki jak na warunki włoski, gdyż jego wartość była najwyższa w ciągu minionego wieku w Europie Zachodniej²⁵⁹. Choć kolejne wybory przyniosły mniejsze wahania indeksu, to jednak wciąż 16% wyborców dokonywało zmiany poparcia wyborczego, decydując o zwycięstwie dwóch rywalizujących koalicji. Zwraca uwagę nieznaczny wzrost tego miernika między wyborami z 1996 i 2001 roku. Warto także przypomnieć, że w okresie 1950-1990 przeciętna wartość przesunięcia poparcia wyborczego w Europie Zachodniej była równa 7,7%, we Włoszech w latach osiemdziesiątych osiągając wartość 8%²⁶⁰.

Wykres nr 17

Indeks przesunięcia poparcia wyborczego w wyborach do Izby Deputowanych –
proporcjonalna formuła wyborcza (1963-2001)

Źródło: P. Natale, *Una fedeltà leggera: i movimenti di voto nella "Seconda Repubblica"*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte i S. Bartolini, Bologna 2002, s. 299.

Z perspektywy procesu bipolaryzacji sceny partyjnej po 1993 roku, jeszcze ważniejszym miernikiem od indywidualnego przesunięcia poparcia wyborczego dla

$$V = \sum_{i=1}^n \frac{p_i(t) - p_i(t+1)}{2}$$

gdzie n – liczba partii, P_i – ogólne poparcie (w%) udzielone partii „i” w okresie „t” (I wybory) oraz „t+1” (II wybory). Por. M. Pedersen, *The Dynamic of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility*, „European Journal of Political Research” 1979, nr 1, s. 3-4.

²⁵⁹ Por. P. Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford 1997, s. 216.

²⁶⁰ Por. M. Gallagher, M. Laver, P. Mair, *Representative Government in Western Europe*, New York 1992, s. 112.

poszczególnych partii politycznych był miernik przesunięcia poparcia wyborczego między dwoma głównymi, a zarazem alternatywnymi blokami²⁶¹. Jego wartości z wyborów na kolejne elekcje parlamentarne wskazywały stopniowe zmniejszanie się przeniesienia poparcia wyborców z jednego bloku na drugi. I tak, w 1994 roku poziom międzyblokowego przesunięcia poparcia wyborczego wynosił 16,4%, w 1996 roku 8,1% a w 2001 roku 3,1%²⁶². Te wyniki, w moim przekonaniu wskazują na stopniowy proces stabilizacji układu bipolarnego wyborczego systemu partyjnego, a z drugiej strony obrazują nadal wysoki poziom zmian poparcia wyborczego w ramach dwóch głównych i rywalizacji wewnątrzblokowej, co niekorzystnie wpływa na spójność i stabilność wewnętrzną koalicji wyborczej.

Indeksy efektywnej liczby partii politycznych, frakcjonizacji, przesunięcia poparcia wyborczego, a także wcześniej przedstawiony indeks polaryzacji (dystansu ideologicznego) pozwoliły dokonać analizy dynamicznego modelu systemu partyjnego po 1993 roku na poziomie wyborczym. Ich wartości świadczą o konieczności przeprowadzenia reklasyfikacji współczesnego, wyborczego systemu partyjnego Włoch. Fakt zaniku partii antysystemowych dowodzi transformacji systemu partyjnego ekstremalnie spolaryzowanego w kierunku umiarkowanie spolaryzowanym (typologia G. Sartoriego). Brak silnej partii centrowej, takiej jak powojenna Chrześcijańska Demokracja w kształtującym się bipolarnym układzie rywalizacji może wyrażać przeobrażenie się systemu z układu nierównowagi w system równowagi (typologia G. Smith'a)²⁶³. Choć prawie 30% elektoratu deklaruje swą pozycję jako centrową, to o zwycięstwie wyborczym decyduje zawiązanie paktu koalicyjnego z siłami o skrajnych poglądach, tak na lewicy jak i na prawicy, bowiem im większy jest zasięg oferty programowo-ideologicznej bloku wyborczego, tym większa jest jego konkurencyjność w większościowym podziale mandatów (75% miejsc w parlamencie).

Zatem zasadniczym, nowym i najważniejszym w moim przekonaniu rysem włoskiego, wyborczego systemu partyjnego po 1993 roku jest bipolarizm koalicyjny. Jednak jeszcze raz trzeba podkreślić rolę dwóch głównych czynników

²⁶¹ Por. S. Bartolini, P. Mair, *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates 1885-1985*, Cambridge 1990, s. 312-314; J. A. Evans, *In Defence of Sartori. Party System Change, Vote Preference Distributions and Other Competitive Incentives*, „Party Politics” 2002, nr 2, s. 165; R. Markowski, *Polski system partyjny po wyborach 1997 roku – instytucjonalizacja czy wichrowatość*, „Studia Polityczne” 1999, nr 2, s. 13-18.

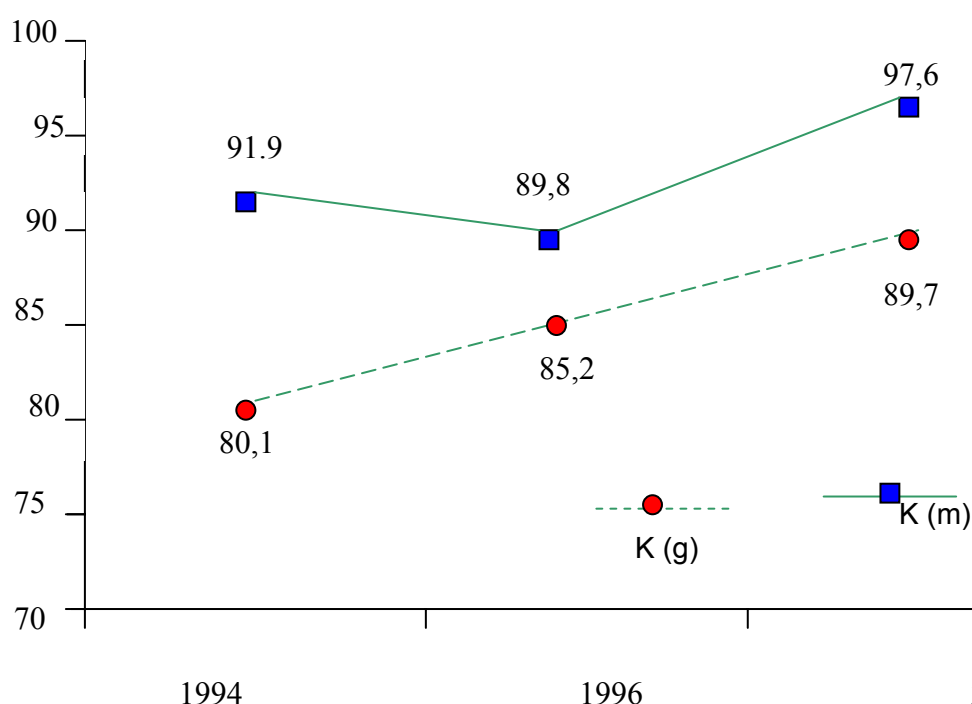
²⁶² Szerzej A. Pappalardo, *Il sistema partitico italiano fra bipolarismo e destrutturazione*, „Rivista italiana di scienza politica” 2001, nr 3, s. 575-576.

²⁶³ Por. G. Smith, *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, Warszawa 1992, s. 116-117.

go deformujących – znaczną fragmentaryzację partyjną oraz nadmierne zideologizowanie rywalizacji politycznej. Ich efektem była wzajemna delegitymizacji konkurujących ze sobą koalicji. Odbijało się to niekorzystnie zarówno na relacjach wewnątrzkoalicyjnych (intrakoalicyjnych), jak i we wzajemnych stosunkach między blokami (relacje interkoalicyjne).

Wykres nr 18

Koncentracja (k) głosów (g) w systemie większościowym i mandatów (m) dwóch głównych koalicji (Izba Deputowanych w latach 1994 – 2001)

Źródło: S. Bartolini, A. Chiaramonte, R.D'Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 365.

Proces kształtowania się wielkich koalicji doprowadził do stopniowej bipolaryzacji rywalizacji wyborczej po 1993 roku²⁶⁴. Jeszcze w 1994 roku powstały

²⁶⁴ W okresie powojennym problem tworzenia koalicji wyborczych był rozpatrywany w świetle modyfikacji ordynacji wyborczej na początku lat pięćdziesiątych. Wybory parlamentarne z czerwca 1953 roku, przeprowadzono przy obowiązywaniu zmienionego prawa wyborczego – tzw. oszukańczej ustawy wyborczej – *legge truffa*. Jak pisze Janina Zakrzewska, „najistotniejszymi momentami charakteryzującymi *legge truffa* było zniesienie zasady proporcjonalności na rzecz systemu większościowego oraz wprowadzenie tzw. premii większościowej”, która polegała na tym, że „partia lub blok partii, które uzyskały choćby jeden głos więcej niż 50% - otrzymywały 65% mandatów. Klęska wyborcza chadecji doprowadziła do zniesienia tej regulacji i uchwalenia w 1956 roku nowej ustawy wyborczej, powracając do proporcjonalnej formuły wyborczej. Szerzej J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa 1986, s. 72-73.

trzy duże bloki wyborcze, jednak szybko po wyborach nastąpił rozpad koalicji centrowej, torując drogę dla dwubiegunowej przestrzeni powiązań partyjnych. Rywalizacja w jednomandatowych okręgach wyborczych w systemie większości zwykłej sprzyjała coraz większej koncentracji głosów przez dwie szerokie koalicje. Jak wskazuje wykres nr 18, już w pierwszych wyborach parlamentarnych po 1993 roku, koalicja centroprawicowa i centrolewicowa otrzymały ponad 80% głosów (Izba Deputowanych), powiększając jeszcze swoje poparcie w wyborach z 2001 roku, gdzie uzyskały prawie 90% głosów, co w przeliczeniu na mandaty dało im 97,6% miejsc w izbie niższej parlamentu włoskiego.

Coraz bardziej wyrównana walka między konkurencyjnymi blokami prowadziła do poszerzania grona koalicjantów, bowiem o zwycięstwie w jednomandatowych okręgach wyborczych mogła zdecydować niewielka liczba głosów. Dlatego też negocjowano porozumienia lokalne z przedstawicielami najsilniejszych organizacji na wybranym terenie, bowiem ich przystąpienie do koalicji gwarantowało zdobycie mandatu w określonym okręgu. Konsekwentne prowadzenie niniejszej strategii działania przyniosło efekty w postaci stopniowego eliminowania zagrożenia ewentualnego sukcesu wyborczego kandydatów, którzy nie reprezentowali jednej z koalicji wyborczej (tabela nr 44). Już w 2001 roku zaledwie 1,3% najsilniejszych kandydatów nie przyłączyło się do któregoś z sojuszy wyborczych.

Tabela nr 44

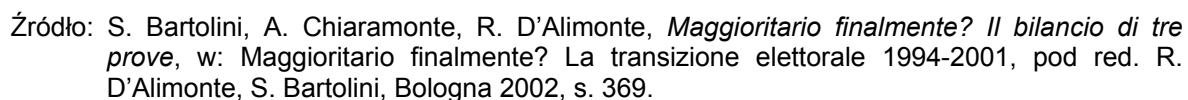
Okręgi jednomandatowe, w których co najmniej jeden z dwóch najsilniejszych kandydatów nie należy do jednej z dwóch największych koalicji wyborczych

Wybory parlamentarne	Izba Deputowanych		Senat	
	Liczba	%	Liczba	%
1994	109	22,9	54	23,3
1996	64	13,5	32	13,8
2001	6	1,3	3	1,3

Źródło: S. Bartolini, A. Chiaramonte, R.D'Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte, S. Bartolini, *Bologna 2002*, s. 372.

Wykres nr 19

Trójkąt Nagayamy z „segmentacją” wewnętrzną

335

drugiego kandydata/koalicję w okręgu²⁶⁵. Wszystkie zatem okręgi zostały ujęte wewnątrz trójkąta ABC, którego stronom przypisano następujące właściwości:

- strona AC określała równą liczbę głosów uzyskanych przez dwóch najsilniejszych kandydatów w okręgu ($v_1=v_2$). Punkty umieszczone w polu ADGC stanowiły okręgi marginalne a zatem konkurencyjne. Ponadto te okręgi, które weszły w pole ADFH, im bliżej punktu A były okręgami wielobiegunowymi, gdzie trzecie siły uzyskiwały względne rezultaty;
- strona BC zawierała te okręgi, gdzie wystawiono tylko dwóch kandydatów ($v_1+v_2=100$). To znaczy, że we wnętrzu pola BEFC znajdowały się okręgi dwubiegunowe, natomiast w obszarze pola BEHG, im bliżej punktu B były okręgi niekonkurencyjne, z względną różnicą głosów między dwoma najsilniejszymi kandydatami;
- romb u szczytu trójkąta CFGH, stanowiący skrzyżowanie dwóch stron figury reprezentowały natomiast okręgi zarówno dwubiegunowe (bipolarne), jak i konkurencyjne.

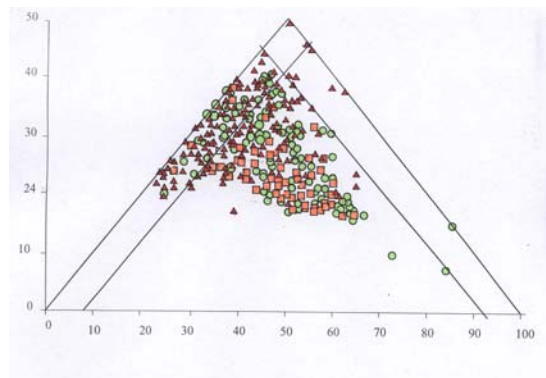
Niniejszą konstrukcję modelu M. Nagayamy wykorzystali włoscy badacze (S. Bartolini, A. Chiaramonte i R. D'Alimonte) w badaniu rozmieszczenia okręgów jednomandatowych podczas wyborów parlamentarnych do Izby Deputowanych z 1994, 1996 i 2001 roku (wykres nr 20). Ich wyniki wykazały następujące zmiany, jakie zaszły w strukturze rywalizacji międzypartyjnej w latach 1994-2001:

- 1) mniejsze rozproszenie okręgów ujętych w modelu oraz ich przesunięcie w kierunku pola bipolarizmu;
- 2) część okręgów nie tylko zmieniła położenie w kierunku pola bipolarizmu, ale także w stronę pola bipolarizmu konkurencyjnego, które w 1994 roku było prawie puste, a w 1996 roku były na nim prawie nieobecne okręgi z północy kraju;
- 3) nastąpił proces ujednolicenia terytorialnego okręgów, przy jednoczesnej bipolaryzacji rywalizacji w systemie większościowym na obszarze całego kraju.

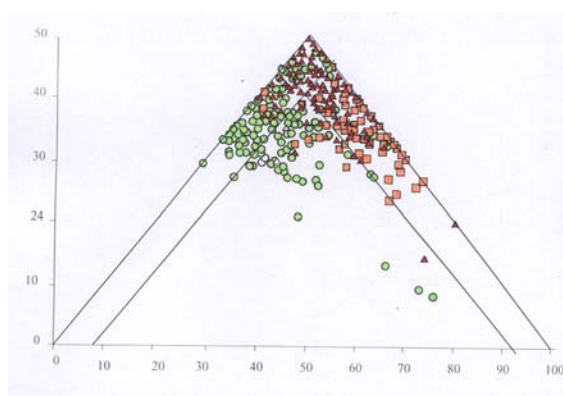
²⁶⁵ S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D'Alimonte, *Maggioritario finalmente?...*, s. 269-270.

Trójkąt Nagayamy zastosowany do wyników wyborów w okręgach jednomandatowych Izby Deputowanych (wybory z 1994, 1996 i 2001 roku)

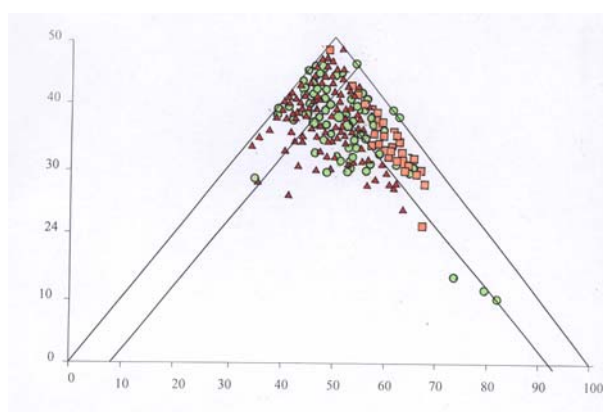
1994

1996

2001

● Północ ■ Centrum ▲ Południe

Źródło: S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D'Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 371.

W pełni zgadzając się z opinią Roberto D'Alimonte, Stefano Bartoliniego i Alessandro Chiaramonte, iż włoski bipolaryzm koalicyjny przybrał formę prawie doskonałą czy zrealizowaną według kryterium ilościowego, na co wskazuje chociażby wysoki poziom koncentracji głosów na rzecz dwóch koalicji, należy zauważyć, że przede wszystkim to zdanie jest zasadne w odniesieniu do repartycji większościowej mandatów²⁶⁶. Nie wolno však zapominać o podziale proporcjonalnym 25% miejsc w parlamencie, gdzie dominuje logika rywalizacji między listami partyjnymi a nie interes koalicji. Głosy zdobyte tylko w systemie większościowym nie wystarczały żadnej ze zwycięskich koalicji do zdobycia większości mandatów w obydwu izbach (tabela nr 45).

Tabela nr 45

Głosy i mandaty zwycięskich koalicji w wyborach parlamentarnych (1994-2001)

Wybory parlamentarne	Zwycięska koalicja	Izba Deputowanych			Senat		
		Głosy w % (system więk.)	Mandaty w % (liczba całkowita)	Różnica	Głosy w % (system więk.)	Mandaty w % (liczba całkowita)	Różnica
1994	Biegun Wolności + Biegun Dobrego Rządu	47,4	58,1	+10,7	42,7	49,6	+6,9
1996	Drzewo Oliwne + Prc	44,9	50,8	+5,9	44,1	53,0	+8,9
2001	Dom Wolności	45,4	58,4	13,0	42,5	55,9	+13,4

Źródło: S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D'Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D'Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 367.

Co więcej, w wyborach parlamentarnych z 1994 i 1996 roku zwycięska koalicja posiadała większość parlamentarną tylko w jednej izbie (w 1994 r. centroprawica musiała uzyskać poparcie reprezentantów bloku centrowego w Senacie, a w 1996 roku centrolewicowe Drzewo Oliwne było zobligowane, by zabiegać o głosy członków Odbudowy Komunistycznej w Izbie Deputowanych).

²⁶⁶ Zdaniem Edmondo Berselli i Roberto Cartocci, można mówić we Włoszech o zrealizowanym bipolaryzmie (*il bipolarismo realizzato*) - „system partyjny pozostaje całkowicie bipolarny” – dyskutowane kwestie to czy format bipolarny przeważa we wszystkich okręgach, jak konkurencyjne są jednomandatowe okręgi, czy polityczna rywalizacja ma kierunek dośrodkowy. Por. E. Berselli, R. Cartocci, *Il bipolarismo realizzato*, „Il Mulino” 2001, nr 3, s. 449-460.

Zarysowała się tendencja, że lepsze rezultaty w Senacie uzyskuje centrolewica, a w Izbie Deputowanych centroprawica. Dopiero w 2001 roku zwycięstwo centroprawicowego Domu Wolności przyniosło oczekiwaną większość parlamentarną w obydwu izbach. Inną przyczyną problemów z uzyskaniem większości w obu izbach są odmienne zapisy ordynacji dla Izby Deputowanych i Senatu.

Pod względem kryterium jakościowego, w moim przekonaniu nie można mówić o bipolaryzmie koalicyjnym, bowiem koalicje wydają się być tylko parasolem ochronnym dla partii politycznych, w celu optymalizacji wyniku i zwycięstwa wyborczego. Zbyt niski jest poziom spójności i dyscypliny koalicyjnej. Dlatego też można w aspekcie jakościowym mówić o powoli postępującej bipolaryzacji koalicyjnej. Kształtuje się bowiem dopiero względnie stały skład koalicji i struktury powiązań wewnątrz koalicyjnych.

Nie wszystkich zadowalające efekty przemiany wyborczego systemu partyjnego Włoch po 1993 roku dały asumpt do dyskusji nad modyfikacją nowoprzyjętych zapisów ordynacji wyborczej. Szczególnie krytykowano utrzymujący się poziom fragmentaryzacji partyjnej. Wobec czego popularny stała się propozycja zniesienia podziału proporcjonalnego mandatów. Był to pogląd nie do końca uzasadniony, gdyż „przyczyna sfragmentaryzowanych systemów partyjnych leży, zgodnie z poglądem Sartoriego, nie w odzwierciedleniu na płaszczyźnie parlamentu politycznej fragmentaryzacji w ramach społeczeństwa, lecz w samym społeczeństwie”²⁶⁷. Mimo sprzeciwu części klasy politycznej, zwłaszcza małych partii, udało się przeprowadzić dwukrotnie referendum w sprawie abolicji systemu proporcjonalnego do Izby Deputowanych w 1999 i 2000 roku. Brak quorum zablokował proces zmian. Jak zauważył Angelo Panebianco, „przeznaczenie (los) „rewolucji większościowej”, która dziś następuje, w rzeczywistości został zadecydowany w 1999 roku, kiedy upadło referendum na rzecz zniesienia kwoty proporcjonalnej. Ta porażka zablokowała na zawsze procesy agregacji wewnątrz dwóch koalicji. Zostało w ten sposób zagwarantowane uwiecznienie fragmentaryzacji partyjnej. A fragmentaryzacja, jak się teraz zauważa, nie może długo współżyć z systemem większościowym, bowiem prędzej czy później dąży do

²⁶⁷ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa 2004, s. 416. Por. także G. Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, New York 1976, s. 173-185; G. Sartori, *Ingegneria costituzionale comparata*, Bologna 2000, s. 73-76.

systemu proporcjonalnego jako właściwego i niezbędnego uzupełnienia”²⁶⁸. To zdanie jest tym bardziej słuszne, że po 2001 roku Dom Wolności zaproponował przejście na system proporcjonalny, bowiem listy partyjne koalicji centroprawicowej (głównie Forza Italia) w tym podziale uzyskiwały więcej głosów. W ostatecznym rezultacie przyjęto taką właśnie ordynację wyborczą 21 grudnia 2005 roku, jednocześnie wprowadzając istotne zapory w postaci kilku progów wyborczych czy tzw. premii większościowej. To nie zmienia jednak wartej przytoczenia opinii G. Sartorio, że powstały w wyniku Mattarellum (ordynacja wyborcza z 1993 roku) bipolarizm był sztuczny oraz papierowy i takim pozostanie w swoim obecnym wcieleniu”²⁶⁹.

Także w aspekcie wyborczego systemu partyjnego należy zwrócić uwagę na charakter prowadzonych kampanii wyborczych. Carlo Fusaro podkreśla, „włoskie normy prawne wzbudzają niemało wątpliwości, zwłaszcza odnośnie regulacji dotyczących sondaży (zakaz ich publikacji na dwa tygodnie przed wyborami), informacji, komunikacji politycznej, która ma wartość nieograniczoną”, można mówić o nadmiernej ilości przymusowego pluralizmu wewnętrznego a zarazem chronicznej niezdolności systemu do zagwarantowania w sposób poważny pluralizmu zewnętrznego poprzez właściwą politykę antitrust”²⁷⁰. Oczywistym punktem newralgicznym w tej kwestii jest posiadanie i wykorzystywanie środków masowego przekazu przez lidera centroprawicy S. Berlusconiego do celów politycznych. Strategia ich zastosowania w dużej mierze ogranicza się do delegitymizacji centrolewicy, „odwołując się do nadziei, obaw i resentymentów społecznych”, głosząc chociażby hasło zagrożenia czerwoną dyktaturą. Z drugiej strony jednak należy pamiętać, że Forza Italia jest nowym aktorem politycznym, a „cechą ruchów populistycznych w fazie poprzedzającej krystalizację jest programowa mglistość, skłonność do posługiwania się utopią i demagogią, akcentowanie symboli oraz przewaga mitów nad założeniami racjonalnymi”²⁷¹.

Podsumowując dotychczasowe rozważania nad włoskim systemem partyjnym po 1993 roku należy zauważyć, że nastąpiła zmiana powojennych, ustabilizowanych

²⁶⁸ A. Panebianco, *Il bipolarismo da difendere*, „Corriere della Sera” z 9 października 2005 roku.

²⁶⁹ G. Sartori, *La ciambella mal riuscita*, „Corriere della Sera” z 5 lipca 2004 roku.

²⁷⁰ C. Fusaro, *La disciplina delle campagne elettorali nella prospettiva comparata: l'omaggio che il vizio rende alla virtù?*, „Quaderni dell'Osservatorio Elettorale” giugno 2004, nr 51, s. 43.

²⁷¹ Por. M. Marczevska-Rytko, *Populizm. Teoria i praktyka polityczna*, Lublin 1995, s. 167-168. Przykładem wykorzystywania symboli i mitów była wypowiedź księdza Gianni Baget Bozzo, uczestniczącego w założeniu Forza Italia, którą definiował jako „narodzoną dzięki Duchowi Świętemu” czy opinia księdza don Luigi Giussaniego, założyciela wspólnoty „Comunione e Liberazione” (zmarł 22 lutego 2005 roku): – Berlusconi – „powtarzał mi zawsze, że uważał mnie za człowieka Opatrzności Bożej”.

wzorów zachowań zarówno na poziomie organizacyjnym, jak i na poziomie wyborczym. Doszło do zerwania z wcześniejszym wzorcem układu partyjnego, choć także są obecne elementy kontynuacji z przeszłością. Jednak zbyt mała perspektywa czasowa nie pozwala jeszcze odpowiedzieć na pytanie o trwałość powstałych wzorców rywalizacji międzypartyjnej.

Wyborczy system partyjny Włoch w latach 1994-2001 charakteryzuje wielopartyjny format układu o bipolarnym mechanizmie działania. Można mówić o postępującej bipolaryzacji dynamiki rywalizacji wyborczej i o jej coraz pełniejszym i doskonalszym kształcie w postaci dwóch koalicji – centroprawicowej i centrolewicowej, choć występują także podmioty znajdujące się poza dwoma głównymi blokami.

Tym niemniej, by móc odpowiedzieć na pytanie o rzeczywistą zmianę włoskiego systemu partyjnego po 1993 roku, trzeba dokonać jego analizy także na poziomie parlamentarno-gabinetowym. Dopiero przeobrażenia kooperacyjno-rywalizacyjnego układu powiązań między partiami relewantnymi na trzech poziomach – organizacyjnym, wyborczym i parlamentarno-gabinetowym będą wyznacznikiem stopnia transformacji systemu partyjnego Włoch w ostatnim dziesięcioleciu.

ROZDZIAŁ V

System partyjny na płaszczyźnie parlamentarno-gabinetowej

*„Partie są nieuniknione: nikt nie udowodnił
jak system przedstawicielski mógłby
funkcjonować bez nich”¹.*

James Bryce

5.1. Uwagi wstępne

Jak pisze Leopoldo Elia, „każda forma systemu politycznego zawiera współcześnie aspekt partyjny, który go kwalifikuje przynajmniej w części zarówno z punktu widzenia strukturalnego, jak i jeszcze bardziej z punktu widzenia funkcjonalnego”². Z drugiej strony system polityczny jest niewątpliwie pojęciem znacznie szerszym niż system partyjny. Jest on rozumiany jako „całokształt organów państwowych, partii politycznych oraz organizacji społecznych – formalnych i nieformalnych – uczestniczących w działaniach politycznych w ramach danego państwa oraz ogół generalnych zasad i norm regulujących wzajemne stosunki między nimi”³. Podstawą typologii systemów politycznych są następujące zmienne: reżim polityczny, zasady organizacji aparatu państwowego oraz struktura terytorialna państwa⁴. Przy czym, pojęcie reżimu politycznego

¹ J. Bryce, *Modern Democracies*, London 1921, vol. I, s. 119.

² Por. L. Elia, *Governo (forme di)*, Enciclopedia del diritto, Milano 1970, vol. XIX, s. 640.

³ Por. K. A. Wojtaszczyk, *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 1992, s. 8; W. Sokół, *Partie w systemach politycznych*, w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, pod red. W. Sokoła i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2003, s. 131.

⁴ Pojęcie systemu politycznego należy do podstawowych kategorii politologicznych. Powstało wiele odmiennych sposobów rozumienia tego zagadnienia. Można wyróżnić cztery główne ujęcia systemu politycznego:

- instytucjonalne – system polityczny jest określany jako ogół instytucji politycznych, za pośrednictwem których są podejmowane decyzje. W tym wypadku system polityczny można utożsamiać z ustrojem państwowym. Tak ujmowali system polityczny m.in. G. Jellinek i M. Weber, a później także M. Duverger, J. Blondel czy G. Smith, podkreślając w większym stopniu znaczenie partii politycznych i systemu politycznego;

- relacyjny – system polityczny jest to „ogół zależności, jakie powstają w procesie walki o władzę lub jej utrzymania”. Dotyczy to przede wszystkim relacji podporządkowania, walki, współpracy, rywalizacji. W

określa „specyficzną formę organizacji politycznej”, która generalnie jest dzielona na dwie grupy: reżimy demokratyczne (parlamentarno-gabinetowe, prezydenckie, półprezydenckie oraz model rządów zgromadzenia) i reżimy niedemokratyczne (totalitarne czy autokratyczne)⁵.

Na funkcjonowanie i strukturę powojennego systemu politycznego Włoch, zdaniem Massimo Morisi miały wpływ dwa zasadnicze czynniki – skrajna wielopartyjność (*multipartitismo estremo*) oraz *conventio ad excludendum* (wykluczenie komunistów ze struktur rządowych)⁶. Ten stan rzeczy uległ zmianie z początkiem lat 90, bowiem doszło do całkowitej transformacji systemu partyjnego. Był to „proces bardzo skomplikowany i wielowymiarowy, determinowany czynnikami zarówno społecznymi, jak i instytucjonalnymi”⁷.

tych definicjach zwraca się uwagę przede wszystkim na normatywny charakter systemu politycznego. Zwolennikami tego ujęcia byli m.in. R. Ryska i R. Dahl;

- funkcjonalne – „system polityczny jest opisywany jako struktura integrująca wspólnotę polityczną”. Przedstawicielami tego kierunku są m.in. T. Parsons, G. Almond i G.B. Powell. Model Parsonsa a także badania innych socjologów, takich jak R. Merton czy M. J. Jr Levy wpłynęły na rozwój paradygmatu systemowego w nauce o polityce. T. Parsons, w wydanej w 1951 roku pracy „*The Social System*” zbudował model systemu społecznego opartego na 4 podsystemach: politycznym, który służy „mobilizacji przez przywódców niezbędnych zasobów dla osiągnięcia celów zbiorowych”, systemie gospodarczym, spełniającym funkcje adaptacyjną, kulturze - mającej rolę integrującą oraz rodzinie – zapewniającej utrzymanie wzorów działania społecznego;

- cybernetyczne – system polityczny stanowi wyodrębnioną funkcję społeczną, polegającą na „wiążącej alokacji dóbr i ciężarów oraz wymuszaniu akceptacji tego podziału”. Ta koncepcja łączy więc podejście funkcjonalne z opisowym. Najbardziej znany jest model systemu politycznego D. Eastona („*The Political System*” z 1953 r.), ujęty jako „dwustronny proces przepływu informacji i energii między otoczeniem społecznym a instytucjami władczymi”. Jak pisze S. Wróbel, „jego początek ma miejsce w otoczeniu i przybiera postać poparcia i żądań jako dwóch uogólnionych form wpływu na system polityczny, tworzących się w ramach odrębnych pętli sprzężenia zwrotnego. (...)Przedostające się do systemu żądania ulegają przeformowaniu w problemy, będące przedmiotem interakcji różnych elementów i podsystemów, przybierających kształt wewnętrznych pętli sprzężenia zwrotnego. Ich rezultatem są konkretne rozstrzygnięcia alokacyjne, stanowiące kluczową fazę ostatniego etapu procesu politycznego”. Por. S. Wróbel, *Funkcjonalistyczne koncepcje władzy*, w: *Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska*, pod. red. S. Wróbla, Katowice 1997, s. 74-75.

Szerzej o pojęciu systemu politycznego także w: A. Antoszewski, *System polityczny jako kategoria analizy politologicznej*, w: *Studia z teorii polityki*, pod red. A. Jabłońskiego, L. Sobkowiaka, Wrocław 1999, t. 1; A. Antoszewski, *System polityczny*, w: *Leksykon politologii*, Wrocław 1999, s. 583-585; J. Kowalski, *Państwo a system polityczny*, w: *Z zagadnień teorii polityki*, pod red. K. Opalka, Warszawa 1978, s. 49-50; W. Lamentowicz, *Funkcje systemu politycznego, a żywiołowa dynamika makrostruktur życia społecznego*, w: *Z zagadnień teorii polityki*, pod red. K. Opalka, Warszawa 1978, s. 79-129; W. Sokół, *Partie w systemach politycznych*, w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin 2003, s. 131-133; G. Sola, *Storia della scienza politica. Teorie, ricerche e paradigmi contemporanei*, Roma 1998, s. 137-189; P. Sztomka, *Analiza systemowa w naukach politycznych*, w: *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, pod red. K. Opalka, Warszawa 1975, s. 77-108.

⁵ W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Partie polityczne w mechanizmach demokracji parlamentarnej*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” 1997, vol. IV, s. 101.

⁶ Por. M. Morisi, *Il parlamento tra partiti e interessi*, w: *Costruire la democrazia. Gruppi e partiti in Italia*, pod red. L. Morlino, Bologna 1991, s. 379.

⁷ Por. R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 103.

Reforma reguł prawa wyborczego do obu izb parlamentu z 1993 roku i wraz z nią przyjęta formuła większościowo – proporcjonalna rozpoczęła proces bipolaryzacji systemu partyjnego, mając wpływ na funkcjonowanie głównych organów państwa. Zmiany zapisów ustawowych oraz regulaminów parlamentarnych dostosowały działanie przede wszystkim struktur rządowych i parlamentarnych do nowej jakości przestrzeni rywalizacji politycznej. Przepisy konstytucyjne natomiast zostały tylko w niewielkim stopniu zmodyfikowane. W tym kontekście włoska demokracja należy do modelu systemu parlamentarno-gabinetowego, którego główne cechy są następujące⁸:

- a) dualizm egzekutywy – obok głowy państwa – Prezydenta Republiki istnieje rząd jako oddzielny organ władzy wykonawczej, na czele z premierem;
- b) głowa państwa nie ponosi odpowiedzialności politycznej przed parlamentem i nie może być przez parlament odwołana, natomiast rząd odpowiada politycznie przed dwuizbowym parlamentem;
- c) parlamentarna inwestytura rządu: musi on uzyskać votum zaufania w obydwu izbach parlamentu większością jego członków;
- d) odpowiedzialność polityczna rządu przed parlamentem jest solidarna lub indywidualna w drodze uchwalenia votum nieufności;
- e) zinstytucjonalizowana opozycja.

Model systemu parlamentarno-gabinetowego jest określany przez strukturę i mechanizm działania systemu partyjnego. Przykładowo, w Wielkiej Brytanii układ dwupartyjny realizuje się poprzez jednopartyjne gabinety, w których funkcję premiera sprawuje lider partii, która zwyciężyła w wyborach, a partia, która poniosła porażkę tworzy opozycję. Zgodnie z paradygmatem A. Lawrence Lowella trwałość takiego rządu zależy przede wszystkim od jego jednopartyjności oraz od jednopartyjności opozycji⁹. Jednak w krajach Europy Zachodniej to rządy koalicyjne stały się regułą. Przełamując tezę Lowella, Lawrence C. Dodd udowodnił, że „jednopartyjne gabinety są nie zawsze bardziej trwałe od gabinetów koalicyjnych”¹⁰. W odniesieniu do współczesnej sytuacji włoskiej, istotne

⁸ J. Galster, *System organów państwowych*, w: Z. Witkowski (red.), J. Galster, B. Gronkowska, W. Szyszkowski, A. Bień-Kacala, A. Cieszyński, *Prawo konstytucyjne*, Toruń 2002, s. 53-55.

⁹ Por. A. Antoszewski, *Tworzenie i utrzymanie koalicji gabinetowych*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1997, s. 312.

¹⁰ Por. L. C. Dodd, *Coalitions in Parliamentary Government*, Princeton 1976, s. 235-236.

znaczenie ma wielopartyjność oparta na bipolarnej strukturze systemu partyjnego, stąd też rządy mają charakter koalicyjny. Ich niestabilność warunkowana jest m.in. niskim stopniem spójności koalicji, tworzonych przez wiele podmiotów politycznych, jak również wewnętrzną rywalizacją w dwóch głównych koalicjach.

Bipolarny układ rywalizacji wyborczej powstały w 1993 roku doprowadził przede wszystkim do alternacji władzy między konkurencyjnymi koalicjami centrolewicy i centroprawicy. Personalizacja i mediatyzacja walki wyborczej, z wyznaczeniem przez dwa główne bloki kandydatów na premiera musiała także wpłynąć na relacje wewnątrz struktury rządu, parlamentu oraz ich wzajemnego współdziałania. Wybór zatem wyborczej formuły większościowo-proporcjonalnej przyczynił się do ewolucji włoskiej demokracji konsensualnej w stronę demokracji większościowej.

Proces bipolaryzacji wyborczego systemu partyjnego, a w konsekwencji następująca, regularna alternacja władzy między dwoma rywalizującymi koalicjami to największy sukces włoskich przemian po 1993 roku. W tej części pracy przedmiotem badań będzie parlamentarny system partyjny Włoch. Do podstawowych pytań badawczych będą należeć następujące kwestie: czy nastąpił proces bipolaryzacji parlamentarnej sceny partyjnej? Czy uformowane koalicje wyborcze przekształciły się w koalicje parlamentarno-gabinetowe? Jaki kierunek miała rywalizacja na tej płaszczyźnie – dośrodkowy czy odśrodkowy? Jaka logika dominowała w mechanizmie funkcjonowania parlamentarnego systemu partyjnego – koalicyjna czy partyjna albo może grup parlamentarnych? W jaki sposób długo oczekiwana alternacja władzy wpłynęła na trwałość i skuteczność funkcjonowania układu partyjnego? Zatem zasadniczym problemem badawczym będzie format i mechanizm parlamentarnego systemu partyjnego Włoch w latach 1994-2005/6

5.2. Zmiana pozycji ustrojowej rządu w latach dziewięćdziesiątych

„We współczesnych demokracjach system partyjny nie ogranicza się do warunkowania z zewnątrz formy rządu, (...) lecz jest prawdziwym i właściwym elementem kreacyjnym formy rządu”¹¹. Funkcjonowanie i efektywność demokratycznych systemów politycznych uzależniona jest w dużej mierze od

¹¹ Por. S. Bonfiglio, *Separazione dei poteri, forma di governo e sistema partitico. Note su alcune recenti elaborazioni della dottrina italiana*, „Il Politico” 1992, nr 1, s. 69.

relacji między większością i opozycją, która umożliwia alternację władzy różnych sił politycznych w rządzeniu państwem¹². Wcześniejsza zatem „dynamika systemu politycznego określana przez dualizm rząd-parlament, w aspekcie demokracji większościowej zostaje zagwarantowana przez nowy dualizm funkcjonalny, który przeciwstawia kontinuum większościowe siłom opozycji, czyniąc parlament właściwym miejscem do wykonywania własnej roli”¹³. Z drugiej strony onnipotencja większości parlamentarnych zostaje ograniczona poprzez zdecentralizowaną strukturę państwa, wertykalny podział władzy zabezpieczający autonomię subsystemów, statut opozycji i instytucję referendum.

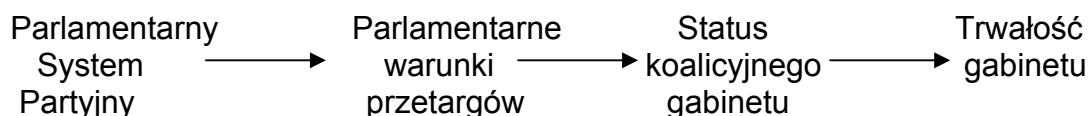
Twórcy włoskiej konstytucji z 1947 roku dążyli przede wszystkim do zatwierdzenia zasady pluralizmu politycznego, mniej dbając o kwestię stabilności rządu¹⁴. Wszyscy obywatele uzyskali „prawo swobodnego zrzeszania się w partie polityczne w celu wpływania w sposób demokratyczny na kształtowanie się polityki narodowej” (art. 49 konstytucji). Uchwalony model systemu parlamentarno-gabinetowego, oparty na bazie konstytucyjnych hamulców i równowagi nie uchronił jednak państwa przed zablokowaniem powojennego systemu politycznego. Głęboki kryzys instytucjonalno-polityczny we Włoszech z początku lat dziewięćdziesiątych stał się siłą sprawczą stopniowej reformy struktur państwowych. Z jednej strony bowiem doszło do zachwiania pracy dysfunkcyjnych organów państwa, a z drugiej do rozpadu powojennej sceny partyjnej. Budowanie nowej jakości demokracji włoskiej rozpoczęło od przyjęcia formuły większościowo-proporcjonalnej w wyborach do parlamentu. Wyznaczono tym samym również kierunek ewolucji włoskiego parlamentaryzmu od demokracji konsensualnej w kierunku demokracji większościowej. Wpłynąć to musiało także na dynamikę procesu destrukuryzacji systemu partyjnego, od tej pory wpisanego w proces kształtowania się koalicji wyborczych. Stopniowa bipolaryzacja wyborczego systemu partyjnego oczekiwała zmian sankcjonujących nowy kształt sceny partyjnej także na płaszczyźnie parlamentarno-gabinetowej. Bipolarna przestrzeń rywalizacji miała przede wszystkim doprowadzić do alternacji władzy i większej stabilności oraz efektywności gabinetów rządowych. Ich wzmocnieniu miała służyć

¹² Por. F. Lanchester, *Rappresentanza, responsabilità e tecniche di espressione del suffragio*, Roma 1990, s. 17.

¹³ Por. G. De Vergottini, *Diritto costituzionale comparato*, Padova 2004, s. 394.

¹⁴ Por. E. Canitano, *Basso, Mortati e il problema dei partiti politici alla Costituente*, „Il Politico” 1998, nr 1, s. 27-65.

reforma organów państwa, utrwalając charakter struktury i mechanizmu wyborczego systemu partyjnego w myśl schematu Lawrence C. Dodd'a¹⁵:

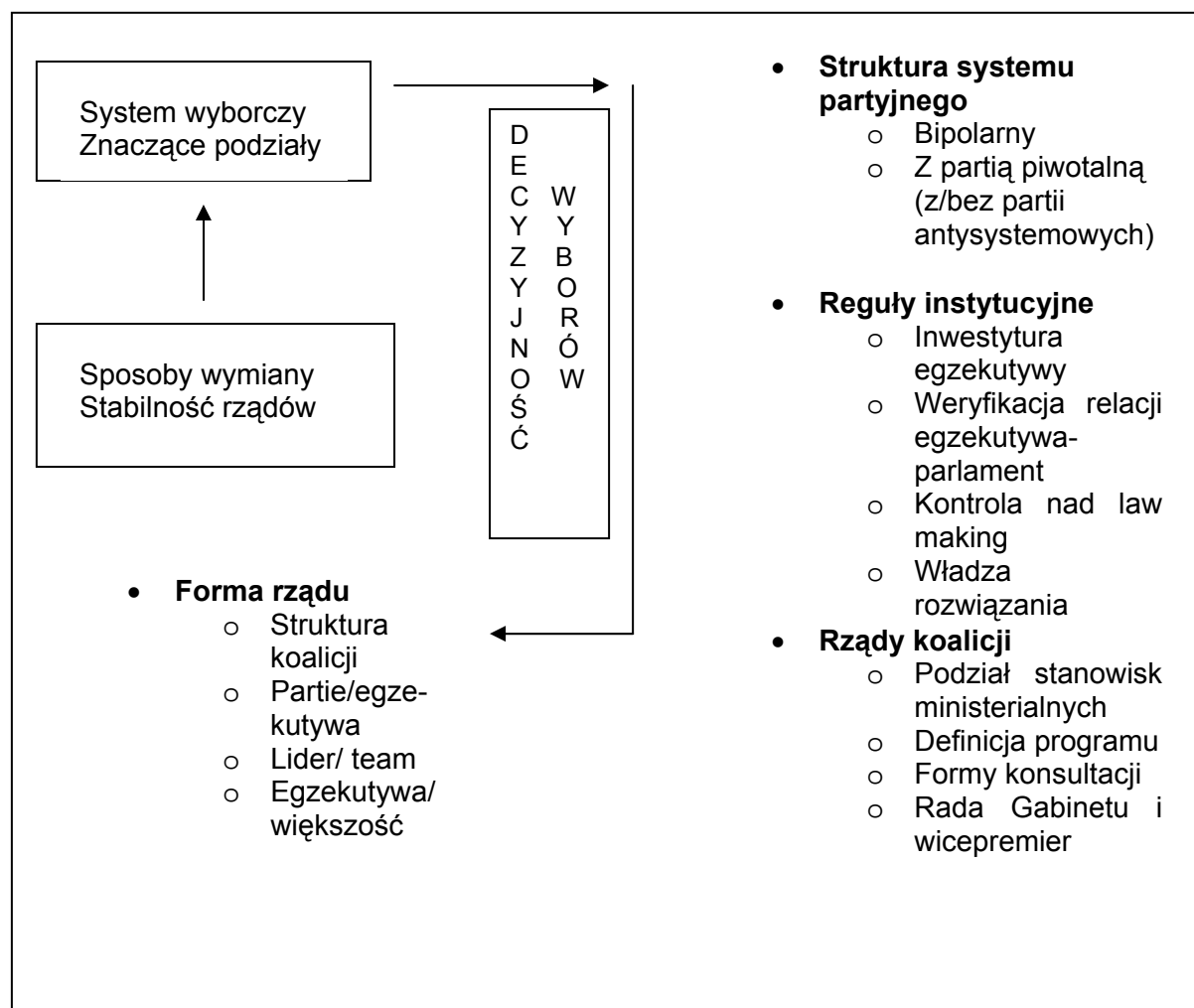

Źródło: L.C. Dodd, *Coalitions in Parliamentary Government*, Princeton 1976, s. 20.

Zmiana systemu wyborczego, systemu partyjnego i polityki koalicyjnej po 1993 roku w stosunku do okresu powojennego wymagała ich przystosowania do odpowiedniego modelu funkcjonowania systemu parlamentarno-gabinetowego.

Tabela nr 46

Reguły instytucjonalne, system partyjny i polityka koalicyjna

Źródło: wykład Salvatore Vassallo na stronie internetowej, www.dosp.unibo.it/vassallo – Diapositive per il corso di Politica comparata, 8.03.2005

¹⁵ Por. L.C. Dodd, *Coalitions in Parliamentary Government*, Princeton 1976, s. 20.

5.2.1. Unormowania konstytucyjne

Szczególne miejsce w strukturze organów państwowych zajmuje rząd, choć we Włoszech występuje dualistyczna egzekutywa. Prezydent Republiki jest przede wszystkim gwarantem, stojącym na straży konstytucji, natomiast do rządu należy wytyczanie linii polityki państwa i sprawowanie władzy. Jego faktyczne funkcjonowanie jednak uzależnione jest od wielopartyjnego składu gabinetu na Półwyspie Apenińskim. Jak zauważa George Tsebelis, „najbardziej interesującą zmienną dla zrozumienia parlamentarnego systemu partyjnego nie jest liczba partii w parlamencie, ale liczba partii w rządzie (dystans ideologiczny między nimi)”¹⁶.

Zapisy konstytucyjne poświęcone rządowi ustawodawca umieścił w II części konstytucji w art. 92-96. Warto podkreślić, że przyjęte w nich rozwiązania prawne z 1947 roku, nie uległy zmianie także po 1993 roku. Zatem powojenne procedury formowania rządu i ogólny charakter działania Rady Ministrów znalazły swoje zastosowanie także w bipolarnej przestrzeni rywalizacji partyjnej lat dziewięćdziesiątych i początku XXI wieku.

Rząd tworzą Prezes Rady Ministrów oraz ministrowie, mianowani przez Prezydenta Republiki. Jak pisze Z. Witkowski, „W skład Rady Ministrów mogą też wchodzić wiceprezesi Rady, ministrowie bez teki, podsekretarze stanu, Rada Gabinetowa, komitety międzyministerialne oraz nadzwyczajni komisarze rządu”¹⁷.

Po wyborach następuje proces tworzenia rządu, który przebiega w następujących etapach:

- 1) konsultacje Prezydenta Republiki z byłymi prezydentami, przewodniczącymi izb parlamentu, przewodniczącymi grup parlamentarnych, czasem też z sekretarzami partii oraz innymi podmiotami (norma niepisana)¹⁸ w celu wyłonienia kandydata na premiera;
- 2) powierzenie misji tworzenia rządu kandydatowi, który będzie w stanie utworzyć gabinet i uzyskać wotum zaufania w parlamencie. Prezydent

¹⁶ G. Tsebelis, *Veto Players and Law Production in Parliamentary Democracies*, http://www.uni-potsdam.de/u/l/_vergleich/Publikationen/Parliaments/chapter03.pdf#search=%22G.%20Tsebelis%2C%20Veto%20Players%20and%20Law%20Production%20in%20Parliamentary%20Democracies%22, 9.10.2005.

¹⁷ *Konstytucja Włoch*, wstęp i tłum. Z. Witkowski, Warszawa 2004, s. 30; I. Bokszczanin, *Rząd Republiki Włoskiej*, w: E. Zieliński, I. Bokszczanin, *Rządy w państwach Europy*, Warszawa 2003, s. 297-330.

¹⁸ Obligatoryjne konsultacje w celu powołania rządu i uzyskania wotum zaufania dotyczą przewodniczących izb parlamentu oraz przewodniczących grup parlamentarnych. Por. M. L. Mazzoni Honorati, *Diritto parlamentare*, s.259.

Republiki mianuje premiera i na jego wniosek ministrów (art. 92, ust.2 konstytucji);¹⁹

- 3) złożenie przysięgi na ręce głowy państwa przez premiera i ministrów (art. 93 konstytucji);
- 4) „w ciągu dziesięciu dni od utworzenia rząd zwraca się do izb o udzielenie wotum zaufania” (art. 94, ust.3 konstytucji). Zatem rząd przedkłada parlamentowi swój skład i program. Ze względu na zasadę absolutnej równości izb parlamentu wniosek rządu jest przedstawiany jednej z izb – Izbie Deputowanych jeśli poprzedni gabinet zaprezentował się w Senacie i na odwrót²⁰;
- 5) debata nad przyjęciem wotum zaufania w obydwu izbach, ewentualne wyjaśnienia premiera odnośnie programu rządu, a następnie wystąpienie z wnioskiem o wotum zaufania przez przewodniczących grup, należących do koalicji rządowej;
- 6) nominalne głosowanie nad wotum zaufania dla rządu. Brak akceptacji izb prowadzi do faktycznej dymisji rządu. Konstytucja nie wymaga szczególnej większości do zatwierdzenia wniosku, wystarczy więc większość głosów obecnych członków parlamentu.

Do Prezesa Rady Ministrów należy kierowanie ogólną polityką rządu. Wiąże się z tym dbanie o jednolitość działalności polityczno-administracyjnej całego organu. Ponadto koordynuje działania ministrów, starając się inspirować ich pracę. To on ponosi odpowiedzialność za całość polityki rządowej. Ministrowie natomiast odpowiadają solidarnie za działalność Rady Ministrów oraz każdy z osobna za swój resort (art. 95 Konstytucji). Rola premiera wśród członków Rady Ministrów jest zatem szczególna, bowiem jest on wyposażony we własne kompetencje. Jego supremacja wynika z faktu, że to on dobiera sobie współpracowników.

¹⁹ W powojennym okresie selekcja stanowisk ministerialnym były dokonywane przez partie polityczne, choć formalnie zapis konstytucyjny art. 92 powierza ją premierowi. „ W konsekwencji ministrowi czuli się bardziej odpowiedzialni przed partiami niż Prezesem Rady Ministrów i parlamentem. Od 1992 roku (rząd Amato) norma konstytucyjna była już przestrzegana, bowiem nominowany premier dokonywał samodzielnie wyboru ministrów. Por, M. L. Mazzoni Honorati, *Diritto...*, s.259.

²⁰ Por. M. Galiza, *Studi sui rapporti fra parlamento e governo*, Milano 1972, s. 1-3.

Powołany rząd wypełnia cztery podstawowe funkcje: 1) polityczną „w zakresie, w którym uczestniczy w określaniu polityki państwa, w ramach narzuconych wola większości parlamentarnych”; 2) normatywną poprzez emanację aktów prawnych. Może wydawać dekrety z mocą ustawy oraz tymczasowe rozporządzenia z mocą ustawy. Pierwszy z aktów może mieć miejsce wyłącznie na mocy upoważnienia przewidzianego w ustawie i udzielonego na określony czas. Mają one postać aktu Prezydenta Republiki i w ciągu 60 dni od ich publikacji muszą być przekształcone w ustawy przez Parlament. Natomiast rozporządzenia tymczasowe z mocą ustawy rząd wydaje w sytuacjach nadzwyczajnej konieczności i pilności. Niezbędnym warunkiem jest ich przedstawienie do akceptacji parlamentarnej jeszcze tego samego dnia²¹; 3) wykonawczą (administracyjną, kierując działami administracji państwowej); 4) kontrolną, sprawowaną nad działalnością organów administracyjnych.

W trakcie funkcjonowania rządu, zwłaszcza w okresie kryzysu gabinetu, mogą mieć miejsce zmiany na stanowiskach ministerialnych, tzw. *rimpasto* lub w oczekiwaniu na nowego ministra zastąpienie go w pełnieniu funkcji przez premiera lub innego członka rządu – tzw. *interim*. Przedłużające się tarcia w wielopartyjnych rządach mogą doprowadzić do dymisji gabinetu, która może mieć zarówno podłoże parlamentarne, jak i extraparlamentarne. W pierwszym przypadku, co najmniej 1/10 członków izby parlamentu ma prawo wystąpić z wnioskiem o wotum nieufności dla rządu (art. 94, ust.5 konstytucji). Przyczyną zakończenia misji rządu może być też nieuchwalenie wotum zaufania, połączonego z zatwierdzeniem ważnego projektu ustawy przez parlament.

W konstytucji zostały wymienione także następujące organy pomocnicze rządu:

- **Rada Stanu** – organ doradczy oraz najwyższa instancja sądownictwa administracyjnego. Podobną funkcję spełnia również w stosunku do regionów, w celu spójnego funkcjonowania systemu prawno-administracyjnego państwa i regionu. W 1971r. powołano tzw. Regionalne Trybunały Administracyjne (TAR) jako drugą instancję. Do jej zakresu działania należy egzekwowanie prawidłowego

²¹ Tamże, s. 26-27.

funkcjonowania administracji publicznej wobec orzeczeń sądów powszechnych i administracyjnych oraz „w kwestii odwołań od rozstrzygnięć organów państwa dotyczących regionu Sycylii, które nie należą do właściwości Regionalnego Trybunału Administracyjnego Sycylii”²².

- **Trybunał Obrachunkowy** – jest organem dokonującym „kontroli wstępnej legalności aktów rządu oraz kontroli w zakresie zarządzania budżetem państwa” (art. 100 ust. 2 Konstytucji). Na obszarze sprawowanej przez siebie kontroli instytucji wspomaganych przez państwo przedstawia izbom wyniki swojej pracy. Powstał we Włoszech w 1862r. i na stałe wpisał się w system ustrojowy Italii.
- **Narodowa Rada Gospodarki i Pracy** – organ pomocniczy, którego zadaniem jest przygotowywanie i opracowanie projektów ustaw o charakterze społecznym i gospodarczym. Jest jednym z podmiotów posiadających prawo inicjatywy ustawodawczej. Jak pisze J. Zakrzewska jest to organ, który „nie realizuje w rzeczywistości konkretnych funkcji, zaś wiele uprawnień (...) realizują inne ciała i to bynajmniej przez konstytucję nieprzewidziane”²³.

5.2.2. Reorganizacja struktur rządowych – wzmocnienie roli rządu i premiera

Zapisy konstytucyjne wyznaczyły tylko ramy funkcjonowania rządu Republiki Włoskiej, w kwestiach szczegółowych odsyłając do unormowań ustawowych (organizacja Prezydium Rady Ministrów oraz liczba, kompetencje i organizacja ministerstw - art. 95, ust.3). Jednak na właściwą ustawę trzeba było poczekać ponad 40 lat. Ustawa nr 400 z 23 sierpnia 1988 roku²⁴ oraz wewnętrzny regulamin Rady Ministrów przede wszystkim usankcjonowały dotychczasową praktykę, ustanawiając chociażby taki organ jak Rada Gabinetowa (art.6), już istniejąca przy rządzie B. Craxiego w 1983 roku (faktycznie później nigdy nie

²² Tamże, s. 34.

²³ J. Zakrzewska, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa 1986, s. 150.

²⁴ Szerzej por. Legge 23 agosto 1988, n. 400 – *Disciplina dell'attività di governo e ordinamento della Presidenza del Consiglio dei Ministri* – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 12 settembre 1988, n. 214; nowelizacje tej ustawy zostały zamieszczone na stronie internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości – www.giustizia.it/cassazione/leggi/1400_88.html.

powołano tego organu), czy stanowisko wicepremiera 9 (art.8)²⁵. W skład rządu w szerokim znaczeniu wchodził także ministrowie bez teki (art. 9), podsekretarze stanu (art.10), specjaliści komisarzy rządu (art.11) oraz komitety ministrów i komitety międzyministerialne jako organy fakultatywne (art.6)²⁶ i . Choć w ustawie zostały precyzyjnie określone zadania rządu i premiera oraz wyartykułowano charakter kolegiacyjny decyzji Rady Ministrów, jednak nie zapobiegło to tendencjom do eliminowania kolegiacyjności. Przyczyna tego procesu miała podłoże polityczne, gdyż jak słusznie zauważa Izolda Bokszczanin „członkowie Rady Ministrów to członkowie parlamentu, należący do różnych ugrupowań partyjnych, o składzie nie na tyle trwałym, aby eksponenci grup parlamentarnych mogli stanowić zespół”²⁷. Ustawodawca nie wyznaczył liczby ministerstw, ogólnie ujmując kompetencje poszczególnych resortów. Natomiast Prezydium Rady Ministrów, jako urząd pomocniczy premiera pełnił rolę koordynatora działalności premiera i rządu, swoją strukturą przypominając ministerstwo i bez własnych kompetencji władczych.

Z biegiem czasu faktyczna struktura Rady Ministrów rozrastała się, a kompetencje wielu wewnątrzrządowych podmiotów pokrywały się ze sobą. Zatem już od początku lat dziewięćdziesiątych postulowano reorganizację rządu. Dążono przede wszystkim do redukcji liczby ministrów, zmniejszenia aparatu państwowego (rząd C. A. Ciampiego zlikwidował Ministerstwo Handlu Morskiego, 13 komitetów ministerialnych i 70 biur)²⁸. Kwestie likwidacji poszczególnych resortów były poddawane pod głosowanie obywateli w referendum z 18 kwietnia 1993 roku a następnie w referendum abrogacyjnym z 15 czerwca 1997 roku (brak wymaganego quorum, by zlikwidować Ministerstwo Polityki Rolnej)²⁹. Postulowano zmniejszenie kosztów administracji publicznej, podniesienie jej efektywności i skuteczności, a także dostosowanie jej funkcjonowania do norm Unii Europejskiej.

²⁵ Por. T. Martines, *Diritto costituzionale*, Milano 2000, s. 336-337; R. Piotrowski, *Struktura i funkcjonowanie rządu włoskiego*, Biuletyn Rady Legislacyjnej 1994, nr 2, s. 194-196.

²⁶ Z. Witkowski, *Ustrój konstytucyjny współczesnych Włoch w aktualnej fazie jego przemian 1989-2004*, Toruń 20004, s. 257.

²⁷ I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004, s. 212

²⁸ Szerzej I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej...*, s. 213.

²⁹ Por. P. Corebetta, A.M. L. Parisi, *Il referendum sulla legge elettorale per il Senato*, “Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 94”, pod red. C. Merghon I G. Pasquino, Bologna 1994, s.145; M. Donovan, *I referendum del 1997: il troppo stropia?*, “Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 98”, pod red. L. Bardi i M. Rhodes, Bologna 1998, s. 197-218; I. Bokszczanin, *Referendum we Włoszech*, w: E. Zoeliński, I. Bokszczanin, J. Zieliński, *Referendum w państwach Europy*, Warszawa 2003, s.365-372.

Kolejny etap reorganizacji struktur rządowych nastąpił w latach 1993-1994. Dotyczył on zmian w regulaminie Rady Ministrów i funkcjonowania Sekretariatu Generalnego (art. 18 ustawy z 1988 roku). Celem tej reformy miało być przede wszystkim wzmocnienie pozycji premiera jako szefa prac rządu w ramach zrationalizowanej kolegialności, jednocześnie usprawniając pracę Rady Ministrów odnośnie jej posiedzeń i wydawanych aktów urzędowych (art. 4 ustawy z 1988 roku) oraz kontaktów z parlamentem poprzez odpowiedzialnego ministra, którego zasadniczym zadaniem było czuwanie nad przebiegiem procesu zatwierdzania rządowych projektów ustawodawczych oraz wydawanych dekretów³⁰. Przewidziano również powoływanie jednego z ministrów do wypełniania funkcji rzecznika rządu.

Kolejne rządy Lamberto Diniego i Silvio Berlusconi nie przyniosły istotnych zmian, nie wychodząc poza sferę projektów. Przełom nastąpił dopiero po zwycięstwie centrolewicy w wyborach z 21 kwietnia 1996 roku. Rdzeniem przyjętych modyfikacji funkcjonowania i struktury Rady Ministrów oraz administracji publicznej była ustawa nr 57 z 15 marca 1997 roku (rząd R. Prodi) i dekret ustawodawczy nr 303 z 1999 roku (rząd M. D'Alemy). W pierwszym akcie prawnym akcentowano przede wszystkim zasady zdecentralizowania administracji publicznej, jak również uproszczenia i większej elastyczności procedury administracyjnej, a także wyrażano potrzebę reorganizacji Rady Ministrów. W tej kwestii dekrety ustawodawcze nr 300 i 303 z 30 lipca 1999 roku wprowadziły następujące zmiany³¹:

- wzmocnienie pozycji premiera i skoncentrowanie w jego ręku zadań inicjowania, kierowania i koordynowania prac rządu m.in. poprzez dbanie o kierunek całej polityki rządu i administracji, powoływanie i przydzielanie określonych kompetencji ministrom bez teki, koordynacja działań normatywnych i administracyjnych rządu, przewodnictwo takim strukturom jak Rada Gabinetowa, komitety międzyministerialne i Prezydium Rady, komunikowanie się z Prezydentem

³⁰ T. Martines, *Diritto costituzionale*, Milano 2000, s. 335-336.

³¹ Por szerzej Decreto legislative 30 luglio 1999, n. 300 – *Riforma dell'organizzazione del Governo, a norma dell'articolo 11 della legge 15 marzo 1997, n. 59* – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 30 agosto 1999, n. 203; Decreto legislative 30 luglio 1999, n. 303 – *Ordinamento della Presidenza del Consiglio dei ministri, a norma dell'articolo 11 della legge 15 marzo 1997, n. 59*. Gazzetta Ufficiale n. 205 dell'1 settembre 1999 - S.O. n. 167.

Republiki oraz innymi organami konstytucyjnymi, instytucjami Unii Europejskiej, regionami i podmiotami lokalnymi;

- Prezydium Rady Ministrów, będące organem pomocniczym premiera podzielono na dwie grupy urzędów: z jednej strony stworzono urzędy pomocnicze ministrów bez teki i powołano 2 podsekretarzy stanu z podległymi im strukturami, sekretariat Rady Ministrów, komitet do spraw programu rządu oraz zespół urzędników współtworzących gabinet premiera, a z drugiej strony działał Sekretariat Generalny z Sekretarzem Generalnym jako rzeczywistym kierownikiem urzędu pomocniczego premiera;
- Prezydium Rady Ministrów powierzono wykonywanie własnych zadań instytucjonalnych, w tym celu wyodrębniając odpowiednie struktury wewnętrzne w postaci biur i departamentów (dokonano ich organizacyjnego i funkcyjnego rozróżnienia), z jednoczesnym prawem tworzenia nowych podmiotów i przydzielania im określonych funkcji przez premiera;
- została określona liczba ministerstw na 12 (do tej pory było ich 18) od XIV kadencji parlamentu;
- nastąpiła wewnętrzna reorganizacja ministerstw poprzez wydzielenie departamentów i dyrekcji generalnych;
- zostały utworzone agencje (w liczbie 8) jako podmioty o charakterze techniczno-operacyjnym;
- zreorganizowana została państwowa administracja terenowa, m.in. poprzez przekształcenie prefektur w Terenowe Biura Rządowe (istotna modyfikacja wprowadzona dekretem prezydenckim nr 207 z 17 maja 2001 roku).

Wyróżnione poniżej zmiany przede wszystkim wzmocniły rolę premiera w kreowaniu struktur i funkcji rządowych, jednocześnie sprzyjając większej efektywności i elastyczności działań gabinetu. Prymat instytucjonalny Prezesa Rady Ministrów stanowi jedną z głównych nowości we włoskim systemie politycznym, a także „pojawienie się i konsolidację rządu nareszcie godnego swego imienia”, jak zauważa Mauro Calise³². Natomiast „ogół zmian normatywnych, proceduralnych i politycznych ma swój punkt oparcia w rewolucji organizacyjnej Prezydium Rady Ministrów, który staje się katalizatorem i motorem włoskiej egzekutywy”³³. Zasadniczym celem podjętych reform miała być także

³² M. Calise. *Il partito personale*, Bologna 2000, s. 58-59.

³³ Tamże, s.95.

większa stabilność włoskich gabinetów, która jednak była wciąż uzależniona od wielopartyjnych koalicji rządowych.

Następnym etapem reorganizacji państwa była rewizja konstytucji w latach 1999-2001, dotycząca wertykalnego podziału władz a także przeobrażeń włoskiego regionalizmu, nadając regionom, prowincjom, miastom metropolitalnym i gminom, autonomię administracyjną i finansową, a dodatkowo także autonomię normatywną regionom, wraz z domniemaniem kompetencji na rzecz tych ostatnich³⁴.

Ustawa nr 81 z 26 marca 2001 roku wprowadziła stanowisko wiceministra, które może piastować nie więcej niż 10 podsekretarzy w rządzie. Zakres kompetencji im powierzonych wytycza właściwy minister, po zatwierdzeniu przez Rady Ministrów na wniosek premiera.

Zwycięstwo bloku centroprawicowego Dom Wolności w wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku stanowiło kolejny etap zmian reorganizacyjnych rządu. Jeszcze tego samego roku, 3 sierpnia uchwalono ustawę o powiększeniu liczby ministerstw z 12 do 14, powołując resort Służby Zdrowia i Komunikacji.³⁵ Stopniowo, dekretami ustawodawczymi modyfikowano struktury organizacyjne i funkcje poszczególnych ministerstw. Głównym celem centroprawicy była przede wszystkim zmiana zapisów konstytucyjnych. W tej materii zasadniczą kwestią projektu reform rządu Silvio Berlusconiego było wprowadzenie bezpośredniego wyboru premiera oraz prawo rozwiązania parlamentu w razie braku poparcia dla polityki rządu³⁶. Tak radykalne propozycje, bez rozwiązań równoważących władzę premiera, wzbudziły obawę przed groźbą tyranii większości z Prezesem Rady Ministrów na czele. Jej uzasadnieniem była pozycja ówczesnego premiera Włoch, Berlusconiego, będącego zarazem najbogatszym obywatelem kraju z ogromnym potencjałem finansowym i dysponującego silnym zapleczem organizacyjno-medialnym.

Reasumując powyższe rozważania dotyczące reorganizacji struktur rządowych, warto w moim przekonaniu przyjrzeć się praktyce funkcjonowania 8 gabinetów rządowych po 1993 roku (od I do III rządu Berlusconiego). Wartość tej zmiany jest bardziej zauważalna, jeśli weźmie się pod uwagę powojenne rządy

³⁴ Szerzej na ten temat napisano w rozdziale drugim pracy, na stronach 107-111.

³⁵ Por. Legge 3 agosto 2001, n. 317, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 6 agosto 2001, n. 181.

³⁶ Szerzej na ten temat napisano w rozdziale drugim, na stronach, s. 111-114.

tw. Pierwszej Republiki (lata 1948-1992). Należy także pamiętać o reformie prawa wyborczego z 1993 roku oraz jej skutkach na proces formacji i funkcjonowania gabinetów.

Otóż, większościowo-proporcjonalna formuła wyborcza, obligująca do tworzenia koalicji wyborczych była moim zdaniem jednym z podstawowych czynników zmiany dotychczasowej praktyki ustrojowej i jej niepisanych zasad. Jak wskazuje tabela nr 47, proces powstawania rządu we współczesnych Włoszech ma miejsce w okresie poprzedzającym wybory parlamentarne, a nie jak poprzednio dopiero po elekcji.

Tabela nr 47

Główne cechy formowania się rządu we Włoszech Pierwsza/Druga Republika

	Pierwsza Republika	Druga Republika
Okres tworzenia koalicji	po wyborach	przed wyborami
Platforma porozumienia rządowego	po wyborach	przed wyborami
Desygnacja premiera	po wyborach	przed wyborami
Podział stanowisk rządowych	po wyborach	najczęściej po wyborach
Rola premiera w podziale stanowisk rządowych	bardzo ograniczona	często decydująca

Źródło D. Campus, G. Pasquino, *President, Prime Minister, People : Changing Powers in the Italian Model of Government*, www.ub.es/grepa/CampusPasquino.pdf, 8.10.2004.

Tym niemniej, podobnie jak do 1992 roku, włoskie rządy koalicyjne mają także dziś charakter wielopartyjny. W związku z tym, nadal partie polityczne odgrywają dużą rolę w kształtowaniu się składu gabinetu i jego programu działania, nierzadko reprezentując przeciwstawne poglądy. Z drugiej strony warto podkreślić coraz większą rolę premiera, stojącego na czele koalicji wyborczej w selekcji i obsadzaniu stanowisk rządowych (tabela nr 48). Zwłaszcza to zjawisko można dostrzec w bloku centroprawicowym, którego liderem jest Silvio Berlusconi, będąc jednocześnie twórcą i przewodniczącym Forza Italii, ugrupowania o największym poparciu wyborców we Włoszech. Z kolei bardziej sfragmentaryzowane gabinety centrolewicy osłabiają pozycję jej przywódcy. Najdłużej trwający rząd lewicy - Romano Prodiego w latach 1996-1998, nie miał stabilnej większości w Izbie Deputowanych. Kwestionowano przede wszystkim sposób jego wyboru na lidera koalicji centrolewicowej, jak i przynależność partyjną. Przełomem w tej materii było przeprowadzenie prawyborów wśród

elektoratu centrolewicy i wyłonienie w ten sposób kandydata na przywódcę całej koalicji, a równocześnie jej kandydata na stanowisko premiera. 16 października 2005 roku zwyciężył w prawyborach Romano Prodi, pokonując 6 rywali.³⁷ Zdobył ponad 74% głosów. Wydaje się, że ten sposób legitymizacji dodatkowo może wzmocnić pozycję szefa rządu.

Tabela nr 48

Rola premiera w wyborze ministrów

	Pierwsza Republika	Druga Republika
Rola premiera w selekcji ministrów	ograniczona	Bardziej dyskrejonalna
Rola prezydenta w selekcji ministrów	żadna	Większy wpływ
Rola partii w selekcji ministrów	Prawie całkowita kontrola	Duży wpływ

Źródło D. Campus, G. Pasquino, *President, Prime Minister, People : Changing Powers in the Italian Model of Government*, www.ub.es/grepa/CampusPasquino.pdf, 8.10.2004.

Z perspektyw teorii koalicji również można zauważyć różnice i podobieństwa między okresem powojennym do 1992 roku, a okresem po 1993 roku we Włoszech. Sama problematyka koalicji gabinetowych należy do najbardziej znaczących pól badawczych w literaturze politologicznej. Poczynając od badań Williama Riker'a³⁸, badacze wyróżniają trzy zasadnicze teorie koalicyjne oparte na kryterium ilościowym (tabela nr 49)³⁹:

- 1) tzw. koalicje mniejszościowe – czyli te, które posiadają mniej niż 50% mandatów w parlamencie, tworząc gabinety zarówno jedno-, jak i wielopartyjne;
- 2) koalicje minimalnie zwycięskie - teorie te przyjmują, że trwałość koalicji najbardziej jest prawdopodobna, gdy tworzy ją jak najmniejsza liczba partii, które razem posiadają bezwzględną liczbę mandatów. Zatem nie uczestniczą w koalicji żadne „zbędne” podmioty polityczne;
- 3) koalicje nadwyżkowe – te teorie opierają się na założeniu funkcjonowania wielopartyjnej koalicji, posiadającej większość bezwzględną w izbach parlamentu, jednak w jej skład wchodzi podmioty polityczne, których odejście z koalicji nie spowodowałoby utraty bezwzględnej liczby miejsc w parlamencie.

³⁷ www.unioneweb.it, 20.10.2005.

³⁸ Por. W. H. Riker, *The Theory of Political Coalitions*, New Haven 1962, s. 32-46.

³⁹ Por. L. C. Dodd, *Coalitions in Parliamentary Government*, Princeton 1976, s. 17-18.

Najwcześniej pojawiły się teorie koalicji minimalnie zwycięskich. Ich rozbudowana koncepcja jest związana z przyjęciem w badaniach dodatkowego kryterium jakościowego. I tak wyróżniono następujące zasadnicze teorie:

- 1) koalicje minimalnego rozmiaru – w tego rodzaju teoriach akcentuje się przede wszystkim liczbę mandatów niezbędnych do uzyskania większości bezwzględnej w parlamencie, otrzymując w ten sposób maksymalizację zysku politycznego dla podmiotów, tworząc rząd;
- 2) koalicje oparte na przetargu – te teorie koalicji minimalnie zwycięskich koncentrują się na jak najmniejszej liczbie partii niezbędnych do uformowania i funkcjonowania gabinetu rządowego;
- 3) koalicje minimalnego zasięgu – niniejsze koncepcje biorą pod uwagę kategorię jak najmniejszego dystansu ideologicznego na osi lewica-prawica między ugrupowaniami tworzącymi rząd. Im mniejszy dystans dzielący partie koalicji rządowej, tym większe prawdopodobieństwo zgodnej polityki koalicyjnej i mniej różnic między partiami politycznymi;
- 4) koalicje minimalnie zbieżne – te teorie przedkładają bliskość partii politycznych na osi lewica-prawica. Jednak tak wybrane kryterium może przyczynić się do konieczności formowania koalicji z ugrupowaniami, które nie są konieczne do uzyskania większości bezwzględnej mandatów w parlamencie⁴⁰.

W badaniach nad koalicjami gabinetowymi podkreśla się także znaczenie nieformalnych powiązań lub tylko częściowo sformalizowanych, które odgrywają również istotną rolę w procesie tworzenia i funkcjonowania koalicji.

Z teoretycznej perspektywy koncepcji koalicji należy zauważyć różnorodność modeli występujących we Włoszech. Można zaobserwować zarówno koalicje minimalnie zwycięskie, jak i koalicje nadwyżkowe oraz koalicje mniejszościowe. Do roku 1992 roku przeważały koalicje nadwyżkowe, z

⁴⁰ Por. A. Lijphart, *Le democrazie contemporanee*, Bologna 1984, s. 57-62; M. Taylor, M. Laver, *Government Coalition in Western Europe*, "European Journal of Political Research" 1973, nr 1, s. 222-227; A. De Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formation: a Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments after 1918*, Amsterdam 1973, s. 147-158. Z. Kiełmiński, *Koalicje rządzące w systemie parlamentarnym*, Warszawa 1984, s. 158-159; A. Antoszewski, *Tworzenie i utrzymanie koalicji gabinetowych*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, pod red. A. antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1997, s. 306-309; W. Sokół, *Partie polityczne na arenie wyborczej i gabinetowej* w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, pod red. W. sokoła i m. Żmigrodzkiego, Lublin 2003, s. 182-191.

przeciętną liczbą 2,8 partii w rządzie, który trwał przeciętnie 322 dni (tabela 50). Tylko nieznacznie mniej było tworzonych koalicji mniejszościowych (w tym jednopartyjnych rządów chadecji). Podobne zróżnicowanie koalicji wystąpiło po 1993 roku (tabela nr 50).

Tabela nr 49
Rodzaje koalicji

	Liczba partii	
	jedna	więcej niż jedna
Mniej niż 50% mandatów w parlamencie	Jednopartyjny rząd mniejszościowy	Koalicje mniejszościowe
Tylko partie konieczne do przekroczenia progu 50% mandatów	Jednopartyjny rząd większościowy	Koalicje minimalnie zwycięskie
Także partie, które nie są potrzebne do przekroczenia progu 50% mandatów	-	Koalicje nadwyżkowe

Źródło: S. Vassallo (red.), *Sistemi politici comparati*, Bologna 2005.

Tabela nr 50
Charakterystyka rządów w Pierwszej i drugiej Republice

	Pierwsza Republika	Druga Republika
Rodzaj rządu:		
Koalicje mniejszościowe	19	2
Minimalnie zwycięskie	6	1
Koalicje nadwyżkowe	22	3
Przeciętna liczba partii w koalicji	2,8	5,5
Przeciętna liczba trwania (dni)	322	446
Przeciętna liczba ministrów	24,2	24

Źródło: D. Campus, G. Pasquino, *President, Prime Minister, People: Changing Powers in the Italian Model of Government*, AECPA VI Congreso, Barcelona 18-20 September 2003, www.ub.es./grepa/CampusPasquino.pdf, 11.02.2005.

Rozmiar współczesnej fragmentaryzacji partyjnej odróżnia się w istotny sposób od okresu przed roku 1993 roku. Ten wskaźnik zwiększył się prawie dwukrotnie w stosunku do poprzednich lat. Wysoki poziom fragmentaryzacji, jak i znaczny dystans ideologiczny między członkami koalicji miały kluczowy wpływ na

trwałość włoskich gabinetów po 1993 roku. I właśnie od tych czynników będzie zależeć charakter parlamentarnego systemu partyjnego, warunki parlamentarnego przetargu oraz sam status koalicyjny rządu. Jak pokazuje tabela nr 51, jedną z głównych przyczyn dymisji rządu we Włoszech było wycofanie się jednej z partii albo brak jej poparcia dla rządzącej koalicji. Ta uwaga przede wszystkim dotyczy ugrupowań, reprezentujących skrajne poglądy. Do nich zaliczyć można było Ligę Północną z jej dążeniami separatystycznymi w I gabinecie S. Berlusconiego oraz Odbudowę Komunistyczną, partię lewicową, która wycofała swe poparcie dla I rządu R. Prodiego.

Tabela nr 51
Rządy w Drugiej Republice

Rząd	Okres trwania	Trwanie (w dniach)	Skład	Rodzaj	Ministrowie	Podsek retarze	Przyczyny upadku
Berlusconi I	10.05.94 – 22.12.94	226	FI-LN-AN-CCD	Nadw.	27	38	LN odejście
Dini	17.01.95-11.01.96	359	bezpartyjny	--	21	38	wybory
Prodi	17.05.96-9.10.98	877	DS-PPI-RI-ZIELONI	Mniejszy	22	49	Wycofanie PRC
D'Alema I	21.10.98-18.12.99	423	DS-PPI-PDCI-RI-UDR-ZIELONI	Nadw.	26	56	Wejście Demokratów do gabinetu
D'Alema II	22.12.99-19.04.00	119	DS-PPI-PDCI-RI-ZIELONI-UDEUR-DEMOKRACI	Mniejszy	25	66	Porażka wyborcza w wyborach regional.
Amato II	20.04.00-9.03.01	325	DS-PPI-PDCI-RI-ZIELONI-UDEUR-DEMOKRACI-SDI	MZ	23	55	Wybory
Berlusconi II	11.06.01-23.04.05	1409	FI-AN-LN-UDC UDC-NOWE PSI-PRI	Nadw.	24	59	Wycofanie UDC
Berlusconi III	23.04.05 – 17.05.06	390	FI-AN-LN-UDC-NOWE PSI-PRI	MZ	24	61	wybory

- Nadw. – koalicja nadwyżkowa; Mniejszy. – koalicja mniejszościowa; MZ – koalicja minimalnie zwycięska.

Źródło: D. Campus, G. Pasquino, *President, Prime Minister, People: Changing Powers in the Italian Model of Government*, AECPA VI Congreso, Barcelona 18-20 September 2003, www.ub.es./grepa/CampusPasquino.pdf, 11.02.2005; strona internetowa rządu włoskiego – www.governo.it, 17.05.2006.

Jedynie przeciętna trwałość włoskich gabinetów została wydłużona w stosunku do okresu powojennego. Jednak i ten miernik należy przyjąć z dużą ostrożnością, bowiem jego wartość wzrosła dopiero w ostatnich latach. II rząd Silvio Berlusconi sprawował swoją funkcję przez 1409 dni, stając się najtrwalszym gabinetem w powojennej historii Włoch.

5.3. Zmiana pozycji ustrojowej parlamentu w latach dziewięćdziesiątych

Proces zmian ustrojowych odnosił się nie tylko do reorganizacji struktur rządowych w minionych dwunastu latach. Także parlament musiał przystosować swe organy i mechanizmy funkcjonowania do bipolarnej przestrzeni rywalizacji politycznej oraz wzmocnienia pozycji rządu i premiera. Centralna pozycja parlamentu w powojennym systemie politycznym Włoch zaczęła również ewoluować w latach dziewięćdziesiątych, stając się przyczyną dyskusji o „centralnym problemie parlamentu”⁴¹, odnosząc się zwłaszcza do kwestii działania bikameralizm symetrycznego.

5.3.1. Unormowania konstytucyjne

Dwuizbowy parlament Włoch – Izba Deputowanych (630 członków) i Senat Republiki (315 senatorów) - jest wybierany w wyborach powszechnych i bezpośrednich na 5 letnią kadencję. Każda z izb posiada taką samą pozycję ustrojową, stąd określa się je jako tzw. bikameralizm doskonały. Również są zorganizowane w podobny sposób. Włoski parlament działa w trybie sesyjnym. Jego zwołania dokonuje Prezydent Republiki (art. 61 i 87 ust. 3 konstytucji) albo następuje ono z mocy samego prawa lub też z inicjatywy 1/3 członków izby albo jej przewodniczącego.

Do podstawowych organów parlamentu należy prezydium izby, które stanowi jej przewodniczący, jego zastępcy, kwestorzy oraz sekretarze. Działa 14 komisji stałych, reprezentowanych proporcjonalnie do siły politycznej partii w parlamencie. Mogą być tworzone komisje specjalne i dochodzeniowe. Ważną rolę spełniają również tzw. giunty – komitety parlamentarne, które posiadają funkcje

⁴¹ Por. Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il Parlamento*, Bologna 2004, s. 127-129.

doradcze i pozaustawodawcze. Występują grupy parlamentarne. Do ich utworzenia w Izbie Deputowanych jest wymagana liczba co najmniej 20 deputowanych, w drugiej izbie 10 senatorów. Pozostali politycy są przedstawicielami grupy mieszanej. Przewodniczący grup tworzą Konferencję Przewodniczących (*Conferenza dei Presidenti*), której głównym zadaniem jest planowanie prac izby⁴².

Parlament spełnia przede wszystkim funkcję ustawodawczą. Proces legislacyjny może rozpocząć się w każdej izbie. Prawem inicjatywy ustawodawczej dysponuje rząd, każdy członek obu izb, co najmniej 50 tysięcy wyborców, każda rada regionalna, Narodowa Rada Gospodarki i Pracy oraz gminom i prowincjom, ale tylko w przypadku zmiany granic okręgów prowincjonalnych czy gminnych albo ustanowienia nowych prowincji czy gmin w granicach jednego okręgu. Wyróżnia się dwa tryby ustawodawcze – tryb podstawowy i tryb mieszany. Szczególną rolę odgrywają tutaj komisje, które nie tylko prowadzą prace przygotowawcze nad projektem, lecz również mogą go uchwalić na posiedzeniu deliberacyjnym. Ponadto może wystąpić tryb pilny na podstawie art. 73 ust. 2 konstytucji.

Parlament wykonuje również funkcje kontrolne. W celu ich realizacji członkowie obu izb mogą składać interpelacje, rozpatrywać sprawozdania podległych organów, oceniać pracę rządu czy powołać komisje śledcze oraz prowadzić przesłuchania. Aktami izb są rezolucje, rekomendacje, sprawozdania komisyjne czy inne wspólne akty wspólne (np. o stanie wojny). Izby wykonują też funkcję kreacyjną, wybierając m.in. Prezydenta Republiki, 5 sędziów Trybunału Konstytucyjnego czy 10 członków Najwyższej Rady Sądownictwa. Ponadto parlament pełni funkcję sądową, mając możliwość postawienia w stan oskarżenia Prezydenta Republiki za zdradę i złamanie konstytucji⁴³.

Przez wiele lat włoski parlament był centrum życia politycznego. Liczne podziały i szeroka reprezentacja polityczna utrudniały w znaczny sposób podejmowanie decyzji. Ocenia się, że średni czas uchwalania ustawy to ok. 9 miesięcy. Obecnie zatem powstaje wiele propozycji projektów zmiany zapisów konstytucyjnych, które w znacznej mierze różnicują rolę i kompetencje dwóch izb parlamentu, osłabiając jego do tej pory zajmowaną pozycję.

⁴² C. Mortati, *Le Forme di Governo. Lezioni*, Padwa 1973, s. 431.

⁴³ Szerzej, Z. Witkowski, *Ustrój konstytucyjny współczesnych Włoch w aktualnej fazie jego przemian 1989-2004*, Toruń 2004, s. 127-169.

5.3.2. Reforma struktur parlamentarnych

Zmiana ordynacji wyborczych do obydwu izb parlamentu i wybór wyborczej formuły w 75% większościowej, zmierzały do stopniowej również reorganizacji organów władzy ustawodawczej w celu usprawnienia struktury i działania parlamentu. Tym bardziej, że jego pozycja słabła z powodu m.in. przekształcenia się rządu z organu wykonawczego w organ inicjujący i prowadzący politykę. Jak również bipolarna rywalizacja dwóch głównych bloków koalicyjnych na płaszczyźnie wyborczej wymagała adekwatnych zmian na płaszczyźnie parlamentarnej. Dlatego też pierwszorzędnego znaczenia nabrała kwestia nowelizacji regulaminów parlamentarnych a w przyszłości także zmiana unormowań konstytucyjnych. Zmiany parlamentarnych ordynacji wyborczych oraz modyfikacje regulaminów miały wskazać, że „wolą ustawodawcy jest nadanie rywalizacji politycznej charakteru bipolarnego z możliwością alternacji. Wyeksponowanie zasady większości miało z kolei nadać rządowi pozycję *rectius* w relacjach ze wspierającą go większością parlamentarną”⁴⁴.

Proces nowelizacji, uchwalonego w 1971 roku regulaminu Izby Deputowanych rozpoczął się w czasie XIII kadencji parlamentu. Jego początek sięga uchwały z 1 sierpnia 1996 roku w sprawie relacji z instytucjami europejskimi. Została wówczas powołana specjalna komisja do spraw polityki wspólnotowej, która następnie została przekształcona w czternastą stałą komisję do spraw polityki z Unią Europejską.

Jednak najistotniejsze nowelizacje regulaminu zostały przyjęte w latach 1997-1999. Zasadniczo dotyczyły procesu ustawodawczego, stworzenia nowych struktur i podmiotów, usprawniających funkcjonowania parlamentu, jak również zreorganizowanie dotychczas istniejących organów. Po prawie półtorarocznej procedurze przygotowania zmian w regulaminie Izby Deputowanych przez Giuntę do spraw Regulaminu, na posiedzeniach z 24 września i 4 listopada 1997 roku przyjęto modyfikację 29 artykułów, wprowadzono 8 nowych a 2 uległy zawieszeniu.

Jak zauważa Vito Cozzoli, „w dziedzinie planowania prac najbardziej znaczącą nowością jest pominięcie zasady jednomyślności przy zatwierdzaniu

⁴⁴ Machelski Z., *Status opozycji parlamentarnej w Republice Włoskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2001, nr 5, s. 86.

pracy i kalendarza przez przewodniczących ugrupowań – wystarczy zgoda przewodniczących tych ugrupowań, których liczebność równa jest $\frac{3}{4}$ Izby Deputowanych⁴⁵. W tym też przypadku przewodniczący Izby wyznacza odpowiedni czas na zagadnienia wskazane przez ugrupowania opozycyjne, określając go proporcjonalnie do stanu liczebności opozycji⁴⁶ (art. 23 ust 6 i art. 24 ust. 2 regulaminu Izby Deputowanych). Tym niemniej wprowadzona większość $\frac{3}{4}$ nadal wydaje się być zbyt wysokim progiem w warunkach wysokiego poziomu fragmentaryzacji parlamentarnej sceny partyjnej we Włoszech.

Przewodniczący grup parlamentarnych wyznaczają plan pracy izby co najmniej dwa miesiące wcześniej⁴⁷. Co więcej, także program prac komisji został podporządkowany działaniom zgromadzenia i jego kalendarzowi. Wzmocniono przede wszystkim rolę opozycji, bowiem planując trzytygodniowy kalendarz przewodniczący izby i grup parlamentarnych przygotowują na podstawie wskazówek rządu i przewodniczących grup wykaz problemów, terminów i czasu wystąpień tak przedstawicieli większości parlamentarnej, jak i opozycji – art. 24 ust.1,2,3 (termin rzadko występujący w tekście regulaminu).

Zamierzając usprawnić działanie Izby powołano Komitet do spraw Legislacji (art. 16-bis regulaminu – zmodyfikowany także 20 lipca 1999 roku), składający się z 10 deputowanych wybranych przez przewodniczącego izby w taki sposób, by zagwarantować równe przedstawicielstwo członków opozycji i większości parlamentarnej. Do jego zadań należało wyrażanie opinii komisjom odnośnie projektów ustaw. W pracy Komitetu bierze udział sprawozdawca komisji parlamentarnej i przedstawiciel rządu. Celem tej zmiany była głównie poprawa jakości ustawodawstwa⁴⁸.

Wyżej wymienione nowelizacje regulaminów parlamentarnych w XIII kadencji poprawiły organizację i pracę izb. Jak podaje Obserwatorium na rzecz

⁴⁵ V. Cozzoli, *Evolucja roli ugrupowań parlamentarnych w Regulaminie Izby Deputowanych*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 3, s. 80-81.

⁴⁶ Pod pojęciem opozycji należy rozumieć się „ugrupowania polityczne, w tym również i partie polityczne, które w mniej lub bardziej zorganizowany sposób, wykorzystując zarówno konstytucyjnie dopuszczalne, jak i niekonwencjonalne (pozaconstytucyjne) metody prowadzenia rywalizacji politycznej, dążą do przejęcia lub zmiany władzy państwowej”. Por. R. Herbut, *Opozycja polityczna*, w: *Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1999, s. 348-350; R. Dahl, *Preface*, w: *Political Opposition in Western Democracies*, pod red. R. Dahla, New Haven–London, 1996, s. xvi-xvii.

⁴⁷ *Regolamento della Camera*, Camera dei deputati, Segretaria Generale 10 novembre 2002, s. 92-99.

⁴⁸ O pierwszych doświadczeniach pracy Komitetu do spraw Legislacji szerzej pisze Claudia di Andrea, *Sulle ultime modificazioni del Regolamento della Camera dei deputati*, „Rassegna parlamentare” 1999, nr 1 gennaio-marzo, s. 147-149.

legislacji Izby Deputowanych”, kalendarz prac tej izby jest wykonywany w ponad 84%, a w pierwszych 100 dniach XIV kadencji parlament w 100%⁴⁹.

Ponadto uchwalono zmianę art. 135-bis regulaminu i wprowadzono nowe przepisy (art. 135 –ter, art. 138-bis i art. 139-bis), przede wszystkim poprzez zapis o *question time* czyli czas w porządku obrad izby, przeznaczony na zapytania do rządu oraz materię pilnych interpelacji i dopuszczalność kontroli aktów prawnych. „Do tradycyjnego *question time* w stosunku do ministrów dołączono *premier question time*: art. 135-bis przewiduje, że na zapytania wymagające natychmiastowej odpowiedzi podczas obrad Izby Deputowanych odpowiadać będą dwa razy w miesiącu Przewodniczący lub Wiceprzewodniczący Rady Ministrów, a raz w miesiącu właściwi ministrowie”⁵⁰. Ponadto art. 138-bis wprowadza pilne interpelacje parlamentarne, które są przedstawiane na wtorkowym posiedzeniu Izby a rozpatrywane na czwartkowym, popołudniowym posiedzeniu.

Kolejną ważną zmianą była nowelizacja przepisów dotyczących funkcjonowania grup parlamentarnych, a w szczególności grupy mieszanej. Z perspektywy parlamentarnego systemu partyjnego Włoch, grupa mieszana stanowi rodzaj „laboratorium politycznego”, gromadząc wiele odmiennych podmiotów, które razem w 1998 roku reprezentowały 1/5 członków parlamentu. Mianowicie w art. 14 regulaminu przewidziano tworzenie w ramach grupy mieszanej mniejszych podmiotów składowych, jeśli liczą one co najmniej 10 członków lub jeszcze mniejsze części (nie mniej niż 3 członków), jeśli prezentowali swoje listy w wyborach do Izby Deputowanych albo kandydowali w okręgach jednomandatowych. Ograny kierownicze grupy mieszanej musiały także odzwierciedlać różne części składowe samej grupy, proporcjonalnie do ich wielkości (art. 15-bis regulaminu)⁵¹.

⁴⁹ Rapporto 2003 sullo stato della legislazione,

http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/Rapporto_2003.pdf, 11.03.2005.

⁵⁰ Vito Cozzoli, *Evolucja roli ugrupowań...*, s. 84.

⁵¹ Warto wymienić również inne zapisy regulaminu Izby Deputowanych, dotyczące działania podmiotów politycznych w ramach grupy mieszanej, jak chociażby przykładowo:

- 1) możliwość uczestniczenia w Konferencji Przewodniczących Grup, na zaproszenie przewodniczącego Izby, reprezentanta każdego podmiotu politycznego, do którego przynależy co najmniej 10 deputowanych oraz przedstawiciela mniejszości językowych, w przypadkach o szczególnym znaczeniu (art.13 ust.2 regulaminu Izby Deputowanych);
- 2) możliwość zabrania głosu w dyskusji ogólnej (art.83 ust.1 regulaminu Izby Deputowanych);
- 3) możliwość interwencji wobec całości wniesionych o projektu poprawek (art. 85 ust.5 Regulaminu Izby Deputowanych);

Regulamin Senatu zasadniczo został znowelizowany 24 lutego 1999 roku⁵². Bazując na unormowaniach regulaminu Izby Deputowanych, zapewniono udział opozycji w pracach Senatu poprzez zagwarantowanie analizy jej propozycji projektów i aktów prawnych na co najmniej czterech posiedzeniach w dwumiesięcznym programie prac izby wyższej parlamentu (art. 53.3). Ponadto grupy opozycyjne mają prawo od przedkładania tzw. właściwych projektów ustaw, które są kierowane do właściwej pod kątem merytorycznym komisji. Co więcej, owa komisja musi rozpatrzyć ten projekt nie później niż w ciągu jednego miesiąca (art. 79.1). Przedstawiciele opozycji w *question time*, także mają prawo na równi z senatorami większości parlamentarnej do zadawania pytań reprezentantom strony rządowej, bez wcześniejszego wniosku złożonego na piśmie (art. 151-bis). Odnosnie grup parlamentarnych został wprowadzony interesujący zapis blokujący przechodzenie z jednej grupy do drugiej dla ich sekretarzy, wchodzących w skład Biura Przewodniczących izby. Konsekwencją zmiany grupy była utrata piastowanej funkcji sekretarza.

Powyższe, zasadnicze zmiany w tekstach regulaminów obydwu izb usprawniły zarówno proces ustawodawczy, jak i jakość włoskiej legislacji. Tym niemniej można mówić o ograniczonej ich nowelizacji zwłaszcza w aspekcie procesu bipolaryzacji sceny partyjnej. Nie wprowadzono przede wszystkim elementów obligujących do tworzenia wspólnych grup parlamentarnych przez członków koalicji wyborczych, ani nie został uchwalony szeroko dyskutowany tzw. Statut opozycji. Dlatego też obecnie funkcjonujące przepisy utrwalają fragmentaryzację partyjną w ramach grup parlamentarnych, nawet ją multiplikując poprzez przepisy dotyczące zwrotu wydatków wyborczych. Z tego względu można

-
- 4) złożenie deklaracji głosowania nad poszczególnymi artykułami projektu, poprawkami i dodatkowymi artykułami (art. 85, ust. 7 regulaminu Izby Deputowanych);
 - 5) możliwość wyrażenia deklaracji głosowania odnośnie powiązania kwestii wotum zaufania dla rządu z projektem ustawy lub jego częścią, przez jednego deputowanego każdego podmiotu grupy mieszanej (art. 116 ust. 3 regulaminu Izby Deputowanych);
 - 6) zastrzeżony czas interwencji na temat DPEF (*Documento di Programmazione Economica e Finanziaria – Dokument Planownia Ekonomicznego i Finansowego*), jego aktualizacji oraz dyskusji nad innymi dokumentami dotyczącymi budżetu państwa (art. 118-bis ust. 4 i art. 119 ust. 7 regulaminu Izby Deputowanych);
 - 7) możliwość zabrania głosu przez jednego przedstawiciela każdego podmiotu politycznego grupy mieszanej w dyskusji nad dokumentami przekazanymi przez organy wspólnotowe i międzynarodowe (art. 125 ust. 2 regulaminu Izby Deputowanych).

⁵² Ważną zmianą było także wprowadzenie do procedur działania Senatu tzw. gilotyny 30 listopada 1996 roku. Polegała ona na tym, że przewodniczący Senatu może poddać głosowaniu tekst dekretu ustawodawczego po upływie 30 dni od jego prezentacji w Senacie albo 60 dni, jeśli został przekazany przez Izbę Deputowanych, automatycznie powodując niebranie już pod uwagę poprawek wcześniej nierozpatrywanych.

na razie mówić o minireformie parlamentarnej. Wszystkie inne plany zmiany tego stanu rzeczy pozostały jedynie w fazie projektów, zarówno na poziomie przepisów ustawowych, jak i konstytucyjnych.

5.4. Ewolucja modelu stosunków pomiędzy rządem, większością i opozycją parlamentarną

Przedstawione powyżej zmiany w strukturach i funkcjonowaniu rządu oraz parlamentu wpłynęły także na wzajemne relacje między rządem a większością parlamentarną i opozycją. Tabela nr 52 pokazuje najważniejsze kierunki zmian.

Tabela nr 52
Włoskie instytucje i system partyjny w transformacji

Prezydent Republiki Włoskiej

wybory rola	propozycje bezpośredniej elekcji nieznaczająca, ale wykonywana w wyrazisty sposób
----------------	--

Parlament

bikameralizm symetryczny – projekty reformy

Rząd

skład przeciętna trwanie rola	wielopartyjne przedwyborcze koalicje 16-17 miesięcy uzależniona od homogeniczności koalicji
-------------------------------------	---

System partyjny

format mechanizm główna cecha	zdepolaryzowany system wielopartyjny rywalizacja bipolarna jedna udana alternacja
-------------------------------------	---

Źródło D. Campus, G. Pasquino, *President, Prime Minister, People : Changing Powers in the Italian Model of Government*, www.ub.es/grepa/CampusPasquino.pdf, 8.10.2004.

Warte ponownego podkreślenia są projekty zmian normatywnych, zmierzające w kierunku wzmocnienia pozycji rządu i premiera poprzez bezpośrednią elekcję Prezesa Rady Ministrów, co wiąże się z nadaniem Prezydentowi Republiki Włoskiej głównie roli gwaranta systemu politycznego. Od 1994 roku zostały usprawnione przede wszystkim struktury wewnętrzne rządu, zmniejszając m.in. liczbę ministerstw, czy wprowadzając w 2001 roku stanowisko wiceministra. Jeszcze ważniejsze były zmiany w regulaminach izb z lat 1996-1999, zwiększające wpływ rządu na proces ustawodawczy m.in. poprzez udział w

procesie planowania prac izb. Tym niemniej stosunki między premierem a jego większością w parlamencie nie są spójne. Jedną z przyczyn tego stanu jest podział większości (koalicji rządzącej) na kilka grup parlamentarnych i ich wzajemna rywalizacja. Nawet II rząd Silvio Berlusconi z większością bezwzględną członków swej koalicji w obu izbach (wcześniejsze gabinety rządowe po 1993 roku miały większość głosów tylko w jednej izbie), był zobligowany do stosowania przepisów o wotum zaufania dla rządu, połączonego z uchwaleniem lub odrzuceniem poprawek do artykułów projektu ustawy (art.116 regulaminu Izby Deputowanych), w celu zmobilizowania większości bezwzględnej członków koalicji rządzącej w obu izbach parlamentu czy zebrania wymaganego quorum na posiedzeniach izb. Przewodniczący grupy parlamentarnej Demokratów Lewicy w XIV kadencji parlamentu, Luciano Violante zauważył, że drugi rząd S. Berlusconi „wykorzystał 14 razy procedurę wniosku o wotum zaufania dla rządu z głosowaniem nad projektem ustawy w czasie 7 miesięcy, czyli jeden taki wniosek co 6 dni”⁵³. Częste stosowanie tego instrumentu blokowało dyskusję parlamentarną nad rządowymi projektami ustaw, prowadząc do zaostrenia konfliktu z ugrupowaniami opozycyjnymi. Brak współpracy między opozycją parlamentarną⁵⁴ i większością parlamentarną oraz rządem przyczyniał się do stosowania przez opozycję technik obstrukcjonizmu, w postaci żądania sprawdzenia wymaganej liczby członków izby podczas głosowań czy zgłaszania licznych poprawek do projektów.

Z drugiej strony rząd Berlusconi odwoływał się do częstego stosowania ustawodawstwa dekretowego (podobnie jak wcześniejsze gabinety centrolewicowe), jak również jego przedstawiciele nie byli obecni na posiedzeniach izb, by udzielić odpowiedzi na zapytania poselskie. W myśl zapisu

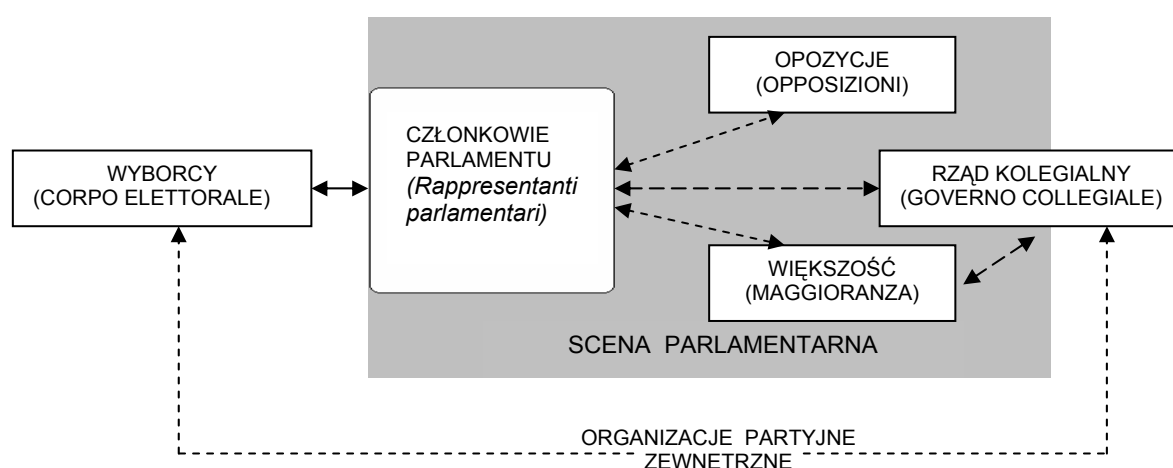
⁵³ „La Repubblica” z 29 kwietnia 2004 roku.

⁵⁴ Dla potrzeb pracy została przyjęta definicja opozycji parlamentarnej Giuseppe de Vergottiniego. Pod tym pojęciem określa się „działalność kontrolną wobec polityki rządu, warunkująca i wpływająca na jej kierunek, na podstawie odmiennej orientacji programowej i w oczekiwaniu na zastąpienie w przyszłości ekipy rządowej, wykonywana przez mniejszościowe grupy parlamentarne, pozostające poza większością parlamentarną”. Szerzej G. Vergottini, *Opposizione parlamentare*, w: Enciclopedia del diritto, t.XXX, Milano 1980, s. 532. Por. także a. Manzella, *Opposizione parlamentare*, w: Enciclopedia Giuridica, Roma 1990, s. 35-39; Luca Mezzetti, *Opposizione politica*, w: Digesto delle discipline pubblicistiche, Torino 1995, t. X, s. 347-363.; E. Zwierzchowski, *Opozycja parlamentarna* w: Opozycja parlamentarna, pod red. E. Zwierzchowskiego, Warszawa 2000, s. 9-29; A. Antoszewski, *Opozycja polityczna*, w: Encyklopedia politologii, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Kraków 1999, t. 3, s. 118.; Z. Machelski, *Opozycja w systemie demokracji parlamentarnej. Wielka Brytania, Niemcy, Włochy*, Warszawa 2001, s. 9-16; K. Pałeczki, *Opozycja polityczna - próba typologii*, w: Opozycja parlamentarna w systemach demokratycznych i niedemokratycznych, Kraków 2001, s. 11-19.

art. 135 regulaminu Izby Deputowanych, Prezes albo Wiceprezes Rady Ministrów powinien dwa razy w miesiącu odpowiadać na zapytania członków Izby, tymczasem do połowy XIV kadencji parlamentu, premier Berlusconi ani razu nie przybył na posiedzenie Izby, a wicepremier odpowiadał na interpelacje tylko czterokrotnie⁵⁵. Przedstawiciele rządu byli też często nieobecni w czasie dyskusji nad projektami ustaw w parlamencie, choć jak przyznał przewodniczący Izby Deputowanych Pier Ferdinando Casini, „udział rządu w pracach parlamentarnych jest jego obowiązkiem instytucjonalnym”⁵⁶. Równie negatywną praktyką było powoływanie komisji śledczych, skierowanych w opozycję.

Wykres nr 21

Delegacja (*delega*) i odpowiedzialność w modelu demokracji parlamentarnej Pierwszej Republiki (1948 – 1994)

Legenda:

- \longleftrightarrow Silne stosunki delegacji i odpowiedzialności
(*Rapporti forti di delegata e responsabilita*)
- \longleftrightarrow Stosunki charakteryzujące się zmniejszaniem (utrata) przedstawicielstwa
(*Rapporti caratterizzati da perdita di agenzia*)
- \longleftrightarrow Stosunki czasowo nieregularne (*Rapporti temporalmente intermittenti*)

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il Parlamento*, Bologna 2004, s. 313.

Z pewnością personalizacja rywalizacji wyborczej po 1993 roku wpłynęła na wzmocnienie w strukturach rządu stanowiska Prezesa Rady Ministrów por. wykres nr 21 i 22). Tym bardziej, że już przed wyborami parlamentarnymi dwie główne

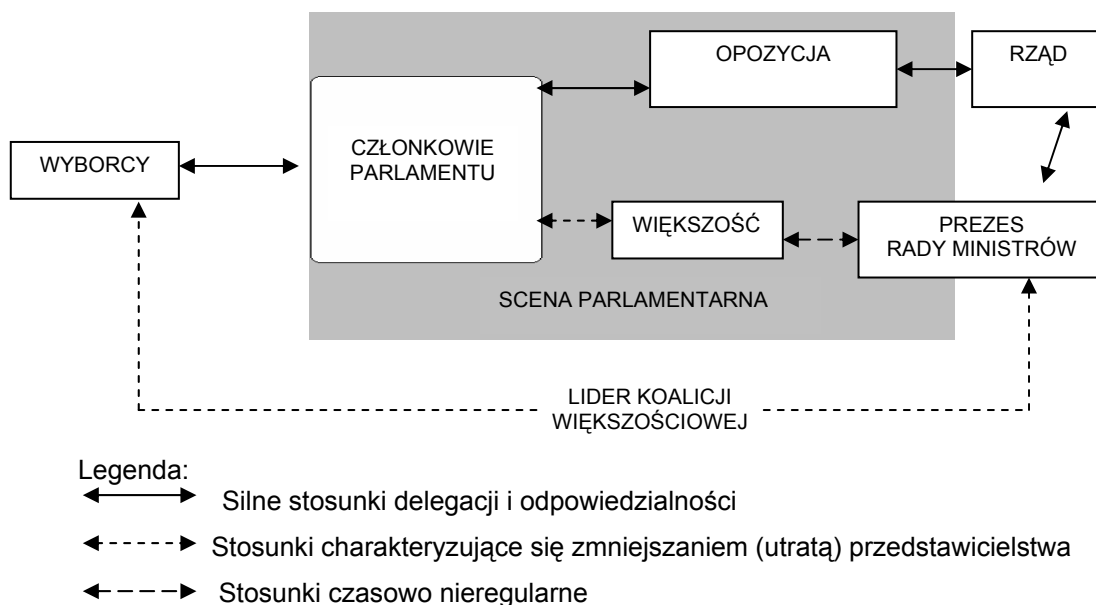
⁵⁵Por. szerzej www.forumcostituzionale.it/contributi/parlamenti.htm, 9.11.2004.

⁵⁶“Corriere della Sera” z 18 lipca 2004 roku.

koalicje przedstawiały swojego wspólnego kandydata, który po zwycięstwie wyborczym będzie formował gabinet. Natomiast koalicja, która poniosła porażkę przechodziła do opozycji. Także w stosunku do roli i zadań opozycji zmieniono regulaminy izb. Tworzą ją podobnie jak większość parlamentarną głównie grupy parlamentarne, ale koalicji, która przegrała wybory, wzajemnie rywalizując między sobą. Wobec projektów rządowych, które zakładają dalsze wzmocnienie pozycji premiera, m.in. poprzez jego bezpośredni wybór przez wyborców czy prawo do rozwiązania izb, proponuje się także wzmocnienie roli opozycji poprzez m.in. instytucjonalizację stanowiska lidera opozycji. Wielu jednak politologów, jak na przykład Giovanni Sartori uważa, że dualizm większość-opozycja w formie zaproponowanej przez II rząd Silvio Berlusconi mógłby doprowadzić do „tyranii większości” i „dyktatury premiera”⁵⁷.

Wykres nr 22

Delegacja i odpowiedzialność w modelu demokracji parlamentarnej transformacji (*transizione*) (1994 – 2003)

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il Parlamento*, Bologna 2004, s. 324.

⁵⁷ „Corriere della Sera” z 15 marca 2005 roku.

5.5. Parlament XII kadencji (15.04.1994 - 16.02.1996)

Nim zostanie dokonana analiza parlamentarnego systemu partyjnego w trzech kolejnych kadencjach parlamentu włoskiego od 15 kwietnia 1994 do 27 kwietnia 2006 roku, koniecznym jest przypomnienie sobie jeszcze raz przyjętej we wstępie pracy definicji tego pojęcia. System partyjny to „układ wzajemnych oddziaływań, będący efektem rywalizacji pomiędzy partiami (...). Opiera się on na wzajemnym uzależnianiu się partii, na tym, iż każda partia jest funkcją (w sensie matematycznym) innych partii i reaguje, w sposób rywalizacyjny czy też nie, na zachowanie pozostałych partii politycznych”⁵⁸. W odniesieniu do włoskiego parlamentarnego systemu partyjnego po 1993 roku należy zwrócić szczególnie uwagę na następujące kwestie: funkcjonowanie parlamentu a bipolaryzacja sceny partyjnej, działalność rządu w systemie bipolarnym, a także rola prezydenta Republiki Włoskiej w budowaniu dialektyki bipolarnej przestrzeni partyjnej.

Wyłaniająca się po wyborach z 27 i 28 marca 1994 roku nowa konfiguracja partyjna była początkiem kształtowania się nowej dynamiki mechanizmu systemu partyjnego po 1993 roku. Podstawową kwestią stała się strukturyzacja układu partyjnego jako zasadniczy fundament demokratycznej stabilności⁵⁹. Do kluczowych priorytetów politycznych zaś zaliczano przebudowę infrastruktury instytucjonalnej (rewizja norm konstytucyjnych), niezbędnej do sprawnego funkcjonowania demokracji⁶⁰.

5.5.1. Powstanie grup parlamentarnych

Wybory parlamentarne w marcu 1994 roku wygrały dwa bloki centroprawicowe, połączone przez obecność w nich Forza Italia oraz wystawienie wspólnego kandydata na stanowisko premiera, Silvio Berlusconi. Przyjmując wynik wyborów, prezydent Republiki Oskar Luigi Scalfaro powierzył misję formowania gabinetu właśnie Berlusconiemu. Jego rząd od samego początku miał

⁵⁸ G. Sartori, *Parties and Party Systems...*, s. 44.

⁵⁹ Szerzej A. Przeworski, *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge 1991, s. 10-14.

⁶⁰ Por. R. Markowski, *Polski system partyjny w środkowoeuropejskiej perspektywie*, „Studia europejskie” 1998, nr 8, s. 29-30.

„dwie podstawowe słabości”: brak większości bezwzględnej w Senacie oraz opieranie się na zbyt odmiennych, przeciwstawnych siłach politycznych⁶¹.

W Izbie Deputowanych bloki centroprawicowe uzyskały 302 mandaty w systemie większościowym (164 miejsca Biegun Wolności, 137 Biegun Dobrego Rządu oraz 1 mandat samodzielnie otrzymał Sojusz Narodowy) i 64 mandaty w systemie proporcjonalnym (FI-30 miejsc, AN-23 miejsca; LN-11 miejsc), zdobywając łącznie większość bezwzględną miejsc. W Senacie natomiast prawica miała tylko większość względną, bo Biegun Wolności uzyskał 82 mandaty, Biegun Dobrego Rządu 64 miejsca, a ponadto w systemie proporcjonalnym 1 mandat otrzymała lista FI-CCD, 8 miejsc samodzielnie startujący AN, 1 mandat Lista Pannella, 1 mandat Lombardzka Liga Alpejska. Łącznie zwycięska koalicja otrzymała 157 mandatów w Senacie, mniej więc niż połowa z 326 senatorów (315 z wyboru, 2 byłych prezydentów Republiki i 9 senatorów dożywotnich)⁶².

15 kwietnia, zebrane po raz pierwszy izby parlamentu przystąpiły do wyboru swoich przewodniczących. Zrywając z dwudziestoletnią praktyką podziału tych funkcji między większość i opozycję, koalicja centroprawicowa opowiedziała się za wyborem swoich kandydatów⁶³. Przewodniczącym Senatu został przedstawiciel Forza Italia, senator Carlo Scognamiglio Pasini, pokonując w czwartym głosowaniu, 1 głosem poprzedniego przewodniczącego, senatora Giovanni Spadolini, kandydata Sojuszu Postępu i PPI. Jego wybór był zarazem próbą generalną dla koalicji centroprawicowej przed uzyskaniem votum zaufania dla rządu w Senacie. Natomiast przewodniczącą Izby Deputowanych została wybrana Irene Pivetti z Ligi Północnej, otrzymując w czwartym głosowaniu 347 głosów.

W Izbie Deputowanych powstało 8 grup parlamentarnych: Sojusz Postępu – federacja, Forza Italia, Liga Północna, Sojusz Narodowy – MSI, Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczne, Odbudowa Komunistyczna, Włoska Partia Ludowa oraz grupa mieszana (tworzona m.in. . przez Sojusz Demokratyczny, Ligę Akcji Południowej, Unię Waldotańską, Pakt Segniego i SVP). Liczba grup wzrosła do 10 w czasie kadencji izby, bowiem 19 grudnia 1994 utworzono Federację

⁶¹ „Corriere della Sera” z 24 kwietnia 2004 roku.

⁶² Lewicowy Sojusz Postępu zdobył 213 mandatów w Izbie Deputowanych (164 miejsca w systemie większościowym i 49 w systemie proporcjonalnym), natomiast w Senacie 122 mandaty (96 miejsc w podziale większościowym i 26 w podziale proporcjonalnym). Centrowy Pakt dla Włoch uzyskał 46 mandatów w Izbie Deputowanych, z czego tylko 4 w podziale większościowym, a w Senacie zdobył 31 miejsc (3 w jednomandatowych okręgach i 28 miejsc w systemie proporcjonalnym).

⁶³ „Corriere della Sera” z 31 marca 1994 roku.

Liberalno-Demokratyczną, a później powstała grupa Demokratów Nando Dalla Chiesa⁶⁴. W Senacie powołano do życia 10 grup parlamentarnych: Sojusz Narodowy-MSI, CCD, Forza Italia, Liga Północna, Sojusz Postępu-PSI, Sojusz Postępu-federacja, Sojusz Postępu-Zieloni-Sieć, Odbudowa Komunistyczna-Sojusz Postępu oraz grupa mieszana. Następnie, 31 maja powstała nowa grupa parlamentarna o nazwie Lewica Demokratyczna (część członków grupy mieszanej i grupy Sojusz Postępu-federacja), 18 stycznia 1995 roku odeszła z Ligi część senatorów, tworząc grupę Federalna Liga Włoska, a później część byłych członków CCD powołała grupę Zjednoczonych Chryścjan Demokratycznych⁶⁵.

Funkcje przewodniczących 14 stałych komisji w Izbie Deputowanych objęli wyłącznie przedstawiciele większości parlamentarnej, natomiast w Senacie wobec względnej równowagi mandatów między rywalizującymi blokami, przewodniczącymi 9 stałych komisji z 13, zostali wybrani przedstawiciele opozycji⁶⁶.

Z powyżej przedstawionych faktów można wyciągnąć dwa wnioski. Po pierwsze, parlamentarny system partyjny XII kadencji izb odznaczał się wysokim i w miarę upływu czasu postępującym stopniem fragmentaryzacji. Po drugie, przedstawiciele koalicji wyborczych nie stworzyli wspólnych grup parlamentarnych, lecz przede wszystkim grupy reprezentacji partyjnych (z wyjątkiem części członków Sojuszu Postępu w Izbie Deputowanych), co może wskazywać, że w łonie parlamentu silniejsza była logika (tożsamość) partyjna niż koalicyjna.

5.5.2. Pierwszy rząd Silvio Berlusconi

Rząd Carlo Azeglio Ciampi złożył dymisję 16 kwietnia 1994 roku, która została przyjęta przez prezydenta Republiki Oskara L. Scalfaro 10 maja, wraz z nominacją na stanowisko premiera deputowanego Silvio Berlusconi.

Formację gabinetu centroprawicowego poprzedził okres konsultacji prezydenckich, jak i proces przeobrażenia dwóch bloków wyborczych centroprawicy w gabinet rządowy. Szczególne trudności wiązały się z

⁶⁴ Por. Szerzej A. Manzella, *Il primo Parlamento maggioritario*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. S. Katz, Bologna 1995, s. 164.

⁶⁵ Tamże, s. 163.

⁶⁶ 5 przewodniczących stałych komisji w Senacie było wybranych z lewicy, 3 z opcji centrowej oraz 1 z Ligi Północnej, przy decydującym poparciu opozycji parlamentarnej. Tamże, 165-166.

pogodzeniem w ramach rządu dwóch ugrupowań o odmiennym programie – postfaszystowskiego Sojuszu Narodowego-MSI oraz Ligi Północnej (największa partia w parlamencie pod względem liczby wybranych przedstawicieli, 118 deputowanych i 58 senatorów). Początkowo ta ostatnia sprzeciwiała się nawet kandydaturze Berlusconi na stanowisko prezesa Rady Ministrów, z uwagi na związany z nim konflikt interesów. Z drugiej strony Liga żądała objęcia przez jej członka funkcji ministra spraw wewnętrznych, by dążyć do przyjęcia federalnej formy państwa, na co z kolei nie mógł przystać Sojusz Narodowy, broniący zasady jedności i niepodzielności państwa⁶⁷.

Oprócz Ligi Północnej, także pozostałe partie polityczne podnosiły kwestię konfliktu interesów między sprawowaniem funkcji publicznych, a sferą prywatnej działalności wielu przedsięwzięć Berlusconi, domagając się chociażby roli gwaranta w postaci prezydenta Republiki⁶⁸. Obiecując szybkie rozwiązanie tego problemu, Berlusconi wyznaczył trzech profesorów – Giorgio Crisci, Agostino Gambino i Antonio La Pergola do przygotowania projektu ustawy w tej sprawie.

Berlusconiemu udało się doprowadzić do zawarcia porozumienia polityczno-programowego między Sojuszem Narodowym-MSI i Ligą Północną oraz mniejszymi formacjami, w celu stworzenia rządu. Szczególnie wejście postfaszystów do gabinetu wzbudziło szeroką dyskusję nie tylko we Włoszech. 2 maja, grupa socjalistyczna w Parlamencie Europejskim złożyła wniosek, by „nie weszli do rządu włoskiego faszystowscy ministrowie”⁶⁹. Kwestionowano zwłaszcza osobę deputowanego z AN-MSI, Mirko Tremaglia jako ministra bez teki, ds. Włochów zagranicą (w młodości należał do Włoskiej Republiki Społecznej). 10 maja Berlusconi przedstawił skład rządu. Miało go tworzyć 25 ministrów, z czego 7 pochodziło z Forza Italia, 5 z Ligi Północnej, 5 z Sojuszu Narodowego-MSI, 2 z Unii Centrum (formacja neoliberalna zbliżona do FI), 2 z Centrum Chrześcijańsko-Demokratycznego oraz 4 bezpartyjnych specjalistów. Najważniejsze stanowiska objęli: ministerstwo spraw wewnętrznych – deputowany Roberto Maroni z Ligi Północnej, ministerstwo skarbu Lamberto Dini (dyrektor generalny Banku Włoch), ministerstwo sprawiedliwości Alfredo Biondi z Forza Italia, ministerstwo spraw zagranicznych Antonio Martino z Forza Italia, ministerstwo obrony objął jeden z

⁶⁷ „Corriere della Sera” z 31 marca 1994 roku.

⁶⁸ „Corriere della Sera” z 26 kwietnia 1994 roku.

⁶⁹ *Gli avvenimenti del 1994*, „Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. S. Katz’a, Bologna 1995, s. 14.

najbardziej zaufanych prawników Berlusconiego, Cesare Previti, ministerstwo finansów Giulio Tremonti (należący do grupy mieszanej Izby Deputowanych, ale wybrany z list centrowego Paktu dla Włoch). Wicepremierami zostali R. Maroni z Ligi oraz Giuseppe Tatarella z AN-MSI. Poza gabinetem rządowym pozostali jednak przywódcy partyjni, z wyjątkiem Forza Italia.

16 maja rząd przedstawił swój program w Senacie. Berlusconi jeszcze raz zapewnił, że „po pokonaniu faszyzmu w Europie, wybór demokracji jako reguły wiążącej i najwyższej wartości liberalnej jest wspólnym i wyraźnym horyzontem większości, wszystkich jej części”⁷⁰. Przede wszystkim pokreślił realizację celów ekonomicznych takich jak stworzenie nowych miejsc pracy, redukcję długu publicznego bez wpływania na oszczędności Włochów, „uwolnienie prywatnej przedsiębiorczości z węzłów biurokratycznych i nadmiernych obciążeń podatkowych”. Dwa dni później, Senat udzielił wotum zaufania dla rządu większością 159 senatorów, 153 było przeciw i 2 się wstrzymało. Bez większości bezwzględnej w izbie wyższej, swój sukces rząd zawdzięczał nieobecności 11 senatorów (4 członków PPI oraz 1 senator z Unii Waldotańskiej). 20 maja zatwierdziła gabinet Izba Deputowanych, większością 366 członków.

Powstały gabinet przetrwał zaledwie 7 miesięcy (od 10 maja do 22 grudnia 1994 roku). Jego działalności towarzyszyły spory między członkami koalicji, opór frontalny opozycji i brak współdziałania z nią, jak również sprzeciw związków zawodowych. Trzeba jednak dodać, że obywatele potwierdzili swoje poparcie dla centroprawicy w wyborach do Parlamentu Europejskiego z 12 czerwca 1994 roku, gdzie lista Forza Italia zebrała ponad 30% głosów, a wszystkie inne partie straciły w stosunku do wyborów parlamentarnych⁷¹.

Nierozwiązany konflikt interesów wywołał sprzeciw niektórych członków większości parlamentarnej, jak i protest opozycji, gdy rząd zatwierdził dekret ustawodawczy nr 418 z 29 czerwca 1994 r. o regulacji publicznego sektora radiotelewizyjnego, wprowadzając m.in. nominacje członków rady administracyjnej RAI przez przewodniczących izb parlamentu (oba stanowiska obsadzone przez członków koalicji rządzącej). Opozycja oskarżyła premiera o chęć ograniczenia niezależności telewizji publicznej. Tym bardziej, że Berlusconi wielokrotnie atakował RAI w czasie marcowej kampanii wyborczej jako „jaskini komunistów”, a

⁷⁰ Por. Atti Senato, XII legislatura, seduta del 16 maggio 1994, 6 res.somm.

⁷¹ P. McCarthy, *La crisi dello Stato italiano*, Roma 1996, s. 229.

później jako nieprzychylny rządowi. Plan uzdrowienia sytuacji ekonomicznej RAI, przedstawiony przez jej ówczesną radę administracyjną został odrzucony, prowadząc do jej dymisji. W konsekwencji, skład nowej rady został powołany przy bezpośredniej interwencji premiera, a jej przewodnicząca Letizia Moratti starannie dobierała sobie współpracowników (dwóch z trzech dyrektorów wiadomości telewizyjnych pochodziło z holdingu Berlusconi, Fininvest)⁷².

Kolejnym tematem wzbudzającym gorące emocje i falę krytyki był rządowy dekret ustawodawczy nr 440 z 14 lipca 1994 roku, dotyczący zmian w kodeksie postępowania karnego, tzw. *decreto Biondi*. Jego celem było uproszczenie niektórych procedur, zwłaszcza odnośnie prewencyjnego aresztu i środków ochrony, które miały być ograniczone do wyjątkowych przypadków oraz zakazu publikacji przez środki masowego przekazu nazwisk osób przesłuchiwanym przez prokuraturę aż do momentu zakończenia śledztwa. Te zapisy wywołały gwałtowną reakcję ze strony opozycji i przede wszystkim mediolańskiej prokuratury, prowadzącej akcję „Czyste ręce”. Jej przedstawiciele grozili podaniem się do dymisji. Swoje niezadowolenie manifestowali również członkowie koalicji, zwłaszcza zaś przywódca Ligi, Umberto Bossi oraz lider postfaszytów, Gianfranco Fini⁷³. Swoją dystans do tej kwestii wyraził też prezydent Scalfaro informując o obowiązku podpisania przez niego dekretów rządu⁷⁴. 2 sierpnia, na posiedzeniu Izby Deputowanych Berlusconi wyjaśniał kwestie konfliktu interesów i zmian w kodeksie postępowania karnego. Przedstawiciele wszystkich grup parlamentarnych zgłosili liczne zapytania, a opozycja żądała dymisji rządu. Premier stanowczo sprzeciwił się temu rozwiązaniu, podkreślając swoją elekcję przez wyborców i prawo do podejmowania decyzji. Jednocześnie, by pogodzić skłóconych koalicjantów, Berlusconi zapraszał ich do swych willi w Arcore i na Sardynii.

Nim jeszcze zdążyły wygasnąć ostre polemiki wobec dotychczasowej działalności rządu, kolejnym punktem zapalnym okazał się projekt reformy systemu emerytalnego, który dołączono do projektu budżetu na przyszły rok. Propozycja opracowania reformy strukturalnej odnośnie emerytur spotkała się z silnym sprzeciwem opozycji. „Emerytury były święte”, więc jak pisze Patrick

⁷² P. Ignazi, R. S. Katz, *Introduzione. Ascesa e caduta del governo Berlusconi*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. S. Katz'a, Bologna 1995, s. 41.

⁷³ „Corriere della Sera” z 15 lipca 1994 roku.

⁷⁴ „Corriere della Sera” z 20 lipca 1994 roku.

McCarthy, zmiany w tej materii musiały spotkać się także z silnym oporem związków zawodowych. Wszystkie trzy główne centrale – CGIL, CISL i UIL ogłosiły w tym celu strajk generalny na 14 października. 12 listopada, półtorej miliona obywateli protestowało w Rzymie przeciw projektowi budżetu, przygotowując się do kolejnego strajku generalnego. Jednak premierowi udało się podpisać porozumienie z związkami zawodowymi 2 grudnia (m.in. przyjęto zablokowanie przejścia na wcześniejsze emerytury do 30 czerwca 1995 roku i rozpoczęto negocjacje w sprawie całościowej reformy)⁷⁵.

Rząd kontynuował także prace rozpoczęte jeszcze przez gabinet G. Amato i C. A. Ciampiego, w sprawie przygotowania przepisów prawnych, pozwalających na szybki proces prywatyzacji banków i przedsiębiorstw publicznych. Ta kwestia spotkała się z przychylnym przyjęciem przez Ligę Północną, ale z ogromnym sprzeciwem postfaszystów, sprzeciwiających się zmniejszeniu roli państwa⁷⁶. Forza Italia natomiast była bardziej zaangażowana w konflikt z wymiarem sprawiedliwości oraz konflikt interesów swego założyciela.

W polityce zagranicznej rząd Berlusconiego popierał proces integracji europejskiej, sprzeciwiając się powstaniu Europy „o dwóch prędkościach”. Opowiedział się za niemiecką propozycją przyspieszenia powołania unii monetarnej. Nie można jednak zapominać, że udział postfaszystów w rządzie wzbudzał wiele wątpliwości, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych i Izraela. Ponadto niektórzy członkowie Sojuszu Narodowego-MSI nadal zabiegali o zmianę granic między Włochami i byłą Jugosławią. „Berlusconi ignorował tę sprawę, ale AN kontynuowała coraz bardziej twardą linię wobec Słowenii i Chorwacji”⁷⁷. To z kolei spowodowało napięcia wewnątrz koalicji rządowej, jak i krytykę opozycji.

Spór wokół reformy systemu emerytalnego oraz ustawy budżetowej czynił coraz słabszą pozycję rządu. Liga Północna krytykowała działalność gabinetu, którego była częścią, mówiąc coraz głośniej o odejściu z rządu. W sytuacji kryzysowej, prezydent Scalfaro spotkał się z przewodniczącymi izb, ogłaszając w nocy, że „jeśli większość z powodu wewnętrznych kontrastów nie byłaby w stanie popierać rządu, to głowa państwa mogłaby wybrać przedstawiciela, który

⁷⁵ P. McCarthy, *La crisi dello Stato...*, s. 241.

⁷⁶ F. Cavazzuti, *L'incerto cammino delle privatizzazioni*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. S. Katz'a, Bologna 1995, s. 197-213.

⁷⁷ P. M. Neal, *La <<nuova>> politica esterna italiana*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 95”, pod red. P. Ignazi i R. S. Katz'a, Bologna 1995, s. 192.

poszukałby nowej większości w parlamencie”⁷⁸. Tego samego dnia, 23 listopada, „po raz pierwszy, osoba piastująca urząd prezesa Rady Ministrów była odbiorcą powiadomienia o stawieniu się w mediolańskiej prokuraturze w związku z przestępstwem korupcji w Staży Finansowej (dzień wcześniej donosił o tym wydarzeniu jeden z dzienników ogólnokrajowych, czyniąc to nim Berlusconi został poinformowany). Sytuacja była tym trudniejsza, że w owym czasie premier przewodniczył międzynarodowej konferencji o zwalczaniu przestępczości w Neapolu. Reakcją Berlusconiego był atak na mediolańskich prokuratorów. W jego odpowiedzi, Antonio Di Pietro podał się do dymisji (6 grudnia), sprzeciwiając się upolitycznieniu działań prokuratury. W reakcji na te wydarzenia, Liga Północna zagroziła wycofaniem się z rządu, coraz bardziej zbliżając się do stanowiska sił opozycyjnych, zwłaszcza PDS i PPI.

Liga Północna krytykowała prace rządu. Izba Deputowanych przyjęła propozycję swej przewodniczącej z Ligi, Irene Pivetti o powołaniu specjalnej komisji ds. reorganizacji systemu radiotelewizyjnego, co spotkało się z aprobatą posłów LN i opozycji PPI oraz PDS, a z krytyką Forza Italia i Sojuszu Narodowego. 19 grudnia Liga Północna razem z PPI zgłosiła wniosek o wotum nieufności dla rządu, podpisany przez Bossiego oraz sekretarza PPI Enrico Buttiglione i 100 innych deputowanych. Kolejne dwa wnioski o wotum nieufności przedstawiły grupa Sojuszu Postępu oraz Odbudowa Komunistyczna⁷⁹. Następnego dnia 4 ministrów Ligi podało się do dymisji. Gabinet Berlusconiego przyjął jeszcze raport Komitetu Speroniego na temat reformy konstytucji⁸⁰, a następnie Berlusconi udał się do parlamentu. Premier skrytykował postawę Ligi, której znaczna część parlamentarzystów została wybrana dzięki wyborcom Forza Italia, a następnie uprzedzając głosowania nad wnioskami o wotum nieufności, złożył dymisję rządu na ręce Prezydenta Republiki.

Oceniając funkcjonowanie rządu Berlusconiego, trzeba zauważyć, że był to gabinet od samego powstania wewnętrznie niespójny. Działania skrajnych ugrupowań doprowadzały do nieustannych napięć między koalicjantami. Jednocześnie Forza Italia nie rozwiązała podstawowego swego problemu, jakim był konflikt interesów w osobie Berlusconiego oraz dochodzenie prokuratury

⁷⁸ „Corriere della Sera” z 24 listopada 1994 roku.

⁷⁹ M. Gorlani, *Il governo Berlusconi*, w: *Verso l’incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, pod red. A. D’Andrea, Milano 1999, s. 354-355.

⁸⁰ Por. Szerzej, rozdział drugi niniejszej pracy, s. 95-98.

mediolańskiej. Z drugiej strony, będąca w opozycji lewica i partie centrowe nie przedstawiły żadnej alternatywy, sprzeciwiając się jakiegokolwiek współpracy z rządzącą większością. Trwający 7 miesięcy rząd, potwierdzał zatem tradycyjną opinię o braku stabilności włoskich gabinetów i niedotrzymywaniu obietnic na arenie międzynarodowej.

5.5.3. Rząd Lamberto Diniego

Po dymisji rządu Berlusconiego powstał kryzys polityczny. Forza Italia, Sojusz Narodowy i CCD domagały się rozwiązania izb parlamentu i nowych wyborów, oskarżając prezydenta Republiki o udział w upadku rządu i chęć zmiany równowagi sił politycznych⁸¹. Natomiast ugrupowania Sojuszu Postępu, Włoskiej Partii Ludowej i Ligi Północnej popierały inicjatywę powołania bezpartyjnego rządu specjalistów. Prezydent Scalfaro, przychylając się do propozycji ugrupowań opozycyjnych wobec niedawnego rządu centroprawicy, rozpoczął konsultacje w sprawie powołania nowego gabinetu.

13 stycznia 1995 roku powierzono misję utworzenia rządu Lamberto Diniemu, ministrowi skarbu w gabinecie Berlusconiego⁸². Początkowo wybór tego kandydata został zaaprobowany przez wszystkie grupy parlamentarne z wyjątkiem Odbudowy Komunistycznej. Spór wokół członków gabinetu doprowadził jednak do zmiany stanowiska partii centroprawicowych. 17 stycznia nowy rząd został zaprzysiężony przez Prezydenta.

Gabinet Diniego, który we wstępnych założeniach miał być tymczasowym rządem, działał ponad rok od 17 stycznia 1995 do 17 maja 1996 roku. Tworzyło go 18 ministrów, z których żaden nie był członkiem parlamentu. Zasiadali w nim m.in. Antonio Brancaccio jako minister spraw wewnętrznych (wcześniej pierwszy prezes Sądu Kasacyjnego), Susana Agnelli – minister spraw zagranicznych (siostra prezesa FIATA), Filippo Mancuso - minister sprawiedliwości i łaski (wcześniej prokurator generalny w Rzymie), Tiziano Treu – ministerstwo pracy

⁸¹ „Corriere della Sera” z 31 grudnia 1994 roku

⁸² Oprócz osoby Lamberto Diniego wymieniano jeszcze inne kandydatury na stanowisko prezesa Rady Ministrów, takie jak Irene Pivetti z Ligi Północnej, Carlo Scognamiglio a także byłego prezydenta Republiki, Francesco Cossighe.

(profesor z zakresu prawa pracy), natomiast Dini pełnił nadal funkcję ministra skarbu.

Pogram rządu przede wszystkim miał być kontynuacją linii polityki gabinetu Berlusconi. Premier przedstawił 4 zasadnicze cele działalności rządu: wykonanie budżetu, reforma systemu emerytalnego, nowa ustawa o równym dostępie do środków masowego przekazu w czasie kampanii wyborczych oraz przygotowanie nowej ordynacji wyborczej do władz regionalnych o statucie zwykłym⁸³. Wniosek o wotum zaufania dla rządu poparła grupa Sojuszu Postępu, Włoska Partia Ludowa (PPI) i Liga Północna. W Izbie Deputowanych za wnioskiem głosowało 302 posłów, 39 przeciw (głównie członkowie Odbudowy Komunistycznej), natomiast partie centroprawicy wstrzymały się od decyzji. W Senacie za wnioskiem głosowało 191 senatorów, 17 przeciw i 2 głosy wytrzymujące się. Senatorzy Forza Italia, Sojuszu Narodowego i CCD opuścili aulę w momencie głosowania.

23 lutego 1995 r. roku parlament uchwalił nową ordynację wyborczą do władz regionalnych. Opierała się ona na mieszanej formule wyborczej. Na jej podstawie odbyły się wybory regionalne z 23 kwietnia, będąc sprawdzianem dla formacji politycznych po upadku rządu Berlusconi. Po raz pierwszy zaprezentowała się nowa koalicja centrolewicowa, głównie jako sojusz między PDS i PPI, zwyciężając w 9 z 15 regionów⁸⁴. Wydaje się, że w ten sposób wyborcy opowiedzieli się przeciwko radykalizacji nastrojów przez Forza Italię i Sojusz Narodowy.

Następnie rząd zajął się korektą unormowań finansów publicznych, przedstawiając w tej sprawie dekret ustawodawczy. Licznie wniesione do jego projektu poprawki, przez przede wszystkim Odbudowę Komunistyczną i Sojusz Narodowy, zmusiły rząd do przedłożenia izbom wniosku o wotum zaufania. Wyłamanie się 16 członków Odbudowy z głosowania przeciw rządowi, uchroniło go od porażki. W tym samym czasie gabinet Diniego negocjował z związkami zawodowymi i zainteresowanymi podmiotami kwestię zmian w systemie

⁸³ Por. G. Pasquino, *Il governo di Lamberto Dini*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 96", pod red. M. Caciagli i D. I. Kertzer, Bologna 1996, s. 159-177.

⁸⁴ M. Gorlani, *Il governo Dini: esecutivo composto solo di non parlamentari*, w: *Versol'incerto bipolarismo...*, s. 372.

emerytalnym. Właściwy projekt w tej materii, po trzykrotnym wniosku o wotum zaufania, został uchwalony przez parlament (ustawa nr 335 z 1995 roku).

Rząd Diniego zatem stopniowo realizował punkty swojego programu. Podnoszono wielokrotnie kwestię jego dymisji, z uwagi jednak na niestabilną sytuację ekonomiczną państwa, jak i zmiany na scenie politycznej nadal kontynuował swoją misję.

W tym czasie doszło do zasadniczych zmian i przegrupowań na scenie partyjnej. Na zjeździe w Fiuggi w styczniu 1995 roku został rozwiązany Włoski Ruch Społeczny, a w jego miejsce powołano posfaszystowski Sojusz Narodowy z Gianfanco Finim na czele. Nastąpił rozłam w Włoskiej Partii Ludowej, bowiem sekretarz ugrupowania Rocco Buttiglione opowiedział się za przymierzem z Forza Italia w wyborach regionalnych, a krajowa rada partii popierała wspólną listę z koalicją centrolewicy. 11 i 12 marca propozycja Buttiglione została odrzucona 3 głosami krajowej rady partii. W ten sposób doszło do rozłamu partii, który zakończył się odejściem Buttiglione i stworzeniem nowej partii – Zjednoczonych Chrześcijańskich Demokratów (CDU). Powstała więc nowa formacja polityczna wewnątrz parlamentu, tworząc też własną grupę parlamentarną i zawierając sojusz z centroprawicą. Grupa 16 członków Odbudowy Komunistycznej została zawieszona z powodu nieprzestrzegania instrukcji partii odnośnie poszczególnych głosowań w parlamencie, powołując do życia formację Zjednoczonych Komunistów, która następnie przyłączyła się do PDS. Podziałom uległa również Liga Północna. Część jej członków, nie akceptując decyzji o odejściu z rządu Berlusconiego utworzyła grupę parlamentarną o nazwie Liga-Włochy federalne.

Największą jednak zmianą na scenie partyjnej była rewitalizacja bloku centrolewicowego. Przyłączyła się do niego Włoska Partia Ludowa, wcześniej będącą podstawą centrowej koalicji. W lutym 1995 roku, znany ekonomista Romano Prodi ogłosił intencję objęcia przywództwa bloku. Powstały liczne komitety, które przerodziły się w centrolewicową koalicję Drzewa Oliwnego, odnosząc pierwsze sukcesy w wyborach regionalnych.

Dla Berlusconiego z kolei niezwykle istotny był wynik referendum abrogacyjnego z 11 czerwca 1995 roku (przedstawiono 12 kwestii). Głosowano w nim m.in. w sprawie zniesienia możliwości posiadania przez jeden podmiot więcej

niż jednej koncesji stacji telewizji ogólnokrajowej, emisji reklam w trakcie filmów, zebrania zysków z reklam w 3 stacjach ogólnokrajowej telewizji przez jedną agencję. Wyborcy opowiedzieli się przeciwko uchyleniu niniejszych przepisów. To poparcie podkreślała Forza Italia, natomiast sekretarz PDS, Massimo D'Alema starał się minimalizować sukces Berlusconiego⁸⁵.

Po raz pierwszy w historii Włoch, 19 października 1995 roku został uchwalony przez Senat wiosek o wotum nieufności w stosunku do indywidualnego ministra, szefa resortu sprawiedliwości i łaski, Filippo Mancuso. Wniosek został przedstawiony 4 lipca, wobec podjętych przez ministra działań kontrolnych i dyscyplinarnych w stosunku do mediolańskiej prokuratury. W chwili jego głosowania senatorzy centroprawicy, popierający podjęte przez Mancuso czynności opuścili aulę. Ta kwestia rozbudziła dyskusję wokół konstytucyjności tego wniosku⁸⁶.

4 października 1995 roku Senat zatwierdził rezolucję centrolewicy i Ligi Północnej, która wskazywała nowe cele rządu Lamberto Diniego (m.in. zmniejszenie bezrobocia na południu, przygotowania do semestru przewodniczenia w Unii Europejskiej, reforma rady administracyjnej RAI). W odpowiedzi koalicja centroprawicy Bieguna Wolności złożyła wniosek o wotum nieufności dla rządu w Izbie Deputowanych (Forza Italia, Sojusz Narodowy, CCD, CDU). Zaznaczono w nim konieczność „dekompozycji stosunków instytucjonalnych i wyjaśnienia podstawowych kwestii politycznych”⁸⁷. Wniosek centroprawicy został odrzucony dzięki zmianie stanowiska Odbudowy Komunistycznej, jednak w zamian za zobowiązanie się podania do dymisji rządu nie później niż 31 grudnia⁸⁸.

3 grudnia, Marco Pannella z inicjatywy Ruchu reformatorów ogłosił swój zamiar zebrania podpisów wyborców w sprawie postawienia w stan oskarżenia prezydenta Republiki Scalfaro, za „codzienny, prawie obsesyjny i pilny udział w życiu politycznym kraju, który zdradza ducha i literę konstytucji, zabiera minimum normalności konstytucyjnej w życiu politycznym kraju, zabiera lub znosi

⁸⁵ „Corriere della Sera” z 13 czerwca 1995 roku.

⁸⁶ Por. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego nr 470 z 27 października 1995 roku, „Giurisprudenza costituzionale” 1995, s. 3615 oraz orzeczenie Trybunału konstytucyjnego z 18 stycznia 1996 roku, „Giurisprudenza costituzionale” 1996, s. 41 i następne.

⁸⁷ „La Repubblica” z 25 października 1995 roku.

⁸⁸ „Corriere della Sera” z 27 października 1995 roku.

prerogatywy parlamentu, rządu i partii, utrzymuje codzienny i bezpośredni stosunek z opinią publiczną⁸⁹.

Po zatwierdzeniu przyszłorocznego budżetu, rząd Lamberto Diniego podał się do dymisji 30 grudnia 1995 roku. Jednak prezydent Scalfaro odrzucił tę perspektywę, skłaniając premiera do stawienia się przed parlamentem. Za dymisją rządu były partie centroprawicy i do tej pory przychylne grupy Odbudowy Komunistycznej i Ligi Północnej, natomiast PDS i PPI opowiadały się przeciw tej inicjatywie. Jednocześnie Silvio Berlusconi zaproponował powołanie rządu „szerokiego porozumienia” (*„di larghe intese”*), by rozpocząć okres reformy konstytucyjnej i powołać Zgromadzenie Konstytucyjne⁹⁰. Także Liga Północna przedstawiła rezolucję o przygotowaniu przez rząd projektu ustawy konstytucyjnej, zwołującej Zgromadzenie Konstytucyjne.

11 stycznia 1996 roku Lamberto Dini ponownie złożył dymisję swego rządu na ręce prezydenta Scalfaro. Tym razem została przyjęta. Rozpoczęły się konsultacje prezydenckie w sprawie powołania nowego gabinetu (uczestniczyło w nich 26 podmiotów). W międzyczasie, izby na wspólnym posiedzeniu wybrały 2 sędziów Trybunału Konstytucyjnego – Valerio Onidę, wskazanego przez centrolewicę oraz Carlo Mezzanotte, zaproponowanego przez centroprawicę⁹¹.

Idea powołania kompromisowego rządu sił politycznych oraz reformy konstytucji przyczyniła się do powstaniu wielu projektów zmian przepisów ustawy zasadniczej Włoch (Bozza Fisichella, propozycja prof. Giovanniego Sartoriego)⁹².

1 lutego 1996 roku prezydent Republiki powierzył misję tworzenia nowego rządu Antonio Maccanico, wywodzącemu się ze środowiska republikańskiego. Jego propozycja reformy systemu organów państwa według modelu półprezydenckiego nie zadowoliła Forza Italia i Sojuszu Narodowego, ani też Demokratycznej Partii Lewicy czy przeciwnej tej koncepcji Odbudowy Komunistycznej. Brak większości parlamentarnej doprowadził do upadku inicjatywę Maccanico. 16 lutego 1996 roku prezydent Scalfaro podpisał dekret o

⁸⁹ „Corriere della Sera” z 4 grudnia 1995 roku.

⁹⁰ „Corriere della Sera” z 19 grudnia 1995 roku.

⁹¹ „Vita italiana” 1996, nr 1, s. 7.

⁹² Por szerzej, M. Gorlani, *Il governo Dini: esecutivo composto solo di non parlamentari*, w: *Versol’incerto bipolarismo...*, s. 394-398.

rozwiązaniu parlamentu i rozpisaniu przedterminowych wyborów na 21 kwietnia 1996 roku.

Lamberto Dini sprawował funkcję premiera do 17 maja 1996 roku, czyli czasu uformowania się gabinetu rządowego po wyborach parlamentarnych. Działalność jego rządu należy ocenić pozytywnie z punktu widzenia przyjętych reform systemu emerytalnego czy działań podjętych dla uzdrowienia finansów publicznych. Jednak pod względem politycznym był to gabinet niestabilny, bowiem nie miał określonej większości parlamentarnej, więc musiał zabiegać o wsparcie różnych sił politycznych⁹³. Ponadto gabinet Diniego, w którym zasiadali przede wszystkim bezpartyjni specjaliści był oskarżany o „wywrócenie” wyniku wyborczego z 1994 roku. Wspierały go bowiem głównie siły centrolewicy i Liga Północna, a w opozycji znalazły się partie centroprawicy, które wygrały wybory parlamentarne z 27/28 marca 1994 roku.

5.6. Parlament XIII kadencji (9.05.1996-9.03.2001)

Wybory parlamentarne z 21 kwietnia 1996 roku przyniosły zwycięstwo centrolewicowej koalicji Drzewa Oliwnego. Tym niemniej składała się ona z 23 podmiotów, co rodziło obawy czy tak liczna koalicja wyborcza będzie w stanie przekształcić się w skuteczną i efektywną koalicję rządową. Kolejnym problemem był zawarty przed wyborami, strategiczny sojusz wyborczy ze skrajną Odbudową Komunistyczną, który nie przewidywał współpracy na forum parlamentu. Okazało się jednak, że bez współdziałania z tym neokomunistycznym ugrupowaniem, zwycięska koalicja nie miała większości w Izbie Deputowanych, a uzyskanie większości bezwzględnej tylko w Senacie w ramach bikameralizmu symetrycznego było niewystarczające. Powyższe uwarunkowania miały istotny wpływ na mechanizm funkcjonowania parlamentarnego systemu partyjnego w czasie XIII kadencji izb. Uformowane w czasie 5-letniej kadencji 4 gabinety centrolewicowe. Partie centroprawicy, tworzące opozycję początkowo współdziałały z rządem i większością parlamentarną w procesie przygotowania projektu generalnej reformy systemu organów państwa. Po upadku trzeciej

⁹³ Na temat rządów o zmiennych większościach parlamentarnych w myśl zapisów włoskiej konstytucji pisał m.in. znany włoski konstytucjonalista Carlo Lavagna. Por. szerzej. C. Lavagna, *Problemi giuridici delle istituzioni*, Milano 1984, s. 171-202.

Dwuizbowej Komisji ds. Reform Instytucjonalnych w 1998 roku i I rządu Romano Prodiego, opozycja zaczęła domagać się rozpisania nowych wyborców, jednocześnie odbudowując koalicję centroprawicową, przed kolejnymi wyborami parlamentarnymi.

5.6.1. Powstanie grup parlamentarnych

Jak powyżej zaznaczono, zwycięstwo w wyborach parlamentarnych z 1996 roku odniosła koalicja centrolewicowa, zdobywając większość bezwzględną w Senacie, a w Izbie Deputowanych otrzymując tylko większość względną mandatów.

W Izbie Deputowanych Drzewo Oliwne uzyskało 284 miejsc, Biegun Wolności 246, Odbudowa Komunistyczna 35, Liga Północna 59, a pozostałe 6 miejsc otrzymały mniejsze formacje. W podziale proporcjonalnym mandatów uczestniczyło 8 list: PDS-Lewica europejska, Forza Italia, Sojusz Narodowy, Odbudowa Komunistyczna, Ludowcy-SVP-PRI-UD-Prodi, CCD-CDU oraz Lista Dini-Włoska Odnova. Powyższe rezultaty wskazywały, iż by skutecznie podejmować decyzje, rządząca koalicja Drzewa Oliwnego była zobligowana do współpracy z Odbudową Komunistyczną, bowiem dopiero wówczas dysponowała większością bezwzględną głosów w Izbie Deputowanych (razem miały 319 mandatów na 630 miejsc).

W Senacie Drzewo Oliwne zdobyło 157 mandatów, Biegun Wolności 116, Liga Północna 27, Odbudowa Komunistyczna 10, partie autonomiczne 3, Ruch Społeczny-Trójkolorowy Płomień 1 oraz lista Pannella-Sgarbi 1. Oprócz senatorów pochodzących z wyborów, w izbie wyższej parlamentu zasiadało 10 senatorów dożywotnich (8 z nominacji prezydenckiej i 2 byłych prezydentów Republiki), którzy w większości popierali koalicję centrolewicową⁹⁴. W ten sposób Drzewo Oliwne dysponowało wystarczającą liczbą mandatów w Senacie.

Nowe izby parlamentu zebrały się na pierwszym posiedzeniu 9 maja, wybrać przewodniczących. Wstępnie dyskutowano z blokiem centroprawicowym o podziale tych funkcji między większość parlamentarną i opozycję. Jednak Biegun

⁹⁴ Z 10 senatorów dożywotnich, 8 zasiadało w izbie z nominacji prezydenckiej – Giovanni Agnelli, Giulio Andreotti, Carlo Bo, Norberto Bobbio, Francesco De Martino, Amintore Fanfani, Paolo Emilio Taviani i Leo Valiani oraz 2 byłych prezydentów Republiki Włoskiej – Giovanni Leone i Francesco Cossiga.

Wolności zaproponował jedynie kandydaturę byłego prezydenta Republiki, Francesco Cossighi na stanowisko przewodniczącego Senatu, co spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem Drzewa Oliwnego⁹⁵. Ostatecznie przewodniczącym Izby Deputowanych w czwartym głosowaniu został przedstawiciel Demokratycznej Partii Lewicy, Luciano Violante, a Senatu członek Włoskiej Partii Ludowej, Nicola Mannico. Wyboru dokonano przy poparciu parlamentarzystów Drzewa Oliwnego i Odbudowy Komunistycznej⁹⁶.

W Izbie Deputowanych utworzono 9 grup parlamentarnych: Lewica demokratyczna-Drzewo Oliwne (172 członków), Forza Italia (122 członków), Sojusz Narodowy (93), Ludowcy i Demokraci na rzecz drzewa oliwnego (67), Liga Północna na rzecz niepodległości Padanii (59), Odbudowa Komunistyczna-Postępowa (34), CCD-CDU (30), Włoska Odnova (26), grupa mieszana (27 członków)⁹⁷. W poprzedniej kadencji izby było 8 grup na początku i 10 pod koniec kadencji Izby Deputowanych

W Senacie powstało 11 nowych grup parlamentarnych: Lewica demokratyczna-Drzewo Oliwne (100 senatorów), Forza Italia (47), Sojusz Narodowy (44), Włoska Partia Ludowa (31), Liga Północna na rzecz niepodległej Padanii (27), CCD (15), grupa mieszana (15), Zieloni-Drzewo Oliwne (14), Włoska Odnova (11), zjednoczeni Chryścijańscy Demokraci (10)⁹⁸. W poprzedniej kadencji powołano 10 grup na początku, zaś pod koniec działało już ich 13⁹⁹.

Podobnie, jak w XII kadencji parlamentu z lat 1994-1996, w XIII kadencji powstało wiele grup parlamentarnych, reprezentujących przede wszystkim aspekt partyjnej, a nie koalicyjnej rywalizacji. Zatem nadal utrzymał się wysoki poziom fragmentaryzacji parlamentarnego systemu partyjnego. I podobnie jak przed dwu laty, zwycięska koalicja zdobyła tylko większość w jednej izbie, będąc zmuszona więc do współpracy z skrajnym ugrupowaniem w celu efektywnych rządów.

⁹⁵ Biegun Wolności przedstawił kandydaturę tylko Francesco Cossigi na stanowisko przewodniczącego Senatu, ze względu na deklarowaną jego bezstronność i poparcie dla reformy systemu organów państwa. Por. „Vita italiana” 1996, nr 5-6, s. 38.

⁹⁶ Por. „Vita Italiana” 1996, nr 5-6, s. 38-39.

⁹⁷ Atti Camera, XIII legislatura, seduta del 15 maggio 1996, res.sten. nr 2.

⁹⁸ Atti Senato, XIII legislatura, seduta del 16 maggio, res.sten. nr 2.

⁹⁹ Por. Szerzej L. Verzichelli, *Maggioritario atto secondo: Parlamento e parlamentari nel 1996*, „Politica in Italia. I atti dell'anno e le interpretazioni. Sdizione 97” pod. Red. R. D'alimonte i d. Nelken'a, bologna 1997, s. 173-201.

5.6.2. Pierwszy rząd Romano Prodiego

Zwycięstwo wyborcze koalicji Drzewa Oliwnego i jej kandydata na stanowisko premiera pozwoliło na powstanie centrolewicowego rządu. Prezydent Republiki, Oscar Luigi Scalfaro, respektując decyzję wyborców powierzył misję tworzenia rządu Romano Prodiemu. Po dwóch dniach konsultacji i negocjacji z Odbudową Komunistyczną, udało się zapewnić przyszłemu gabinetowi większość bezwzględną w obydwu izbach, przy jedynie wsparciu zewnętrznym ze strony ugrupowania neokomunistycznego. Wynikły też istotne spory między PDS i PPI, co do podziału najważniejszych resortów w rządzie¹⁰⁰.

17 maja 1996 roku został zaprzysiężony pierwszy gabinet Prodiego. Składał się z 20 ministrów (3 bez teki). Wśród nich funkcję ministra skarbu oraz ministra budżetu objął były premier Carlo Azeglio Ciampi, ministrem spraw zagranicznych został były premier Lamberto Dini, ministerstwo spraw wewnętrznych objął Giorgio Napolitano z Demokratycznej Partii Lewicy (PDS), ministrem robót publicznych został Antonio Di Pietro¹⁰¹, ministrem sprawiedliwości i łaski Giovanni Maria Flick. Wicepremierem został mianowany Walter Veltroni, członek PDS oraz minister dóbr kulturalnych¹⁰².

22 maja Prodi przedstawił główne założenia programu rządu w Senacie. Premier podkreślił zaangażowanie na rzecz umocnienia dynamiki bipolarnej, reformę instytucji publicznych w oparciu o zasadę decentralizacji i federalizmu kooperacyjnego, uzdrowienie finansów publicznych, walkę z bezrobociem oraz wejście Włoch od Europejskiej Unii Walutowej¹⁰³. 24 maja rząd uzyskał votum zaufania Senatu (173 za, 139 przeciw i 1 głos wstrzymujący się), a 31 maja aprobatę Izby Deputowanych (322 głosy za – w tym 35 głosów Odbudowy Komunistycznej, 299 przeciw).

Funkcjonowanie rządu Prodiego było względnie stabilne, zależne jednak w wielu kwestiach od stanowiska Odbudowy Komunistycznej. Szczególnie

¹⁰⁰ M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi diciotto mesi della legislatura*, w: *Verso l'incerto bipolarismo...*, s. 421-422.

¹⁰¹ Antonio Di Pietro podał się do dymisji 14 listopada 1996 roku. Przyczyną jego odejścia z rządu było wytoczone przeciwko niemu postępowanie prokuratury z Bresci w sprawie wymuszenia łapówki oraz nadużycia urzędu.

¹⁰² S. Parker, *Il governo dell'Ulivo*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 97", pod red. R. D'Alimonte i D. Nelken'a, Bologna 1997, s. 154-157.

¹⁰³ Tamże, s. 157-160.

newralgicznym polem dyskusji była reforma państwa socjalnego. W tej materii Odbudowa radykalnie sprzeciwiała się jakimkolwiek zmianom w systemie służby zdrowia i systemie emerytalnym (zwłaszcza w odniesieniu do emerytur za wysługę lat). Sekretarz Odbudowy, Fausto Bertinotti zapowiedział, że „jeśli rząd dokonana cięć w służbie zdrowia i w emeryturach, to Odbudowa nie poprze projektu przyszłorocznego budżetu i wyjdzie z większości, natomiast zaakceptowałaby progresywny podatek na rzecz Europy, który płaciłyby warstwy lepiej usytuowane”¹⁰⁴. Budżet na 1997 rok został dopiero przyjęty, gdy wykluczono kwestię jakichkolwiek cięć na wydatki społeczne.

Szczególnie ważną kwestią była reforma finansów publicznych w obliczu spełnienia kryteriów z Maastricht. W tym celu rząd wydał nadmierną liczbę dekretów z mocą ustawy, blokując normalne funkcjonowanie parlamentu. Niektóre dekrety nie udało się jednak przekształcić w ustawę, więc jeszcze raz poddawano je pod głosowanie. Tej praktyce sprzeciwiała się opozycja, jak i Trybunał Konstytucyjny (tabela nr 53).

Tabela nr 53

Liczba i rezultat powtórnie uchwalanych dekretów ustawodawczych w latach 1992-1996

	Liczba powtórzeń	Dekrety zatwier- dzone	Dekrety, które utraciły moc prawną	Dekrety odrzu- cone	Dekrety rozpa- trywane	Razem
XI kadencja	1 powtórzenie	29	68 ^a	3	23	123
	od 2 do 3 powtórzeń	18	55 ^b	0	16	89
	od 4 do 9 powtórzeń	8	25	0	13	46
	Razem (%)	55	148	3	52	258
		(21,3)	(57,3)	(1,2)	(21,2)	
XII kadencja	1 powtórzenie	18	90	1	13	122
	od 2 do 3 powtórzeń	21	95	2	18	136
	od 4 do 12 powtórzeń	13	124	1	32	170
	Razem (%)	52	309	4	63 (14,7)	428
		(12,1%)	(72,2)	(0,9)		
XIII kadencja (do grudnia 1996 roku)	1 powtórzenie	9	41	1	0	51
	od 2 do 3 powtórzeń	15	22	0	0	37
	Razem (%)	24 (27,3)	63	1	0	88
			(71,6)	(1,1)		

^a 11 dekretów, już później nie uchwalanych ponownie; ^b 2 dekrety, bez ponownego zatwierdzenia

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il parlamento*, Bologna 2004, s. 229.

¹⁰⁴ „Corriere della Sera” z 26 września 1996 roku.

Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu z 24 października 1996 roku potwierdził niezgodność powyższej praktyki z konstytucją¹⁰⁵. Jednak do momentu wejścia w życie tego rozstrzygnięcia (6 listopad), rząd stosował powtórne przedkładanie dekretów i dołączył wiele dekretów ustawodawczych do projektu ustawy budżetowej. Opozycja, jak i Liga Północna w proteście opuszczały aule parlamentu, zostawiając na sali tylko przewodniczących grup i ekspertów. Innym niepokojącym zjawiskiem w pierwszych miesiącach istnienia rządu centrolewicy było nadmierne wykorzystywanie instrumentu votum zaufania. Jak pisze Mario Gorlani, „w ciągu pierwszych 18 miesięcy XIII kadencji parlamentu, rząd Prodiego przedkładał wniosek zaufania dla siebie 24 razy; tylko w dwóch przypadkach – wydarzenia w Albanii i kryzys rządowy z października 1997 roku – były to głosowania o istotnym znaczeniu politycznym”¹⁰⁶.

Kolejnym punktem zapalnym między większością rządzącą i opozycją Bieguna Wolności stała się sprawa mianowania przez głowę państwa 3 sędziów Trybunału Konstytucyjnego, wszystkich związanych z centrolewicą¹⁰⁷. Wzajemne stosunki uległy poprawie dopiero w połowie grudnia, gdy Drzewo Oliwne i koalicja centroprawicy zawarły umowę o pakiecie radiowo-telewizyjnym, przedłużając m.in. koncesje dla grupy Berlusconi – Mediaset¹⁰⁸. Umowa dotyczyła także przyjęcia projektu ustawy konstytucyjnej o powołaniu dwuizbowej komisji ds. reform instytucjonalnych¹⁰⁹.

W polityce zagranicznej rządu Prodiego, były istotne przede wszystkim kwestie kryzysu albańskiego oraz sprawa wejścia do strefy euro.

Szczególne znaczenia miała sprawa albańska. „W ciągu 1997 roku, Włochy odegrały ogromną rolę w różnych próbach stabilizacji sytuacji tego kraju, rząd Prodiego był bliski swojego pierwszego poważnego kryzysu właśnie odnośnie Albanii. W tym kraju, Włochy poprowadziły po raz pierwszy międzynarodową misję

¹⁰⁵ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 24 października 1996 roku, „Giurisprudenza costituzionale” 1996, 3147.

¹⁰⁶ M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi...*, s. 433.

¹⁰⁷ „Corriere della Sera” z 5 listopada 1996 roku.

¹⁰⁸ Dekret ustawodawczy z 23 października 1996 roku, przekształcony w ustawę nr 650 z 23 grudnia 1996 roku.

¹⁰⁹ W styczniu przyjęto też nową ustawę o finansowaniu partii politycznych. Por. Legge del 2 gennaio 1997, n. 2 – Norme per la regolamentazione della contribuzione volontaria ai movimenti e partiti politici, Gazzetta Ufficiale della Repubblica del 8 gennaio 1997, n. 5.

militarną”¹¹⁰. Dla Italii Albania była nie tylko problemem polityki zagranicznej, bowiem tysiące uchodźców albańskich przyływało do wybrzeży Puglii, stanowiąc ważną kwestię polityki wewnętrznej. Całkowicie wystąpieniu włoskiej misji do Albanii sprzeciwiała się Odbudowa Komunistyczna, której poparcie było niezbędne w Izbie Deputowanych. Dzięki głosom opozycyjnego Bieguna Wolności zatwierdzono ten wniosek rządu (Odbudowa głosowała przeciw). Jednak pozostałe grupy rządzącej większości zażądały wyrażenia twardego stanowiska premiera wobec neokomunistycznego koalicjanta. 10 i 12 kwietnia 1997 roku wniosek o wotum zaufania dla rządu został zatwierdzony przez obydwie izby, wraz z poparciem Odbudowy Komunistycznej.

11 czerwca 1997 roku odbyło się kolejne referendum abrogacyjne. Część kwestii zgłosili reformatory Marco Pannelli, a część rady regionalne. Zwłaszcza propozycje tych ostatnich, Trybunał Konstytucyjny nie dopuścił do konsultacji. Jednak największe dyskusje wzbudziło odrzucenie propozycji zniesienia podziału proporcjonalnego w ordynacjach wyborczych do parlamentu. Niektórzy deputowani przedstawili propozycję ustawy, przełamującej postanowienie Trybunału (tzw. propozycja projektu ustawy „Rebuffa, od nazwiska przedstawiciela Forza Italia”¹¹¹. Jak pisze Izolda Bokszczanin, „stanowiska poszczególnych partii wobec każdej z kwestii były różne. Wszystkie stronnictwa były prawie jednomyślne tylko w sprawie przywilejów sędziów zawodowych: za zanieśieniem opowiadały się wszystkie partie, oprócz PPI (brak sugestii) i LN bojkotującej głosowanie”¹¹². W referendum wzięło udział tylko 30% obywateli. Nie uzyskując wymaganego quorum, konsultacja była nieważna¹¹³.

Na jesieni 1997 roku znowu pojawiły się konflikty wewnątrz większości rządzącej, w obliczu zatwierdzenia projektu ustawy budżetowej na 1998 rok. Rząd, zmierzając do osiągnięcia wymaganych parametrów traktatu z Maastricht w celu przystąpienia do unii walutowej i pod naciskiem innych państw europejskich, zaplanował zmniejszenie wydatków społecznych, zwłaszcza w stosunku do systemu emerytalnego (ok. 8.000 miliardów lirów)¹¹⁴. Na początku października

¹¹⁰ Por. szerzej G. Sciortino, *Novanta giorni all'alba: la gestione italiana della crisi albanese tra politica estera e allarme sociale*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 98”, pod red. L. Bardi i M. Rhodes'a, Bologna 1998, s. 243-264.

¹¹¹ Por. M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi...*, s. 445.

¹¹² Por. szerzej I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 76-78.

¹¹³ A. Barbera, A. Morrone, *La repubblica dei referendum...*, s. 204.

¹¹⁴ M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi...*, s. 446.

rozpoczęto dyskusję nad projektem budżetu, który wcześniej zyskał aprobatę zainteresowanych podmiotów społecznych. Jednak Odbudowa Komunistyczna stanowczo sprzeciwiała się stanowisku rządu, doprowadzając do kryzysu gabinetu. Po kilku dniach zawarto jednak porozumienie, na mocy którego w zamian za poparcie budżetu przez Odbudowę, rząd miał przedstawić w styczniu 1998 roku projekt ustawy o stopniowym zmniejszeniu tygodnia pracy do 35 godzin, począwszy od 1 stycznia 2001 roku¹¹⁵. Temu z kolei sprzeciwiali się przedstawiciele Bieguna Wolności. Kryzys zakończył się głosowaniem nad kolejnym votum zaufania dla rządu Prodiego.

Jednym z zasadniczych punktów programu gabinetu centrolewicowego była reforma przepisów konstytucyjnych, podnoszona również przez opozycyjny Biegun Wolności. Wspólnie przygotowane porozumienie pozwoliło na przyjęcie przez obydwie izby w drugim czytaniu ustawy konstytucyjnej z 24 stycznia 1997 roku o powołaniu dwuizbowej komisji parlamentarnej ds. reform instytucjonalnych (większością 2/3 głosów każdej izby parlamentu). Na przewodniczącego komisji wybrano sekretarza PDS, Massimo D'Aleję. Jej zadaniem miała być rewizja II części konstytucji, poświęcona formie państwa, formie ustrojowej, bikameralizmowi i systemowi gwarancji konstytucyjnych. Zasiadali w niej reprezentanci wszystkich partii politycznych w parlamencie, proporcjonalnie do ich wielkości.

Po opracowaniu projektu reformy konstytucyjnej przez komisję, rozpoczęła się debata parlamentarna¹¹⁶. 26 stycznia 1998 r. odbyło się pierwsze czytanie projektu w Izbie Deputowanych, gdzie uchwalono pierwszych czternaście artykułów (od 55 do 69). 9 czerwca 1998 r. proces zatwierdzania reformy został zawieszony na skutek wycofania swojego poparcia przez opozycję¹¹⁷. Między 1996 a 1997 rokiem zatwierdzono natomiast minireformę regulaminów parlamentarnych¹¹⁸.

Kolejne wybory częściowe do władz lokalnych z 16-30 listopada 1997 roku oraz wybory uzupełniające do parlamentu z 9 listopada, przyniosły sukces koalicji

¹¹⁵ Tamże, s. 452-453.

¹¹⁶ Szerzej na temat projektu trzeciej Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej ds. Reform Instytucjonalnych napisano w rozdziale II niniejszej pracy, s.105-107.

¹¹⁷ Por. O pracach komisji i jej końcowym projekcie piszą m.in. A. Baldassarre, *Una Costituzione da rifare. Il progetto della Bicamerale sotto la lente di un costituzionalista*, Torino 1998; *La réforme constitutionnelle en Italie. Commentaires sur le projet de la Commission bicamérale pour les réformes constitutionnelles*, pod red. M. Baudrez, Paris 2002; A. Chiappetti, *La ricerca della costituzione perduta*, Torino 2001, s. 113-143.

¹¹⁸ Szerzej na ten temat w niniejszej pracy na stronach 363-367.

centrolewicowej. Mandat senatorski otrzymał Antonio Di Pietro, startując pod symbolem Drzewa Oliwnego. Zapowiedział jednocześnie utworzenie własnego ruchu, który powstał w marcu 1998 roku pod nazwą „Włochy wartości”. Nowy podmiot polityczny przyczynił się do napięcia w łonie koalicji centrolewicowej. Przede wszystkim umiarkowane siły, takie jak PPI i powstała w lutym 1996 roku Włoska Odnowa Lamberto Diniego, widziały zagrożenie i konkurencję ze strony ugrupowania Di Pietro, natomiast Odbudowa Komunistyczna sprzeciwiała się wejściu do większości parlamentarnej partii, która nie jest związana z opcją lewicową¹¹⁹.

Do początku maja 1998 roku, pozycja rządu Prodięgo była względnie stabilna, bowiem oczekując na decyzję o wejściu Włoch do Europejskiej Unii Walutowej w dniu 2 maja, wszystkie partie większości parlamentarnej koncentrowały się na tym celu. Nastąpiły jednak ważne zmiany na scenie partyjnej, pogłębiając proces jej fragmentaryzacji.

PDS, największa partia Drzewa Oliwnego, na specjalnym kongresie w lutym 1998 roku przekształciła się w nowy podmiot polityczny o nazwie Demokraci Lewicy. Dołączyły do niej mniejsze formacje. Nie przystąpili jednak socjaliści Enrico Bossellego i Ottaviano Del Turco, tworząc odrębne ugrupowanie – Demokratycznych Włoskich Socjalistów (SDI, powstałe 8 lutego 1998 roku)¹²⁰.

Tym niemniej największą zmianę przyniosło powstanie nowego ugrupowania wewnątrzparlamentarnego pod przewodnictwem byłego prezydenta Republiki, Francesco Cossighi (16 luty 1998 r.)¹²¹. Powołano do życia Unię na rzecz Republiki (UDR). Intencją twórcy było utworzenie i zbudowanie silnego bloku centrowego¹²². Do ugrupowania przystąpili przedstawiciele różnych formacji centrowych i centroprawicowych, rozczarowanych wynikami jesiennych wyborów. Grupę parlamentarną UDR w Izbie Deputowanych stanowiło: 14 deputowanych z CCD, 9 z CDU, 3 z Paktu Segniego, 2 z Forza Italia i 4 z grupy mieszanej. W Senacie grupa UDR składała się z 10 senatorów z CCU, 5 z CCD, 2 z AN, 2 z Forza Italia i 1 z grupy mieszanej. Jednak przedstawiciele partii postchadeckich, walcząc o pozycję w UDR powołali odrębne grupy na czele z Clemente Mastellą o

¹¹⁹ Gli avvenimenti del 1998, “Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 99”, pod red. D. Hine i S. Vassallo, Bologna 1999, s. 12.

¹²⁰ Tamże, s. 9.

¹²¹ Tamże, s. 10.

¹²² “Corriere della Sera” z 28 stycznia 1998 roku.

nazwie Chrześcijańscy Demokraci na rzecz Republiki – Zjednoczeni Chrześcijańscy Demokraci (CDR-CDU). Cossiga doprowadził do połączenia nowych grup, tworząc CDR-UDR. 2 lipca 1998 roku powołano oficjalnie partię UDR, która w miarę upływu czasu zbliżała się do pozycji centrolewicowych¹²³.

Od początku 1998 roku była głośna też kwestia oceny działań wymiaru sprawiedliwości, a zwłaszcza aktywności mediolańskiej prokuratury, zaangażowanej w akcję „Czystych rąk”. Prezydent Scalfaro w tradycyjnym orędziu telewizyjnym pod koniec roku, podkreślił nadmierne wykorzystywanie prewencyjnego aresztu¹²⁴. Ta opinia spotkała się z przychylnym przyjęciem zarówno większości, jak i opozycji, co z kolei wzbudziło ostre reakcje senatora Di Pietro czy zastępcy prokuratora Mediolanu, Gherardo Colombo¹²⁵. 12 stycznia 1998 roku giunta ds. autoryzacji procedury Izby Deputowanych sprzeciwiła się żądaniu aresztu prewencyjnego mediolańskiego trybunału wobec deputowanego Forza Italii, Cesare Previti (10 głosów przeciw, 8 za, 2 wstrzymujące się). Previtiemu, zaufanemu prawnikowi Berlusconiemu zarzucono korupcję rzymskich sędziów (przeciw głosowało 3 deputowanych Forza Italia, 2 z AN, 2 z PPI, 2 z grupy mieszanej i 1 z CDU, za wnioskiem opowiedzieli się przedstawiciele PDS, Zielonych, Odbudowy Komunistycznej i 1 deputowany Ligi Północnej)¹²⁶. Izba Deputowanych potwierdziła zdanie Giunty, odrzucając żądanie aresztu (341 głosów za, 248 przeciw i 21 wstrzymało się od głosu). Decydującą pozycję w tej kwestii mieli członkowie Ligi Północnej, głosując przeciw wnioskowi, natomiast podzielone wewnętrznie były ugrupowania PPI i Włoskiej Odnowy.

W marcu 1998 roku, podsekretarz w ministerstwie spraw wewnętrznych, Angelo Giorgianni, członek Włoskiej Odnowy, został poddany śledztwu w sprawie infiltracji mafijnej miasta Messyna. Sam podejrzany podkreślał swoje właściwe zachowanie, ale Prodi oraz lider Odnowy, Lamberto Dini poprosili go o podanie się do dymisji. Giorgianni tego nie uczynił, zatem 13 marca 1998 roku został odwołany dekretem prezydenckim. 17 marca centroprawicowa opozycja przedstawiła w Izbie Deputowanych projekt ustawy o „powołaniu parlamentarnej komisji śledczej ds. zachowania przedstawicieli administracji, polityków, pracowników prywatnych i

¹²³ Por. M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi...*, s. 484-485.

¹²⁴ „Corriere della Sera” z 2 stycznia 1998 roku.

¹²⁵ „Corriere della Sera” z 22 lutego 1998 roku.

¹²⁶ M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi...*, s. 492-493.

publicznych przedsiębiorstw oraz ich wzajemnych stosunków”¹²⁷. Większość parlamentarna przyjęła tę propozycję z dużą rezerwą, obawiając się jej wpływu na śledztwo prokuratury mediolańskiej (akcja „Czyste ręce”) i innych organów sądowych. Choć w lipcu sekretarz DS, Massimo D’Alema i inne centrolewicowe formacje wydawały się już bardziej przychylne stworzeniu śledczej komisji na temat Tangentopoli, to jednak dyskusja została przełożona na jesień.

W odniesie do polityki zagranicznej w pierwszej połowie 1998 roku, istotne były dwie kwestie – wejście Włoch do Europejskiej Unii Walutowej oraz zgoda na rozszerzenie NATO o 3 kraje wschodniej Europy.

2 maja 1998 roku Rada Ministrów Unii Europejskiej zdecydowała o przyjęciu Italii do grona państw należących do Europejskiej Unii Walutowej. W ten sposób został zrealizowany jeden z podstawowych celów programu rządu Romano Prodiego.

W sprawie rozszerzenia NATO pojawiła się znów kwestia większości parlamentarnej. W czerwcu, sekretarz Odbudowy Komunistycznej sprzeciwił się rozszerzeniu NATO, stawiając rząd wobec alternatywy poszukiwania poparcia opozycji albo odrzucenia tej decyzji. Centroprawica postawiła ultimatum – udzieli poparcia rządowi w zamian za natychmiastową jego dymisję¹²⁸. Decydujące w tej sprawie okazało się stanowisko UDR, formacji Cossighi. Dzięki poparciu tej partii, tworzonej przecież przede wszystkim przez dysydentów z centroprawicy, parlament zatwierdził ratyfikację przystąpienia Czech, Polski i Węgier do Paktu Północnoatlantyckiego. W Izbie Deputowanych za tą ustawą głosowało Drzewo Oliwne i UDR, wstrzymał się od głosu Biegun Wolności, natomiast przeciw głosowali członkowie Odbudowy Komunistycznej i Ligi Północnej¹²⁹. Przywódca centroprawicy, Silvio Berlusconi, oceniając zachowanie UDR podkreślił, że „wygrał transformizm, a bipolarizm został pogrzebany, UDR była siłą opozycji, a teraz jest pieczęcią rządu”¹³⁰.

Po głosowaniu w sprawie NATO, partie większości parlamentarnej zażądały wyjaśnienia sytuacji, a zwłaszcza współpracy z Odbudową Komunistyczną. Sekretarz tej ostatniej partii, podkreślał jej prawo do krytyki, potwierdzając poparcie dla rządu centrolewicowego. Po raz kolejny kryzys polityczny został

¹²⁷ Tamże, s. 495.

¹²⁸ „Corriere della Sera” z 22 czerwca 1998 roku.

¹²⁹ M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi...*, s. 499.

¹³⁰ „Corriere della Sera” z 24 czerwca 1998 roku.

zakończony głosowaniem parlamentu nad wotum zaufania dla rządu. Nierozwiązane jednak kwestie powróciły jesienią, podczas prac nad projektem ustawy budżetowej. Premier zaznaczył, że zatwierdzenie budżetu nie może być dokonane przy pomocy UDR w zastępstwie Odbudowy Komunistycznej¹³¹. Prodi zażądał głosowania wotum zaufania dla rządu jeszcze przed rozpoczęciem debaty nad projektem budżetu (wbrew opinii sekretarza DS Massimo D'Alemy oraz prezydenta Republiki). Liczył na rozłam w Odbudowie Komunistycznej, gdzie część członków z Armando Cossutta i Oliviero Diliberto była przychylna rządowi. 9 października 1998 roku miało miejsce posiedzenie Izby Deputowanych. Jednym głosem został odrzucony wniosek o wotum zaufania dla rządu w Izbie Deputowanych (313 za, 312 przeciw)¹³². Decydujące okazały się głosy deputowanego Włoskiej Odnowy, Silvio Liotta (w przeszłości członek Forza Italia), który w ostatnim momencie sprzeciwił się pozycji własnej partii oraz deputowanego Valpiana z Odbudowy, który zdecydował się poprzeć linie polityki sekretarza partii.

Po 876 dniach, pierwszy rząd Romano Prodiego podał się do dymisji. Niewątpliwym jego sukcesem była sanacja finansów publicznych, pozwalająca wejść Italii do Europejskiej Unii Walutowej, reforma administracji publicznej (tzw. ustawy Bassaniniego) oraz podjęta próba rewizji konstytucji, mimo upadku projektu przygotowanego przez trzecią Dwuizbową Komisję ds. Reform Instytucjonalnych. Od początku swej działalności rząd centrolewicy był poddany żądaniom Odbudowy Komunistycznej, bez której nie posiadał większości bezwzględnej w Izbie Deputowanych. Szantaż polityczny ze strony tego skrajnego ugrupowania, wpływał destabilizująco na politykę gabinetu Prodiego w ostateczności, doprowadzając do jego dymisji.

5.6.3. Pierwszy i drugi rząd Massimo D'Alemy

Po dymisji rządu Romano Prodiego, prezydent Republiki, Oscar Luigi Scalfaro rozpoczął konsultacje w sprawie powołania nowego gabinetu. Partie centrolewicowe opowiedziały się za kandydaturą Prodiego, któremu wstępnie głowa państwa poleciła „poszukiwanie większości parlamentarnej”. Zrezygnował

¹³¹ „Corriere della Sera” z 28 siernia 1998 roku.

¹³² M. Gorlani, *Il governo Prodi e i primi...*, s. 511.

on jednak z misji tworzenia gabinetu, bowiem „wymagałaby ona zniszczenia koalicji Drzewa Oliwnego”¹³³. Po kolejnej rundzie konsultacji, nowym kandydatem na stanowisko premiera został sekretarz Demokratów Lewicy, Massimo D'Alema. 21 października został zaprzysiężony jego gabinet. Koalicję rządową utworzyło 5 dotychczasowych grup parlamentarnych Drzewa Oliwnego – DS, PD, PPI, RI, Zieloni oraz UDR i nowe ugrupowanie – Partia Włoskich Komunistów, założona przez część byłych członków Odbudowy Komunistycznej z Armando Cossuttą na czele.

Premier D'Alema przedstawił listę 26 ministrów, z których tylko 36% zasiadało w poprzednim gabinecie Romano Prodiego¹³⁴. Oprócz Carlo A. Ciampiego i Giuliano Amato tworzyło go 11 przedstawicieli partii centrowych (6 z PPI, 3 z UDR, 2 z RI) oraz 12 reprezentantów lewicy (7 z DS, 2 komunistów, 2 z partii Zielonych i 1 demokratyczny socjalista)¹³⁵. Najważniejsze funkcje piastowały następujące osoby: ministrem spraw zagranicznych został Lamberto Dini (RI), spraw wewnętrznych Rosa Russo Jervolino (PPI), skarbu Carlo Azeglio Ciampi, obrony Carlo Scognamiglio Pasini (PPI), sprawiedliwości Oliviero Diliberto (z Partii Włoskich Komunistów), reform instytucjonalnych Giuliano Amato. 23 października rząd otrzymał votum zaufania Izby Deputowanych (za 333 deputowanych, przeciw 281, 3 głosy wstrzymujące), a 27 października Senatu (za głosowało 153 senatorów, przeciw 116, 1 głos wstrzymujący). Przeciwno nowopowstałemu rządowi opowiedziała się centroprawicowa opozycja, żądając rozwiązania parlamentu z powodu nieistnienia już większości, która została wybrana w wyborach parlamentarnych z 1996 roku. Zorganizowano liczne manifestacje antyrządowe, gromadzące wielotysięczne tłumy, m.in. w Rzymie oraz w Mediolanie (24 październik). Odbudowa Komunistyczna zapowiedziała konstruktywną opozycję.

Przewodniczący grupy parlamentarnej Demokratów Lewicy w Izbie Deputowanych, Fabio Mussi (należący do nurtu najbardziej lewicowego w partii), 9 października 1998 roku – w dniu upadku rządu Prodiego wypowiedział prorocze

¹³³ „Corriere della Sera” z 16 października 1998 roku.

¹³⁴ Por. S. Fabbrini, *Dal governo Prodi al governo D'Alema: continuità o discontinuità?*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 99”, pod red. D. Hine i S. Vassallo, Bologna 1999, s. 153.

¹³⁵ A. Apostoli, *La formazione del governo D'Alema: un ex comunista alla guida dell'esecutivo*, w: *Verso l'incerto bipolarismo...*, s. 534.

słowa, iż kryzys tego gabinetu będzie skutkował „procesem bałkanizacji Drzewa Oliwnego”¹³⁶.

W listopadzie 1998 roku powstał nowy ruch „Sto miast” (*Centocittà*), nazywany partią burmistrzów, bowiem skupiał najbardziej znanych i popularnych rządców miast. Antonio Di Pietro założył własną formację, Włochy Wartości. Romano Prodi zgromadził swoich zwolenników, tworząc własny podmiot polityczny. Na początku przystąpił do nich także Di Pietro. Podzielił się UDR F. Cossighi, a odchodzący członkowie powołali Unię na rzecz Europy UDEUR). Powstała też przed wyborami w Górnej Adydze koalicja o nazwie Margherita, która z czasem połączy w jednym sojuszu wyborczym kilka formacji centrowych, jak UDEUR, RI, PPI i Demokratów¹³⁷. Odchodzący sekretarz CISL stworzył nową partię Europejską Demokrację. Doszło zatem do stopniowego procesu fragmentaryzacji zwłaszcza partii centrowych w ramach bloku centrolewicowego.

24 marca 1999 roku liderzy państw Unii Europejskiej, wybrali w Berlinie Romano Prodiego na stanowisko przewodniczącego Komisji Europejskiej. Jego kandydatura pokonała inną ważną postać centrolewicy, Giuliano Amato. Partie rządzące zatem odsunęły Prodiego od bezpośredniego wpływu na politykę wewnętrzną, a w konsekwencji jego kandydaturę na premiera w kolejnych wyborach parlamentarnych.

18 kwietnia 1999 roku przeprowadzono referendum w sprawie zniesienia podziału proporcjonalnego w wyborach do Izby Deputowanych. Rzecznikami tej inicjatywy byli zwolennicy systemu większościowego, Mario Segni, Achilles Occhetto (były sekretarz PDS), Augusto Barbera, Antonio Martino (Forza Italia) oraz Antonio Di Pietro (przywódca ruchu Włochy wartości). Krytykowali tę ideę przede wszystkim członkowie PPI i partii Zielonych, uważając parlament za bardziej odpowiednie miejsce do zmiany ordynacji. „Przeciwko referendum wyborczemu opowiedziało się wielu polityków już wcześniej reprezentujących negatywne stanowisko odnośnie likwidacji elementów systemu proporcjonalnego: eks-chadecy, eks-socjaliści, eks-komuniści nie należący do PDS. Forza Italia, podzielona w tej kwestii na dwa obozy, po wielu sprzecznych deklaracjach

¹³⁶ Por. C. Baccetti, *Il centro del centrosinistra*, “Politica in Italia. I fatti dell’anno e le interpretazioni. Edizione 2001”, pod red. M. Caciagli i A. Zuckerman’a, Bologna 2001, s. 94.

¹³⁷ A. Apostoli, *La formazione del governo D’Alema: un ex comunista alla guida dell’esecutivo*, w: Verso l’incerto bipolarismo..., s. 558—565.

pozostawiła swoim wyborcom swobodę decyzji”¹³⁸. Demokraci Lewicy i Sojusz Narodowy byli przeciwni. Trzeba też zauważyć, że toczące się działania wojenne w Kosowie, nieco odsunęło na dalszy plan zainteresowanie referendum. W przeprowadzonej konsultacji za zmianą głosowało 91,5% wyborców. Niestety nie udało się uzyskać wymaganego quorum, bowiem do urn przyszło 49,6%, wobec czego referendum uznano za nieważne.

Kolejnym istotnym wydarzeniem na scenie politycznej były wybory nowego prezydenta Republiki w dniu 13 maja 1999 roku. W ostatniej chwili konkurujące koalicje zawarły kompromis, opowiadając się za kandydaturą bezpartyjnego polityka, Carlo Azeglio Ciampiego. Został już wybrany w I turze głosowania, odzywając 707 głosów. Nie popierały tej kandydatury dwie partie o skrajnych podglądach, Odbudowa Komunistyczna i Liga Północna¹³⁹.

Miesiąc później odbyły się wybory do Parlamentu Europejskiego. Ich znaczenie były ogromne, bowiem odbywały się one na podstawie ordynacji proporcjonalnej, wskazując na aktualne poparcie dla ugrupowań politycznych. Odniosła w nich zwycięstwo przede wszystkim Forza Italia, uzyskując ponad 25 % głosów. Demokraci Lewicy zdobyli 17,3%, Lista Bonino (radykałowie) 8,5%, Demokraci 7,7%, PPI 4,2%, Liga Północna 4,5% a Odbudowa Komunistyczna 4,3% głosów¹⁴⁰. Te wybory były niezwykle istotne dla dalszych przegrupowań na scenie partyjnej. Przegrały w nich partie rządzące. Natomiast nowa formacja centrolewicowa Romano Prodiego i Arturo Parisi – Demokraci, odniosła swój sukces, domagając się większego udziału i roli w kolacji Drzewa Oliwnego. Dla centroprawicy duże znaczenie miał sukces Forza Italia, która stała się od tej pory pierwszą formacją polityczną Włoch. Porażkę poniosła Liga Północna oraz Sojusz Narodowy, który startował w tej konsultacji wspólnie z listą Mario Segniego. To niepowodzenie skłoniło Sojusz Narodowy i Ligę Północną do rewizji swych programów i pozycji na scenie partyjnej, zwracając się ponownie w stronę Berlusconi. Dalszą konsekwencją tego procesu było budowanie odnowionej koalicji centroprawicy pod nazwą Dom Wolności.

¹³⁸ Szerzej I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 93-94.

¹³⁹ A. Apostoli, *La formazione del governo D'Alema: un ex comunista alla guida dell'esecutivo*, w: *Verso l'incerto bipolarismo...*, s. 623.

¹⁴⁰ P. Daniels, *Le elezioni del Parlamento europeo del 1999*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2000", s. 55.

Sprawdzianem dla trwałości koalicji centrolewicowej po raz kolejny okazało się przyjęcie projektu ustawy budżetowej na rok 2000. Nie mogąc być pewnym osiągnięcia większości parlamentarnej w Izbie Deputowanych, rząd D'Alemy posunął się do praktyki „przekupywania” pojedynczych posłów. Dzięki poparciu Demokratów zdołano jednak zatwierdzić budżet. Ceną polityczną tych wydarzeń był kryzys gabinetu D'Alemy. W ciągu zaledwie 2 dni, 22 grudnia 1999 roku powołano pod jego przewodnictwem kolejny gabinet, do którego weszli Demokraci. Uzyskał on poparcie Drzewa Oliwnego, PDCI, UDR. Przeciwko głosowali posłowie Odbudowy Komunistycznej, Ligi Północnej oraz partie koalicji centroprawicowej.

II rząd D'Alemy spotkał się z zaciekłą opozycją zwłaszcza ze strony Silvio Berlusconi i jego partii politycznej. Podkreślano rozpad koalicji Drzewa Oliwnego i domagano się rozpisania nowych wyborów parlamentarnych. Mimo, iż wcześniej centroprawica głosowała wspólnie z rządem za nowelizacją konstytucji w sprawie bezpośredniego wyboru przewodniczących regionów i autonomii statutowej, to dalszy proces zmian konstytucyjnych już samodzielnie zatwierdziła rządząca koalicja centrolewicy.

Funkcję Prezesa Rady Ministrów Massimo D'Alema sprawował do 25 kwietnia 2000 roku. Jego odejście nastąpiło na skutek przegranych wyborów regionalnych z 16 kwietnia.

5.6.4. Drugi rząd Giuliano Amato

Kolejny gabinet centrolewicowy w parlamencie XIII kadencji utworzył Giuliano Amato, socjalista bez przynależności do jednego z większych ugrupowań, powstałych po 1993 roku. Jego gabinet został zaprzysiężony 25 kwietnia 2000 roku, prawie dokładnie siedem lat po pierwszym, sformowanym przez niego rządzie. Przedstawił listę 24 ministrów. Wśród nich byli przedstawiciele Drzewa Oliwnego, Partii Włoskich Komunistów, UDEUR i część niezależnych osób. Najważniejsze stanowiska objęli: Antonio Maccanico-minister ds. reform instytucjonalnych, Lamberto Dini minister spraw zagranicznych, Enzo Bianco – minister spraw wewnętrznych, Piero Fassino – minister sprawiedliwości Sergio Mattarella – minister obrony, Franco Bassanini – minister do spraw administracji oraz sekretarz partii Zielonych, Alfonso Pecorella jako minister rolnictwa. Drugi rząd Amato uzyskał wotum zaufania Izby Deputowanych 28 kwietnia (319 za, 298 przeciw i 5 głosów wstrzymujących się) oraz 3 maja Senatu (179 za, 112 przeciw i 2 głosy wstrzymujące się)¹⁴¹. Przeciw rządowi zdecydowanie wypowiedział się Antonio di Pietro, co było związane z jego odejściem z Demokratów.

Gabinet Amato powstał zaledwie na rok przed wyborami parlamentarnymi. W związku z tym do jego głównych zadań należało, jak zauważył prezydent Carlo Azeglio Ciampi, przygotowanie „rygorystycznego” projektu ustawy budżetowej i reforma prawa wyborczego po referendum z 21 maja 2001 roku¹⁴². Miał to być gabinet, który doprowadzi do końca kadencję parlamentu, unikając przedterminowych wyborów.

21 kwietnia 2001 roku odbyło się referendum abrogacyjne, którego głównymi kwestiami było zniesienia proporcjonalnego rozdziału mandatów w Izbie Deputowanych oraz zasada finansowania partii ze środków publicznych. „Za uchynieniem systemu proporcjonalnego w wyborach parlamentarnych opowiadali się zgodnie Demokraci Lewicy, Włoska Odnowa wraz z Sojuszem Narodowym i radykałami, centrala związkowa CGIL, jak i organizacja pracodawców Confindustria. Przeciwnie stanowisko zajęli komuniści z Odbudowy

¹⁴¹ G. Pasquino, *Premiership e leadership da D'Alema a Amato e oltre*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2001”, Bologna 2001, s. 59.

¹⁴² „Corriere della Sera” z 27 kwietnia 2000 roku.

Komunistycznej, SDI, CCD, CDU, Liga Północna i związek zawodowy CISL. Podobnego zdania była PPI i komuniści z PDCI Armando Cossutti, którzy sugerowali parlamentarną drogę reformy prawa wyborczego. Natomiast zwolennicy zmiany zasad finansowania partii politycznych utracili znaczącego sojusznika w postaci DS (która w tej sprawie sprzeciwiała się nowelizacji). Pozostałe ugrupowania apelowały o niebranie udziału w głosowaniu. Na czele tego frontu, wzywającego do bojkotu głosowania (w odniesieniu do wszystkich kwestii) stanął Silvio Berlusconi, który wcześniej sprzyjał reformie ordynacji wyborczej¹⁴³. Z powodu braku quorum (50% plus jeden), referendum nie przyniosło rozstrzygnięcia powyższych problemów.

Mimo porażki powyższego referendum z powodu 34% -owej frekwencji, premier konsekwentnie zamierzał zreformować prawo wyborcze. W tym celu wyznaczył grupę trzech ministrów (Dario Franceschini – Ludowcy, Antonio Maccanico – Demokraci oraz Massimo Villone – Demokraci Lewicy), którzy mieli przygotować projekt nowej ordynacji. Wobec braku większego poparcia, idea ta musiała upaść¹⁴⁴.

Duże sukcesy odnosił rząd G. Amato na scenie międzynarodowej, uczestnicząc w szycie G-8 oraz różnych spotkaniach członków Unii Europejskiej. Szczególnie istotne było poparcie propozycji niemieckiej i podpisanie wspólnego dokumentu z kanclerzem Schroederem oraz znacząca rola w opowiedzeniu się za wizją federalistyczną Europy na międzyrządowej konferencji w Nicei (7-10 grudzień 2000)¹⁴⁵.

Natomiast na scenie wewnętrznej Giuliano Amato poniósł bolesną porażkę, gdy przed zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi, koalicja centrolewicowa na swojego lidera wybrała byłego burmistrza Rzymu Francesco Rutellego (z Margherity). Przyczyną tego wyboru były lepsze wyniki Rutellego w sondażach, w ewentualnym starciu z Berlusconim oraz jego sukces organizacyjny i medialny w organizacji Jubileuszu Młodych w sierpniu w Rzymie. Amato musiał odejść w cień przywódcy Drzewa Oliwnego, doprowadzając do końca misję swego rządu. Jednak brak wyraźnych reguł w wyborze kandydata-premiera koalicji zaciążył na całym bloku centrolewicowym.

¹⁴³ Por. Szerzej I. Bokszczanin, *Reforma instytucji politycznych...*, s. 95-96.

¹⁴⁴ G. Pasquino, *Premiership e leadership...*, s. 62.

¹⁴⁵ Tamże, s. 67.

5.7. Parlament XIV kadencji (30.05.2001 - 27.04.2006)

Wybory parlamentarne z 13 maja 2001 roku wygrała centroprawicowa koalicja Domu Wolności. Odniosła zdecydowane zwycięstwo, zdobywając większość bezwzględną w obydwu izbach parlamentu. Tak więc po raz pierwszy doszło do bezpośredniej alternacji władzy między dwoma głównymi blokami i po raz pierwszy zwycięzca wyborów dysponował solidną wielkością w parlamencie. Te dwa podstawowe czynniki wzbudziły niebezpieczne nadzieje na zbudowanie efektywnego i stabilnego rządu o zdecydowanie większej trwałości. Opozycyjna centrolewica nie posiadała alternatywnej koncepcji programowej, po początkowym rozbiciu, koncentrując swą uwagę na krytyce polityki rządowej. Dopiero powrót Romano Prodiego na włoską scenę partyjną przyniósł rewitalizację bloku centrolewicowego przed kolejnymi wyborami do Parlamentu Europejskiego w 2004 roku i władz regionalnych w 2005 roku.

5.7.1. Powstanie grup parlamentarnych

Zwycięstwo wyborcze koalicji centroprawicowej Domu Wolności było wyraźne zarówno w liczbie uzyskanych głosów, jak i w liczbie otrzymanych mandatów. Przymierze wyborcze Forza Italia, Sojuszu Narodowego, Ligi Północnej i koalicji partii postchadeckich Biancofiore (CCD-CDU) okazało się szczególnie skuteczne w podziale większościowym. Choć było to przewidywane zwycięstwo wyborcze, zastanawiano się, czy uda się zdobyć centroprawicy na tyle dużo mandatów, aby móc stworzyć większość rządzącą bez skrajnego ugrupowania, jakim była Liga Północna.

W Izbie Deputowanych koalicja centroprawicowa zdobyła 348 mandatów (większość bezwzględna wynosiła 316), z tego 262 miejsca uzyskała w podziale większościowym, natomiast w podziale proporcjonalnym Forza Italia otrzymała 62 mandaty a Sojusz Narodowy 24. Koalicja centrolewicowa zdobyła 247 mandatów, otrzymując 189 miejsc w jednomandatowych okręgach wyborczych oraz lista Demokratów Lewicy otrzymała 31 mandatów i Margherity - 27 miejsc. W podziale proporcjonalnym Odbudowa Komunistyczna zdobyła 11 mandatów, a ponadto w podziale większościowym 3 mandaty uzyskało SVP oraz 1 miejsce Dolina Aosty.

W Senacie Dom Wolności otrzymał 176 mandatów (na 315 możliwych), z czego w podziale większościowym zdobył 152 miejsca a w podziale proporcjonalnym 24. Natomiast koalicja Drzewa Oliwnego otrzymała 128 mandatów, w systemie większościowym uzyskując 77 miejsc (łącznie z SVP) oraz 51 miejsc w podziale proporcjonalnym. Kilka mandatów zdobyły również mniejsze formacje.

W Izbie Deputowanych powstało na początku kadencji 7 grup: Forza Italia (178 miejsc), Demokraci Lewicy (137), Sojusz Narodowy (99), Margherita (80), CCD-CDU (40), Liga Północna (30) oraz grupa mieszana (52)¹⁴⁶. Prezydium Izby zatwierdziło 14 czerwca powołanie jeszcze jednej grupy – Odbudowy Komunistycznej, która otrzymała w podziale proporcjonalnym 11 mandatów, czyniąc tym wyjątek od normy, która pozwala na tworzenie grupy parlamentarnej w Izbie Deputowanych co najmniej 20 przedstawicielom formacji politycznej. Należy wyraźnie podkreślić, że dotyczyło to podziału proporcjonalnego, bowiem inne ugrupowania, takie jak Zieloni czy Partia Włoskich Komunistów uzyskały także więcej niż 10 mandatów, ale w podziale większościowym. Im właśnie prezydium Izby Deputowanych nie wyraziło zgody na utworzenie grupy parlamentarnej, z uwagi na „pomoc” koalicji w zdobyciu miejsc w jednomandatowych okręgach wyborczych¹⁴⁷.

W Senacie powołano 9 grup parlamentarnych: Forza Italia (82 miejsca), Demokraci Lewicy (65), Sojusz Narodowy (45), Margherita (41), CCD-CDU (29), Liga Północna (17), Zieloni (10), Na rzecz autonomii (10) oraz grupa mieszana (25)¹⁴⁸.

Zmianą najbardziej zauważalną, jaka zaszła między XIII a XIV kadencją parlamentu, zdaniem Luca Verzichelli był „mały krok w stronę uproszczenia obrazu systemu parlamentarnego, bowiem powstał niedoskonały czworokąt składający się z dwóch dużych partii tak na centroprawicy, jak i na centrolewicy oraz mniejsze formacje, bardziej zwarte w stosunku do dwóch poprzednich kadencji”¹⁴⁹. Wobec XIII kadencji parlamentu, wzrosła też koncentracja mandatów

¹⁴⁶ Por. L. Verzichelli, *I gruppi parlamentari dalla XIII alla XIV legislatura. Verso la stabilità maggioritaria?*, „Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2002”, pod red. P. Bellucci i M. Bull, Bologna 2002, s. 148.

¹⁴⁷ Tamże, s. 146-147.

¹⁴⁸ Tamże, s. 149.

¹⁴⁹ Tamże, s. 148-149.

przez 5 największych formacji z 78,1 do 86,7 w Izbie Deputowanych i z 76,8 do 80,9 w Senacie.

Pierwsze posiedzenie parlamentu XIV kadencji odbyło się 30 maja. Zostali na nim wybrani przewodniczący izb. Centroprawicowy Dom Wolności zawarł porozumienie z koalicjantami w sprawie kandydatury Marcello Pera z Forza Italia na stanowisko przewodniczącego Senatu (wybrany w pierwszym głosowaniu) oraz Pier Ferdinando Casiniego z Centrum Chrześcijańsko-Demokratycznego na stanowisko przewodniczącego Izby Deputowanych. Dużym natomiast rozczarowaniem dla Sojuszu Narodowego była porażka jego kandydata, Domenico Fisichelli. Drzewo Oliwne pozostawiło puste karty do głosowania¹⁵⁰.

Oceniając powstały układ parlamentarnego systemu partyjnego XIV kadencji, należy nadal zwrócić uwagę na wciąż utrzymującą się fragmentaryzację mimo, że jej poziom nieznacznie się obniżył. Choć zwycięska koalicja centroprawicowego Domu Wolności uzyskała większość bezwzględną mandatów w obu izbach parlamentu, to nie zdecydowała się na powołanie wspólnej grupy parlamentarnej. Mimo trwającej od 1994 roku dyskusji wokół przeobrażenia parlamentarnych struktur partyjnych w dynamikę rywalizacyjno-koperacyjną podziału większość rządząca i opozycja, wciąż nie udało się jej zrealizować. Tworzenie przez poszczególne podmioty polityczne odrębnych grup parlamentarnych utrudnia współdziałanie w ramach koalicji, a przede wszystkim nie zabezpiecza jej spójności. Co więcej, może świadczyć o tym, że na poziomie wyborczym silniejsza jest strategiczna współpraca koalicyjna, natomiast w parlamencie wciąż mocną pozycję posiadają partie polityczne, warunkujące poszczególne działania koalicji.

5.7.2. Drugi i trzeci rząd Silvio Berlusconi

Silvio Berlusconi, jako lider odbudowanej koalicji centroprawicy odniósł zdecydowane zwycięstwo w wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku. Udało mu się zdobyć większość parlamentarną w obydwu izbach parlamentu, czego nie dokonał jeszcze nikt po 1993 roku. Tak więc doszło do bezpośredniej alternacji władzy między rywalizującymi blokami i możliwości stworzenia stabilnego gabinetu na cały czas kadencji parlamentu.

¹⁵⁰ *Gli avvenimenti del 2001*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2002", pod red. P. Bellucci i M. Bull, Bologna 2002, s. 17-17.

Misję stworzenia gabinetu prezydent Ciampi powierzył kandydatowi na premiera, Silvio Berlusconiemu. 11 czerwca rząd został zaprzysiężony. Drugi już rząd Berlusconiego, czerpiąc z poprzednich doświadczeń z 1994 roku powstał przede wszystkim na ścisłych relacjach między liderami partyjnymi kolacji Domu Wolności. Chcąc zapewnić stabilność gabinetowi i ponoszenie odpowiedzialności przez wszystkich koalicjantów, Berlusconi powierzył im stanowiska w rządzie bądź w parlamencie. I tak lider Sojuszu Narodowego Gianfranco Fini został wicepremierem a w 2004 roku także ministrem spraw zagranicznych (do stycznia 2002 roku pełnił tę funkcję bezpartyjny specjalista Renato Ruggiero), Umberto Bossi z Ligi Północnej ministrem bez teki ds. reform instytucjonalnych i dewolucji, Rocco Buttiglione, przywódca CDU został ministrem polityki wspólnotowej, a przywódca CCD pełnił funkcję przewodniczącego Izby Deputowanych. Tak skonstruowany gabinet był jednak wstrząsany konfliktami wewnętrznymi ze strony zarówno Ligi Północnej, jak i Sojuszu Narodowego, a później także przez połączone partie postchadeckie Unii Chrześcijańskich Demokratów i Centrum (CDU, CCD i Demokracja Europejska od 8 grudnia 2002 roku)¹⁵¹.

Trzeba już na wstępie zaznaczyć, iż drugi rząd Berlusconiego był najtrwalszym gabinetem w okresie powojennym. Działał od 11 czerwca 2001 roku do 23 kwietnia 2005 roku. Trzeci rząd Berlusconiego funkcjonował do końca kadencji parlamentu, z niewielkimi zmianami w składzie w stosunku do poprzedniego gabinetu.

Przystępując do realizacji programu wyborczego, Berlusconi zniósł podatek od spadków i darowizn, a także zaprzestanie karania za fałszowanie w księgach handlowych, czym zamknął trzy swoje procesy. Wprowadzono liczne ustawy ad personam, które miały chronić premiera i jego najbliższe otoczenie (ustawa Cirami, ustawa Cirielli, salva Previti). Zreformowano Krajową Radę Sądownictwa w 2002 roku, natomiast nie udało się w całości przeprowadzić zmian w systemie sądowym wobec licznych protestów i strajków organów sądowych oraz reprezentantów zawodów prawniczych. Ministrowie Bossi i Fini przygotowali wspólny projekt zaostrzenia norm antyimigracyjnych, który również został zatwierdzony w 2002 roku.

¹⁵¹ M. Cotta, L. Verzichelli, *Il governo Berlusconi II alla prova: un anno di complicazioni*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2003", s. 49-72

Priorytetem dla rządu była reforma konstytucyjna systemu organów państwa. Przygotowany projekt tej zmiany przedstawił Umberto Bossi 17 października 2003 roku. Obydwie izby definitywnie przyjęły planowaną reformę w 2006 roku. Zgłoszono jednak kilka wniosków o referendum konstytucyjne w tej sprawie. Ostatecznie proponowana reforma została odrzucona w referendum konstytucyjnym z 25/26 czerwca 2006 roku. Jej uchwalenie tylko głosami większości rządzącej, od początku wzbudzało sprzeciw całej opozycji centrolewicowej¹⁵².

Oprócz prac nad projektem zmiany systemu organów państwa części II konstytucji Włoch w czasie XIV kadencji parlamentu, trwały również dyskusje nad reformą systemu wyborczego, a zwłaszcza przejściem z formuły większościowo-proporcjonalnej na system proporcjonalny. Ostatecznie centroprawica przyjęła nową ordynację 21 grudnia 2005 roku. Uchwalone zmiany wprowadziły ponownie we Włoszech system proporcjonalny do obu izb parlamentu, zabezpieczając jednak dwublokową rywalizację polityczną. Nastąpiło to m.in. przez przyjęcie kilku progów wyborczych, osobno dla koalicji, a oddzielnie dla partii politycznych samodzielnie startujących w wyborach oraz tzw. premię większościową. Należy wyraźnie podkreślić, że uchwalona ustawa wyborcza nie spotkała się z aprobatą opozycji centrolewicowej, która opuściła salę obrad obu izb parlamentu w chwili jej uchwalania¹⁵³.

Centroprawica objęła rządy po zwycięstwie z 2001 roku. Choć koalicja Dom Wolności rządziła krajem, jednak od wygranych wyborów parlamentarnych, corocznie ponosiła porażki w wyborach lokalnych. Ten czynnik, jak i rozbieżność dążeń partii tworzących koalicję wpływała na jej niestabilność. Do początku grudnia 2004 roku nastąpiło jedenaście zmian na stanowiskach ministerialnych¹⁵⁴.

¹⁵² Por. rozdział drugi niniejszej pracy, s. 111-113.

¹⁵³ Por. Legge 21 dicembre 2005, n. 270 – *Modifiche alle norme per elezione della Camera dei deputati e del Senato della Repubblica* – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana del 30 dicembre 2005, n. 303.

¹⁵⁴ Zmiany w rządzie S.Berlusconiego od dnia zaprzysiężenia, 11 czerwca 2001 r. do 2 grudnia 2004 r.: w styczniu 2002 r. Renato Ruggiero rezygnuje ze stanowiska ministra spraw zagranicznych (m.in. ze względu na antyunijne wypowiedzi Ligi Północnej) a premier przez 10 miesięcy wykonuje jego zadania interim, po czym ministerstwo obejmuje Franco Frattini; pozostawione przez F. Frattiniego ministerstwo administracji publicznej przejmuje Luigi Mazzella; w lipcu 2002 r. opuszcza ministerstwo spraw wewnętrznych Claudio Scajola (m.in. ze względu na jego wypowiedzi o śmierci Marco Biagi, zamordowanego przez Nowe Czerwone Brygady) a na jego miejsce przychodzi Giuseppe Pisanu; po roku, w lipcu 2003 r. wraca do rządu C. Scajola na stanowisko ministra ds. wykonywania programu rządu; w lipcu 2004 r. odchodzi minister gospodarki i finansów Giulio Tremonti, a zastępuje go Domenico Siniscalco; 19 lipca 2004 r. rezygnuje ze stanowiska ministra ds. reform instytucjonalnych Umberto Bossi, a zastępuje go Roberto Calderoli; 18 listopada Franco Frattini zostaje nominowany komisarzem europejskim, pozostawione przez niego

Lecz najpoważniejszy kryzys wstąpił wraz z wycofaniem się z rządu UDC Marco Folliniego w kwietniu 2005 roku, przyczyniając się do powstania kolejnego rządu S. Berlusconiego¹⁵⁵. Osią programową nowego gabinetu były trzy kwestie: „rodzina, Południe i jedna partia” (*„famiglia, Sud e partito unico”*)¹⁵⁶. To ostatnie zagadnienie wzbudziło szeroką dyskusję w kołach politycznych¹⁵⁷. S. Berlusconi, po wycofaniu się postchadeków z rządu określił nową strategię przed wyborami parlamentarnymi w 2006 roku, której sprawdzianem stały się zwycięskie wybory lokalne na Sycylii – tzw. model Katania (*modello di Catania*)¹⁵⁸. Opierała się ona na współpracy z listami autonomicznymi, tzw. ligami, formacjami szczególnie rozpowszechnionymi na Południu. Z jednej strony taka konstrukcja osłabiłaby UDC, która miała największe poparcie w południowej części Włoch i jednocześnie była najbardziej nastawioną krytycznie częścią centroprawicy wobec polityki premiera. Z drugiej strony model Katanii mógł okazać się skuteczny, by zahamować przejście niektórych polityków lokalnych do ugrupowań najbardziej centrowych na centrolewicy – UDEUR czy Margherity¹⁵⁹.

Po wyborach parlamentarnych z 2001 roku koalicja centrolewicowa „Drzewo Oliwne” znalazła się w opozycji. Porażka wyborcza spotęgowała jeszcze bardziej konflikty wewnątrzkoalicyjne oraz podziały w partiach politycznych (zwłaszcza Demokratów Lewicy), przy jednoczesnej rywalizacji z najbardziej na lewicy znajdującą się Odbudowa Komunistyczną¹⁶⁰. Mimo rozdrobnienia partyjnego i niespójnej polityki koalicyjnej centrolewica odnosiła sukcesy w wyborach lokalnych. Powolny proces konsolidacji bloku wyrażał się w kilku etapach. Przed wyborami do Parlamentu Europejskiego z 13 czerwca 2004 r. powstała lista „Zjednoczeni w Drzewie Oliwnym” (*Uniti nell’Ulivo*), grupująca jednak tylko DS, SDI i Margheritę. Te właśnie partie miały stanowić rdzeń centrolewicy, tworząc „Federację Drzewa Oliwnego” z jej statutem przyjętym 6

ministerstwo spraw zagranicznych obejmuje wicepremier Gianfranco Fini; 2 grudnia wicepremierem zostaje także Marco Follini a Mario Baccini zostaje ministrem ds. administracji państwowej. Por. „La Repubblica” z 2 grudnia 2004 roku.

¹⁵⁵ Szerzej „La Repubblica” z 15 kwietnia 2005 roku.

¹⁵⁶ „La Repubblica” z 26 kwietnia 2005 roku.

¹⁵⁷ Niezwykle krytycznie wypowiedział się G. Sartori wobec tworzenia tzw. jednej partii na centroprawicy, porównując tą ideę systemami dyktatorskimi. Szerzej „Corriere della Sera” z 30 kwietnia 2005 roku.

¹⁵⁸ „La Repubblica” z 18 maja 2005 roku.

¹⁵⁹ „La Repubblica” z 18 maja 2005 roku.

¹⁶⁰ Powolny proces zmian wyraża stanowisko Antonio Bassolino, który w wywiadzie dla „Corriere della Sera” podkreślił, że „trzeba zamknąć okres rywalizacji z Bertinottim” (*„bisogna chiudere la stagione della competizione con Bertinotti”*). Por. „Corriere della Sera” z 17 czerwca 2003 roku.

lutego 2005 roku (członkiem założycielskim zostali także Republikanie Europejscy) – tzw FED (*skrót od Federazione dell'Ulivo*)¹⁶¹. 26 lutego rada federalna wybrała jednogłośnie przewodniczącym federacji Romano Prodiego. Równolegle do tej konstrukcji podjęto próbę zbudowania szerokiego sojuszu wyborczego od najbardziej centrowej partii – UDEUR po najbardziej lewicową Odbudowę Komunistyczną. Najpierw nadano temu kartelowi nazwę „Wielkiego Sojuszu Demokratycznego” – tzw. GAD (*Grande Alleanza Democratica*) aby później przemianować go na Unię (*Unione*)¹⁶². Nadmierna liczba partii i ich partykularne interesy sprzyjały jednak tendencjom odśrodkowym, czego wyrazem mogła być chęć chociażby Margherity Francesco Rutellego, do osobnego startu w rozdziale proporcjonalnym mandatów, w zbliżających się wyborach parlamentarnych w 2006 roku¹⁶³. Jednak nadal przywódca centrolewicy R. Prodi podejmował działania zmierzające do wystawienia wspólnej, „jednej listy, bowiem jest to karta zwycięska, a zarazem tego chcą wyborcy”¹⁶⁴. Niemniej wciąż wydawały się być aktualne słowa C. De Mity, iż „zwycięstwo centrolewicy nastąpi w wyborach parlamentarnych w 2006 roku, ale ze względu na trudności innych, a nie nasze możliwości” .

Oceniając funkcjonowanie systemu partyjnego Włoch po 1993 roku należy postawić sobie pytanie - czy zatem „władza partii pozostaje linią kontynuacji między starym i nowym systemem partyjnym”?¹⁶⁵. Potwierdzenie tej opinii P. Iganziiego będą stanowią kolejne lata. Niewątpliwie jednak współczesne elity polityczne Włoch stoją przed ogromnym wyzwaniem. Od ich siły zależeć będzie konsekwentne budowanie bipolarnego układu partyjnego. Nieuniknione będą próby powrotu do dawnych praktyk, sposobu podejmowania decyzji, czy nawet chęci odbudowy tzw. wielkiego centrum. Dlatego też tym pojawiającym się „cieniom z przeszłości” należy przeciwstawić kreowanie nowej kultury politycznej, opartej na czytelnych zasadach, trzeba przywrócić wiarę obywateli w instytucje państwa, co będzie trudne wobec wciąż niskiego poziomu etyki politycznej¹⁶⁶.

¹⁶¹ „Corriere della Sera” z 7 lutego 2005 roku. Statut „Federacji Drzewa Oliwnego” można przeczytać na oficjalnej stronie internetowej Margherity – www.margheritaonline.it.

¹⁶² Por. „La Repubblica” z 11 lutego 2005.

¹⁶³ „La Repubblica” z 20 maja 2005 roku.

¹⁶⁴ Tamże.

¹⁶⁵ P. Ignazi, *Il potere dei partiti. La politica in Italia dagli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari 2002, s. 231.

¹⁶⁶ Por. „La Repubblica” z 25 marca 2005 roku.

5.8. Uwagi końcowe

Powstały po 1993 roku układ partyjny, urzeczywistnił tak oczekiwaną przez badaczy i polityków alternację władzy. Najpełniej temu dała wyraz elekcja do parlamentu z 2001 roku, bowiem po pięcioletnich rządach bloku centrolewicowego ster władzy objął centroprawicowy Dom Wolności. Kolejnym celem zmian w latach dziewięćdziesiątych miała być stabilność rządu. Od razu jednak trzeba zaznaczyć, że była ona trudna do osiągnięcia wobec wielopartyjnych koalicji oraz nadmiernego zideologizowania rywalizacji politycznej między dwoma blokami, wzajemną delegitymizację, co G. Sabbatucci nazywa bipolaryzmem spolaryzowanym (*bipolarismo polarizzato*¹⁶⁷). Właśnie owe czynniki miały swoje przełożenie zarówno na funkcjonowanie rządu i jego większości parlamentarnej, jak i stosunki z opozycją polityczną.

W wyborach parlamentarnych z 27-28 marca 1994 roku zwyciężyły dwie koalicje centroprawicy pod przywództwem S. Berlusconi, który był jednocześnie ich kandydatem na stanowisko Prezesa Rady Ministrów. Utworzony rząd miał większość parlamentarną w Izbie Deputowanych, natomiast w Senacie uzyskał ją post factum, dzięki przejściu kilku senatorów na stronę rządową. Niedawno stworzony sojusz okazał się jednak nietrwały ze względu na zbyt odmienny charakter ugrupowań ich łączących. W grudniu rząd Berlusconi podaje się do dymisji na skutek wycofania się Ligi Północnej. W okresie przejściowym, do kolejnych wyborów parlamentarnych funkcję premiera sprawuje były minister skarbu w poprzednim gabinecie, Lamberto Dini, a w składzie jego rządu weszło wielu bezpartyjnych specjalistów.

Z kolei w wyborach z 21 kwietnia 1996 roku odniosła sukces koalicja centrolewicy Drzewo Oliwne, a jej kandydat na premiera R. Prodi otrzymał misję utworzenia rządu. I tym razem rząd nie dysponował większością parlamentarną w obu izbach, dlatego w Izbie Deputowanych były niezbędne głosy skrajnej Odbudowy Komunistycznej. Ceną tego kompromisu było godzenie polityki koalicyjnej z spełnianiem żądań PRC. Siła szantażu politycznego tej partii doprowadziła w ostatecznym efekcie do upadku rządu wobec nieuzyskania wotum zaufania w październiku 1998 roku. Udało się jednak sformować kolejny rząd

¹⁶⁷ G. Sabbatucci, *Il trasformismo come...*, s. 107-121.

centrolewicy wskutek rozłamu w Odbudowie Komunistycznej i poparcia Unii na rzecz Republiki. Na jego czele stanął M. D'Alema, przewodniczący Demokratów Lewicy. Po upływie roku utworzył powtórnie rząd, ze względu na problemy związane z uchwaleniem ustawy budżetowej oraz afery „kupna-sprzedaży” głosów. Po porażce centrolewicy w wyborach regionalnych z 16 kwietnia 2000 r. D'Alema podał się do dymisji, a premierem został G. Amato.

W wyborach parlamentarnych z 13 maja 2001 roku zwyciężyła zrekonstruowana na nowo centroprawica pod nazwą Dom Wolności. Tym razem powstały rząd S. Berlusconiego zdobył większość parlamentarną w obydwu izbach. Wydawało się, że taki rezultat pozwoli na stabilne rządy. Jednak porażki w kolejnych konsultacjach lokalnych, jak i różnorodność sił politycznych wewnątrz rządu wpływały na jego destabilizację. W marcu 2005 r. wycofała się z rządu postchadecka Unia Chrześcijańskich Demokratów i Centrum (*Unione dei Democratici Cristiani e di Centro* – UDC, powstała z porozumienia Ccd, Cdu, Demokracji Europejskiej) M. Folliniego. Po wprowadzonych zmianach personalnych powstał kolejny, III rząd S. Berlusconiego (23 kwiecień 2005 – 17 maj 2006).

Przedstawiona powyżej krótka charakterystyka włoskich rządów od połowy lat dziewięćdziesiątych do III rządu Berlusconiego potwierdza nadal utrzymującą się niestabilność rządową. Aczkolwiek warto podkreślić prawie 2,5 roczne trwanie rządu R. Prodiego czy w ogóle najdłuższy rząd republikańskich Włoch, II gabinet S. Berlusconiego - od 11 czerwca 2001 r. do 23 kwietnia 2005 roku. Nietrwałość jak i trudna egzystencja była uwarunkowana działaniem skrajnych partii tworzących włoskie gabinety. Można stwierdzić, iż rządzące koalicje stały się wręcz ich „więźniami” czy „zakładnikami”.

Natomiast na poziomie parlamentarnym widoczna jest wielość ugrupowań. Nie udało się utworzyć wspólnych grup parlamentarnych żadnej z dwóch koalicji. Na początku XII kadencji parlamentu (1994 r.) powstało 13 grup w Senacie i 10 w Izbie Deputowanych w stosunku do 7 ugrupowań, które przekroczyły próg wyborczy 4 % w podziale proporcjonalnym. W kolejnej kadencji izb, w Senacie stworzono 11 grup, a w Izbie Deputowanych 9, a w XIV kadencji istniało 9 grup w Senacie oraz 8 w Izbie Deputowanych, mimo iż próg 4 % pokonało 5 list¹⁶⁸. Innym

¹⁶⁸ M. Volpi, *La natura della forma di governo dopo il 1994*, www.associazionedeicostituzionalisti.it/materiali/convegni/aic20011/volpi.html.

fenomenem stała się grupa mieszana. W czasie XIII kadencji parlamentu stopniowo tworzyła ją aż 1/5 członków obu izb, z tego 90% osób wybranych w okręgach jednomandatowych. Przechodziły do innych grup liczne rzesze parlamentarzystów, ale i pojedyncze osoby, znamionując występowanie czynnika neotrasformistycznego, „jak też wzrastającą liczbę mikro-aktorów, będących w stanie zająć pozycję piwotalną”. Pomimo zmian wprowadzonych w regulaminach parlamentarnych z 1997 roku, „nie przewidziano w nich podziału grup na większość i opozycję, bowiem system polityczny nie ma jeszcze pełnej konotacji bipolarnej”¹⁶⁹.

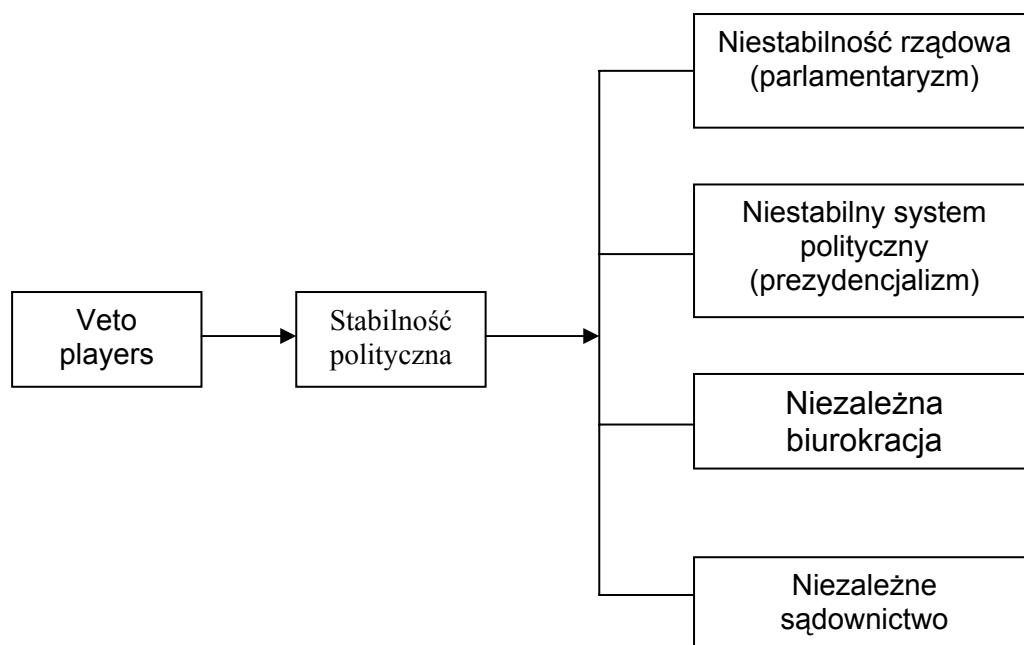
Wobec podkreślanej, wzajemnej delegitymizacji przez obydwie bloki, relacje między większością parlamentarną i rządem, a opozycją przybrały formę trudnej współpracy. Nie brakowało wspólnych działań, jak chociażby uchwalenie powołania Komisji do spraw reform konstytucyjnych w 1997 r. czy ustawy konstytucyjnej z 22 listopada 1999 r. o bezpośrednim wyborze przewodniczącego giunty regionalnej i autonomii statutowej regionów. W przeważającej jednak mierze, wzajemne relacje były naznaczone mechanizmami obstrukcjonistycznymi. Wzmocniona pozycja rządu po reformach regulaminów parlamentarnych z lat 1996-1999, a jednocześnie opór opozycji prowadził do jednostronnej polityki Rady Ministrów poprzez uciekanie się do ustawodawstwa dekretowego a swoistym extrema ratio stało się wykorzystywanie procedury wotum zaufania w celu uchwalenia projektów ustaw (art. 116 regulaminu Izby Deputowanych)¹⁷⁰.

Współpracy parlamentarnej większości i opozycji wymaga również wybór wielu istotnych organów państwowych. Włoski parlament pozytywnie przeszedł tę próbę przy wyborze Prezydenta Republiki 13 maja 1999 r. Oba bloki, po zawartym wcześniej porozumieniu głosowały za kandydaturą Carlo A. Ciampiego, wybierając go już w pierwszej turze wyborów. Niestety ta logika działań raczej jeszcze jest czymś wyjątkowym, o czym świadczą nieobsadzone przez długi okres czasu stanowiska w Najwyższej Radzie Sądownictwa czy Trybunale Konstytucyjnym¹⁷¹.

¹⁶⁹ V. Cozzoli, *L'evoluzione del ruolo dei gruppi parlamentari nel regolamento della Camera dei deputati*, w: Toruńskie studia polsko-włoskie pod red. Z. Witkowskiego, C. Bronowskiego przy współpracy R. Campy, Toruń 2005, t. IV, s. 130.

¹⁷⁰ Szerzej C. Di Andrea, *Su di un record recentemente stabilito dalla Camera dei deputati*, www.forumcostituzionale.it/contributi/parlamento.htm

¹⁷¹ Por. „La Repubblica” z 23 lutego 2005 r.; „La Repubblica” z 24 maja 2005 r.

Źródło: G. Tsebelis, *Veto Players and Institutional Analysis*,
<http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/mannheim/w13/tsebelis.pdf>, 20.09.2005.

Oceniając praktykę funkcjonowania systemu partyjnego Włoch na poziomie parlamentarno-rządowym, trudno nie zauważyć problemów, jakie napotyka bipolarizm koalicyjny. W jego konsolidacji przeszkadzała zbyt wielka liczba partii politycznych, jak również tworzenie wciąż nowych podmiotów (brak regulacji osobowości prawnej partii politycznych w Italii ułatwia ich powstawanie). Także duża liczba veto players w systemie politycznym Włoch nie przyspiesza strukturyzacji systemu partyjnego, powstałego po 1993 roku (wykres nr 23). W moim przekonaniu od zmniejszenia fragmentaryzacji partyjnej zależeć będzie w istocie sposób los, jak na razie niepewnego włoskiego bipolarizmu.

Fragmentaryzacja parlamentarna (w mandatach) obliczona na podstawie prostego obliczenia (L) i efektywnej liczby partii (Elp)

		1994		1996		2001	
		L	Elp	L	Elp	L	Elp
Sojusze*	Izba Dep.	3	2,2	3	2,4	2	1,9
	Senat	3	2,5	3	2,4	2	2,0
Koalicje**	Izba Dep.	6	3,7	4	2,7	3	2,0
	Senat	6	3,7	4	2,6	3	2,1
Listy***	Izba Dep.	13	6,2	11	6,2	11	5,3
	Senat	14	6,9	13	6,2	15	6,1
Partie****	Izba Dep.	20	7,6	24	7,3	22	5,8
	Senat	21	8,1	25	7,1	23	6,9
Grupy parlamen.*****	Izba Dep.	7	6,4	8	6,2	7	5,7
	Senat	9	7,1	18	6,2	8	6,2

* Sojusze koalicyjne, które otrzymały mandaty w systemie większościowym lub proporcjonalnym w więcej niż jednym okręgu wyborczym. Były to w 1994 r.: Bieguny, Progresiści i Pakt dla Włoch; w 1996 r. Drzewo Oliwne + Odbudowa Komunistyczna Biegun Wolności, Liga Północna; w 2001 r. Drzewo Oliwne + Odbudowa Komunistyczna, Dom Wolności.

** Koalicje większościowe z różnymi symbolami, które otrzymały mandaty w systemie większościowym lub proporcjonalnym w więcej niż jednym okręgu wyborczym. Były to w 1994 r.: Biegun Wolności, Biegun Dobrego Rządu, Forza Italia, Sojusz Narodowy, Progresiści, Pakt dla Włoch; 1996 r.- Drzewo Oliwne, Odbudowa Komunistyczna, Biegun Wolności, Liga Północna; w 2001 r. Drzewo Oliwne, Odbudowa Komunistyczna, Dom Wolności.

***Listy przedstawione w systemie proporcjonalnym, które otrzymały przynajmniej jeden mandat w systemie większościowym lub proporcjonalnym.

****Partie, które otrzymały przynajmniej jeden mandat w systemie większościowym lub proporcjonalnym (z albo bez poparcia koalicji).

***** Nie została ujęta grupa mieszana. Dane dotyczą okresu bezpośrednio po wyborach.

Źródło: S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D'Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione...*, s. 374.

Z tego względu nadal można mówić o utrzymującej się wysokiej sile strukturyzacyjnej parlamentarnego systemu partyjnego Włoch. Jak zauważa Giovanni Sartori, „aż do 2001 roku nasz bipolarizm był jeszcze dość niestabilny”¹⁷². Badania Itanes wykazały, że w dłuższej perspektywie czasowej dziesięciu lat włoskiego bipolarizmu, „tak na lewicy jak i na prawicy, identyfikacja z koalicją okazała się mniejsza niż identyfikacja z partią polityczną”¹⁷³.

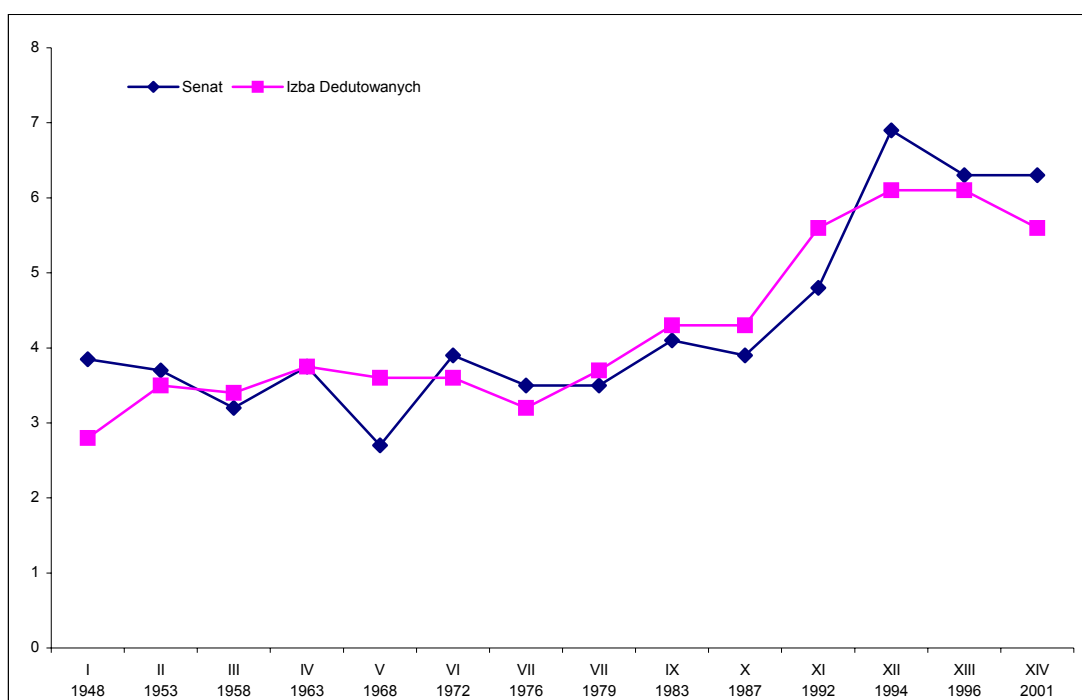
¹⁷² Szerzej G. Sartori, *Il bipolarismo frainteso*, „Corriere della Sera” z 20 kwietnia 2006 roku.

¹⁷³ P. Catellani, P. Milesi, *Identificazioni. Dal partito alla coalizione*, w: ITANES, *Sinistra e destra. Le radici psicologiche della differenza politica*, Bologna 2006, s. 86.

Wskazany powyżej miernik fragmentaryzacji partyjnej w łonie parlamentu włoskiego reprezentuje wciąż wysoki poziom podziałów zarówno na poziomie partii politycznych, jak i formułujących się grup parlamentarnych (tabela nr 52 i wykres nr 24), choć nieznacznie jego wartość spadła w 2001 roku w stosunku do dwóch poprzednich kadencji izb (lata 1994-2001). Tym niemniej, trzeba pamiętać, że obrazuje on przede wszystkim siłę działających podmiotów, a nie ich rozdrobnienie parlamentarne.

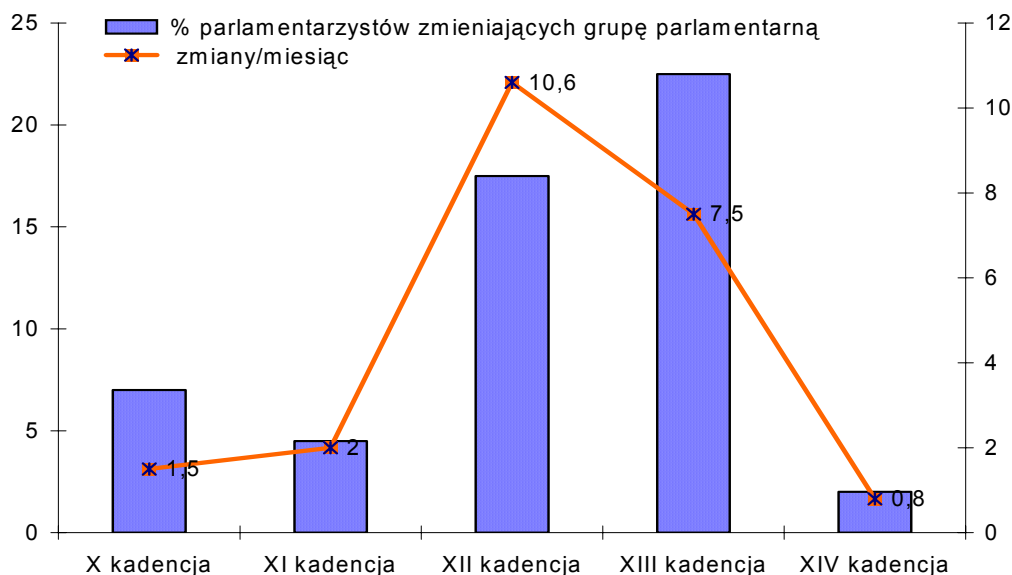
Wykres nr 24

Efektywna liczba grup parlamentarnych w latach 1948-2001

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il parlamento*, Bologna 2004, s. 155.

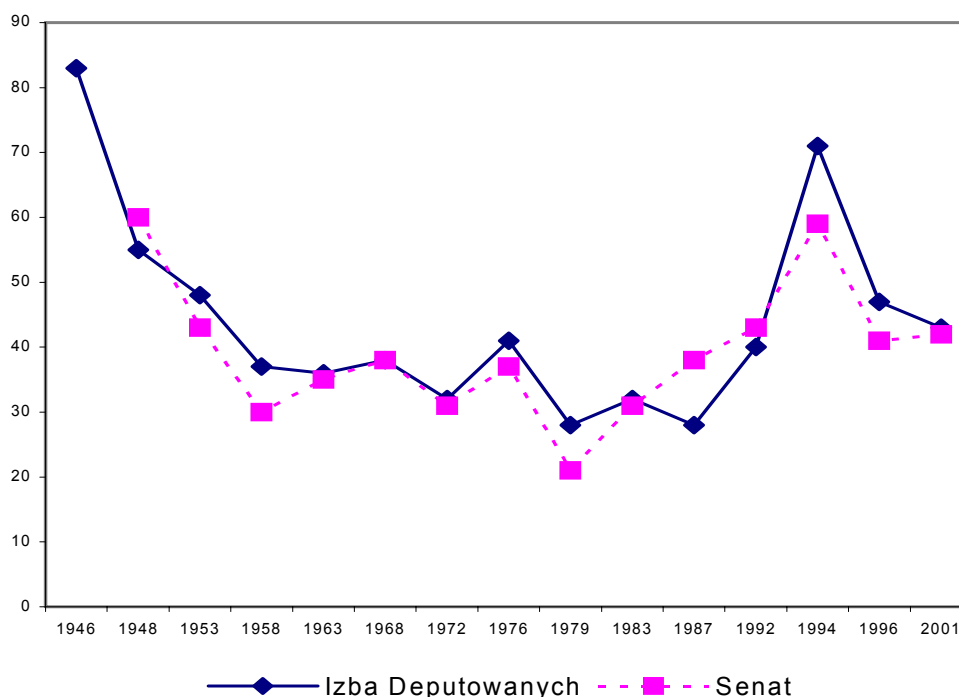
Zmiany w składzie grup parlamentarnych w latach 1987-2003

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il parlamento*, Bologna 2004, s. 159.

Kolejną „niebezpieczną” tendencję w ramach funkcjonowania grup parlamentarnych stanowi przechodzenie z jednej grupy do drugiej, przeradzając się w ten sposób w tzw. neotransformizm (wykres nr 25). Ten fenomen był szczególnie widoczny w połowie XIII kadencji parlamentu, wobec faktu, że prawie 1/5 członków izb zmieniła pierwotną grupę. W lutym 1998 roku, w wyniku rotacji parlamentarzystów powstało wewnątrz parlamentu nowe ugrupowanie – Unia na rzecz Republiki, gromadząc przedstawicieli partii centrolewicowych i centroprawicowych. Co więcej, dzięki poparciu tej formacji rząd Romano Prodiego mógł realizować swój program. Te wydarzenia świadczyły o najgłębszej fazie kryzysu włoskiego parlamentaryzmu po 1993 roku. W następnej, XIV kadencji izb to zjawisko uległo znaczącemu zmniejszeniu.

Wskaźnik zmiany członków parlamentu w latach 1946-2001

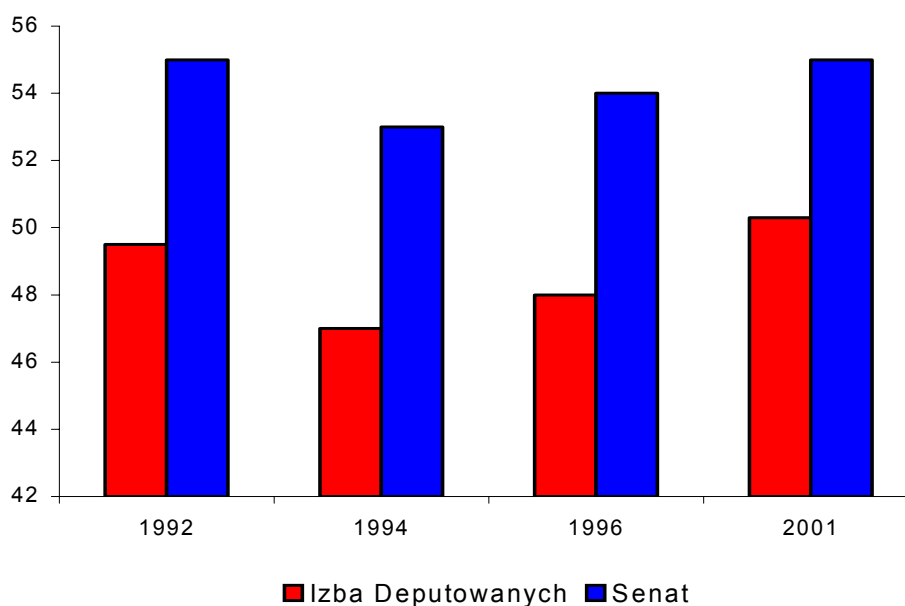

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il parlamento*, Bologna 2004, s. 143.

Kolejnym istotnym wskaźnikiem działań elit politycznych Włoch była wymiana przedstawicieli wyborców zasiadających w parlamencie. Jak przedstawia wykres nr 26, najwyższy poziom wejścia nowych parlamentarzystów do izb miał miejsce po wyborach z 1994 roku. Przyczyną tego zjawiska była akcja „Czyste Ręce” i oskarżenia wielu czołowych polityków o korupcję i nielegalne finansowanie partii politycznych.

Następny miernik wskazuje średni wiek reprezentantów wyborców w parlamencie (wykres nr 27). Poziom jego wartości świadczy o tendencji wzrostowej, zbliżając się do parametrów sprzed okresu transformacji, a w przypadku Izby Deputowanych w 2001 roku, przekraczając nieznacznie próg z 1992 roku. W moim przekonaniu ten czynnik wzrostu przeciętnego wieku członka parlamentu może negatywnie wpłynąć na proces innowacji ustrojowej i wspierać stan zachowania status quo.

Średni wiek członków parlamentu w latach 1992-2001

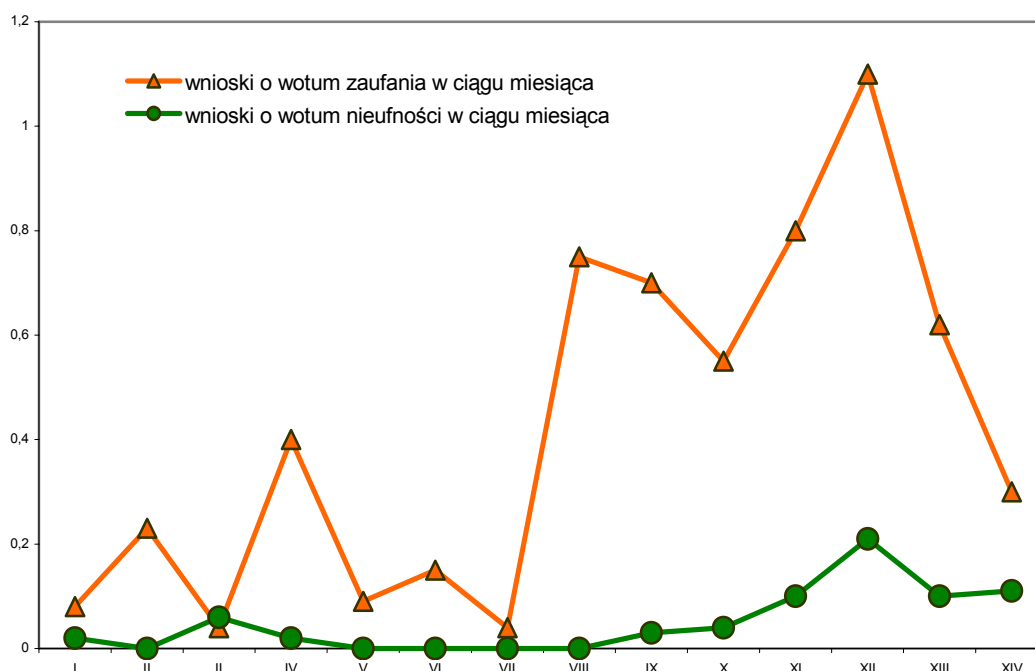

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il parlamento*, Bologna 2004, s. 145.

Kolejne dwa mierniki obrazują z kolei niektóre parametry funkcjonowania izb parlamentu. W tym aspekcie warto zwrócić uwagę na zjawisko składania częstych wniosków o wotum zaufania dla rządu przez premiera. Związane jest to z kwestią niestabilnej większości parlamentarnej lub jej braku w jeden z izb parlamentu (I rząd Berlusconi oraz centrolewicowe gabinety w XIII kadencji parlamentu). Z jednej strony, zatem ta procedura służy mobilizacji członków koalicji gabinetowej w parlamencie do popierania konkretnych inicjatyw rządowych, świadcząc z drugiej strony o braku dyscypliny i spójności intrakoalicyjnej.

Najmniejszy poziom przedstawionego powyżej zjawiska wystąpił w XIV kadencji parlamentu, bowiem zwycięska koalicja centroprawicowa dysponowała bezwzględną większością parlamentarną w obydwu izbach parlamentu. Choć również i w tej kwestii jego poziom był wysoki.

Wnioski o wotum zaufania i wotum nieufności (średnia miesięczna) w latach 1948-2003

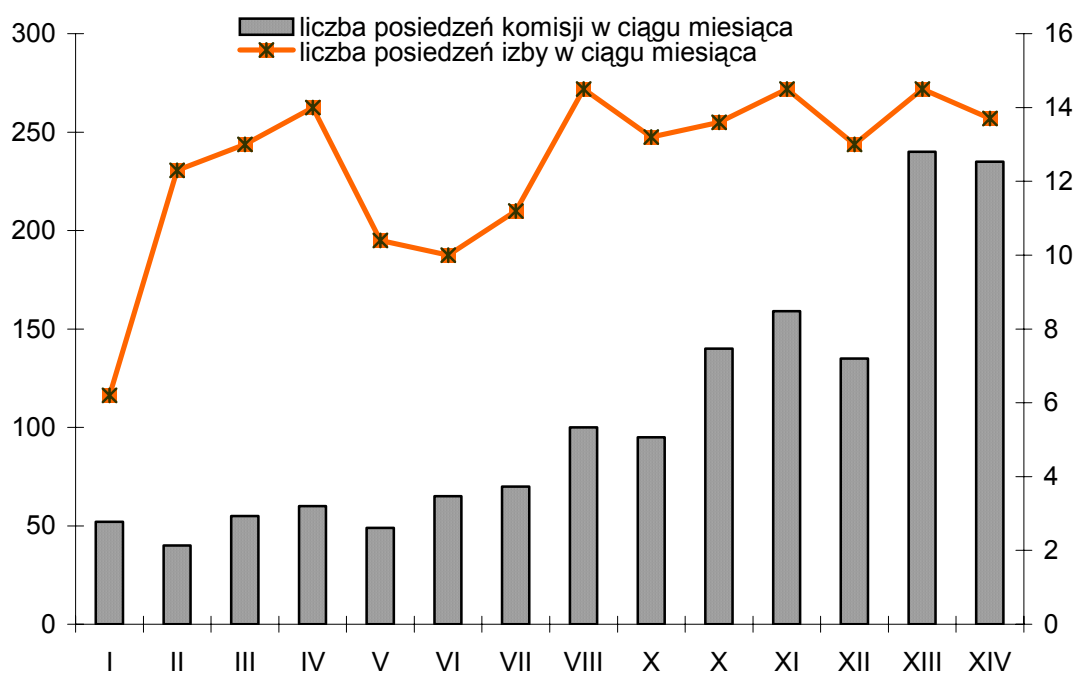
Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il parlamento*, Bologna 2004, s. 207.

Innym interesującym wskaźnikiem jest aktywność parlamentu i komisji parlamentarnych wyrażona w liczbie ich posiedzeń (wykres nr 29). Wartość ta wskazuje, że po 1993 roku tylko okresowo zmniejszyła się działalność powyższych organów w latach 1994-1996, by w kolejnych dwóch kadencjach izb wrócić do poziomu sprzed 1993 roku. To zjawisko było związane z większą aktywnością izb i komisji parlamentarnych, bowiem dwa konkurencyjne bloki koalicyjne zapowiedziały porozumienie w sprawie przeprowadzenia reformy ustrojowej organów państwa. W styczniu 1997 roku powołano już Trzecią Dwuizbową Komisję do Spraw Reform Instytucjonalnych. Zawieszenie jej działalności sprawiło, iż rządząca centrolewica podjęła się przeprowadzenia samodzielnie reform struktury regionalnej w latach 1999-2001. Po wygranych wyborach parlamentarnych przez Dom Wolności, z kolei koalicja centroprawicowa podjęła dążenia do zreformowania konstytucyjnych organów państwa oraz przyjęcia federalnej struktury państwa. Porażka projektu centroprawicowego w

referendum z 25-26 czerwca 2006 roku przekreśliła jednak wprowadzenie tej reformy w życie.

Wykres nr 29

Izba Deputowanych – posiedzenia izby i jej komisji (kadencje I-XIV)

Źródło: Ch. De Micheli, L. Verzichelli, *Il parlamento*, Bologna 2004, s. 263.

Wyżej przedstawione wskaźniki aktywności na poziomie parlamentarno-gabinetowym świadczą, iż „nie liczy się już zasada konsensualna w materii reformy konstytucji, a drogą preferowaną staje się decyzja większości parlamentarnej, a później potwierdzenie jej w sposób plebiscytarny. Referendum z instrumentu gwarancyjnego zmienia się w środek penetracji większości w serce konstytucji. Z ekstremalnej broni deptanych praw mniejszości, referendum przekształca się w możliwą broń w rękach rządu, zmierzającego aż do upokorzenia opozycji. Z władzy miażdżonej mniejszości, referendum staje się przedłużeniem większości rządowej, która nie negocjuje (*non dialoga*) z opozycją i dąży do przodu z determinacją. Logika instytucji referendum konstytucyjnego została całkowicie wywrócona”¹⁷⁴.

¹⁷⁴ M. Prospero, *L'occasionalismo di maggioranza*, www.costituzionalismo.it, 23.05.2006.

„Gigant na glinianych nogach” – tak można określić opracowaną przez centroprawicę nowelizację konstytucję, która wzmacnia pozycję premiera, funkcjonującego jednak we sfragmentaryzowanym otoczeniu partyjnym. Na wejściu systemu została umieszczona zasada cezarystyczna, populistyczna, plebiscytarna, brak roli parlamentu i partii politycznych (uzyskać votum zaufania), a na wyjściu wprowadzie votum nieufności dla premiera, ale z konsekwencją rozwiązania izb parlamentu! Jednocześnie występuje oddolny nacisk ze strony już zreformowanego systemu władz, tzw. prezydencjalizm oparty na bezpośrednim wyborze burmistrzów, przewodniczących prowincji i przewodniczących regionów, a z drugiej strony, od góry pojawiają się propozycje systemu neoparlamentarnego – wyboru bezpośredniego premiera. W środku tego układu mieści się system partyjny, od którego zależy funkcjonowanie systemu politycznego. Dlatego też na pierwszym miejscu istotna jest jego instytucjonalizacja¹⁷⁵.

Podkreślić należy również proces „konstytucjonalizacji skrajnych ugrupowań” (Ligi Północnej i Odbudowy Komunistycznej). W moim przekonaniu powolny proces wchłaniania skrajnych partii opóźnia instytucjonalizację systemu partyjnego, ale z drugiej strony prowadzi do bipolaryzacji sceny partyjnej i zwrotu w kierunku umiarkowanego poziomu dystansu ideologicznego między partiami. Pomijanie skrajnych ugrupowań, bowiem spowodowałoby w dłuższej perspektywie czasowej polaryzację sceny i dysfunkcyjność systemu partyjnego;

Angelo Panebianco, opisując funkcjonowanie współczesnego systemu politycznego Włoch posługuje się terminem neokorporatywizm (*neocorporativismo*) – „mówi się o koncentracji, o nowym dialogu między rządem a siłami społecznymi (...). Tematowi koncentracji towarzyszy fenomen tzw. neokorporatywizmu, który wskazuje na rodzaj żelaznego paktu między rządem a organizacjami reprezentującymi sferę wielkich interesów, na których opiera się społeczeństwo industrialne”¹⁷⁶.

„Rozpoczęcie procesu rozwoju i modernizacji struktur państwowych jest jednak politycznie kosztowne: wymaga projektu reform liberalnych, których ani centroprawica ani centrolewica nie jest w stanie wprowadzić przede wszystkim z

¹⁷⁵ Szerzej G. Guerino, *Le connotazioni plebiscitarie e dittatoriali della riforma costituzionale*, www.costituzionalismo.it, 18.04.2005; A. Mastropaolo, *Crisi dei partiti o decadimento della democrazia?*, www.costituzionalismo.it, 23.05.2005; M. Prospero, *L'occasionalismo di maggioranza*, www.costituzionalismo.it, 23.05.2006.

¹⁷⁶ „Corriere della Sera” z 10 czerwca 2004 roku.

powodu roli, jaką posiadają w nich skrajne ugrupowania. (...) W rzeczywistości pozycje antyreformistyczne i antyliberalne są w pełni wyrażane przez najbardziej centrowych i umiarkowanych przedstawicieli dwóch koalicji. W obu bowiem formacjach są dwa centra – centrum reformistyczne i liberalne oraz centrum korporacyjne, które żąda protekcji a nie reform (wielkich)”¹⁷⁷.

Tymczasem „reformę konstytucyjną nie jest lepiej uchylać przez rządzącą większość, ale przez większość i opozycję(...)”¹⁷⁸, w innym przypadku może ona stać się niemożliwą do osiągnięcia. Zdaniem Domenico Fisichella, szczególną rolę w okresie podjętych prób całościowej reformy struktury organów państwa stanowią „dzieje Trzeciej Komisji Dwuizbowej i jej aspekty problemowe, które nie mogą nie być zauważone przez tych, którzy zamierzali spowodować kryzys kruchego bipolarizmu, powstałego po upadku Pierwszej Republiki. Od tego momentu pojawiają się inicjatywy neocentrowe, sugestie przywrócenie systemu proporcjonalnego, sprzyjanie tworzeniu się nowych formacji politycznych. Od tego też momentu następuje zmiana linii strategicznej Forza Italia i jej lidera” - przejście z wojny pozycyjnej do wojny ruchowej”¹⁷⁹. Jak przyznaje były sekretarz centrowej UDC, Marco Follini, „ we Włoszech bipolarizm najbardziej prawdziwy i wyraźny występował wtedy, gdy rywalizowały ze sobą Chrześcijańska Demokracja i PCI”, (...) „faktem jest, że nie można kształtować profilu bipolarizmu wokół jednej osoby. Jeśli ocalę sojusz i z nim bipolarizm oskarżać się mnie będzie o utratę duszy. Jeśli zaś podkreślam różnice oskarża się mnie o sabotaż Drugiej Republiki”¹⁸⁰. Wtórkuje tej wypowiedzi Bruno Tabacchi, który twierdzi, że istnieje do dziś obszar polityczny przynależny przede wszystkim do rozwiązanej Chrześcijańskiej Demokracji, który nigdy nie pogodził się z przejściem do bipolarizmu i którego przedstawiciele tylko dlatego, że zostali zmuszeni przez prawo wyborcze, musieli opowiedzieć się po jednej albo drugiej stronie barykady” (np. UDC i Margherita). Tabacchi z UDC deklaruje, że już nie może pogodzić się z faktem, że musi kłócić się na siłę z Enrico Letta (*Margherita*) z powodu

¹⁷⁷ M. Salvati, *Il centro corporativo*, „Corriere della Sera” z 25 sierpnia 2005 roku.

¹⁷⁸ Tamże.

¹⁷⁹ D. Fisichella, *Occorre un solo partito per il centrodestra*, „Il Tempo” z 2 czerwca 1998 roku; D. Fisichella, *L’embrione <<centrista>> danneggia solo il Polo*, „Il Tempo” z 9 sierpnia 1998 roku.

¹⁸⁰ M. Follini, *Difendo il bipolarismo, non andro’ mai con l’Unione*, „Corriere della Sera” z 20 kwietnia 2005 roku.

odrażającego bipolaryzmu, biorąc po uwagę okoliczność, że myśli jak Letta na bardzo wiele znaczących problemów”¹⁸¹.

Uważam, że stabilna demokracja potrzebuje dwóch centrowych skrzydeł przeciwnych koalicji, które będą silne, gdyż tylko skrzydła centrowe mogą nadać demokracji ten „styl”, który jest fundamentem demokracji: „nie demonizowanie adwersarza, docenienie tego, co rząd adwersarza uczynił dobrego, dyspozycja do zbieżności i dialogu między większością i opozycją na temat ważnych kwestii polityki zagranicznej i bezpieczeństwa narodowego. W naszej tradycji maksymalizm i transformizm zawsze odgrywały dużą rolę. Muszą być energicznie pokonani wewnątrz każdej koalicji i każdej siły centrowej”¹⁸². Choć włoski bipolaryzm „nie wydał wszystkich owoców we Włoszech, które natomiast pojawiły się w wielu innych demokracjach. To prawda, że koalicje są liczne i kłótlive, że w każdej z nich siły bardziej maksymalistyczne (Liga Północna, Odbudowa Komunistyczna) mają znaczący ciężar polityczny. Są to negatywne strony bipolaryzmu po włosku, ale nie należy zapominać o jego pozytywnych skutkach” – wyborze między dwoma wielkimi koalicjami czy większej trwałości rządów. (...). Bipolaryzm nie przyniósł zachwycających wyników, lecz alternatywa dla niego wydaje się wyraźnie gorsza. Ryzyko stanowi powrót do epoki centrowych koalicji, charakteryzujących się immobilizmem politycznym, chroniczną niestabilnością rządową, rozpowszechnioną nieodpowiedzialnością polityczną”¹⁸³. „Jednak nie ma żadnej obawy, jak twierdzi Giovanni Sartori - nasz bipolaryzm przeżyje (...). Problem leży gdzie indziej. Dziś mamy doskonały bipolaryzm (z alternacją), który jednakże opiera się na dwóch niedoskonałych blokach, bardzo niedoskonałych”¹⁸⁴. Przykładowo, można dyskutować o centroprawicowym rządzie asymetrycznym Silvio Berlusconi od 2001 roku i specjalnym układzie z Ligą Północną, który zepchnął pozostałych koalicjantów - Sojusz Narodowy i UDC do roli sub-rządu. Natomiast sam Berlusconi pojmował państwo tak, jak absolutni suwereni z przeszłości, to znaczy jako państwo patrymonialne – państwo, które jest jego własnością. Dla niego posiedzenie rządu w Palazzo Chigi, czy w jego

¹⁸¹ Wywiad z Bruno Tabacchi w „Corriere della Sera” z 29 czerwca 2004 roku; A. Panebianco, *Un bipolarismo dopo Berlusconi?*, „Corriere della Sera” z 1 lipca 2004 roku.

¹⁸² A. Panebianco, *Bipolarismo non trasformismo*, „Corriere della Sera” z 23 sierpnia 2005 roku.

¹⁸³ A. Panebianco, *Il bipolarismo è ancora il male minore*, „Corriere della Sera” z 8 lipca 2004 roku.

¹⁸⁴ Por. G. Sartori, *Il bipolarismo dei poli zoppi*, „Corriere della Sera” z 23 lipca 2004 roku.

domu jest tym samym”¹⁸⁵. Mając większość bezwzględna w XIV kadencji parlamentu, „Berlusconi dążył do frontального zderzenia (powstałego głównie dla obrony jego interesów), wznosząc w ten sposób między prawicą i lewicą rodzaj linii Maginot’a, opancerzonej granicy”. „Trzeba zatem przemyśleć bipolarizm po włosku (*bipolarismo all’italiano*)... musi temu zaradzić parlament. Mamy nadal system parlamentarny, w którym i dla którego linie podziału między prawicą i lewicą nie mogą być sztywne, ale powinny być elastyczne (...), zatem albo wrócimy do reguł systemu parlamentarnego, albo nastąpi rozpad”¹⁸⁶.

Jak twierdzi G. Sartori „nasza prawica i nasza lewica nawet nie tworzą dwóch symetrycznych bloków. (...) We Włoszech prawica jest dziś w głównej mierze własnością indywidualną. Co się stanie, gdy zabraknie właściciela, który ją założył, jest trudnym do przewidzenia. Nasza prawica jest jedyna swego rodzaju, bowiem pozostawia przyszłość bipolarnego kraju niebezpiecznie zakotwiczoną na nicości. (...) Także nasza lewica jest z pewnością anomalią. (...) Mnogość naszych lewic nie ma równych w Zachodniej Europie, ponieważ tylko we Włoszech lewica była zdominowana (egemonizzata) od końca II wojny światowej do obalenia muru berlińskiego przez partię komunistyczną... nasza kultura zatem była szeroko filo-komunistyczna. Z tego też względu dzisiejsza lewica włoska pozostaje o wiele bardziej skoncentrowana, a więc i zakorzeniona w komunizmie niż to ma miejsce na całym Zachodzie. Dlatego też wyjście z komunizmu naszej lewicy było bardziej burzliwe od innych... mamy dziś tyle lewic, ile jestem w stanie policzyć. (...) W bipolaryzmie, który usiłujemy stworzyć na siłę a więc nienaturalnie, jeden z bloków jest w kawałkach, a drugi może nie przetrwać”¹⁸⁷.

Wydaje się słuszna opinia Gianfranco Pasquino, iż po dwunastu latach funkcjonowania nowego układu partyjnego, „Berlusconi nie jest niezbędny we włoskim bipolaryzmie, ponieważ umiarkowany blok, będący alternatywą dla lewic pojawiłby się jakkolwiek i nie jest wcale powiedziane, że przegrywałby zawsze, a jego zawadająca postać mogłaby być wręcz (już stała się) główną przeszkodą w satysfakcjonującym funkcjonowaniu bipolaryzmu do zaakceptowania”¹⁸⁸.

¹⁸⁵ G. Sartori, *La ciambella mal riuscita*, „Corriere della Sera” z 5 lipca 2004 roku.

¹⁸⁶ G. Sartori, *Il bipolarismo frainteso*, „Corriere della Sera” z 20 kwietnia 2006 roku.

¹⁸⁷ G. Sartori, *Il bipolarismo c’è, mancano i poli*, „L’Espresso” z 10 stycznia 2000 roku.

¹⁸⁸ G. Pasquino, *Il bipolarismo senza Berlusconi sopravviverà e sarà anche migliore*, „Il Riformista” z 28 lipca 2004 roku.

Z drugiej strony, Sartoriańskie sformułowanie – „balet partii” - wciąż jest aktualne w odniesieniu do funkcjonującego dziś układu partyjnego, gdzie po wyborach, bloki przestają być „relewantnymi podmiotami” „a gra rządzenia i uprawiania polityki wraca do poszczególnych partii i w nich do Berlusconi, Finiego, Casiniego, Buttiglione, Bianco, D’Alemy oraz ich nurtów”. Jak stwierdza Sartori, „ stworzyliśmy – bez nawet zauważenia tego – system polityczny, który działa na dwóch poziomach, z aktorami lub jednostkami odmiennymi: bloki na poziomie oficjalnym (i retoryce oficjalnej) oraz partie na poziomie konkretnym i funkcjonalnym”. Czasami „bloki paraliżują partie polityczne, lecz później są partie, które dzielą bloki. Kółko się zamyka, rozumie się w konsekwencji, że nikt już nie wie, co się dzieje”¹⁸⁹.

Zdaniem Piero Ignaziego, zbyt częste i swobodne oskarżenia „o brak legitymizacji i postawę „antynarodową”, skierowane wobec opozycji przez dwa konkurujące bloki, obojętność na każdą krytykę i każdy sprzeciw wobec władzy, kontrola środków informacji, żądanie poddania pod głosowanie spraw jako przepustka dla każdego zachowania, prawie irytująca personalizacja kierowania rządem są to wszystko elementy, które przesuwają powoli Włochy w stronę modelu demokracji populistycznej”¹⁹⁰. Margaret Canovan określa demokrację populistyczną jako formę populizmu politycznego, wyróżniającą się odwołaniem do instytucji referendum¹⁹¹. Nie możemy jednak mówić o jednej formie populizmu, lecz „mamy raczej do czynienia z różnymi, uwarunkowanymi kulturowo i historycznie, populizmami odwołującymi się do nadziei, obaw i resentymentów społecznych”¹⁹². Dlatego tzw. „*berslusconismo*” – „berluskonizm”, może być rozumiany jako jedna z form populizmu, zbudowanego na potęgze ekonomicznej i medialnej oraz opartego na konflikcie interesów.

Reasumując rozważania można przyjąć, iż parlamentarny system partyjny Włoch w latach 1994-2005/006 charakteryzuje wielopartyjny format powiązań między partiami relewantnymi o zarysowującym się bipolarnym mechanizmie działania. Trzeba jednak od razu dodać, że występują na tej płaszczyźnie silne tendencje dośrodkowe, jak i odśrodkowe. Przewaga jednych albo drugich będzie

¹⁸⁹ G. Sartori, *Poli impotenti, partiti paralizzanti*, „Corriere della Sera” z 16 stycznia 1996 roku, w: G. Sartori, *Mala tempora*, Roma Bari 2004, s. 28-30.

¹⁹⁰ P. Ignazi, *L'intramontabile fascino del populismo*, „Il Mulino” 2002, nr 1, s. 66.

¹⁹¹ M. Canovan, *Populism*, London 1981, s. 13.

¹⁹² M. Marczevska-Rytko, *Populizm. Teoria i praktyka polityczna*, Lublin 1995, s. 167.

miała decydujący wpływ na proces instytucjonalizacji systemu partyjnego oraz losy transformacji ustrojowej we Włoszech. Należy zauważyć, że również na płaszczyźnie parlamentarno-rządowej nastąpiła zmiana systemu partyjnego po 1993 roku. Jej słabością jest nietrwały jeszcze wzorzec bipolaryzacji rywalizacji partyjnej w parlamencie i niestabilna oraz zmienna większość parlamentarna w trakcie trwania kadencji izb, natomiast największym sukcesem jest proces alternacji władzy, a w konsekwencji powolnego odblokowania powojennego systemu politycznego.

ZAKOŃCZENIE

„W ciągu 10 lat zmieniła się więc nie tylko struktura sceny politycznej (oznaczająca zastąpienie starych partii nowymi formacjami politycznymi), ale pojawiły się zupełnie nowe i, dodajmy, nietrwałe wzorce rywalizacji politycznej, co uzasadnia potraktowanie przypadku włoskiego jako przykładu całkowitej transformacji systemu partyjnego, w okresie powojennym znanej tylko z praktyki francuskiej”¹.

Andrzej Antoszewski

„Włochy są jedynym krajem zachodnim, w którym system partyjny dosłownie rozpadł się na początku lat dziewięćdziesiątych i jedynym krajem zachodnim, w którym sukcesy wyborcze odnosi partia zupełnie nieznanego typu, Forza Italia. Stanowi ona bezpośrednią emanację imperium finansowego i medialnego, której lider sprawuje stanowisko szefa rządu, pozostając właścicielem imperium bez rozwiązywania poważnego konfliktu interesów”². Już ta celna uwaga Oreste Masariego rodzi pytania. Dlaczego doszło do rozpadu systemu partyjnego we Włoszech? W jaki sposób tworzył się nowy układ partyjny? Jak wpłynęła zmiana systemu partyjnego na jego format i mechanizm działania? Czy stanowi on kontynuację czy też zerwanie z poprzednim systemem?

W latach dziewięćdziesiątych nastąpiły zmiany w wielu aspektach życia społeczno-politycznego na Półwyspie Apenińskim. Podjęte wówczas decyzje wpłynęły na kształt włoskiej demokracji. Wśród nich na pierwszym miejscu trzeba wyróżnić proces zmiany systemu partyjnego i jego bipolaryzację. „Z dziesięcioma i więcej partiami, system nie tylko stał się wyraźnie wielopartyjny, ale także bipolarny”³. Powstały po 1993 roku układ zdominowały dwie koalicje – centrolewicowa i centroprawicowa. Piero Ignazi pisał o „rewolucji z 1994 roku,

¹ A. Antoszewski, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004, s. 67.

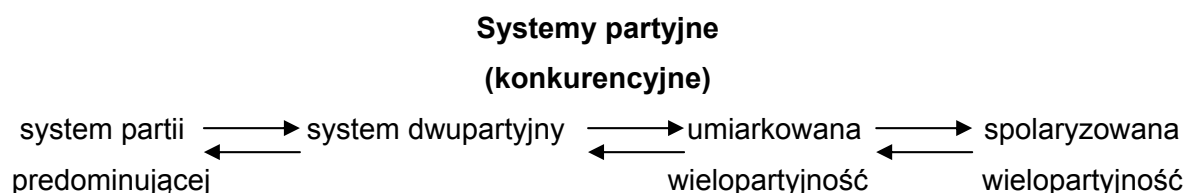
² O. Masari, *I partiti politici nelle democrazie contemporanee. Prefazione di Giovanni Sartori*, Bari-Roma 2004, s. 153.

³ Szerzej S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D’Alimonte, *The Italian Party System between Parties and Coalitions*, „West European Politics” 2004, nr 1, s. 1-19.

ponieważ więcej niż 50% wyborców deklaruje, że odmiennie głosowało niż dwa lata wcześniej, nie można więc nie mówić o rewolucji”⁴. Na podstawie Sartoriańskiej klasyfikacji i typologii systemów partyjnych trzeba zauważyć, że zasadnicza zmiana odnosi się do przejścia od spolaryzowanego systemu wielopartyjnego w kierunku umiarkowanego systemu wielopartyjnego⁵. Proces ten charakteryzuje się zmniejszeniem dystansu ideologicznego między partiami relewantnymi w stosunku do poprzedniego okresu, bipolarnym, koalicyjnym i dośrodkowym charakterem rywalizacji politycznej, działaniem alternatywnych koalicji, zdolnych do objęcia rządów w państwie. W moim przekonaniu na szczególną uwagę zasługuje stopniowa bipolaryzacja sceny partyjnej, zmieniająca istotnie strukturę i wzorce rywalizacji politycznej we współczesnej Italii, będąc jednocześnie alternatywą dla wysoce sfragmentaryzowanego układu partyjnego i wynikającej z tego niestabilności politycznej.

Wykres nr 30

Konkurencyjne systemy partyjne wg G. Sartoriego

Źródło: G. Sartori, *Party and Party Systems*, Cambridge 1976, s. 283.

Współczesny system partyjny Włoch jest złożonym układem wielu podmiotów politycznych, trudnym do klasyfikacji. Wspomniana już wcześniej jego ewolucja w stronę umiarkowanej wielopartyjności wydaje się być zbyt szeroką kategorią politologiczną. Czyż tak różne systemy partyjne jak Niemiec, Austrii, Holandii i Belgii czy Francji nie należą do tej właśnie grupy? Z tego też względu, próby budowy nowej typologii podjął się Steven B. Wolinetz. Oparł się na trzech zmiennych: Sartoriańskiej liczbie partii i poziomie polaryzacji, dodając kwestię

⁴ P. Ignazi, *Il potere dei partiti. La politica in Italia dagli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari 2002, s. 231.

⁵ Szerzej na ten temat pisze A. Pappalardo, *Dal pluralismo polarizzato al pluralismo moderato. Il modello di Sartori e la transizione italiana*, „Rivista italiana di scienza politica” 1996, nr 1, s. 103-142; A. Pappalardo, *Il sistema partitico italiano fra bipolarismo e destrutturazione*, „Rivista italiana di scienza politica” 2001, nr 3, s. 561-597.

obecności lub absencji procesu grupowania się formacji politycznych (*clustering*) czy funkcjonowania semipermanentnych sojuszy⁶. Na tej podstawie wyróżnił trzy jak na razie prowizoryczne typy: system dwupartyjny, ograniczoną wielopartyjność (3-5 partii, nie więcej niż 6) oraz poszerzoną wielopartyjność (6-8 partii, nie więcej niż 10). Do ostatniej grupy został zaliczony włoski system partyjny po 1993 roku, cechujący się oprócz znacznej liczby partii relewantnych także wysokim poziomem polaryzacji oraz bipolarną formą rywalizacji⁷. Choć wydaje się być słuszna tak sformułowana teza Wolinetz'a odnośnie Włoch, trzeba mieć jednak na uwadze jeszcze krótkotrwały charakter nowopowstałego systemu partyjnego. Ponadto, część elit politycznych, wywodzących się z wcześniejszego układu politycznego, nie w pełni akceptuje zachodzące zmiany, proponując powrót do takich rozwiązań jak wcześniejsza proporcjonalna formuła wyborcza czy demokracja konsocjalna. Zauważalna bipolaryzacja sceny partyjnej przede wszystkim realizuje się na poziomie wyborczym. Konkurujące bloki koalicyjne skutecznie mobilizują się, by zwyciężyć w wyborach. Na poziomie parlamentarno-gabinetowym jednak nieraz silniejsze od logiki działań koalicyjnych wydają się być partykularne interesy partii politycznych tak tworzących rząd, jak i będących w opozycji.

Włoski system partyjny przeszedł jedną z najbardziej radykalnych transformacji. Jej źródła miały swe korzenie w mechanizmie funkcjonowania powojennego układu partyjnego, zdominowanego przez będącą nieustannie u władzy chadecję i mniejsze partie wokół niej skupione, a działającymi w opozycji komunistami i faszystami, bez jakiegokolwiek możliwości alternacji władzy. Życie polityczne Włoch było zdeterminowane podziałem religia – klasa, który w coraz mniejszym stopniu odpowiadał przemianom społeczno – ekonomicznym. Laicyzacja społeczeństwa, a z drugiej strony stanowisko Kościoła posoborowego o nie utożsamianiu się ze wspólnotą polityczną, przyczyniło się do budowy kultury postmodernistycznej⁸. Także siła przyciągania komunizmu stawała się mniejsza,

⁶ Por. S. B. Wolinetz, *Classifying Party Systems: Where Have All the Typologies Gone?*, paper prepared for Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, www.cpsa-acsp.ca/papers-2004/Wolinetz.pdf, 6.05.2005.

⁷ S. B. Wolinetz dzieli formy rywalizacji na: jednobiegunowe, dwubiegunowe (bipolarne) i wielobiegunowe. Natomiast poziom polaryzacji określa jako minimalny, umiarkowany, wysoki oraz ekstremalny.

⁸ „Kościół, który z racji swego zadania i kompetencji w żaden sposób nie utożsamia się ze wspólnotą polityczną ani nie wiąże się z żadnym systemem politycznym, jest zarazem znakiem i zabezpieczeniem transcendentnego charakteru osoby ludzkiej”⁸. Odnośnie partii politycznych uważa natomiast, że „winny popierać to, czego według ich mniemania domaga się dobro wspólne; nigdy natomiast nie wolno stawiać własnej korzyści ponad dobro wspólne”. Por. *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, w: Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje, Poznań, 1967, s. 604.

powodując jego deradykalizację w latach siedemdziesiątych⁹. Rozchodzenie się dążeń społecznych i zachowawczą polityką elit politycznych powodowało narastanie kryzysu politycznego. Przejawem stagnacji był m.in. rozbudowany system relacji klientelistycznych oraz zachowań korupcyjogennych. Punktem zwrotnym okazała się dopiero rozpoczęta w 1992 roku akcja „czystych rąk” oraz wola zmian, wyrażona przez obywateli w referendach z 1991 i 1993 roku.

W przeciągu zaledwie kilkunastu miesięcy na przełomie 1993/1994 roku zostały rozwiązane powojenne partie rządzące. Ich miejsce zajęły nowe ugrupowania takie jak Forza Italia czy formacje, które nie mogły wcześniej współtworzyć gabinetów rządowych, jak Liga Północna czy postfaszyści z Sojuszu Narodowego albo postkomuniści z Demokratycznej Partii Lewicy. Powstał w ten sposób nowy układ wzajemnych relacji po 1993 roku. Nowe elity polityczne musiały w pierwszym rządzie zająć się reformą systemu organów państwowych, powszechnie krytykowanych za nieskuteczność i niestabilność. Te dwa aspekty – polityczny i instytucjonalny nieustannie przeplatały się i nadal przeplatają w systemie politycznym Włoch.

Uchwalona 4 sierpnia 1993 roku reforma systemu wyborczego do obu izb parlamentu miała przyczynić się do budowy rywalizacji dwublokowej. Przyjęta formuła wyborcza, większościowo-proporcjonalna była rozwiązaniem kompromisowym, sprzyjającym budowie szerokich sojuszy wyborczych w systemie większości zwykłej w okręgach jednomandatowych, jednocześnie zachowując podział proporcjonalny dla 25% mandatów. W ten sposób wyłoniły się dwa rodzaje podmiotów: koalicje oraz partie polityczne. Owa dwoistość wpłynęła na powstanie nadmiernie sfragmentaryzowanych dwóch koalicji, tworzonych przez istotnie różniące się ugrupowania, co z kolei odbiło się na ich spójności funkcjonowania i dyscyplinie koalicyjnej. Trudno jednak nie zauważyć, że koalicja centroprawicowa Silvio Berlusconiego jest bardziej zwarta i charakteryzuje się mniejszym poziomem konfliktowości wewnętrznej w stosunku do „centrolewicy” jeszcze sfragmentaryzowanej w mnogości partii i przywódców, zaangażowanych

⁹ Jak pisze Leszek Kołakowski, „marksizm był największą fantazją naszego stulecia”. Włosi jej ulegli w znacznym stopniu, tworząc największą partię komunistyczną w Europie Zachodniej. Nawet po upadku muru berlińskiego działa we Włoszech Partia Odbudowy Komunistycznej, która odwołuje się w swym statucie do myśli K. Marksa, posiadając stały elektorat rzędu 5/6%. Por. L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Poznań 2000, cz.3, s. 611.

w ciągłą rywalizację między sobą¹⁰. Następujące po sobie elekcje do parlamentu w latach 1994, 1996 i 2001 roku potwierdziły opinię o „prawie bipolarnym systemie partyjnym”. Maksymalna koncentracja ugrupowań w dwóch blokach stopniowo wzrastała, osiągając w 2001 roku wysokość 97,6% miejsc w parlamencie (w poprzednich wyborach oscylowała wokół 90%), a koncentracja głosów oddanych na dwa główne bloki w systemie większościowym wyniosła 89,7%. Jak zauważają Stefano Bartolini, Alessandro Chiaramonte i Roberto D’Alimonte, „bez jednomandatowego okręgu nie byłoby dziś rywalizacji bipolarnej”¹¹. Z drugiej strony został zaobserwowany przez tych badaczy fenomen proporcjonalizacji systemu większościowego (*proporzionalizzazione del sistema maggioritario*), bowiem koalicje są formowane na podstawie paktów o podziale okręgów. To pozwala małym partiom na wprowadzenie swoich przedstawicieli do parlamentu. Pozostając jeszcze przy metodach ilościowych warto zaznaczyć, że indeks efektywnej liczby partii na poziomie wyborczym w 2001 roku zmniejszył się do 6,9 w Senacie (w 1994 r. - 8,1), a w Izbie Deputowanych do wysokości 6,4 (w 1994 r. – 7,6)¹². Oznacza to, że zmniejszyła się w ten sposób siła ugrupowań politycznych, ale ich liczba nadal jest ogromna, indeks efektywnej liczby partii na poziomie parlamentarnym zmalał dopiero w 2001 roku do 5,2 (w 2001 r. w Izbie Deputowanych zasiadały 22 partie, a w Senacie 23). Zasadniczym zatem problemem jest kwestia widoczności partii w ramach koalicji, w systemie większościowym. Wielopartyjnym koalicjom trudno jest uzgodnić wspólnego kandydata, szczególnie na obszarze wpływów kilku partii w tym samym bloku koalicyjnym. Wzrasta w ten sposób poziom wewnętrznych sporów intrakoalicyjnych. Natomiast w perspektywie interkoalicyjnej ważną linią konfliktu było w dużej mierze przyjęcie „sztucznego podziału” na komunistów i antykomunistów, na nowe formacje i ugrupowania wywodzące się z poprzedniego układu partyjnego, obciążonego stagnacją polityczną i rozpowszechnioną korupcją. Z tego względu część badaczy, która eksponuje powyższą rywalizację określa włoski system partyjny jako bipolarizm spolaryzowany.

¹⁰ S. Fabbrini, *Rafforzamento e stabilità del governo*, w: Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano, pod red. S. Ceccanti, S. Vassallo, Bologna 2004, s. 213.

¹¹ S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D’Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D’Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 375.

¹² Por. także R. Taagepera, *Implications of the Effective Number of Parties for Cabinet Formation*, „Party Politics” 2002, nr 2, s. 227-236.

W moim przekonaniu zasadniczym skutkiem włoskich przemian społeczno-politycznych w I połowie lat dziewięćdziesiątych był rozpad powojennego systemu partyjnego i powstanie w jego miejsce nowego układu zarówno pod względem struktury, jak i powiązań partyjnych. W tym celu istotnym wydaje się porównanie dwóch modeli systemu partyjnego (wykres nr 31 i 32).

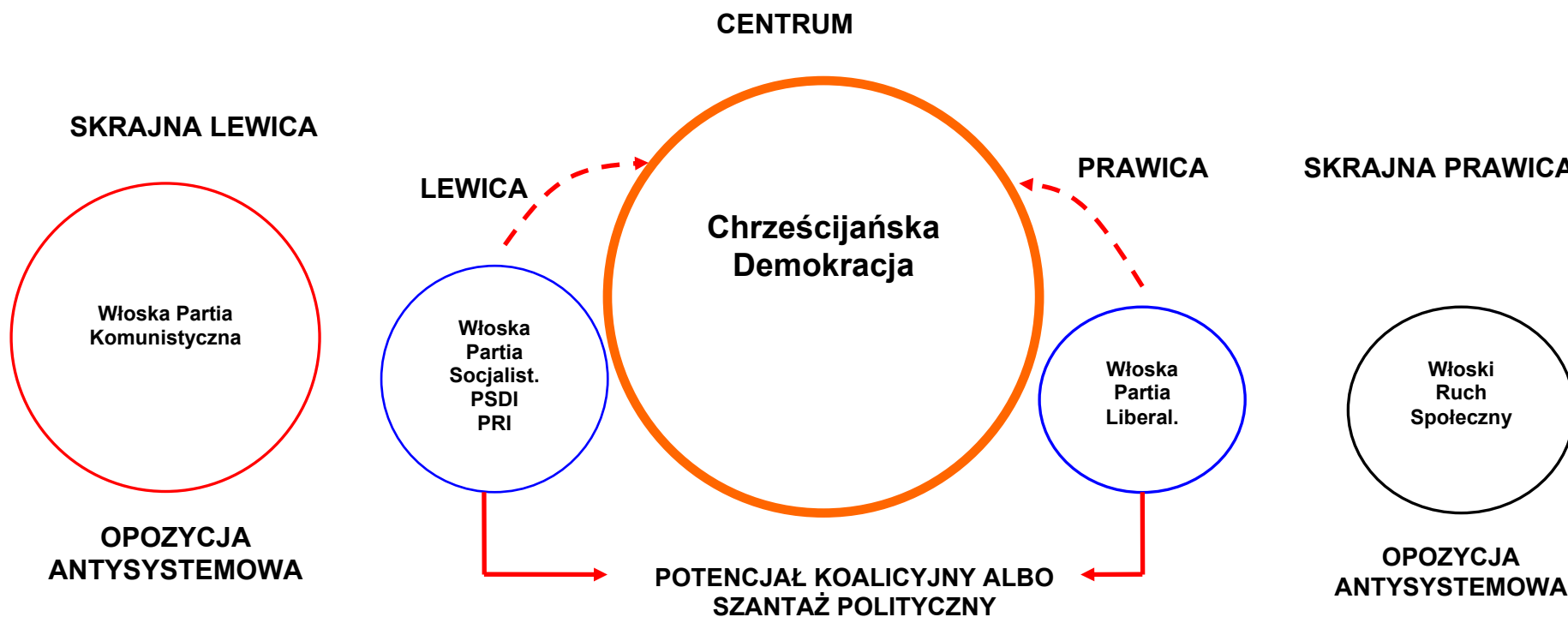
Struktura i mechanizm funkcjonowania włoskiego systemu partyjnego w latach 1948-1992 miały następujące, główne cechy (wykres nr 31):

- centrum sceny politycznej zajmowała największa partia – Chrześcijańska Demokracja, uzyskując przeciętnie 40% głosów;
- gabinety rządowe tworzyła tylko Chrześcijańska Demokracja, decydując się na samodzielne rządzenie albo gabinety koalicyjne z niewielkimi partiami (z wyjątkiem socjalistów, którzy uzyskiwali przeciętnie ponad 10% głosów);
- małe ugrupowania takie jak PLI, PRI, PSDI i PSI współtworzyły rząd z chadecją, wykorzystując swój potencjał koalicyjny albo możliwość szantażu politycznego w celu uzyskania doraźnych celów;
- Włoska Partia Komunistyczna i Włoski Ruch Społeczny (w latach siedemdziesiątych nastąpiło połączenie faszystów z monarchistami) byli wykluczeni z procesu formowania gabinetów jako partie antysystemowe, działając na zasadzie bilateralnej opozycji.

Natomiast współczesny włoski system partyjny w latach 1994-2005/2006 charakteryzuje się następującymi właściwościami (wykres nr 32):

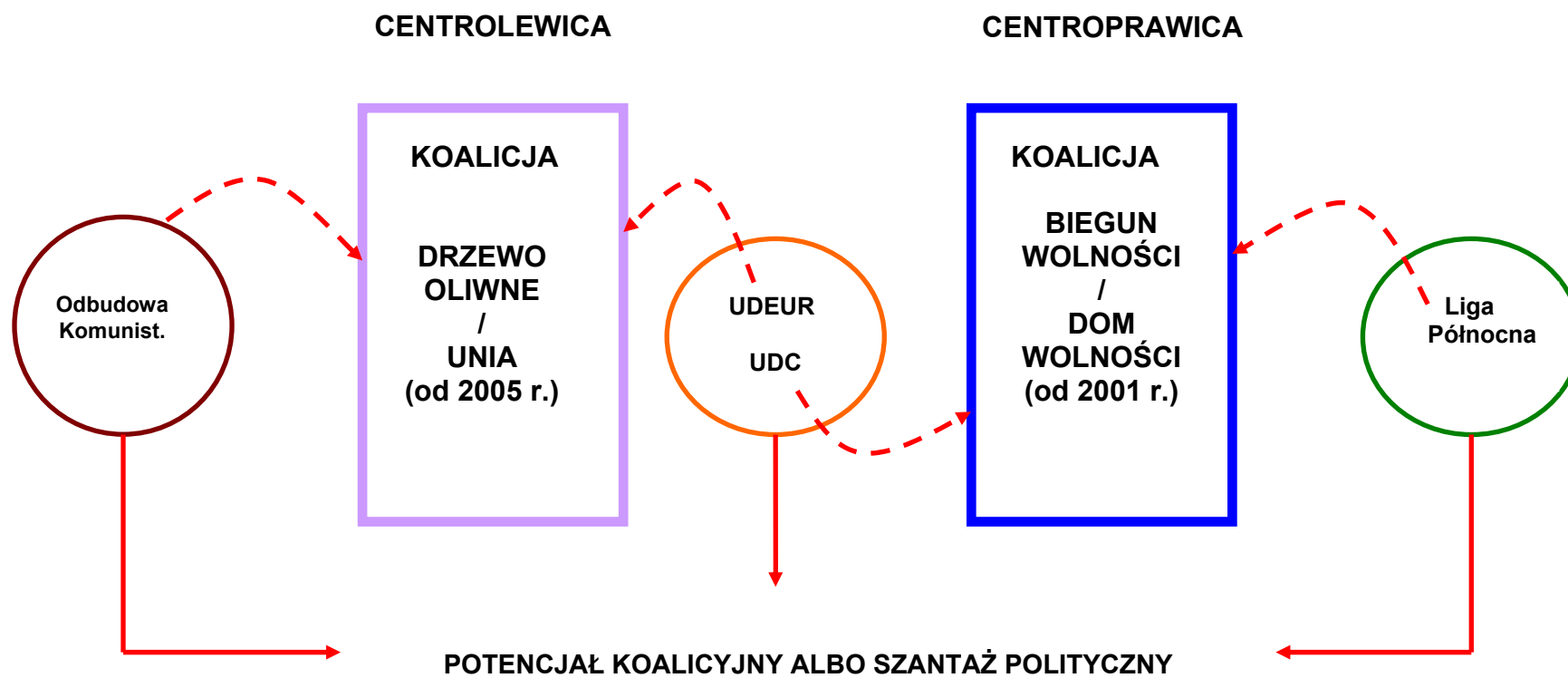
- powstanie dwóch wielkich bloków koalicyjnych – centroprawicowego Domu Wolności oraz centrolewicowego Drzewa Oliwnego, które w 2005 roku zmieniło nazwę na Unię;
- wielopartyjne bloki koalicyjne nie uzyskują wystarczającej liczby głosów, by samodzielnie rządzić, dlatego niezbędne jest uzyskanie poparcia partii trzecich, często o skrajnych poglądach;
- poparcie skrajnych ugrupowań dla rządzącej koalicji albo ich przystąpienie do koalicji ma destabilizujący wpływ na jej funkcjonowanie, ze względu na wykorzystywanie przez te ugrupowanie swego potencjału koalicyjnego albo szantażu politycznego, nie ma natomiast partii wykluczonych ze sfery rządzenia,
- alternacja władzy między rywalizującymi blokami koalicyjnymi, charakteryzująca się niewielkim stopniem współpracy między większością rządzącą i opozycją.

UPROSZCZONY MODEL STRUKTURY WŁOSKIEGO SYSTEMU PARTYJNEGO W LATACH 1948-1992

Źródło: opracowanie własne

UPROSZCZONY MODEL STRUKTURY WŁOSKIEGO SYSTEMU PARTYJNEGO W LATACH 1994-2005/2006

Źródło: opracowanie własne

Porównując dwa powyższe, uproszczone modele systemu partyjnego Włoch¹³, należy przyjąć tezę o reklasyfikacji układu partyjnego współczesnej Italii.

Reasumując wyborczy system partyjny po 1993 roku, z perspektywy jego formatu i dynamiki rywalizacji politycznej można wyróżnić jego następujące cechy¹⁴:

- 1) **powstanie dwóch wielopartyjnych koalicji** – centroprawicowej i centrolewicowej oraz małych, centrowych formacji. W bloku centroprawicowym warta zauważenia jest jego rosnąca integracja wewnętrzna z silną pozycją lidera, Silvio Berlusconiego. Centrolewicę natomiast cechuje nadal wysoki poziom fragmentaryzacji z wyeksponowaniem różnic ideologicznych bloku (od skrajnej lewicy do ugrupowań ekologicznych czy radykalno-liberalnych) oraz brakiem silnego przywódcy koalicji. Poza wyżej wymienionymi koalicjami powstawały i powstają tzw. trzecie koalicje albo działają pojedyncze partie. Ich słabością jest jednak ciągła zmiana składu i swej pozycji, nie stwarzając poważniejszego zagrożenia dla uformowanych wcześniej dwóch głównych koalicji;
- 2) rozdział 75% mandatów w obydwu izbach parlamentu dokonuje się w jednomandatowych okręgach wyborczych (system większości zwykłej), z tego względu jest istotna **selekcja kandydatów w ramach koalicji**. Następuje ona w drodze skomplikowanego procesu negocjacji wewnątrzkoalicyjnych (średnia kandydatów w okręgu jednomandatowym w Izbie Deputowanych w 2001 r. – 4,4 a w Senacie – 8,3). Ich skutkiem jest postępująca centralizacja selekcji kandydatów, rosnący proces proporcjonalizacji liczby i jakości okręgów jednomandatowych w obrębie koalicji oraz dystrybucja kandydatów poprzez ich częste przesuwanie z jednego do drugiego okręgu wyborczego;
- 3) utrzymująca się **wysoka fragmentaryzacja systemu partyjnego** przy wzrastającej koncentracji sił w dwóch blokach, wyrażona poprzez wiele list startujących w wyborach. I tak 14 list wyborczych uzyskało co najmniej

¹³ Zostały przedstawione modele uproszczone systemu partyjnego Włoch po II wojnie światowej, ze względu na wielość podmiotów politycznych i ich dużą zmienność. Pełny obraz funkcjonujących systemów partyjnych został ujęty w niniejszej pracy.

¹⁴ Szerzej S. Bartolini, *The Political Consequences of the Italian Mixed Electoral System (1994-2001)*, paper prepared for the Conference on 'Electoral and Democracy', Social Institute (ICS), University of Lisbon, Lisbon, 1-2 February 2002, <http://www.ics.ul.pt/ceapp/english/conferences/fulbright/4SBartolini.pdf>.

0,5% głosów w rozdziale proporcjonalnym (14 list w 1994 i 2001 roku a w 1996 roku 11 list), tyle samo co w 1987 roku. Z kolei liczba list, które otrzymały miejsca w parlamencie wzrosła w 1994 roku, sięgając 20 a w 2001 r. 19 list (z czego 19 list zdobyło mandaty na podstawie systemu większości zwykłej a 7 na podstawie systemu proporcjonalnego w 1994 r. i 5 list w 2001 r.) natomiast w 1987 roku było reprezentowanych w parlamencie 14 list. Jedynie zmniejszyła się w porównaniu z poprzednim układem partyjnym liczba grup parlamentarnych w Izbie Deputowanych z 12 do 8, w Senacie utrzymując się na stałym poziomie 9 grup (dane z 1987 i 2001 roku);

- 4) **wzrastający poziom konkurencyjności wyborczej**, wynikający m.in. z budowania szerokich koalicji wyborczych oraz strategicznego głosowania wyborców. W 1994 r. w Izbie Deputowanych zwycięski kandydat z okręgu jednomandatowego przeciętnie otrzymywał 45-46% głosów, a w 2001 roku już ponad 50%. Większość głosów uzyskiwali kandydaci dwóch głównych koalicji. W 1994 roku prawie jedna trzecia elektoratu oddała głosy na kandydata niemającego szans zdobycia mandatu w okręgu jednomandatowym, natomiast w 2001 roku było to już 10% wyborców do Izby Deputowanych i 18% wyborców do Senatu. Warto jeszcze zauważyć, że najbardziej konkurencyjnym obszarem jest południowa część Włoch, gdzie na przemian raz jedna raz druga koalicja zdobywa większość miejsc w parlamencie. Środkowe Włochy są zdominowane przez wpływy koalicji centrolewicowej a północne przez większość koalicji centroprawicowej. Ten fakt wynika z tradycji politycznych poszczególnych obszarów Włoch, ale również i tam rywalizacja wyborcza staje się coraz bardziej otwarta. Zmniejsza się zatem liczba tzw. pewnych okręgów, bowiem w 1994 roku w Izbie Deputowanych było ich 191 a w 1996 i 2001 roku już 66;
- 5) skutkiem **zastosowania mieszanej formuły wyborczej** jest przede wszystkim proporcjonalizacja selekcji kandydatów w systemie większościowym oraz deproporcjonalizacja kandydatów w systemie proporcjonalnym. Z technicznego punktu widzenia ostatnie zagadnienie dotyczy wykorzystania mechanizmu scorporo, osłabiającego siłę partii w systemie proporcjonalnym, a których kandydaci zwyciężyli w okręgach jednomandatowych. I tak Forza Italia straciła 46% głosów w podziale

proporcjonalnym z 1994 roku a PDS aż 54,6% w 1996 roku. W celu ominięcia negatywnych skutków scorporo, partie preferowały wystawienie fikcyjnych list (*lista civetta*), dzięki czemu w następnych wyborach z 2001 roku utraciły już tylko 6,2% głosów. Inną konsekwencją mieszanej formuły wyborczej jest różnica między liczbą głosów oddanych na koalicję wyborczą w systemie większościowym a liczbą głosów oddanych na listy tworzące daną koalicję w systemie proporcjonalnym. W tym aspekcie obserwuje się pozytywną tendencję dla centrolewicy, która zdobywa więcej głosów jako koalicja w systemie większościowym przeciętnie o 7,4% głosów niż jako zbiór poszczególnych list w podziale proporcjonalnym. Negatywna tendencja występuje natomiast w koalicji centroprawicowej, która lepsze rezultaty uzyskuje w systemie proporcjonalnym;

- 6) **wysoki poziom indeksu przesunięcia poparcia wyborczego oraz zmniejszająca się lojalność partyjna wyborców** świadczą o wzrastającej mobilności włoskiego elektoratu. Do 1987 roku najwyższa wartość indeksu wynosiła 8% w 1976 roku. Już w wyborach z 1992 roku indeks wzrósł dwukrotnie, by w 1994 roku osiągnąć swoje apogeum – 31,4%. W 2001 roku uzyskał poziom 16,1%. Bardziej szczegółowa analiza zagadnienia wskazuje na dwie istotne tendencje. Po pierwsze, między 1994 a 2001 rokiem przeciętnie 40% wyborców przeniósł swe poparcie z jednej partii na drugą, ale co ważne, zmiana nastąpiła w obrębie tego samego obszaru politycznego – koalicji wyborczej. Po drugie, między 1994 a 2001 rokiem tylko 6-7% wyborców zmieniło swe poparcie wyborcze z jednej koalicji na drugą albo z jednego obszaru politycznego na inny. Tak więc istotne zmiany poparcia wyborczego dla partii politycznych mają miejsce przede wszystkim między zbliżonymi do siebie siłami politycznymi w ramach jednej koalicji wyborczej.

Należy ponadto zwrócić uwagę, że zapisy prawne dotyczące kampanii wyborczej i równego dostępu do środków masowego przekazu z 2000 roku oraz zwrotu wydatków na kampanie wyborcze z 2002 roku sprzyjają bardziej utrzymaniu wielopartyjnego rozbicia i małych ugrupowań niż procesom unifikacji sił politycznych w większe podmioty polityczne.

W moim przekonaniu rywalizacja na poziomie wyborczym przyczyniła się do tworzenia bipolarnego systemu partyjnego we Włoszech po roku 1993. Jej

efektem było uzyskanie przez koalicję centroprawicy Dom Wolności bezwzględnej liczby miejsc w obydwu izbach parlamentu w 2001 r. Co ważniejsze, nastąpił proces alternacji władzy, bowiem u steru rządów na przemian były koalicja centroprawicowa i centrolewicowa. Nie można jednak nie zauważyć wewnętrznych konfliktów rządzących koalicji. W mojej ocenie zgadzam się z opinią R. Herbuta i A. Antoszewskiego, że „<<rozchwianie>> systemu partyjnego wynika przede wszystkim z ujawnienia się w jego ramach zarówno silnych tendencji dośrodkowych, jak i odśrodkowych”¹⁵. Te ostatnie były związane z działalnością ugrupowań reprezentujących specyficzną grupę interesów i poglądów. I tak koalicja centroprawicowa w 1994 roku rozpadła się w wyniku odejścia z rządu Ligi Północnej, a koalicja centrolewicowa w 1998 roku po wycofaniu poparcia przez Odbudowę Komunistyczną. Można więc uznać, że obydwie koalicje są „zakładnikami” stosunkowo niewielkich partii o określonych żądaniach. Proces ten był zauważalny także w do niedawna rządzącej koalicji centroprawicowej Silvio Berlusconi, balansującej między ideami głoszonym przez Sojusz Narodowy a Ligą Północną. Gianfranco Fini obrazowo określił ten stan jako „sojusz o dwóch prędkościach” (*alleanza a due velocità*)¹⁶. Jeszcze celniej ujął to Piero Fassino, sekretarz Demokratów Lewicy zauważając, że „Berlusconi jest akrobatą (*un trapezista*), trzymającym stopy na dwóch trapezach, które coraz bardziej się rozchodzą” (z jednej strony pozycja Sojuszu Narodowego oraz Unii Chrześcijańskich Demokratów i Centrum, a z drugiej stanowisko Ligi Północnej)¹⁷.

Pamiętać również należy o tym, w jakich warunkach kształtował się bipolarny system partyjny. Towarzyszył mu bowiem proces powolnej transformacji ustrojowej. Nie powiodły się dotychczas próby całościowej reformy systemu organów państwa, gdyż nie udało się zbudować kompromisu ponadpartyjnego odnośnie nowych rozwiązań ustrojowych. Zatem paradoks włoskiej sytuacji politycznej polega na nowej strukturze i dynamice systemu partyjnego, który jednak działa na podstawie norm konstytucyjnych z 1947 roku. Miały miejsce tylko częściowe nowelizacje konstytucji, zwłaszcza dotyczące regionalnej formy państwa. Wzmocniono także pozycję rządu, poprzez zmiany w przepisach ustaw dotyczących jego organizacji, a także w zapisach regulaminów parlamentarnych.

¹⁵ Por. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, s. 189.

¹⁶ „Corriere della Sera” z 28 maja 2003 roku.

¹⁷ „La Repubblica” z 29 czerwca 2004 roku.

Niewątpliwie, oprócz czynników politycznych i instytucjonalnych miał także wpływ na wzmocnienie roli rządu proces europeizacji¹⁸. Traktat z Maastricht czy wprowadzenie wspólnej monety wymogły zastąpienie wcześniejszej formy systemu „horyzontalnego i policentrycznego sposobu podejmowania decyzji” w stronę wertykalnej konstrukcji procesu decyzyjnego¹⁹.

Słabości bipolarizmu koalicyjnego ujawniały się przede wszystkim na płaszczyźnie parlamentarno-gabinetowej. Problemy ze stabilnością rządu i popierającej go większości nasiliły wykorzystywanie takich instrumentów jak: dekrety ustawodawcze, tymczasowe rozporządzenia z mocą ustawy czy łączenie procedury votum zaufania z głosowaniem nad projektem ustawy²⁰. Brak spójności koalicyjnej wynikał także z wzajemnej rywalizacji między grupami parlamentarnymi partii wchodzących w skład rządu. Szczególnego rodzaju dysfunkcją była liczna parlamentarna grupa mieszana. Zwłaszcza w XIII kadencji parlamentu stopniowo tworzyła ją aż 1/5 członków Izby Deputowanych, z tego 90% osób wybranych w okręgach jednomandatowych. Liczne rzesze parlamentarzystów przechodziły do innych grup, ale także czyniły to pojedyncze osoby. Owo zjawisko przybrało formę neotransformizmu, ze „wzrastającą liczbę mikro-aktorów, będących w stanie zająć pozycję piwotalną”. Pomimo zmian wprowadzonych w regulaminach parlamentarnych w II połowie lat dziewięćdziesiątych, „nie przewidziano w nich podziału grup parlamentarnych na większość i opozycję, gdyż system polityczny nie ma jeszcze pełnej konotacji bipolarnej”²¹. Co więcej, badając parlamentarny system partyjny należy wziąć pod uwagę trojaki rodzaj podmioty: koalicje, partie polityczne oraz grupy parlamentarne. Trafny wydaje się być sąd Stefano Bartoliniego i Roberto D’Alimonte, „że jeśli rozważamy koalicje, to dzielimy partie polityczne i grupy parlamentarne, natomiast jeśli rozważamy te ostatnie, to

¹⁸ Jak powiedział Alcide de Gasperi: „Bardzo potrzebuję zjednoczonej Europy, bo tylko ona zdoła rozwiązać trzy problemy, z którymi my Włosi, nigdy się w pojedynkę nie uporamy, a od nich zależy nasza przyszłość. Pierwszy z nich to obecność Kościoła, państwa w państwie, niczym olej i woda. Od czasu zjednoczenia ingeruje w wewnętrzne sprawy Włoch i utrudnia stworzenie dobrze rządzonego państwa, w którym panowałby szacunek dla prawa. Po drugie chcemy przekazać Europie dwa miliony naszych bezrobotnych i Bóg wie ilu zatrudnionych poniżej swych możliwości. W rozległym europejskim kontekście odsetek naszych bezrobotnych nie będzie już miał tak dużego znaczenia. Po trzecie, odsetek głosów oddanych na komunistów, tak niebezpiecznie wysoki w naszym kraju, w skali Zjednoczonej Europy znacznie zmaleje. Przesnąą stanowić takie zagrożenie”. Por. L. Barzini, *Europejczycy*, Warszawa 2001, s. 210-211.

¹⁹ Por. S. Fabbrini, *Rafforzamento e stabilità del governo*, w: *Come chiudere la transizione...*, s. 214-216.

²⁰ Por. Rapporto 2004 – 2005 sullo stato della legislazione, Camera dei deputati. Osservatorio sulla legislazione, www.camera.it/files/servizi_cittadini/Rapporto_2005_5.pdf

²¹ V. Cozzoli, *L’evoluzione del ruolo dei gruppi parlamentari nel regolamento della Camera dei deputati*, w: *Toruńskie studia polsko-włoskie* pod red. Z. Witkowskiego, C. Bronowskiego, przy współpracy R. Campy, Toruń 2005, t. IV, s. 130.

dzielimy znów koalicje wyborcze. Wychodząc od sojuszy wyborczych nie dociera się do koalicji parlamentarnych ani tym bardziej do koalicji rządowej, która formuje się jako suma parlamentarzystów nie tylko należących do różnych partii, ale również do różnych koalicji”²². Biorąc pod uwagę format parlamentarnego systemu partyjnego czyli liczbę relewantnych partii politycznych w parlamencie (o potencjale koalicyjnym i/lub potencjale szantażu politycznego), można mówić o skrajnej wielopartyjności (*estremo multipartitismo*). Z drugiej strony słabości strukturalno-organizacyjne koalicji a szczególnie ich wymiar wspólnej tożsamości koalicyjnej powoduje, iż odgrywają one mniej znaczącą rolę, ale jednak decydującą w procesie polityczno-wyborczym²³.

Dotychczasowe rozważania koncentrowały się na włoskiej scenie politycznej. By móc lepiej pojąć zachodzące tam procesy niezbędna jest szersza perspektywa. Zmiany, jakie zaszły we Włoszech od początku lat dziewięćdziesiątych, można jedynie porównać do sytuacji francuskiej z końca lat pięćdziesiątych. Upadek IV Republiki oraz powstanie V Republiki zmieniły w zasadniczy sposób tamtejszy system partyjny. Jego ekstremalnie spolaryzowana struktura przekształciła się w umiarkowany system wielopartyjny. Podstawą stał się bipolarny charakter rywalizacji politycznej, przyczyniając się do formowania dwóch alternatywnych bloków o różnym stopniu konsolidacji. Konsekwencją tego procesu było powstanie stabilnych większości parlamentarnych oraz stabilnych gabinetów rządowych. Zatem bipolaryzacja sceny partyjnej i utrwalenie wzorca dwublokowej rywalizacji doprowadziły do stabilizacji systemu politycznego Francji.

Z perspektywy włoskich doświadczeń, ważnym zagadnieniem są przyczyny trwałości i dojrzałości modelu francuskiej dwublokowości. „W literaturze francuskiej częsty jest pogląd, iż owa bipolaryzacja miała przesłanki instytucjonalne: powszechny wybór prezydenta Republiki od 1962 roku oraz system większościowy w dwóch turach”²⁴. Jednak jak zauważa Adam Jamróz, „system prawno-konstytucyjny może być uważany tylko za jedną z przesłanek bipolaryzacji sił politycznych, jaki dokonał się po 1965 roku. Nie wyjaśnia bowiem dlaczego w

²² Por. R. D’Alimonte, S. Bartolini, *Il sistema partitico italiano: una transizione difficile*, w: *Maggioritario ma non troppo*, pod red. S. Bartolini i R. D’Alimonte, Bologna 1995, s. 442.

²³ Por. A. Di Virgilio, *L’offerta elettorale: la politica delle alleanze si istituzionalizza*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D’Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 128-129.

²⁴ A. Jamróz, *Francja*, w: *Systemy polityczne rozwiniętych krajów kapitalistycznych*, pod red. A. Jamroza, Warszawa 1989, s. 152.

okresie kilkunastu lat dokonał się proces bipolaryzacji sił politycznych na zachowawczą prawicę i antykapitalistyczną ze względu na swój program lewicę”. Z też powodu równie ważnym okazało się podłoże społeczne funkcjonowania systemu partyjnego²⁵.

Przedstawiony wyżej model francuskiego systemu partyjnego stanowi egzemplifikację kształtowania się układu bipolarnego i utrwalenia jego wzorca mimo wcześniejszych doświadczeń skrajnego rozbitcia partyjnego. Zmiana sceny partyjnej i jej strukturyzacja był procesem długotrwałym. Z tej też płaszczyzny należy spojrzeć na stosunkowo jeszcze „młody” bipolarizm włoski, oparty na szerokich sojuszach partii, które Giovanni Sartori nazywa „koalicjami stonogami”²⁶. W moim przekonaniu ponad dziesięcioletni bipolarny układ przestrzeni politycznej znajduje się jeszcze w fazie procesu strukturyzacji i instytucjonalizacji. Trwałość tej konstrukcji będzie zależna od czynników zarówno natury ustrojowej (reforma konstytucji odnośnie systemu wzajemnych relacji władz) jak i czynników społeczno-ekonomicznych oraz zdolności ich absorpcji przez partie polityczne.

Oceniając powstały po 1993 roku system partyjny Włoch badacze dzielą się na dwie zasadnicze grupy. Dla jednych zasadniczym wyznacznikiem systemu jest jego format, podkreślając wielopartyjność sceny politycznej. Zdaniem Piero Ignazi, to „władza partii pozostaje nadal jedyną linią kontynuacji między starym i nowym systemem partyjnym”²⁷. Natomiast Giorgio Galli pisze o niedoskonałej wielopartyjności²⁸. Tym niemniej dla wielu badaczy podstawowe znaczenie ma bipolarna dynamika systemu partyjnego. Proces formowania się i funkcjonowania koalicji centroprawicowej i centrolewicowej charakteryzuje współczesną scenę polityczną Włoch, nadając jej kształt dwublokowej rywalizacji. Zasadniczą przeszkodą w postępującej bipolaryzacji systemu partyjnego jest powolny proces unifikacji obydwu koalicji, warunkowany przede wszystkim oporem skrajnych i

²⁵ Tzw. inżyniera wyborcza w postaci systemu większościowego w dwóch turach we Francji czy wysokich progów wyborczych wprowadzonych w Grecji może wspomóc proces bipolaryzacji. Tym niemniej nie mogą być stosowane bez uwzględnienia stratyfikacji społecznej. Równie istotne znaczenie mają elity polityczne, wywierające wpływ na kształtowanie się opinii publicznej. W przypadku greckim na wzorec bipolarny – dwupartyjny oddziałują też dwie wpływowe rodziny – Karamanlis i Pappandreu. Szerzej S. Bolgherini, *Elezioni, famiglie politiche e sistema partitico nella Grecia democratica (1974-2000)*, „Quaderni dell’Osservatorio Elettorale” settembre 2002, nr 47, s. 33-86; T. Pappas., *The Transformation of the Greek Party System since 1951*, „West European Politics” 2003, nr 2, s. 90-111.

²⁶ „Corriere della Sera” z 30 kwietnia 2005 roku.

²⁷ Por. P. Ignazi, *Il potere dei partiti. La politica in Italia dagli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari 2002, s.231

²⁸ B. Gravagnuolo, *Il bipartitismo impossibile*. Wywiad z Giorgio Gallim, „L’Unità” z 18 października 2004 roku.

centrowych ugrupowań²⁹. Stąd też współczesny „włoski rebus partyjny” przyjęto określać jako niedoskonały bipolarizm (*bipolarismo imperfetto*)³⁰, niepewny bipolarizm (*il bipolarismo incerto*)³¹ czy nawet jako „wymyślony” (*il bipolarismo immaginario*)³². Zdobycie przez centroprawicę większości w obydwu izbach po wyborach z 13 maja 2001 roku, zdaniem Stefano Bartoliniego, Alessandro Chiaramonte i Roberto D’Alimonte doprowadziło do tego, że „włoski system partyjny uzyskał całkowicie bipolarny układ”³³, przybierając dojrzałą formę na poziomie wyborczym. Choć nastąpił powolny proces konsolidacji dwóch bloków w tym aspekcie, to jak zauważa Giovanni Sabbatucci po wyborach z 2001 roku, fragmentaryzacja sił politycznych wewnątrz bloków oraz ich wzajemna delegitymizacja prowadzi do radykalizacji rywalizacji politycznej, wzmacniając dynamikę układu bipolarnego, ale jednocześnie przeszkadzając w jej normalnym funkcjonowaniu, bowiem każda konsultacja wyborcza ujmowana jest jak „zderzenie cywilizacji (...) i utożsamianie własnej porażki jako katastroficznego wydarzenia, które trzeba uniknąć za wszelką cenę”³⁴. Tym samym można mówić o nieistniejącej w innych zachodnich demokracjach formie spolaryzowanego bipolarizmu (*il bipolarismo polarizzato*). Ten model rywalizacji politycznej pozostaje nadal jedną z cech włoskiego systemu partyjnego, co Giovanni Sartori po wyborach parlamentarnych z kwietnia 2006 roku określił jako „swoisty rodzaj linii Maginot’a, która występuje między prawicą i lewicą”³⁵.

Niniejsze próby ujęcia charakteru dwublokowej rywalizacji zwracają uwagę również na krótkotrwałość i tymczasowość jej funkcjonowania. Mimo całkowitej transformacji systemu partyjnego na początku lat dziewięćdziesiątych nie można przyjąć, że rekonfiguracja włoskiego układu partyjnego przyjmie formę dojrzałego bipolarizmu na wzór francuski, choć takie założenie przyświecało m.in. twórcom reformy wyborczej z 1993 roku czy planowanym zmianom regulacji ustrojowych.

²⁹ Por. S. Ceccanti, *Il bipolarismo maturo: in due, ma senza Berlusconi*, „Il Secolo XX” z 17 maja 2005 roku.

³⁰ Por. G. Pasquino, *La transizione a parole*, Bologna 2000, s. 21-25.

³¹ *Verso l’incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, pod red. A. D’Andrea, Milano 1999.

³² Por. V. Zanone, *Il bipolarismo all’italiana più immaginario che reale*, „Il Sole 24 Ore” z 30 października 1998 roku.

³³ S. Bartolini, A. Chiaramonte, R. D’Alimonte, *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, w: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994-2001*, pod red. R. D’Alimonte, S. Bartolini, Bologna 2002, s. 363.

³⁴ G. Sabbatucci, *Il trasformismo come sistema*, Bari-Roma 2003, s. 116; A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, s. 189.

³⁵ „Corriere della Sera” z 20 kwietnia 2006 roku.

Wydaje się, że kierunek bipolarny ewolucji systemu partyjnego ustabilizowałby funkcjonowanie systemu politycznego, zapewniając skuteczność i efektywność procesu decyzyjnego. Być może zatem obecna sytuacja polityczna stanie się impulsem do budowy umiarkowanej architektury bipolarizmu, opartej na dyskusji merytorycznej. Z drugiej strony jednak trzeba zauważyć, że włoski bipolarizm koalicyjny, oparty na wysoce sfragmentaryzowanych blokach może być odwracalny³⁶. Proponowane dotychczas alternatywy dla modelu bipolarnego opierały się na trzech rozwiązaniach: konsolidacji wewnętrznej koalicji i utworzenia w ich miejsce dwóch partii według wzorca amerykańskiego, zbudowania silnej partii centrowej oraz powołania „wielkiej koalicji”:

- 1) dwupartyjność według modelu amerykańskiego. Ta propozycja wydaje się być abstrakcyjna wobec włoskiej wielopartyjności, tym niemniej podjęto próby jej realizacji. W 1999 roku Pakt dla Włoch Marco Segniego oraz Sojusz Narodowy Gianfranco Finiego przedstawiły projekt budowy partii liberalnodemokratycznej na wzór działającej w Stanach Zjednoczonych Partii Republikańskiej³⁷. Pod nazwą Elefantino („Słonik”) obydwa ugrupowania wystartowały w wyborach do Parlamentu Europejskiego, uzyskując zaledwie 10,3% głosów, co spowodowało klęskę tego projektu. Także wśród polityków centrolewicowych zrodziły się plany stworzenia jednej formacji na wzór amerykańskiej Partii Demokratycznej³⁸. Zwolennikiem tej opcji jest m.in. Walter Veltroni, były sekretarz Demokratów Lewicy a obecny burmistrz Rzymu. Przed wyborami do Parlamentu Europejskiego z 1999 roku powstała formacja polityczna o nazwie „Demokrati”, której symbolem był osioł (stąd potoczna nazwa tej partii „Asinello”). Jej założycielami byli m.in. Romano Prodi, Antonio Di Pietro i Leoluca Orlando. Zdobyła wówczas 7,7% głosów. W 2002 roku formacja połączyła się z innymi ugrupowaniami, tworząc nową partię centrolewicową - Margherita. W październiku 2005 roku ta „chwytliwa” propozycja została ponowiona po przeprowadzonych prawyborach koalicji centrolewicowej w celu wyboru lidera bloku i kandydata na premiera przed wyborami

³⁶ Por. ASTRID, *Il bipolarismo e le regole della democrazia maggioritaria*, Roma 2002, www.astridonline.it, 07.05.2004.

³⁷ Szerzej D. Masi, *Il bipartitismo italiano. Perché è necessario e come costruirlo*, Roma 1999.

³⁸ Por. F. Orlando, *Il partito democratico e il kaiser*, „Europa” z 27 grudnia 2005 roku; G. Melandri, *La cultura e il „posto” dell’Italia*, „La Repubblica” z 20 października 2004 roku.

parlamentarnymi w 2006 roku. Rywalizacja wewnątrzkoalicyjna dwóch największych partii – Demokratów Lewicy i Margherity – utrudnia jednak proces unifikacji. Jakkolwiek centroprawica i centrolewica proponują budowę jednej partii, jednak nie znajdują one szerokiej aprobaty. W moim przekonaniu model dwupartyjności amerykańskiej nie odpowiada kulturze politycznej Włoch, dlatego pojawiają się trudności w jego realizacji;

- 2) koncepcja stworzenia silnej partii centrowej przede wszystkim była propagowana przez byłego prezydenta Republiki Włoskiej, Francesco Cossighę. W ten sposób powstała w 1998 roku Unia na rzecz Republiki, łącząc głównie postchadeków z dwóch największych koalicji³⁹. Wkrótce jednak doszło do rozłamu ugrupowania i podziału na kilka mniejszych formacji w ramach dwóch bloków. Odrodzenie się partii centrowej na wzór Chrześcijańskiej Demokracji nie wydaje się dziś być zagrożeniem, może jednak mieć miejsce w warunkach kryzysu rywalizacji dwublokowej, takiego jaki nastąpił chociażby w 1998 roku, po upadku projektu zmiany konstytucji Trzeciej Dwuizbowej Komisji ds. Reform Instytucjonalnych;
- 3) idea utworzenia „wielkiej koalicji” została zaproponowana m.in. przez postchadeckiego polityka Marco Folliniego na łamach dziennika „Corriere della Sera” wobec równowagi sił między dwoma rywalizującymi koalicjami, a czerpiąc swe źródło w wydarzeniach na scenie politycznej Niemiec po wyborach z 2005 roku. Nie spotkała się jednak z aprobatą ze strony ani centroprawicy ani centrolewicy⁴⁰. Wzajemna nieufność dwóch rywalizujących koalicji i nasycenie debaty politycznej treściami ideologicznymi przeszkadza we współpracy interkoalicyjnej. Równie niemożliwa do realizacji okazała się być idea rządu solidarności narodowej zarówno w wersji proponowanej przez Francesco Cossighę jak i Sandro Bondi.⁴¹

Mimo występujących tendencji odśrodkowych, dynamika bipolarnej rywalizacji politycznej pozostaje zasadniczą cechą współczesnego systemu partyjnego. Jej

³⁹ „Corriere della Sera” z 17 lutego 1998 roku.

⁴⁰ Por. E. Scalfari, *Il ministrone insipido della Grande Coalizione*, „Corriere della Sera” z 12 listopada 2005 roku.

⁴¹ Por. A. Panebianco, *Una anomalia tutta italiana*, „Corriere della Sera” z 12 października 1998 roku; wywiad z koordynatorem Forza Italia, Sandro Bondi w „Corriere della Sera” z 27 czerwca 2005 roku.

koalicyjny charakter sprzyja konsolidacji sceny partyjnej, ale jest to długotrwały i powolny proces. Tradycyjna wielopartyjność oraz występowanie małych i średnich partii wzajemnie ze sobą rywalizujących w ramach bloków koalicyjnych, a z drugiej strony personalizacja życia politycznego przyczyniają się do utrzymywania wysokiego poziomu fragmentaryzacji. Słabość klasy politycznej i brak szerokiej wizji działania prowadzi do nieustannej konfrontacji dwóch bloków, nie prowadząc do rozstrzygnięcia ważnych kwestii polityczno-społecznych. Jednym z głównych katalizatorów atomizacji sceny partyjnej jest osoba Silvio Berlusconi, często demonizowana przez politycznych oponentów. Pisze się o „czynniku B” jako podstawowej dysfunkcji, zagrażającej współczesnej demokracji Włoch, podobnie jak do początku lat dziewięćdziesiątych pisano o „czynniku K”, odnosząc go do komunistów⁴². Wielu zachodnich obserwatorów uważa, że „Berlusconi jest najbardziej niebezpiecznym fenomenem politycznym w Europie (...) oraz najpoważniejszą erozją jakości włoskiej demokracji”⁴³. Z drugiej strony to właśnie Berlusconi i współtworzona przez jego ugrupowanie koalicja centroprawicowa jest najbardziej innowacyjną częścią układu partyjnego Włoch po II wojnie światowej, bowiem wcześniej włoska historiografia koncentrowała się na pojęciu „brakującej prawicy”, która reprezentowałaby i broniła interesy grup rolników i właścicieli ziemskich wobec postępującej rewolucji przemysłowej. Stąd też włoska centroprawica nie ma historycznych korzeni porównywalnych do zachodnich partii konserwatywnych⁴⁴. Natomiast włoska centrolewica stanęła wobec problemu swej tożsamości. Upadek komunizmu jak i kryzys państwa socjalnego zmusiły zwłaszcza partie postkomunistyczne do poszukiwania nowego modelu funkcjonowania. Przeto podmioty polityczne, tworzące Drzewo Oliwne działają „w zawieszeniu między formami znanymi z przeszłości a niepewną formą organizacyjną partii w przyszłości”⁴⁵. Zastanawiać się także można nad tym, czy

⁴² Por. D. Di Vico (red.), *Sartori: no all'elezione diretta. D'Alema: ma per il Paese c'è già*, „Corriere della Sera” z 11 lutego 2003 roku.

⁴³ Por. M. Jacques, *New Labour must recognise that Berlusconi is the devil*, „The Guardian” z 16 marca 2006 roku.

⁴⁴ Por. P. Scoppola, *La repubblica dei partiti. Evoluzione e crisi di un sistema politico 1945-1996*, Bologna 1997, s. 514-515.

⁴⁵ Tamże, s. 523.

bez Berlusconiego i jego potencjału finansowo-medialnego powstałaby centroprawica, a centrolewica nie byłaby jeszcze bardziej podzielona⁴⁶.

Niniejsze rozważania przede wszystkim podkreślają kształtowanie się we Włoszech bipolarnego systemu partyjnego w ciągu ostatnich kilkunastu lat. Uważam, iż proces ten będzie nadal kontynuowany, przybliżając się do francuskiego modelu układu partyjnego⁴⁷. Włoski bipolaryzm przede wszystkim będzie zdominowany przez koalicyjną logikę powiązań kooperacyjno-rywalizacyjnych oraz działania partii, tworzących dwa główne bloki. Wyborcy wręcz „narzucili dwublokowość klasie politycznej”⁴⁸, odrzucając inne formacje polityczne, sprzyjając tym samym procesowi bipolaryzacji i budowaniu solidnych większości parlamentarnych⁴⁹. Dlatego też dwublokowa przestrzeń rywalizacji i demokracja alternacji są nie tylko wynikiem przeliczania głosów na mandaty czy budowania sojuszy politycznych, ale także sposobu postrzegania i interpretacji rzeczywistości politycznej ze strony wyborców. Także partie polityczne, tworzące dwie główne koalicje coraz lepiej wpisują się w dynamikę dwublokowej rzeczywistości politycznej, choć musi jeszcze nastąpić szeroki proces konsolidacji i spójności intrakoalicyjnej, ze szczególnym uwzględnieniem głębszej unifikacji centrolewicy. Proces bipolaryzacji wzmacniają też liderzy dwóch największych koalicji – Romano Prodi i Silvio Berlusconi, podkreślając w swych wypowiedziach, że przed Włochami nie stoi tylko wybór między nimi jako kandydatami na stanowisko premiera, ale o wiele istotniejsza decyzja, dotycząca wyboru między dwoma różnymi wizjami politycznymi⁵⁰. I choć 21 grudnia 2005 roku została uchwalona nowa ordynacja wyborcza do parlamentu, wprowadzając system proporcjonalny z kilkoma progami wyborczymi i tzw. premią większościową, to wcale nie musi to oznaczać zatrzymania procesu bipolaryzacji systemu partyjnego Włoch. Wprost przeciwnie. Dowodem tego jest wiele współczesnych państw europejskich, które przyjęły proporcjonalną formułę wyborczą, a jednocześnie ich

⁴⁶ Por. S. Vassallo, S. Ceccanti, *Il sistema politico italiano tra cambiamento, apprendimento e adattamento*, w: *Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano*, pod red. S. Ceccanti i S. Vassallo, Bologna 2004, s. 67-68.

⁴⁷ Por. P. Piciaccha, *Sistema partitico ed evoluzione della forma di governo nella V Repubblica Francese*, w: „Il Politico” 1992, nr 2, s. 297-324; R. Casella, *La quinta repubblica verso la riduzione del mandato presidenziale*, „Quaderni costituzionali” 2000, nr 3, s. 567-577.

⁴⁸ Por. s. Fabbri, *Tra pressioni e veti: il cambiamento politico in Italia*, Roma-Bari 2000, s. 123.

⁴⁹ Por. D. Baldassarri, H. Schadee, *Il fascino della coalizione. Come e perché le alleanze elettorali influenzano il modo in cui gli elettori interpretano la politica*, „Rivista italiana di scienza politica” 2004, nr 2, s. 251.

⁵⁰ Por. C. Maltese, *Due Palasport due Italie*, „La Repubblica” z 12 grudnia 2004 roku.

systemy partyjne są bipolarne. Co więcej, podobnie jak Giovanni Sartori uważam, że „bipolarizm jest fizjologiczny i normalny w demokracjach postideologicznych”⁵¹. Z drugiej strony nie podzielam opinii Sartoriego, że włoski bipolarizm przekształcił się „w wielką jajecznicę, która nie działa i nie może działać”. Dziś bowiem rzeczywistym elementem destabilizacji jest konieczność współpracy obydwu bloków z ugrupowaniami o skrajnych poglądach. Ich stopniowa deradykalizacja może dopiero ustabilizować scenę polityczną. Proces bipolaryzacji, który został rozpoczęty wraz z tworzeniem się nowego układu partyjnego po 1993 roku, jest nadal kontynuowany. Dostrzegam jednak duże zniecierpliwienie włoskich badaczy w ocenie tego procesu i jego negatywnych cech. Z drugiej strony można to zrozumieć, bowiem po wielu latach występowania dysfunkcjonalnego systemu partyjnego skrajnie spolaryzowanego i jego niemożności zmiany, oczekuje się od nowej konfiguracji partyjnej innej jakości działania i wprowadzenia szybko nowych wzorców powiązań rywalizacyjno-kooperacyjnych. Trzeba jednakże dłuższej perspektywy czasowej na ich utrwalenie, co pokazuje również rozwój podobnego procesu we Francji.

Potwierdzać zdają się wyżej przedstawione tezy ostatnie wybory parlamentarne z 9/10 kwietnia 2006 roku, mieszczące się poza ramami czasowymi niniejszej pracy. Blok centrolewicowy Unia na czele z Romano Prodim pokonał centroprawicową koalicję Dom Wolności Silvio Berlusconiego. Dziesięć lat wcześniej ci sami przywódcy koalicji rywalizowali w wyborach do parlamentu, w których zwyciężyło centrolewicowe Drzewo Oliwne. Sytuacja polityczna jednak się zmieniła. Po ostatniej elekcji można zaobserwować wyrównywanie się sił między dwoma koalicjami, bowiem centrolewica zdobyła tylko o 24.755 głosów więcej niż centroprawica w Izbie Deputowanych⁵². Na podstawie nowej ordynacji, liczba głosów w przeliczeniu na mandaty przyznaje zwycięzcy tzw. premię większościową, gwarantując zapewnienie większości w izbie niższej parlamentu włoskiego. W Senacie natomiast repartycja mandatów i przydzielanie premii większościowych odbywa się w poszczególnych regionach. Ponadto, po raz pierwszy wybrano członków izb również poza granicami Włoch (12 deputowanych

⁵¹ Por. G. Sartori, *Il polverone del centro*, „Corriere della Sera” z 26 sierpnia 2005 roku.

⁵² Trybunał Kasacyjny, decyzją z 19 kwietnia 2006 roku potwierdził zwycięstwo centrolewicowej Unii w ostatnich wyborach parlamentarnych. Centroprawica bowiem zakwestionowała część przeliczonych głosów zwłaszcza do Izby Deputowanych oraz policzenie głosów listy Autonomia-Sojusz Lombardzki-Liga Emerytów na korzyść koalicji centrolewicowej, choć lista ta była wystawiona tylko w jednym okręgu (ponad 45 tysięcy głosów). Szerzej www.repubblica.it, 19.04.2006.

i 8 senatorów). W rezultacie centrolewica otrzymała 158 mandatów senatorskich, zaledwie 2 miejsca więcej niż koalicja centroprawicowa. Próbuując zebrać pierwsze spostrzeżenia dotyczące ostatnich wyborów parlamentarnych, można zauważyć m.in. następujące cechy:

- dominacja dwóch głównych koalicji na scenie politycznej, wobec których pozostałe formacje polityczne nie mają większego znaczenia;
- wysoki stopień fragmentaryzacji obydwu bloków;
- przedstawienie przez dwa bloki dwóch odmiennych wizji politycznych;
- utrzymujący się proces wzajemnej delegitymizacji rywalizujących bloków, który będzie utrudniał przeprowadzenie gruntownej transformacji ustrojowej, a zwłaszcza zmiany konstytucji;
- alternacja władzy między rywalizującymi koalicjami partii politycznych.

Nieznaczące zwycięstwo wyborcze koalicji centrolewicowej może przyczynić się do niższej stabilności rządu, co nie jest dobrą prognozą dla reformy konstytucji oraz głębokich przemian strukturalnych. Kolejnym czynnikiem o istotnym znaczeniu jest wielopartyjność zwycięskiej koalicji, którą tworzą ugrupowania zarówno skrajnie lewicowe (Odbudowa Komunistyczna) jak i partie centrowe (np. UDEUR). Jak niezwykle trudno jest im wypracować wspólne stanowisko, świadczyć może pierwszy rząd Romano Prodiego. Duże znaczenie może mieć także centroprawica w roli opozycji, która od początku kontestuje zwycięstwo wyborcze koalicji centrolewicowej, wzmagając immobilizm elit politycznych i przyczyniając się do impasu instytucjonalnego.

Tym niemniej dopóki nie zostanie zakończony proces transformacji ustrojowej a zwłaszcza reformy systemu organów państwowych, włoski system wielopartyjny o bipolarnej dynamice funkcjonowania będzie niestabilny, utrzymując nadal wysoki poziom fragmentaryzacji. Perspektywy reformy systemu prawno-konstytucyjnego wciąż są niepewne, choć w zasadniczych kwestiach obydwie koalicje są zgodne, przede wszystkim proponując bezpośredni wybór premiera przez obywateli i wzmocnienie jego kompetencji oraz odnośnie formy (typu) państwa, akceptując federalną strukturę władz. Uchwalony przez parlament centroprawicowy projekt zmiany konstytucji w 2005 roku nie zyskał poparcia partii centrolewicowych i Odbudowy Komunistycznej. Zatwierdzenie rewizji konstytucji tylko większością bezwzględną członków izb parlamentu umożliwiło poddanie jej pod głosowanie wyborców, na podstawie art. 138 ust. 2 konstytucji Włoch.

Szczególnie głośny był apel stowarzyszenia „Wolność i Sprawiedliwość” (jego członkami są m.in. Umberto Eco, Claudio Magris, Giovanni Sartori), walczącego o zebranie 500 tysięcy podpisów pod wnioskiem o przeprowadzenie referendum w tej sprawie. Tę inicjatywę zorganizowano pod hasłem „Konstytucja jest także moja” (*La Costituzione è anche mia*)⁵³. Oprócz intelektualistów, również parlamentarzyści i rady regionalne przedłożyli podobne propozycje. Kolejny zatem raz obywatele podjęli rozstrzygającą decyzję w drodze referendum konstytucyjnego (25/26 czerwiec 2006 roku), które może stać się nowym i efektywnym veto player⁵⁴, jak miało to miejsce w 2001 roku wobec indolencji elit politycznych współczesnych Włoch. Przy wysokiej frekwencji (53,6%), zwycięstwo odnieśli przeciwnicy reformy, zbierając 61,7% głosów poparcia⁵⁵. Tak więc prace nad rewizją ustawy zasadniczej wróciły do punktu wyjścia, a kwestia transformacji ustrojowej i faktycznego przejścia do „Drugiej” Republiki pozostaje otwarta.

Zastanawiając się nad problemem przeobrażeń systemu politycznego Włoch w latach dziewięćdziesiątych wydaje się, że jeszcze zbyt wiele kwestii pozostaje takimi samymi jak przed 1993 rokiem, a zaszłe zmiany są niewystarczające. Fulco Lanchester uważa wręcz, że przyjęcie nowej ordynacji wyborczej do parlamentu w grudniu 2005 roku, ponownie otwiera proces włoskiej transformacji ustrojowej, którą już część komentatorów uważała za zamkniętą⁵⁶. Można więc odnieść wrażenie, że jedyną stałością na Półwyspie Apenińskim jest zmienność. Z tego względu ważny jest proces instytucjonalizacji systemu partyjnego, powstałego po 1993 roku. Trzeba, by tworząca go różnorodność podmiotów politycznych stała się wartością, a stanie się nią wtedy, gdy będzie postępował proces bipolaryzacji sceny partyjnej, prowadzący do unifikacji sił politycznych w ramach koalicji oraz umiarkowanej polaryzacji (dystansu ideologicznego) o charakterze zarówno interkoalicyjnym jak i intrakoalicyjnym. W przeciwnym razie nawet proponowane wzmocnienie pozycji egzekutywy z szczególnym wypiętrzeniem roli premiera nie będzie sprzyjało stabilności politycznej, bowiem jego oparciem będzie nadal sfragmentaryzowany system

⁵³ Więcej informacji o tej inicjatywie można znaleźć na oficjalnej stronie internetowej stowarzyszenia „Wolność i Sprawiedliwość”, www.libertaegiustizia.it

⁵⁴ Por. G. Tsebelis, *Veto Players. How Political Institutions Work*, Princeton 2002, s. 116.

⁵⁵ Podstawowe informacje o drugim już referendum konstytucyjnym w ostatnich latach, jego wynikach oraz przebiegu głosowania można znaleźć na oficjalnych stronach Włoskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, <http://www.interno.it/news/articolo.php?idarticolo=22525>, 29.06.2006.

⁵⁶ F. Lanchester, *Le elezioni del 2006 sotto „osservazione”*, www.parlalex.it/pagina.asp?id=2832, 5.03.2006.

partyjny. Wciąż zatem byłby to tylko „gigant na glinianych nogach”⁵⁷. Współczesne Włochy są bowiem krajem, „gdzie wszystkie większości są koalicjami, co oznacza, iż wszystko zależy od natury koalicji. Władza wykonawcza zaś jest najsilniejsza wtedy, gdy rząd jest zaufanym agentem naturalnych sojuszników”⁵⁸.

W moim przekonaniu dalszy proces bipolaryzacji a jednocześnie stopniowe zmniejszanie się dystansu ideologicznego między rywalizującymi koalicjami będzie miało zasadnicze znaczenie dla stabilizacji sceny partyjnej Włoch. Trzeba jednak zaznaczyć, że są możliwe także inne rozwiązania czy wręcz powrót do wcześniejszych modeli wzorców rywalizacji partyjnej. W tym względzie podzielam opinię Leonardo Morlino i Marco Tarchi, iż „ po ponad dziesięciu latach od rozpoczęcia procesu, który pozornie zrewolucjonizował panoramę naszych partii, nie można z całą pewnością określić czy za powstaniem nowych sztyldów partyjnych i częściowej odnowie klasy politycznej kryje się radykalna zmiana albo tylko operacja, która pod nowymi nazwami proponuje już wypróbowane formuły organizacyjne i tożsamości ideologiczne”⁵⁹.

⁵⁷ *Il gigante dai piedi di agrilla. La crisi del regime partitocratico in Italia*, pod red. M. Cotta i P. Isernia, Bologna 1996.

⁵⁸ Por. W. L. Middleton, *The French Political System*, London 1932, s. 151-154 – cytata za L. C. Dodd, *Coalitions in Parliamentary Government*, Princeton 1976, s. 207-208.

⁵⁹ Por. *Partiti e caso italiano*, pod red. L. Morlino i Marco Tarchi, Bologna 2006.

SPIS OGÓLNOKRAJOWYCH WŁOSKICH PARTII POLITYCZNYCH¹

PARTIE KOALICJI CENTOLEWICOWEJ	PARTIE KOALICJI CENTROPRAWICOWEJ	PARTIE POZA DWOMA GŁÓWNYMI KOALICJAMI
 <p>Democratici di Sinistra www.dsonline.it Segretario <i>Piero Fassino</i></p>	 <p>Forza Italia www.forzaitalia.it Segretario <i>Silvio Berlusconi</i></p>	 <p>SITO PARTNER Rifondazione DC www.rifondazione-dc.it Segretario <i>Publio Fiori</i></p>
 <p>Democrazia è Libertà La Margherita www.margheritaonline.it Segretario <i>Francesco Rutelli</i></p>	 <p>Alleanza Nazionale sito Presidente <i>Gianfranco Fini</i></p>	 <p>SITO PARTNER Progetto giovani Russo - Di Puerto sito Segretario <i>Francesco Di Puerto</i></p>
 <p>Partito della Rifondazione Comunista www.rifondazione.it Segretario <i>"Franco" Giordano</i></p>	 <p>Lega Nord per l'indipendenza della padania www.leganord.org Leader <i>Umberto Bossi</i></p>	 <p>SITO PARTNER Federazione di centro dei democratici cristiani www.dcamo.it Presidente <i>Francesco Mangino</i></p>

¹ Por. http://www.politicalink.it/partiti_politici.htm, 30.11.2006.

Federazione dei Verdi
www.verdi.it
 Segretario
Alfonso Pecoraro Scanio

UDC - Unione di Centro
www.udc-italia.it
 Segretario
Gianfranco Cesa

SITO PARTNER
 Democrazia Cristiana
[sito](#)
 Segretario
Angelo Sandri

SITO AMICO
 Comunisti Italiani
www.comunisti-italiani.it
 Segretario
Oliverio Diliberto

SITO AMICO
 Nuovo Psi
www.nuovopsi.com
 Segretario
Gianni De Michelis

SITO PARTNER
 Partito del Popolo Siciliano
[sito](#)
 Segretario
Domenico Corrao

Italia Dei Valori
 Lista Di Pietro
www.antoniodipietro.com
 Segretario
Antonio Di Pietro

SITO AMICO
 Partito dei Pensionati
www.partitopensionati.it
 Segretario
Carlo Fatuzzo

SITO PARTNER
 Partito Giovani
 per l'Italia del futuro
www.partitogiovani.com
 Segretari
Davide Marconi e Gianluca Mancini

Rosa nel pugno
www.rosanelpugno.it
 Segretari
Rita Bernardini ed Enrico Boselli

Democrazia Cristiana
 per le autonomie
[sito](#)
 Segretario
Gianfranco Rotondi

SITO PARTNER
 Fronte Verde
www.fronteverde.org
 Presidente nazionale
Vincenzo Galizia

Udeur - Popolari
www.popolariudeur.it
 Segretario
 Clemente Mastella

Movimento per l'autonomia
[sito](#)
 Segretario
 Raffaele Lombardo

SITO PARTNER
 Democrazia centrista
[sito](#)
 Portavoce
 Marcello De Giorgio
 Segretario
 Filippo Marotta
[il blog](#)

SITO PARTNER
 Democrazia Cristiana
[sito](#)
 Segretario
 Giuseppe Pizza

Azione Sociale con
 Alessandra Mussolini
www.azionesociale.net
 Segretario
 Alessandra Mussolini

SITO PARTNER
 Partito dei Rumeni in Italia
 Identitatea Romaneasca [sito](#)
 Segretaria
 Geta Lupu

Italia di Mezzo
www.italiadimezzo.it
 Segretario
 Marco Follini

Movimento Sociale
 Fiamma Tricolore
www.fiammatricolore.net
 Segretario
 Luca Romagnoli

SITO PARTNER
 Movimento Autonomo
 Agricoltori
[sito](#)
 Leader
 Marina Lussiana

SITO PARTNER
 Radicali di Sinistra
www.radicalidisinistra.it
 Portavoce
 Fabrizio Ciani

Partito Repubblicano
 Italiano
www.pri.it
 Segretario
 Giorgio La Malfa

SITO AMICO
 Polo di Centro
www.polodicentro.org
 Segretario
 Fabio Durante

SITO PARTNER

Alleanza Laica
www.alleanzalaica.it
 Leader
Pasquale Fulvio Caterisano

SITO AMICO

Movimento Repubblicani Europei
sito
 Segretaria
Luciana Sbarbati

I Socialisti con Bobo Craxi
www.socialisti.net
 Segretario
Bobo Craxi

PSDI
www.socialdemocrazia.it
 Segretario
Giorgio Carta

Codacons Lista Consumatori
www.listaconsumatori.it
 Segretario
Renato Campiglia

SITO AMICO

Partito Popolari Europei
www.ppeitalia.org
 Presidente nazionale
Franco Remondino

Radicali per le Libertà
sito
 Segretario
Benedetto Della Vedova

Partito Liberale Italiano
www.partitoliberale.it
 Segretario
Stefano De Luca

Patto per la Sicilia
www.pattoperlasicilia.it
 Segretario
Nicolò Nicolosi

Verdi Verdi
www.verdiverdi.it

SITO AMICO

Italia Democratica
blog
 Segretario
Michele Dell'Aquila

SITO AMICO

Partito d'azione liberalsocialista
sito
 Leader
Nicola Terraciano

Partito Comunista dei lavoratori
www.pclavoratori.it

Partito Umanista
www.partitoumanista.it
 Leader *Marina Larena*

Movimento Idea Sociale Lista Rauti
www.misconrauti.org
 Leader
Pino Rauti

Consumatori Uniti
www.consumatoriuniti.it

Patto Cristiano Esteso
[sito](#)
 Leader
 Antonino Moscato

Unione Federalista Meridionale
www.unionefederalista.it
 Leader
 Alfonso Luigi Venosi

Südtiroler Volkspartei
<http://www.svpartei.org>
 Leader
 Elmar Pichler Rolle

Pensionati uniti
www.filippodejorio.it

Partito Democratico Cristiano
[sito](#)
 Leader
 Gianni Prandini

Nuovo Partito D'Azione
[sito](#)

Lega per l'Autonomia
 Alleanza Lombarda
 Segretario
 Matteo Brivio

Movimento Sociale Italiano -
 Destra Nazionale Nuovo M.S.I.
www.destranazionale.org
 Leader Gaetano Saya

Lega per l'autonomia
 Alleanza Lombarda
 lega pensionati
 Leader
 Elidio De Paoli

Movimento Sociale
 Cristiano
www.movsoccristiano.org
 Leader
 Cristiana Buquicchio

Democrazia Italiana
[sito](#)
 Segretario
 Massimo Grisolia

Liga Fronte Veneto
www.ligafronteveneto.org

SOS Italia

Partito dei cattolici popolari W
 la Gente
www.cattolicipopolari.eu
 Segretario
 Giuseppe Curzi

Italia popolare "Movimento per l'Europa"
www.italiapopolare.eu
 Segretario Nazionale
Lino Duilio

Destra per L'Italia
[sito](#)

Alleanza Siciliana
www.alleanzasiciliana.it
 Leader
Nello Musumeci

Partito Nazionale Democratico
[sito](#)

Partito Sardo D'Azione
[forum](#)
 Leader
Efisia Trincas

Centro Popolare Europeo
[sito](#)
 Presidente
Dario Squeri

UCI
 Unione Cattolica Italiana
www.uci.roma.it
 Leader
Angelo Presutti

Un Mondo Italiano
www.unmondoitaliano.com
 Segretario
Antonio Zampaglione

Democrazia Attiva
[sito](#)
 Leader
Umberto Nardinocchi

No Euro
www.noeuro.it
 Segretario
Renzo Rabellino

Progetto Nord Est
www.progettonordest.org

Forza Roma

La Ruota dei Pensionati
Leader
Sergio Pontiggia

Alleanza Monarchica
[sito](#)
Leader
Franco Ceccarelli

Movimento Fascismo e Libertà
[sito](#)
Segretario
Carlo Gariglio

Movimento per l'indipendenza
della Sicilia
[sito](#)

Dimensione Cristiana

Forza nuova
Leader
Roberto Fiore
www.forzanuova.org

Partito SOLIDARIETA'
Libertà Giustizia Pace
www.solidarieta.biz
Leader *Piero Pirovano*

Insieme per l'Italia
www.insiemeperlitalia.it

Alternativa Indipendente
Italiani *all'Estero* www.aiie.net

Partito dei pensionati e degli
invalidi
[sito](#)
Leader
Luigina Staunovo Polacco

Terzo Polo
www.terzopoloscotti.org
 Presidente
Nino Cristofori

Italiani nel mondo
[sito](#)
 Segretario
Sergio De Gregorio

Partito Internettiano
[sito](#)
 Leader
Francesco Miglino

Movimento Altra Moneta
www.altramoneta.org
 Leader
Domenico De Simone

Spazi Nuovi
www.spazinuovi.net
 Segretario
Stefano Matera

Partito di alternativa comunista

Movimento Libertario Sexpol
www.sexpol.it

IRS
 Indipendentzia
 Repubrica de Sardinia
www.indipendentzia.net

L'Altra Sicilia
www.laltrasicilia.org
 Segretario nazionale
 Fonso Genchi

Cattolici liberali cristiani
[sito](#)
 Segretario nazionale
 Giuseppe Nicolo

Unione Nazionale delle
 Partite IVA
www.unpi-italia.com

Italia Nuova
www.italianuova.eu
Presidente
Gilberto di Benedetto

Ultima Speranza
[sito](#)

Nuova Democrazia Cristiana
[sito](#)
Segretario nazionale
Salvatore Platania

**Symbole wyborcze list startujących w wyborach
parlamentarnych w 1996 i 2001 roku**

Symbole wyborcze w wyborach do Izby Deputowanych z 21 kwietnia 1996 r.

POLO PER LE
LIBERTÀ

FORZA ITALIA

ALLEANZA
NAZIONALE

CCD-CDU

PANNELLA-
SGARBI

LEGA NORD

L'ULIVO

PDS

LISTA DINI

POP-SVP-PRI-UD-
PRODI

FED. DEI VERDI

PROGRESSISTI
(1996)

RIF.COM.

SOCIALISTA

MANI PULITE

MOV. SOC.
TRICOLORE

PART. LEGGE
NATURALE

SVP

UNIONE NORD
EST

PART.
FEDERAL.

SOLIDARIETÀ
VENETA

LG.IT.
FEDERALISTA

NORD LIBERO-
AUT.

PATTO DONNE
TRIESTE

STATO DEL
FRIULI

ALPI AZZURRE

NUOVA
DEMOCRAZIA

PER LE
MARCHE

RISORGIMENTO
DEL SUD

RINNOVAMENTO

DEMOCRAZIA
SOCIALE

INGEGNO E
AUDACIA

SVILUPPO E
LEGALITA'

NI

MOV.RIN.IT.

DEMOCRAZIA E
LIBERTA'

PATTO PER
L'AGRO

LEGA D'AZIONE
MERID.

GR.INDIP.
LIBERTA'

AMBIENTALISTI

MOV.POLO SUD

FEDERALISTI
LIBERALI

NOI SICILIANI
FNS

AL.SOLIDAL
LIBERISTA

VIENUOVE

SARDIGNA
NATZIONE

VALLEE
D'AOSTE

VALLE
D'AOSTA-
L'ULIVO

COMMERC. ARTIG.
UNITI

IMMIGRATI
BASTA

MOV. AUT.
TOSCANO

PIEMONTE
NAZ. EUROPA

NORD LIBERO

CASALINGHE
FAMIGLIA

AGRICOLTORI
UNITI

NO INCENER.A
VERRONE

COM TRICOLORE
IT.

PATT

L'ABETE

LEGA
AUT. VENETA

LISTA FRANCO
GRECO

L'ULIVO-PS D'AZ

PS D'AZ.

PARTITO
UMANISTA

LG.NAZ.I.F.D.

UNION FÜR SUD
TIROL

ALL.CEN.L.S.
RADAELLI

NUOVE
ENERGIE

MODERATI

VERDI-VERDI

Symbole wyborcze w wyborach do Senatu z 21 kwietnia 1996 r.

POLO PER LE
LIBERTA'

PANNELLA-
SGARBI

LEGA NORD

L'ULIVO

L'ULIVO-PS.D'AZ

VALLE
D'AOSTA-ULIVO

RIF.COM.

PROGRESSISTI
(1996)

SOCIALISTA

MOV.SOC.
TRICOLORE

MANI
PULITE

VERDI-VERDI

AMBIENTALISTI

LEGA D'AZIONE
MERID.

PIEMONTE
NAZ. EUROPA

NOI SICILIANI
FNS

VALLÉE
D'AOSTE

UNIONE NORD
EST

UNION FÜR SUD
TIROL

NORD LIBERO-
AUT.

REG.
DOLOMITICA
EUR.

L'ABETE -
SVP - PATT

SARDIGNA
NATZIONE

ALL. LOMB.
AUT.

MOV. AUT.
TOSCANO

DEMOCRAZIA
SOCIALE

PATTO PER
L'AGRO

ALT. DEM. C.
ROMANI

MOV. POP.
MORALIZ.

ALPI AZZURRE

DEMOCR.
PROGRESSO

ALL.
PENSIONATI
EUR.

GR.INDIP.
LIBERTA'

COLPISCI IL
CENTRO

PER UN PAESE
NORMALE

FED. LISTE
CIVICHE IT.

DESTRA DI
POPOLO

RINNOVAMENTO

P. POP.
PROGRESSISTA
- ISPIRAZIONE
CRISTIANA

PART.LEGGE
NATURALE

Symbole wyborcze w wyborach do Izby Deputowanych z 13 maja 2001 r.

L'Ulivo

Democratici
di Sinistra

La Margherita

Il Girasole

Comunisti
Italiani

Paese Nuovo

Con
Illy per Trieste

SVP

Rifondazione
Comunista

Lista Di Pietro

Democrazia
Europea

Pannella-Bonino

Casa
delle Libertà

Forza
Italia

Alleanza
Nazionale

CCD - CDU

Lega
Nord

Nuovo PSI

Abolizione
Scorporo

Fiamma
Tricolore

Verdi-Verdi

Buonanno

Partito
Pensionati

Liberaldemocratici
"Basta!"

Popolare
Alto Milanese

Valle
Camonica

Liga
Fronte Veneto

Forza Nuova

La Bassa
in Parlamento

Terzo Polo
Autonomia

Comunismo

Repubblicani
Europei

Fronte
Nazionale

Liberi e Forti

Socialisti
Autonomisti

Movimento
delle Libertà

Popolari
Europei

Lega d'Azione
Meridionale

Noi Siciliani

Lista
del Popolo

P.S. d'Azione -
Sardigna Natzione

Lista
Amadu

Vallée d'Aoste

Democratici di Sinistra
(Valle d'Aosta)

Forza Italia-Lega Nord
(Valle d'Aosta)

Alleanza Nazionale
(Valle d'Aosta)

Lista
Alternativa

Symbole wyborcze w wyborach do Senatu Republiki z 13 maja 2001 r.

L'Ulivo

SVP-L'Ulivo

Südtiroler
Volkspartei

Rifondazione
Comunista

Casa delle Libertà

Lista Di Pietro

Democrazia Europea

Democrazia Europea
- Socialisti Autonomisti

Pannella-Bonino

Fiamma Tricolore

Verdi-Verdi

Va' Pensiero Padania

Forza Italia-Lega Nord
(Valle d'Aosta)

Alleanza nazionale
(Valle d'Aosta)

Vallée d'Aoste

Lista Alternativa

Alleanza Lombarda
Autonomia

Liberaldemocratici
"Basta!"

Partito Liberal
Popolare

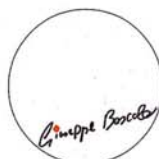
Partito
Pensionati

Forza Nuova

Die Freiheitlichen

Giuseppe
Boscolo

Liga
Fronte Veneto

Terzo Polo
Autonomia

Renato Fiorelli

Fronte Nazionale

Comunismo

Toscana
Granducale-Federalismo

Parlamentare
Indipendente

Giustizia-Progresso

Movimento
delle Libertà

Lega d'Azione
Meridionale

Lista E. Filograna
per il Salento

Partito Costituzionale
Italiano PA.C.I.

Forza Chiappetta

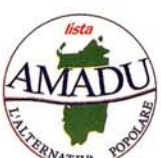
Noi Siciliani

Lista
Franco Greco

Partito Sardo d'Azione -
Sardigna Natzione

Lista Amadu

Symulacja repartycji mandatów w Izbie Deputowanych i Senacie Republiki Włoskiej

1. Rozdział mandatów w Izbie Deputowanych - przykład

Model podziału mandatów do 13 – osobowej Izby Deputowanych, przedstawiony na przykładzie państwa podzielonego na 2 okręgi wyborcze X i Y. W okręgu X są do obsadzenia 4 miejsca (3 w kolegiach jednomandatowych i 1 w systemie proporcjonalnym), natomiast w okręgu Y 9 miejsc (7 w kolegiach jednomandatowych i 2 w systemie proporcjonalnym)¹.

I. OKRĘG WYBORCZY X

Głosy pierwsze – 142.000

Miejsca do podziału: 4; 3 miejsca obsadzane w kolegiach jednomandatowych i 1 w systemie proporcjonalnym;

Listy i kandydaci: w okręgu zgłoszonych jest 9 list (listy: Jan, Ewa, Marek, Pola, Tomek, Gosia, Jacek, Ala, Michał), które wystawiły kandydatów oznaczonych zmiennymi: A1, B1, C1, D1, D1, E1, F1, G1, H1, J1.

¹ Autorka pracy zbudowała ten przykład samodzielnie w oparciu o zapisy ustawy wyborczej z 4 sierpnia 1993 roku do Izby Deputowanych oraz na podstawie wyników poszczególnych etapów rozdziału mandatów po wyborach parlamentarnych z 21 kwietnia 1996 roku. Por. *Camera dei Deputati – 21 aprile 1996*, Ministero dell'Interno, Direzione Centrale per i Servizi Elettorali, Roma 1996.

Uwaga: wyborcy w wyborach do Izby Deputowanych dysponują 2 kartami wyborczymi. Jeden głos oddają na kandydata w kolegium jednomandatowym (tzw. głosy pierwsze), drugi na listę wyborczą (tzw. głosy drugie).

1) Głosy oddane na poszczególnych kandydatów w kolegiach jednomandatowych:

KOLEGIUM 1 – 39.000 głosów

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁOSÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	A1	5.000	12,8	--	Jan
2	B1	30.000	76,9	*	Jacek
3	C1	4.000	10,3	--	Gosia

KOLEGIUM 2 – 51.000 głosów

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁOSÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	D1	41.000	80,3	*	Ala
2	E1	8.000	15,6	--	Ewa
3	F1	2.000	4,1	--	Michał

KOLEGIUM 3 – 52.000 głosów

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁOSÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	G1	36.000	69,2	*	Marek
2	H1	14.000	26,9	--	Pola
3	J1	2.000	3,9	--	Tomek

2) Następnie Centralne Biuro Okręgowe ogłasza za wybranych kandydatów, którzy otrzymali najwięcej głosów ważnych w poszczególnych kolegiach jednomandatowych (system większości względnej):

- wybrany w Kolegium1: kandydat B1, reprezentujący listę Jacka;
- wybrany w Kolegium 2: kandydat D1, reprezentujący listę Ali;

- wybrany w Kolegium 3: kandydat G1, reprezentujący listę Marka.

W ten sposób rozdzielono 75% miejsc w okręgu X w głosowaniu większościowym, czyli 3 mandaty. Do obsadzenia w okręgu zostało 1 miejsce w systemie proporcjonalnym.

3) Głosy oddane na poszczególne listy wyborcze:

Głosy drugie: 150.000

ZESTAWIENIE OKRĘGOWE

NR	LISTA	LICZBA GŁOSÓW	%	SCORPORO	LICZBA WYBORCZA
1	Jan	56.500	37,6	--	56.500
2	Ewa	31.000	20,7	--	31.000
3	Marek	25.000	16,6	14.001	10.999
4	Pola	11.000	7,3	--	11.000
5	Tomek	8.500	5,7	--	8.500
6	Gosia	8.000	5,4	--	8.000
7	Jacek	5.000	3,3	9.750	- 4.750
8	Ala	3.000	2,0	12.750	- 9.750
9	Michał	2.000	1,4	--	2.000

A) Centralne Biuro Okręgowe ustala liczbę wyborczą (suma uzyskanych głosów), pomniejszoną o wynik podzielenia (wł. scorporo) dla list, których kandydaci zdobyli miejsca w kolegiach jednomandatowych (w naszym przykładzie są to 3 listy – Jacka, Ali i Marka):

- ♦ **scorporo parziale** (podzielenia częściowe) to liczba głosów uzyskanych przez kandydata, który zajął drugą pozycję w kolegium, powiększoną o jeden głos. Liczba ta nie może być mniejsza niż 25% głosów w kolegium i nie wyższa niż wynik procentowy kandydata – zwycięzcy:
 - podzielenia częściowe dla listy Jacka: 25% głosów w Kolegium 1 czyli 9.750 (25% z 39.000 głosów oddanych w kolegium);
 - podzielenie częściowe dla listy Ali: 25% głosów w Kolegium 2 czyli 12.750 (25% z 51.000 głosów oddanych w kolegium);
 - podzielenie częściowe dla listy Marka: 14.000 (liczba głosów kandydata H1, który zajął drugie miejsce w Kolegium 3) plus jeden głos, w sumie 14.001.

- B)** Centralne Biuro Okręgowe ustala listę kandydatów, którzy nie zostali wybrani w kolegiach jednomandatowych, na podstawie indywidualnych liczb wyborczych, które oblicza się mnożąc przez 100 liczbę otrzymanych głosów, a następnie dzieląc ten wynik przez liczbę całkowitą głosujących w właściwym kolegium jednomandatowym:

NR	KANDYDAT	LISTA	LICZBA INDYWIDUALNA
1	H1	Pola	35,89
2	E1	Ewa	15,68
3	A1	Jan	12,82
(...)	(...)	(...)	(...)

- C)** Okręgowe Biuro Wyborcze przesyła do Centralnego Biura Krajowego: okręgową liczbę wyborczą każdej listy, liczbę głosów ważnych w okręgu oraz sumę głosów ważnych otrzymanych przez każdą listę.

II. OKRĘG WYBORCZY Y

Głosy pierwsze – 572.000

Miejsca do podziału: 9; 7 miejsc obsadzanych w kolegiach jednomandatowych i 2 w systemie proporcjonalnym;

Listy i kandydaci: w okręgu zgłoszonych jest 9 list (listy: Jan, Ewa, Marek, Pola, Tomek, Gosia, Jacek, Ala, Michał), które wystawiły 19 kandydatów oznaczonych zmiennymi: A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, Ł, M, N, O, P, R, S.

- 1) Głosy oddane na poszczególnych kandydatów w kolegiach jednomandatowych:

KOLEGIUM 1 – 82.300

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁOSÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	A	44.500	54,0	*	Jan, Ala, Tomek
2	B	1.800	2,2	--	Gosia
3	C	36.000	43,8	--	Jacek

KOLEGIUM 2 – 80.000

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁO- SÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LI- STY
1	D	33.000	41,2	--	Ewa
2	E	47.000	58,8	*	Jan, Ala, Tomek

KOLEGIUM 3 – 81.000

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁO- SÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	F	2.000	2,4	--	Gosia
2	G	52.000	64,2	*	Jan, Ala, Tomek
3	H	27.000	33,4	--	Jacek

KOLEGIUM 4 – 81.200

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁO- SÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	I	2.100	2,6	--	Gosia
2	J	32.500	40,0	--	Jan, Ala, Tomek
3	K	46.600	57,4	*	Jacek

KOLEGIUM 5 – 87.700

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁO- SÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	L	1.700	2,0	--	Gosia
2	Ł	48.700	55,5	*	Jacek
3	M	37.300	42,5	--	Jan, Ala, Tomek

KOLEGIUM 6 – 85.000

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁO- SÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	N	1.300	1,5	--	Gosia
2	O	48.900	57,5	*	Ewa
3	P	34.800	41,0	--	Jan, Ala, Tomek

KOLEGIUM 7 – 75.500

NR	KANDYDAT	LICZBA GŁO- SÓW	%	ZWYCIĘZCA	LISTA BĄDŹ LISTY
1	R	41.300	54,7	*	Michał
2	S	34.200	45,3	--	Ewa

2) Centralne Biuro Okręgowe ogłasza za wybranych kandydatów, którzy otrzymali najwięcej głosów ważnych w poszczególnych kolegiach jednomandatowych:

- wybrany w Kolegium 1: kandydat A, reprezentujący połączone listy Jana, Ali i Tomka;
- wybrany w Kolegium 2: kandydat E, reprezentujący połączone listy Jana, Ali i Tomka;
- wybrany w Kolegium 3: kandydat G, reprezentujący połączone listy Jana, Ali i Tomka;
- wybrany w Kolegium 4: kandydat K, reprezentujący listę Jacka;
- wybrany w Kolegium 5: kandydat Ł, reprezentujący listę Jacka;
- wybrany w Kolegium 6: kandydat O, reprezentujący listę Ewy;
- wybrany w Kolegium 7, kandydat R, reprezentujący Listę Michała.

W ten sposób rozdzielono 75% miejsc w okręgu Y w głosowaniu większościowym czyli 7 mandatów. Do obsadzenia pozostały 2 miejsca w systemie proporcjonalnym.

3) Głosy oddane na poszczególne listy:

Głosy drugie – 585.000

ZESTAWIENIE OKRĘGOWE

NR	LISTA	LICZBA GŁOSÓW	%	SCORPORO	LICZBA WYBORCZA
1	Jan	194.000	33,2	51.629	142.371
2	Ewa	97.000	16,5	34.801	62.199
3	Marek	34.000	5,8	--	34.000
4	Pola	27.500	4,7	--	27.500
5	Tomek	12.000	2,1	4.228	7.772
6	Gosia	6.000	1,1	--	6.000
7	Jacek	117.000	20,0	69.802	47.198
8	Ala	25.700	4,4	9.907	15.793
9	Michał	71.800	12,2	34.201	37.599

A) Centralne Biuro Okręgowe ustala liczbę wyborczą (suma uzyskanych głosów), pomniejszoną o wynik podzielenia (scorporo) dla tych list, których kandydaci zdobyli miejsca w kolegiach jednomandatowych. Podzielenia dokonuje się na dwa sposoby:

- ♦ **scorporo parziale** (podzielenie częściowe) – liczone dla listy, która samodzielnie wystawiła kandydata – zwycięzcę w kolegium jednomandatowym. Jest to liczba głosów uzyskanych przez kandydata, który zajął drugą pozycję w kolegium, powiększona o jeden głos. Liczba ta nie może być mniejsza niż 25 % głosów w kolegium i nie wyższa niż wynik procentowy kandydata - zwycięzcy;
- Kolegium 4: podzielenie częściowe dla listy Jacka – 32.500 (głosy kandydata J) + 1 głos, czyli 32.501;
- Kolegium 5: podzielenie częściowe dla listy Jacka – 37.300 (głosy kandydata M) + 1 głos = 37.301;
- Kolegium 6: podzielenie częściowe dla listy Ewy – 34.800 (głosy kandydata P) + 1 głos = 34.801;
- Kolegium 7: podzielenie częściowe dla listy Michała – 34.200 (głosy kandydata S) + 1 głos = 34.201;
- ♦ **scorporo pro quota** (podzielenie całkowite) – metoda podzielenia stosowana w przypadku, gdy kandydat – zwycięzca w kolegium jednomandatowym reprezentuje więcej

niż jedną listę wyborczą. Jej obliczania dokonuje się przy pomocy następującego ilorazu:

$$\frac{\text{całkowita liczba głosów listy uzyskanych w kolegiach} \times \text{wynik podzielenia częściowego głosów listy}}{\text{całkowita liczba głosów otrzymanych przez połączenie listy w kolegium}}$$

- **Kolegium 1:** do podzielenia głosu kandydata A (44.500), który reprezentuje trzy listy: Jana, Ali i Tomka

KOLEGIUM 1

NR	LISTA	LICZBA GŁOSÓW
1	Jan	20.000
2	Ala	6.000
3	Tomek	2.000

- podzielenie całkowite dla listy Jana: $\frac{20.000 \times 36.001}{44.500} = 16.180;$
- podzielenie całkowite dla listy Ali: $\frac{6.000 \times 36.001}{44.500} = 4.854;$
- podzielenie całkowite dla listy Tomka: $\frac{2.000 \times 36.001}{44.500} = 1.618;$

- **Kolegium 2:** do podzielenia głosu kandydata E (47.000), który reprezentuje trzy listy: Jana, Ali i Tomka:

KOLEGIUM 2

NR	LISTA	LICZBA GŁOSÓW
1	Jan	32.000
2	Ala	3.500
3	Tomek	1.500

- podzielenie całkowite listy Jana wynosi 22.468;
- podzielenie całkowite listy Ali wynosi 2.457;

- podzielenie całkowite listy Tomka wynosi 1.053;
- **Kolegium 3:** do podzielenia głosy kandydata G (52.000), który reprezentuje trzy listy: Jana, Ali i Tomka:

KOLEGIUM 3

NR	LISTA	LICZBA GŁOSÓW
1	Jan	25.000
2	Ala	5.000
3	Tomek	3.000

- podzielenie całkowite listy Jana wynosi 12.981;
- podzielenie całkowite listy Ali wynosi 2.596;
- podzielenie całkowite listy Tomka wynosi 1.557;

Sumując wyniki list w poszczególnych kolegiach jednomandatowych, podzielenie całkowite listy Jana wynosi 51.629, dla listy Ali 9.907 i dla listy Tomka 4.228 (zob. zestawienie okręgowe).

A) Centralne Biuro Okręgowe ustala listę kandydatów, którzy nie zostali wybrani w kolegiach jednomandatowych, na podstawie indywidualnych liczb wyborczych:

NR	KANDYDAT	LISTA BĄDŹ LISTY	INDYWIDUALNA LICZBA WYBORCZA
1	C	Jacek	43,74
2	M	Jan, Ala, Tomek	42,53
3	D	Ewa	41,25
4	P	Jan, Ala, Tomek	40,94
5	J	Jan, Ala, Tomek	40,02
(...)	(...)	(...)	(...)

B) Centralne Biuro Okręgowe przesyła do Centralnego Biura Krajowego: okręgową liczbę wyborczą każdej listy, liczbę głosów ważnych w okręgu oraz sumę głosów ważnych, otrzymanych przez każdą listę wyborczą.

III. Centralne Biuro Krajowe – proporcjonalny podział miejsc na listy

- 1) Centralne Biuro Krajowe ustala krajową liczbę wyborczą każdej listy poprzez zsumowanie okręgowych liczb wyborczych list w okręgu X i Y:

NR	LISTA	OKRĘGOWA LICZBA WYBORCZA LISTY W OKRĘGU X	OKRĘGOWA LICZBA WYBORCZA LISTY W OKRĘGU Y	KRAJOWA LICZBA WYBORCZA
1	Jan	56.500	142.371	198.871
2	Ewa	31.000	62.199	93.199
3	Marek	10.999	34.000	44.999
4	Pola	11.000	27.500	38.500
5	Tomek	8.500	7.772	16.272
6	Gosia	8.000	6.000	14.000
7	Jacek	- 4.750	47.198	42.448
8	Ala	- 9.750	15. 793	6.043
9	Michał	2.000	37.599	39.599

- 2) Centralne Biuro Krajowe ustala liczbę głosów ważnych, oddanych na poszczególne listy w skali kraju (tzw. głosy drugie) oraz wyznacza listy, które osiągnęły na poziomie krajowym co najmniej 4% poparcia społecznego:

NR	LISTA	LICZBA GŁOSÓW W OKRĘGU X	LICZBA GŁOSÓW W OKRĘGU Y	LICZBA GŁOSÓW W KRAJU	%	LISTY DOPUSZCZONE DO PROPORCJONALNEGO PODZIAŁU MIEJSC
1	Jan	56.500	194.000	250.500	34,1	*
2	Ewa	31.000	97.000	128.000	17,4	*
3	Marek	25.000	34.000	59.000	8,0	*
4	Pola	11.000	27.500	38.500	5,2	*
5	Tomek	8.500	12.000	20.500	2,8	--
6	Gosia	8.000	6.000	14.000	1,9	--
7	Jacek	5.000	117.000	122.000	16,6	*
8	Ala	3.000	25.700	28.700	3,9	--
9	Michał	2.000	71.800	73.800	10,1	*

- 3) Centralne Biuro Krajowe ustala krajowy iloraz wyborczy, dzieląc sumę krajowych liczb wyborczych list, które osiągnęły co najmniej 4 – procentową klauzulę zaporową przez liczbę miejsc do rozdzielenia w systemie proporcjonalnym w skali całego państwa:

dla naszego przykładu krajowy iloraz wyborczy to $457.616 : 3$ czyli **152.538**

- 4) Centralne Biuro Krajowe rozdziela miejsca w systemie proporcjonalnym na szczeblu krajowym na podstawie wewnętrznych ilorazów (podzielenie krajowej liczby wyborczej listy przez krajowy iloraz wyborczy) i systemu największych reszt.

Podsumowanie

NR	LISTY DOPUSZCZONE DO PROPORCJONALNEGO PODZIAŁU MIEJSC	LICZBA GŁOSÓW W KRAJU	KRAJOWA LICZBA WYBORCZA	ILORAZ WEWNĘTRZNY	RESZTY	PRYZNANE MIEJSCA
1	Jan	250.500	198.871	1	46.333	2
2	Ewa	128.000	93.199	--	96.199	1
3	Marek	59.000	44.999	--	44.999	--
4	Pola	38.500	38.500	--	41.500	--
5	Jacek	122.000	42.448	--	42.448	--
6	Michał	73.800	39.599	--	39.599	--
Suma		671.800	457.616			

IV. Końcowy rozdział mandatów w okręgach wyborczych

Po przyznaniu miejsc listom na szczeblu krajowym, przystępuje się do podziału mandatów w okręgach. W tym celu dzieli się sumę liczb wyborczych list w poszczególnych okręgach, dopuszczonych do podziału proporcjonalnego miejsc przez liczbę mandatów do obsadzenia wedle formuły proporcjonalnej w okręgu, otrzymując w ten sposób okręgowy iloraz wyborczy.

W naszym przykładzie:

- okręgowy iloraz wyborczy w okręgu X to 94.999

- okręgowy iloraz wyborczy w okręgu Y to 175.433

Okręgową liczbę wyborczą listy dzieli się przez okręgowy iloraz wyborczy, otrzymując iloraz wewnętrzny listy. Miejsca w okręgu przyznaje się na podstawie ilorazów wewnętrznych i największych reszt. W taki też sposób mandat z podziału proporcjonalnego w okręgu X otrzymuje kandydat A1 z listy Jana, natomiast w okręgu Y kandydat M z listy Jana i kandydat D z listy Ewy.

2. Rozdział mandatów do Senatu Republiki Włoskiej - przykład

Model przykładowego okręgu X (w przypadku Senatu okręgiem wyborczym jest region), podzielonego na 5 kolegiów jednomandatowych²:

Głosy ważne: 1.000.000

Miejsca do podziału: 7, w tym 5 miejsc w kolegiach jednomandatowych i

2 miejsca rozdzielane w sposób proporcjonalny – metoda d'Hondta

Listy i kandydaci:

- ♦ **lista Jana**, kandydaci: A1, A2, A3, A4, A5;
- ♦ **lista Ewy**, kandydaci: B1, B2, B3, B4, B5;
- ♦ **lista Marka**, kandydaci: C1, C2, C3, C4, C5;
- ♦ **lista Poli**, kandydaci: D1, D2, D3, D4, D5;
- ♦ **lista Tomka**, kandydaci: E1, E2, E3, E4, E5;

- 1) Głosy oddane w poszczególnych kolegiach jednomandatowych na wyżej wymienionych kandydatów:

Kolegium 1 (210.000 ważnych głosów)	Kolegium 2 (220.000 ważnych głosów)	Kolegium 3 (180.000 głosów)
A1: 60.000	B2: 100.000	B3: 60.000
B1: 50.000	C2: 60.000	D3: 50.000
C1: 40.000	A2: 40.000	C3: 30.000
D1: 30.000	D2: 10.000	A1: 25.000
E1: 30.000	E2: 10.000	E3: 15.000

² Wyżej przedstawiony przykład, w nieco innej formie zamieszczony jest na stronie internetowej Senatu, www.senato.it, 3.05.2003.

Kolegium 4	Kolegium 5
(200.000 ważnych głosów)	(190.000 ważnych głosów)
B4: 80.000	C5: 90.000
A4: 70.000	B5: 70.000
C4: 20.000	A5: 20.000
D4: 20.000	D5: 5.000
E4: 10.000	E5: 5.000

2) Przyznanie mandatów kandydatom, którzy otrzymali najwięcej ważnych głosów w poszczególnych kolegiach jednomandatowych (system większości względnej:

- ♦ wybrany w Kolegium 1 – **A1** (60.000 głosów) z listy Jana; łącznie ta lista otrzymała 215.000 głosów w okręgu wyborczym X, ale jej wynik zostaje pomniejszony o głosy zwycięskiego kandydata listy w okręgu jednomandatowym – kolegium A (scorporo całkowite - 60.000 głosów);
- ♦ wybrany w Kolegium 2 – **B2** (100.000 głosów); w sumie lista Ewy otrzymała 360.000 głosów w okręgu X, ale odejmuje się jej 100.000 głosów;
- ♦ wybrany w Kolegium 3 – **B3** (60.000 głosów); w sumie lista Ewy otrzymała 360.000 głosów w okręgu wyborczym , ale odejmuje się jej 60.000 głosów;
- ♦ wybrany w Kolegium 4 – **B4** (80.000 głosów); w sumie lista Ewy otrzymała 360.000 głosów w okręgu X, ale odejmuje się jej 80.000 głosów;
- ♦ wybrany w Kolegium 5 – **C5** (90.000 głosów); w sumie lista Marka otrzymała 240.000 głosów w okręgu wyborczym X, ale odejmuje się jej 90.000 głosów.

Na tym etapie przyznano 5 mandatów kandydatom z największą liczbą ważnie oddanych głosów w poszczególnych kolegiach jednomandatowych (75% miejsc w okręgu wyborczym X). **Pozostały do obsadzenia 2 mandaty, których podziału dokonuje się w sposób proporcjonalny – według metody d’Hondta.**

3) Repartycja mandatów w sposób proporcjonalny. Najpierw liczba wyborcza każdej listy (lista głosów oddanych na listę – głosy do podzielenia) jest dzielona przez 1 i 2 (w celu rozdzielenia 2 mandatów metodą d’Hondta) – miejsca zostaną przyznane listom z największymi ilorazami (w naszym przykładzie Liście Jana i Liście Marka).

	LISTA JANA	LISTA EWY	LISTA MARKA	LISTA POLI	LISTA TOMKA
Liczba wyborcza	155.000	120.000	150.000	115.000	70.000
Liczba wyborcza/1	155.000	120.00	150.000	115.000	70.000
Liczba wyborcza/2	77.500	60.000	75.000	57.500	35.000

- 4) Następnie miejsca są przyznawane kandydatom list wyborczych, które wcześniej otrzymały miejsca w podziale proporcjonalnym (w naszym przykładzie są to dwie listy – Lista Jana i Lista Marka, patrz punkt wyżej) i nie zostali wybrani w kolegiach jednomandatowych na podstawie najwyższego wyniku procentowego indywidualnych liczb wyborczych.

Kandydat	Lista	Kolegium	Głosy uzyskane przez kandydata	Liczba głosów ważnych w kolegium	Indywidualna liczba wyborcza
B5	Ewa	5	70.000	190.000	36,84
A4	Jan	4	70.000	200.000	35,0
D3	Pola	3	50.000	180.000	27,77
C2	Marek	2	60.000	220.000	27,27
B1	Ewa	1	50.000	210.000	23,80
C1	Marek	1	40.000	210.000	19,04
	(...)	(...)	(...)	(...)	(...)

Pozostałe do obsadzenia mandaty w systemie proporcjonalnym przyznano więc kandydatom: **A4 i C2**.

5) Podsumowanie wyników:

	LISTA JANA	LISTA EWY	LISTA MARKA	LISTA POLI	LISTA TOMKA
Głosy do podziału	155.000	120.000	150.000	115.000	70.000
Głosy odjęte liście (scorporo całkowite)	60.000	240.000	90.000	--	--
Całkowita liczba głosów	215.000	360.000	240.000	115.000	70.000
Liczba głosów w %	21,5 %	36 %	24 %	11,5 %	7,0 %
Miejsca	2 (1 więk. + 1 pr.)	3 (więk.)	2 (1 więk. + 1 pr.)	--	--
Miejsca w %	28,5 %	42,8 %	28,5 %	--	--

KONTRAKT Z WŁOCHAMI¹

**między Silvio Berlusconim,
urodzonym w Mediolanie 29 września 1936 roku,
liderem Forza Italii i Domu Wolności,
który działa w pełnej zgodzie z wszystkimi sojusznikami koalicji**

a

obywatelami włoskimi

Uzgadnia się i zawiera, co następuje:

W przypadku zwycięstwa wyborczego Domu Wolności, Silvio Berlusconi zobowiązuje się jako Prezes Rady Ministrów w ciągu pięciu lat rządów do realizacji następujących celów:

1. Zmniejszenie presji podatkowej poprzez:

- **całkowite zniesienie podatków dla osób o dochodach do 22 milionów lirów rocznie;**
- **obniżkę do 23% skali podatkowej dla osób o dochodach do 200 milionów;**
- **obniżkę do 33% skali podatkowej dla osób o dochodach powyżej 200 milionów;**
- **likwidację podatków od dziedziczenia i darowizn.**

2. Urzeczywistnienie „Planu na rzecz obrony obywateli i przeciwdziałania zbrodniom”, który zakłada m.in. wprowadzenie instytucji „policjanta albo karabiniera albo strażnika dzielnicowego” w miastach, w celu znacznego

¹ Tłumaczenie własne na podstawie tekstu umieszczonego na oficjalnej stronie Forza Italia, http://www.forza-italia.it/cover/piano_governo/il_contratto_con_gli_italiani.html, 22.06.2001.

zmniejszenia liczby przestępstw w stosunku do obecnych 3 milionów.

3. Podniesienie najniższych emerytur do co najmniej 1 miliona lirów na miesiąc.
4. Zmniejszenie o połowę aktualnej stopy bezrobocia ze stworzeniem przynajmniej 1 i pół miliona nowych miejsc pracy.
5. Rozpoczęcie prac dla co najmniej 40% inwestycji przewidzianych w „Dziesięcioletnim planie na rzecz Wielkich Robót”, uważanych za konieczne a dotyczących dróg, autostrad, metra, linii kolejowych, sieci wodnych i robót wodno-geologicznych dla obrony przeciwpowodziowej.

W przypadku, gdy w ciągu pięciu lat rządów przynajmniej 4 z 5 celów nie zostaną osiągnięte, Silvio Berlusconi zobowiązuje się formalnie do niewystawienia własnej kandydatury w przyszłych wyborach parlamentarnych.

Stwierdzam,

Silvio Berlusconi

Kontrakt staje się ważny i aktualny 13 maja 2001 roku wraz z głosowaniem włoskich wyborców.

CONTRATTO CON GLI ITALIANI

tra Silvio Berlusconi,
nato a Milano il 29 settembre 1936,
leader di Forza Italia e della Casa delle Libertà,
che agisce in pieno accordo con tutti gli alleati della
coalizione,
e
i cittadini italiani
si conviene e si stipula quanto segue.

Silvio Berlusconi, nel caso di una vittoria elettorale della Casa delle Libertà, si impegna, in qualità di Presidente del Consiglio, a realizzare nei cinque anni di governo i seguenti obiettivi:

1. Abbattimento della pressione fiscale
 - con l'esenzione totale dei redditi fino a 22 milioni di lire annui;
 - con la riduzione al 23 per cento dell'aliquota per i redditi fino a 200 milioni;
 - con la riduzione al 33 per cento dell'aliquota per i redditi sopra i 200 milioni;
 - con l'abolizione della tassa di successione e della tassa sulle donazioni.

2. Attuazione del "Piano per la difesa dei cittadini e la prevenzione dei crimini" che prevede tra l'altro l'introduzione dell'istituto del "poliziotto o carabiniere o vigilie di quartiere" nelle città, con il risultato di una forte riduzione del numero di reati rispetto agli attuali 3 milioni.

3. Innalzamento delle pensioni minime ad almeno 1 milione di lire al mese.

4. Dimezzamento dell'attuale tasso di disoccupazione con la creazione di 1 milione e mezzo di nuovi posti di lavoro.

5. Apertura dei cantieri per almeno il 40 per cento degli investimenti previsti dal "Piano decennale per le Grandi Opere" considerate di emergenza e comprendente strade, autostrade, metropolitane, ferrovie, reti idriche e opere idro-geologiche per la difesa dalle alluvioni.

Nel caso in cui al termine dei cinque anni di governo almeno 4 su 5 di questi traguardi non fossero stati raggiunti, Silvio Berlusconi si impegna formalmente a non ripresentare la propria candidatura alle successive elezioni politiche.

In fede,

Silvio Berlusconi

Il contratto sarà reso valido e operativo il 13 maggio 2001 con

STATUT FEDERACJI DRZEWA OLIWNEGO

9.02.2005¹

Demokraci Lewicy, Margherita, Włoscy Socjaliści Demokratyczni i Europejscy Republikańscy podpisują niniejszy pakt federacyjny

Artykuł 1

Tworzy się Federację Drzewa Oliwnego - podmiot polityczny, zaangażowany w realizację projektu Drzewa Oliwnego w ramach włoskiego bipolarizmu. Do Federacji mogą należeć stowarzyszenia krajowe, istniejące od 3 lat, obecne w więcej niż połowie włoskich regionów i przynajmniej jednej trzeciej prowincji, które rozwijają zatwierdzoną działalność i zadeklarują wstąpienie do Federacji, akceptując jej Statut.

Artykuł 2

Federacja, korzystając z suwerenności uznanej przez partie do niej należące, jest obdarzona autonomiczną zdolnością decyzyjną, której gwarantem jest Przewodniczący Federacji.

Autonomia Federacji wyraża się w materiach jej powierzonych przez przynależne partie polityczne: polityka zagraniczna, polityka europejska, polityka instytucjonalna.

W spraw delegowanych do kompetencji Federacji, Prezydium nominuje rzecznika. W kwestiach o szczególnym znaczeniu, związanych z kalendarzem politycznym, Przewodniczący może przedłożyć partiom politycznym powierzenie jednomyślnie Federacji władzy uchwałodawczej.

Artykuł 3

W materiach, w których Federacja sprawuje swą zdolność decyzyjną, uchwały są podejmowane większością dwóch trzecich jej członków. Przy przyjęciu do Federacji partii lub stowarzyszeń wymagana jest jednomyślność głosów.

Artykuł 4

Organami Federacji są: Przewodniczący, Prezydium, Rada Federalna. Przewodniczący reprezentuje Federację i zwołuje jej koła kierownicze. Do wyboru Przewodniczącego konieczne jest

¹ Tłumaczenie własne na podstawie strony internetowej partii Margherita,
http://www.margheritaonline.it/margherita/scheda.php?sezione=1&id_margherita=176, 30.03.2005.

głosowanie dwóch trzecich członków Rady Federalnej. Prezydium składa się z Przewodniczącego, sekretarzy krajowych partii, a także czterech członków wyznaczonych przez Demokratów Lewicy, 3 przez Margheritę i 1 przez Włoskich Demokratycznych Socjalistów. W Prezydium biorą udział dwaj przedstawiciele stowarzyszeń. Rada Federalna składa się z 60 członków, w 85% desygnowanych przez partie, wewnątrz których muszą znaleźć miejsce grupy parlamentarne, przewodniczący regionów, prowincji i burmistrzowie; w 15% desygnowanych przez przynależne stowarzyszenia. Reprezentacja partii politycznych jest określana na podstawie rezultatów wyborczych i wybranych parlamentarzystów, gwarantując jednak reprezentację wszystkim sfederowanym partiom. Stowarzyszenia wyznaczają swą delegację. Przewodniczący może zaprosić do posiedzeń organów Federacji osobistości instytucjonalne Drzewa Oliwnego.

Artykuł 5

Federacja dzieli się na bazie regionalnej. Tworzenie kół kierowniczych i przyjęcie materii, w których sprawowana jest kompetencja i autonomia decyzyjna odpowiadają kryteriom na poziomie krajowym.

Przewodniczący regionalnych Federacji Drzewa Oliwnego są wybierani przez odpowiednie rady. Do wyboru jest konieczny głos dwóch trzecich organu.

Podobnie jak to przewidziano na poziomie krajowym, Przewodniczący Federacji Regionalnej może proponować partiom, które należą do tejże Federacji, powierzenie jej jednomyślnie władzy uchwałodawczej w kwestiach o szczególnym znaczeniu, związanym z kalendarzem politycznym.

Bazy regionalne Federacji już ewentualnie stworzone mają charakter prowizoryczny.

Ich urzędowo tworzenie nastąpi w zgodzie i po zatwierdzeniu Statutu Federacji przez cztery partie założycielskie.

Artykuł 6

W Parlamencie Europejskim, w Izbie Deputowanych i Senacie Republiki, radach regionalnych, radach prowincjonalnych i w głównej gminie prowincji urzeczywistnia się formy koordynacji między grupami, które są związane z Federacją Drzewa Oliwnego. Formy koordynacji będą określone w różnych instytucjach na bazie regulaminów grup.

Koordynacja powinna w każdym wypadku dotyczyć inicjatywy komisji, pozycji przyjętych w zgromadzeniach wyborczych i powinna zapewniać wyrażanie wspólnych pozycji w materiach delegowanych w kompetencji Federacji i w materii ustaw finansowych i budżetowych.

Formy koordynacji już rozpoczęte na różnych szczeblach mają charakter prowizoryczny i w każdym razie przygotowawczy w stosunku do ich formalnego utworzenia, które nastąpi po zatwierdzeniu Statutu przez cztery partie założycielskie.

Artykuł 7

Jesienią 2006 roku, nazajutrz po wyborach parlamentarnych zostanie zwołane – metodami, które będą wcześniej uchwalone – Krajowe Zgromadzenie Federacji Drzewa Oliwnego.

Artykuł 8

Federacja zobowiązuje się popierać wprowadzenie prawyborów przy wyborze kandydata na premiera i promować udział w ich przeprowadzeniu.

Artykuł 9

Partie należące do Federacji zobowiązują się przedłożyć do zatwierdzenia niniejszy pakt federacyjny według form przewidzianych przez odpowiednie statuty do i nie później, jak 28 lutego 2005 roku.

Stowarzyszenia, które zdecydują się przystąpić zobowiązują się także do podpisania i zatwierdzenia paktu federacyjnego według form przewidzianych przez ich statuty.

LO STATUTO DELLA FEDERAZIONE DELL'ULIVO

Democratici di Sinistra, la Margherita, i Socialisti Democratici Italiani e i Repubblicani europei sottoscrivono il seguente patto federativo.

Articolo 1

E' costituita la Federazione dell'Ulivo. Un soggetto politico impegnato alla realizzazione del progetto dell'Ulivo nel quadro del bipolarismo italiano. Alla Federazione possono aderire associazioni a carattere nazionale, costituite da almeno 3 anni e presenti in più della metà delle Regioni italiane, e almeno in un terzo delle province, che svolgono un'attività riconosciuta e dichiarino di aderire alla Federazione approvandone lo Statuto.

Articolo 2

La Federazione, avvalendosi della sovranità ad essa riconosciuta dai partiti aderenti, è dotata di una autonoma capacità decisionale di cui il Presidente della Federazione è garante.

L'autonomia della Federazione si esprime sulle materie ad essa conferite dai partiti aderenti: politica estera, politica europea, politica delle istituzioni.

Per le materie delegate alla competenza della Federazione la Presidenza nomina un portavoce.

Su questioni di particolare rilievo connesse all'agenda politica, il Presidente può sottoporre ai partiti di conferire all'unanimità alla Federazione il potere di deliberare.

Articolo 3

Nelle materie nelle quali la Federazione esercita la sua capacità decisionale, le delibere vengono prese a maggioranza dei due terzi dei componenti gli organismi. Per l'ammissione alla Federazione di Partiti o Associazioni si richiede l'unanimità dei consensi.

Articolo 4

Gli organi della Federazione sono: il Presidente che rappresenta e ne convoca gli organismi di direzione. Per l'elezione del Presidente è necessario il voto dei due terzi dei membri del Consiglio federale; la Presidenza è composta dal Presidente, dai Segretari nazionali dei partiti, nonché da quattro componenti designati dai DS, tre dalla Margherita e uno dallo SDI. Partecipano alla Presidenza due rappresentanti delle Associazioni; il Consiglio Federale è composto da 60 membri, per l'85% designati dai partiti, all'interno dei quali devono trovare spazio le presenze dei gruppi parlamentari,

dei presidenti di Regione, di Provincia e dei sindaci; per il 15% designati dalle associazioni aderenti. La rappresentanza dei partiti viene determinata sulla base dei consensi elettorali e dei parlamentari eletti garantendo comunque una rappresentanza a tutti i partiti federati. Le Associazioni esprimono la loro delegazione. Il Presidente può invitare a partecipare alle riunioni degli organi della Federazione personalità istituzionali dell'Ulivo.

Articolo 5

La Federazione si articola su base regionale. La formazione degli organismi di direzione e l'assunzione delle materie nelle quali esercita la sua competenza e autonomia decisionale rispondono ai criteri assunti a livello nazionale. I presidenti delle Federazioni regionali dell'Ulivo sono eletti dai rispettivi consigli. Per l'elezione è necessario il voto dei due terzi dell'organismo. In analogia con quanto previsto a livello nazionale, il Presidente della Federazione Regionale può proporre ai partiti che aderiscano alla Federazione medesima di conferire all'unanimità ad essa il potere di deliberare su questioni di particolare rilievo connesse all'agenda politica. Le articolazioni Regionali della Federazione eventualmente già costituite hanno carattere provvisorio. La loro costituzione ufficiale sarà fatta nel rispetto e dopo l'approvazione dello Statuto della Federazione da parte dei quattro partiti fondatori.

Articolo 6

Nel Parlamento Europeo, nella Camera dei Deputati e nel Senato della Repubblica, nei Consigli regionali, in quelli provinciali e nei comuni capoluogo di provincia, si realizzano forme di coordinamento tra i gruppi che fanno riferimento alla Federazione dell'Ulivo. Le forme di coordinamento saranno determinate nelle diverse istituzioni, sulla base dei regolamenti dei gruppi. Il coordinamento deve in ogni caso riguardare l'iniziativa delle commissioni, le posizioni assunte nelle assemblee elettive e deve assicurare l'espressione di posizioni comuni nelle materie delegate alla competenza della Federazione e in materia di leggi finanziarie e di bilancio. Le forme di coordinamento già avviate ai vari livelli hanno carattere provvisorio e comunque propedeutico alla loro formalizzazione che sarà fatta dopo l'approvazione dello Statuto da parte dei quattro partiti fondatori.

Articolo 7

Nell'autunno del 2006, all'indomani delle elezioni politiche, verrà convocata - con modalità che saranno successivamente decise - una Assemblea nazionale della Federazione dell'Ulivo.

Articolo 8

La Federazione si impegna a sostenere l'adozione di elezioni primarie per la scelta del candidato premier e a promuovere la partecipazione al loro svolgimento.

Articolo 9

I partiti aderenti alla Federazione si impegnano a sottoporre ad approvazione il presente patto federativo secondo le forme previste dai rispettivi statuti entro e non oltre il 28 febbraio 2005. Le associazioni che decideranno di aderire si impegnano analogamente a sottoscrivere e approvare il patto federativo secondo le forme previste dai loro statuti.

PRAWYBORY w koalicji centrolewicowej UNIA – 16 październik 2005

Regulamin w sprawie przeprowadzenia kampanii wyborczej¹
(1.09.2005)

Art.1 – Prezentacja kandydatur

1. Kandydatury w prawyborach 2005 roku muszą być podpisane przez co najmniej 10 tysięcy i nie więcej niż 20 tysięcy obywateli, którzy posiadają czynne prawo wyborcze do Izby Deputowanych w chwili zakończenia XIV kadencji parlamentu (13 maj 2006) i jednocześnie podpisują się pod „Projektem”, o którym mowa w art. 2.3 regulaminu – plan na rzecz Prawyborów 2005. Nie mogą kandydować w Prawyborach 2005 Unii ci, którzy w przeciągu aktualnej kadencji parlamentu wykonywali działalność polityczną z ramienia centroprawicy.
2. Podpisy po kandydaturami muszą być złożone na właściwych formularzach przygotowanych przez Krajowe Techniczne Biuro Administracyjne, przez wyborców zamieszkałych w co najmniej 10 różnych regionach, w rozmach co najmniej tysiąca wyborców zamieszkałych w tych regionach (pięćset wyborców w regionach z co najmniej 1 milionem mieszkańców i w prowincjach Trydentu i Bolzano).
Formularze na rzecz zatwierdzenie kandydatur i zebrania podpisów noszą kolorowy symbol Unii, ale mogą być też drukowane i wykorzystywane w kolorze czarno-białym.
Cztery strony, które tworzą formularz na rzecz zebrania podpisów, muszą być wydrukowane na pojedynczej kartce formatu A3-dwustronnie.
W tekście każdego formularza na rzecz zebrania podpisów oznacza się region zamieszkania podpisujących, a w odniesieniu do autonomicznych prowincji będzie się wskazywać „Trydent” albo „Bolzano”.
3. Podpisy nie wymagają potwierdzenia autentyczności i uważa się je za ważne, jeśli zostały zebrane w obecności:
 - członka parlamentu krajowego albo europejskiego;
 - przewodniczącego regionu albo prowincji;
 - burmistrza (*sindaco*);
 - radnego albo asesora regionalnego, prowincjonalnego, gminnego lub okręgowego lub innego ekwiwalentnego terytorium.
4. Kandydatury są ważne, jeśli dołączono do nich dokumentację przewidzianą w art. 5.3 regulaminu planu na rzecz Prawyborów 2005, a także przez desygnowanie delegatów kandydatów, w myśl art. 5 poniższego regulaminu.
5. Dokumentacja musi być przedstawiona w Krajowym Technicznym Biurze Administracyjnym, przy jego siedzibie w Rzymie – Piazza SS. Apostoli 55 – do i nie później niż godzina 20 15 września 2005 roku.
6. Krajowe Techniczne Biuro Administracyjne zajmuje się weryfikacją dokumentacji przedstawionych kandydatur, ważnością podpisów i ich zgodnością z numerycznymi kryteriami, wskazanymi w punkcie drugim poniższego artykułu, a także poprawnością dokumentacji, wskazanej w punkcie czwartym poniższego artykułu.
7. Krajowe Techniczne Biuro Administracyjne może ewentualnie zgodzić się na uzupełnienie dokumentacji kandydatów w ciągu 48 godzin, o której mowa w punkcie czwartym poniższego artykułu.
8. Po 48 godzinach od upływu terminu składania kandydatur, braku odwołań lub protestów, Krajowe Techniczne Biuro Administracyjne powiadamia pisemnie Biuro Prezydialne o kandydatach w Prawyborach 2005.
9. W przypadku odwołań, Krajowe Techniczne Biuro Administracyjne przekazuje je Kolegium Rewizyjnemu, które decyduje w pierwszej i ostatniej instancji, w ciągu 48 godzin.

¹Tłumaczenie własne na podstawie strony internetowej partii Demokratów Lewicy,
http://www.dsonline.it/speciali/primarie2005/documenti/dettaglio.asp?id_doc=27528, 11.09.2005.

10. Po zakończeniu wszystkich czynności związanych ze przedstawieniem kandydatów, Biuro Prezydialne określa w drodze losowania, dokonanego w obecności kandydatów i ich delegatów, liczbę porządkową każdego kandydata. Nazwiska kandydatów zostaną naniesione na karty do głosowania i na każdy inny materiał powstały na rzecz kampanii informacyjnej według porządku ustalonego w losowaniu.

Art. 2 – Wyborcy

1. Mogą uczestniczyć w "Prawyborach 2005" jako wyborcy, wszyscy obywatele, którzy posiadają czynne prawo wyborcze w wyborach do Izby Deputowanych.
2. Włosi zamieszkali zagranicą głosują w siedzibach i w sposób, o którym zdecyduje się i powiadomi do 30 września 2005 roku. Właściwe Biuro Techniczno-Administracyjne, złożone z Koordynacji Unii Włochów w Świecie zajmie się organizacją i wszystkimi operacjami wyborczymi.
3. Młodzie, którzy ukończyli 18 lat po ostatnich wyborach w miejscu zamieszkania lub którzy ukończą 18 lat do daty zakończenia naturalnej, XIV kadencji parlamentu (do 13 maja 2006), będą głosować w specjalnej siedzibie, przygotowanej na danym obszarze; wówczas nie posiadający legitymacji wyborczej, będą mogli głosować za okazaniem ważnego dokumentu tożsamości, z którego wynika stałe miejsce zamieszkania.
4. Imigranci, zamieszkujący zgodnie z prawem od co najmniej 3 lat nasz kraj, którzy zamierzają głosować w Prawyborach 2005, muszą zarejestrować się do 7 października w właściwych spisach, przedłożonych przez Prowincjonalne Biura Techniczno-Administracyjne.
5. Studenci i pracujący w domu, przebywający poza prowincją zamieszkania, będą mogli głosować w specjalnych siedzibach prowincji stałego zamieszkania, po wpisaniu się do 7 października 2005 w odpowiednie spisy, utworzone przez Prowincjonalne Biura Techniczno-Administracyjne.
Do 12 października 2005 Biura Prowincjonalne powinny przekazać takie spisy, wyróżnione dla prowincji zamieszkania do Krajowego Biura Techniczno-Administracyjnego. Następnie powyższe spisy zostaną przekazane bezpośrednio do Prowincjonalnych Biur zamieszkania w celu powiadomienia siedziby pochodzenia o rezygnacji z głosowania w tym miejscu.
6. Biuro Techniczno-Administracyjne każdej prowincji zabezpiecza przekazanie specjalnym siedzibom spisów, o których była mowa w poprzednich punktach, na podstawie właściwości miejscowej, nadając temu szeroki rozgłos.

Art. 3 – Siedziby wyborcze

1. W stosunku do tego, co zostało przewidziane w art. 7.3 regulaminu Planu na rzecz Prawyborów 2005, Prowincjonalne Biura Techniczno-Administracyjne mogą określać w porozumieniu z Krajowym Biurem Techniczno-Administracyjnym większą liczbę siedzib w celu zaangażowania jak największej liczby wyborców i na podstawie bardziej ogólnych potrzeb politycznych i organizacyjnych prowincji i natury także demograficznej i morfologicznej terytorium.
2. Prowincjonalne Biura Techniczno-Administracyjne muszą poinformować Krajowe Biuro Techniczno-Administracyjne o liczbie siedzib, które zamierzają stworzyć i odnośnych właściwości terytorialnych do 15 września 2005.
3. W celu określenia w jakiej siedzibie każdy wyborca będzie mógł głosować, Prowincjonalne Biura Techniczno-Administracyjne muszą sprecyzować obszar właściwości miejscowej każdej siedziby, który powinna tworzyć jedna lub więcej gmin lub też więcej obwodów wyborczych tej samej gminy.
4. Siedziby ponadto powinny posiadać sztywną właściwość miejscową oraz zagwarantować prawidłowość i przejrzystość wyborczych procedur i tajność głosowania.
5. Położenie siedzib i właściwość terytorialna w odniesieniu do obwodów wyborczych powinna być szeroko obwieszona także poprzez instrumenty telepatyczne i właściwy numer zielony, zarządzany przez krajową siedzibę Unii.
6. Ewentualne sprzeczności, które mogłyby powstać w Prowincjonalnych Biurach Techniczno-Administracyjnych, będą definiowane przez Krajowe Biuro Techniczno-Administracyjne na podstawie następujących kryteriów:
 - a) minimalnej liczby siedzib, które zostały przewidziane w art. 7.3 regulaminu Planu;
 - b) maksymalnej liczby siedzib w ten sposób określonych;

1. jedna siedziba w każdej gminie;
2. jedna siedziba na każde 10.000 mieszkańców w gminach powyżej 10.000 mieszkańców;
- c) określenie liczby siedzib i ich lokalizacja powinny brać pod uwagę równowagę terytorialną;
- d) siedziby powinny posiadać odpowiednie warunki i zagwarantować obecność skrutatorów, należących do większej liczby politycznych w Unii.

Art. 4 – Skład lokalu wyborczego

1. Ukonstytuowanie się lokalu powinno nastąpić w niedzielę rano, przed rozpoczęciem głosowania.
2. Lokal wyborczy składa się z dwóch albo równej liczby skrutatorów i przewodniczącego, nominowanych przez osobę odpowiedzialną za postępowanie wyborcze w porozumieniu z Prowincjonalnym Biurem Techniczno-Administracyjnym, na podstawie żądań przedstawionych przez wyborców terytorium i mając na uwadze zapewnienie pluralizmu w lokalu.
3. W przypadku nieobecności jednego lub więcej członków, przewodniczący lokalu zastępuje ich jednym lub wieloma obecnymi wyborcami, którzy nie są przedstawicielami kandydata.
4. Członkowie lokalu, przedstawiciele kandydatów mogą głosować w lokalach, gdzie wykonują swoje funkcje według wskazówek, które będą przygotowane przez Krajowe Biuro Techniczno-Administracyjne.
5. Przewodniczący lokalu wyznacza spośród skrutatorów jednego wiceprzewodniczącego i zaprasza przedstawicieli kandydatów do udziału w operacjach wyborczych.
6. Przewodniczący ma prawo nominować swoją zaufaną osobę jako sekretarza, by przygotować sporządzenie protokołu.
7. Lokal przystępuje do wypełnienia przewidzianych czynności, a w szczególności do poświadczenia kart wyborczych i wpisania ich liczby do protokołu.

Art. 5 – Przedstawiciele kandydatów

1. Każdy kandydat w Prawyborach 2005 musi wyznaczyć w odpowiednim formularzu dwóch delegatów, jednego stałego a drugiego zastępcę, powierzając im wyznaczenie przedstawicieli kandydata przy Krajowym Biurze Techniczno-Administracyjnym, a także w Prowincjonalnych Biurach Techniczno-Administracyjnych.
2. Przedstawiciele przy Prowincjonalnym Biurze Techniczno-Administracyjnym wyznaczają przedstawicieli kandydatów w poszczególnych lokalach wyborczych.
3. Przewodniczący lokalu otrzymuje z Prowincjonalnego Biura Techniczno-Administracyjnego nazwiska przedstawicieli kandydata.
4. Przedstawiciele kandydata mogą stawić się także bezpośrednio w lokalu, bez uprzedniego powiadomienia ze strony Prowincjonalnego Biura Techniczno-Administracyjnego, przekazując przewodniczącemu lokalu, oficjalny formularz nominacyjny; przewodniczący sprawdza jego tożsamość, odnotowując to w protokole.
5. Przedstawiciele kandydata mają prawo wprowadzania zwięzłych deklaracji do protokołu.
6. Przedstawiciele kandydata mają obowiązek współpracy w prawidłowym przeprowadzeniu operacji wyborczych a także mogą złożyć swój podpis na pieczęciach urn, protokołów i dokumentów.

Art.6 – Dokumenty przeznaczone dla lokalu wyborczego

1. Przewodniczący lokalu otrzymuje z Prowincjonalnego Biura Techniczno-Administracyjnego cały niezbędny materiał do operacji wyborczych, a w szczególności:
 - rejestr, w którym odnotowuje się wyborców, którzy głosowali,
 - liczbę kopii projektu Unii, równą liczbie kart darowania co najmniej 1 euro,
 - kasetkę do zbioru przekazanych środków,
 - dwie urny,
 - wystarczającą liczbę kart wyborczych,
 - protokół ogólny,
 - dwie tabele głosowania,
 - dwie serie kopert,
 - ołówki
 - plakaty kart wyborczych

- formularz przekazania wyników do Prowincjonalnego Biura Techniczno-Administracyjnego,
- materiał kancelaryjny,
- osłonę do zabezpieczenia tajności głosowania,
- nr 2 instrukcji dla lokalu wyborczego,
- grafikę plakatową ,
- flagi Unii.

Art. 7 – Głosowanie

1. Wyborcy w myśl art. 2 powinni podpisać "Projekt" i ofiarować w lokalu wyborczym co najmniej 1 euro na rzecz poniesionych wydatków organizacyjnych Prawyborów 2005.
2. By być dopuszczonym do głosowania, trzeba okazać w lokalu dokument tożsamości i własną legitymację wyborczą. Młodzi, o których mowa w art. 2. 2 tego regulaminu, a także wyborcy o których mowa w art. 2. 3 będą mogli głosować, okazując tylko ważny dokument tożsamości. Ponadto konieczne jest wyrażenie zgody wyborców, by ich nazwisko zostało umieszczone na liście uczestników głosowania a także by ta lista mogła być konsultowana przez każdego zainteresowanego..
3. Członek lokalu weryfikuje wyżej wymienioną dokumentację i przekazuje wyborcy kartę do głosowania, po uprzedniej rejestracji we właściwych spisach w porządku alfabetycznym danych anagraficznych, pełnego adresu i podstawowych danych dokumentu tożsamości.
4. Członek lokalu musi sprawdzić czy wyborca już nie zagłosował.
5. Wyborca składa swój podpis na spisie.
6. Wyborca udaje się do kabiny i wyraża swój głos, kreśląc znak na karcie obok wybranego nazwiska albo na nazwisku kandydata albo też wewnątrz pola zawierającego nazwisko kandydata i deponuje złożoną kartę do odpowiedniej urny.
7. Członek lokalu odnotowuje w rejestrze następujące głosowanie, składając swój podpis obok podpisu wyborcy.
8. Głosowanie odbywa się od godziny 8.00 do 22.00 bez przerw. Wyborcy, którzy o 22.00 będą znajdować się w lokalach, będą dopuszczeni do głosowania nawet po wyznaczonym terminie.
Przewodniczący lokalu deklaruje zakończenie głosowania upewniwszy się, czy wśród obecnych nie ma jeszcze kogoś, kto musi jeszcze zagłosować.

Art. 8 – Operacje obliczenia głosów

1. Bezpośrednio po głosowaniu, lokal sprawdza przede wszystkim liczbę wyborców, którzy głosowali oraz przystępuje do zestawienia poświadczonych kart wyborczych i tych niewykorzystanych z podpisami wyborców, którzy głosowali, jak wynika z tabel wyborczych.
Suma kart poświadczonych, ale niewykorzystanych i podpisy wyborców według tabeli muszą odpowiadać liczbie poświadczonych kart wyborczych.
2. Po zamknięciu tej czynności, przewodniczący lokalu rozpoczyna operacje liczenia, które trwają bez przerwy aż do ich zakończenia.
Członek lokalu wyciąga z urny pojedynczą kartę, otwiera ją i przekazuje przewodniczącemu, który odczytuje nazwisko, na które oddano głos.
Skrutatorzy zapisują głosy w tabelach obliczenia.
3. Możliwe przypadki nieważności głosu są następujące:
 - znaki zakreślone wyraźnie i wyróżniająco na większej liczbie nazwisk kandydatów;
 - niedwuznaczne znaki identyfikacji wyborcy;
 - absolutna niemożliwość określenia, przy którym kandydacie postawiono znak na karcie;
 - głosy oddane na niepoświadczonych kartach.
4. W przypadku protestów, przewodniczący decyduje o ważności głosu, zapewniając prawo przedstawicieli kandydatów do zakwestionowania pojedynczej karty.
W takim przypadku karta zostaje włożona do odpowiedniej koperty i ich liczba zostaje oznaczona bezpośrednio w końcowej tabeli.

Art. 9. – Operacje końcowe

1. Po zakończeniu obliczania głosów, przewodniczący sprawdza czy suma głosów ważnie oddanych, czystych kart, nieważnych głosów i tych zakwestionowanych odpowiada całkowitej liczbie kart do głosowania, zapisuje to obliczenie w protokole i kontroluje, czy protokół został prawidłowo wypełniony.
2. Wszyscy członkowie lokalu podpisują protokół i tabele obliczeniowe.
3. Redaguje się formularza przekazania końcowych wyników obliczenia głosów do Prowincjonalnej Komisji Wyborczej, który podpisują także wszyscy członkowie lokalu. Włącza się oficjalne dokumenty lokalu (protokół, tabele wyborców, tabele obliczeń, ważne karty wyborcze, czyste karty, karty nieważne, karty zakwestionowane, pozostałe karty, desygnacje przedstawicieli listy, środki zebrane wraz z kopią potwierdzenia przekazanej kwoty) do odpowiednich kopert, podpisane przez członków lokalu. Cały pozostały materiał przekazany do lokalu, zostaje zapieczętowany w pojemniku a następnie przesłany do Prowincjonalnego Biura Techniczno-Administracyjnego w określony przez Biuro sposób.
4. Przewodniczący przekazuje Końcowe rezultaty obliczenia głosów do Prowincjonalnej Komisji Wyborczej w określony sposób. Udaje się do powyższej Komisji, by dostarczyć formularz z końcowymi rezultatami i koperty zawierające oficjalne dokumenty jego lokalu.

Art. 10 – Prowincjonalna Komisja Wyborcza

1. Pod koniec głosowania, Prowincjonalne Biuro Techniczno-Administracyjne przekształca się w Prowincjonalną Komisję Wyborczą. Osoba odpowiedzialna za postępowanie wyborcze, mianowana przez wskazanie tego Biura przyjmuje funkcję przewodniczącego komisji. Przedstawiciele kandydatów w Prowincjonalnym Biurze Techniczno-Administracyjnym, o którym mowa w art. 2.2/b regulaminu-planu, są obecni z prawem zabrania głosu w pracach Komisji. Komisja korzysta z instrumentów koniecznych do zebrania i rejestracji danych w rzeczywistym czasie.
2. Do Komisji napływają końcowe rezultaty obliczeń a także formularze wypełnione przez lokale wyborcze utworzone w prowincji, zawierające końcowe rezultaty obliczeń. Komisja rozpatruje stopniowo otrzymane formularze, zatwierdza je podpisem przewodniczącego i przekazuje do komputerowej rejestracji, oddzielnie dla każdego kandydata, białe i nieważne karty.
3. W odniesieniu do ewentualnych, zakwestionowanych kart wyborczych, Komisja decyduje o ich przydzieleniu. W razie braku jednomyślnej zgody, Komisja decyduje większością 2/3 swych członków. W takim przypadku następuje otwarcie kopert, zawierających powyższe karty,
4. Po zakończeniu rejestracji wszystkich lokali wyborczych, Komisja zapisuje na odpowiednim protokole przeprowadzoną procedurę. Przewodniczący przystępuje do wypełnienia formularzy z końcowymi danymi celu ich przekazania do Krajowej Komisji Wyborczej. Protokół i formularz końcowy podpisują wszyscy członkowie Prowincjonalnej Komisji wyborczej. A także przedstawiciele kandydatów.
5. Przewodniczący, do i nie później niż o godzinie 8.00 w poniedziałek 17 października przekazuje końcowe rezultaty i właściwy formularz końcowy do Krajowej Komisji Wyborczej, w sposób określony przez tą Komisję.

Art. 11 – Krajowa Komisja Wyborcza

1. Pod koniec głosowania, Krajowe Biuro Techniczno-Administracyjne przekształca się w Krajową Komisję Wyborczą. Dyrektor Biura przyjmuje funkcję przewodniczącego Komisji. Przedstawiciele kandydatów w Krajowym Biurze Techniczno-Administracyjnym, o których mowa w art. 2. 2b regulaminu-planu, są obecni z prawem zabrania głosu w pracach Komisji. Komisja korzysta z instrumentów koniecznych do zebrania i rejestracji danych w rzeczywistym czasie.
2. Do Krajowej Komisji Wyborczej napływają końcowe rezultaty obliczeń prowincjonalnych i odpowiednie formularze końcowe, przesłane przez Prowincjonalne Komisje Wyborcze. Komisja rozpatruje stopniowo otrzymane formularze, zatwierdza je podpisem przewodniczącego i przekazuje do komputerowej rejestracji, oddzielnie dla każdego kandydata, białe i nieważne karty.

3. Krajowa Komisja Wyborcza może zwrócić się do Prowincjonalnych Komisji Wyborczy o przekazanie dokumentów, zawierających ewentualne, zakwestionowane karty i niedzielne karty. W takim przypadku przystępuje do otwarcia kopert zawierających powyższe karty i decyduje o ich przydzieleniu większością 2/3 swych członków.

4. Po rejestracji rezultatów wszystkich lokali wyborczych, Komisja do i nie później niż we wtorek 25 października zapisuje na odpowiednim protokole przeprowadzoną procedurę. Przewodniczący przystępuje do wypełnienia formularzy z końcowymi danymi do przekazania Kolegium Rewizyjnemu. Protokół i formularz końcowy są podpisywane przez wszystkich członków Krajowej Komisji Wyborczej, a także przez przedstawicieli kandydatów.

Art. 12 – Ogłoszenie wyników

1. Po zakończeniu wszystkich operacji, o których mowa w art.11 i zredagowaniu odpowiedniego protokołu, podpisanego przez członków Krajowej Komisji Wyborczej, Komisja ta przekazuje na odpowiednim formularzu podpisanym przez wszystkich swych członków rezultat końcowy głosowania do Biura Prezydialnego Prawyborów 2005, które o tym informuje.

2. Kolegium Rewizyjne Prawyborów 2005 w osobie Przewodniczącego, po rozpatrzeniu dokumentów i wyjaśnieniu ewentualnych protestów, redaguje odpowiedni protokół, ogłasza Kandydata na stanowisko Przewodniczącego Rady Ministrów z ramienia koalicji Unii, kandydata, który uzyskał największą liczbę głosów.

Art. 13 – Klauzula kompromisowa

1. Kandydaci w Prawyborach 2005 zobowiązują się do uznania niniejszych rezultatów, potwierdzonych przez Krajową Komisję wyborczą i ogłoszonych przez Kolegium Rewizyjne.

2. Kandydaci w Prawyborach 2005 zobowiązują się do skierowania jakiejkolwiek kwestii regulaminowej, interpretacyjnej lub związanej z toczonymi operacjami głosowania albo obliczania głosów, wyłącznie do organów wskazanych w Regulaminie-planie i jak zostało określone przez niniejszy Regulamin.

Art.14 – Przepisy odsyłające

W przypadkach nieprzewidzianych niniejszym regulaminem obowiązują normy regulaminu-planu w odniesieniu do Prawyborów 2005 i normy przewidziane w regulaminach oraz dyrektywach wydanych zgodnie przez organy krajowe i prowincjonalne, powstałe na rzecz Prawyborów 2006.

ELEZIONI PRIMARIE - 16 OTTOBRE 2005

Regolamento per lo svolgimento della campagna elettorale

Art. 1 - Presentazione delle candidature

1. Le candidature alla Primaria 2005 devono essere sottoscritte da almeno 10.000 (diecimila) e da non più di 20.000 (ventimila) cittadini che godono dell'elettorato attivo per l'elezione della Camera dei Deputati alla data della scadenza della XIV legislatura (13 maggio 2006), i quali sottoscrivono contestualmente il "Progetto", di cui all'Art. 2 Comma 3 del regolamento quadro per la Primaria 2005. Non possono candidarsi alla Primaria 2005 dell'Unione coloro che nel corso dell'attuale legislatura abbiano svolto attività politica a sostegno del centrodestra.

2. Le candidature, devono essere sottoscritte, su appositi moduli predisposti dall'ufficio nazionale tecnico amministrativo, da elettori residenti in almeno dieci regioni diverse, in misura di almeno mille elettori residenti in tali regioni (cinquecento nelle regioni con meno di un milione di abitanti e nelle province autonome di Trento e di Bolzano).

I moduli per l'accettazione di candidatura e per la raccolta delle sottoscrizioni riportano il contrassegno a colori dell'unione, ma possono essere stampati ed utilizzati in bianco e nero.

Le quattro pagine che costituiscono il modulo per la raccolta delle sottoscrizioni debbono essere stampate su un unico foglio, formato a3 - fronte/retro.

In testa ad ogni modulo di raccolta delle sottoscrizioni va evidenziata la regione di residenza dei sottoscrittori, per le province autonome, si indicherà "Trento" o "Bolzano".

3. Le sottoscrizioni non hanno bisogno di autenticazione e si ritengono valide se raccolte in presenza di:

- Un parlamentare nazionale o europeo;
- Un Presidente di Regione o di Provincia;
- Un Sindaco;
- Un Consigliere o assessore regionale, provinciale, comunale o circoscrizionale o di altro territorio equivalente.

4. Le candidature sono valide se accompagnate dalla documentazione prevista all'Art. 5 comma 3 del regolamento quadro per la Primaria 2005, nonché dalla designazione dei delegati di candidati di cui all'Art. 5 del presente regolamento.

5. La documentazione deve essere presentata all'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo, presso la sede di Roma - Piazza SS. Apostoli 55 -, entro e non oltre le ore 20 del 15 settembre 2005.

6. L'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo procede alla verifica della documentazione di presentazione delle candidature, della validità delle sottoscrizioni e della loro congruità rispetto ai criteri numerici indicati al secondo comma del presente articolo, nonché della correttezza della documentazione indicata al comma quarto del presente articolo.

7. L'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo può eventualmente accordare 48 ore di tempo ai candidati per integrare la documentazione, di cui al quarto comma del presente articolo.

8. Trascorse 48 ore dalla scadenza del termine per la presentazione delle candidature, in mancanza di ricorsi o contestazioni, l'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo notifica all'Ufficio di Presidenza i candidati alla Primaria 2005.

9. In caso di ricorsi, l'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo li devolve al Collegio dei Garanti, che decide in unica e inappellabile istanza entro 48 ore.

10. Terminate tutte le operazioni della presentazione dei candidati, l'Ufficio di Presidenza stabilisce, mediante sorteggio da effettuarsi alla presenza dei candidati o dei loro delegati, il numero d'ordine da assegnare a ciascun candidato. I nomi dei candidati saranno riportati sulle schede e su qualsiasi altro materiale prodotto per la campagna d'informazione secondo l'ordine assegnato dal sorteggio.

Art. 2 – Elettori

1. Possono partecipare alla “Primaria 2005”, in qualità di elettori, tutti i cittadini che abbiano titolarità del diritto attivo di voto per le elezioni della Camera di Deputati.
2. Gli italiani all'estero votano presso le sedi e con le modalità che verranno decise e rese note entro il 30 settembre 2005. Un apposito Ufficio tecnico-amministrativo, composto dal Coordinamento dell'Unione degli italiani nel mondo, sovrintende all'organizzazione e a tutte le operazioni di voto.
3. I giovani che hanno compiuto il 18° anno dopo l'ultima tornata elettorale svoltasi nel comune di residenza o che lo compiranno entro la data di scadenza naturale della XIV legislatura (entro il 13 maggio 2006), eserciteranno il diritto di voto nel seggio speciale istituito nel territorio e, qualora sprovvisti di tessera elettorale, potranno votare esibendo un valido documento di identità, dal quale risulti la residenza.
4. Gli immigrati, regolarmente residenti da almeno tre anni nel nostro paese, che intendano esercitare il diritto al voto nella Primaria 2005, devono registrarsi, entro il 7 ottobre 2005, in appositi elenchi predisposti dagli Uffici provinciali tecnico-amministrativi.
5. Gli studenti ed i lavoratori domiciliati fuori dalla provincia di residenza, potranno votare in seggi speciali nella provincia di domicilio, previa iscrizione, entro il 7 ottobre 2005, in appositi elenchi istituiti dagli Uffici provinciali tecnico-amministrativi.
Entro il 12 ottobre 2005 gli Uffici provinciali dovranno trasmettere tali elenchi, distinti per provincia di residenza, all'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo. Questo provvederà a trasmettere immediatamente agli Uffici provinciali di residenza gli elenchi di cui sopra al fine di notificare ai seggi di origine la rinuncia dell'esercizio del diritto di voto in quella sede.
6. L'Ufficio tecnico-amministrativo di ciascuna provincia provvederà a distribuire ai seggi speciali gli elenchi di cui ai commi precedenti sulla base della competenza territoriale, dandone ampia pubblicità.

Art. 3 - Seggi elettorali

1. Nel rispetto di quanto previsto dall'articolo 7, comma 3, del regolamento Quadro per la Primaria 2005, gli Uffici provinciali tecnico-amministrativi possono determinare, in accordo con l'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo, un numero di seggi superiore nell'obiettivo di coinvolgere il più elevato numero di elettori e sulla base delle più generali esigenze politiche ed organizzative della provincia e della natura, anche demografica e morfologica, del territorio.
2. Gli Uffici provinciali tecnico-amministrativi dovranno comunicare all'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo il numero dei seggi che intendono costituire e le rispettive competenze territoriali entro il 15 settembre 2005.
3. Al fine di determinare in quale seggio ciascun elettore potrà esercitare il diritto di voto, gli Uffici provinciali tecnico-amministrativi dovranno precisare la porzione di territorio di competenza di ciascun seggio, che dovrà comprendere uno o più comuni ovvero più sezioni elettorali di uno stesso comune.
4. I seggi dovranno avere, pertanto, una rigida competenza territoriale e garantire la correttezza e la trasparenza delle procedure elettorali e la segretezza delle operazioni di voto.
5. L'ubicazione dei seggi e la competenza territoriale in riferimento alle sezioni elettorali dovranno essere ampiamente pubblicizzati anche attraverso strumenti telematici ed un apposito numero verde gestito dalla sede nazionale dell'Unione.
6. Eventuali controversie che dovessero emergere negli Uffici provinciali tecnico-amministrativi, saranno definite dall'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo sulla base dei seguenti criteri:
 - a) un numero minimo di seggi, come previsto dall'art. 7 comma 3 del regolamento quadro;
 - b) un numero massimo di seggi così stabilito:
 1. un seggio per ogni Comune;
 2. un seggio per ogni 10.000 abitanti per i Comuni con oltre 10.000 abitanti;
 - c) la determinazione del numero dei seggi e la loro localizzazione debbono tener conto dell'equilibrio territoriale.
 - d) i seggi debbono essere idonei e comunque garantire la presenza di scrutatori appartenenti a più forze politiche dell'Unione.

Art. 4 - Costituzione dei seggi

1. La costituzione dei seggi deve avvenire domenica mattina, prima dell'apertura delle operazioni di voto.
2. Il seggio è composto da due o da un numero pari di scrutatori e da un Presidente, nominati dal responsabile del procedimento elettorale, d'intesa con l'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo sulla base delle richieste presentate dagli elettori del territorio e tenendo conto dell'obiettivo di assicurare nel seggio una reale pluralità di presenze.
3. In caso di assenza di uno o più componenti, il presidente di seggio li surroga con uno o più elettori presenti che non siano rappresentanti di candidato.
4. I membri del seggio, compresi i rappresentanti dei candidati, possono votare nei seggi dove svolgono le loro funzioni, secondo le indicazioni che saranno fornite dall'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo.
5. Il presidente di seggio designa tra gli scrutatori un vice-presidente e invita i rappresentanti dei candidati a partecipare alle operazioni elettorali.
6. Il presidente ha facoltà di nominare una persona di sua fiducia in qualità di segretario, per provvedere alla stesura del processo verbale.
7. Il seggio procede, quindi, agli adempimenti previsti ed, in particolare, alla vidimazione delle schede e alla trascrizione del numero delle stesse, nel verbale.

Art. 5 - Rappresentanti dei candidati

1. Ciascun candidato alla Primaria 2005 deve designare, con apposito modulo, due delegati, uno effettivo e l'altro supplente, incaricati di designare a loro volta i rappresentanti di candidato presso l'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo, nonché negli Uffici provinciali tecnico-amministrativi.
2. I rappresentanti presso l'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo designano i rappresentanti dei candidati nei singoli seggi elettorali.
3. Il presidente di seggio riceve dall'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo i nomi dei rappresentanti di candidato.
4. I rappresentanti di candidato possono presentarsi anche direttamente al seggio, senza essere stati preventivamente segnalati dall'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo, consegnando al presidente di seggio il modulo ufficiale di nomina; il presidente ne accerta l'identità, annotandola sul verbale.
5. I rappresentanti di candidato hanno facoltà di far inserire succintamente a verbale eventuali dichiarazioni.
6. I rappresentanti di candidato hanno il dovere di collaborare al regolare svolgimento delle operazioni elettorali, possono apporre la propria firma sui sigilli delle urne, sui verbali e sui plichi.

Art. 6 - Materiale per il seggio

1. Il presidente di seggio riceve dall'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo tutto il materiale necessario alle operazioni elettorali, e in particolare:
 - un registro su cui annotare gli elettori che hanno votato,
 - un numero di copie del progetto dell'Unione pari alle schede elettorali,
 - una serie di blocchetti per le ricevute delle oblazioni di almeno 1 Euro,
 - una cassetta per la raccolta delle oblazioni,
 - due urne,
 - un numero sufficiente di schede elettorali,
 - un verbale generale,
 - due tabelle di scrutinio,
 - una serie di buste,
 - delle matite copiative,
 - dei manifesti della scheda elettorale,
 - un modulo per la trasmissione dei risultati all'ufficio tecnico-amministrativo provinciale.
 - Il materiale di cancelleria,
 - uno schermo per assicurare la segretezza del voto
 - n° 2 istruzioni per il seggio elettorale
 - la cartellonistica
 - le bandiere dell'Unione

Art. 7 - Operazioni di voto

1. Gli elettori di cui al precedente art. 2 devono sottoscrivere il "Progetto" e versare un'oblazione al seggio di almeno 1,00 euro per concorrere alle spese organizzative della Primaria 2005.

2. Per essere ammessi al voto occorre esibire al seggio un documento d'identità e la propria tessera elettorale. I giovani di cui all'art. 2, comma 2 del presente regolamento nonché gli elettori di cui all'art. 2, comma 3 potranno esercitare il diritto di voto esibendo solo un valido documento di identità.

E' necessario, inoltre, che gli elettori diano un espresso assenso affinché il proprio nominativo sia inserito nell'elenco dei partecipanti alla votazione e che l'elenco stesso sia reso consultabile da parte di chiunque vi abbia interesse.

3. Un componente il seggio verifica la suddetta documentazione e consegna all'elettore la scheda per la votazione, dopo aver registrato in ordine alfabetico sugli appositi elenchi, i dati anagrafici dell'elettore, l'indirizzo completo e gli estremi del documento di identificazione.

4. Un componente del seggio deve accertare che l'elettore non abbia già esercitato il diritto di voto.

5. L'elettore appone la propria firma sull'elenco tabulato.

6. L'elettore si reca nella cabina ed esprime il proprio voto tracciando sulla scheda con la matita un segno nella casella posta accanto al nominativo prescelto o sul nome del candidato ovvero all'interno del riquadro contenente il nome del candidato e la depone chiusa nell'apposita urna.

7. Un componente del seggio annota sul registro l'avvenuta votazione, apponendo la propria firma accanto a quella dell'elettore.

8. Le operazioni relative alle votazioni si svolgono dalle ore 8:00 alle ore 22:00, senza interruzione. Gli elettori che alle 22:00 si trovino ancora nei locali del seggio saranno ammessi a votare anche oltre il termine predetto.

Il presidente del seggio, dopo essersi accertato che non vi sia tra i presenti qualcuno che deve ancora votare, dichiara chiusa la votazione.

Art. 8 - Operazioni di scrutinio

1. Immediatamente dopo le operazioni di voto, il seggio verifica innanzitutto il numero degli elettori che hanno votato e procede al riscontro delle schede vidimate e non votate, con le firme degli elettori che hanno votato risultanti dal tabulato elettorale.

La somma delle schede vidimate ma non votate e delle firme degli elettori risultanti dal tabulato deve corrispondere al numero delle schede vidimate.

2. Conclusa tale operazione, il presidente di seggio dà inizio alle operazioni di scrutinio, che si svolgeranno senza interruzione sino alla loro conclusione.

Un componente del seggio estrae dall'urna una scheda alla volta, la apre e la passa al presidente, che dà lettura del nominativo votato.

Gli scrutatori annotano i voti nelle tabelle di scrutinio.

3. I possibili casi di annullamento sono i seguenti:

- segni tracciati chiaramente e distintamente su più nomi di candidati;
- segni inequivocabili di identificazione dell'elettore;
- assoluta impossibilità di stabilire a quale candidato si riferisca un segno tracciato sulla scheda;
- voti espressi su schede non vidimate.

4. In caso di contestazioni, il presidente decide sulla validità o meno del voto, fatto salvo il diritto dei rappresentanti dei candidati di contestare la singola scheda. In tal caso questa viene inserita in apposita busta ed il loro numero viene segnato immediatamente sulla tabella riepilogativa.

Art. 9 - Operazioni finali

1. Terminato lo scrutinio, il presidente verifica se la somma dei voti validamente espressi più le schede bianche, le schede nulle e quelle contestate corrisponde al totale delle schede votate, riporta tale conteggio sul verbale e controlla che il verbale sia regolarmente compilato.

2. Tutti i componenti del seggio controfirmano il verbale e le tabelle di scrutinio.

3. Si redige il modello per la trasmissione dei risultati finali dello scrutinio alla Commissione elettorale provinciale, anch'esso controfirmato da tutti i componenti del seggio. Si inseriscono i documenti ufficiali del seggio (verbale, tabulato degli elettori, tabelle di scrutinio, schede votate, schede bianche, schede nulle, schede contestate, schede residue, designazioni dei rappresentanti di lista, contributi incassati con relative matrici delle ricevute) nelle apposite buste controfirmate dai componenti del seggio. Tutto il restante materiale in dotazione al seggio viene sigillato in un

contenitore da consegnare all'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo con le modalità dallo stesso stabilite.

4. Il presidente trasmette i risultati finali dello scrutinio alla Commissione elettorale provinciale con le modalità stabilite. Quindi si reca alla Commissione stessa per consegnare il modello con i risultati finali e le buste contenenti i documenti ufficiali del suo seggio.

Art. 10 - Commissione elettorale provinciale

1. Al termine delle votazioni, l'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo si costituisce in Commissione elettorale provinciale. Il responsabile del procedimento elettorale, nominato su indicazione dell'Ufficio stesso, assume le funzioni di presidente della Commissione. I rappresentanti dei candidati nell'Ufficio provinciale tecnico-amministrativo di cui all'art. 2, comma 2/b del regolamento-quadro, assistono, con diritto di parola, ai lavori della Commissione. La Commissione si avvale degli strumenti necessari per la raccolta e la registrazione dei dati in tempo reale.

2. Alla Commissione affluiscono i risultati finali degli scrutini nonché i modelli compilati dai seggi elettorali costituiti nella provincia, contenenti i risultati finali degli scrutini. Man mano che pervengono i modelli, la Commissione li esamina, li convalida a firma del presidente e li trasmette per la registrazione su computer, separatamente per ogni candidato, schede bianche e schede nulle.

3. Per quanto concerne le eventuali schede contestate, la Commissione decide sulla loro attribuzione. In assenza di accordo unanime, la Commissione decide a maggioranza di due terzi dei suoi componenti. In tal caso, procede all'apertura delle buste contenenti le schede in questione.

4. Terminata la registrazione dei risultati di tutti i seggi, la Commissione riporta su apposito verbale la procedura seguita. Il presidente provvede a compilare un modello con i dati riepilogativi da trasmettere alla Commissione elettorale nazionale. Verbale e modello riepilogativo sono controfirmati da tutti i componenti della Commissione elettorale provinciale nonché dai rappresentanti dei candidati.

5. Il presidente, entro e non oltre le ore 8,00 di lunedì 17 ottobre, trasmette i risultati finali ed il relativo modello riepilogativo alla Commissione elettorale nazionale secondo le modalità stabilite dalla Commissione stessa.

Art. 11 - Commissione elettorale nazionale

1. Al termine delle votazioni, l'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo si costituisce in Commissione elettorale nazionale. Il direttore dell'Ufficio assume le funzioni di presidente della Commissione. I rappresentanti dei candidati nell'Ufficio nazionale tecnico-amministrativo di cui all'art. 2, comma 2/b del regolamento-quadro, assistono, con diritto di parola, ai lavori della Commissione. La Commissione si avvale degli strumenti necessari per la raccolta e la registrazione dei dati in tempo reale.

2. Alla Commissione elettorale nazionale affluiscono i risultati finali degli scrutini provinciali ed i relativi modelli riepilogativi inviati dalle Commissioni elettorali provinciali.

Man mano che pervengono i risultati, la Commissione li esamina, li convalida a firma del presidente e li trasmette per la registrazione su computer, separatamente per ogni candidato, schede bianche e schede nulle.

3. La Commissione elettorale nazionale può richiedere alle Commissioni elettorali provinciali la trasmissione dei plichi contenenti eventuali schede contestate e non assegnate. In tal caso, procede all'apertura delle buste contenenti le schede in questione e decide sulla loro attribuzione a maggioranza dei due terzi dei suoi componenti.

4. Terminata la registrazione dei risultati di tutti i seggi, la Commissione, entro e non oltre martedì 25 ottobre, riporta su apposito verbale la procedura seguita. Il presidente provvede a compilare un modello con i dati riepilogativi da trasmettere al Collegio dei Garanti. Verbale e modello riepilogativo sono controfirmati da tutti i componenti della Commissione elettorale nazionale nonché dai rappresentanti dei candidati.

Art. 12 - Proclamazione dei risultati

1. Svolte tutte le operazioni di cui al precedente articolo 11 e redatto apposito processo verbale sottoscritto dai componenti della Commissione elettorale nazionale, la stessa trasmette su apposito

modulo sottoscritto da tutti i suoi componenti il risultato finale delle votazioni all'Ufficio di Presidenza della Primaria 2005, il quale ne dà comunicazione.

2. Il Collegio dei Garanti della Primaria 2005 nella persona del suo Presidente, dopo aver esaminato gli atti e definito eventuali controversie, redatto apposito processo verbale, proclama Candidato alla carica di Presidente del Consiglio dei Ministri per la coalizione dell'Unione, il candidato che ha conseguito il maggior numero di voti.

Art. 13 - Clausola compromissoria

1. I Candidati alla Primaria 2005, si impegnano a riconoscere i risultati della medesima per come certificati dalla Commissione elettorale nazionale e proclamati dal Collegio dei Garanti.

2. I Candidati alla Primaria 2005 si impegnano a deferire qualunque questione di tipo regolamentare, interpretativo o inerente allo svolgimento delle operazioni di voto o di scrutinio, esclusivamente agli organi preposti secondo il Regolamento-quadro e quanto stabilito dal presente Regolamento attuativo.

Art. 14 - Norme di rinvio

Per quanto non esplicitamente previsto dal presente regolamento, valgono le norme del regolamento-quadro per la Primaria 2005 e le norme previste nei regolamenti e nelle direttive emanate dagli organi nazionali e provinciali in conformità, istituiti per la consultazione "Primaria 2005".

16 października 2005

WYNIKI PRAWYBORÓW W KOALICJI CENTROLEWICOWEJ - UNIA¹

Liczba lokali wyborczych: **9.651**
(Włochy i zagranica)

Lokale obliczone **100%**

całkowita liczba głosujących **4.311.149**

Romano Prodi

3.182.686 głosów - 74,1%

Fausto Bertinotti

631.592 głosów - 14,7%

Clemente Mastella

96.014 głosów - 4,6%

Antonio Di Pietro

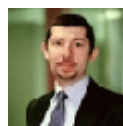
142.143 głosów - 3,3%

Alfonso Pecoraro Scanio

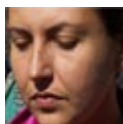
95.388 głosów - 2,2%

Ivan Scalfarotto

26.912 głosów - 0,6%

Simona Panzino

19.752 głosów - 0,5%

Białe karty do głosowania: 7.538

Karty nieważne: 9.031

Karty zakwestionowane: 48

¹ http://www.dsonline.it/speciali/primarie2005/documenti/dettaglio.asp?id_doc=28547, 25.10.2005.

Bilanse finansowe partii politycznych

Bilans finansowy głównych partii – rok 1994

	Dochody				Wydatki	Saldo	
	Roczne składki członkowskie	Środki z budżetu państwa	Inne środki	Dochody całkowite	Wydatki całkowite	Zysk/deficyt roczny	Zysk/deficyt nagromadzony na zamknięciu roku budżetowego
PPI	1.525.743.000	15.109.496.472	402.437.609	17.037.677.081	31.278.374.998	-14.240.69917	-45.850.467.135
PDS	6.862.104.834	26.882.109.727	24.404.933.039	58.149.147.600	55.016.866.156	3.132.281.444	-41.231.409.835
PRC	871.570.520	8.215.262.860	5.342.670.130	14.429.503.510	10.254.526.830	4.174.976.680	3.070.656.786
Forza Italia	510.100.000	33.745.315.824	4.322.894.196	38.578.310.020	35.793.589.780	2.784.720.240	2.784.720.240
FV	120.000.000	2.818.458.431	1.152.051.832	4.090.510.263	2.622.643.253	1.467.867.010	2.588.647.820
PRI	97.656.000	340.167.643	2.839.784.195	3.277.607.838	2.634.506.942	643.100.896	-1.532.910.073
LN	2.278.624.846	11.860.003.225	10.855.140.497	24.993.768568	22.904.338.602	2.089.429.966	8.014.514.627
AN	477.715.600	20.061.093.382	4.629.826.330	25.168.635.312	11.577.694.965	13.590.940.347	10.689.050.175

Zródło: Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 96, s. 306.

Bilans finansowy głównych partii – rok 1992-1994

	Dochody	Wydatki	Zysk/deficyt w roku budżetowym	Zysk/deficyt nagromadzony na zamknięciu roku budżetowego
DC/PPI				
1992	107.334.589.538	107.325.911.575	8.677.963	-12.352.386.087
1993	23.437.893.107	42.695.267.238	-19.257.383.131	-31.609.769.218
1994	17.037.677.081	31.278.174.998	-14.240.697.917	-45.850.467.135
1992	49.815.322.828	50.383.026.259	-567.703.431	-44.019.318.235
1993	31.528.208.101	31.872.581.145	-344.373.044	-44.363.691.219
1994	58.149.147.600	55.016.866.156	3.132.281.444	-41.231.409.835
PRC				
1992	7.284.206.346	8.518.556.830	-1.234.350.484	-1.234.350.484
1993	11.366.176.679	11.236.146.089	130.030.590	-1.104.319.894
1994	14.429.503.510	10.254.526.830	4.174.976.680	3.070.656.786
Forza Italia				
1994 ^b	38.578.310.020	35.793.589.780	2.784.720.240	2.784.720.240
PSI				
1992	49.864.149.866	71.134.286.225	-21.270.136.359	-47.869.461.785
1993	13.003.459.631	17.517.850.384	-4.514.390.753	-52.383.852.538
1994	-----	-----	-----	-----
PRI				
1992	11.829.583.353	12.213.332.229	-383.748.876	-3.671.478.296
1993	6.327.233.240	4.831.765.913	1.495.467.327	-2.176.010.969
1994	3.277.607.838	2.643.506.942	643.100.896	-1.532.910.073
FV				
1992	5.337.064.972	5.337.064.972	100.741.328	232.781.944
1993	3.995.323.560	3.107.324.694	947.998.866	1.120.780.810
1994	4.090.510.263	2.622.643.253	1.467.867.010	2.588.647.820
LN				
1992	12.564.616.843	10.373.661.781	2.190.955.062	2.385.162.392
1993	22.970.666.098	19.430.743.829	3.539.922.269	5.925.084.661
1994	24.993.768.568	22.904.338.602	2.089.429.966	8.014.514.627
MSI/ AN				
1992	9.656.503.952	10.233.358.795	-567.854.843	-4.883.346.016
1993	11.720.894.589	9.739.438.756	1.981.455.833	-2.901.890.183
1994	25.168.635.312	11.577.694.965	13.590.940.347	10.689.050.174

a) Odnosi się do Partii Odbudowy Komunistycznej, powstałej z Ruchu na rzecz Odbudowy Komunistycznej 15 grudnia 1991 roku. W wydatkach ununięto deficyt 7.648.125 lirów Ruchu na rzecz Odbudowy Komunistycznej.

b) Powstała w 1994 roku

Źródło: *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 96, s. 307.*

Członkostwo w głównych partiach politycznych w latach 1986 – 1995

	PRC	Pci/Pds <i>d</i>	DC/PPI <i>e</i>	CDU	LN	Forza Italia <i>b</i>	MSI/AN <i>c</i>	Liberałowie	Republika nie <i>d</i>	Radykałowie	PSI
1986	-----	1.551.576	1.395.239	-----		-----	156.520	36.931	-----	11.010	589.207
1987	-----	1.508.140	1.812.201	-----		-----	165.427	26.439	117.031	11.822	620.557
1988	-----	1.462.281	1.887.615	-----		-----	151.444	17.768	107.949	5.750	630.692
1989	-----	1.417.182	1.862.426	-----		-----	166.162	19.121	99.396	3.199	635.504
1990	-----	1.319.305	2.109.670	-----	-----	-----	142.344	44.732	83.498	4.287	664.481
1991	112.278	989.708	1.390.918	-----	-----	-----	150.147	50.372	72.175	4.296	-----
1992	119.094	769.944	-----	-----	140.000	-----	181.243	18.731	71.886	10.474	-----
1993	121.055	690.414	813.753	-----	-----	-----	202.715	-----	-----	42.676	-----
1994	120.000	700.000	233.377	-----	-----	300.000	250.000	-----	20.916	5.281	-----
1995	115.537	693.000	160.000	205.923	-----	-----	280.316	-----	3.995	-----	

a) brak danych z lat 1993, 1994 i 1995.

b) nie rozpoczęto jeszcze budowy bazy członkowskiej w 1995 roku.

c) dane z 1995 roku odnoszą się do zapisów z grudnia; chodzi o ok.. 60% przewidzianych członków partii.

d) dane z 1995 roku nie są definitywne

e) dane z 199 roku nie są definitywne.

Źródło: Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 96, s. 308.

Noty biograficzne

Amato Giuliano – ur. 13 maja 1938 r. w Turynie. Jest profesorem prawa konstytucyjnego, socjalistą. Został po raz pierwszy wybrany do Izby Deputowanych w 1983 r. Był podsekretarzem Prezesa Rady Ministrów do 1987 r. W latach 1987-1989 był ministrem skarbu. W okresie od czerwca 1992 r. do kwietnia 1994 r. był premierem. Od 1994 do 1997 r. sprawował funkcję przewodniczącego Urzędu ds. konkurencji i rynku. Był ministrem do spraw reform konstytucyjnych w latach 1998-1999 i ponownie ministrem skarbu w 1999-2000 r. Po raz drugi został premierem Włoch od 26 kwietnia 2000 do 10 czerwca 2001 r. W styczniu 2002 r. został nominowany wiceprzewodniczącym Konwencji Europejskiej, powołanej do przygotowania konstytucji Unii Europejskiej. Od 17 maja 2006 r. jest ministrem spraw wewnętrznych w II gabinecie R. Prodiego.

Berlusconi Silvio – ur. 29 września 1936 r. w Mediolanie. Ukończył prawo. Jest znanym przedsiębiorcą i najzamożniejszym obywatelem Włoch (majątek jego jest szacowany na 11 miliardów dolarów). Założyciel i lider ugrupowania Forza Italia oraz przywódca centroprawicowej koalicji Dom Wolności. W 1994 r. został wybrany po raz pierwszy do Izby Deputowanych. Piastował funkcję Prezesa Rady Ministrów w 1994 roku i w latach 2001-2006, wypełniając również ad interim funkcję ministra spraw zagranicznych, gospodarki, zdrowia i administracji publicznej.

Bertinotti Fausto – ur. 22 marca 1940 r. w Mediolanie. W latach 1975-1985 był sekretarzem piemonckiej CGIL, a następnie od 1985 do 1994 r. został wybrany krajowym sekretarzem CGIL. W 1991 r. wstąpił do Demokratycznej Partii Lewicy, z której odszedł w 1993 r., zapisując się do Partii Odbudowy Komunistycznej. W 1994 r. został jej sekretarzem krajowym, sprawując tę funkcję do marca 2005 r. W maju 2004 roku został wybrany przewodniczącym Partii Lewicy Europejskiej (PSE). To stanowisko zostało potwierdzone w październiku 2005 r. w Atenach, na I Kongresie PSE. Od 1994 roku zasiada w Izbie Deputowanych z ramienia Odbudowy Komunistycznej, a w latach 1999- 2006 był posłem Parlamentu Europejskiego. W 2006 roku został ponownie wybrany do Izby Deputowanych z okręgu Piemont 1, dlatego złożył swój mandat w Parlamencie Europejskim. 29 kwietnia 2006 roku został wybrany przewodniczącym Izby Deputowanych.

Boselli Enrico – ur. 7 stycznia 1957 r. w Bolonii. Jest przewodniczącym i liderem Włoskich Demokratycznych Socjalistów (SDI), od momentu założenia partii, 8 lutego 1998 r. Swoją karierę polityczną rozpoczął we Włoskiej Partii Socjalistycznej (PSI). W 1979 r. został sekretarzem krajowym Federacji Młodzieżówki Socjalistycznej a także wiceprzewodniczącym Międzynarodowej Młodzieżówki Socjalistycznej. W latach 1980-1985 był radnym miejskim w Bolonii, gdzie w 1987 r. został zastępcą burmistrza. W latach 1990-

1993 był przewodniczącym regionu Emilia-Romania. W 1994 r. został wybrany do Izby Deputowanych. W następstwie rozwiązania PSI, razem z Gino Giugnim powołał formację Włoskich Socjalistów (SI) 13 listopada 1994 roku, zostając sekretarzem tej partii. W wyborach regionalnych z 1995 r., stworzył wspólną listę z Sojuszem Demokratycznym i Paktem Segniego – „Pakt Demokratów”. W 1998 r. doszło do połączenia Włoskich Socjalistów, Federacji Laburzystowskiej, Partii Socjalistycznej Ugo Intiniego i części PSDI Gianfranco Schietrona w nowe ugrupowanie polityczne – SDI. Boselli został jego przewodniczącym. Był promotorem porozumienia między centrolewicową koalicją Unii i włoskimi radykałami, tworząc z tymi ostatnimi federację Róża w pięści (*Rosa nel pugno*), która w wyborach parlamentarnych z 2006 r. poparła centrolewicę.

Bossi Umberto – ur. 19 września 1941 r. w Cassano Magnago (Varese). Jest twórcą i liderem Ligi Północnej. Nie ukończył medycyny. Swoją karierę polityczną rozpoczął w latach 70 od spotkania z Bruno Salvadorim, przewodniczącym Unii Waldotańskiej. Na początku lat 80 założył wspólnie z Roberto Maronim i Giuseppe Leonim, Autonomiczną Ligę Lombardzką, zostając jej krajowym sekretarzem. Z połączenia kilku autonomicznych ruchów w północnych Włoszech powstała Liga Północna (LN), której sekretarzem federalnym został Bossi. W 1987 r. został wybrany senatorem (do dziś jest nazywany „Senatur”). Od 1992 do 2006 r. był członkiem Izby Deputowanych. W 1994 r. razem z Forza Italia utworzył koalicję Biegun Wolności, następnie formując I gabinet Berlusconi. 22 grudnia 1994 r. poparł z LN wniosek o wotum nieufności dla rządu. 15 września 1996 r. proklamował niepodległość „Federalnej Republiki Padanii”. Założył dziennik „Padania”, Radio Padania i Tele Padania. Od wyborów regionalnych 2000 ponownie sprzymierzył się z koalicją centroprawicy, Dom Wolności. Po wygranych wyborach parlamentarnych powstał II rząd Berlusconi, w którym Bossi objął stanowisko ministra do spraw reform i dewolucji. Sprawował je do 11 marca 2004, dnia ataku udaru mózgowego. Mimo złego stanu zdrowia został wybrany członkiem Parlamentu Europejskiego 13 czerwca 2004. Nadal wykonuje mandat, zrzekając się jednocześnie zasiadania w Izbie Deputowanych po ostatnich wyborach parlamentarnych z 2006 r.

Buttiglione Rocco – ur. 6 czerwca 1948 r. w Gallipoli. Jest włoskim politykiem chrześcijańsko-demokratycznym, filozofem akademickim. Studiował prawo w Turynie i Rzymie. Jest profesorem nauk politycznych na Uniwersytecie św. Piusa V w Rzymie. Karierę polityczną rozpoczynał jeszcze w szeregach Chrześcijańskiej Demokracji. Po jej rozwiązaniu przystąpił w 1994 r. do Włoskiej Partii Ludowej (PPI), zostając jej sekretarzem na lipcowym kongresie partii. Został także posłem w Izbie Deputowanych. W 1995 r. doszło do rozłamu w PPI, której większość członków poparła powstającą koalicję centrolewicy, Drzewo Oliwne. Buttiglione i część jego zwolenników odeszła z PPI, zakładając partię Zjednoczonych Chrześcijańskich Demokratów (CDU), popierającą koalicję centroprawicową. W 2002 r. doszło do połączenia CDU z CCD i Demokracją Europejską w nową formację polityczną -

Unię Chrześcijańskich Demokratów i Centrum (UDC), której został przewodniczącym. Był ministrem ds. stosunków z Unią Europejską w II gabinecie Berlusconi i ministrem dóbr kulturalnych w III rządzie Berlusconi. W wyborach parlamentarnych 2006 r. został wybrany senatorem z ramienia UDC w regionie Lombardii.

Casini Pier Ferdinando – ur. 3 grudnia 1955 r. w Bolonii. Ukończył prawo. Był przewodniczącym Izby Deputowanych w XIV kadencji. Lider UDC, nie będąc jej sekretarzem. Karierę polityczną rozpoczął w Chrześcijańskiej Demokracji, jako radny miejski w Bolonii od 1980 r. W 1983 r. został wybrany do Izby Deputowanych, popierany przez Arnaldo Forlaniego stał się członkiem zarządu krajowego partii. Po rozwiązaniu Chrześcijańskiej Demokracji, 23 stycznia 1994 r. założył wspólnie z Clemente Mastellą nowe ugrupowania, Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczne (CCD). W 1994 r. został wybrany do Izby Deputowanych oraz Parlamentu Europejskiego, popierając I rząd Berlusconi. W wyborach parlamentarnych z 1996 r. utworzył wspólną listę CCD i CDU w podziale proporcjonalnym, wspierając centroprawicę. Ponownie został członkiem Parlamentu Europejskiego w wyborach z 1999 r. Po wygranych wyborach parlamentarnych koalicji Dom Wolności w 2001 r., został wybrany przewodniczącym Izby Deputowanych. Od 2002 r. współtworzył UDC. 19 października 2005 r. został wybrany przewodniczącym Międzyparlamentarnej Unii. 28 stycznia 2006 r. wybrano go przewodniczącym Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej, w miejsce José María Aznara.

Ciampi Carlo Azeglio – ur. 9 grudnia 1920 r. w Livorno. Bankowiec i polityk bezpartyjny. Piastował stanowisko Prezydenta Republiki Włoskiej. Ukończył literaturę i prawo. W 1946 r. rozpoczął pracę w Banku Włoskim, pokonując kolejne szczeble kariery. Od października 1979 do 28 kwietnia 1993 r. był prezesem tego banku. Od 28 kwietnia 1993 r. do 10 maja 1994 r. był premierem. W I rządzie Prodi (17.05.1996-21.10.1998) i I rządzie D'Alemy (21.10.1998-22.12.1999) był ministrem skarbu, budżetu i planowania ekonomicznego. Jako minister miał znaczący wkład w osiągnięcie przez Włochy parametrów traktatu z Maastricht, doprowadzając do wejścia Italii w sferę euro. Zajmował wiele różnych funkcji o znaczeniu międzynarodowym. M.in. był przewodniczącym komitetu dyrektorów banków Wspólnoty Europejskiej i Europejskiego Funduszu Kooperacji Walutowej (w 1982 i 1987 r.), przewodniczącym Grupy Konsultacyjnej ds. konkurencyjności w ramach Komisji Europejskiej (1995-1996), przewodniczącym tymczasowego komitetu Międzynarodowego Funduszu Walutowego (październik 1998-maj 1999). Od 1993 r. jest honorowym prezesem Banku Włoskiego. 13 maja 1999 r. został wybrany już w pierwszym głosowaniu, dziesiątym Prezydentem Republiki Włoskiej. Od 2006 r. jest senatorem dożywotnim Republiki Włoskiej.

Cofferati Sergio – ur. 30 stycznia 1948 r. w Sesto e Uniti (Cremona). Znany działacz związkowy, sekretarz CGIL. Był członkiem Narodowej Rady Gospodarki i Pracy. Karierę rozpoczął od pracy urzędnika w mediolańskiej siedzibie Pirelli. Zapisał się do związku

zawodowego chemików CGIL – Filcea, którego został sekretarzem generalnym w 1988 r. Następnie został członkiem sekretariatu CGIL od 1990 r. 29 czerwca 1994 r. został wybrany sekretarzem generalnym CGIL, największego związku zawodowego we Włoszech. Sprzeciwiając się zmianie art. 18 Statutu Pracowników, 23 marca 2002 r. w Circo Massimo w Rzymie przemawiał do blisko 3 milionów osób, w jednej z największych manifestacji włoskich po II wojnie światowej. Po zakończeniu mandatu, 21 września 2002 r. opuścił CGIL, od tej chwili kierowanego przez Guglielmo Epifaniego. Wrócił do pracy w firmie Pirelli. Popierał działalność lewicowego skrzydła Demokratów Lewicy, grożąc rozłamem w tej partii. Wystawiony przez koalicję centrolewicową w wyborach lokalnych, został wybrany burmistrzem Bolonii, 12-13 czerwca 2004 r.

Cossiga Francesco – ur. 26 lipca 1928 r. w Sassari na Sardynii. Polityk chadecki, ósmy Prezydent Republiki Włoskiej w latach 1985-1992, od tego czasu senator dożywotni. Prawnik, profesor prawa konstytucyjnego w Sassari. W wieku 17 lat wstąpił do Chrześcijańskiej Demokracji. W 1958 r. został po raz pierwszy wybrany do Izby Deputowanych. Był najmłodszym podsekretarzem obrony w III rządzie Aldo Moro, najmłodszym ministrem spraw wewnętrznych (12 luty 1976, 48 lat), najmłodszym przewodniczącym Senatu (12 lipiec 1983, 55 lat) i najmłodszym Prezydentem Republiki Włoskiej (24 czerwiec 1985 r., w wieku 57 lat). W 16 lutego 1998 r. (oficjalnie 10 czerwca) założył nowe ugrupowanie centrowe – Unię demokratyczną na rzecz Republiki (UDR), do którego weszła część działaczy CCD z Clemente Mastellą, część zwolenników CDU z Rocco Buttiglione oraz pojedynczy politycy z koalicji centroprawicowej. Była to próba stworzenia szerokiej koalicji w centrum sceny politycznej, nawiązującej do powojennej chadecji, stawiającej na współpracę między dwoma głównymi blokami koalicyjnymi. Był honorowym przewodniczącym UDR. 18 lutego 1999 r. wystąpił z tej partii. Wspólnie z republikaninem Giorgio La Malfą i Enrico Bosellim stworzył podmiot polityczny „Trifoglio” (Koniczyna), który znika ze sceny politycznej po wyjściu tego ostatniego (6 luty 2000).

Cossutta Armando – ur. 2 września 1926 r. w Mediolanie. W 1943 r. zapisał się do Włoskiej Partii komunistycznej (PCI). Należał do kierownictwa partii, reprezentując jej najbardziej filosofieckie skrzydło. Był współpracownikiem pisma „L’Unità”, od 1972 r. nieprzerwanie zasiadając w Izbie Deputowanych. Przeciwny rozwiązaniu PCI, założył w 1991 r. z Sergio Garavini, Lucio Libertini, Nico Vendolą, Marco Rizzim i innymi, Partię Odbudowy Komunistycznej (PRC). W październiku 1998 r. sekretarz ugrupowania, Fausto Bertinotti, sprzeciwił się udzieleniu votum zaufania dla I rządu Prodięgo. W opozycji do tego stanowiska, Cossutta, powołał 11 października nową formację polityczną, razem z Oliviero Diliberto i Marco Rizzim – Partię Komunistów Włoskich (PDCl). Został przewodniczącym ugrupowania, współtworząc kolejne gabinety centrolewicowe. W latach 1999-2004 był deputowanym Parlamentu Europejskiego. W wyborach parlamentarnych z 2006 r. został wybrany senatorem z listy „Razem z Unią” w regionie Emilii-Romanii. W czerwcu 2006 r.,

kończąc spór o linię polityki z sekretarzem partii O. Deliberto, zrezygnował z funkcji przewodniczącego.

D'Alema Massimo – ur. 20 kwietnia 1949 r. w Rzymie. Był premierem Włoch od 21 października 1998 do 25 kwietnia 2000 r. (tzw. I i II rząd M. D'Alemy). Jest przewodniczącym największej partii centrolewicowej – Demokratów Lewicy. Ukończył studia filozoficzne w Pizie. Był zawodowym dziennikarzem, współpracując z „Città futura”, „Rinascita”, L'Unità”, tej ostatniej będąc dyrektorem w latach 1988-1990. Karierę polityczną rozpoczął w 1963 r., kiedy zapisał się do Młodzieżowej Komunistycznej Federacji Włoskiej (FGCI), której był krajowym sekretarzem w latach 1975-1980. W 1979 r. wszedł do komitetu centralnego PCI, na kolejnym kongresie partii w 1983 r. stał się członkiem zarządu, a w 1986 r. członkiem sekretariatu. Wraz z Achille Occhetto brał udział w przekształceniu PCI w Demokratyczną Partię Lewicy (PDS). 1 lipca 1994 roku został krajowym sekretarzem partii. Po raz pierwszy został wybrany do Izby Deputowanych w 1987 r. i od tej pory zasiada w izbie niższej parlamentu włoskiego. 5 lutego 1997 r. został wybrany przewodniczącym Trzeciej Dwuizbowej Komisji Parlamentarnej do spraw Reform Instytucjonalnych, która 4 listopada tego roku przekazała przewodniczącym izb projekt rewizji drugiej części konstytucji Włoch. Jest przewodniczącym kulturalnej fundacji politycznej „Italiani europei”. W grudniu 2000 r. został wybrany przewodniczącym przekształconej z PDS w 1998 r. partii Demokratów Lewicy. W październiku 2003 r. został wybrany wiceprzewodniczącym Międzynarodówki Socjalistycznej. W czerwcu 2004 r. został wybrany do Parlamentu Europejskiego, gdzie był przewodniczącym stałej delegacji do spraw stosunków między Unią Europejską i Mercosur. W wyborach parlamentarnych z 9-10 kwietnia 2006 r. został wybrany do Izby Deputowanych w regionie Pulii. Od 17 maja 2006 r. jest wiceprezesem Rady Ministrów i ministrem spraw zagranicznych w II gabinecie Prodiego.

Di Pietro Antonio – ur. 2 października 1950 r. w Montenero di Bisaccia (w południowym regionie Molise). Prawnik i polityk. Należał do grupy prokuratorów mediolańskich, działających w ramach akcji „Czystych Rąk”. Pod wpływem licznych oskarżeń, głównie ze strony polityków, 4 grudnia 1994 r. podał się do dymisji. Karierę polityczną rozpoczął obejmując stanowisko ministra robót publicznych w I rządzie Prodiego. Po 6 miesiącach, wobec ponownych oskarżeń i procesów przeciw niemu, zrezygnował z piastowanej funkcji. W 1997 roku został senatorem, popieranym przez koalicję centrolewicową Drzewa Oliwnego, w wyniku wyborów uzupełniających. 21 marca 1998 r. założył ruch polityczny o nazwie „Italia Wartości”. Będąc zwolennikiem Romano Prodiego, przystąpił do projektu powołania zjednoczonej siły centrolewicy, Demokratów. W 1999 r. został eurodeputowanym. Wobec licznych sprzeczności w łonie Demokratów, powołał do życia ponownie Italię Wartości, ale tym razem jako niezależną partię polityczną we wrześniu 2000 r. . Był zwolennikiem jednoczenia się koalicji Drzewa Oliwnego. W wyborach do Parlamentu Europejskiego 2004 r. zawarł porozumienie z Achille Occhetto, przedstawiając wspólną listę

„Społeczeństwo obywatelskie. Di Pietro-Occhetto, Italia Wartości”, zdobywając zaledwie 2,1% głosów. Sam Di Pietro został wybrany eurodeputowanym. Startował w prawyborach koalicji centrolewicowej Unii na jej lidera i zarazem kandydata na premiera, zajmując czwartą pozycję (3,3% głosów). Od 17 maja 2006 r. jest ministrem infrastruktury w II gabinecie Prodiego, rezygnując z mandatu posła Parlamentu Europejskiego.

Dini Lamberto – ur. 1 marca 1931 r. we Florencji. Ekonomista i polityk. Był dyrektorem generalnym Banku Włoskiego. Pełnił funkcję Prezesa Rady Ministrów od 17 stycznia 1995 do 17 maja 1996 r. i piastował stanowisko ministra spraw zagranicznych w latach 1996-2001. Ukończył studia ekonomiczne, doskonaląc umiejętności na amerykańskich uniwersytetach w Minesocie i Michigan. Od 1959 r. pracował w Międzynarodowym Funduszu Walutowym, pełniąc funkcję dyrektora wykonawczego dla Włoch, Grecji, Portugalii i Malty, od 6 lipca 1976 do 15 września 1979 r. Następnie został mianowany dyrektorem generalnym Banku Włoskiego przez premiera Francesco Cossigę, potem zastępując C.A. Ciampiego na stanowisku prezesa. 10 maja 1994 r. został ministrem skarbu w I rządzie Berlusconi. Po jego dymisji zajął stanowisko premiera do kolejnych wyborów parlamentarnych w 1996 r. Założył 27 lutego 1996 r. ugrupowanie o nazwie Włoska Odnowa. Poparł koalicję Drzewa Oliwnego, wystawiając własną listę (Lista Dini). Do 2001 r. pełnił stanowisko ministra spraw zagranicznych. W wyborach parlamentarnych z tego roku odniósł sukces, przystępując do koalicji wyborczej Margherita., która w 2002 r. stała się partią polityczną. Dini został wybrany do Senatu. Od lutego 2002 do lipca 2003 r. był delegatem Konwencji, przygotowującej projekt europejskiej konstytucji. Był wiceprzewodniczącym Senatu do końca XIV kadencji parlamentu. W 2006 r. ponownie został senatorem, reprezentując ugrupowanie Margherita.

Fassino Piero – ur. 7 października 1949 r. w Turynie. Jest krajowym sekretarzem Demokratów Lewicy od 16 listopada 2001 r. Ukończył studia na Wydziale Nauk Politycznych. Karierę polityczną rozpoczął w Młodzieżowej Komunistycznej Federacji Włoskiej (FGCI) w 1968 r., trzy lata później zostając jej sekretarzem. W 1975 r. został radnym miejskim w Turynie, a w latach 1985-1995 radnym prowincjonalnym. Od 1983 do 1987 r. był sekretarzem federacji PCI w Turynie. W 1983 r. został wybrany do krajowego zarządu partii. W latach 1987-1991 był członkiem krajowego sekretariatu PCI. Przystąpił do PDS. W latach 1991-1996 był sekretarzem międzynarodowym tego ugrupowania. W 1994 został deputowanym, ponownie wybranym w 1996 r. W I rządzie Prodiego pełnił funkcję podsekretarza w ministerstwie spraw zagranicznych i polityki wspólnot europejskich, w gabinetach D'Alemy był ministrem handlu zagranicznego, a w II rządzie Amato ministrem sprawiedliwości. Wskazany przez partię na zastępcę kandydata na premiera koalicji centrolewicowej, został ponownie wybrany do Izby Deputowanych 13 maja 2001 r. i 9/10 kwietnia 2006 r. Nie wszedł do składu II rządu Prodiego, gdyż Demokraci Lewicy zdecydowali, że zajmie się funkcjonowaniem ugrupowania i tworzeniem zjednoczonej siły centrolewicowej, Partii Demokratycznej. Jest także od 2004 r. przewodniczącym Komitetu

Socjalistycznej Międzynarodówki Pokoju, Demokracji i Praw Człowieka. Jest członkiem egzekutywy Międzynarodówki Socjalistycznej.

Fini Gianfranco – ur. 3 stycznia 1952 r. w Bolonii. Polityk, przewodniczący i lider Sojuszu Narodowego. Był wicepremierem i ministrem spraw zagranicznych w II i III rządzie Berlusconi. Ukończył psychologię, jest zawodowym dziennikarzem. Karierę polityczną rozpoczął we Froncie Młodzieży, młodzieżowej formacji prawicowej, której został przewodniczącym w 1977 r. W grudniu 1987 r. zastąpił Giorgio Almirante na stanowisku krajowego sekretarza Włoskiego Ruchu Społecznego-Prawica Narodowa (MSI-DN), Pozostał na tej funkcji do stycznia 1990 r., ponownie ją obejmując od lipca 1991 r. Został wybrany przewodniczącym Sojuszu Narodowego na Kongresie w Fiuggi (25-29 styczeń 1995 r.), gdzie rozwiązano MSI-DN. Od 1983 r. jest członkiem Izby Deputowanych.

Follini Marco – ur. 26 września 1954 r. w Rzymie. Polityk, dziennikarz, były sekretarz Unii Chrześcijańskich Demokratów i Centrum (UDC). Opuścił ugrupowanie, zakładając 16 czerwca 2006 r. ruch polityczny o nazwie „Po środku Italii” (Italia di mezzo). Karierę polityczną rozpoczął w Chrześcijańskiej Demokracji (DC), gdzie był przewodniczącym sekcji młodzieżowej w latach 1977-1980. Od 1980 do 1986 r. był członkiem zarządu krajowego DC, w latach 1986-1993 był członkiem Rady Administracyjnej telewizji RAI. Od 1995 do 2001 r. był członkiem krajowego zarządu CCD, a od 2001 r. do 7 grudnia 2002 r. przewodniczącym CCD. Od 8 grudnia 2002 do 15 października 2005 r. był sekretarzem politycznym UDC. Jednocześnie, od 2 grudnia 2004 do 15 kwietnia 2005 był wiceprezesem Rady Ministrów w II rządzie Berlusconi. Ponadto jest dyrektorem tygodnika „La Discussione” i dyrektorem ds. stosunków zagranicznych na rzecz społeczeństwa Recordati, Stet, Finsiel. Jest przewodniczącym fundacji Formiche Onlus..

La Malfa Giorgio – ur. 13 października 1939 r. w Mediolanie. Syn znanego polityka Ugo La Malfy. Ukończył studia prawnicze i ekonomiczne. Jest nieprzerwanie deputowanym w izbie niższej parlamentu włoskiego od 1972 roku. Członek Włoskiej Partii Republikańskiej (PRI), której został wybrany krajowym sekretarzem 12 września 1987 r, zastępując na tym stanowisku Giovanniego Spadolini. Na początku lat 80 był ministrem skarbu. W latach 90 przystąpił do koalicji Sojuszu Demokratycznego, a potem zawarł przymierze z centrową koalicją, Pakt dla Włoch w wyborach parlamentarnych z 1994 r. W 1996 r. poparł kandydaturę R. Prodiego na stanowisko premiera, przyłączając się do koalicji centrolewicowej Drzewa Oliwnego. Przed kolejnymi wyborami parlamentarnymi z 2001 r., przyłączył się do koalicji centroprawicowej Dom Wolności S. Berlusconi. Przejście z jednej koalicji do drugiej przyczyniło się do rozłamu w PRI. Część działaczy założyła nową partię – Republikanie Europejscy, która pozostała w centrolewicowej koalicji. La Malfa został przewodniczącym PRI przed wyborami z 2006 r., natomiast sekretarzem wybrano Francesco Nucarę. Od 23 kwietnia 2005 do 17 maja 2006 r. był ministrem do spraw polityki

wspólnotowej w III rządzie Berlusconi. W wyborach parlamentarnych w 2006 r. został wybrany deputowanym z listy Forza Italia.

Mastella Mario Clemente – ur. 5 lutego 1947 r. w Ceppaloni (Kampania). Znany jako Clemente Mastella. Popularny polityk. Założyciel i krajowy sekretarz ugrupowania Ludowcy-UDEUR (Unia Demokratów na rzecz Europy), wchodzącego w skład koalicji centrolewicowej. Od 17 maja 2006 r. pełni funkcję ministra sprawiedliwości w II rządzie Prodi. Jest także burmistrzem Ceppaloni. Ukończył studia filozoficzne. Był dziennikarzem, pracując m.in. dla telewizji RAI w Neapolu. Karierę polityczną rozpoczął w szeregach Chrześcijańskiej Demokracji, był krajowym działaczem Akcji Katolickiej. Po jej rozwiązaniu założył z Pier Ferdinando Casinim CCD, którego był przewodniczącym. Po zwycięstwie centroprawicy w 1994 r. objął stanowisko ministra pracy w I gabinecie Berlusconi. W lutym 1998 r. odszedł z CCD i założył ugrupowanie Chrześcijańscy Demokracy na rzecz Republiki (CDR), które w czerwcu współtworzy nową partię centrową F. Cossigi – Unię na rzecz Republiki. Został jej sekretarzem. Po roku powołał własne ugrupowanie centrowe o nazwie Unia Demokratyczna na rzecz Republiki (UDEUR), którego był krajowym sekretarzem. Był nieprzerwanie deputowanym izby niższej parlamentu włoskiego od 1976 r. Na początku XIV kadencji izb był wiceprzewodniczącym Izby Deputowanych. 16 października 2005 r. kandydował na stanowisko przywódcy koalicji centrolewicowej w jej prawyborach. Zajął trzecie miejsce, otrzymując 4,6% głosów. W następnych miesiącach podpisał program koalicji centrolewicowej Unii. W wyborach parlamentarnych z 2006 r. został wybrany senatorem z regionu Kampanii i Kalabrii, reprezentując ostatecznie tą ostatnią.

Pannella Marco – ur. 2 maja 1930 r. w Teramo. Formalnie nosi imię Giacinto, ale popularnie jest nazywany Marco. Prawnik, długoletni działacz polityczny. Współzałożyciel Partii Radykalnej i Radia Radykalnego w 1955 r. Walczył o rozszerzenie praw obywatelskich i reformę instytucji państwowych od początku swej działalności. Poparł m.in. ustawę o rozwodach i ustawę o prawie do aborcji, referendum antyłowieckie i antynuklearne. Wykorzystywał pokojowe formy walki politycznej, takie jak strajki głodowe czy nieposłuszeństwo obywatelskie. W latach 1979-1985 był eurodeputowanym. W 1985 r. współuczestniczył w postaniu Listy Zielonych, wykorzystując symbol ruchu ekologicznego – Słońce się śmieje. Od końca lat 80 był promotorem przekształcenia się Partii Radykalnej w ugrupowanie transnarodowe, które miało zwalczać m.in. karę śmierci na świecie i dbać o prawo człowieka i instytucje demokracji. W latach 1992-1993, wspólnie z M. Segnim był promotorem referendum na rzecz zmiany parlamentarnych ordynacji wyborczych. W wyborach parlamentarnych z 1994 r. sprzymierzył się z koalicją centroprawicową Berlusconi, by w kolejnych dwóch elekcjach startować samodzielnie, poza dwoma głównymi blokami. W wyborach do włoskiego parlamentu z 2006 r. przyłączył się do koalicji

centrolewicowej, współtworząc z socjalistami E. Bosellego listę Róża w pięści. Uzyskali zaledwie 2,6% głosów. Obecnie jest eurodeputowanym, wybranym w 2004 r. z Listy Bonino.

Parisi Arturo – ur. 13 września 1940 r. w San Mango Piemonte (prowincja Salerno). Ukończył prawo w Sassari na Sardynii, a następnie pracował na kilku uczelniach, zostając profesorem na katedrze socjologii zjawisk politycznych w Bolonii. Karierę polityczną rozpoczął w Akcji Katolickiej, będąc w latach 1963-1968 sekretarzem, a potem wiceprzewodniczącym jej młodzieżówki. Od lat 80 jest wiceprzewodniczącym stowarzyszenia „Il Mulino” i dyrektorem pisma o tej samej nazwie. Jest jednym z założycieli czasopisma „Il Polis” i kieruje od ponad dwudziestu lat Instytutem Cattaneo. Jest przewodniczącym Włoskiego Stowarzyszenia Studiów Wyborczych. Był członkiem komitetu ekspertów na rzecz programu rządu w latach 1987-1988. Był jednym z promotorów Ruchu na rzecz reform instytucjonalnych. Od początku uczestniczył w powołaniu centrolewicowej koalicji Drzewa Oliwnego, zostając doradcą politycznym Romano Prodiego. W 1996 r. był podsekretarzem stanu przy Prezydium Rady Ministrów. W 1999 r. był jednym z promotorów nowego ruchu politycznego – Demokratów, którego został przewodniczącym po nominacji Prodiego na stanowisko przewodniczącego Komisji Europejskiej. W listopadzie 1999 r. wygrał wybory uzupełniające do Izby Deputowanych w okręgu 12, w Bolonii. W 2001 r. był jednym z założycieli partii politycznej, Demokracja jest Wolnością – La Margherita. Został przewodniczącym federalnego zgromadzenia tej partii. Był też jednym z promotorów przeprowadzenia prawyborów w koalicji centrolewicowej, będąc współtwórcą ich regulaminu. Od 17 maja 2006 r. jest ministrem obrony w II gabinecie Prodiego.

Prodi Romano – ur. 9 sierpnia 1939 r. w Scandiano (Reggio Emilia). Był przewodniczącym Komisji Europejskiej w latach 1999-2004 i premierem Włoch w latach 1996-1998 oraz od 17 maja 2006 roku do dnia dzisiejszego. Uzyskał dyplom z prawa na Katolickim Uniwersytecie w Mediolanie. Ukończył także studia podyplomowe w Mediolanie, Bolonii i w London School of Economics. Od 1963 roku był asystentem na Wydziale Nauk Politycznych Uniwersytetu Bolonii. W 1966 otrzymał tytuł profesora. Kojarzony był z lewym skrzydłem Chrześcijańskiej Demokracji. Był ministrem gospodarki od listopada 1978 r. do marca 1979 r. W okresie 1982-1989 był przewodniczącym Instytutu Odbudowy Gospodarki (IRI), później powołany na to stanowisko w 1993 r. W lutym 1995 roku został jednym z założycieli koalicji centrolewicowej Drzewo Oliwne (od 2005 r. Unia).

Rauti Pino – ur. 19 listopada 1926 r. w Cardinale (Kalabria). Znany działacz i współzałożyciel Włoskiego Ruchu Społecznego (MSI) w 1946 r. W 1954 r. powołał centrum studiów „Nowy Porządek” (Ordine Nuovo), które wystąpiło z MSI w 1956 r. Ta organizacja skrajnej prawicy w latach 60 i 70 była odpowiedzialna za wiele zamachów. 4 marca 1972 r. został aresztowany i oskarżony o zorganizowanie zamachów na pociągi z 8 i 9 sierpnia 1969 r. i zamachy z 12 grudnia. 21 listopada 1973 r., 30 członków Ordine Nuovo zostało

skazanych za ponowne powołanie Narodowej Partii Faszystowskiej, która została rozwiązana. W 1979 r. został wybrany wicesekretarzem MSI, by w 1990r, zostać na krótko jej sekretarzem. Po kongresie w Fiuggi z 1995 r., gdzie nastąpiło formalne przekształcenie MSI-DN w Sojusz Narodowy (AN), Rauti będąc przeciwnikiem tej zmiany, założył nowe ugrupowanie skrajnej prawicy, Ruch Społeczny – Trójkolorowy Płomień. Do 1999 był europosłem, a także zasiadał w Senacie. W październiku 2003 r. sąd orzekł o nieważności wyboru Rautiego na przewodniczącego partii, z której został następnie wykluczony. W 2004 r. założył nowe ugrupowanie – Ruch Idei Społecznej (MIS). Zawiazywał czasowe porozumienia z koalicją centroprawicową. W wyborach z 2006 r. MIS nie udało się zawrzeć porozumienia z blokiem Domu Wolności, w przeciwieństwie do innych formacji radykalnej prawicy takich jak AS czy Trójkolorowy Płomień. Partia uzyskała tylko niezbędną liczbę podpisów do wystawienia swej listy w Pulii. Córka Rautiego, Izabela jest działaczką Sojuszu Narodowego i żoną ex-ministra Gianniego Alemanno.

Rutelli Francesco – ur. 14 czerwca 1954 r. w Rzymie. Od 17 maja 2006 r. pełni funkcję ministra dóbr i działalności kulturalnej oraz wicepremiera w II rządzie Prodi. Nie ukończył studiów architektonicznych, pochodząc ze znanej rodziny rzeźbiarzy i architektów rzymskich. Jest krajowym przewodniczącym i liderem partii Margherita. Karierę polityczną rozpoczął w szeregach Partii Radykalnej. W 1979 r., w wieku 25 lat został przewodniczącym radykałów w regionie Lazio, rok później został członkiem jej sekretariatu. W 1989 r. Partia Radykalna została oficjalnie rozwiązana, a Rutelli współuczestniczył w założeniu nowej, centrolewicowej formacji ekologicznej, Zieloni Tęcza (Verdi Arcobaleno), później przyłączając się do Federacji Zielonych i zostając jej krajowym koordynatorem do 1992 r. W latach 1983-1994 i od 2001 r. jest członkiem Izby Deputowanych. W rządzie C. A. Ciampiego był ministrem środowiska, podając się do dymisji po sprzeciwie parlamentu wobec rozpoczęcia postępowania karnego w stosunku do Bettino Craxiego. W grudniu 1993 r. został burmistrzem Rzymu na dwie kadencje, reprezentując koalicję centrolewicy. W wyborach parlamentarnych z 2001 r. był kandydatem Drzewa Oliwnego na stanowisko premiera. W 2002 r. był współzałożycielem partii centrowej Margherita, jednoczącej Demokratów, PPI i Włoska Odnówę. Był zwolennikiem powstanie wspólnej listy, Zjednoczeni w Drzewie Oliwnym w wyborach do Parlamentu Europejskiego z 2004 r. oraz wspólnej listy centrolewicowej Unii w wyborach parlamentarnych z 2006 r. Jest promotorem połączenia się z Demokratami Lewicy w nową formację, Partię Demokratyczną.

Scalfaro Oscar Luigi – ur. 9 września 1918 r. w Novara. Prawnik, a obecnie senator dożywotni. Prezydent Republiki Włoskiej w latach 1992-1999. Karierę polityczną rozpoczął w Chrześcijańskiej Demokracji. Był członkiem Zgromadzenia Konstytucyjnego i deputowanym w latach 1948-1992. Był m.in. podsekretarzem w ministerstwie pracy i opieki społecznej w I gabinecie Fanfaniego, podsekretarzem w ministerstwie łaski i sprawiedliwości w I rządzie Segniego i gabinecie Zoli, W latach 1965-1966 pełnił funkcję wicesekretarza chadecji,

obejmując stanowisko ministra w kolejnych rządach, m.in. minister spraw wewnętrznych w I i II rządzie Craxiego i VI gabinecie Fanfaniego. Był przewodniczącym komisji śledczej ds. odbudowy terytoriów Basilicaty i Kampanii podczas trzęsień ziemi w latach 1980-1981. 24 kwietnia 1992 r. został wybrany przewodniczącym Izby Deputowanych, a 25 maja tego roku Prezydentem Republiki Włoskiej (w siedemnastym głosowaniu).

Segni Mario – nazywany Marco, ur. 16 maja 1939 r. w Sassari na Sardynii. Profesor uniwersytecki, syn prezydenta Republiki Włoskiej Antonio Segniego, pod którego kierunkiem rozpoczął karierę polityczną w Chrześcijańskiej Demokracji. Był członkiem parlamentu włoskiego od 1976 r., jak również eurodeputowanym. 23 marca 1993 r. opuścił partię chadecką. Był promotorem ruchu politycznego na rzecz zmiany parlamentarnych ordynacji wyborczych w drodze referendum. Był współzałożycielem Sojuszu Demokratycznego, a później Paktu Segniego i centrowej koalicji Paktu dla Włoch w wyborach parlamentarnych z 1994 r. Poparł powstającą koalicję Drzewa Oliwnego, podkreślając pozycję centrową swego ugrupowania. W 1996 r. wystawił wspólną listę z Włoską Odnową Lamberto Diniego. W latach 1996-1999 powrócił na uniwersytet. W 1999 r. wystawił wspólną listę wyborczą z Sojuszem Narodowym, w wyborach do Parlamentu Europejskiego z 1999 r. Symbolem listy był słoń, nawiązując w ten sposób do amerykańskiej Partii Republikańskiej, jednak otrzymanie 10% głosów doprowadziło do rozpadu tego sojuszu. Segni jednak został wybrany eurodeputowanym, podkreślając swą niezależną i centrową pozycję, nie przystąpił do dwóch głównych koalicji. Nie wystartował w wyborach z 2006 r., wyrażając sprzeciw wobec uchwalenia ponownie proporcjonalnej ordynacji wyborczej. Nadal walczy o wprowadzenie we Włoszech systemu większościowego. Był przeciwnikiem centroprawicowej rewizji konstytucji w referendum konstytucyjnym z 25/26 czerwca 2006 r.

Veltroni Walter – ur. 3 lipca 1955 r. w Rzymie. Polityk i dziennikarz, syn Vittorio Veltroniego, członka kierownictwa telewizji RAI w latach 50. Aktualnie jest burmistrzem Rzymu, wybranym ponownie wybranym na to stanowisko w 2006 r. W latach 1998-2001 był sekretarzem Demokratów Lewicy. Swoją karierę polityczną rozpoczął w Młodzieżowej Komunistycznej Federacji Włoskiej (FGCI). W latach 1976-1981 był radnym miejskim Rzymu z listy PCI. W 1987 r. został wybrany deputowanym po raz pierwszy. Rok później wszedł do komitetu centralnego PCI, popierając przekształcenie się partii w PDS. Od 1992 r. był dyrektorem dziennika „L'Unità”. Po zwycięstwie centrolewicy w 1996 r. został wicepremierem i ministrem dóbr kulturalnych i środowiska na rzecz sztuki i sportu w I rządzie Prodiego. W październiku 1998 r. został sekretarzem Demokratów Lewicy, po ich przekształceniu z PDS. Za swoją działalność na rzecz dóbr kulturalnych został odznaczony francuską Legią Honorową, doktoratem *honoris causa* John Cabot Univeristy w Rzymie i oznaczeniem Kawalera Wielkiego Krzyża przez prezydenta Republiki, C.A. Ciampiego. Jest znanym popularyzatorem Czarnego Łądu.

Wykaz tabel, wykresów oraz map w pracy

Tabela nr 1 - Kryteria analizy systemów partyjnych wg G. Sartoriego	15
Tabela nr 2 – Klasyfikacja a typologia systemów partyjnych według G. Sartoriego	15
Tabela nr 3 - Główne cechy systemu partyjnego Włoch w latach 1948-1992 oraz po roku 1993	28
Tabela nr 4 – Wyniki wyborów parlamentarnych z lat 1948, 1953, 1958 i 1963 (%)	44
Tabela nr 5 – Wyniki wyborów parlamentarnych z lat 1968, 1972, 1976 i 1979 (%)	53
Tabela nr 6 – Typologia partii politycznych P. Farnettiego	56
Tabela nr 7 - Typy partii i ich charakterystyka	119
Tabela nr 8 - Periodyzacja obecności lig regionalnych we Włoszech (1983-1993)	154
Tabela nr 9 – Struktura DS – podstawowe dane liczbowe (2005 r.)	177
Tabela nr 10 - Relacje między systemem wyborczym i systemem partyjnym	206
Tabela nr 11- Bezrobocie (<i>disoccupazione</i>) we Włoszech w latach 1993-2004	210
Tabela nr 12 - Wskaźniki społeczno-ekonomiczne: Włochy północne i środkowe (<i>Centro-Nord</i>)	212
Tabela nr 13 - Wskaźniki społeczno-ekonomiczne: Południe Włoch (<i>Mezzogiorno</i>)	213
Tabela nr 14 - Włochy – podstawowe wskaźniki makroekonomiczne	215
Tabela nr 15 - Interpretacja powiązań między modelami struktury podziałów socjopolitycznych (<i>cleavages</i>) S.M.Lipseta – S. Rokkana i H. Kitschelta w Europie Zachodniej	222
Tabela nr 16 - Systemy partyjne pięciu największych państw Europy Zachodniej (wybory do izby niższej parlamentu)	223
Tabela nr 17 - Podział miejsc i okręgów wyborczych w wyborach do Izby Deputowanych	228
Tabela nr 18- Wzór oryginalnej karty wyborczej w wyborach do Izby Deputowanych – rozdział miejsc w kolegiach jednomandatowych	229
Tabela nr 19 - Wzór oryginalnej karty wyborczej w wyborach do Izby Deputowanych - rozdział miejsc w systemie proporcjonalnym	230
Tabela nr 20 - Podział miejsc i okręgów wyborczych w wyborach do Senatu	234
Tabela nr 21 - Wzór oryginalnej karty wyborczej w wyborach do Senatu Republiki	235
Tabela nr 22 – Ogólnokrajowe stacje telewizyjne we Włoszech	240
Tabela nr 23 - Główne źródła informacji politycznej w 1990, 1994 i 1996 roku (%)	243
Tabela nr 24 - Indeks dysproporcjonalności a budowa koalicji wyborczych	250
Tabela nr 25 - Od starych do nowych partii	260
Tabela nr 26 - Budowa koalicji wyborczych w 1994 roku	263
Tabela nr 27 - Wyniki wyborów do Izby Deputowanych i Senatu z 27/28 marca 1994 r. – system większościowy	269
Tabela nr 28 - Wyniki wyborów do Izby Deputowanych z 27 marca 1994 roku	271
Tabela nr 29 - Wyniki wyborów do Senatu Republiki z 27 marca 1994 roku	272
Tabela nr 30 – Ewolucja oferty koalicyjnej w latach 1994-1996	274
Tabela nr 31 - Budowa koalicji wyborczych w 1996 roku	275

Tabela nr 32 - Wyniki wyborów do Izby Deputowanych i Senatu z 21 kwietnia 1996 r. – system większościowy	280
Tabela nr 33 - Wyniki wyborów do Izby Deputowanych z 21 kwietnia 1996 roku.....	283
Tabela nr 34 - Wyniki wyborów do Senatu Republiki z 21 kwietnia 1996 roku.....	284
Tabela nr 35 - Budowa koalicji wyborczych w 2001 roku	288
Tabela nr 36 - Wyniki wyborów do Izby Deputowanych i Senatu z 13 maja 2001 r. – system większościowy	293
Tabela nr 37 - Wyniki wyborów do Izby Deputowanych z 13 maja 2001 roku	295
Tabela nr 38 - Wyniki wyborów do Senatu Republiki z 13 maja 2001 roku	300
Tabela nr 39 - Scorporo i jego wpływ na system proporcjonalny	296
Tabela nr 40 - Czynniki wyboru głosowania i typu głosowania uważane za najważniejsze	310
Tabela nr 41 - Zwrot wydatków wyborczych na kadencję organu według różnych ustaw w latach 1974-2002 (mld lirów)	321
Tabela nr 42 - Zwrot wydatków wyborczych w czasie całej kadencji Izby Deputowanych (liry)	321
Tabela nr 43 - Zwrot wydatków wyborczych w czasie kadencji Senatu (liry).....	324
Tabela nr 44 - Okręgi jednomandatowe, w których co najmniej jeden z dwóch najsilniejszych kandydatów nie należy do jednej z dwóch największych koalicji krajowych	334
Tabela nr 45 - Głosy i mandaty zwycięskich koalicji w wyborach parlamentarnych (1994-2001)	338
Tabela nr 46 - Reguły instytucjonalne, system partyjny i polityka koalicyjna	347
Tabela nr 47 – Główne cechy formowania się rządu we Włoszech Pierwsza/Dруга Republika	356
Tabela nr 48 – Rola premiera w wyborze ministrów	357
Tabela nr 49 – Rodzaje koalicji	359
Tabela nr 50 - Charakterystyka rządów w Pierwszej i Drugiej Republice	359
Tabela nr 51 - Rządy w Drugiej Republice	360
Tabela nr 52 – Włoskie instytucje i system partyjny w transformacji	367
Tabela nr 53 – Liczba i rezultat powtórnie uchwalonych dekretów w latach 1992-1996	388
Tabela nr 54 - Fragmentaryzacja parlamentarna (w mandatach) mierzona na podstawie prostego obliczenia (L) i efektywnej liczby partii (Elp)	413
Wykres nr 1 - 3 – Preferencje wyborcze w Republice Weimarskiej, IV Republice Francuskiej i w powojennych Włoszech	45
Wykres nr 4 – Struktura Forza Italii na podstawie Statutu z 18 stycznia 1997 r. i późniejszych zmian	136
Wykres nr 5 - Struktura organizacyjna Sojuszu Narodowego	148
Wykres nr 6 – Struktura Partii Odbudowy Komunistycznej	194
Wykres nr 7 - Czynniki wpływające na koszty funkcjonowania koalicji	251
Wykres nr 8 - Koalicje wyborcze i dynamika przystąpienia (poparcia) / wyjścia z koalicji (model uproszczony)	255

Wykres nr 9 - Prezentacja partii politycznych w dziennikach telewizyjnych - kampania wyborcza przed wyborami z 27/28 marca 1994 roku	265
Wykres nr 10 - Rozmieszczenie głównych partii politycznych na osi lewica-prawica według badań Itanes (<i>Italian National Elections Studies</i>) w 1996 i 2001 roku	313
Wykres nr 11 – Autolokacja wyborców na osi lewica - prawica w 1988 roku	315
Wykres nr 12 – Autolokacja wyborców na osi lewica - prawica w 2001 roku	315
Wykres nr 13 - Indeks głosowania klasowego: Chrześcijańska Demokracja/Dom Wolności (DC –Polo) oraz Włoska Partia Komunistyczna/Drzewo Oliwne (PCI-Ulivo)	317
Wykres nr 14 - Indeks religijności głosowania: Chrześcijańska Demokracja/Dom Wolności (DC-Polo) oraz Włoska Partia Komunistyczna/Drzewo Oliwne (PCI-Ulivo)	318
Wykres nr 15 - Indeks efektywnej liczby partii M. Laakso i R. Taagepera (elp) na poziomie wyborczym (w) i parlamentarnym (p) w Izbie Deputowanych	327
Wykres nr 16 - Fragmentaryzacja włoskiego systemu partyjnego w latach 1987-2001	330
Wykres nr 17 - Indeks przesunięcia poparcia wyborczego w wyborach do Izby Deputowanych – proporcjonalna formuła wyborcza (1963-2001)	331
Wykres 18 - Koncentracja głosów w systemie większościowym (v) i mandatów (s) dwóch głównych koalicji (Izba Deputowanych w latach 1994 – 2001)	333
Wykres nr 19 - Trójkąt Nagayamy z „segmentacją” wewnętrzną	335
Wykres nr 20 - Trójkąt Nagayamy zastosowany do wyników wyborów w okręgach jednomandatowych Izby Deputowanych (wybory z 1994, 1996 i 2001 roku) ...	337.
Wykres nr 21 – Delegacja (<i>delega</i>) i odpowiedzialność w modeli demokracji parlamentarnej Pierwszej Republiki (1948-1994)	369
Wykres nr 22 - Delegacja (<i>delega</i>) i odpowiedzialność w modeli demokracji parlamentarnej transformacji (1994-2003)	370
Wykres nr 23 - Efekty występowania wielu veto players	412
Wykres nr 24 – Efektywna liczba grup parlamentarnych w latach 1948-2001	414
Wykres nr 25 – Zmiany w składzie grup parlamentarnych w latach 1987-2003	415
Wykres nr 26 – Wskaźnik zmiany członków parlamentu w latach 1946-2001	416
Wykres nr 27 – Średni wiek członków parlamentu w latach 1992-2001	417
Wykres nr 28 – Wnioski o wotum zaufania i wotum nieufności (średnia miesięczna) w latach 1948-2003	418
Wykres nr 29 – Izba Deputowanych – posiedzenia izby i jej komisji (kadencje I-XIV)	419
Wykres nr 30 - Konkurencyjne systemy partyjne wg G. Sartoriego	427
Wykres nr 31– Uproszczony model włoskiego systemu partyjnego w latach 1948-1992	432
Wykres nr 32 - Uproszczony model włoskiego systemu partyjnego w latach 1994-2005/2006 ...	433
Mapa nr 1 - Obszary terytorialnej dominacji Chrześcijańskiej Demokracji i Włoskiej i Partii Komunistycznej w I Republice (wybory parlamentarne z 1953 i 1976)	306
Mapa nr 2 - Mapa polityczna Drugiej Republiki	307

Bibliografia

I. Akty prawne i materiały źródłowe opublikowane

1. Konstytucja Włoch, tłumaczenie i wstęp Z. Witkowski, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2004.
2. Konstytucja Republiki Włoskiej, w tłumaczeniu i z wprowadzeniem J. Zakrzewskiej, w: Konstytucje Finlandii, Włoch, Niemieckiej Republiki Federalnej i Francji. Zbiór tekstów pod red. A. Burdy i M. Rybickiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971; wyd. wł. La Costituzione della Repubblica Italiana, w: Manuale di Diritto Costituzionale, pod red. E. Artosi, Edizione 2002.
3. Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym, w: Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje, Poznań, Wydawnictwo Pallottinum, 1967.
4. Konstytucja Grecji 1975/1986, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1992.
5. Konstytucja V Republiki Francuskiej, przekład i opracowanie Z. Jarosz, Warszawa, Liber, 1997.
6. Loi organique n°2003 – 696 du 30 juillet 2003 portant réforme de la durée du mandat et de l'âge d'éligibilité des sénateurs ainsi que de la composition du Sénat, Journal Official n° 175 du 31 juillet 2003.
7. Loi n° 2003 – 697 du 30 juillet 2003 portant réforme de l'élection des sénateurs, Journal Official n° 175 du 31 juillet 2003.
8. Codice civile, Regio decreto del 13 marzo 1942 – XX, n. 262, Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 4 aprile 1942, ed. straordinaria, n. 79, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato, 1942.
9. Legge del 2 maggio 1974, n. 195 - Contributo dello Stato al Finanziamento dei partiti politici, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n. 135 del 25 maggio 1974.
10. Legge del 8 marzo 1975, n. 39 – Attribuzione della maggiore età ai cittadini che hanno compiuto il diciottesimo anno e modificazione di altre norme relative alla capacità di agire e al diritto di elettorato, G.U. n.67 del 10 marzo 1975.
11. Legge del 4 agosto 1993, n. 276 – Norme per l'elezione del Senato della Repubblica, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n. 183 del 6 agosto 1993.
12. Legge del 4 agosto 1993 , n. 277 – Nuove norme per l'elezione della Camera dei Deputati, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, n. 183 del 6 agosto 1993.
13. Legge del 2 gennaio 1997, n. 2 – Norme per la regolamentazione della contribuzione volontaria ai movimenti e partiti politici, Gazzetta Ufficiale della Repubblica del 8 gennaio 1997, n. 5.
14. Legge del 3 giugno 1999, n. 157 – Nuove norme in materia di rimborso delle spese per consultazioni elettorali e referendarie e abrogazione delle disposizioni concernenti la contribuzione volontaria ai movimenti e partiti politici, Gazzetta Ufficiale della Repubblica del 4 giugno 1999, n. 129.
15. Legge del 22 febbraio 2000, n. 28 – Disposizioni per la parità di accesso ai mezzi di informazione durante le campagne elettorali e referendarie e per la comunicazione politica, Gazzetta Ufficiale della Repubblica del 22 febbraio del 2000, n. 43.

16. Legge del 26 luglio 2002, n. 156 – Disposizioni in materia di rimborsi elettorali, Gazzetta Ufficiale della Repubblica del 29 luglio 2002, n. 176.
17. Legge del 20 giugno 2003, n. 140 – Disposizioni per l'attuazione dell'articolo 68 della Costituzione nonché in materia di processi penali nei confronti delle alte cariche dello Stato, Gazzetta Ufficiale della Repubblica del 21 giugno 2003, n. 142.
18. Regolamento della Camera, Camera dei deputati, Ufficio pubblicazioni e relazioni con il pubblico, Roma, 2002.
19. Regolamento della Camera, <http://www.camera.it/files/regolamento/regolamento.pdf>, 8.05.2005.
20. Regulamin Izby Deputowanych – Włochy, w tłumaczeniu Z. Witkowskiego, "Przegląd Sejmowy" 1996, nr 2.
21. Regulamin Senatu Republiki Włoskiej, w tłumaczeniu Z. Witkowskiego, "Przegląd Sejmowy" 1997, nr 1.
22. Il Regolamento del Senato, <http://www.senato.it/istituzione/29377/articolato.htm>, 8.05.2005.
23. Il progetto della Commissione Bozzi (1985), "Nuovi Studi Politici" 1999, nr 3-4.
24. Il progetto della Commissione De Mita – Iotti (1994), "Nuovi Studi Politici" 1999, nr 3-4.
25. Il progetto del Comitato di studio del Governo Berlusconi (1994), "Nuovi Studi Politici" 1999, nr 3-4.
26. Il progetto della Commissione D'Alema (1997), "Nuovi Studi Politici" 1999, nr 3-4.
27. Il progetto federalista del Governo D'Alema (1999), "Nuovi Studi Politici" 1999, nr 3-4.
28. Bozza Fisichella. Appunto verbale per la riforma delle istituzioni, w: Camera dei Deputati – Senato della Repubblica. Gruppi parlamentari Sinistra Democratica – 'Ulivo. Seminario sulle riforme costituzionali - Documentazione, pod red. F. Bassanini, D. Fisichella, C. Salvi, G. Urbani, Roma, 10 – 11 settembre 1996.
29. Lo Statuto di Democrazia è Libertà – La Margherita, <http://www.margheritalecchese.org/documenti/statuto.htm>, 11.12.2006.
30. Statuto del Partito della Rifondazione Comunista, approvato dal IV Congresso Nazionale, Rimini 18 – 21 marzo 1999, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
31. Statuto del Partito Rifondazione Comunista, http://home.rifondazione.it/dettaglio_02.php?t=5&s=870, 3.05.2005.
32. Statuto del Partito dei Comunisti Italiani, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
33. Statuto del Partito Democratico della Sinistra, approvato al congresso di Rimini, 3 febbraio 1991, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
34. Statuto dei Democratici di Sinistra, <http://www.dsonline.it/partito/statuto.asp>, 17.06.2005.
35. Statuto del Partito dei Socialisti Democratici Italiani, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
36. Statuto della Federazione dei Verdi, Fiuggi 17/18/19 aprile 1998, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.

37. Statuto del Movimento I Democratici, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
38. Statuto del Partito Popolare Italiano, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
39. Statuto del Partito Unione Democratici per L'Europa, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
40. Statuto dell'Associazione Lista Dini Rinnovamento Italiano, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
41. Statuto del Partito Centro Cristiano Democratico, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
42. Statuto del Partito dei Cristiani Democratici Uniti, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
43. Statuto di Forza Italia, approvato dalla Assemblea Nazionale, Milano 18 gennaio 1997, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
44. Statuto di Forza Italia, <http://www.forza-italia.it/speciali/statutoforzaitalia04.pdf>, <http://www.forza-italia.it/speciali/statutoforzaitalia04.pdf>, 10.05.2005.
45. Statuto del Movimento Politico Alleanza Nazionale, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
46. Statuto del Movimento Politico Alleanza Nazionale,
www.alleanzanazionale.it/an/page.asp?cat=dinamico&nome=statiche/statuto.htm, 13.09.2004.
47. Statuto di Alleanza Nazionale,
<http://www.alleanzanazionale.it/documenti/Documenti%20Istituzionali/statuto2007def.pdf>, 8.01.2007.
48. Statuto del Movimento Politico Lega Nord per L'Indipendenza della Padania, approvato dal Congresso Federale Straordinario del 24 – 25 ottobre 1998, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
49. Statuto della Lega Nord per L'indipendenza della Padania,
http://www.leganord.org/ilmovimento/lega_nord_statuto.pdf, 9.03.2005.
50. Regolamento della Lega Nord per l'Indipendenza della Padania,
http://www.leganord.org/ilmovimento/lega_nord_regolamento.pdf, 9.05.2005.
51. Statuto e tesi del Movimento Sociale Fiamma Tricolore, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
52. Statuto del Partito Repubblicano Italiano, w: P. Pisicchio, Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani, Bari, Levante Editori, 2000.
53. Lo Statuto della Federazione dell'Ulivo,
http://www.margheritaonline.it/margherita/scheda.php?sezione=1&id_margherita=176, 30.03.2005.
54. Pensiamo l'Italia. Il domani c'è già. Valori, idee e progetti per Alleanza Nazionale. Tesi politiche per il XVIII Congresso nazionale del Msi-Dn,
<http://members.xoom.virgilio.it/nuovomsi/AN1995.htm>, 31.03.1999.

55. Regolamento per lo svolgimento della campagna elettorale (elezioni primarie 16.10.2005),
http://www.dsonline.it/speciali/primarie2005/documenti/dettaglio.asp?id_doc=27528, 11.09.2005.
56. Carta dei valori, <http://www.forza-italia.it/images/cdv/cartadeivalori.pdf>, 09.09.2000.
57. Contratto con gli italiani,
http://www.forza-italia.it/cover/piano_governo/il_contratto_con_gli_italiani.html, 22.06.2001.
58. Il discorso della 'discesa in campo', www.forza-italia.it/notizie/mov_2801pr.htm, 03.11.2003.
59. Carta dei principi, La Margherita – La Democrazia è Libertà,
http://www.margheritaonline.it/margherita/attachments/carta_dei_principi.doc, 11.12.2006.
60. Banca d'Italia, Relazione annuale sul 2004, 31 maggio 2005,
www.bancaditalia.it/pubblicazioni/ricerc/relann/re104/rel104it/relaec104-redditoprezzi, 8.09.2005.
61. CENSIS, Il Rapporto Annuale 2005,
<http://www.censis.it/277/280/339/5682/cover.asp>, 17.04.2006.
62. ISTAT, *Rapporto sull'Italia*, Edizione 2001, Bologna 2001.
63. Rapporto sul governo in Italia nel 2003, http://www.gips.unisi.it/circap/file_download/39,
12.03.2005.
64. Rapporto sul governo in Italia nel 2004, http://www.gips.unisi.it/circap/file_download/40,
12.03.2005.
65. Rapporto sul governo in Italia nel 2005, http://www.gips.unisi.it/circap/file_download/41,
7.12.2006.
66. Rapporto 1998 sullo stato della legislazione,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/rap98.pdf, 11.03.2005.
67. Rapporto 1999 sullo stato della legislazione, 11.03.2005.
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/rap99.pdf, 11.03.2005.
68. Rapporto 2000 sullo stato della legislazione,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/rap00.pdf, 11.03.2005.
69. Rapporto 2001 sullo stato della legislazione,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/Rapporto_2001.pdf, 11.03.2005.
70. Rapporto 2002 sullo stato della legislazione,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/Rapporto_2002.pdf, 11.03.2005.
71. Rapporto 2003 sullo stato della legislazione,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/Rapporto_2003.pdf, 11.03.2005.
72. Rapporto 2004-2005 sullo stato della legislazione,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/Rapporto_2004_5.pdf, 7.12.2006.
73. Rapporto 2006 sullo stato della legislazione,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/AA_RAPPORTO2006tomoprimo.pdf,
http://www.camera.it/files/servizi_cittadini/AA_RAPPORTO2006tomosecondo95.pdf, 7.12.2006.
74. Autorità per le garanzie nelle comunicazioni, RELAZIONE ANNUALE SULL'ATTIVITÀ SVOLTA
E SUI PROGRAMMI DI LAVORO, Roma, 30 giugno 2002,
http://www.agcom.it/rel_02/index.htm, 20.05.2005.
75. SVIMEZ, Rapporto del 2005, www.svimez.it, 5.09.2005.

76. Raport Italia e UEM, Parlamento Europeo, Direzione Generale degli Studi, Divisione Affari Economici, www.europarl.eu.int/euro/country/general/i_it.pdf, 21.04.2000.

III. Opracowania zwarte

1. Agosti A., *Storia del Partito Comunista Italiano 1921-1991*, Roma-Bari, Laterza, 1999.
2. Ainis M., Martinez T., *Codice costituzionale*, Bari – Roma, Laterza, 2001.
3. Aliberti G., *Lo stato postfeudale. Burocrazie governanti ed élites locali. Lo Stato postfeudale nel Mezzogiorno prima e dopo l'Unità*, Roma, Edizioni Universitarie, 1999.
4. Antonelli S., *I gruppi parlamentari*, Firenze, La Ginestra, 1979.
5. Antoszewski A., Herbut R. (red.), *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
6. Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk, Wydawnictwo Arche, 2001.
7. Atripaldi V., Bifulco R. (red.), *La commissione parlamentare per le riforme costituzionali della XIII legislatura*, Torino, Giappichelli, 1998.
8. Avril P., *Saggio sui partiti*, Torino, Giappichelli, 1990.
9. Axelrod R., *Conflict of Interests: A Theory of Divergent Goals in Application to Politics*, Chicago, Markham, 1970.
10. Baccetti C., *Il Pds. Verso un nuovo modello di partito?* Bologna, Il Mulino, 1997.
11. Bagehot W., *The English Constitution*, Glasgow, Collins, 1963 (1 wyd. ang. 1867).
12. Baldassarre A., *Una Costituzione da rifare. Il progetto della Bicamerale sotto la lente di un costituzionalista*, Torino, Giappichelli, 1998.
13. Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Kraków, Wydawnictwo Zakamycze, 2004.
14. Bankowicz M., Tkaczyński J. W., *Oblicza współczesnego państwa*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003.
15. Barbera A., Fusaro C., *Corso di diritto pubblico*, Bologna, Il Mulino, 2002.
16. Barbera A., Morrone A., *La Repubblica dei referendum*, Bologna, Il Mulino, 2003.
17. Bartolini S., *Riforma istituzionale e sistema politico. La Francia gollista*, Bologna, Il Mulino, 1981.
18. Bartolini S., D'Alimonte R., (red.) *Maggioritario ma non troppo. Le elezioni politiche del 1994*, Bologna, Il Mulino, 1995.
19. Bartolini S., D'Alimonte R., (red.) *Maggioritario per caso. Le elezioni politiche del 1996*, Bologna, Il Mulino, 1997.
20. Bartolini S., D'Alimonte R., (red.) *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994 – 2001*, Bologna, Il Mulino, 2002.
21. Bartolini S., Mair P., *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates 1885-1985*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

22. Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Ossolineum, 1999.
23. Baudrez M., (red.) *La réforme constitutionnelle en Italie. Commentaires sur le projet de la Commission bicamérale pour les réformes constitutionnelles*, Paris, Economica, 2002.
24. Bellucci P., Maraffi M., Segatti P., *PCI, PDS, DS*, Roma, Donzelli, 2000.
25. Berlin I., *Zmysł rzeczywistości*, Zysk i S-ka, Poznań, 2002.
26. Bertolino S., *Rifondazione Comunista. Storia e organizzazione*, Bologna, Il mulino, 2004.
27. Biorcio R., *Sociologia politica. Partiti, movimenti sociali e partecipazione*, Bologna, Il Mulino, 2003.
28. Biscaretti di Ruffia P., *Diritto Costituzionale (Lo stato democratico moderno)*, vol.2, Napoli, E. Jovene, 1950.
29. Biscaretti di Ruffia P., *I partiti nell'ordinamento costituzionale*, Pavia, 1958.
30. Blondel J., Cotta M., (red.) *The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective*, London, Palgrave Publishers Ltd., 2000.
31. Blondel J., *Political Parties. A Genuine Case for Discontent?*, London, Wildwood House Ltd, 1978.
32. Bobbio N., *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*, Roma, Donzelli Editore, 1999.
33. Bobbio N., *La mia Italia*, Firenze-Antella, Passigli Editori, 2000.
34. Bobbio N., *Saggi sulla scienza politica in Italia*, Bari-Roma, Laterza, 2001.
35. Bodnar A., *Nauka o polityce*, Warszawa, PWN, 1984.
36. Bokszczanin I., *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej w latach dziewięćdziesiątych*, Warszawa, Aspra-JR, 2004.
37. Bonfiglio S., *Forma di governo e partiti politici*, Milano, Giuffrè, 1993.
38. Bossi U., Vimercati D., *Vento dal Nord. La mia Lega, la mia vita*, Milano, Sperling&Kupfer, 1992.
39. Bréchon P., *Les partis politiques*, Paris, Montchrestien, 1999.
40. Breza T., *Spiszowa brama*, Warszawa, Książka i Wiedza, 1962.
41. Brzeziński A. M., *Grecja*, Warszawa, Wydawnictwo Trio, 2002.
42. Budge I., Keman H., *Parties and Democracy: Coalition Formation and Government Functioning in Twenty States*, Oxford, Oxford UP, 1990.
43. Burdeau G., *Droit constitutionnel et institutions politiques*, Paris, L.G.D.J., 1974.
44. Caciagli M., Cazzola F., Morlino L., Passigli S., (red.) *L'Italia fra crisi e transizione*, Roma-Bari, Laterza, 1994.
45. Calise M. (red.), *Come cambiano i partiti*, Bologna, Il Mulino, 1992.
46. Calise M., *Dopo la partitocrazia. L'Italia tra modelli e realtà*, Torino, Einaudi, 1994.
47. Calise M., *Il partito personale*, Roma-Bari, Laterza, 2000.
48. Calvi G., Vannucci A., *L'elettore sconosciuto. Analisi socioculturale e segmentazione degli orientamenti politici del 1994*, Bologna, Il Mulino, 1995.
49. Capano G., Guiliani M., *Parlamento e processo legislativo in Italia. Continuità e mutamento*, Bologna, il Mulino, 2001.

50. Caravita B., *La costituzione dopo riforma del Titolo V. Stato, Regioni e autonomie fra Repubblica e Unione europea*, Torino, Giappichelli, 2002.
51. Carducci M., *L'«accordo di coalizione»*, Padova, Cedam, 1989.
52. Cavalli L., *The personalization of leadership in Italy*, Firenze, Quaderni Cispo, 1994.
53. Cazzola F., Ilardi M., Martines T., Priulla G., Scarrocchia S., *Autonomia politica regionale e sistema dei partiti*, Milano, Giuffrè, 1988.
54. Ceccanti S., Vassallo S., (red.), *Come chiudere la transizione. Cambiamento, apprendimento e adattamento nel sistema politico italiano*, Bologna, Il Mulino, 2004.
55. Cervati A.A., Panunzio S. P., Ridola P., *Studi sulla riforma costituzionale. Itinerari e temi per l'innovazione costituzionale in Italia*, Torino, Giappichelli, 2001.
56. Chabod F., *Włochy współczesne 1918 – 1948*, Warszawa, PWN, 1966.
57. Cheli E., *La riforma mancata, Tradizione e innovazione nella Costituzione Italiana*, Bologna, Il Mulino, 2000.
58. Chiappetti A., *La ricerca della costituzione perduta*, Torino, Giappichelli, 2001.
59. Chmaj M., *Prawna instytucjonalizacja partii politycznych w Polsce*, Lublin, 1994.
60. Chmaj M., Sokół W., Żmigrodzki M., *Teoria partii politycznych*, Lublin, Mopol, 1999.
61. Chmaj M., Żmigrodzki M., *Status prawny partii politycznych w Polsce*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995.
62. Colarizi S., *Storia dei partiti nell'Italia repubblicana*, Roma-Bari, Laterza, 1998.
63. Coppola P., *Geografia politica delle regioni italiane*, Torino, Einaudi, 1997.
64. Corbetta, P., Parisi A. M. L. Schadee H. M. A., *Elezioni in Italia. Struttura e tipologia delle consultazioni politiche*, Bologna, Il Mulino, 1988.
65. Cotarelo R., *Los partidos politicos*, Madrid, Editorial Sistema, 1996.
66. Cotta M., Isernia P., *Il gigante dai piedi di argilla. La crisi del regime partitico in Italia*, Bologna, Il Mulino, 1996.
67. Croce, B., *Historia Europy w XIX wieku*, Warszawa, Czytelnik, 1998.
68. Czajkowski Z., *Zanim wybuchnie znów Wezuwiusz*, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1980.
69. D'Andrea A., (red.) *Verso l'incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, Milano, Giuffrè, 1999.
70. Dahl R., *Demokracja i jej krytycy*, Kraków, Wyd. Znak, 1995.
71. Dahl R. (red.), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven and London, Yale University Press, 1966.
72. De Micheli Ch., Verzichelli L., *Il parlamento*, Bologna, il Mulino, 2004.
73. De Vergottini G., *Diritto costituzionale comparato*, Padova, Cedam, 1993.
74. Della Porta D., *I partiti politici*, Bologna, Il Mulino, 2001.
75. Diamanti I., Mannheimer R., *Milano a Roma. Guida all'Italia elettorale del 1994*, Roma, Donzelli, 1995.
76. Diamanti I., *La Lega. Geografia, storia e sociologia di un nuovo soggetto politico*, Roma, Donzelli, 1993.

77. Diamanti I., *Politica all'italiana. La parabola delle riforme incomplete*, Milano, Il Sole 24 Ore, 2001.
78. Diamanti I., *Bianco, rosso, verde... e azzurro. Mape e colori dell'Italia politica*, Bologna, Il Mulino, 2003.
79. Dodd L., *Coalitions in Parliamentary Government*, Princeton, Princeton UP, 1976.
80. Duverger M., *Droit constitutionnel et institutions politiques*, Paris, P.U.F. , 1955.
81. Duverger M., *L'influence des systèmes électoraux sur la vie politique*, Paris, Colin, 1951.
82. Duverger M., *Les partis politiques*, Paris, Colin, 1951 (wyd. wł. *I partiti politici*, Milano, Comunità, 1961).
83. Duverger M., *L'Europa degli uomini*, Milano, Rizzoli, 1994.
84. Eisenstadt S. N., *Paradossi della democrazia. Verso democrazie illiberali*, Bologna, Il Mulino, 2002.
85. Fabbrini S., *Tra pressioni e veti. Il cambiamento politico in Italia*, Roma-Bari, Laterza, 2000.
86. Fajertag G., *Związki zawodowe w Europie. Włochy*, Gdańsk, Fundacja Gospodarcza NSZZ "Solidarność", 1998.
87. Farneti P., *Sistema politico e società civile. Saggi di teoria e ricerca politica*, Torino, Giappichelli, 1971.
88. Farneti P., *Il sistema dei partiti in Italia 1946 – 1979*, Bologna, Il Mulino, 1983.
89. Fekacz K., *Republika Włoska*, Warszawa, PWN, 1977.
90. Fisichella D., *Sviluppo democratico e sistemi elettorali*, Firenze, Sansoni, 1970.
91. Fisichella D., *Partiti e gruppi di pressione*, Bologna, Il Mulino, 1972.
92. Fisichella D., *La rappresentanza politica*, Roma-Bari, Laterza, 1996.
93. Fisichella D., *Elezioni e democrazia. Un'analisi comparata*, Bologna, Il Mulino, 2003.
94. Fisichella D., *La destra in cammino. Alle origini di Alleanza Nazionale*, Roma, Pantheon, 2003.
95. Forgacs D., *L'industrializzazione della cultura italiana (1880 – 2000)*, Bologna, Il Mulino, 2000.
96. Frosini T. E., *Le votazioni*, Roma-Bari, Laterza, 2002.
97. Galizia M., *Studi sui rapporti fra parlamento e governo*, Milano, Giuffrè, 1972.
98. Galli della Loggia E., *L'identità italiana*, Bologna, Il Mulino, 1998.
99. Galli G., *I partiti politici*, Torino, Utet, 1974.
100. Galli G., *Il bipartitismo imperfetto. Comunisti e democristiani in Italia*, Bologna, Il Mulino, 1966.
101. Galli G., *La crisi italiana e la destra internazionale*, Milano, Arnaldo Mondadori, 1974.
102. Gambino S., *Partiti politici e forma di governo*, Napoli, Liguori, 1977.
103. Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa, Liber, 2003.
104. M. Gauchet, *Storia di una dicotomia. La destra e la sinistra*, Milano, Anabasi, 1994.
105. Gennusa M. E., *La posizione costituzionale dell'opposizione*, Milano, Giuffrè, 2000.
106. Gentile E., *Fascismo e antifascismo. I partiti italiani fra le due guerre*, Firenze, Le Monnier, 2000.
107. Ghera E., *Diritto del lavoro. Il rapporto di lavoro*, Bari, Cacucci, 2002.
108. Gierowski J. A., *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Ossolineum, 1999.

109. Ginsborg P., *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980-1996*, Torino, Einaudi, 1998.
110. Ginsborg P., *Berlusconi*, Torino, Einaudi, 2003.
111. Giugni G., *Diritto sindacale*, Bari, Cacucci, 2002.
112. Grzybowski M., Zięba A. (red.), *Współczesne systemy partyjne wybranych państw europejskich*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996.
113. Herbut R., *Systemy partyjne w Europie Zachodniej – ciągłość i zmiana. Studium porównawcze*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.
114. Herbut R., *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.
115. Ignazi P., *Dal Pci al Pds*, Bologna, Il Mulino, 1992.
116. Ignazi P., *I partiti italiani*, Bologna, Il Mulino, 1997.
117. Ignazi P., *Il potere dei partiti. La politica in Italia dagli anni Sessanta a oggi*, Roma-Bari, Laterza, 2002.
118. Ignazi P., *Post-fascisti? Dal Movimento Sociale Italiano ad Alleanza Nazionale*, Bologna, Il Mulino, 1994.
119. Istat, *Rapporto sull'Italia. Edizione 2001*, Bologna, Il Mulino, 2001.
120. Itanes, *Perché ha vinto il centro-destra*, Bologna, Il Mulino, 2001.
121. Jamróz A. *Przemiany ustrojowo-polityczne współczesnej Francji (1958-1988)*, Białystok 1991.
122. Jamróz A., *Demokracja współczesna. Wprowadzenie*, Białystok, Temida 2, 1993.
123. Janda K., *Political Parties: A Cross-National Survey*, New York, Macmillan, 1980.
124. Jednaka W., *Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995.
125. Jemolo A. C., *Chiesa e Stato in Italia. Dalla unificazione agli anni settanta*, Torino, Einaudi, 2001.
126. Kaplan M. A., *System and Process in International Politics*, New York, Wiley, 1957.
127. Katz R. S., Mair P., (red.) *Party Organizations. A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960 – 1990*, London-Thousand Oaks-New Delhi, Sage Publications, 1995.
128. Kelsen H., *I fondamenti della democrazia*, Bologna, Il Mulino, 1970.
129. Kelsen H., *Il primato del parlamento*, Milano, Giuffrè, 1982.
130. Kelsen H., *Teoria generale del diritto e dello stato*, Milano, Etas Libri, 1994.
131. Kelsen H., *La democrazia*, Bologna, Il Mulino, 2001; tłum. pol. *O istocie i wartości demokracji*, Warszawa, Księgarnia Powszechna, 1936.
132. Kielmiński Z., *Koalicje rządzące w systemie parlamentarnym*, Warszawa 1984.
133. Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu*, Poznań, Zys i S-ka, 2000.
134. *La lotta alla corruzione*, pod red. Camera dei deputati, Comitato di studio sulla prevenzione della corruzione, Roma-Bari, Laterza, 1998.

135. *La transizione italiana degli anni '90. Reti, contesti, attori in una società che cambia*, pod red. Sezione "Economia, Lavoro e Organizzazione" dell'Associazione Italiana di Sociologia, Milano, FrancoAngeli, 1997.
136. Lanchester F., *Sistemi elettorali e forma di governo*, Bologna, Il Mulino, 1981.
137. Lanchester F., (red.) *I referendum elettorali. Seminario di studio e documentazione*, Roma, Bulzoni, 1991.
138. Lanchester F., *L'innovazione istituzionale nella crisi di regime*, Roma, Bulzoni, 1996.
139. Lanchester F., *Le costituzioni tedesche da Francoforte a Bonn*, Milano, Giuffrè, 2002.
140. LaPalombara J., Weiner., *Political Parties and Political Development*, New Jersey, Princeton University Press, 1966.
141. Lavau V. G. E., *Partis politiques et réalités sociales. Contribution à une étude réaliste des partis politiques*, Paris, Colin, 1953.
142. Laver M., Schofield N., *Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe*, Oxford, Oxford UP, 1990.
143. Leibholz G., *La rappresentazione nella democrazia*, Milano, Giuffrè, 1989.
144. Leibholz G., *La dissoluzione della democrazia liberale in Germania e la forma di stato autoritaria*, Milano, Giuffrè, 1996.
145. Lévy Y., *Le problème des modes de scrutin et le fonctionnement de la démocratie. Reflections sur les théories de Maurice Duverger*, Paris, Rivière, 1956.
146. Lijphart A., *Le democrazie contemporanee*, Bologna, Il Mulino, 1988.
147. Lijphart A., *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty Seven Democracies*, Oxford, Univesity Press, 1994.
148. Linz J., *Michels e il suo contributo alla sociologia politica, introduzione a R. Michels, La sociologia del partito politico*, Bologna, Il Mulino, 1966.
149. Lipset S. M., Rokkan S., *Party System and Voter Alignments: Cross – National Perspectives*, New York, Free Press, 1967.
150. Lotti L., *I partiti della repubblica. La politica in Italia dal 1946 al 1997*, Firenze, Le Monnier, 1997.
151. Łabędź K., Mikołajczyk M. (red.), *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, Kraków, 2001.
152. Machelski Z., *Opozycja w systemie demokracji parlamentarnej. Wielka Brytania, Niemcy, Włochy*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2001.
153. Mair P., *Party System Change: Approches and Interpretations*, Oxford, Clarendon Press, 1997.
154. Mannheimer R., (red.) *La Lega Lombarda*, Milano, Feltrinelli, 1991.
155. Mannheimer R., Sani G., *Il mercato elettorale*, Bologna, Il Mulino, 1987.
156. Mannheimer R., Sani G., *La conquista degli astenuti*, Bologna, Il Mulino, 2001.
157. Marczevska-Rytko M., *Populizm. Teoria i praktyka polityczna*, Lublin , Wydawnictwo UMCS, 1995.

158. Marczevska-Rytko M., *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2001.
159. Marletti C., (red.) *Politica e società in Italia*, Milano, FrancoAngeli, 1999.
160. Martines T., *Diritto costituzionale*, Milano, Giuffrè, 2000.
161. Martino A., *Stato padrone*, Milano, Sperling & Kupfer, 1997.
162. Massari O., *Come le istituzioni regolano i partiti. Modello Westminster e partito laburista*, Bologna, Il Mulino, 1994.
163. Massari O., *Italia, democrazia maggioritaria? Sfide e pericoli della transizione*, Genova, Costa&Nolan, 1995.
164. Massari O., *I partiti politici nelle democrazie contemporanee. Prefazione di Giovanni Sartori*, Bari-Roma, Laterza, 2004.
165. Mazur M., *Marketing polityczny. Studium porównawcze prezydenckich kampanii wyborczych w USA i w Polsce*, Warszawa, PWN, 2002.
166. Mazzoni Honorati M. L., *Diritto parlamentare*, Torino, Giappichelli, 2001.
167. McCarthy P., *La crisi dello Stato italiano. Costume e vita politica nell'Italia contemporanea*, Roma, Riuniti, 1996.
168. McIlwain Ch.H., *Costituzionalismo antico e moderno*, Bologna, Il Mulino, 2000.
169. Melucci A., *Sistema politico, partiti e movimenti sociali*, Milano, Feltrinelli, 1977.
170. Michels R., *Soziologie des Parteiwesens in der Modernen Demokratie*, Leipzig, Klinkhardt, 1911; wyd. wł. *La sociologia del partito politico*, Bologna, Il Mulino, 1966.
171. Migalski M., Wojtasik W., Mazur M., *Polski system partyjny*, Warszawa, PWN, 2006.
172. Millefiorini A., *La partecipazione politica in Italia. Impegno politico e azione collettiva negli anni Ottanta e Novanta*, Roma, Carocci, 2002.
173. Misiuda-Rewera W., *Włochy. Republika autonomii*, Lublin, UMCS, 2005.
174. Morandi C., *I partiti politici in Italia. Dal 1948 al 1924*, Firenze, Le Monnier, 1997.
175. Morcellini M., (red.) *Elezioni di tv*, Genova, Costa & Nolan, 1995.
176. Morlino L.(red.), *Scienza politica*, Torino, Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli, 1989.
177. Morlino L. (red.), *Costruire la democrazia. Gruppi e partiti in Italia*, Bologna, Il Mulino, 1991.
178. Mortati C., *La Costituzione in senso materiale*, Milano, Giuffrè, 1940.
179. Mortati C., *Le forme di governo. Lezioni*, Padova, Cedam, 1973.
180. Mortati C., *Istituzioni di diritto pubblico*, Padova, Cedam, vol.1, 1991.
181. Mosca G., *Elementti di scienza politica*, Torino, Bocca, 1923.
182. Mosca G., *Partiti e sindacati nella crisi del regime parlamentare*, Roma-Bari, Laterza, 1949.
183. Moschella G., *Rappresentanza politica e costituzionalismo. Teoria e giurisprudenza costituzionale: un'analisi comparatistica*, Rimini, Maggioli, 1999.
184. Newell J., *Parties and Democracy in Italy*, Burlington, 2000.
185. Nohlen D., *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa, Scholar, 2004.
186. Nowczyk M., *Konkordat z Włochami*, Warszawa, Książka i Wiedza, 1989.
187. Nowczyk M., *Włoska lewica chrześcijańska*, Wrocław, Ossolineum, 1990.

188. Orsi P., *Włochy nowoczesne*, Warszawa, 1912.
189. Ostrogorski M., *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, Paris, Calmann-Lévy, 1902; wyd. wł. , *La democrazia e i partiti politici*, Milano, Rusconi, 1991.
190. Panebianco A., *Modelli di partiti*, Bologna, Il Mulino, 1982.
191. Panunzio S. P., (red.) *I costituzionalisti e le riforme. Una discussione sul progetto della Commissione Bicamerale per le Riforme Costituzionali*, Milano, Giuffrè, 1998.
192. Pareto V., *Trattato di sociologia generale*, Firenze, G. Barbèra Editore, 1916.
193. Pasquino G., *Crisi dei partiti e governabilità*, Bologna, Il Mulino, 1980.
194. Pasquino G., *Degenerazione dei partiti e riforme istituzionali*, Roma-Bari, Laterza, 1982.
195. Pasquino G., (red.) *La politica italiana. Dizionario critico 1945 – 1995*, Roma-Bari, Laterza, 1995.
196. Pasquino G., *Mandato popolare e governo*, Bologna, Il Mulino, 1995.
197. Pasquino G., *La classe politica*, Bologna, il Mulino, 1999.
198. Pasquino G., *La transizione a parole*, Bologna, Il Mulino, 2000.
199. Pasquino G., *Critica della sinistra italiana*, Bari-Roma, Laterza, 2001.
200. Pasquino G., (red.) *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*, Bologna, Il Mulino, 2002.
201. Pietraś Z. J., *Decydowanie polityczne*, Warszawa-Kraków, PWN, 2001.
202. Pietrzak M., *Demokratyczne, świeckie państwo prawne*, Warszawa, Liber, 1999.
203. Pisicchio P., *Partiti di carta. Raccolta degli statuti dei partiti italiani*, Bari, Levante Editori, 2000.
204. Pizzorno A., *I soggetti del pluralismo. Classi, partiti, sindacati*, Bologna, Il Mulino, 1980.
205. Pizzorusso A., *La costituzione ferita*, Bari, 1999.
206. Poli E., *Forza Italia. Strutture, leadership e radicamento territoriale*, Bologna, Il Mulino, 2001.
207. Pombeni P., *Partiti e sistemi politici nella storia contemporanea*, Bologna, Il Mulino, 1994.
208. *Prawo konstytucyjne*, J. Galster, B. Gronowska, W. Szyszkowski, A., Bień-Kocła, A. Cieszyński, Z. Witkowski (red.), Toruń, TNOiK, 2002.
209. Pridham G., (red.) *Coalitional Behaviour in Theory and Practice: an Inductive Model for Western Europe*, Cambridge, University Press, 1986.
210. Rae D. W., *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven, Yale University Press, 1971.
211. Rakowski M., *Prawo wyborcze do włoskiej Izby Deputowanych w latach 1861-1923*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2004.
212. Ridola P., *Diritti di libertà e costituzionalismo*, Torino, Giappichelli, 1997.
213. Rokkan S., (red.) *Citizens, Elections, Parties*, Oslo, Universitetsforlaget, 1970; wyd.wł. *Cittadini, elezioni, partiti*, Bologna, Il Mulino, 1982.
214. Rossi G., *Il conflitto epidemico*, Milano, Adelphi, 2003.
215. Ruffini F., *Relazioni fra Stato e Chiesa. Lineamenti storici e sistematici, premessa di A. C. Jemolo*, Il Mulino, Bologna, 1974.
216. Ryszka F., *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, PWN, Warszawa, 1984.

217. Sabbatucci G., *Il trasformismo come sistema. Saggio sulla storia politica dell'Italia unita*, Roma-Bari, Laterza, 2003.
218. Salvadori M. L., *Storia d'Italia e crisi di regime. Saggio sulla politica italiana 1861-2000*, Bologna, Il Mulino, 2001.
219. Sani G., (red.) *Mass media ed elezioni*, Bologna, Il Mulino, 2001.
220. Sartori G., *Partiti e sistema di partito. Corso di scienza politica. Anno accademico 1964-1965*, Editrice Universitaria, Firenze, 1966.
221. Sartori G., (red.), *Correnti, frazioni e fazioni nei partiti politici italiani*, Il Mulino, Bologna, 1973.
222. Sartori G., *Parties and Party Systems*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
223. Sartori G., *Teoria dei partiti e caso italiano*, Milano, SugarCo, 1982.
224. Sartori G., *Homo videns. Televisione e post-pensiero*, Bari-Roma, Laterza, 1997.
225. Sartori G., *Ingegneria costituzionale comparata*, Bologna, Il Mulino, 2000.
226. Savignano A., *I gruppi parlamentari*, Napoli, 1965.
227. Scarrow S., *Parties and Their Members. Organizing for Victory in Britain and Germany*, Oxford, Oxford UP, 1996.
228. Schmitt C., *Le categorie del 'politico'*, Bologna, Il Mulino, 2001.
229. Scoppola P., *La repubblica dei partiti. Evoluzione e crisi di un sistema politico 1945-1996*, Bologna, Il Mulino, 1997.
230. Scruton R., *Intelektualiści nowej lewicy*, Zysk i S-ka, Warszawa-Wrocław 1998.
231. Sierpowski S., *Faszyzm we Włoszech 1919 – 1926*, Wrocław, Ossolineum, 1973.
232. Sierpowski S., *Lewica współczesnej Italii*, Warszawa, PWN, 1973.
233. Skrzydło W., *O partii i systemach partyjnych*, Warszawa, Książka i Wiedza, 1978.
234. Smith G., *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, Warszawa, Puls, 1992.
235. Sobolewska-Myślik K., *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa, PWN, 2004.
236. Sobolewski M., *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa, PWN, 1977.
237. Sokół W., Żmigrodzki M., (red.), *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2003.
238. Sola G., *Storia della scienza politica*, Roma, Carocci, 1998.
239. Staniszkis J., *Postkomunizm*, Gdańsk, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2001.
240. Stefanowicz J., *Włochy współczesne*, Warszawa, PWN, 1976.
241. Suttora M., *Pannella & Bonino Spa*, Milano, Kaos, 2001.
242. Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa, PWN, 2002.
243. Swaan de A., *Coalition Theories and Cabinet Formations: A Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments After 1918*, Amsterdam, Elsevier, 1973.
244. Tarchi M., *Dal Msi ad An*, Bologna, Il Mulino, 1997.
245. Tarchi M., *L'Italia populista. Dal qualunquismo ai girotondi*, Bologna, Il Mulino, 2003.
246. Thomas C. S., (red.) *Political Parties and Interest Groups*, London, 2001.

247. Triepel H., *Die Staatsverfassung und die politischen Parteien*, Berlin, Verlag von Otto Liebmann, Berlin, 1930.
248. Tronti M., *La politica al tramonto*, Einaudi, Torino, 1998.
249. Tsebelis G., *Veto Players: How Political Institutions Work*, Princeton University Press, 2002.
250. Tuccari F., (red.) *Il governo Berlusconi. Le parole, i fatti, i rischi*, Roma-Bari, Laterza, 2002.
251. Turone S., *Storia del sindacato in Italia. Dal 1943 al crollo del comunismo*, Roma-Bari, Laterza, 1998.
252. Ulicka G., *Parlament Republiki Włoskiej*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1992.
253. Vergottini G., *Diritto costituzionale comparato*, Padova, Cedam, 1993.
254. Vergottini G., *Le transizioni costituzionali*, Bologna, Il Mulino, 1998.
255. Virga P., *Il partito nell'ordinamento giuridico*, Milano, Giuffrè, 1948.
256. Walecki M., (red.) *Finansowanie polityki. Wybory, pieniądze, partie polityczne*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2000.
257. Weber M., *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków, Znak, 1998.
258. Wiszniowski R., *Marketing wyborczy. Studium kampanii wyborczych w systemach prezydenckich i semiprezydenckich (Finlandia, Francja, Polska, Stany Zjednoczone)*, Warszawa – Wrocław, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
259. Witkowski Z., *Prezydent Republiki w systemie ustrojowym współczesnych Włoch*, Toruń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1991.
260. Witkowski Z., *System konstytucyjny Włoch*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2000.
261. Witkowski Z., *Ustrój konstytucyjny współczesnych Włoch w aktualnej fazie jego przemian 1989-2004*, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004.
262. Zagrebelsky G., *Le immunità parlamentari. Natura e limiti di una garanzia costituzionale*, Torino, Einaudi, 1979.
263. Zakrzewska J., *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Warszawa, PWN, 1986.
264. Zakrzewska J., *Włochy. Zarys ustroju*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Ossolineum, 1974.
265. Zieliński E., Bokszczyński I. (red.), *Rządy w państwach Europy*, Warszawa, Aspra-JR, 2003.
266. Żyromski M., *Gaetano Mosca. Twórca socjologicznej teorii elit*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu A. Mickiewicza, 1996.
267. Żywczyński M., *Nowożytny Włochy 1796 – 1945*, Warszawa, PWN, 1971.

IV. Artykuły i studia

1. Allum P., *Statista o padrino? I processi di Andreotti*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
2. Amato G., *Il sistema semipresidenziale, in rimedio all'eccesso di partitocrazia*, "Il Politico" 1991, nr 2.
3. Amato G., *Il dilemma del principio maggioritario*, "Quaderni costituzionali" 1994, nr 2.

4. Amato G., *Un governo nella transizione. La mia esperienza di Presidente del Consiglio*, "Quaderni costituzionali" 1994, nr 3.
5. Amirante C., *Partie polityczne w konstytucji włoskiej (formalnej i materialnej) – powstanie i kryzys niezbędnego składnika demokracji konstytucyjnej*, w: *Partie polityczne we współczesnym konstytucjonalizmie*, pod red. M. Granat, P. Policastro, J. Sobczak, Lublin, Morpol, 2001.
6. Amirante D., *Legislazione anti-corruzione e finanziamento della politica: la terapia francese*, "Quaderni costituzionali" 1995, nr 1.
7. Amoretti U. M., *Da Andreotti a Berlusconi: la rappresentatività territoriale dei governi italiani, 1976 – 2001*, "Rivista italiana di scienza politica" 2002, nr 2.
8. Are G., Pegna S., *Fra politologia e filosofia politica come stanno mutando i sistemi di partito democratici*, *Il Politico* 1991, nr 4.
9. Are G., Weber P., *Il governo dei partiti in Germania: fundamenta, funzionalità, problemi e prospettive*, "Il Politico" 1997, nr 4.
10. Armaroli P., *Referendum abrogativo e classe politica*, "Rivista italiana di scienza politica" 1974, nr 4.
11. Armaroli P., *Statuto dell'opposizione e democrazia maggioritaria*, "Rassegna parlamentare" 1995, nr 3.
12. Balboni E., *Presidente della Repubblica, giudici e Consiglio superiore della magistratura: cronaca di un aspro conflitto costituzionale*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1992", pod red. S. Hellman, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino, 1992.
13. Baldassarri D., *Il voto ideologico esiste? L'utilizzo delle categorie di sinistra e destra nell'elettorato italiano*, "Quaderni dell'Osservatorio Elettorale" giugno 2003, nr 49.
14. Baldini G., *Eleggere i sindaci, dieci anni dopo*, "Il Mulino" 2002, nr 4.
15. Baldini G., *La nuova Repubblica può attendere*, "Il Mulino" 2002, nr 5.
16. Bale T., *Cinderella and Her Ugly Sisters: The Mainstream and Extreme Right in Europe's Bipolarising Party Systems*, "West European Politics" 2003, vol. 26, nr 3.
17. Banducci S. A., Karp J. A., *How Elections Change the Way Citizens View the Political Systems: Campaigns, Media Effects and Electoral Outcomes in Comparative Perspective*, "British Journal of Political Science" 2003, nr 33.
18. Barbera A., *Fuori uscire dalla proporzionale*, "Il Politico" 1991, nr 2.
19. Barbera A., *Transizione alla democrazia maggioritaria? Riflessioni in due puntate*, "Quaderni costituzionali" 1994, nr 3.
20. Bardi L., *Anti – Party Sentiment and Party System in Italy*, "European Journal of Political Research" 1996, nr 3.
21. Bardi L., *Le terze elezioni del Parlamento europeo. Un voto per l'Italia o un voto per l'Europa?*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1990", pod red. R. Catanzaro e F. Sabetti, Bologna, Il Mulino, 1990.

22. Barisione M., *Elettori indecisi, elettori fluttuanti: che volto hanno i "bilancieri" del voto? I casi italiano e francese*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 1.
23. Barisione M., *Interesse per la politica, appartenenza di coalizione e giudizio sui leader: gli effetti della campagna elettorale*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3.
24. Barisione M., *Le elezioni francesi del 2002: mode d'emploi*, "Il Mulino" 2002, nr 5.
25. Barlucchi M. C., *Quale secessione in Italia?*, "Rivista italiana di scienza politica" 1997, nr 2.
26. Barnes S.H., Pierce R., *Le preferenze politiche degli italiani e dei francesi*, "Rivista italiana di scienza politica" 1972, nr 2.
27. Bartolini B., *Insedimento subculturale e distribuzione dei suffragi in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1976, nr 3.
28. Bartolini S., *Per un'analisi dei rapporti tra partiti socialisti e comunisti in Italia e Francia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1976, nr 3.
29. Bartolini S., Chiaramonte A., D'Alimonte R., *The Italian Party System between Parties and Coalitions*, "West European Politics" 2004, nr 1.
30. Bartolini S., D'Alimonte R., *La competizione maggioritaria: le origini elettorali del parlamento diviso*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
31. Bartolini S., D'Alimonte R., *Come perdere una maggioranza. La competizione nei collegi uninominali*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.
32. Bartyzel J., *Destra storica*, "Arcana" 1997, nr 17.
33. Battegazzorre F., *L'istituzionalismo di Giuseppe Marinini. Partiti politici e democrazia*, "Il Politico" 2002, nr 1.
34. Battistelli F., Bellucci P., *L'identità degli italiani*, "Il Mulino" 2002, nr 1.
35. Beirich H., Woods D., *Globalisation, Workers and the Northern League*, "West European Politics" 2000, nr 1.
36. Belloni F., *Il Partito comunista italiano in bilico tra dissoluzione e l'ignoto: prime valutazioni sulla svolta*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1991, pod red. F. Anderlini, R. Leonardi, Bologna, Il Mulino, 1991.
37. Bellucci P., *L'intervento italiano in Bosnia e la (lenta) ridefinizione della politica di difesa*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
38. Bellucci P., Isernia P., *Opinione pubblica e politica esterna in Italia: il caso della Bosnia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1999, nr 3.
39. Berselli E., Cartocci R., *Il bipolarismo realizzato*, "Il Mulino" 2001, nr 3.
40. Bertolino S., *Il modello di partito nel passaggio dal PCI al PDS*, "Il Politico" 1997, nr 4.
41. Biezen Van I., *The Place of Parties in Contemporary Democracies*, "West European Politics" 2003, vol. 26, nr 3.
42. Biorcio R., *La Lega Nord e la transizione italiana*, "Rivista italiana di scienza politica" 1999, nr 1.
43. Biorcio R., *Forza Italia, partito di riferimento*, "Il Mulino" 2001, nr 4.
44. Biscaretti di Ruffia P., *<Serio aggiornamento> o <integrale rinnovo> per la costituzione italiana nel 1991?*, "Il Politico" 1990, nr 3.

45. Blondel J., *Party System and Patterns of Government in Western Democracies*, "Canadian Journal of Political Science" 1968, vol.1 (2).
46. Blondel J., *Decisioni di governo e vincoli partitici*, "Rivista italiana di scienza politica" 1989, nr 2.
47. Blondel J., *L'analyse politique comparée et l'institutionnalisation des partis*, "Revue Internationale de Politique Comparée" 2003, vol. 10, nr 2.
48. Bobbio N., *La democrazia e il potere invisibile*, "Rivista italiana di scienza politica" 1980, nr 1.
49. Boccaccini G., *Più partiti in nome del bipartitismo*, "Quaderni costituzionali", 2001, nr 3.
50. Bonfiglio S., *Partiti politici e forma di governo nei dibattiti della dottrina italiana. (Dalla tregua istituzionale alla seconda legislatura)*, "Il Politico" 1991, nr 3.
51. Bonfiglio S., *Separazione dei poteri, forma di governo e sistema partitico. Note su alcune recenti elaborazioni della dottrina italiana*, "Il Politico" 1992, nr 1.
52. Braun M., *I sindacati confederali e il governo Dini: il grande ritorno del neo-corporativismo?*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
53. Bull M.J., *La svolta di Occhetto e la crisi del Pci*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1990", pod red. R. Catanzaro e F. Sabetti, Bologna, Il Mulino, 1990.
54. Buratti A., *Governo, maggioranza e opposizione nel procedimento legislativo e nella programmazione dei lavori parlamentari*, "Diritto e società", 2002, nr 2.
55. Caciagli M., *Il XVIII congresso della Dc. La fine del settennato di De Mita e l'affermazione del neodoroteismo*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1990", pod red. R. Catanzaro e F. Sabetti, Bologna, Il Mulino, 1990.
56. Calise M., *Remaking Italian Party system: How Lijphart Got It Wrong by Saying It Right?*, "West European Politics" 1993, nr 4.
57. Calvi G., *La frattura tra valori e scelte politiche in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1980, nr 1.
58. Campus D., *Le conoscenze politiche dell'elettore italiano: una mappa cognitiva*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 1.
59. Canitano E., Basso, *Mortati e il problema dei partiti politici alla Costituente. Due chiavi di lettura a confronto*, "Il Politico" 1998, nr 1.
60. Caramani D., *La nazionalizzazione del voto*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 2.
61. Caramani D., *La partecipazione elettorale: Gli effetti della competizione maggioritaria*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.
62. Caravita B., *Per un federalismo equilibrato e solidale*, "Rassegna parlamentare" 2003, nr 2.
63. Cartocci R., *Localismo e protesta politica*, "Rivista italiana di scienza politica" 1991, nr 3.
64. Cartocci R., *Indizi di un inverno precoce: il voto proporzionale tra equilibrio e continuità*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.
65. Cartocci R., *Chi ha paura dei valori? Capitale sociale e dintorni*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 3.

66. Casella R., *La Quinta Repubblica verso la riduzione del mandato presidenziale*, "Quaderni costituzionali" 2000, nr 3.
67. Casini P., *Adeguare le istituzioni al sistema maggioritario, (con commento redazionale: Lo Statuto dell'opposizione: questione istituzionale o "interna corporis")*, "Rassegna parlamentare" 2003, nr 1.
68. Castellino O., *La riforma delle pensioni: forse non sarà l'ultima*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
69. Cazzola F., *La corruzione politica in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1988, nr 2.
70. Ceccanti S., *Una Bicamerale in chiaroscuro*, "Quaderni costituzionali" 1995, nr 2.
71. Ceccanti S., *La forma neoparlamentare di governo alla prova della dottrina e della prassi*, "Quaderni costituzionali" 2003, nr 1.
72. Ceccanti S., *Il premierato. Matrici ideali e traduzioni nell'oggi*, "Rassegna parlamentare" 2003, nr 2.
73. Cheli E., *La forma di governo italiana nella prospettiva storica*, "Rassegna parlamentare" 1998, nr 2.
74. Chiaramonte A., *Gli effetti distorsivi del nuovo sistema elettorale*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
75. Chiaramonte A., *L'effetto mancato della riforma maggioritaria: il voto strategico*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.
76. Chiaramonte A., *Le elezioni politiche del 21 aprile*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte e D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
77. Chiaramonte A., *I sistemi elettorali misti. Una classificazione*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 2.
78. Chiaramonte A., Di Virgilio A., *Le elezioni regionali del 2000: la frammentazione si consolida, le alleanze si assestano*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 3.
79. Chimenti C., *L'opposizione parlamentare nella nostra democrazia maggioritaria*, "Quaderni costituzionali" 2002, nr 4.
80. Ciotti L., *Noi e il Palazzo*, "MicroMega" 2002, nr 3.
81. Clementi F., *L'elezione diretta del Primo ministro: l'origine francese, il caso israeliano, il dibattito in Italia*, "Quaderni costituzionali" 2000, nr 3.
82. Confalonieri M. A., *Parties and Movements in Italy: the Case of Feminism and the PCI*, "Il Politico" 1995, nr 1.
83. Corbetta P., *Forza Italia: il <<nuovo>> che non c'è*, "Il Mulino" 2002, nr 3.
84. Cotta M., Verzichelli L., *Il governo Berlusconi II alla prova: un anno di complicazioni*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2003", pod red. J. Blondel, P. Segatti, Bologna, Il Mulino, 2003.
85. Cozzoli V., *L'evoluzione del ruolo dei gruppi parlamentari nel regolamento della Camera dei Deputati*, "Toruńskie studia polsko-włoskie. Studi polacco-italiani di Toruń", pod

- red. Z. Witkowskiego, C. Bronowskiego i z współpracą R. Capmy, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, t. 4, 2005.
86. Crisafulli V., *I partiti nella Costituzione*, w: Studi per il XX° Anniversario dell'Assemblea Costituente, Firenze, Vallecchi, 1969.
 87. Criscitiello A., *Alla ricerca della collegialità di governo: i vertici di maggioranza dal 1970 al 1994*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 2.
 88. Curreri S., *I gruppi parlamentari nella XIII legislatura*, "Rassegna parlamentare" 1999, nr 2.
 89. Daalder H., *The Italian Party System in Transition: The End of Polarized Pluralism?*, "West European Politics" 1983, vol. 6 (3).
 90. Daalder H., *In Search of the Center of the European Party Systems*, "American Political Science Review" 1984, LXXVIII.
 91. D'Alimonte R., *Il voto proporzionale: il doppio turno in un turno solo*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 2.
 92. D'Alimonte R., *La transizione italiana: il voto regionale del 23 aprile*, "Rivista italiana di scienza politica" 1995, nr 3.
 93. D'Alimonte R., Bartolini S., *'Electoral Transition' and Party System Change in Italy*, "West European Politics" 1997, nr 2.
 94. D'Alimonte R., Chiaramonte A., *Il nuovo sistema elettorale italiano: quali opportunità?*, Rivista italiana di scienza politica" 1993, nr 3.
 95. D'Andrea A., *La forma di governo tra evoluzione della prassi e progetto di riforme*, "Rassegna parlamentare" 1998, nr 2.
 96. D'Andrea C., *Sulle ultime modificazioni del regolamento della Camera dei Deputati*, "Rassegna parlamentare" 1999, nr 1.
 97. Daniels P., *La presidenza italiana dell'Unione europea*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
 98. D'Arcais P. F., *Undici riflessioni sui movimenti*, "MicroMega" 2002, nr 2.
 99. D'Arcais P. F., Scalfari E., Epifani G., *Dalla protesta alla proposta: partiti o movimenti*, "MicroMega" 2002, nr 3.
 100. Dastoli P.V., *Il convitato di pietra: l'Italia sulla soglia dell'Unione monetaria europea*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I., Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
 101. Della Porta D., Rucht D., *Movimenti sociali e sistema politico. Un confronto fra Italia e Germania*, "Rivista italiana di scienza politica" 1992, nr 3.
 102. De Siervo U., *Parlamento, partiti, popolo nella progettazione costituzionale di Mortati*, w: Il pensiero giuridico di Costantino Mortati, pod red. M. Galizia, P. Grossi, Milano, 1990.
 103. De Winter L., Gomez-Reino Cachafeiro M., *European Integration and Ethnoregionalist Parties*, "Party Politics" 2002, vol. 8, nr 4.

104. De Vergottini G., *Opposizione parlamentare*, w: Enciclopedia del diritto, Milano, Giuffrè, vol. XXX, 1980.
105. Diamanti I., *La Lega. Dal federalismo alla secessione*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
106. Diamanti I., *Vecchie e nuove subculture politiche*, "Il Mulino" 2001, nr 4.
107. Dietz T. M., *Similar but different? The European Greens Compared to Other Transnational Party Federations in Europe*, "Party Politics" 2000, vol. 6, nr 2.
108. Di Giovine A., *Note sulla legge costituzionale n. 1 del 1997*, "Quaderni costituzionali" 1997, nr 3.
109. Di Virgilio A., *Dai partiti ai poli. La politica delle alleanze*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
110. Di Virgilio A., *Elezioni locali e destrutturazione partitica. La nuova legge alla prova*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 1.
111. Di Virgilio A., *Le alleanze elettorali. Identità partitiche e logiche coalizionali*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.
112. Di Virgilio A., *Le elezioni regionali e amministrative: bipolarizzazione con riserva*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
113. Di Virgilio A., *Uniti si vince? Voto e politica delle alleanze*, "Il Mulino" 2001, nr 4.
114. Domagała M., *Z zagadnień decentralizacji w państwie współczesnym*, w: Oblicza decentralizmu, pod red. J. Iwanka, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1996.
115. Domagała M., *Państwo lokalne, państwo regionalne*, w: Polityka: przedmiot badań i formy jej przejawiania się, pod red. P. Dobrowolskiego, M. Stolarczyka, Katowice, wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000.
116. Domagała M., *Europejskie oblicza federalizmu – reforma ustrojowa w Belgii*, w: Proces integracji Polski z Unia Europejską, pod red. P. Dobrowolskiego, M. Stolarczyka, O. Szury, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001.
117. Donovan M., *Election in Italy: Prelude to Reform?*, "West European Politics" 1988, vol. 11 (1).
118. Donovan M., *A New Republic in Italy? The May 2001 Election*, "West European Politics" 2001, nr 4.
119. Dunleavy P., Bastow S., *Modelling Coalitions that Cannot Coalesce: A Critique of the Laver – Shepsle Approach*, "West European Politics" 2001, nr 1.
120. Elia L., *Governo (forma di)*, w: Enciclopedia del Diritto, vol. XIX, Milano, Giuffrè, 1970.
121. Elia L., *Per una nuova forma di governo parlamentare*, "Il Politico" 1991, nr 2.
122. Eubank W. L., Gangopadachay A., Weinberg L. B., *Italian Commiunism in Crisis*, "Party Politics" 1996, vol. 1, nr 1.
123. Fabbrini S., *Il governo del leader-con-partito*, "Rivista italiana di scienza politica" 1991, nr 3.

124. Fabbrini S., *Dal governo Prodi al governo D'Alema: continuità o discontinuità?*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1999", pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
125. Fargion V., *Timing e sviluppo dei servizi sociali in Europa*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 1.
126. Farneti P., *Elementi per l'analisi della crisi del partito di massa*, "Democrazia e Diritto" 1978, nr XVIII.
127. Felsen D., *La riforma del <regime di bilancio>*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1999", pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
128. Ferrante M., *Transizione di regime e interessi imprenditoriali in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 1. Ferrera M., *Il modello sud-europeo di Welfare State*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 1.
129. Ferrera M., *Integrazione europea e sovranità sociale dello stato – nazione: dilemmi e prospettive*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 3.
130. Ferrara M., E. Gualmini, *Reforms Guided by Consensus: The Welfare State in the Italian Transition*, "West European Politics" 2000, nr 1.
131. Ferraresi F., *Una struttura segreta denominata Gladio*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1992", pod red. S. Hellman, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino, 1992.
132. Ferri G., *Ancora sui partiti politici*, w: Scritti giuridici in memoria di V.E. Orlando, Padova, Cedam, 1957, vol.I,
133. Fini M., *Il partito dell'odio*, "MicroMega" 2002, nr 2.
134. Fisichella D., *L'alternativa rischiosa. Considerazioni sul "difficile governo"*, "Rivista italiana di scienza politica" 1972, nr 3.
135. Fisichella D., *Gruppi di interesse e gruppi di pressione nella democrazia moderna. Una schema di interpretazione*, "Rivista italiana di scienza politica" 1980, nr 1.
136. Floridia A., *La Toscana è ancora una reggione rossa? Note e riflessioni sulle elezioni regionali del 16 aprile 2000*, "Quaderni dell'Osservatorio Elettorale", giugno 2000, nr 43.
137. Follini M., *I partiti servono ancora?*, "Il Mulino" 2001, nr 2.
138. Frosini T. E., *È giunta l'ora di una legge sui partiti politici?*, "Quaderni costituzionali" marzo 2003, nr 1.
139. Fusaro C., *Media, sondaggi e spese elettorali: la nuova disciplina*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
140. Galeotti S., *Consonanze e dissonanze sulle riforme istituzionali*, "Il Politico" 1991, nr 2.
141. Galizia M., *Fiducia parlamentare*, w: Enciclopedia del diritto, XVII, Milano, 1968.
142. Gambarelli G., Biella F., *Sistemi elettorali*, "Il Politico" 1992, nr 4.
143. Gamson W. A., *A Theory of Coalition Formation*, "American Sociological Review" 1961, vol. 26,
144. Gennusa M. E., *Lo Statuto dell'opposizione*, "Le istituzioni del federalismo" 2001, nr 1.
145. Ghera E., *La pratica della concentrazione in Italia*, "Quaderni costituzionali" 1999, nr 3.

146. Gilbert M., *Le leggi Bassanini: una tappa intermedia nella riforma del governo locale*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1999", pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
147. Gilbert M., *L'Ulivo e la Quercia*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciadli, D.I., Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
148. Giovannini P., *Generazione e mutamento politico in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1988, nr 3.
149. Giraudi G., *Europeizzazione delle politiche pubbliche e mutamento istituzionale: la politica antitrust italiana*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 2.
150. Gobbo F., Cazzola C., *Il sistema televisivo dopo i referendum e di fronte alla <rivoluzione multimediale>*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
151. Goldstein S., *Party Leaders, Power and Change*, "Party Politics" 2002, nr 3.
152. Grassi D., *Sindacato e consolidamento democratico*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 2. "Il Politico" 1990, nr 3.
153. Grasso P. G., *Crisi e riforma delle istituzioni: intervista a Giuseppe Ferrari*, "Il Politico" 1990, nr 3.
154. Gray L., Howard W., *Forza Italia. Il partito americano*, w: La politica senza i partiti, pod red. M. Fedele, R. Leonardi, Roma, Seam, 1995.
155. Guarnieri C., *Magistratura e politica: il caso italiano*, "Rivista italiana di scienza politica" 1991, nr 1.
156. Guolo R., *Immigrazione, etnicismo, crescita zero*, "Il Mulino" 2002, nr 5.
157. Harmel R., Janda K., *An Integrated Theory of Party Goals and Party Change*, "Journal of Theoretical Politics" 1994, nr 6 (3).
158. Hazan R. Y., *Partiti di centro e partiti centrali: una chiarificazione concettuale*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 2.
159. Hazan R. Y., *Riforma elettorale e sistema partitico in Israele*, "Rivista italiana di scienza politica" 1999, nr 2.
160. Hellman S., *La difficile nascita del Pds*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1992", pod red. S. Hellman, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino, 1992.
161. Hellman S., *La sinistra italiana dopo le elezioni del 1996*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
162. Herbut R., *Partia polityczna – między funkcjonalnym a strukturalnym sposobem interpretacji*, "Wrocławskie Studia Politologiczne" 2001, nr 1.
163. Hine D., Poli E., *La presidenza Scalfaro nel 1996: il difficile ritorno alla normalità*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.

164. Hine D., Vassallo S., *Introduzione. Un passo avanti verso l'Europa e due passi indietro nella transizione istituzionale*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1999", pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
165. Hix S., Goetz K. H., *Introduction: European Integration and National Political Systems*, "West European Politics" 2000, vol. 23.
166. Hopkin J., Paolucci C., *The Business Firm Model of Party Organization. Cases from Spain and Italy*, "European Journal of Political Research" 1999, vol. 35.
167. Ignazi P., *La cultura politica del Movimento Sociale Italiano*, "Rivista italiana di scienza politica" 1989, nr 3.
168. Ignazi P., *Attori e valori nella trasformazione del PCI*, "Rivista italiana di scienza politica" 1991, nr 3.
169. Ignazi P., *L'intramontabile fascino del populismo*, "Il Mulino" 2002, nr 1.
170. Iwanek J., *Hiszpania*, w: *Partie i systemy partyjne państw wysoko rozwiniętych*, pod red. J. Iwanek, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1999.
171. Iwanek J., *Współczesne rozumienie autonomii terytorialnej*, w: *Spółeczeństwo wobec problemów transformacji i integracji*, pod red. J. Liszki, Ustroń 2000.
172. Iwanek J., *Europejskie standardy ustrojowe: samorząd, autonomia, federalizm*, w: *Proces intergacji Polski z Unią Europejską*, pod red. P. Dobrowolskiego, M. Stolarczyka, Katowice, 2001.
173. Iwiński T., *Wokół eurokomunizmu*, w: *Materiały do studiowania nauki o partiach i systemach partyjnych współczesnego świata*, Instytut Nauk o Partii, Warszawa, 1985.
174. Jabłoński M., *Referendum i inne instytucje demokracji bezpośredniej*, "Przegląd prawa i administracji" Acta Universitatis Wratislaviensis 2002, nr 2396.
175. Jakubowski W., *Ustrój Państwa Miasta Watykańskiego*, w: *Systemy polityczne wybranych państw*, pod red. K. A. Wojtaszczyka, Warszawa, Elipsa, 2004.
176. Janda K., *A Note on Measures of Party System Change*, "Comparative Political Studies" 1980, nr 1.
177. Johansson K. M., *Party Elities in Multilevel Europe. The Christian Democrats and the Single European*, "Party Politics" 2002, vol. 8, nr 4.
178. Kalyvas S., *La formazione dei partiti confessionali in Europa*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 2.
179. Katz R., *Electoral Reform and the Transformation of Party Politics in Italy*, "Party Politics" 1996, nr 1.
180. Katz R., *The Problem of Candidate Selection and Models of Party Democracy*, "Party Politics" 2001, nr 3.
181. Katz R., Mair P., *The Evolution of Party Organizations in Europe. The Three Faces of Party Organizations*, "American Review of Politics" 1993, vol. 14.
182. Katz R., Mair P., *Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party*, "Party Politics" 1995, nr 1.

183. Katz R., Mair P., *Cadre, Catch – All or Cartel? A Rejoinder*, "Party Politics" 1996, nr 4.
184. Keman H., *The Search of the Centre: Pivot Parties in West European Party Systems*, "West European Politics" 1994, vol. 17.
185. Kertzer D. I., *Il XIX congresso del Pci. Il ruolo del simbolismo nella crisi Comunista*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1991", pod red. F. Anderlini, R. Leonardi, Bologna, Il Mulino, 1991.
186. Kirchheimer O., *The Transformation of the Western European Party Systems*, w: Political Parties and Political Development, pod red. J. LaPalombara i M. Weiner, Princeton 1966; *La trasformazione dei sistemi partitici dell'Europa occidentale*, w: Sociologia dei partiti politici, pod red. G. Sivini, Bologna 1979.
187. Kitschelt H., *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, "Politics and Society" 1992, vol. 20 (1).
188. Kitschelt H., *Citizens, Politicians, and Party Catechization. Political Representation and State Failure in Post-industrial Democracies*, "European Journal of Political Research" 2000, vol. 37.
189. Kitschelt H., *Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies*, "Europäische Politik" 2004, nr 3.
190. Knutsen O., *The Strength of the Partisan Component of Left – Right Identity. A Comparative Longitudinal Study of Left – Right Party Polarization in Eight West European Countries*, "Party Politics" 1998, vol. 4, nr 1.
191. Koole R., *Cadre, Catch – all or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party*, "Party Politics" 1996, nr 4.
192. Kriesi H., *Il cambiamento dei cleavages politici in Europa*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 1.
193. Krouwel A., *Otto Kirchheimer and the Catch – All Party*, "West European Politics" 2003, nr 2.
194. Laakso M., Taagepera R., *Effective Number of Parties: a Measure with Application to West Europe*, "Comparative Political Studies" 1979, nr 12.
195. Labriola S., *La qualità della decisione nel confronto tra maggioranza e opposizione*, "Rassegna parlamentare" 1998, nr 4.
196. Labriola S., *Note sullo Statuto costituzionale dell'opposizione (in margine ad un recente saggio)*, "Diritto e società" 2000, nr 2.
197. Ladrech R., *Europeanization and Political Parties*, "Party Politics" 2002, vol. 8, nr 2.
198. *La forma di governo in transizione*, questionario con le risposte di A. Barbera, A. Manzella, S. Bartole, F. Lanchester, "Quaderni costituzionali" 1995, nr 2.
199. Lanchester F., *Il problema del partito politico: regolare gli sregolati*, "Quaderni costituzionali" 1988, nr 3.
200. Lanchester F., *Propaganda elettorale*, w: Enciclopedia del diritto, vol. XXXVII, Milano, Giuffrè, 1988.
201. Lanchester F., *Stato (forme di)*, w: Enciclopedia del Diritto, XLIII, Milano 1990.

202. Lanchester F., *La propaganda elettorale (e referendaria) in Italia tra continuità sregolata e difficile rinnovamento*, "Quaderni costituzionali" 1996, nr 3.
203. Lanchester F., *I sondaggi di opinione in campo politico e la legislazione elettorale italiana*, "Rassegna parlamentare" 1998, nr 1.
204. Lanchester F., *Legittimità e legittimazione: la prospettiva del costituzionalista*, "Il Politico" 1998, nr 4.
205. Lanza O., Piazza G., *I parlamentari di Forza Italia: un gruppo a sostegno di una leadership?*, "Rivista italiana di scienza politica" 2002, nr 3.
206. LaPalombara J., Weiner M., *The Origin and Development of Political Parties*, w: *Political Parties and Political Development*, pod red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton University, 1966.
207. Lavagna C., *Considerazioni sulla istituzionalizzazione dei partiti*, w: *Studi in memoria di Lorenzo Mossa*, Padova, Cedam, 1961, vol. 2.
208. Lavagna C., *Maggioranza al governo e maggioranze parlamentari*, w: C. Lavagna, *Problemi giuridici delle istituzioni*, Milano, Giuffrè, 1984.
209. Leso E., *Alle origine della parola propaganda*, "Quaderni costituzionali" 1996, nr 3.
210. Lijphart A., *Power Sharing versus Majority Rule: Patterns of Cabinet Formation in Twenty Democracies*, "Government and Opposition" 1992, vol. 16 (4).
211. Lippolis V., *Maggioranza, opposizione e governo nei regolamenti e nelle prassi parlamentari dell'età repubblicana*, "Il Parlamento", pod red. L. Violante, Torino, Einaudi, 2001.
212. Lombardo A., *Sistema di correnti e deperimento dei partiti in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1976, nr 1.
213. Lotito P. F., *I tratti fondamentali del semi-presidenzialismo francese nel modello attuale: la razionalizzazione del parlamento, il rafforzamento dell'esecutivo e lo statuto delle opposizioni*, "Quaderni costituzionali" 1997, nr 3.
214. Machelski Z., *System partyjny Włoch*, w: *Systemy partyjne Europy Zachodniej*, pod red. S. Gebethnera, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990, t. 1.
215. Machelski Z., *Opozycja polityczna jako mechanizm kontroli społecznej i potencjalnej zmiany władzy w systemie demokratycznym*, "Studia polityczne" 1999, nr 9.
216. Machelski Z., *Status opozycji parlamentarnej w Republice Włoskiej*, "Przegląd Sejmowy" 2001, nr 5.
217. Machelski Z., *Opozycja w systemie parlamentarnym Włoch*, w: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, pod red. K. Łabędzia i M. Mikołajczyk, Kraków 2001.
218. Magister S., *La Chiesa e la fine del partito cattolico*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
219. Mair P., *Party Politics in Contemporary Europe: A Challenge to Party?*, "West European Politics" 1984, vol. 7 (4).
220. Mair P., *Il destino dei piccoli partiti*, "Rivista italiana di scienza politica" 1989, nr 3.

221. Mair P., *The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe*, w: Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives, pod red. F. Müller-Rommel i G. Pridham, London 1991.
222. Mair P., *La trasformazione del partito di massa in Europa*, w: Come cambiano i partiti pod red M. Calise, Bologna, Il Mulino, 1992.
223. Mair P., *Myths of Electoral Change and the Survival of Traditional Parties: The 1992 Stein Rokkan Lecture*, "European Journal of Political Research" 1993, nr 2.
224. Mair P., *I conflitti politici in Europa: persistenza e mutamento*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 3.
225. Mair P., *The Limited Impact of Europe on National Party Systems*, "West European Politics" 2000, vol. 23.
226. Mair P., Biezen van I., *Party Membership in Twenty European Democracies, 1980 – 2000*, "Party Politics" 2001, vol. 7, nr 1.
227. Mannheim R., *Elezioni e comportamento elettorale*, w: L. Morlino (red.), Scienza politica, Torino, Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli, 1989.
228. Mannheim R., *Le elezioni del 2001 e la "mobilitazione dramatizzante"*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3.
229. Mannheim R., Sani G., *Ricomposizione del centro e spazio elettorale*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1999", pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
230. Manzella A., *Opposizione parlamentare*, w: Enciclopedia Giuridica (Treccani), Roma, Istituto dell'Enciclopedia italiana, 1990.
231. Manzella A., *È possibile la <alternanza pre-ordinata> in uno stesso sistema?*, "Il Politico" 1991, nr 2.
232. Maraffi M., *Forza Italia dal governo all'opposizione*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
233. Markowski R., *Polski system partyjny po wyborach 1997 roku – instytucjonalizacja czy wichrowatość*, "Studia polityczne" 1999, nr 9.
234. Massari O., *Mortati e i partiti politici: una chiave di lettura politologica*, w: Costantino Mortati costituzionalista calabrese, pod red. F. Lanchester, Napoli, 1989.
235. Massari O., *Natura e ruolo delle opposizioni politico – parlamentari*, w: Opposizione, governo ombra, alternativa, pod red. G. Pasquino, Roma – Bari, Laterza, 1990.
236. Massari O., Parker S., *Le due sinistre tra rottura e ricomposizione*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1999", pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
237. Mattina L., *I candidati*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
238. Mattina L., Tonarelli A., *I candidati. Visioni politiche e carriere*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.

239. Mazzoleni M., *I sistemi partitici regionali in Italia dalla prima alla seconda Repubblica*, "Rivista italiana di scienza politica", nr 3, 2002.
240. McCarthy P., *Il referendum del 9 giugno*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1992", pod red. S. Hellman, G. Pasquino Bologna, Il Mulino, 1992.
241. McCarthy P., *Forza Italia: i vecchi problemi rimangono*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
242. Melchionda E., *L'alternanza prevista. La competizione nei collegi uninominali*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3.
243. Merlini S., *Sovranità popolare e partiti politici. Una difficile riflessione sulla democrazia contemporanea*, w: Constantino Mortati – costituzionalista calabrese, pod red. F. Lanchester, Napoli, Edizioni Scientifiche, 1989.
244. Mershon C.A., *La crisi della Cgil: il XII congresso nazionale*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1992", pod red. S. Hellman, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino 1992.
245. Mershon C. A., *Party Factions and Coalition Government: Portfolio Allocation in Italian Christian Democracy*, "Electoral Studies" 2001, nr 4.
246. Mezzetti L., *Opposizione politica*, "Digesto delle discipline pubblicistiche", Torino, Utet, 1995, vol. X.
247. Midiri M., *La riforma dell'immunità parlamentare*, "Giurisprudenza costituzionale" 1994, nr 3.
248. Miglio G., *Quale presidenzialismo?*, "Il Politico" 1991, nr 2.
249. Morisi M., *Le autorità indipendenti in Italia come tema di ricerca*, "Rivista italiana di scienza politica", nr 2, 1997.
250. Morlino L., *Crisis of Parties and Change of Party System in Italy*, "Party Politics" 1996, vol. 1, nr 1.
251. Morlino L., Tarchi M., *The Dissatisfied Society: The Roots of Political Change in Italy*, "European Journal of Political Research" 1996, nr 2.
252. Mortati C., *Note introduttive ad uno studio sui partiti politici nell'ordinamento italiano*, w: Scritti giuridici in memoria di V. E. Orlando, Padova, Cedam, 1957, vol.II
253. Mortati C., *La disciplina dei partiti nella Costituzione italiana*, w: Raccolta di scritti, Milano, Giuffrè, 1972, vol.III.
254. Mosca G., *Elementii di scienza politica*, w: Scritti Politici di Gaetano Mosca, pod red. G. Sola, Torino, 1982.
255. Motta R., *Le coalizioni regionali in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1988, nr 3.
256. Mudde C., *The Paradox of the Anti – Party Party. Insights from the Extreme Right*, "Party Politics" 1996, nr 1.
257. Mudde C., *The Single-Issue Party Thesis: Extreme Right Parties and the Immigration Issue*, "West European Politics" 1999, nr 3.
258. Musso F., *Il dibattito parlamentare sull'indennità di carica ai deputati*, "Il Politico" 2000, nr 2.

259. Natale P., *Gli italiani e il voto europeo: molte conferme, poche smentite*, "Rivista italiana di scienza politica" 1999, nr 3.
260. Newell J., Bull M., *Parties and Alliances in Italy in the 1990s: A Revolution of Sorts*, "West European Politics" 1997, nr 20.
261. Newell J., *I partiti del centro-sinistra nel ruolo di opposizione*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 2003", pod red. J. Bondel, P. Segatti, Bologna, Il Mulino, 2003.
262. Olivetti M., *La transizione continua*, "Quaderni costituzionali" 2001, nr 3.
263. Orlando V.F., *Sui partiti politici. Saggio di una sistemazione scientifica e metodica*, w: Scritti di sociologia e politica in onore di L. Sturzo, Bologna, Zanichelli, 1993.
264. Pacini M. C., *Finanziamento ai partiti: chi ottiene quanto, come e perché*, "Il Mulino" 2002, nr 6.
265. Palma S., *L'identificazione di partito in Italia: due indici a confronto*, "Rivista italiana di scienza politica" 1993, nr 2.
266. Pałeczki K., *Opozycja polityczna – próba typologii*, w: Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych, pod red. K. Łabędzia i M. Mikołajczyk, Kraków 2001.
267. Panarari M., *Requiem per un modello. Anatomia di una società in transizione*, "Il Mulino" 2002, nr 5.
268. Panebianco A., *Riforme contro i partiti? Un commento*, "Rivista italiana di scienza politica" 1991, nr 3.
269. Paolucci C., *Forza Italia a livello locale: un marchio in franchising?*, "Rivista italiana di scienza politica" 1999, nr 3.
270. Pappalardo A., *L'analisi delle coalizioni*, "Rivista italiana di scienza politica" 1974, nr 1.
271. Pappalardo A., *La politica consociativa nella democrazia italiana*, "Rivista italiana di scienza politica" 1980, nr 1.
272. Pappalardo A., *La nuova legge elettorale in parlamento: chi, come e perché*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 2.
273. Pappalardo A., *Dal pluralismo polarizzato al pluralismo moderato. Il modello di Sartori e la transizione italiana*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 1.
274. Pappalardo A., *Il sistema partitico italiano fra bipolarismo e destrutturazione*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3.
275. Pappas T. S., *The Transformation of the Greek Party Systems Since 1951*, "West European Politics" 2003, vol. 26, nr 2.
276. Pappi F. U., *L'elettore che ragiona. Il caso dei sistemi multipartitici*, "Rivista italiana di scienza politica" 1995, nr 3.
277. Parker S., *Il governo dell'Ulivo*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
278. Pasquino G., *I gruppi di pressione*, "Rivista italiana di scienza politica" 1972, nr 1.
279. Pasquino G., *Perché e come studiare l'opposizione*, w: Opposizione, governo ombra, alternativa, pod red. G. Pasquino, Roma-Bari, Laterza, 1990.

280. Pasquino G., *Per l'opposizione (che si fa governo)*, w: *Opposizione, governo ombra, alternativa*, pod red. G. Pasquino, Roma-Bari, Laterza, 1990.
281. Pasquino G., *La crisi del governo De Mita e i poteri del presidente della Repubblica, ovvero: quale forma di governo?*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1990", pod red. R. Catanzaro e F. Sabetti, Bologna, Il Mulino, 1990.
282. Pasquino G., *La promozione dei referendum elettorali*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1991", pod red. F. Anderlini, R. Leonardi, Bologna, Il Mulino, 1991.
283. Pasquino G., *Conclusioni. La riforma elettorale in Italia: fatte le leggi, si cerca il rimedio*, w: *Rappresentare e governare*, pod red. O. Massari, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino, 1994.
284. Pasquino G., *Il governo di Lamberto Dini*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
285. Pasquino G., *Autopsia della Bicamerale*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno. Edizione 1999", pod red. D.Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
286. Pasquino G., *Teorie della transizione e analisi del sistema politico: il caso italiano*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 2.
287. Pasquino G., *Un'elezione non come le altre*, "Rivista italiana di scienza politica", 2001, nr 3.
288. Pasquino G., *Bipartitismo*, "Il Mulino" 2001, nr 1.
289. Pasquino G., *Tracce di riformismo*, "Il Mulino" 2002, nr 1.
290. Pasquino G., *Primarie? Sì, grazie*, "Il Mulino" 2002, nr 4.
291. Pasquino G., Vassallo S., *Il governo di Carlo Azeglio Ciampi*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1994", pod red. C. Marshon, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino, 1994.
292. Passigli S., *Riforme istituzionali e governo: un commento*, "Rivista italiana di scienza politica" 1991, nr 3.
293. Pedersen M., *The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility*, "European Journal of Political Research" 1979, nr 7.
294. Pedersen M., *On Measuring Party System Change. A Methodological Critique and Suggestion*, "Comparative Political Studies" 1980, nr 1.
295. Pellicani L., *Verso il superamento del pluralismo polarizzato?*, "Rivista italiana di scienza politica" 1974, nr 3.
296. Perticone G., *Parlamento e partiti*, w: *Studi in onore di De Francesco*, Milano, Giuffrè, 1957.
297. Piattoni S., *Clientelismo virtuoso: una via di sviluppo nel Mezzogiorno?*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 3.
298. Piciacchia P., *Sistema partitico francese ed evoluzione della forma di governo nella V Repubblica francese*, "Il Politico" 1992, nr 2.
299. Piotrowski R., *Struktura i funkcjonowanie rządu włoskiego*, Biuletyn Rady Legislacyjnej 1994, nr 2.

300. Piotrowski R., *Paradoksy dwuizbowości – doświadczenia włoskie*, "Studia Iuridica" 1995, nr 28.
301. Piraino A., *Dopo lo stato dei partiti la democrazia delle comunità*, "Il Politico" 1996, nr 2.
302. Pisati M., *Il video e il voto. Gli effetti dell'informazione politica televisiva sulle elezioni del 1996*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 2.
303. Pitruzzella G., *Le ragioni della riforma del sistema di governo e le "virtù" del premierato*, "Rassegna parlamentare" 2003, nr 2.
304. Pizzetti F., *Riforma costituzionale italiana e processo costituente europeo*, "Il Mulino" 2002, nr 5.
305. Pizzorno A., *Dialogo post-elettorale (fra un cittadino e un intellettuale di sinistra)*, "Il Mulino" 2001, nr 4.
306. Pizzorusso A., *Riformare la costituzione?*, "Democrazia e diritto" 1980, nr 1.
307. Poli E., Tarchi M., *I partiti del Polo: uniti per cosa?*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1999", pod red. D. Hine, S. Vassallo, Bologna, Il Mulino, 1999.
308. Policastro P., *Partie polityczne – partycypacja i reprezentacja wobec globalizacji, integracji europejskiej oraz przekształceń demokratycznych*, w: *Partie polityczne we współczesnym konstytucjonalizmie*, pod red. M. Granat, P. Policastro, J. Sobczak, Lublin, Morpol, 2001.
309. Porro N., *Fra politica e consumo. Le quattro rivoluzioni del calcio spettacolo*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
310. Pridham G., *Italian Small Parties in Comparative Perspective*, w: *Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives*, pod red. F. Müller – Rommel, G. Pridham G., London, Sage, 1991.
311. Prisco S., *Il partito politico nel pensiero di Costantino Mortati*, w: *Costantino Mortati costituzionalista calabrese*, pod red. F. Lanchester, Napoli, 1989.
312. Pujas V., Rhodes M., *Party Finance and Political Scandal in Italy, Spain and France*, "West European Politics" 1999, nr 3.
313. Raniolo F., *I partiti conservatori in Europa. Un successo da spiegare*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 2.
314. Raniolo F., *Miti e realtà del cartel party. Le trasformazioni dei partiti alla fine del ventesimo secolo*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 3.
315. Raunio T., *Why European Integration increases Leadership Autonomy Within Political Parties*, "Party Politics" 2002, vol. 8, nr 4.
316. Recchi E., *Le mosche bianche. Perché i giovani attivisti di partiti sono pochi?*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 3.
317. Remy D., *The Pivotal Party: Definition and Measurement*, "European Journal of Political Research" 1975, vol. 3.
318. Rescigno F., *Il diritto di associazione in partiti politici e finanziamento della politica*, w: *I diritti costituzionali*, pod red. R. Nania, P. Rodola, 2002, vol. II.

319. Ricolfi L., *La geometria dello spazio elettorale in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1993, nr 3.
320. Ricolfi L., *Il voto proporzionale e il nuovo spazio politico italiano*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
321. Ridola P., *Partiti politici*, w: Enciclopedia del Diritto, XXXII, Milano, Giuffrè, 1982.
322. Righettini S., *La politicizzazione di un potere neutrale. Magistratura e crisi italiana*, "Rivista italiana di scienza politica" 1995, nr 2.
323. Rhodes M., *Reinventare la sinistra: le origini dell'Alleanza progressista*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1994", pod red. C. Mershon, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino, 1994.
324. Rinaldi C., *Miseria del riformismo*, "MicroMega" 2002, nr 2.
325. Rolla G., *Il referendum sulla sovranità del Quebec ed il futuro del Canada. Alcuni paradossi costituzionali*, "Giurisprudenza costituzionale" 1996, vol.2.
326. Roller E., *Reforming the Spanish Senate: Mission Impossible?*, "West European Politics" 2002, vol 25, nr 4.
327. Romanowski M., *Włoski model regulacji mediów audiowizualnych*, "Przegląd Sejmowy" 2001, nr 6.
328. Rotolo V. P., *Il nuovo sistema elettorale e il voto di preferenza in Grecia*, "Il Politico" 1990, nr 1.
329. Rubisz L., *Lewica versus prawica. Teoretyczne interpretacje podziału i jego instytucjonalizacja*, w: Idee-Institucje-Demokracja. Instytucjonalizacja polskiej transformacji ustrojowej, pod red. L. Rubisza, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006.
330. Russo A., *"Irragionevolezza" del sistema proporzionale puro? Un caso emblematico*, "Quaderni costituzionali" 2002, nr 2.
331. Sani G., *Fattori determinanti delle preferenze partitiche in Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1973, nr 1.
332. Sani G., *La professionalizzazione dei dirigenti di partito italiani*, "Rivista italiana di scienza politica" 1972, nr 2.
333. Sani G., *1992: la destrutturazione del mercato elettorale*, "Rivista italiana di scienza politica" 1992, nr 3.
334. Sani G., *Una vigilia di incertezze*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
335. Sani G., Legnante G., *Quanto ha contato la comunicazione politica?*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3.
336. Sani G., Radaelli C., *Preference Voting: Before and After the 1991 Referendum*, "Il Politico" 1992, nr 2.
337. Sani G., Segatti P., *Programmi, media e opinione pubblica*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.
338. Sani G., *Berlusconi ha vinto perché...*, "Il Mulino" 2001, nr 4.
339. Sapelli G., *The Transformation of the Italian Party System*, "Journal of Modern Italian Studies" 1997, nr 2.
340. Sartori G., *Tipologia dei sistemi di partito*, "Quaderni di sociologia" 1968, nr 17.

341. Sartori G., *Il potere del lavoro nella società post-pacificata (un futuribile sindacale)*, "Rivista italiana di scienza politica" 1973, nr 1.
342. Sartori G., *Il caso italiano: salvare il pluralismo e superare la polarizzazione*, "Rivista italiana di scienza politica" 1974, nr 4.
343. Sartori G., *Pluralismo polarizzato e interpretazioni imperfette*, "Mulino" 1984, nr 33.
343. Sartori G., *Videopolitica*, "Rivista italiana di scienza politica" 1989, nr 2.
345. Sartori G., *Le riforme istituzionali tra buone e cattive*, "Rivista italiana di scienza politica" 1991, nr 3.
346. Sartori G., *Pluralismo, multiculturalismo e estranei*, "Rivista italiana di scienza politica" 1997, nr 3.
347. Sartori G., *Il sistema elettorale resta cattivo*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 3.
348. Scaramozzino P., *Noterelle su temi elettorali*, "Il Politico" 1998, nr 1.
349. Schedler A., *Anti – Political – Establishment Parties*, "Party Politics" 1996, nr 1.
350. Segatti P., *I programmi elettorali e il ruolo dei mass media*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
351. Seisselberg J., *Conditions of Success and Political Problems of a Media-Mediated Personality Party. The Case of Forza Italia*, "West European Politics" 1996, vol. 19.
352. Sicardi S., *Il problematico rapporto tra controllo parlamentare e ruolo dell'opposizione nell'esperienza repubblicana*, "Rassegna parlamentare" 2002, nr 4.
353. Smith G., *A System Perspective on Party System Change*, "Journal of Theoretical Politics" 1989, nr 1.
354. Smith G., *In Search of Small Parties: Problems and Definition, Classification and Significance, Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives*, pod red. F. Müller, G. Pridham, London, Sage, 1991.
355. Stefanowicz J., *Walka polityczna we Włoszech*, "Sprawy międzynarodowe" 1968, nr 11.
356. Stefanowicz J., *Włochy – polityka równowagi*, "Sprawy międzynarodowe" 1971, nr 10.
357. Stroppiana L., *Finanziamento dei partiti: una legge contestata*, "Quaderni costituzionali" 1999, nr 3.
358. Stroppiana L., *L'epilogo dei seggi fantasma*, "Quaderni costituzionali" marzo 2003, nr 1.
359. Stroynowski J., *System partyjny Włoch. Analiza strukturalna i historyczna*, "Studia Socjologiczno-Polityczne" 1961, nr 10.
360. Taagepera R., *Implications of the Effective Number of Parties for Cabinet Formation*, "Party Politics" 2002, vol. 8, nr 2.
361. Tarchi M., *Estrema destra e neopopulismo in Europa*, "Rivista italiana di scienza politica" 1998, nr 2.
362. Taylor M., Herman V. M., *Party and Government Stability*, "American Political Science Review" 1971, vol. 65 (1).
363. Tobor Z., *Wolność jako wartość państwa prawnego*, "Studia Iuridica Silesiana" 1994, nr 17.
364. Tonarelli A., *Gli amministratori locali di Forza Italia*, "Rivista italiana di scienza politica" 1999, nr 1.

365. Tossutti L. S., *From Communitarian Protest Towards Institutionalization. The Evolution of 'Hybrid' Parties in Canada and Italy*, "Party Politics" 1996, vol. 1.
366. Trigilia C., *La crisi del modello socialdemocratico e i dilemmi del centrosinistra italiano*, "Il Mulino" 2002, nr 3.
367. Trimarchi M., *Ideologia, informazione e rent-seeking: la relazione principale – agente nel mercato elettorale e il ruolo dei partiti politici*, "Il Politico" 1991, nr 1.
368. Troccoli G., *La legge 2 gennaio 1997, n. 2 ed il finanziamento dei partiti*, "Rassegna parlamentare" 1997, nr 3.
369. Tsebelis G., *Decision Making in Political Systems. Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism*, "British Journal of Political Science" 1995, vol. 25.
370. Uleri P. V., *Referendum: tra liberalismo e democrazia. Asserzioni di valore e osservazioni empiriche*, "Rivista italiana di scienza politica" 2002, nr 2.
371. Uleri P.V., Fideli R., *I referendum non piovono dal cielo: la consultazione referendaria di giugno*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1996", pod red. M. Caciagli, D.I. Kertzer, Bologna, Il Mulino, 1996.
372. Vassallo S., Baldini G., *Sistemi di partito, forma di governo e politica di coalizione nelle regioni italiane*, "Le Istituzioni del Federalismo" 2000, vol. XXI.
373. Vattimo G., Eco U., *Dialogo sui girotondi*, "MicroMega" 2003, nr 1.
374. Veltroni W., *Elogio della piazza*, "MicroMega" 2002, nr 3.
375. Venturino F., *La personalizzazione della politica italiana. Il ruolo dei leader nelle elezioni del 1996*, "Rivista italiana di scienza politica" 2000, nr 2.
376. Venturino F., *Il voto differenziale nelle elezioni per la Camera dei deputati del 1996 e del 2001. Un'analisi descrittiva e causale*, "Quaderni dell'Osservatorio Elettorale" settembre 2002, nr 47.
377. Verzichelli L., *Gli eletti*, "Rivista italiana di scienza politica" 1994, nr 3.
378. Verzichelli L., *I gruppi parlamentari dopo il 1994. Fluidità e riaggregazioni*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 2.
279. Verzichelli L., *La classe politica della transizione*, "Rivista italiana di scienza politica" 1996, nr 3.
380. Verzichelli L., *Maggioritario atto secondo: Parlamento e parlamentari nel 1996*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1997", pod red. R. D'Alimonte, D. Nelken, Bologna, Il Mulino, 1997.
281. Vigevari G. E., *I seggi vacanti di Forza Italia*, "Quaderni costituzionali" 2002, nr 3.
382. Volcansek M. L., *Coalition Composition and Legislative Outcomes in Italy*, "West European Politics" 1999, nr 1.
383. Volpi M., *Sistema elettorale tedesco e riforma elettorale in Italia*, "Toruńskie studia polsko-włoskie. Studi polacco-italiani di Toruń", pod red. Z. Witkowskiego, C. Bronowskiego i z współpracą R. Capmy, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu

- Mikołaja Kopernika, t. 4, 2005; tłum. pol. Niemiecki system wyborczy a reforma wyborcza we Włoszech, "Przegląd Sejmowy" 2005, nr 5.
384. Wawrzyniak J., *Kryzys systemu partyjnego we Włoszech*, "Krytyka" 1994, nr 43.
 385. Wawrzyniak J., *Włochy – stara czy nowa republika?*, "Krytyka" 1994, nr 44-45.
 386. Wawrzyniak J., *Transformacja systemowa we Włoszech*, w: Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1996.
 387. Wellhofer E. S., *Party Realignment and Voter Transition in Italy*, "Comparative Political Studies" 2001, nr 2.
 388. Wertman D.A., *L'ultimo anno di vita della Democrazia cristiana*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1994", pod red. C. Mershon, G. Pasquino, Bologna, Il Mulino, 1994.
 389. Witkowski Z., *Prezydent Republiki i rząd w świetle aktualnych tendencji reform konstytucji włoskiej*, "Toruńskie studia polsko-włoskie. Studi polacco – italiani di Toruń", pod red. J. Belkota i Z. Witkowskiego, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1992, t. 2.
 390. Witkowski Z., *Włoska droga do prezydentury. Od narodzin faszyzmu do konstytucji republikańskiej*, "Toruńskie studia polsko-włoskie. Studi polacco – italiani di Toruń", pod red. J. Belkota i Z. Witkowskiego, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994, t. 3.
 391. Witkowski Z., *Reforma włoskiego prawa wyborczego do Izby Deputowanych i Senatu Republiki z 4 sierpnia 1993*, "Przegląd Sejmowy" 1995, nr 3.
 392. Witkowski Z., *Najwyższa Rada Sądownictwa Republiki Włoskiej – gwarant niezawisłości i niezależności trzeciej władzy*, w: Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1996.
 393. Witkowski Z., *Trybunał Konstytucyjny Republiki Włoskiej*, w: Sądy konstytucyjne w Europie. Austria, Francja, Niemcy, Włochy, pod red. J. Trzcińskiego, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1996, t. 1.
 394. Witkowski Z., *Rząd Republiki Włoskiej i jej organy pomocnicze*, w: W kręgu zagadnień konstytucyjnych, pod red. M. Kudeja, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999.
 395. Witkowski Z., *Republika Włoska*, w: Opozycja parlamentarna, pod red. E. Zwierzchowskiego, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2000.
 396. Witkowski Z., *Prezydent Republiki Włoskiej – zmiany w zakresie unormowań konstytucyjnych oraz w praktyce funkcjonowania instytucji*, "Przegląd Sejmowy" 2005, nr 6.
 397. Woods D., *Il fenomeno delle Leghe*, "Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni. Edizione 1991", pod red. F. Anderlini, R. Leonardi, Bologna, Il Mulino, 1991.

398. Wooldendrop, Keman H., Budge I., *Political Data 1945 – 1990. Party Government in 20 Democracies*, "European Journal of Political Research" 1993, vol. 24 (Special Issue).
399. Wróbel S., *Funkcjonalistyczne koncepcje władzy*, w: Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska, pod red. S. Wróbla, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1997.
400. Wróbel S., *Opozycja w koncepcji procesów dezintegracyjnych Talcotta Parsonsa*, w: Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych, pod red. K. Łabędzia i M. Mikołajczyk, Kraków, 2001.
401. Yanai N., *Why Do Political Parties Survive? An Analytical Discussion*, "Party Politics" 1999, vol. 5, nr 1.
402. Zampagni G., *Per uno "Statuto" dell'opposizione*, "Queste istituzioni" 2002, nr 125-126.
403. Zucchini F., *L'attività legislativa del parlamento italiano: consociativismo? polarizzazione?*, "Rivista italiana di scienza politica" 1997, nr 3.
404. Zucchini F., *Veto players e interazione fra esecutivo e legislativo: il caso italiano*, "Rivista italiana di scienza politica" 2001, nr 1.

V. Prasa – dzienniki i tygodniki (różne lata)

"Corriere della Sera" 1990-2006
 "Europa" 2003-2006
 "Gazeta Wyborcza" 1990-2006
 "Il Mattino" 1995-2006
 "Il Messaggero" 1995-2006
 "Il Sole 24 Ore" 1994-2004
 "Il Popolo" 2001-2003
 "La Repubblica" 1990-2006
 "La Stampa" 1990-2006
 "L'Espresso" 1996-2003
 "L'Unità" 1995-2006
 "Panorama" 1998-2000
 "Polityka" 1989-2006
 "Il Riformista" 2003-2006
 "Rinascita della Sinistra" 1998-2001
 "Rzeczpospolita" 1990-2006
 "Secolo d'Italia" 1994-2006

VI. Podstawowe adresy internetowe

www.amministrazioneincammino.luiss.it – strona czasopisma *on line* Centrum Studiów nad Administracją Publiczną “Vittorio Bachelet” uniwersytetu LUISS-Guido Carli w Rzymie

www.associazionedeicostituzionalisti.it – Włoskie Stowarzyszenie Konstytucjonalistów (Associazione Italiana dei Costituzionalisti)

www.alleanzanazionale.it – strona Sojuszu Narodowego (Alleanza Nazionale)

www.antoniodipietro.org – strona ugrupowania Antonio di Pietro “L’Italia dei valori”

www.bancaditalia.it – strona Banku Włoskiego (Banca d’Italia)

www.camera.it – Izba Deputowanych (Camera dei deputati)

www.ccd.it – Centrum Chrześcijańsko-Demokratyczne (Centro Cristiano Democratico – CCD)

www.cdu.it – Zjednoczeni Chrześcijańscy Demokraci (Cristiani Democratici Uniti – UDC)

www.gips.unisi.it/circap – Międzywydziałowe Centrum Badań nad Zmianą Polityczną w Sienie (Centro Interdipartimentale di Ricerca sul Cambiamento Politico - CIRCaP)

www.comunisti-italiani.it – Partia Włoskich Komunistów (Partito dei Comunisti Italiani – PCDI)

www.democraziaeuropea.it – Demokracja Europejska (Democrazia Europea DE)

www.dsonline.it – Demokraci Lewicy (Democratici di Sinistra – DS)

www.forumcostituzionale.it – strona czasopisma “Zeszytów konstytucyjnych” (“Quaderni costituzionali”) a także forum dyskusyjne konstytucjonalistów

www.forza-italia.it – Forza Italia

www.istat.it – strona Centralnego Urzędu Statystycznego we Włoszech (Istituto Centrale di Statistica – ISTAT)

www.leganord.org - Liga Północna (Lega Nord – LN)

www.legasud.it – Liga Południowa (Lega Sud)

www.margheritaonline.it - Demokracja i Wolność – Margherita (Democrazia e Libertà – La Margherita)

www.msifiammatic.it – Włoski Ruch Społeczny – Trójkolorowy Płomień (Movimento Sociale Italiano – Fiamma Tricolore – MSI-FT)

www.nuovopsi.com – Nowa Włoska Partia Socjalistyczna (Nuovo Partito Socialista Italiano)

www.partitoumanista.org – Partia Humanistyczna (Partito Umanista)

www.pri.it – Włoska Partia Republikańska (Partito Repubblicano Italiano – PRI)

www.popolari.it – Włoska Partia Ludowa (Partito Popolare Italiano – PPI)

www.psdaz-ichnos.com – Sardyńska Partia Akcji (Partito Sardo d’Azione –PSDA)

www.radicali.it – Włoska Partia Radykalna (Partito Radicale Italiano)

www.repubblica.it – dziennik “La Repubblica”

www.rifondazione.it - Partia Odbudowy Komunistycznej (Partito di Rifondazione Comunista – PRC)

www.rinnovamento.it – Włoska Odnowa (Rinnovamento Italiano – RI)

www.sdionline.it – Demokratyczni Włosi Socjaliści (Socialisti Democratici Italiani – SDI)

www.senat.fr – strona Senatu francuskiego

www.senato.it – strona Senatu włoskiego

www.slovenskaskupnost.org – strona Unii Słoweńskiej (Slovenska Skupnost Gorica - SSK)

www.svimez.it – strona Towarzystwa na rzecz Rozwoju Przemysłu Południa Włoch (Associazione per lo Sviluppo dell'Industria nel Mezzogiorno – SVIMEZ)

www.trentgate.it – Partia Autonomiczna Trentino – Tyrolu (Partito Autonomista Trentino Tirolese – PATT)

www.udc-italia.it – Unia Chrześcijańskich Demokratów i Centrum (Unione dei Democratici Cristiani e di Centro)

www.udeur.org – Unia Demokratów na rzecz Europy (Unione Democratici per l'Europa – UDEUR)

www.vivalasinistra.it – strona lewicowego nurtu Demokratów Lewicy, "Lewicy DS – Wrócić by zwyciężać"

www.ulivo.it – koalicja Drzewa Oliwnego (l'Ulivo)

www.unionvaldotaine.org – Unia Doliny Aosty (Union Valdôtaine – UV)

www.verdi.it – Federacja Zielonych (Federazione dei Verdi – FV)